Historia do 1918 roku

Perspektywa kulturowo-cywilizacyjna

Uniwersytet Warszawski
Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Instytut Nauk Politycznych

Wojciech Jakubowski
Mariusz Włodarczyk
Bartłomiej Zdaniuk

Historia do 1918 roku

Perspektywa kulturowo-cywilizacyjna

Warszawa 2014

Projekt okładki
Tomasz Kasperczyk

Redakcja
Zespół

Skład i łamanie
Zakład Graficzny UW

Recenzenci:
prof. dr hab. Sergiusz Wasiuta (UWM)
dr hab. Ewa Maria Marciniak (MEN)
dr hab. Piotr Załęski (UW)

© Copyright by Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2014

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej, fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autora i Wydawcy.

Ilość arkuszy: 31

Wydawca:
Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 3, 00–927 Warszawa
tel./fax (48–22) 55 22 952
www.wydawnictwo.wdinp.uw.edu.pl

ISBN: 978-83-63183-54-7

Druk i oprawa: Zakład Graficzny UW. Zam. 56/2014

Spis treści

Wstęp 23

CZĘŚĆ I
WIELOŚĆ PORZĄDKÓW KULTUROWYCH ŚWIATA ANTYCZNEGO

Rozdział I – Zanim nastała Europa 29
1. Najdawniejsze dzieje człowieka 29
2. Starożytna Mezopotamia. 37
3. Starożytny Egipt. 42
4. Kultura Indii i Chin 47
5. Systemy religijno-filozoficzne Wschodu 51

Rozdział II – Cywilizacje śródziemnomorskie 59
1. Basen Morza Śródziemnego 59
2. Dzieje starożytnej Grecji 61
3. *Polis* i jej funkcjonowanie 65
4. Kultura i sztuka starożytnej Grecji 71
5. Państwo macedońskie i kultura hellenistyczna 78
6. Dzieje *Imperium Romanum* 81
7. Rzym – państwo i społeczeństwo. 85
8. Kultura i sztuka starożytnego Rzymu 92
9. Powstanie i rozwój chrześcijaństwa 96

CZĘŚĆ II
ŚREDNIOWIECZE

Rozdział III – Cywilizacje wieków średnich 105
1. Cywilizacja bizantyńska 105
2. Cywilizacja islamska 111
3. Cywilizacja chrześcijańskiej Europy 118
4. Architektura i sztuka średniowiecza 122
5. Cywilizacje Dalekiego Wschodu 127

Rozdział IV – Średniowieczne korzenie cywilizacji europejskiej 132
1. Budowanie jedności politycznej średniowiecznej Europy 132

2. Rola Kościoła w życiu politycznym Europy . . . 138
3. Europa w dobie wypraw krzyżowych . . . 144
4. Organizacja życia zbiorowego w średniowieczu . . . 151
5. Europa stanów . . . 157
6. Europa narodów . . . 162
7. Słowianie i ich państwa . . . 165

Rozdział V – Polska Piastów i Jagiellonów w europejskiej przestrzeni polityczno-kulturowej . . . 171
1. Patrymonialna monarchia pierwszych Piastów . . . 171
2. Kryzys i odbudowa monarchii wczesnopiastowskiej . . . 179
3. Monarchia bez korony . . . 183
4. Polska w okresie rozbicia dzielnicowego . . . 187
5. Zjednoczenie państwa polskiego . . . 190
6. Polska za panowania Kazimierza Wielkiego . . . 195
7. Społeczeństwo i gospodarka w Polsce Piastów . . . 203
8. Miejsce Polski w cywilizacji Europy łacińskiej . . . 211
9. Od Andegawenów do Jagiellonów . . . 218
10. Krzyżacy w dziejach Polski Jagiellonów . . . 223
11. Kształtowanie się i rozwój demokracji szlacheckiej w Polsce . . . 228
12. Polityka dynastyczna Jagiellonów . . . 236

CZĘŚĆ III
NOWOŻYTNOŚĆ

Rozdział VI – Ewolucja cywilizacji nowożytnej Europy – renesans, barok, oświecenie . . . 245
1. Reformacja i wojny religijne . . . 245
2. Reforma katolicka . . . 253
3. Obraz człowieka w epoce nowożytnej . . . 257
4. Filozofia i myśl społeczna Europy nowożytnej . . . 262
5. Wrażliwość estetyczna – kultura i sztuka nowożytna . . . 266

Rozdział VII – Europa i Rzeczpospolita w XVI wieku . . . 275
1. Wielkie odkrycia geograficzne . . . 275
2. Gospodarka i społeczeństwo w XVI wieku . . . 282
3. Gospodarka i społeczeństwo Rzeczypospolitej w XVI wieku . . . 287
4. Reformacja i reforma Kościoła w Rzeczypospolitej . . . 293
5. Kultura Polski Złotego Wieku . . . 298
6. Początki Rzeczypospolitej Obojga Narodów . . . 303
7. Walka o hegemonię w Europie w XVI wieku . . . 310

Rozdział VIII – Europa i Rzeczpospolita w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku . . . 316
1. Wojna trzydziestoletnia . . . 316
2. Państwo absolutne . . . 321
3. Przemiany polityczne we Francji i w Anglii w XVII wieku . . . 325

4. Kultura polskiego baroku 331
5. Wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w drugiej połowie XVI i w XVII wieku 336
6. Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją w XVII wieku. 343
7. Wojny Rzeczypospolitej z Turcją w XVII wieku 348
8. Sytuacja wewnętrzna Rzeczypospolitej w XVII wieku 353
9. Polska w czasach saskich 359

Rozdział IX – Ład społeczno-polityczny drugiej połowy XVIII wieku. Europa napoleońska 367
1. Państwo absolutyzmu oświeconego. Sąsiedzi Rzeczypospolitej w XVIII wieku 367
2. Gospodarka i społeczeństwo Europy w II połowie XVIII wieku 373
3. Społeczeństwo Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku. 379
4. Gospodarka Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku 384
5. Rzeczpospolita oświecona 388
6. Rzeczpospolita w latach 1764–1788 394
7. Rzeczpospolita w latach 1788–1795 401
8. Powstanie Stanów Zjednoczonych 410
9. Rewolucja we Francji. 416
10. Okres napoleoński w Europie. 424
11. Sprawa polska po III rozbiorze 426

CZĘŚĆ IV
U ŹRÓDEŁ WSPÓŁCZESNOŚCI

Rozdział X – Porządek polityczny XIX wieku 435
1. Europa ponapoleońska. 435
2. Ład wiedeński na ziemiach polskich 443
3. Polskie powstania narodowe w XIX wieku 449
4. Kształtowanie się Europy uprzemysłowionej w I połowie XIX wieku. 462
5. Przemiany polityczne na świecie w II połowie XIX wieku. 465
6. Rozwój nowoczesnego państwa i narodziny demokracji liberalnej 481

Rozdział XI – Kres ładu wiedeńskiego 486
1. Masowe ruchy polityczne 486
2. I wojna światowa (1914–1918) 492
3. Sprawa polska w I wojnie światowej 499
4. Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji 506

Bibliografia selektywna 510

Przegląd treści wg numerów bocznych

CZĘŚĆ I
WIELOŚĆ PORZĄDKÓW KULTUROWYCH ŚWIATA ANTYCZNEGO

Rozdział I – Zanim nastała Europa 29

1. Najdawniejsze dzieje człowieka 29
   (1) Poglądy na pochodzenie człowieka 29
   (2) Antropogeneza 30
   (3) Poglądy na genezę państwa 31
   (4) Prahistoria 34
   (5) Paleolit 35
   (6) Neolit 35
   (7) Epoka brązu 36
   (8) Epoka żelaza 36
2. Starożytna Mezopotamia 37
   (9) Cechy charakterystyczne państw Starożytnego Wschodu 37
   (10) Pierwsze miasta 38
   (11) Ośrodki państwowe Mezopotamii 39
   (12) Osiągnięcia cywilizacyjne 40
3. Starożytny Egipt 42
   (13) Dzieje państwa 42
   (14) Organizacja państwa 43
   (15) Egipt darem Nilu 44
   (16) Religia Egiptu 45
   (17) Osiągnięcia cywilizacyjne 45
4. Kultura Indii i Chin 47
   (18) Ustrój społeczno-polityczny w Indiach 47
   (19) Kształtowanie się państwa chińskiego 48
   (20) Cywilizacja chińska 49
5. Systemy religijno-filozoficzne Wschodu 51
   (21) Religia Izraela 51
   (22) Systemy religijno-filozoficzne Chin: konfucjanizm, taoizm 53
   (23) Systemy religijno-filozoficzne Indii: hinduizm, buddyzm 54

Rozdział II – Cywilizacje śródziemnomorskie 59
1. Basen Morza Śródziemnego 59
(24) Geograficzna i etniczna specyfika obszaru śródziemnomorskiego. 59
(25) Fenicjanie i kolonizacja fenicka 59
(26) Osiągnięcia cywilizacyjne Fenicji 60
(27) Narodziny imperium perskiego 60
2. Dzieje starożytnej Grecji 61
(28) Warunki naturalne. 61
(29) Pierwsi Grecy. Kultura minojska i mykeńska 62
(30) Kolonizacja grecka. Powstanie państw greckich 63
(31) Ekspansja państw greckich: wojny perskie, wojna peloponeska 63
3. *Polis* i jej funkcjonowanie 65
(32) Greckie *poleis* 65
(33) *Polis* arystokratyczna 65
(34) *Polis* oligarchiczna 66
(35) *Polis* demokratyczna. Ateny 67
(36) Sparta 69
4. Kultura i sztuka starożytnej Grecji 71
(37) Wierzenia Greków 71
(38) Główne kierunki i przedstawiciele filozofii 73
(39) Style w architekturze i sztuce. 75
(40) Literatura, teatr, nauka, sport 76
5. Państwo macedońskie i kultura hellenistyczna 78
(41) Państwo macedońskie i jego ekspansja 78
(42) Macedonia Filipa II 78
(43) Aleksander Wielki 79
(44) Rozpad imperium macedońskiego. 80
(45) Kultura hellenistyczna 80
6. Dzieje *Imperium Romanum* 81
(46) Warunki naturalne. 81
(47) Powstanie miasta Rzymu 82
(48) Geneza i przebieg ekspansji Rzymu 82
(49) Upadek Rzymu 84
7. Rzym – państwo i społeczeństwo 85
(50) Przemiany ustrojowe 85
(51) Królestwo 86
(52) Republika 86
(53) Cesarstwo 90
8. Kultura i sztuka starożytnego Rzymu. 92
(54) Wierzenia Rzymian 92
(55) Umysłowość rzymska: filozofia i prawo. 93
(56) Architektura i sztuka. Wkład cywilizacji rzymskiej do ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego 94
9. Powstanie i rozwój chrześcijaństwa 96
(57) Życie Jezusa z Nazaretu 96
(58) Powstanie Kościoła 97

(59) Kościół okresu prześladowań. Chrześcijaństwo religią państwową 97
(60) Kulturowa rola chrześcijaństwa 99
(61) Kościół rzymskokatolicki 100

CZĘŚĆ II
ŚREDNIOWIECZE

Rozdział III – Cywilizacje wieków średnich 105
1. Cywilizacja bizantyńska 105
(62) Kontynuacja cesarstwa 105
(63) Ustrój polityczno-społeczny Bizancjum. 107
(64) Dorobek cywilizacyjny Bizancjum 107
(65) Prawosławie – nauka wiary, kult, organizacja 108
2. Cywilizacja islamska 111
(66) Arabia przedmuzułmańska 111
(67) Życie i dzieło Mahometa 111
(68) Islam – nauka wiary, kult, organizacja 112
(69) Spadkobiercy Mahometa 113
(70) Podboje 114
(71) Rekonkwista 114
(72) Kalifat Omajadów (661–750) 114
(73) Kalifat Abbasydów (750–1258). 114
(74) Dorobek cywilizacyjny islamu 115
(75) Kultura i sztuka arabska 116
(76) Świat islamu dzisiaj 117
3. Cywilizacja chrześcijańskiej Europy. 118
(77) Korzenie kultury średniowiecznej 118
(78) Kościół najwyższym autorytetem 118
(79) Filozofia średniowiecza 119
(80) Siedem sztuk wyzwolonych i powstanie uniwersytetów 120
(81) Księgi średniowieczne 121
4 Architektura i sztuka średniowiecza 122
(82) Romanizm w architekturze 122
(83) Klasztory 123
(84) Sztuka romańska 123
(85) Architektura gotycka 124
(86) Sztuka gotycka 125
5. Cywilizacje Dalekiego Wschodu. 127
(87) Średniowieczne państwa Dalekiego Wschodu 127
(88) Ekspansja Mongołów na Wschód i na Zachód 129

Rozdział IV – Średniowieczne korzenie cywilizacji europejskiej 132
1. Budowanie jedności politycznej średniowiecznej Europy 132
(89) Przestrzeń polityczna Europy po upadku *Imperium Romanum* 132
(90) Frankonia Merowingów i Karolingów 132
(91) Odnowienie cesarstwa na Zachodzie 133
(92) Renesans karoliński 134

(93) Rozpad monarchii karolińskiej . . . 135
(94) Święte Cesarstwo Rzymskie . . . 135
(95) Uniwersalizm średniowieczny . . . 136
(96) Normanowie i ich ekspansja . . . 136
(97) Początki Anglii . . . 137
2. Rola Kościoła w życiu politycznym Europy . . . 138
(98) Rozwój chrześcijaństwa we wczesnym średniowieczu . . . 138
(99) Kościół „wieków średnich” . . . 138
(100) Reforma gregoriańska . . . 140
(101) Spór o inwestyturę . . . 141
(102) Awiniońska niewola papieży w latach 1309–77 . . . 142
3. Europa w dobie wypraw krzyżowych . . . 144
(103) Przyczyny krucjat . . . 144
(104) Krucjata ludowa . . . 145
(105) Pierwsza krucjata . . . 145
(106) Druga krucjata . . . 146
(107) Trzecia krucjata . . . 146
(108) Czwarta krucjata . . . 146
(109) Zakończenie krucjat . . . 147
4. Organizacja życia zbiorowego w średniowieczu . . . 151
(110) Własność ziemska i poddaństwo . . . 151
(111) System feudalny . . . 151
(112) Rozwój rolnictwa i wsi . . . 153
(113) Rzemiosło i handel . . . 154
(114) Średniowieczne miasta . . . 155
(115) Kryzys gospodarczy przełomu XIII i XIV wieku . . . 156
5. Europa stanów . . . 157
(116) Ewolucja ustroju politycznego – od państwa patrymonialnego do monarchii stanowej . . . 157
(117) Społeczeństwo stanowe: rycerstwo . . . 157
(118) Duchowieństwo . . . 158
(119) Mieszczanie i chłopi . . . 159
(120) Przywileje generalne . . . 160
(121) Początki parlamentaryzmu europejskiego . . . 161
6. Europa narodów . . . 162
(122) Kształtowanie się poczucia tożsamości narodowej . . . 162
(123) Wojna stuletnia . . . 163
(124) Przesilenia polityczne na Zachodzie . . . 164
7. Słowianie i ich państwa . . . 165
(125) Słowiańszczyzna we wczesnym średniowieczu . . . 165
(126) Stosunki gospodarcze i społeczne . . . 166
(127) Pierwsze państwa słowiańskie . . . 167
(128) Państwo Samona . . . 167
(129) Słowianie południowi – państwo bułgarskie . . . 168
(130) Państwo Wielkomorawskie . . . 168
(131) Państwo czeskie . . . 169
(132) Słowianie wschodni – państwo ruskie . . . 169

Rozdział V – Polska Piastów i Jagiellonów w europejskiej przestrzeni polityczno-kulturowej 171
1. Patrymonialna monarchia pierwszych Piastów 171
(133) Pradzieje ziem polskich 171
(134) Państwa Polan i Wiślan 173
(135) Państwo Mieszka I 173
(136) Chrzest Polski 174
(137) Misja biskupa Wojciecha 175
(138) Zjazd w Gnieźnie 176
(139) Wojny Bolesława Chrobrego 177
(140) Koronacja 177
(141) Organizacja władzy w państwie pierwszych Piastów 178
2. Kryzys i odbudowa monarchii wczesnopiastowskiej 179
(142) Mieszko II 179
(143) Kryzys państwa 179
(144) Odbudowa kraju za Kazimierza Odnowiciela 180
(145) Państwo Bolesława Śmiałego 181
(146) Od koronacji do banicji 182
3. Monarchia bez korony 183
(147) Wzrost znaczenia możnych za Władysława Hermana 183
(148) Walka o jedność i kształt terytorialny państwa za Bolesława Krzywoustego . . . 184
(149) Walka o niezależność Kościoła polskiego 185
(150) Testament Bolesława Krzywoustego 186
4. Polska w okresie rozbicia dzielnicowego 187
(151) Walki o władzę po śmierci Bolesława Krzywoustego 187
(152) Pogłębianie się rozbicia 188
(153) Zagrożenie zewnętrzne 188
(154) Problem krzyżacki 189
5. Zjednoczenie państwa polskiego 190
(155) Czynniki sprzyjające zjednoczeniu państwa polskiego 190
(156) Próby zjednoczenia kraju 191
(157) Pierwsi władcy zjednoczonego państwa 192
(158) Działalność zjednoczeniowa Władysława Łokietka 193
(159) Konflikt z Krzyżakami 194
6. Polska za panowania Kazimierza Wielkiego 195
(160) Kazimierz Wielki 195
(161) Kwestia Śląska i Czech 196
(162) Kwestia krzyżacka 196
(163) Sojusz z Węgrami 197
(164) Ekspansja na wschód 197
(165) Polityka północno–zachodnia 198
(166) Bilans polityki zagranicznej 198
(167) Polityka wewnętrzna Kazimierza Wielkiego 199
(168) Monarchia stanowa 201
(169) *Corona Regni Poloniae* 202
7. Społeczeństwo i gospodarka w Polsce Piastów 203
(170) Książę i dwór książęcy 203

(171) Administracja lokalna . . . 204
(172) Immunitety . . . 204
(173) Chłopi, wojowie, możni . . . 205
(174) Wieś i rolnictwo w średniowiecznej Polsce . . . 205
(175) Osadnictwo w XII wieku . . . 206
(176) Osadnictwo na prawie niemieckim . . . 207
(177) Początki sieci miejskiej . . . 207
(178) Lokacje na prawie niemieckim . . . 208
(179) Ludność miast . . . 208
(180) Rzemiosło i handel . . . 209
8. Miejsce Polski w cywilizacji Europy łacińskiej . . . 211
(181) Cywilizacyjne konsekwencje chrztu . . . 211
(182) Kulturotwórcza rola Kościoła . . . 211
(183) Zabytki piśmiennictwa polskiego . . . 212
(184) Romanizm i gotyk na ziemiach polskich . . . 214
(185) Rozwój szkolnictwa . . . 216
(186) Wkład Polaków do kultury i nauki europejskiej . . . 216
9. Od Andegawenów do Jagiellonów . . . 218
(187) Unia polsko-węgierska za Ludwika Andegaweńskiego . . . 218
(188) Przywilej koszycki . . . 218
(189) Litwa przed unią . . . 220
(190) Unia z Litwą w Krewie . . . 220
(191) Unia wileńsko-radomska . . . 221
(192) Unia w Horodle . . . 222
10. Krzyżacy w dziejach Polski Jagiellonów . . . 223
(193) Przyczyny konfliktów . . . 223
(194) Wielka wojna z Krzyżakami . . . 223
(195) Wojna 1422–1423 . . . 224
(196) Związek Pruski . . . 225
(197) Wojna trzynastoletnia . . . 225
(198) Zakończenie konfliktu krzyżackiego . . . 226
11. Kształtowanie się i rozwój demokracji szlacheckiej w Polsce . . . 228
(199) „Naród polityczny" w Polsce . . . 228
(200) Rozwój przywilejów szlacheckich . . . 229
(201) Początki parlamentaryzmu w Polsce . . . 231
(202) Konstytucja *Nihil novi* . . . 232
(203) Walka szlachty z magnaterią i ruch egzekucyjny . . . 233
(204) Unia lubelska . . . 234
12. Polityka dynastyczna Jagiellonów . . . 236
(205) Sprawa następstwa tronu . . . 236
(206) Rządy Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech . . . 237
(207) Zjazd w Wiedniu . . . 239
(208) Kwestia turecka w polityce Jagiellonów . . . 239
(209) Udział Rzeczypospolitej w walce o *dominium Maris Baltici* . . . 240

CZĘŚĆ III
NOWOŻYTNOŚĆ

Rozdział VI – Ewolucja cywilizacji nowożytnej Europy – renesans, barok, oświecenie 245
1. Reformacja i wojny religijne 245
(210) Przyczyny reformacji 245
(211) Luteranizm 246
(212) Kalwinizm. 247
(213) Rozwój reformacji w Europie 248
(214) Reformacja w Niemczech 249
(215) Reformacja we Francji. 249
(216) Reformacja w Anglii. 250
2. Reforma katolicka 253
(217) U źródeł reformy katolickiej 253
(218) Reforma zarysowana. 253
(219) Reforma zaprogramowana 254
(220) Reforma zastosowana 255
(221) Inkwizycja. 256
(222) Indeks ksiąg zakazanych 257
3. Obraz człowieka w epoce nowożytnej 257
(223) Renesansowa koncepcja człowieka – humanizm 257
(224) Barokowa wizja człowieka – jednostka wobec kryzysu świadomości społecznej 259
(225) Oświeceniowa wizja człowieka – jednostka wobec „wieku światła”. 259
4. Filozofia i myśl społeczna Europy nowożytnej 262
(226) Prekursorzy renesansu 262
(227) Filozofia: Michel de Montaigne, Giordano Bruno. 263
(228) Myśl społeczna: Erazm z Rotterdamu, Tomasz Morus, Niccolo Machiavelli, Jean Bidon 263
(229) Filozoficzne źródła oświecenia: racjonalizm, empiryzm, deizm 264
(230) Myśl polityczna: Charles Montesquieu, Voltaire, Rousseau 265
5. Wrażliwość estetyczna – kultura i sztuka nowożytna 266
(231) Kultura materialna w czasach odrodzenia 266
(232) Styl renesansowy 267
(233) Renesans włoski 267
(234) Renesans w innych krajach Europy 268
(235) Architektura barokowa 269
(236) Założenia pałacowo-ogrodowe 270
(237) Malarstwo barokowe. 270
(238) Rzeźba 271
(239) Literatura baroku 271
(240) Teatr i muzyka 271
(241) Rokoko 272
(242) Architektura klasycyzmu 272
(243) Malarstwo i rzeźba. 273
(244) Literatura, muzyka i sztuka zdobnicza 273

Rozdział VII – Europa i Rzeczpospolita w XVI wieku 275
1. Wielkie odkrycia geograficzne 275
(245) Afryka i Ameryka przed odkryciami Europejczyków 275
(246) Przyczyny, przebieg i następstwa odkryć geograficznych 276
(247) Powstanie imperiów kolonialnych państw europejskich 278
(248) Cywilizacyjne następstwa kolonizacji 279
2. Gospodarka i społeczeństwo w XVI wieku 282
(249) Gospodarcze i społeczne skutki wielkich odkryć geograficznych i podbojów kolonialnych 282
(250) Upowszechnianie się gospodarki towarowo-pieniężnej 282
(251) Dualizm w rozwoju gospodarczym Europy 283
(252) Rola rzemiosła cechowego 284
(253) Powstanie i rozwój systemu nakładczego 284
(254) Manufaktury 285
(255) Rola mieszczaństwa (255) 285
(256) Powstanie i rozwój instytucji bankowych 286
3. Gospodarka i społeczeństwo Rzeczypospolitej w XVI wieku 287
(257) Geneza i istota folwarku szlacheckiego 287
(258) Narastanie poddaństwa chłopów 288
(259) Skutki gospodarki folwarczno–pańszczyźnianej 289
(260) Handel wewnętrzny i zagraniczny 290
(261) Rozwój przetwórstwa 290
(262) Mieszczanie i miasta w XVI wieku 291
(263) Polityka szlachty wobec miast w XV i XVI wieku 292
4. Reformacja i reforma Kościoła w Rzeczypospolitej 293
(264) Rozwój wyznań reformowanych w Polsce 293
(265) U źródeł reformy trydenckiej w Polsce 295
(266) Konfederacja warszawska i jej znaczenie 296
(267) Unia brzeska i jej skutki 297
5. Kultura Polski Złotego Wieku 298
(268) Recepcja idei odrodzeniowych w Polsce 298
(269) Ośrodki kultury w XVI wieku 298
(270) Oświata i nauka 299
(271) Myśl społeczno–polityczna 300
(272) Rozkwit polszczyzny w literaturze 300
(273) Architektura i sztuka 301
6. Początki Rzeczypospolitej Obojga Narodów 303
(274) Rzeczpospolita – kraj wielu narodów i religii 303
(275) Sejm konwokacyjny 303
(276) Pierwsza wolna elekcja 304
(277) Artykuły henrykowskie i *pacta conventa* 305
(279) Organizacja państwa po unii lubelskiej 306
(280) Organizacja wojska 308
(281) Sądownictwo 309
7. Walka o hegemonię w Europie w XVI wieku 310
(282) Wzrost znaczenia Hiszpanii 310

(283) Potęga dynastii Habsburgów . . . 311
(284) Rywalizacja hiszpańsko-francuska . . . 312
(285) Rewolucja w Niderlandach . . . 312
(286) Państwo moskiewskie w XVI wieku . . . 313
(287) Ekspansja turecka na świecie . . . 314

Rozdział VIII – Europa i Rzeczpospolita w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku . . . 316
1. Wojna trzydziestoletnia . . . 316
(288) Geneza wojny . . . 316
(289) Defenestracja praska . . . 317
(290) Czeski etap wojny (1618–1622) . . . 317
(291) Duński etap wojny (1622–1629) . . . 318
(292) Szwedzki etap wojny (1630–1635) . . . 318
(293) Francuski etap wojny (1635–1648) . . . 319
(294) Traktat westfalski . . . 320
(295) Znaczenie wojny . . . 320
2. Państwo absolutne . . . 321
(296) Legitymizacja absolutyzmu . . . 321
(297) Rozwój państwa urzędniczego . . . 322
(298) Polityka ekonomiczna i skarbowa państwa absolutnego. Merkantylizm . . . 323
(299) Społeczeństwo wobec władzy absolutnej . . . 324
3. Przemiany polityczne we Francji i w Anglii w XVII wieku . . . 325
(300) Francja doby absolutyzmu: Armand de Richelieu . . . 325
(301) Fronda . . . 327
(302) Francja Ludwika XIV . . . 327
(303) Anglia – od absolutyzmu do monarchii parlamentarnej: sytuacja społeczno-gospodarcza Anglii w XVII wieku . . . 328
(304) „Krótki" i „długi" parlament . . . 328
(305) Wojna domowa . . . 329
(306) Republika, restauracja Stuartów . . . 330
4. Kultura polskiego baroku . . . 331
(307) Na styku Wschodu i Zachodu . . . 331
(308) Ideologia i obyczajowość sarmacka . . . 331
(309) Model edukacji szlacheckiej . . . 332
(310) Architektura barokowa . . . 333
(311) Sztuki plastyczne . . . 334
(312) Literatura wobec problemów epoki . . . 334
5. Wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w drugiej połowie XVI i w XVII wieku . . . 336
(313) Sytuacja społeczno-gospodarcza na przełomie XVI i XVII wieku . . . 336
(314) Polityka bałtycka Stefana Batorego . . . 337
(315) Interwencja na wschodzie . . . 338
(316) Kampania smoleńska . . . 338
(317) Problem Ukrainy i Kozaczyzny . . . 339
(318) Powstanie Chmielnickiego . . . 340
(319) Wojna z Rosją . . . 341
6. Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją w XVII wieku . . . 343

(320) Geneza konfliktów ze Szwecją . . . 343
(321) Wojny polsko-szwedzkie za Zygmunta III Wazy . . . 343
(322) „Potop" szwedzki . . . 345
(323) Stosunki z Brandenburgią i Prusami Książęcymi . . . 347
7. Wojny Rzeczypospolitej z Turcją w XVII wieku . . . 348
(324) Geneza konfliktów z Turcją . . . 348
(325) Etapy wojen polsko-tureckich w XVII wieku . . . 349
(326) Koalicja antyturecka . . . 350
8. Sytuacja wewnętrzna Rzeczypospolitej w XVII wieku . . . 353
(327) Terytorialne i demograficzne skutki wojen . . . 353
(328) Kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej . . . 354
(329) Triumf tendencji oligarchicznych w XVII wieku . . . 355
(330) Próby reform ustrojowych w XVII wieku . . . 356
(331) Kryzys wyznaniowy . . . 358
9. Polska w czasach saskich . . . 359
(332) Unia polsko–saska za Augusta II . . . 359
(333) Rzeczpospolita w okresie wojny północnej . . . 359
(334) Sejm „niemy" . . . 360
(335) Traktat „trzech czarnych orłów" . . . 361
(336) Podwójna elekcja 1733 roku . . . 361
(337) Kryzys państwa i władzy królewskiej za Augusta III . . . 362
(338) Publicystyka czasów saskich . . . 363
(339) Wzrost gospodarczy i kulturalny . . . 364

Rozdział IX – Ład społeczno-polityczny drugiej połowy XVIII wieku. Europa napoleońska . . . 367
1. Państwo absolutyzmu oświeconego. Sąsiedzi Rzeczypospolitej w XVIII wieku . . . 367
(340) Wojna północna: geneza i skutki . . . 367
(341) Reformy w Rosji, Prusach i Austrii . . . 368
(342) Wojna o sukcesję austriacką . . . 370
(343) Wojna siedmioletnia . . . 371
(344) Specyfika systemu ustrojowego Rzeczypospolitej . . . 372
2. Gospodarka i społeczeństwo Europy w II połowie XVIII wieku . . . 373
(345) Rozwój gospodarczy Europy Zachodniej w II połowie XVIII wieku . . . 373
(346) Rozwój manufaktur i przemysłu . . . 373
(347) Przemiany demograficzne . . . 374
(348) Rewolucja agrarna . . . 374
(349) Geneza i rozwój rewolucji przemysłowej . . . 375
(350) Narodziny społeczeństwa industrialnego . . . 376
(351) Wynalazki i ich zastosowanie . . . 377
(352) Gospodarcze i społeczne następstwa rewolucji przemysłowej . . . 378
3. Społeczeństwo Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku . . . 379
(353) Zmiany w zaludnieniu i strukturze narodowościowej . . . 379
(354) Położenie chłopów . . . 380
(355) Awans mieszczaństwa . . . 381
(356) Szlachta i magnateria . . . 382
4. Gospodarka Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku . . . 384

(357) Przemiany w rolnictwie . . . 384
(358) Zmiany w strukturze handlu . . . 385
(359) Odrodzenie miast . . . 386
(360) Manufaktury . . . 386
5. Rzeczpospolita oświecona . . . 388
(361) Przejmowanie idei oświecenia . . . 388
(362) Myśl polityczna i społeczna . . . 389
(363) Nauka polska II połowie XVIII wieku . . . 390
(364) Literatura polskiego oświecenia . . . 391
(365) Architektura, malarstwo i muzyka . . . 392
(366) Mecenat królewski Stanisława Augusta . . . 393
6. Rzeczpospolita w latach 1764–1788 . . . 394
(367) Reformy sejmu konwokacyjnego . . . 394
(368) Reformy pierwszych lat panowania Stanisława Augusta . . . 395
(369) Konfederacja radomska . . . 396
(370) Konfederacja barska . . . 396
(371) Odrodzenie mimo upadku . . . 398
(372) Reformy szkolnictwa . . . 399
(373) Kodeks Zamoyskiego . . . 400
7. Rzeczpospolita w latach 1788–1795 . . . 401
(374) Reformy Sejmu Wielkiego . . . 401
(375) Obca ingerencja w okresie Sejmu Wielkiego . . . 403
(376) Konstytucja 3 maja 1791 r. . . . 404
(377) Konfederacja targowicka . . . 405
(378) Powstanie kościuszkowskie . . . 406
(379) Spór o ocenę czasów stanisławowskich . . . 408
8. Powstanie Stanów Zjednoczonych . . . 410
(380) Rozwój kolonii angielskich w Ameryce Północnej . . . 410
(381) Polityczna i społeczna geneza wojny o niepodległość . . . 411
(382) Deklaracja niepodległości i przebieg wojny . . . 411
(383) Zasady ustrojowe Konstytucji USA . . . 413
(384) Rozwój terytorialny USA . . . 415
9. Rewolucja we Francji . . . 416
(385) Społeczeństwo francuskie pod koniec XVIII wieku. Kryzys monarchii absolutnej i próby reform . . . 416
(386) Wybuch rewolucji. Upadek monarchii . . . 417
(387) Okres republiki . . . 418
(388) Rządy Dyrektoriatu . . . 420
(389) Okres rządów Konsulatu . . . 421
(390) Cesarstwo . . . 421
10. Okres napoleoński w Europie . . . 424
(391) Koalicje antyfrancuskie i wojny Francji napoleońskiej . . . 424
(392) Polityka Napoleona na terenie Europy . . . 425
11. Sprawa polska po III rozbiorze . . . 426
(393) Polityka zaborców wobec ziem polskich . . . 426
(394) Tradycja kościuszkowsko-napoleońska: udział Legionów Polskich w walkach u boku Francji . . . 427

(395) Tradycja oświeceniowo-liberalna: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Stanisław Staszic . . . 428
(396) Tradycja lojalistyczna . . . 428
(397) Księstwo Warszawskie. . . . 429
(398) Udział Polaków w kampaniach napoleońskich . . . 431

CZĘŚĆ IV
U ŹRÓDEŁ WSPÓŁCZESNOŚCI

Rozdział X – Porządek polityczny XIX wieku . . . 435
1. Europa ponapoleońska . . . 435
(399) Kongres wiedeński – zasady i zależności polityczne, nowy podział kontynentu 435
(400) Święte Przymierze . . . 437
(401) Przyczyny i następstwa Wiosny Ludów w Europie . . . 439
2. Ład wiedeński na ziemiach polskich . . . 443
(402) Sprawa polska na Kongresie Wiedeńskim . . . 443
(403) Konstytucja Królestwa Polskiego . . . 443
(404) Sytuacja polityczna i gospodarcza w Królestwie Polskim. . . . 445
(405) Sytuacja Polaków w zaborze pruskim . . . 446
(406) Zabór austriacki . . . 447
(407) Problem uwłaszczenia . . . 447
(408) Przemiany w rolnictwie . . . 448
(409) Rozwój przemysłu na terenie zaborów . . . 448
3. Polskie powstania narodowe w XIX wieku . . . 449
(410) Noc listopadowa . . . 449
(411) Wojna polsko-rosyjska . . . 450
(412) Represje popowstaniowe . . . 452
(413) Wielka Emigracja . . . 453
(414) Powstanie krakowskie . . . 454
(415) Rabacja galicyjska . . . 455
(416) Wiosna Ludów na ziemiach polskich . . . 455
(417) Przyczyny wybuchu powstania styczniowego . . . 457
(418) Przebieg walk powstańczych . . . 458
(419) Społeczno-kulturowe skutki powstania . . . 460
4. Kształtowanie się Europy uprzemysłowionej w I połowie XIX wieku . . . 462
(420) Powstawanie pierwszych ośrodków przemysłowych . . . 462
(421) Zmiany struktury społecznej i konflikty społeczne . . . 463
5. Przemiany polityczne na świecie w II połowie XIX wieku. . . . 465
(422) Wojna krymska i jej następstwa . . . 465
(423) Polityka zagraniczna Francji za Napoleona III. . . . 466
(424) Polityka zagraniczna wiktoriańskiej Anglii . . . 468
(425) Zjednoczenie Włoch. . . . 469
(426) Zjednoczenie Niemiec. . . . 471
(427) Powstanie Austro-Węgier. . . . 473
(428) Osłabienie monarchii osmańskiej . . . 473
(429) Wojna secesyjna i wzrost znaczenia USA. . . . 475
(430) Powstanie i rozwój systemu kolonialnego . . . 478

6. Rozwój nowoczesnego państwa i narodziny demokracji liberalnej 481
(431) Przemiany społeczne i polityczne w Europie 481
(432) Zasady ustrojowe demokracji liberalnej 482
(433) Model brytyjski 483
(434) Model amerykański 483
(435) Zasada konstytucjonalizmu 484
(436) Powstanie partii politycznych 484

Rozdział XI – Kres ładu wiedeńskiego 486
1. Masowe ruchy polityczne 486
(437) Podział ruchów 486
(438) Geneza socjalizmu 486
(439) Czartyzm 487
(440) Manifest komunistyczny 487
(441) Reformizm 488
(442) Socjalizm w Rosji 488
(443) Nacjonalizm 489
(444) Agraryzm 489
(445) Katolicka nauka społeczna 489
2. I wojna światowa (1914–1918) 492
(446) Sytuacja międzynarodowa na przełomie XIX i XX wieku 492
(447) Trójprzymierze i Trójporozumienie 493
(448) Rewolucja w Rosji 1905 r. 493
(449) Geneza konfliktu zbrojnego 494
(450) Główne etapy wojny 495
(451) Zastosowanie nowych broni 497
(452) Polityczne, społeczne i ekonomiczne następstwa wojny 498
3. Sprawa polska w I wojnie światowej 499
(453) Sytuacja narodu polskiego w trzech zaborach 499
(454) Orientacje polityczne 500
(455) Udział Polaków w walkach 501
(456) Stanowisko mocarstw w sprawie polskiej 504
(457) Kryzys przysięgowy 505
(458) Stanowisko USA w sprawie polskiej 505
4. Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji 506
(459) Sytuacja w Rosji w przededniu rewolucji 506
(460) Obalenie caratu. Rosja republiką 506
(461) Bolszewicy na drodze do władzy 507
(462) Wojna domowa 508
(463) Polityka „eksportu rewolucji” 508

Wstęp

Nazwa „historia" jest współcześnie używana zazwyczaj w dwóch znaczeniach. Oznacza bądź *dzieje*, czyli to wszystko, co wydarzyło się w przeszłości, bądź też *dyscyplinę naukową* zajmującą się badaniem dziejów. Ewolucja dzisiejszego pojęcia historii, oznaczającego zarówno dzieje, jak i relację o nich, dokonała się w czasach nowożytnych. Teoretycy historii już w XVIII wieku wyraźnie odróżniali historię jako *res gestae* (łac. *dzieje*) i historię jako *historia rerum gestarum* (łac. *historia dziejów*)[1].

Historia nie jest *nauką o przeszłości* w ogóle. Są wielkie okresy, których nie bada historia, lecz inne dyscypliny humanistyczne (zwłaszcza *archeologia* – „dzieje *przed*-piśmienne", *etnologia*[2] – „dzieje *nie*-piśmienne")[3] – i społeczne (m.in. *nauki o polityce*[4], *socjologia historyczna*), a także nauki przyrodnicze (m.in. *antropologia fizyczna*). Określenie historii jako *nauki o przeszłości ludzi* także nie jest wystarczające. Są bowiem jeszcze inne dyscypliny naukowe, których przedmiotem jest *człowiek w przeszłości*. Najwłaściwsze wydaje się zatem określenie historii jako nauki zajmującej

---

[1] M. Pawlak, J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych*, Bydgoszcz 1999, s. 9.

[2] W niniejszym tekście wykorzystano m.in. ustalenia poczynione przez etnologów A. Posern-Zielińskiego i M. Kairskiego w pracy *Początki państwa*, w: *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2007.

[3] *Oralność* i *piśmienność*, jak zauważa Heine Schlaffer, „nie oznaczają jedynie różnych środków przekazu, lecz także różne sposoby myślenia". M. Kuckenburg, *Pierwsze słowo*, Warszawa 2006, s. 134.

[4] „Polityczność" realizuje się w czasie i przestrzeni, stąd istotne znaczenie dla analizy politologicznej mają poglądy opisujące „logikę" procesu dziejowego (*historiozofia*) lub/i mechanizm zmiany społecznej (*socjologia historyczna*), *hic et nunc*, który to proces stanowi tło istniejącej natenczas rzeczywistości politycznej. O ile w pierwszym przypadku mamy do czynienia z systemami *par excellence* aksjomatycznymi, ich zasadności nie dowodzimy, to w drugim – z próbą formułowania praw naukowych. Szerzej o relacjach pomiędzy historią a politologią (w:) W. Jakubowski, P. Załęski, Ł. Zamęcki, *Nauki o polityce. Zarys koncepcji dyscypliny*, Pułtusk-Biszkek 2013.

się przeszłością ludzi żyjących w społeczeństwie lub przeszłością człowieka jako istoty społecznej. W XIX wieku przed nauką historii stawiano jedynie zadanie poszukiwania prostych związków między poszczególnymi faktami, podczas gdy nauki społeczne miały się zajmować ustalaniem ogólnych prawidłowości, przejawiających się w życiu grup i społeczeństw[5].

Historia – jako jedna z nauk humanistycznych i społecznych[6] – również poszukuje prawidłowości w rozwoju społeczeństw. W tym kontekście jej zadanie polega na wykryciu, jak te prawidłowości przejawiają się w konkretnym czasie i miejscu. Takie właśnie ukazanie historii postawili sobie za cel autorzy niniejszego opracowania.

Perspektywy poznania historycznego (synteza)

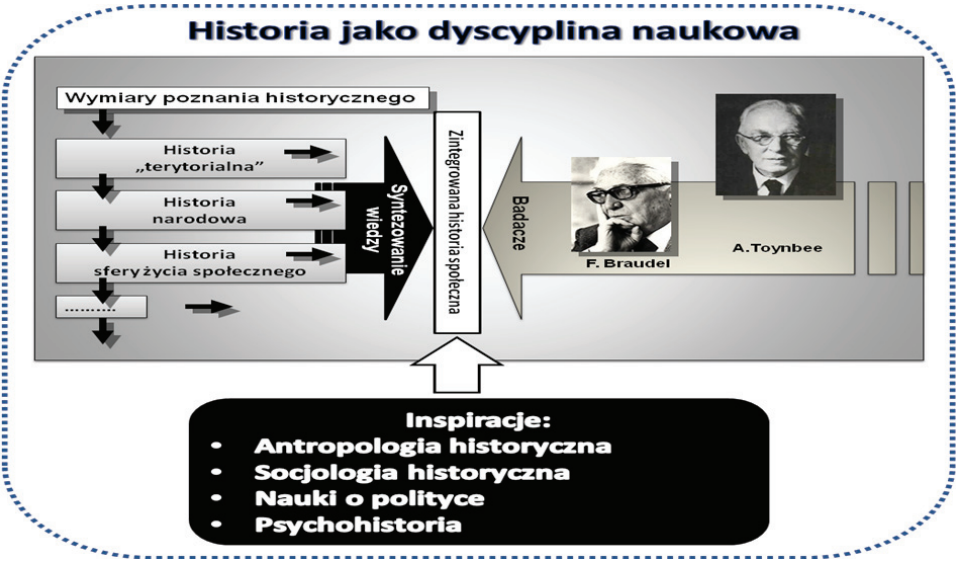

Po II wojnie światowej w rozwoju historiografii na czoło wysunęły się takie procesy, jak: pojawienie się precyzyjnej (wywodzącej się z filozofii analitycznej) metodologii historii oraz rozkwit i ewolucja szkoły *Annales*, która oprócz badań nad gospodarką i mentalnością stopniowo obejmowała coraz więcej nowych pól badawczych, m.in. demografię i antropologię historyczną oraz strefę psychologiczną, życie seksualne, zachowania konsumpcyjne, strach, śmierć, przemiany świadomości itd. (F. Braudel i jego uczniowie, m.in. J. Le Goff, F. Furet, E. Le Roy Ladurie). Takie interdyscyplinarne ujęcie określono jako historię integralną (fr. *histoire quantitative*) czy zintegrowaną historię społeczną[7].

Źródło: oprac. własne z wykorzystaniem koncepcji metodycznej *Institute of World History CASS*.

[5] M. Pawlak, J. Serczyk, dz.cyt.

[6] Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem polskim dyscyplina „historia" należy do dziedziny nauk humanistycznych.

[7] Por. *Powszechna encyklopedia PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA.

Perspektywy poznania historycznego (analiza)

Od lat 70. dokonywało się przesunięcie zainteresowań w kierunku tzw. *mikrohistorii*, mającej przez szczegółowe studia nad wycinkami życia ludzi w przeszłości, m.in. pod wpływem antropologii, dać bardziej bezpośrednie wejrzenie w to życie (E. Le Roy Ladurie, C. Ginzburg, N.Z. Davis, R. Darnton). Jednocześnie w coraz większym stopniu eksplorowano problemy dotąd marginalne, np. dzieje kobiet. Większą uwagę zaczęto zwracać na narracyjny charakter historiografii i jej funkcje retoryczne (H. White). Wkroczyły także do historiografii wpływy filozofii postmodernistycznej, koncentrującej swą uwagę wokół dyskursu, narracji. Program taki realizował najwcześniej Paul Michel Foucault[8].

Źródło: oprac. własne z wykorzystaniem koncepcji metodycznej *Institute of World History CASS*.

Historia może być fascynująca. Niechętni tej nauce mówią np., że *historia uczy jednego, że jeszcze nigdy nikogo historii nie nauczyła*, albo że *człowiek rzadko wyciąga lekcje z historii, a narody nigdy*. Autorzy powtarzają jednak za Cyceronem, że *historia jest świadkiem czasów, światłem prawdy, życiem pamięci, nauczycielką życia* oraz za jednym ze współczesnych pisarzy Ailo Gaupem: *Naród bez przeszłości jest narodem bez przyszłości*[9].

Historia to polityka, pasja, szaleństwo, zdrada, czasami morderstwo czy intryga minionych epok. Pozostał po nich zadziwiający labirynt zagadek, nad których wyjaśnieniem nadal głowią się naukowcy i badacze zagadek przeszłości. To zaginieni bez śladu, to śmierć w niewyjaśnionych okolicznościach, postaci dziwne i tajemnicze, legendy przemieniające się w prawdę, liczne pytania bez odpowiedzi. Pamiętać należy, że *historię* tworzą *współcześni*. Warto zatem przywołać słowa Winstona Churchilla, który mówił: *historia będzie dla mnie łaskawa, ponieważ mam zamiar ją napisać.*

W chwili obecnej do dyspozycji czytelnika jest wiele opracowań, zawierających zarys historii powszechnej i dziejów naszego kraju. Należy jednak pamiętać, że bieg czasu zmusza kolejne pokolenia historyków do nowych

[8] Tamże.

[9] A. Gaup, *Podróż na dźwiękach szampańskiego bębna*, Gdańsk 2004, s. 178.

przemyśleń, a postępujące ciągle badania otwierają nowe horyzonty i rzucają nowe światło na badane dzieje. Rozwojowi historiografii towarzyszy również odmienność poglądów poszczególnych badaczy[10]. Indywidualny dobór treści, konstrukcja wykładu, odpowiednio rozłożone akcenty, wreszcie interpretacja faktów sprawiają, że powstający opis dziejów jest autorskim ujęciem i choćby z tego powodu stanowi cenną wartość naukową. Do czytelnika należy natomiast wybór opracowania i jego krytyczna ocena.

Niniejsza praca stanowi syntetyczną panoramę dziejów świata i Polski, a nie ich szczegółową analizę. Książka ma układ chronologiczny – zarysowany w *perspektywie kulturowo-cywilizacyjnej*, na tle której ukazano wydarzenia polityczne. Jak zauważa ks. J. Grzybowski, najczęściej „ujmuje się kulturę jako owoc i dopełnienie działalności rozumu człowieka i jego sprawności – wartości i normy, wyuczone zachowania (symbolizujące bądź nawykowe), praktyki, symbole, znaki i relacje międzyludzkie. To także język, zwyczaje, sztuka, wierzenia, sposób życia, system wychowania. Wyrazem zaś cywilizacja, określa się specyficzny rozwój państwa i życia obywatelskiego, które swój pełny wyraz znajdują w zorganizowanej zbiorowości. Słowo *kultura* odnosi się zatem do życia rozumnego i moralnego, słowo *cywilizacja* zaś do życia politycznego i organizacyjnego stanowiącego metodę życia zbiorowego ludzi posiadających wspólne wartości”[11]. W bibliografii selektywnej, ograniczonej wyłącznie do wydawnictw polskojęzycznych, umieszczono prace zarówno nieco starsze, stanowiące kanon danego zagadnienia, jak i te ostatnie, zawierające wyniki najnowszych badań.

Przekazując tę syntezę czytelnikowi, autorzy wyrażają nadzieję, że będzie ona pomocna zarówno laikom, którzy znajdą w niej zwięzły i przejrzysty wykład dotyczący dziejów Ojczyzny i świata, jak i tym, dla których historia jest pasją i sposobem na życie.

[10] W niniejszej pracy wykorzystano ponadto koncepcje historiograficzne G. Bedouelle’a zarysowane w monografii *Kościół w dziejach* (Poznań 1994).

[11] J. Grzybowski, *Problem kultury jako cywilizacyjnej narracji. Rzecz o uwiedzeniu i interwencji kulturowej*, w: „Warszawskie Studia Teologiczne”, XXI/2008.

CZĘŚĆ I

Wielość porządków kulturowych świata antycznego

ROZDZIAŁ I

Zanim nastała Europa

1. Najdawniejsze dzieje człowieka

(1) Poglądy na pochodzenie człowieka. W nauce powstało wiele koncepcji tłumaczących powstanie życia, a zwłaszcza człowieka. Można je usystematyzować i wskazać na dwie dominujące – kreacjonizm i ewolucjonizm. **Kreacjonizm** to pogląd przyjmujący powstanie życia na Ziemi za akt twórczy oraz niezmienność postaci i liczby gatunków. Panował on powszechnie do czasu powstania i rozwoju teorii ewolucji organizmów. Kreacjonizm – w ujęciu religijnym – to koncepcja, według której świat został stworzony wolnym i celowym aktem Boga. W religii chrześcijańskiej pogląd ten przyjmowano od św. Augustyna, jako ideę zasadniczą zakładającą, że Bóg stworzył świat i życie z nicości. Filozofia św. Tomasza z Akwinu i jej kontynuacje nie negują jednak możliwości ewolucji materii i życia.
Ewolucjonizm to pogląd, według którego rzeczywistość może być wyjaśniona tylko jako rezultat rozwoju (ewolucji), któremu podlegają przedmioty i zjawiska. W naukach biologicznych koncepcja ta była inspirowana przez teorię ewolucji Karola Darwina[12] oraz system filozoficzny Herberta Spencera[13]. Podstawowym założeniem jest teza o zmienności i postępowym

[12] Karol Darwin (1809-1882) angielski przyrodnik, twórca teorii ewolucji zwanej od niego darwinizmem. Studiował medycynę, teologię, geologię, zoologię i botanikę. W czasie swej 5-letniej podróży dookoła świata zebrał bogate zbiory zoologiczne, botaniczne i geologiczne. Materiały te oraz jego doświadczenia i obserwacje stały się podstawą dorobku naukowego i ukształtowały jego myśl ewolucyjną. W 1842 r. napisał streszczenie swojej teorii o powstawaniu gatunków zwierzęcych i roślinnych przez dobór naturalny. W obszernym dziele *O powstawaniu gatunków…* rozwinął Darwin zagadnienie doboru naturalnego i sztucznego, walki o byt, zmienności gatunków i jej przyczyn. W innych działach zajmował się również pochodzeniem człowieka i doborem płciowym.

[13] Herbert Spencer (1820-1903) angielski filozof i socjolog, przedstawiciel ewolucjonizmu w naukach społecznych. Prowadził wieloletnie prace nad stworzeniem wielkiej syntezy wiedzy ludzkiej, których rezultat przedstawił w 10-tomowym dziele *A System of Synthetic*

rozwoju całej rzeczywistości, zwłaszcza społecznej. Rozwój ten ma charakter ewolucyjny, czyli ciągły, stopniowy i jednokierunkowy. Dotyczy zarówno całej ludzkości, jak też poszczególnych społeczeństw, instytucji społecznych i dziedzin kultury.

(2) Antropogeneza. Terminem tym określa się powstanie i rozwój człowieka jako gatunku biologicznego. Początki tego procesu nie są znane. Prawdopodobnie punktem wyjścia było przejście przodków człowieka od typowej dla małp zbierackiej roślinożerności do zespołowo uprawianego łowiectwa, co m.in. zapoczątkowało systematyczne posługiwanie się narzędziami, a także wytworzenie ludzkiej organizacji rodziny. Istnieje też hipoteza, że pierwszy etap antropogenezy – polegający na wytworzeniu się dwunożnego chodu i ludzkiego uzębienia – rozegrał się jeszcze wcześniej, przed pojawieniem się zaczątków łowiectwa.

Najstarsze szczątki człowiekowatych datowane są na 3,7 mln. lat i należą do australopiteków. Znaleziono je w Etiopii i Tanzanii. Ich budowa anatomiczna dowodzi, że pierwszym etapem antropogenezy było przystosowanie bioder i stóp do dwunożnego poruszania się w pozycji wyprostowanej i zmiany w uzębieniu (skrócenie kłów, powiększenie zębów trzonowych). Równocześnie postępowało w tym czasie zmniejszanie się szczęk i tym samym zmiana profilu twarzy. Australopitek był roślinożercą o niskiej, krępej budowie. Kontrowersje wzbudza kwestia, czy był gatunkiem naziemnym. Wiele cech budowy wskazuje, że mógł dużą część czasu spędzać na drzewie.

Niewyjaśniona dotąd jest geneza i ewolucja mowy ludzkiej. Sporna też jest kwestia, czy antropogeneza była procesem biegnącym jednotorowo – stale w ramach jednego gatunku – czy ze ślepymi odgałęzieniami bocznymi.

Kolejną formą ewolucyjną, występującą przez wiele lat równolegle z australopitekiem, jest tzw. *homo habilis* – człowiek zręczny. Zmiany anatomiczne w budowie dłoni umożliwiały mu precyzyjne chwytanie przedmiotów i dokładne wykonywanie czynności. Jego następcą był *homo erectus* – człowiek wyprostowany lub pitekantrop – gatunek człowiekowatych, uznawany za przodka człowieka współczesnego. Żył przypuszczalnie od około 1,5 mln. do 300 tysięcy lat temu. Posiadał mózg o wielkości około 3/4 mózgu człowieka współczesnego i miał od 130 do 170 cm wzrostu. Pitekantrop miał niewielką pojemność puszki mózgowej, masywną żuchwę bez bródki, niskie, cofnięte czoło z prostoliniowym zarysem grubych wałów nadoczodołowych i potężne kłykcie potyliczne zespalające czaszkę

Philosophy. Był to najpełniejszy wykład ewolucjonizmu, jako filozofii, w którym wszystkie zjawiska zachodzące w świecie objaśnione zostały działaniem prawa ewolucji. Poszczególne fazy ewolucji (od nieorganicznej, przez organiczną, do ponadorganicznej, czyli społecznej) Spencer uznawał za fragmenty jednego procesu, którym rządzą te same prawa przyrodnicze.

z kręgosłupem. Poruszał się w postawie wyprostowanej. Posługiwał się bardziej doskonałymi narzędziami kamiennymi, budował szałasy, a jako pierwszy z człowiekowatych zaczął polować i żywić się większymi zwierzętami, oraz posługiwać się ogniem. *Homo erectus* opuścił Afrykę i zasiedlił cały świat.

W ciągu ostatniego miliona lat nastąpił gwałtowny rozrost mózgu, od ok. 500 cm^3 u australopiteków, przez ok. 1000 cm^3 u pitekantropów, do około 1500 cm^3 u człowieka neandertalskiego i człowieka współczesnego.

(3) Poglądy na genezę państwa. W rozwoju nauki ukształtowały się rozmaite poglądy na genezę państwa[14]. Na pierwszy plan wysunęły się trzy koncepcje: ewolucjonizm, marksizm i dyfuzjonizm. Rozwój społeczny ma charakter ewolucyjny, to znaczy ciągły, stopniowy, jednokierunkowy i nieodwracalny – zarówno w odniesieniu do całej ludzkości, jak też poszczególnych społeczeństw, instytucji społecznych i dziedzin kultury (*unilinearność ewolucji kultury*).

Ewolucjoniści głosili teorię „naszych żyjących przodków", która zakładała, że współczesne XIX-wiecznym badaczom egzotyczne kultury i ludy reprezentują swego rodzaju żywe „skamieliny" z odległej przeszłości, dzięki którym będziemy mogli poznać nasz własny szlak rozwoju ewolucyjnego. Uważano, że przez poszczególne etapy i stadia rozwojowe przechodzić muszą stopniowo wszystkie grupy ludzkie, czyniąc to jednak w różnym tempie. Klasyczni ewolucjoniści, w tym Lewis Henry Morgan[15], zakładali, że integralnym elementem konstytuującym powstanie społeczeństwa zwanego cywilizowanym jest – obok pojawienia się pisma, zurbanizowanych form osadniczych i klas społecznych – instytucja państwa.

Ewolucjonistyczne zainteresowania genezą państwa przejęte zostały przez historiozofów marksistowskich. Fryderyk Engels[16] zainspirowany dziełem L.H. Morgana *Społeczeństwo pierwotne* dokonał jego reinterepretacji, przedstawiając swe dociekania w pracy *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*.

Marksizm wypracował dwudzielny schemat periodyzacji dziejów, na który się składały:

---

[14] Oprac. na podst.: A. Posern-Zieliński, M. Kairski, *Początki państwa*, w: *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2007.

[15] Lewis Henry Morgan (1818-1881) amerykański etnolog i historyk, przedstawiciel ewolucjonizmu w naukach społecznych, pionier badań etnograficznych wśród Irokezów.

[16] Fryderyk Engels (1820-1895) niemiecki myśliciel i działacz polityczny, jeden ze współorganizatorów i przywódców I i II Międzynarodówki, przyjaciel i współpracownik Karola Marksa, współtwórca marksizmu i tzw. socjalizmu naukowego. Zainteresowania Engelsa koncentrowały się wokół problematyki ekonomii, socjologii i nauk przyrodniczych.

- **epoki społeczeństwa przedklasowego**. Miały w nich dominować stosunki społeczno-gospodarcze oparte przede wszystkim na więzach rodowo-plemiennych, a więc na związkach pokrewieństwa;
- **epoki społeczeństwa klasowego**. Były one budowane na hierarchicznej strukturze antagonistycznych pod względem swych interesów klas społecznych.

Podstawową instytucją polityczną epoki klasowej miało być państwo, którego główna funkcja sprowadzała się do umocnienia klasowego podziału społeczeństwa i zagwarantowania mechanizmu eksploatacji większości pozbawionej władzy przez mniejszość ją posiadającą.

Dla powstania państwa najbardziej znaczące było działanie trzech czynników sprawczych:

- uformowanie się centrum władzy, posiadającej efektywne instrumenty przymusu i wcielania w życie swych decyzji;
- wprowadzenie w obieg społeczny systemu eksploatacji drogą ściągania trybutów i innego rodzaju świadczeń na rzecz władz centralnych (np. w formie pracy);
- zastąpienie reguł organizacji społecznej wynikających z podziałów rodowo-plemiennych nową strukturą terytorialnych jednostek uzależnionych od centralnego ośrodka władzy, kontrolującego całość podległego sobie obszaru.

Marksiści uważali, że powstanie państwa jest procesem, który przejawiać się mógł w co najmniej trzech formach:

- **wzorzec „wojenny**". Państwo w tym przypadku powstawać miało dzięki coraz to większej roli elit i organizacji wojskowych, stopniowo przechwytujących władzę nad całością spraw społecznych i ekonomicznych. Wojenny przywódca stawał się w ten sposób jedynym władcą grupy, a jego wojowie przekształcali się w warstwę uprzywilejowaną, wypełniającą służebną rolę aparatu państwowej administracji;
- **wzorzec „arystokratyczny"**. Według niego starszyzna rodowo-plemienna, szczególnie ta wywodząca się z lineaży szlachetniejszych, stopniowo przekształcała się w obrębie swych jednostek etnicznych w warstwę arystokratyczną, która koncentrować poczęła w swych rękach całą władzę, w tym także i rodzący się aparat państwa. Swą przewagę grupa ta legitymizowała „lepszym" pochodzeniem genealogicznym, pokazującym pospólstwu, że ród władcy i jego popleczników wywodzi się bezpośrednio od bóstw czy bohaterów kulturowych i jako taki obdarzony jest specjalnymi przymiotami oraz opieką sakralną;
- **wzorzec „plutokratyczny"**. Miał on polegać na wyłanianiu się elit państwowotwórczych na drodze koncentracji władzy i wpływów przez osobników obdarzonych szczególnymi przymiotami, posiadających

znaczny autorytet, wysoką pozycję ekonomiczną, a także i charyzmę sakralną. To oni mieli stopniowo przejmować całą władzę i doprowadzić do powstania organizacji wczesnopaństwowych.

Nurt dyfuzjonistyczny siły generującej powstawanie instytucji państwowych poszukiwał na zewnątrz danego systemu kulturowego, nie zwracając zbytniej uwagi na rolę wewnętrznych mechanizmów rozwojowych. Uważano, że bodźce sprzyjające uformowaniu się cywilizacji, a więc także instytucji państwa, nie mogły kształtować się wielokrotnie i niezależnie od siebie w różnych oddalonych od siebie miejscach. Zakładano, że proces ten związany był z incydentalnymi, unikatowymi innowacjami cywilizacyjnymi, które raz powstawszy, siłą swej wewnętrznej mocy promieniowały na cały świat, dzięki wędrówkom idei (a także i ludzi te idee promujących) inspirując w nowych środowiskach powstawanie rozwiązań analogicznych.

Dyfuzjoniści uważali, że powstanie państwa mogło być efektem zwłaszcza dwóch schematów rozwoju:

- **wzorzec podboju**. Państwa powstawały głównie w wyniku podbojów, dokonywanych przez grupy dynamiczne, mobilne i wojownicze (np. ludy pasterskie, koczownicze), podporządkowujące sobie ludność osiadłą, przywiązaną do uprawianej przez siebie ziemi i nastawioną zazwyczaj pokojowo. Jednym z prekursorów tego rodzaju idei był Ludwik Gumplowicz[17]. Jego zdaniem idea państwa była elementem przełomowym w dziejach. Polegała na odkryciu przez zdobywców prostego faktu, że lepiej zwyciężonych obrócić w eksploatowaną warstwę chłopstwa, zamiast – jak czyniono to wcześniej – dokonywać eksterminacji wrogów. Aby jednak zapewnić zwycięzcom stałe korzyści ze swej przewagi, należało „wymyślić" państwo, które swymi instytucjami przymusu utrzymywać by mogło w posłuszeństwie klasy niższe, wywodzące się z innej, podbitej grupy etnicznej;
- **wzorzec naśladowczy**. Powstanie państwa było działaniem mechanizmów imitacyjnych, które polegały na naśladownictwie sprawdzonych i atrakcyjnych rozwiązań ustrojowych, występujących w wyżej rozwiniętych cywilizacyjnie społecznościach, przez grupy plemienne żyjące na obrzeżach silnych państw czy imperiów. Stałe kontakty (zarówno wrogie, jak i pokojowo-handlowe) między społecznościami przynależącymi do różnych poziomów porządku politycznego sprawiły,

[17] Ludwik Gumplowicz (1838–1909) socjolog i prawnik. Centralnymi kategoriami socjologii Gumplowicza są pojęcia walki i rasy. Rasę ujmował socjologicznie, a nie antropologicznie, jako historyczną zbiorowość etniczną. Wychodząc z teorii darwinizmu społecznego dostrzegł w walce i konflikcie zasadnicze procesy społeczne, a w walce ras dopatrywał się podstawowego prawa rozwoju społecznego.

że ludy dotychczas funkcjonujące w ramach ustroju plemiennego zaczęły drogą adaptacji przystosowywać swe instytucje do tych, które już występowały u ich potężnych sąsiadów. Tego rodzaju koncepcje mogłyby wspierać liczne przykłady z dziejów pogranicza cesarstwa rzymskiego, średniowiecznej Europy czy kręgu rozprzestrzeniającego się w Azji i Afryce islamu.

(4) Prahistoria. Prahistoria to okres najdawniejszych dziejów ludzkości, od pojawienia się człowieka do powstania pisma i źródeł pisanych, rekonstruowany wyłącznie na podstawie źródeł archeologicznych.

Tabela nr 1. Główne okresy pradziejów

Okres	Cechy szczególne
Neolit preceramiczny (6700-6000 p.n.e.)	• dominacja łowiectwa i zbieractwa • początki gospodarki uprawnej • początki hodowli • początki stałych osiedli
Neolit właściwy (6000-3100 p.n.e.)	• uprawa i hodowla zaczynają przeważać nad łowiectwem i zbieractwem • znajomość ceramiki • umiejętność obróbki kamieni i tworzenia z nich narzędzi • rozwój życia osadniczego
Eneolit (3100-1850 p.n.e.)	• pojawienie się, obok narzędzi z kamienia, wyrobów z miedzi, złota i innych metali • polichromiczne malowanie naczyń
Epoka brązu (1850-800 p.n.e.)	• umiejętność wytapiania brązu i zastępowanie nim narzędzi z kamienia • rozwój handlu z odległymi osadami • początki rzemiosła • pierwsze organizacje państwowe
Epoka żelaza (od 800 p.n.e.)	• umiejętność wytapiania żelaza i zastępowanie nim narzędzi z brązu

Źródło: opracowanie własne

Z braku źródeł pisanych prahistoria opiera się na interpretacji pozostałości materialnych, które przetrwały do naszych czasów. Są to w większości narzędzia lub fragmenty narzędzi kamiennych, rogowych i kostnych, a dla czasów nowszych – przedmioty ceramiczne, które nie uległy zniszczeniu. Podstawowym aktem badawczym są wykopaliska. Analiza śmietnisk, odpadków pożywienia, palenisk, fundamentów domostw, pracowni, grobów, pozwala uzyskać cenne informacje o społecznym bytowaniu rozmaitych grup ludzkich.

Zabytki zdobione i dzieła sztuki skalnej dostarczają wiadomości o sposobie wyrażania odczuć estetycznych oraz o czynnościach kultowych (wierzeniach).

Fizyczny wygląd człowieka pradziejowego jest odtwarzany na podstawie jego szczątków kostnych.

(5) Paleolit. Pierwszym naukowo potwierdzonym etapem rozwoju kultury ludzkiej jest paleolit. Obejmuje on okres pradziejów sięgający nawet 5 mln. lat wstecz, to jest czasów, kiedy człowiek zaczął produkować prymitywne narzędzia kamienne i krzemienne, wznosić pierwsze budowle mieszkalne oraz krzesać ogień. W paleolicie wynaleziono wszystkie podstawowe typy narzędzi do obróbki surowców twardych – drewna, kości, rogu. Ludzie, poza gospodarką na lądzie, wykorzystywali przybrzeżną strefę mórz (połowy małży i ryb). Powstały duże skupiska osadnicze, a grzebanie i kult zmarłych dały dowód więzi pokoleniowych.

W paleolicie środkowym rozwinął się kolejny gatunek człowiekowatych – neandertalczyk, nazywany tak od doliny Neandertal w Europie Zachodniej, gdzie natrafiono na znaleziska związane z tym etapem rozwoju. Jego początki sięgają około 300–200 tysięcy lat wstecz. Neandertalczyk produkował głównie narzędzia odłupkowe (zgrzebła, noże tylcowe, ostrza), używając w tym celu skomplikowanych technik krzemieniarskich. Stworzył zalążki kultury duchowej (obrządek pogrzebowy, przechowywanie czaszek przodków, rytualny kanibalizm). W paleolicie górnym (ok. 40 tys. p.n.e.) pojawił się *homo sapiens,* odpowiadający zarówno pod względem budowy fizycznej, jak i potencjalnych możliwości umysłowych człowiekowi współczesnemu.

(6) Neolit. Okres neolitu, czyli młodszej epoki kamienia, obfitował w przemiany w gospodarce, technice i organizacji społecznej. Przy obrabianiu kamienia zastosowano technikę szlifowania, to znaczy gładzenia, stąd nazwa epoki kamienia gładzonego. W neolicie człowiek po raz pierwszy odszedł od wyłącznego wykorzystywania zasobów środowiska naturalnego w ramach gospodarki przyswajającej (myślistwo, łowiectwo, rybołówstwo, zbieractwo) w kierunku gospodarki wytwórczej (produkcyjnej), której podstawą stała się uprawa dziko rosnących zbóż oraz udomowienie zwierząt. Ten proces przechodzenia do gospodarki wytwórczej jest określany mianem rewolucji neolitycznej. Rozwinęło się wtedy rolnictwo, zwłaszcza uprawa pszenicy, prosa, jęczmienia, grochu, soczewicy, żyta. Pod koniec neolitu upowszechnił się chów owiec, kóz, bydła, świń. Wypalano naczynia gliniane i zróżnicowano ich zdobienie. Wynaleziono tkactwo. Nastąpił rozwój kopalnictwa krzemienia i dalekosiężnej wymiany różnorodnych surowców i wytworów. Rozwinęły się kulty religijne, prawdopodobnie kult Wielkiej Matki jako bóstwa płodności (figurki kobiece) i kult słońca (toporki, motywy

krzyża wpisanego w koło). Upowszechniły się groby szkieletowe, rzadziej ciałopalne. Odnotowano też ślady kanibalizmu rytualnego i ofiar z ludzi. Ukształtowały się pierwsze organizmy państwowe nad rzekami Eufrat i Tygrys (Mezopotamia) oraz Nilem (Egipt).

(7) Epoka brązu. Po epoce kamienia nastąpił przewrót związany z upowszechnieniem nowych narzędzi. Od surowca, z którego były wykonane, nazywamy ją epoką brązu. W Egipcie i na Bliskim Wschodzie rozpoczęła się ok. 2500 lat p.n.e., w południowej Europie – 2000 lat p.n.e., a na ziemiach polskich – ok. 1800 lat p.n.e. Na Bliskim Wschodzie był to okres powstawania pierwszych państw oraz początków niewolnictwa, na większości jednak obszarów Europy była to epoka rozkładu wspólnoty pierwotnej. W środkowym okresie epoki brązu wyodrębniły się i krystalizowały ludy europejskie.

Twardy stop metali, jakim jest brąz, pozwolił na wytwarzanie nowych narzędzi, ozdób, a przede wszystkim broni. W pracowniach rzemieślniczych wytwarzano siekiery, dłuta, motyki, sierpy, ale także miecze, topory, groty, włócznie oraz pancerze. Do najważniejszych wynalazków tej epoki zaliczyć możemy pismo oraz koło.

Nowe formy produkcji – odlewnictwo metali, kucie w brązie – spowodowały specjalizację w procesie wytwórczym, to znaczy wydobywanie rudy, wytop metalu, odlewanie i obróbkę przedmiotów oraz rozwarstwienie społeczne. Powstanie ośrodków wytwórczych, wymiana towarów oraz gromadzenie bogactw doprowadziło w konsekwencji do wzrostu walk międzyplemiennych i międzypaństwowych.

(8) Epoka żelaza. Postęp w dziedzinie metalurgii i ciągłe doskonalenie wytwórczości zaowocowały odkryciem metalu – żelaza, który dominuje w gospodarce człowieka do dzisiaj. Narzędzia żelazne upowszechniały się na Bliskim Wschodzie już od ok. 1200 lat p.n.e. Właściwa epoka żelaza nastąpiła wraz z opanowaniem i rozprzestrzenieniem się technik metalurgicznych.

Podsumowanie I

- W nauce dominują dwie koncepcje tłumaczące powstanie życia, a zwłaszcza człowieka: kreacjonizm i ewolucjonizm.
  - Kreacjonizm to pogląd uznający powstanie życia na Ziemi za akt Stwórcy oraz niezmienność postaci i liczby gatunków.
  - Ewolucjonizm to pogląd, według którego rzeczywistość może być wyjaśniona tylko jako rezultat rozwoju (ewolucji), któremu podlegają przedmioty i zjawiska.

- Antropogeneza to powstanie i rozwój człowieka jako gatunku biologicznego.
- W nauce na czoło wysunęły się trzy koncepcje dotyczący genezy państwa: ewolucjonizm, marksizm i dyfuzjonizm.
- Wyróżniamy pięć najważniejszych etapów w rozwoju człowieka: australopitek, *homo habilis*, *homo erectus*, człowiek neandertalski i człowiek współczesny.
- Prahistoria to okres najdawniejszych dziejów ludzkości, od pojawienia się człowieka do powstania pisma i źródeł pisanych, rekonstruowany wyłącznie na podstawie źródeł archeologicznych.
- W najdawniejszych dziejach człowieka wyodrębnić możemy trzy najważniejsze etapy: epoka kamienia (dzieli się na paleolit i neolit), epoka brązu i epoka żelaza.

2. Starożytna Mezopotamia

(9) Cechy charakterystyczne państw Starożytnego Wschodu. Do najstarszych cywilizacji państwowych zalicza się cztery wielkie monarchie: Mezopotamię, Egipt, Indie i Chiny. Łączyło je m.in. to, że:

- powstały z drobnych początkowo organizmów państwowych;
- ich gospodarka oparta była na eksploatacji ludności, głównie niewolników często będących własnością państwa;
- występowały podobne względy ekonomiczne (np. potrzeba prowadzenia prac irygacyjnych na wielką skalę), co zadecydowało o stworzeniu fachowego aparatu państwowego opartego na zasadzie centralizmu, to znaczy kierowanego osobiście przez władcę lub mianowanych przez niego wyższych urzędników;
- ich racjonalna organizacja polityczna państwa była połączona z wyobrażeniami magicznymi;
- władza monarchy nad poddanymi była nieograniczona, miała charakter teokratyczny. Król był ucieleśnieniem bóstwa. Bunt przeciwko monarsze oznaczał podniesienie ręki na bóstwo. Król był panem życia i śmierci poddanych;
- gospodarkę charakteryzował zastój – działania ograniczały się do nawadniania pól. Stagnacja gospodarcza decydowała o skostnieniu politycznym;
- wytworzyła się potrzeba współdziałania z naturą, od której ówcześni ludzie byli uzależnieni (ważna rola wielkich rzek, np. Nilu). Z nakazów wiary wynikało ponadto, że człowiek powinien żyć w harmonii z przyrodą.

Państwa starożytnego Wschodu były jednocześnie centrami kultury i centrami władzy. Ich ekspansja nie tylko ograniczała lub niszczyła wolność innych ludów. Wpływała także na włączenie w nurt cywilizacji społeczeństw słabiej rozwiniętych. Ekspansja miała postać albo bezpośredniego najazdu, albo przenikania kultur, wymiany handlowej czy powiązań dynastycznych, czyli związków rodzinnych pomiędzy rodami panującymi.

Tworzenie wielkich imperiów polegało na przyłączaniu do ośrodka centralnego okolicznych ziem podbitych. Do tych peryferii dołączano kolejne zawojowane tereny, które jednak już były luźniej związane z państwem. Im dalej od centrum państwa, tym władza monarchy była słabsza. Najdalej oddalone tereny imperium uznawały władzę centralną raczej formalnie. Tak wielkie imperia były jednak niestabilne i nietrwałe.

Proces upadku imperiów przebiegał w odwrotnym kierunku. Rozpoczynał się od peryferii, gdzie powstawały samodzielne państwa, które często łączyły się z innymi potęgami. Starożytny Wschód tworzył coraz większe państwa, ostatecznie podbite przez Persów i przez Aleksandra Macedońskiego.

(10) Pierwsze miasta. Jednym z pierwszych regionów, w którym człowiek przeszedł z koczowniczego do osiadłego trybu życia, była Mezopotamia, położona nad dwiema rzekami: Tygrysem i Eufratem. Pierwsze osady na tym terenie pojawiły się w VI i V tysiącleciu p.n.e., a pomiędzy IV i III tysiącleciem p.n.e. przeobraziły się w prężnie działające najstarsze na świecie ośrodki miejskie.

Wprowadzenie wcześniej rolnictwa irygacyjnego doprowadziło do powstania nadwyżek żywnościowych i w rezultacie – do zwiększenia liczby ludności. Temu rozwojowi osiedli towarzyszyły również istotne zmiany w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym. Pomimo że jeszcze nie w pełni rozumiemy wszystkie przyczyny, które doprowadziły do narodzin miast, nie ma wątpliwości, że złożyło się na to kilka czynników. Jednym z nich były występujące każdej wiosny wylewy Tygrysu i Eufratu, nanoszące żyzną glebę, będącą bogactwem tego regionu. Zmuszały one rolników do budowy skomplikowanego systemu kanałów w celu kontrolowania corocznych wylewów. To zaś wymagało wyższego szczebla organizacji i współpracy. W ten sposób wyłoniła się nowa grupa – administratorów, odpowiedzialnych za koordynację prac. Różnice w żyzności gleby prowadziły do zróżnicowania zamożności społeczeństwa, czego rezultatem był podział społeczny.

Nadwyżki żywności pozwalały na to, by niektórzy członkowie wspólnot rolniczych stali się rzemieślnikami. Społeczność składająca się z rolników, rzemieślników, hodowców, kupców i administratorów stała się zbyt złożona, by mogła funkcjonować bez odpowiednich przepisów prawa. Wprowadzenie

praw wymagało jednak stworzenia wcześniej odpowiednich struktur społecznych, za pomocą których można by te prawa narzucić.

W tym samym mniej więcej czasie (około 3500–3000 roku p.n.e.) zaczęła się stopniowo rozwijać monumentalna architektura. Badania archeologiczne wskazują, że w końcu IV tysiąclecia na obszarze Mezopotamii istniało wiele miast, w których centralne miejsce zajmowały świątynie albo nawet zespoły świątynne, i to one właśnie stały się ośrodkami władzy gospodarczej w miastach. Na potrzeby o charakterze gospodarczym wynalezione zostało pismo, którego zastosowanie początkowo sprowadzało się do działań rachunkowych, wystawiania kwitów na pobrane dobra i sporządzania zestawień dotyczących wysokości zbiorów. W III tysiącleciu p.n.e. teren dorzeczy Tygrysu i Eufratu pokrywała dość gęsta sieć państw-miast, które były odrębnymi ośrodkami życia politycznego, gospodarczego i społecznego.

(11) Ośrodki państwowe Mezopotamii. Prawdopodobnie około połowy IV tysiąclecia p.n.e. na teren Mezopotamii przybyli Sumerowie, zasymilowali się z zamieszkującą te ziemie ludnością i w III tysiącleciu p.n.e. stworzyli wysoko rozwiniętą cywilizację. Od połowy III tysiąclecia przewagę nad Sumerami zdobyli mieszkańcy sąsiadującego państwa Akad, lecz i oni wkrótce ustąpili semickim osadnikom, zwanym Amorytami. Na początku XVIII stulecia p.n.e. władca Amorytów – Hammurabi[18] dokonał zjednoczenia wielu państewek Mezopotamii i stworzył jedno scentralizowane państwo, którego stolicą i zarazem centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym był Babilon.

Babilonia była państwem o ustroju teokratycznym (z gr. *theos*– bóg, *kratos* – władza), tzn. król – przedstawiciel bogów i wykonawca ich woli, miał władzę nieograniczoną. Był arcykapłanem, naczelnym wodzem i największym posiadaczem ziemi. Podstawę gospodarki Babilonii stanowiło intensywne rolnictwo i sadownictwo, oparte na systemie kanałów irygacyjnych. Ze zbóż uprawiano głównie jęczmień. Babilonia pozbawiona złóż rud metali i drewna budowlanego importowała je, wymieniając potrzebne surowce za wyroby rzemiosła.

Po okresie świetności Babilonia została podbita przez Asyrię i odrodziła się dopiero za panowania Nabuchodonozora[19] w VI wieku p.n.e.

---

[18] Hammurabi (?-ok. 1750 r. p.n.e.) – szósty władca Babilonii, panował od 1792 r. p.n.e., twórca potęgi państwa starobabilońskiego, z jego inicjatywy powstał jeden z najstarszych zbiorów prawa, zwany Kodeksem Hammurabiego.

[19] Nabuchodonozor II – król Babilonii z dynastii chaldejskiej, panował w latach 604-562 p.n.e.; jego rządy były okresem największej świetności państwa chaldejskiego na Bliskim Wschodzie.

W II tysiącleciu p.n.e. w górnym biegu rzeki Tygrys rozwinęło się państwo asyryjskie. Już jednak w początkowym okresie istnienia zostało ono podbite przez Hammurabiego i podporządkowane Babilonii, a w XV wieku p.n.e. teren ten został uzależniony od powstałego w północnej części Mezopotamii państwa Mitanni. Począwszy od XIV wieku p.n.e. władcy Asyrii doprowadzili jednak do stopniowego umocnienia państwa, a nawet rozpoczęli podbój sąsiednich państw. Pod ich wpływami znalazły się m.in. państwo Mitanni oraz Babilonia. Charakterystyczna była polityka Asyryjczyków wobec ludów podbitych. Narzucali oni opłaty, które rujnowały społeczności zawojowanych krajów, brutalnie i z niezwykłym wprost okrucieństwem tłumili wszelkie próby oporu. Starali się zamazać różnice pomiędzy krajami włączonymi do swego imperium, narzucali bezwzględną władzę, toteż rządy asyryjskie budziły strach i nienawiść. Na pewien czas kres sukcesom militarnym Asyryjczyków położył najazd Chaldejczyków, jednak na początku VII wieku p.n.e. zdołali oni ponownie podporządkować sobie obszar Babilonii, Syrii, a nawet Izraela i Egiptu. Do upadku państwa asyryjskiego doprowadziła w 612 roku p.n.e. Babilonia. Wkrótce jednak, w 538 roku p.n.e., państwo babilońskie zostało podbite przez perskiego wodza Cyrusa[20], co oznaczało koniec niepodległości Mezopotamii.

(12) Osiągnięcia cywilizacyjne. Wkład cywilizacji mezopotamskiej do ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego jest imponujący. Postęp wiedzy technicznej, aczkolwiek była ona strzeżona przed intruzami, przyniósł odkrycie metali i ceramiki, wynalezienie koła garncarskiego, zaprzęgu i wozu. Znaczne są zasługi ludów Mezopotamii w dziedzinie matematyki, geometrii i astronomii. Opracowali oni system miar i wag, znali równania kwadratowe, a także wprowadzili stosowany do dziś sześćdziesiętny system liczenia i oznaczania czasu. Ich zasługą jest zegar słoneczny i podział doby na 24 godziny, godzin – na 60 minut, a minut – na 60 sekund. Jak już wcześniej wspomnieliśmy, Sumerowie stworzyli także podstawy organizacji wielkich miast oraz życia publicznego w tychże miastach. Mieszkańcy Mezopotamii dali podstawy organizacji handlu oraz łączności i komunikacji na duże odległości. Opracowane zostały reguły przeprowadzania transakcji majątkowych i prowadzenia rachunków. Wyrazem dużej wagi, jaką przykładano do administracji i handlu, były sumeryjskie szkoły skrybów, czyli pisarzy.

---

[20] Cyrus II Wielki, zwany także Starszym – król Persji od 550 r. p.n.e. (558?) z dynastii Achemenidów; podbił państwo Medów, zjednoczył pod swym panowaniem wiele państw i narodów i stworzył monarchię perską; znany z osiągnięć wojennych, tolerancji i sprawiedliwości.

Dziełem Sumerów jest pierwszy w historii alfabet. Rodzaj prymitywnego pisma rozwinął się w Mezopotamii już ok. 8000 roku p.n.e., ale dopiero ok. 3500 roku p.n.e. system ten nabrał spójności. W 3100 roku p.n.e. bez wątpienia stanowił zapis języka sumeryjskiego. System znaków klinowych składał się z ok. 1200 różnych liter, oznaczających liczby, imiona, pojęcia. Przez wieki te zapiski służyły zasadniczo do celów obrachunkowych.

Właściwe pismo rozwinęło się z piktografii, czyli przedstawień obrazkowych, których przykładem są hieroglify staroegipskie, gdzie znaki-słowa wiążą się z określonymi pojęciami, tworząc pismo ideograficzne. Wprowadzenie do piktografii notacji dźwięków stworzyło pismo ideograficzno-fonetyczne. Pismo alfabetyczne, którego poszczególnym znakom, literom, odpowiadają określone dźwięki mowy, ukształtowało się w II połowie II tysiąclecia p.n.e.

Zastosowanie pisma stopniowo rozszerzało się – zaczęły powstawać dzieła literackie, religijne, oraz kodyfikacje prawne. Najwspanialszym zabytkiem piśmiennictwa klinowego jest sumeryjski *Epos o Gilgameszu*, z którego pochodzi rozpowszechniony w wielu kulturach mit o potopie.

Ważnym elementem cywilizacji sumeryjskiej jest również tzw. *Kodeks Hammurabiego*, czyli kodyfikacja prawna, zawierająca przepisy istniejące w różnych sumeryjskich miastach.

Podsumowanie II

- Do najstarszych cywilizacji państwowych zalicza się cztery wielkie monarchie: Mezopotamię, Egipt, Indie i Chiny. Państwa starożytnego Wschodu były jednocześnie centrami kultury i władzy.
- Mezopotamia, położona nad dwiema rzekami: Tygrysem i Eufratem, była jednym z pierwszych regionów, w którym człowiek przeszedł z koczowniczego do osiadłego trybu życia (rewolucja neolityczna).
- Pierwsze osady pojawiły się na terenie Mezopotamii w VI i V tysiącleciu p.n.e., a pomiędzy IV i III tysiącleciem p.n.e. przeobraziły się w najstarsze na świecie ośrodki miejskie.
- W dorzeczu Tygrysu i Eufratu rywalizowały ze sobą i tworzyły ośrodki państwowe liczne plemiona i ludy, m.in.: Sumerowie, Akadowie, Amoryci, Asyryjczycy i Chaldejczycy.
- Hammurabi dokonał zjednoczenia wielu państewek Mezopotamii i stworzył państwo, którego stolicą i zarazem centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym był Babilon.
- Wkład cywilizacji mezopotamskiej do dziedzictwa kulturowego jest imponujący. Znaczne są zasługi w dziedzinie matematyki, geometrii, astronomii i wiedzy technicznej.

- Sumerowie stworzyli podstawy organizacji wielkich miast oraz życia publicznego w miastach, organizacji handlu oraz łączności i komunikacji.
- Dziełem Sumerów jest pierwszy w historii alfabet (pismo klinowe).

3. Starożytny Egipt

(13) Dzieje państwa. W okresie między 3100 a 332 roku p.n.e. w dolinie Nilu rozwijała się jedna z najstarszych i najbogatszych cywilizacji starożytnego świata. Tutaj egipskie dynastie królewskie rządziły od I katarakty na Nilu do Morza Śródziemnego, a w okresie swej świetności panowały nad imperium, które rozciągało się od Syrii na wschodzie do Nubii (Sudan) na południu. Dwa istniejące pierwotnie kraje: Górny i Dolny Egipt około 3100 roku p.n.e. zostały zjednoczone przez Menesa, pierwszego legendarnego króla Egiptu. Długą historię państwa podzielono na kilka faz, z których najważniejsze to Stare, Średnie i Nowe Państwo. Dzielą je okresy przejściowe, okresy kryzysu i upadku.

Tabela nr 2. Zestawienie okresów chronologii państwa egipskiego

Czas panowania	Okres	Dynastia
ok. 3100–2700 r. p.n.e.	Okres wczesnodynastyczny	Dynastie I–II
ok. 2700–2200 r. p.n.e.	Stare Państwo	Dynastie III–VI
ok. 2200–2040 r. p.n.e.	I okres przejściowy	Dynastie VII–X
ok. 2040–1652 r. p.n.e.	Średnie Państwo	Dynastie XI–XIV
ok. 1652–1567 r. p.n.e.	II okres przejściowy	Dynastie XV–XVII
ok. 1567–1069 r. p.n.e.	Nowe Państwo	Dynastie XVIII–XX
1069–656 r. p.n.e.	III okres przejściowy	Dynastie XXI–XXV
657–332 p.n.e.	Epoka Późna	Dynastie XXVI–XXX
332–30 r. p.n.e.	Epoka Ptolemejska	
30 r. p.n.e.–395 r. n.e.	Panowanie rzymskie	

Źródło: opracowanie własne

Stare Państwo to królestwo, w którym rozwijała się nauka, sztuka i literatura (hieroglify). Wtedy też państwo przeżywało szybki rozwój gospodarczy i kulturowy. W pełni ukształtował się sprawny system administracyjny, który umożliwiał powstanie monumentalnej rzeźby i architektury

kamiennej. Od połowy III tysiąclecia p.n.e. wzrosła rola wysokich urzędników, co w połączeniu z rosnącym znaczeniem prowincji doprowadziło do decentralizacji i osłabienia władzy królewskiej. Ta tendencja spowodowała, że Egipt stał się z czasem związkiem gospodarczo niezależnych okręgów. Odbudowa administracji centralnej nastąpiła dopiero na przełomie tysiącleci.

Począwszy od połowy II tysiąclecia p.n.e. rozpoczął się okres szczytowej potęgi Egiptu. Stworzono imperium sięgające na północy do Eufratu, na południu – do IV katarakty na Nilu. Spowodowało to wejście Egiptu w sferę interesów innych mocarstw bliskowschodnich i prowadziło do ciągłych konfliktów o panowanie w Syrii i Palestynie – kolejno z państwami Mitanni, Hetytów, Asyrią, Babilonią i Persją.

Osłabienie władzy faraona oraz narastający chaos wewnętrzny przyczyniły się do zdobycia Egiptu przez Nubijczyków, a później – Asyryjczyków, którzy złupili i spustoszyli kraj. W połowie VI wieku p.n.e. Egipt stał się prowincją perską. Okres burzliwych walk z Persami zakończył dopiero Aleksander Wielki, który w 332 roku p.n.e. wkroczył do Egiptu, entuzjastycznie witany przez kapłanów. Po jego śmierci na tronie zasiadła dynastia Ptolemeuszy. W 30 roku p.n.e. Egipt został zdobyty przez Rzymian i stał się prowincją rzymską.

(14) Organizacja państwa. Początkowo państwo egipskie miało charakter patrymonialny, tzn. władca traktował całą ziemię jako swoją własność i zarządzał państwem przy pomocy oddanej sobie rodziny. W wyniku długiego procesu państwo przekształciło się jednak w monarchię despotyczną, w której władca nazywany faraonem skupiał całą władzę nad społeczeństwem. Ustanawiał on prawa i mógł je dobrowolnie zmieniać, ale sam im nie podlegał. Był panem życia i śmierci poddanych, i naczelnikiem wojennym. W Egipcie podstawą despotyzmu było przekonanie, że król jest istotą boską, toteż oddawano mu cześć jako synowi boga Re, który sam bogiem stanie się dopiero po śmierci. Ze względu na kult faraonów oraz znaczącą rolę kapłanów w zarządzaniu państwem Egipt nazwać możemy despotią teokratyczną. Faraon rządził krajem przy pomocy urzędników, dowódców wojskowych i kapłanów. Formalnie wykonywali oni tylko wolę królewską, ale w praktyce ich poważne wpływy, zwłaszcza silna pozycja kapłanów, powodowały, że faraonowie musieli w swych decyzjach uwzględniać również interesy tych uprzywilejowanych grup.

Większość społeczeństwa egipskiego stanowili chłopi, ale ziemia przez nich uprawiana nie była ich własnością. Panem całej ziemi w państwie był początkowo król, który czasem nagradzał otaczających go dostojników nadaniami wielkich obszarów ziemi. Chłopi pracujący na tych gruntach płacili, oprócz podatku należnego królowi, również właścicielowi uprawianej ziemi.

Chłopi byli też zobowiązani do osobistych posług na rzecz panującego, m.in. do pracy przy budowie systemów nawadniających.

W Egipcie zatrudniano tysiące państwowych niewolników do wznoszenia potężnych budowli, które były wyrazem hołdu składanego panującym. Najważniejsze wśród nich były okazałe grobowce, czyli piramidy, oraz wspaniałe świątynie.

Zasady organizacji państwa egipskiego wzbudzają podziw także i dzisiaj. Zaskakuje przede wszystkim jakże nowoczesna zasada powierzania urzędów ludziom odpowiednio wykształconym. Przy świątyniach istniały szkoły i powszechnie dostępne biblioteki. Gromadzono w nich liczne dzieła dotyczące inżynierii, organizacji prac budowlanych czy rolnictwa. Kapłani organizowali przyświątynne warsztaty, w których młodzież mogła doskonalić swoje umiejętności. Pod względem organizacyjnym Egipcjanie wyprzedzili nie tylko Greków, ale i Rzymian.

Schemat nr 1. Organizacja władzy w państwie egipskim (despocja teokratyczna)

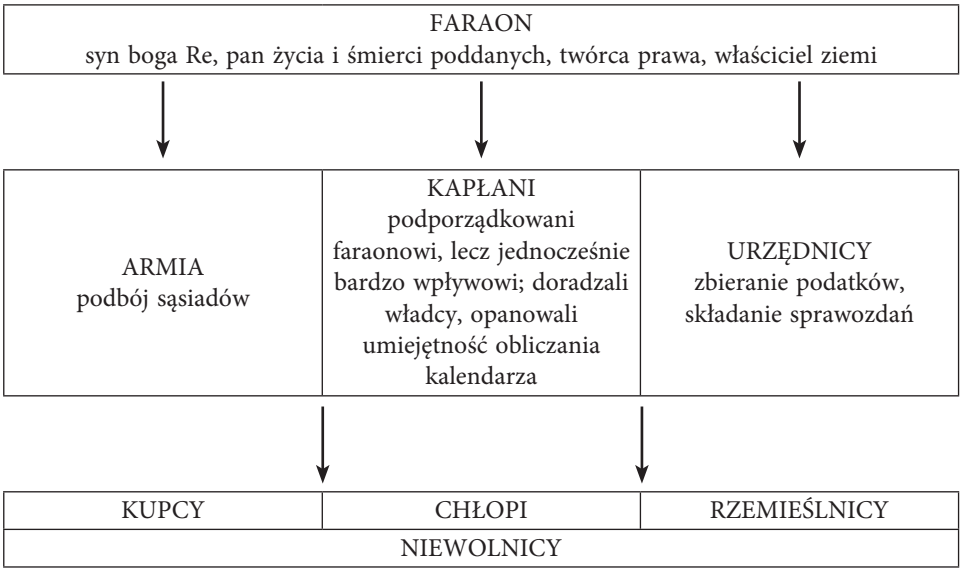

Źródło: opracowanie własne

(15) Egipt darem Nilu. Nieoceniony tak dla ziemi, jak i dla mieszkańców starożytnego Egiptu, był Nil. W kraju, gdzie właściwie nie było deszczu, Nil rzeczywiście karmił Egipt, dostarczał wodę i żywność oraz był główną drogą transportu. Rzeka wzbierała w połowie lipca i od połowy sierpnia do końca września zalewała dolinę, zmywając sól z pól i pozostawiając żyzny muł. Zwykle niezawodny Nil mógł jednak przynieść głód i zniszczenie kraju, jeżeli jego poziom był szczególnie niski, albo zbyt wysoki. Kontrola

i regulacja rzeki były więc niezmiernie ważne, przeto od najdawniejszych czasów budowano system irygacyjny. Wznoszono wały, aby zabezpieczyć rzekę przed wylewem oraz kopano kanały, aby odprowadzić nadmiar wody.

Ziemia uprawna przynosiła wielkie dochody i była podstawą dobrobytu Egiptu, toteż głównym zajęciem większości mieszkańców była uprawa roli. Uprawiano kilka rodzajów zbóż, znano także wiele rodzajów warzyw oraz roślin dających olej spożywczy i oświetleniowy. Ważne były również łodygi lnu i papirusu, z których wyrabiano odpowiednie płótno oraz materiał do pisania.

(16) Religia Egiptu. W życiu mieszkańców starożytnego Egiptu dużą rolę odgrywały wierzenia religijne. Czczono przede wszystkim siły przyrody, od których zależne były urodzaje i dobrobyt ludności. Szczególnym kultem otaczano Nil i słońce. Siły te wyobrażano sobie w różnych częściach kraju odmiennie i określano je innymi nazwami. Bóstwo słoneczne znane było w Tebach pod imieniem Amon, w Memfis zaś jako Ptah. Egipcjanie przedstawiali bogów najczęściej w postaci ludzkiej, ale z głową zwierzęcą. Była to pozostałość z dawniejszych czasów, kiedy wierzono, że bóstwa mogą przebywać w ciele niektórych zwierząt. Stąd w różnych częściach kraju czczono różne zwierzęta (np. czarne byki, ibisy, krokodyle, koty, jastrzębie). Za stwórcę świata, innych bogów i ludzi uważano powszechnie boga Re, z którym utożsamiano lokalne bóstwa słoneczne. W całym państwie znany był też kult Ozyrysa, jako boga zachodzącego słońca i władcy państwa zmarłych.

Egipcjanie wierzyli, że po śmierci człowieka żyje w dalszym ciągu jego dusza i to tak długo, jak ciało nie ulegnie rozpadowi. Pośmiertny żywot miał być podobny do ziemskiego. Zmarli pędzili go w państwie Ozyrysa, które wyobrażali sobie na wzór państwa egipskiego. W związku z takimi wierzeniami powstały określone obowiązki ludzi wobec zmarłych. Przede wszystkim należało starać się, by zwłoki jak najdłużej nie uległy rozkładowi. Egipcjanie preparowali tzw. mumie, balsamując ciało, owijając je szczelnie bandażami i składając w drewnianej skrzyni o kształcie postaci ludzkiej. Do grobu składano przedmioty potrzebne zmarłemu w życiu codziennym oraz tzw. księgę zmarłych, zawierającą zaklęcia przydatne w jego pośmiertnej podróży.

(17) Osiągnięcia cywilizacyjne. Większość informacji o starożytnym Egipcie pochodzi z malowideł, tekstów i przedmiotów znalezionych w grobach, zachowanych dzięki suchemu klimatowi pustyni. Informacji o tym kraju dostarczają także monumentalne, kamienne budowle, piramidy, obeliski, świątynie, rzeźby itp.

Jednym z największych osiągnięć kultury egipskiej było pismo, które stopniowo było doskonalone. Początkowo Egipcjanie, chcąc wyrazić jakąś

treść, rysowali odpowiednie obrazki przedmiotów. Stopniowo te obrazkowe znaki podlegały uproszczeniom, ograniczając się do kilku głównych kresek. Jedne z nich oznaczały całe wyrazy, inne nabierały charakteru liter. Ogółem na pismo egipskie składało się około 700 znaków, które nazywamy hieroglifami. Pisano na papirusie – łodygę tej rośliny cięto na wąskie paski, które następnie sklejano ze sobą. Zapisany papirus zwijano w rulon.

Egipcjanie mieli również znaczące osiągnięcia w niektórych dziedzinach nauki, techniki i sztuki. Wyjątkowo prężnie rozwijały się matematyka i astronomia. Mieszkańcy Egiptu dokonywali obliczeń pól powierzchni i objętości brył, znali dziesiętny system zapisywania liczb. Obliczyli długość roku astronomicznego, opracowali kalendarz słoneczny, potrafili przewidzieć daty zaćmień słońca. Rozwijała się również medycyna (np. operacje oczu i mózgu), farmakologia (stosowano środki znieczulające), anatomia (konserwacja zwłok), fizyka (znajomość zasad akustyki i magnetyzmu) i wiele innych nauk. Powszechnie stosowane były liczne specyfiki kosmetyczne.

Odrębne miejsce w dorobku cywilizacyjnym Egiptu stanowi monumentalna architektura, tj. świątynie i grobowce faraonów. Początkowo zwłoki władców egipskich składano w tzw. mastabach, czyli grobach kamiennych w kształcie ściętego ostrosłupa o podstawie prostokątnej. Faraon Dżoser[21] zlecił wzniesienie dla siebie całego kompleksu grobowego, którego centralnym punktem była piramida, składająca się z 6 ustawionych na sobie części w kształcie mastab. Odtąd faraonowie wznosili grobowce w kształcie piramid.

Arcydziełem architektury stała się piramida Cheopsa[22] w Gizie z dolną i górną świątynią grobową. Sąsiadują z nią, równie doskonałe w proporcjach, piramidy faraonów Chefrena[23] i Mykerinosa[24]. Świątynie grobowe górna i dolna obu władców są prostymi w planie konstrukcjami, których ozdobę stanowią różne gatunki kamienia. Oryginalnym, monumentalnym dziełem jest także grób Mentuhotepa II[25], przypominający kształtem świątynię tarasową.

Z architekturą ściśle powiązane były malarstwo i rzeźba. W Egipcie reliefy i malowidła zdobiły ściany świątyń i komór grobowych. Artyści

---

[21] Dżoser (Dżeser) – władca Górnego i Dolnego Egiptu, panował w latach 2690-2670 p.n.e. lub 2720-2700 p.n.e.

[22] Cheops – władca starożytnego Egiptu z IV dynastii, panował na przełomie XXVII i XXVI w. p.n.e.

[23] Chefren – władca starożytnego Egiptu z IV dynastii, syn Cheopsa, panował w XXVI w. p.n.e.; budowniczy drugiej co do wielkości piramidy, uwieczniony w postaci sfinksa.

[24] Mykerinos – władca starożytnego Egiptu, syn Chefrena, panował w XXVI w. p.n.e.

[25] Mentuhotep II – władca starożytnego Egiptu z XI dynastii, panował na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e.; dokonał zjednoczenia Górnego i Dolnego Egiptu i zapoczątkował okres, zwany Średnim Państwem; zaliczany do najwybitniejszych faraonów Egiptu.

przedstawiali sceny z życia codziennego, polowania, procesje religijne i składanie darów. Ze względu na dokładność i szczegółowość wiele dzieł sztuki rzeźbiarskiej i malarskiej można uważać za portrety władców i dostojników.

Podsumowanie III

- Cywilizacja starożytnego Egiptu rozwijała się w dolinie Nilu między 3100 a 332 roku p.n.e.
- Dwa istniejące pierwotnie kraje: Górny i Dolny Egipt około 3100 roku p.n.e. zostały zjednoczone przez Menesa, pierwszego legendarnego króla Egiptu.
- Długą historię państwa podzielono na kilka faz, z których najważniejsze to Stare, Średnie i Nowe Państwo.
- Początkowo państwo egipskie miało charakter patrymonialny, jednak w wyniku długiego procesu przekształciło się w monarchię despotyczną, w której władca nazywany faraonem skupiał całą władzę nad społeczeństwem.
- Nieoceniony dla mieszkańców starożytnego Egiptu był Nil, który karmił Egipt, dostarczał wodę i żywność oraz był główną drogą transportu.
- W życiu mieszkańców starożytnego Egiptu dużą rolę odgrywały wierzenia religijne. Czczono przede wszystkim siły przyrody. Ważna była wiara w życie pośmiertne.
- Wyjątkowo prężnie rozwijały się w Egipcie matematyka i astronomia, a także medycyna, farmakologia, anatomia, fizyka i wiele innych nauk.
- Odrębne miejsce w dorobku cywilizacyjnym Egiptu stanowi monumentalna architektura, tj. świątynie i grobowce faraonów.
- Jednym z największych osiągnięć kultury egipskiej było pismo (hieroglify).

4. Kultura Indii i Chin

(18) Ustrój społeczno-polityczny w Indiach. W powstaniu dwóch wielkich kręgów cywilizacyjnych na Dalekim Wschodzie – Indii i Chin pierwszoplanową rolę odegrały czynniki geograficzne. Osadnictwo w dolinie Indusu rozpoczęło się już w połowie III tysiąclecia p.n.e. W połowie II tysiąclecia na tereny Indii przybyły pastersko-rolnicze indoeuropejskie plemiona Ariów, mające bardziej rozwiniętą technikę wojenną. W przeciągu kilku wieków Ariowie zdominowali ludność miejscową, przyjmując jednak wiele elementów ich kultur. Dotychczasowi wodzowie plemienni zaczęli tworzyć

w dolinie Indusu i Gangesu samodzielne państewka, co często prowadziło do długoletnich wojen. W IV wieku p.n.e. doszło do zjednoczenia tych państewek i powstania jednego królestwa pod władzą dynastii Mauriów.

Opanowanie kraju i podporządkowanie sobie ludności różniącej się nie tylko elementami kultury, ale także barwą skóry sprawiło, że Ariowie przestrzegali rygorystycznie, by obie grupy ludności nie mieszały się ze sobą. Każda z nich miała stanowić osobną warnę. Członkom jednej warny nie wolno było stykać się z członkami drugiej. Z biegiem czasu różnice wśród Ariów doprowadziły do powstania podobnych podziałów również pomiędzy nimi. Rozróżniano już nie dwie, ale cztery warny. Pierwszą z nich tworzyli kapłani, drugą – wojownicy, trzecią – rolnicy, rzemieślnicy i kupcy, czwartą – przedstawiciele zawodów służebnych np. robotnicy rolni. System społeczeństwa indyjskiego dopełniali niedotykalni (pariasi) posiadający najniższą pozycję i wykonujący zadania niepodejmowane przez inne warny np. przygotowanie ciał zmarłych do pochówku. Opracowane przez kapłanów przepisy drobiazgowo regulowały stosunki pomiędzy warnami. System warn funkcjonował w Indiach jeszcze do połowy XX wieku.

Starożytne Indie pozostawiły współczesności również wiele odkryć i wynalazków. Wśród nauk wysoki poziom osiągnęła medycyna i matematyka. Mieszkańcy Indii jako pierwsi wprowadzili system dziesiętny oraz używane dziś przez cały świat cyfry, nazywane u nas arabskimi, gdyż Europa zaznajomiła się z nimi za pośrednictwem Arabów. Już w początkach cywilizacji budowano skomplikowane konstrukcje hydrotechniczne (wodociągi i kanalizacje), a także rozwinęło się planowanie urbanistyczne (plany zabudowy miejskiej). Prawdopodobnie Indiom świat zawdzięcza również grę w szachy.

(19) Kształtowanie się państwa chińskiego. Początki cywilizacji chińskiej sięgają epoki neolitu. Według literatury konfucjańskiej założycielem państwa był pierwszy z mitycznych Pięciu Władców, Żółty Cesarz. Ostatniemu z nich przypisuje się ustanowienie legendarnej dynastii Xia. Kolejną, już potwierdzoną historycznie dynastią, była Szang (1766–1122 roku p.n.e.). Jej panowanie zbiegło się z początkiem epoki brązu w Chinach. W czasach następnej dynastii Zhou (1122–256 roku p.n.e.) wykształcił się w Chinach system lenny, który doprowadził z czasem do dzielnicowego rozbicia państwa. W schyłkowym okresie dynastii Zhou, władca księstwa Cin zjednoczył wszystkie państewka chińskie. Po jego śmierci rządy w Chinach sprawowała dynastia Han. W tym okresie cesarstwo objęło swoim zasięgiem obszar dzisiejszych Chin. Od wrogów już od III wieku p.n.e. zaczęto się oddzielać Wielkim Murem, czyli systemem fortyfikacji zbudowanym na granicy północnej. Jego budowa trwała do XVI wieku n.e., a długość wynosi

obecnie ponad 5000 km. Wtedy też powstał specyficzny dla tego państwa model feudalizmu biurokratycznego, który przetrwał do początku XX wieku.

Państwem chińskim władał król (później cesarz). Decydował on o polityce, ustalał daniny na rzecz państwa, dowodził armią oraz nadzorował prace melioracyjne. Kontrolowanie żywiołu wodnego było bowiem, na podobieństwo Egiptu, podstawowym problemem cywilizacji chińskiej. Mobilizacja wielkich zastępów robotników przymusowych nie tylko umożliwiła zwiększenie skali prac irygacyjnych i przeciwpowodziowych, ale nade wszystko umacniała pozycję władcy na szczycie drabiny społecznej. Władza cesarska była usankcjonowana religijnie, uważano bowiem, że została nadana przez bogów. Powszechny był zatem kult osoby cesarza.

Zadaniem chińskiego władcy było zapewnienie światu harmonii, którą gwarantować miało przestrzeganie następujących zasad rządzenia: troska o pożywienie i zapewnienie dóbr codziennego użytku, pieczołowitość w przestrzeganiu ofiar, troska o roboty publiczne, opieka nad nauką, wprowadzenie słusznych kar, staranność i opieka nad gośćmi i troska o wojsko.

Dla zapewnienia pięciorakiego szczęścia poddanych, tj. długiego życia, zdrowia, bogactwa, umiłowania dobra i śmierci będącej ukoronowaniem życia służyły władcy trzy środki: sprawiedliwość, surowość i łagodność.

(20) Cywilizacja chińska. Charakterystyczna cywilizacja chińska, najstarsza z istniejących do dziś kultur świata, rozwinęła się w izolacji od starożytnych centrów. Chiny leżały tak daleko, że dopiero w końcu II wieku p.n.e. Chińczycy dowiedzieli się, że istnieją inne cywilizowane ludy poza granicami ich państwa. Cywilizacja chińska powstała nad Żółtą Rzeką (Huang-Ho), gdzie grube pokłady lessu umożliwiły rozwój rolnictwa i powstanie pierwszych miast. Tam też w I tysiącleciu p.n.e. rozwinęła się technologia brązu. Produkcja broni umożliwiła społeczeństwu, rządzonemu przez arystokrację wojskową, rozpoczęcie ekspansji poza pierwotnie zajmowane obszary nad Huang-Ho. Aż do II wieku n.e. dolina rzeki była głównym regionem Chin. Tutaj powstały pierwsze zabytki piśmiennictwa oraz uprawiana do dziś sztuka i liczne charakterystyczne rzemiosła: rzeźbienie w nefrycie, wyrób delikatnej ceramiki, odlewy z brązu, produkcja jedwabiu, a także malarstwo i kaligrafia. Sztuka pisania i erudycja cenione były tu od wieków bardziej niż w jakiejkolwiek innej kulturze. Uczeni chińscy cieszyli się najwyższym autorytetem i to właśnie wykształceni urzędnicy, a nie kupcy i żołnierze stanowili elitę kraju.

Oblicze cywilizacji chińskiej określił na wiele stuleci pogląd ukształtowany w II tysiącleciu p.n.e., a rozwinięty w I tysiącleciu p.n.e., zgodnie z którym świat dzieli się na kilka kręgów, a jego centrum stanowią Chiny (Państwo Środka), gdzie zrodziła się i rozkwitła cywilizacja. Otaczają je

państwa wasalne, nad którymi cesarz chiński sprawuje zwierzchnictwo polityczne i opiekę. Uważano, że cywilizacja opiera się na cnotach moralnych i zapewnia harmonię społeczną oraz pokojowe nastawienie. „Barbarzyńcy" zaś, ze względu na swą półzwierzęcą naturę są gwałtowni, brutalni i wojowniczy. Nie była to jednak koncepcja rasistowska, gdyż przyjmowano, że „barbarzyńcy" po przyswojeniu sobie kultury chińskiej stają się ludźmi cywilizowanymi, czyli Chińczykami. Dyskutowano, czy Chiny powinny dzielić się z „barbarzyńcami" swoim dorobkiem, stając się promieniującym centrum, czy raczej izolować się i bronić przed ich najazdami, by zachować swoją rozwiniętą cywilizację.

Specyfikę cywilizacji chińskiej wyznaczał swoisty kult przyrody i płodności, który wyrażał się w sakralnym, czyli religijnym podejściu do nich. Potrzeba współżycia ze środowiskiem naturalnym była nakazem moralnym. Uważano, że z ładu fizycznego wyrastał ład społeczny, etyczny i polityczny. Takiemu rozumowaniu sprzyjała wykształcona w ciągu wieków rozważna i cierpliwa natura Chińczyków, skłaniająca do medytacji i zgłębiania istoty zjawisk, a nie do wichrzycielstwa.

Katalog osiągnięć nauki i techniki starożytnych Chin jest bardzo obszerny. Do najważniejszych zaliczyć możemy:

- umiejętność odlewania wyrobów z żelaza;
- wynalezienie prochu strzelniczego;
- produkcja jedwabiu;
- produkcja porcelany;
- posługiwanie się obosiecznym mieczem stalowym (odkryte okazy broni sporządzono częściowo z żelaza meteorytowego);
- sporządzenie katalogu gwiazd;
- zasługi w dziedzinie matematyki i astronomii (najstarsza zachowana chińska książka dotycząca astronomii, spisana na jedwabiu, pochodzi z II wieku p.n.e., najstarsza rozprawa z matematyki – z I wieku p.n.e.);
- rozwój kartografii (najstarsza chińska mapa wykonana na jedwabiu pochodzi z II wieku p.n.e.);
- budowa statków o ładowności od 50 do 60 ton;
- rozprawy dotyczące farmacji, dietetyki, akupunktury, chorób zakaźnych, badania pulsu;
- wynalezienie papieru;
- skonstruowanie pierwszego sejsmografu;
- wynalezienie kompasu.

Odrębną kategorię wśród osiągnięć cywilizacyjnych Dalekiego Wschodu stanowią powstałe tam systemy religijne i filozoficzne, o czym będzie jeszcze mowa.

Podsumowanie IV

- W połowie II tysiąclecia p.n.e. na tereny Indii przybyły pastersko-rolnicze indoeuropejskie plemiona Ariów, którzy w przeciągu kilku wieków zdominowali ludność miejscową.
- W dolinie Indusu i Gangesu zaczęły powstawać samodzielne państewka, co często prowadziło do długoletnich wojen. W IV wieku p.n.e. doszło do zjednoczenia tych państewek i powstania jednego królestwa pod władzą dynastii Mauriów.
- Opanowanie kraju i podporządkowanie sobie ludności różniącej się kulturą sprawiło, że Ariowie stworzyli system warn i kast, regulując w ten sposób życie społeczne.
- Według literatury konfucjańskiej założycielem Chin był pierwszy z mitycznych Pięciu Władców, Żółty Cesarz. Ostatniemu z nich przypisuje się ustanowienie legendarnej dynastii Xia. Po niej państwem rządziły dynastie: Szang, Zhou i Han.
- Oblicze cywilizacji chińskiej określił pogląd, zgodnie z którym świat dzieli się na kilka kręgów, a jego centrum stanowią Chiny (Państwo Środka), gdzie zrodziła się i rozkwitła cywilizacja. Otaczają je państwa wasalne, nad którymi cesarz chiński sprawuje opiekę i zwierzchnictwo polityczne.
- Katalog osiągnięć nauki i techniki starożytnych Indii i Chin jest bardzo obszerny i dotyczy niemal wszystkich dziedzin życia.

5. Systemy religijno-filozoficzne Wschodu

(21) Religia Izraela. W epoce starożytnej cywilizacje Bliskiego i Dalekiego Wschodu stworzyły prężne systemy filozoficzno-religijne, które odegrały istotną rolę w rozwoju tych cywilizacji, a w wielu przypadkach przetrwały do czasów współczesnych.

Z historią narodu żydowskiego wiąże się ściśle rozwój judaizmu. Jego powstanie jest opisane w świętej księdze judaizmu – Biblii. Według niej początki judaizmu sięgają patriarchy Abrahama, który pierwszy głosił wiarę w jedynego Boga. Na początku II tysiąclecia p.n.e. miał on wraz z rodziną przywędrować z Mezopotamii do kraju Kanaan nad Morzem Śródziemnym. Potomkowie patriarchy (zwani Hebrajczykami lub Izraelitami) przebywali następnie w Egipcie, gdzie po pewnym czasie stali się niewolnikami. Wyjście z „niewoli egipskiej" pod wodzą Mojżesza w XIII wieku p.n.e. odbyło się dzięki bezpośredniej interwencji Boga. Ten fakt, a następnie

40-letnia wędrówka po pustyni z powrotem do Kanaanu, obiecanej przez Boga „ziemi Izraela" oraz przede wszystkim objawienie na Górze Synaj, zawarcie przymierza z Bogiem i wręczenie Mojżeszowi tablic z przykazaniami (dekalog) stanowią początek historii i tożsamości judaizmu.

Judaizm jest najstarszą religią monoteistyczną, prekursorem chrześcijaństwa i islamu, którym nadał podstawowy kształt. W ciągu swoich długich dziejów ta religia przechodziła różne koleje, ulegała rozmaitym wpływom. Na skutek zmieniającej się sytuacji historycznej i społecznej jej wyznawców zmieniła także swoje oblicze. Zawierając w swej nauce elementy uniwersalistyczne, to znaczy powszechne, judaizm pozostał jednak żydowską religią narodową – ograniczoną do jednego narodu.

Jednym z podstawowych źródeł natchnionych dla judaizmu jest *Biblia*, a ściślej *Stary Testament*. Dzieli się on na trzy części. Pierwszą stanowi *Tora*, zwana też *Prawem* lub *Pięcioksięgiem Mojżesza*.

Pięcioksiąg złożony jest z pierwszych pięciu ksiąg Starego Testamentu: Księgi Rodzaju *(Genesis),* Księgi Wyjścia *(Exodus),* Księgi Kapłańskiej, Księgi Liczb, Księgi Powtórzonego Prawa. Tak judaizm, jak i tradycja chrześcijańska jako autora Pięcioksięgu wskazują Mojżesza. Drugą część *Starego Testamentu* stanowi 21 pism historycznych i prorockich, zaś na trzecią część składa się z 13 ksiąg poetyckich, dydaktycznych i historycznych.

Podstawową zasadą judaizmu jest wiara w jednego i jedynego Boga Jahwe, będącego stwórcą świata i ojcem wszystkich ludzi, którzy winni oddać mu cześć. Zbawienie może człowiek osiągnąć sam przez modlitwę, pokutę, dobre uczynki i wypełnianie przykazań. Człowiek ma wolną wolę i może czynić dobrze lub źle, za co ponosi odpowiedzialność i osiąga nagrodę lub karę w tym i w przyszłym życiu. Judaizm głosi, że przez zawarcie przymierza z Jahwe za pośrednictwem Mojżesza na Synaju, Żydzi stali się Jego umiłowanym ludem i po wsze czasy są narodem wybranym.

Wiele elementów charakterystycznych dla judaizmu, łącznie z ideą wszechpotężnego Boga, pojawiło się podczas niewoli babilońskiej (VI wiek p.n.e.), kiedy to podkreślano znaczenie nauczania i modlitwy. Po zburzeniu przez Rzymian w 70 roku świątyni w Jerozolimie (głównego sanktuarium judaizmu), gminy żydowskie żyły w dużym rozproszeniu (diaspora). Ich przywódcy (rabini) nawoływali do wiernego stania przy Torze i ścisłego przestrzegania jej wskazówek, regulujących życie codzienne. Te interpretacje ksiąg świętych, jakich dokonywano w następnych stuleciach, a które były ogólnie przyjęte, zebrano i spisano w *Talmudzie*.

Talmud (dosłownie znaczy: uczyć się) to nazwa nadana żydowskiej tradycji ustnej i sporządzonych do niej komentarzy. Zburzenie świątyni w Jerozolimie i wzrost diaspory przyczyniły się do wzmożenia wysiłków zmierzających do zachowania tradycyjnego nauczania. Około 200

roku powstała *Miszna*, będąca usystematyzowanym streszczeniem tradycji ustnej. Miszna wraz z komentarzem do niej, zwanym *Gemara*, wchodzą w skład *Talmudu*. Żydzi skupieni w byli gminach, których ośrodkami stały się świątynie – synagogi. Żyli według własnych praw – w takim zakresie, na jaki pozwalały poszczególne państwa – i według własnego kalendarza.

Judaizm nie ma określonych dogmatów, ani jednolitego wyznania wiary, lecz zasady oparte na *Biblii* i *Talmudzie*. Usystematyzował, je czyli uporządkował, w średniowieczu Mojżesz Majmonides[26], ustalając tym samym podstawowe zasady judaizmu:

- istnieje Bóg Stwórca
- ▹ Bóg jest jeden
- ▹ Bóg jest bezcielesny
- ▹ Bóg jest wieczny
- ▹ tylko Bóg sam ma prawo do oddawania mu kultu i czci
- ▹ prorocy byli wysłańcami Boga i dlatego należy wierzyć ich słowom
- ▹ Mojżesz jest największym z wszystkich proroków
- ▹ Bóg objawił prawo Mojżeszowi na Synaju
- ▹ „Prawo" objawione przez Boga nigdy się nie zmieni
- ▹ Bóg jest wszechwiedzący
- ▹ człowiek otrzyma zapłatę za swe uczynki na tym i na drugim świecie
- ▹ należy wierzyć w nadejście Mesjasza
- ▹ należy wierzyć w zmartwychwstanie zmarłych.

(22) Systemy religijno-filozoficzne Chin: konfucjanizm, taoizm.

Konfucjanizm to jedna z najważniejszych idei filozoficzno-etycznych w dziejach kultury. Stworzona przez Konfucjusza[27] (Kong Fuzi lub K'ung-fu-tzu), została spisana w kręgu jego uczniów w *Dialogach konfucjańskich*. Istotą myśli konfucjańskiej jest ideał postępowania zgodny z naczelnymi

[26] Mojżesz Majmonides (1135–1204) żydowski teolog i filozof, nadworny lekarz muzułmańskiej dynastii Ajjubidów w Egipcie. Jeden z głównych przedstawicieli arystotelizmu w żydowskiej filozofii średniowiecznej. Dążył do uzgodnienia wyników nauki z wypowiedziami Biblii, przestrzegając równocześnie odrębności filozofii i teologii. Głosił, że nieśmiertelność i zbawienie polegają na pośmiertnym utrwaleniu tego, co człowiek wypracował intelektem. Uprawiając filozofię dowodził istnienia Boga.

[27] Konfucjusz (551–479 p.n.e.) chiński filozof i myśliciel społeczno-polityczny, twórca systemu moralno-społecznego, zwanego od niego konfucjanizmem. Głosił hasła powrotu do wczesnofeudalnego porządku społecznego, poszanowania tradycji, za właściwą drogę do samodoskonalenia człowieka uważał przestrzeganie norm współżycia społecznego i posłuszeństwo wobec władzy.

zasadami: sprawiedliwością, szlachetnością, humanitaryzmem, etykietą. Konfucjanizm był oficjalną religią państwową w Chinach, mimo że nie jest to typowy system religijny. Nie odwołuje się bowiem do żadnego autorytetu nadprzyrodzonego, nie obiecuje nagród i kar ani w życiu doczesnym, ani po śmierci.

Najwybitniejszym uczniem i kontynuatorem myśli Konfucjusza był Meng-tsy (*Meng K'o*, zwany Mencjuszem), żyjący w IV wieku p.n.e. Mencjusz rozprawił się z konkurencyjnymi szkołami filozoficznymi i rozwinął doktrynę przyrodzonej, czyli naturalnej, dobroci człowieka. Stał się również pierwowzorem nabożnego syna, broniącego swych krewnych przed zakusami państwa. Twierdził, że jeżeli władca traci życzliwość poddanych i przemienia się w ciemiężcę, to Niebiosa cofają swoje przyzwolenie na sprawowanie przezeń władzy i wówczas bunt jest usprawiedliwiony. Dowodził, że wrodzona dobroć natury ludzkiej ujawnia się we właściwym otoczeniu. Używając dosadnych przykładów wykazywał, że władca, który ma na celu dobrobyt państwa, może przyciągnąć pod swoją władzę cały lud. Będą go słuchali "wszyscy pod Niebiosami". Podobnie jak Konfucjusz wędrował od dworu do dworu książęcego, lecz nigdzie nie otrzymał wysokiego stanowiska. Jego nauki weszły później w skład zbioru klasycznych pozycji konfucjańskich.

Filozofia tao. Tao to jedno z najbardziej złożonych pojęć w filozofii chińskiej. Tao to wszechobejmująca rzeczywistość, jednocząca zasada wszechświata. Tao jest tym, czego nie można nazwać, co wymyka się jakimkolwiek określeniom i definicjom. Tao to *Droga*, czyli naturalny bieg rzeczy i ich przyrodzony porządek. Taoizm kładzie nacisk na bezsensowność i daremność intelektualnych prób uchwycenia istoty Tao oraz stwierdza, że można je pojąć tylko przez osobiste doświadczenie i przeżycie. Autorem podstawowego dzieła taoistycznego jest Lao Tse[28] (Laozi). O ile konfucjanizm skupia się na życiu doczesnym i stosunkach między ludźmi, to taoizm zajmuje się badaniem ukrytych sił przyrody. Świętą księgą jest *Tao Te Ching* (*Tao-te-king*, *Księga Drogi i Cnoty*), zwana także *Lao* i przypisywana Laozi.

(23) Systemy religijno-filozoficzne Indii: hinduizm, buddyzm.

Hinduizm. Nazwa pochodzi od perskiego słowa *hindu,* oznaczającego mieszkańca Indii. Jest ogólnym określeniem dla wielu wyznań religijnych luźno ze sobą powiązanych, kształtujących się w indyjskim kręgu kulturowym od ok. V wieku p.n.e. i uznających autorytet *Wed*. *Wedy* to święte księgi zawierające zbiory hymnów i sentencji, uznawanych za źródło sta-

[28] Lao Tse (VI w. p.n.e.) półlegendarny myśliciel i filozof chiński, twórca taoizmu. Według tradycji autor pierwszego i jednego z głównych dzieł taoistycznych.

rożytnej religii Indii. Za księgi podstawowe i najświętsze uchodzą w hinduizmie cztery *Wedy*.

W odróżnieniu od buddyzmu bazę społeczną hinduizmu stanowiły głównie osiadłe społeczności rolnicze, związane z ustrojem warnowo-kastowym i jego typem intensywnej gospodarki. Hinduizm w I połowie I tysiąclecia stał się podstawą tego ustroju. Sankcjonował sprzyjające utrzymaniu cywilizacji formy życia wspólnotowego, których źródłem była kasta hinduska i rodzina. Oznaczało to ingerencję doktryny religijnej w sferę stosunków społeczno-ekonomicznych i prowadziło do rytualizacji większości przejawów życia.

Hinduizm uznaje więc za obowiązujący podział społeczeństwa na zamknięte grupy społeczne. Zasady należytego działania, które zależą od pozycji społecznej, nie są więc dla wszystkich takie same. W oparciu o naukę bramińską uważa się na przykład, że obowiązkiem kapłana jest droga do poznania Prawdy, studiowanie pism świętych i rytuałów, obowiązkiem księcia – ochrona kraju i składanie koniecznych w tym celu ofiar, obowiązkiem kupca jest dostarczanie dóbr materialnych, a chłopów – posłuszeństwo trzem wyższym warstwom.

U podstaw życia duchowego w hinduizmie leży przekonanie, że wszystkie religie są cząstkowymi aspektami tego, co jest ostatecznym celem dążeń wszystkich ludzi i co jest równoznaczne z pojęciem wyzwolenia.

Religia hinduizmu miała pierwotnie charakter politeistyczny. Oddawano cześć bóstwom tworzącym hierarchicznie uporządkowane klasy, a będącym personifikacjami sił przyrody. W późniejszym okresie charakterystyczne było stopniowe ewoluowanie w kierunku życia kontemplacyjnego i sformułowaniu koncepcji wyzwolenia ducha, opartej na technikach medytacyjnych (np. joga). Rozwinął się wówczas nurt zwany braminizmem. Pierwszoplanową rolę odgrywały wtedy ofiary i ceremonie religijne, nad przebiegiem których czuwali kapłani – bramini. Ważne miejsce w braminizmie zajmowała wiara w wędrówkę dusz. W życiu doczesnym człowiek nie mógł liczyć na zmianę swego położenia, ale postępując zgodnie z obowiązującymi nakazami mógł się po śmierci wcielić w innego człowieka, a nawet w boga. Nieśmiertelność duszy, połączona z wiarą w reinkarnację, dawała więc nadzieje na lepsze życie w przyszłości.

Ewolucja braminizmu zaowocowała w połowie I tysiąclecia naszej ery narodzinami hinduizmu właściwego. Opierał się on na literaturze wedyjskiej oraz na nowszych poematach: *Mahabharacie* i *Ramajanie*. Powstała nowa mitologia i forma religii hinduistycznej. Głównymi bóstwami hinduizmu naszej ery są Brahma – personifikacja stwórcy świata, Wisznu – bóg utrzymujący istnienie świata i Siwa – bóg niszczący świat. Politeistyczny charakter hinduizmu jest pozorny, w istocie jest on religią monoteistyczną. Hindus, czczący poszczególne bóstwa, uważa je wszystkie za przejaw jedynego Boga

Najwyższego. W epoce monoteistycznego hinduizmu ukształtowały się dwa kierunki: siwaizm i wisznuizm, w których albo Siwa albo Wisznu przejmuje wszystkie trzy funkcje Najwyższego Autorytetu.

Buddyzm. Początków buddyzmu należy szukać w północnych Indiach. Założycielem tej religii był Siddhartha Gautama[29], znany jako Budda.

Budda wywodzi się od słowa *budh*, które znaczy „budzić, obudzić się". Stąd Budda znaczy „obudzony" (oświecony), czyli ten, który dostąpił poznania prawdy. Według własnych słów Buddy nie był on jednak twórcą tej religii, a tylko odkrył na nowo jej prastare, zapomniane prawdy. Buddyzm pierwotny, pochodzący bezpośrednio od Buddy, jest trudny do odtworzenia z powodu braku pism samego twórcy, którego naukę spisywali uczniowie. Pewne jest jednak, że oryginalne podstawy systemu i sposób rozumowania przekazany w kazaniach pochodzą od samego założyciela. W późniejszym okresie nauka Buddy uległa daleko idącym przeobrażeniom pod wpływem miejscowych wierzeń ludności, która ją przyjmowała. Kilkakrotnie zwoływane synody nie zapobiegły wyodrębnieniu się dwóch podstawowych kierunków: hinajany i mahajany, na początku naszej ery, oraz trzeciego kierunku, tzw. mantrajany ok. V wieku.

Wszystko, co wiemy o Buddzie i jego nauce, zawdzięczamy przekazom ustnym oraz najważniejszemu dla buddyzmu źródłu pisanemu, jakim jest Trójkosz.

Buddyzm głosi, że wszelkie istnienie jest związane z cierpieniem. Życie według Buddy również jest cierpieniem, lecz nawet samobójstwo nie pozwala od niego uciec, bo powoduje tylko nową egzystencję, która z powodu złego uczynku jest jeszcze gorsza od dotychczasowej. Buddyzm nie widzi w reinkarnacji wędrówki dusz, gdyż dusza, czyli Ja, według nauk buddyzmu, w ogóle nie istnieje.

Na naukę pierwotnego buddyzmu składają się tzw. „cztery szlachetne prawdy":

- Prawda o uniwersalnym cierpieniu. Wszystkie procesy życia mają swoją bolesną stronę. Narodziny, starość, choroba, śmierć, niekończące się stawanie, zmienność, niestałość to cierpienia podstawowe.
- Powstawanie cierpienia. Źródła wszelkiego cierpienia i nieskończonego łańcucha reinkarnacji tkwią w żądzy i w ślepocie.

[29] Budda (właściwie *Siddartha Gautama* – ok. 560–480 p.n.e.) książę z rodu Śakjów w północnych Indiach, filozof, twórca buddyzmu. Według tradycji, zniechęcony do życia świeckiego, opuścił dom i rodzinę i podjął żywot wędrownego ascety, jednak ani lata surowych umartwień, ani nauki napotkanych mistrzów nie zdołały doprowadzić go do ostatecznego wyzwolenia. Efektem było podjęcie tzw. „drogi środkowej", czyli długotrwałej medytacji, która przyniosła odkrycie przyczyny cierpienia i sposobu jej przezwyciężania. Dostąpił najwyższego oświecenia (bodhi) i rozpoczął głoszenie własnej nauki.

- Zniesienie cierpienia. Zniesienie cierpienia następuje przez usunięcie jego przyczyny. Z chwilą, gdy cierpienie zostaje usunięte, następuje stan zdrowia. Tym stanem jest nirwana, w której następuje całkowite wygaśnięcie pragnień. Jest to stan najwyższej z możliwych przyjemności – stan absolutnego spokoju.
- Droga do zniesienia cierpienia. Ostatnia prawda jest istotnym uzupełnieniem do prawdy trzeciej. Tą drogą jest szlachetna, pośrednia ścieżka, która składa się z ośmiu elementów. Tych osiem elementów, zdaniem buddyzmu, musi występować równocześnie, aby można było mówić o jakimkolwiek postępie w realizacji drogi do wyzwolenia.

Analizując założenia buddyzmu można dojść do wniosku, że ta religia nie koncentruje się na dogmatach czy teologii, lecz na etyce. U wiernych wywołuje pewną refleksyjność, a zarazem bierność wobec życia, wobec przemian społecznych, niezależnie od ich kierunku, ponieważ prawdziwie istotną sprawą dla buddysty jest osiągnięcie najwyższej doskonałości w drodze medytacji. Nie oznacza to całkowitej bierności. Buddyzm nakazuje swoim wyznawcom, aby udzielali innym pomocy i czynili dobro na świecie.

Buddyzm różni się od innych religii tym, że nie ma do niego żadnego formalnego przyjmowania wyznawców, nie istnieją też żadne ograniczenia kastowe czy rasowe. Buddystą jest ten, kto żyje według zasad buddyzmu.

Podsumowanie V

- Z historią narodu żydowskiego wiąże się ściśle rozwój judaizmu. Jego powstanie jest opisane w świętej księdze judaizmu – Biblii. Judaizm jest najstarszą religią monoteistyczną, prekursorem chrześcijaństwa i islamu, którym nadał podstawowy kształt.
- Podstawową zasadą judaizmu jest wiara w jednego i jedynego Boga Jahwe, będącego stwórcą świata i ojcem wszystkich ludzi, którzy winni oddać mu cześć.
- Konfucjanizm to jedna z najważniejszych idei filozoficzno-etycznych w dziejach kultury. Istotą myśli konfucjańskiej jest ideał postępowania zgodny z czterema naczelnymi zasadami. Konfucjanizm był oficjalną religią państwową w Chinach.
- Tao to jedno z najbardziej złożonych pojęć w filozofii chińskiej. To wszechobejmująca rzeczywistość, jednocząca zasada wszechświata. Autorem podstawowego dzieła taoistycznego jest Lao Tse. Taoizm zajmuje się badaniem ukrytych sił przyrody.
- Hinduizm jest ogólnym określeniem dla wielu wyznań religijnych luźno ze sobą powiązanych i uznających autorytet świętych ksiąg – Wed.

- Głównymi bóstwami hinduizmu są Brahma – personifikacja stwórcy świata, Wisznu – bóg utrzymujący istnienie świata i Siwa – bóg niszczący świat.
- Buddyzm to religia, która koncentruje się głównie na etyce. U wiernych wywołuje pewną refleksyjność, a zarazem bierność wobec życia, wobec przemian społecznych, ponieważ prawdziwie istotną sprawą jest osiągnięcie najwyższej doskonałości w drodze medytacji.

ROZDZIAŁ II

Cywilizacje śródziemnomorskie

1. Basen Morza Śródziemnego

(24) Geograficzna i etniczna specyfika obszaru śródziemnomorskiego. Jak już sama nazwa wskazuje, Morze Śródziemne jest akwenem otoczonym praktycznie zewsząd lądem. To tu stykają się kontynenty: europejski, afrykański i azjatycki. Również tu od czasów starożytności ścierały się ze sobą różne kultury i cywilizacje. Pomimo że nie było wtedy dróg i samochodów, kontakt między poszczególnymi plemionami był dość łatwy. Podstawowym środkiem transportu pozostawały łodzie, pływające po całym Morzu Śródziemnym. Dzięki temu od samego początku następowało wzajemne przenikanie się kultur, uzupełnianie się jednych przez drugie, czy wręcz utrwalanie się elementów wspólnych.

Basen Morza Śródziemnego ma jeszcze jedną cechę szczególną, a mianowicie dogodne warunki klimatyczne. Zimy są tu bardzo łagodne, a lata – choć niekiedy upalne – nie są tak gorące jak na Saharze.

(25) Fenicjanie i kolonizacja fenicka. W okolicach roku 1200 p.n.e. na obszarze dzisiejszego Libanu zaczęły rozwijać się ośrodki państwowe Fenicjan. Fenicjanie – podobnie jak nieco później starożytni Grecy – nie stworzyli jednego państwa, tylko liczną grupę tzw. państw-miast. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć Tyr (dziś Sur, na pograniczu libańsko-izraelskim), Akkę (dziś Akko na płn. Izraela) oraz Berytos (dziś Bejrut, stolica Libanu).

Powierzchnia fenickich państw-miast była bardzo niewielka, a mimo to w latach 900–600 p.n.e. ośrodki te były liczącą się potęgą. Wynikało to z faktu, że Fenicjanie skoncentrowali swoją działalność na handlu z innymi państwami lub plemionami. Przebiegające przez Fenicję lądowe szlaki handlowe (do Egiptu, Persji) oraz dostęp do Morza Śródziemnego pozwalały na

zakrojony na szeroką skalę handel płodami rolnymi, tkaninami, szklanymi naczyniami, złotem, srebrem, niewolnikami oraz – służącym do budowy okrętów – drewnem cedrowym. Fenicjanie nie zajmowali się wyłącznie handlem. Wysoko rozwinięte było na tym terenie również rzemiosło.

Zakładali również wiele własnych kolonii, głównie w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Największą z nich była założona w 814 roku p.n.e. Kartagina (w Afryce płn., dziś obszar Tunezji). Z czasem sama Kartagina stała się na tyle potężna, że uniezależniła się od Fenicji (VI wieku p.n.e.) i przejęła jej kolonie w Afryce północnej oraz na półwyspach: Apenińskim i Iberyjskim. Fenicja natomiast zaczęła popadać w zależność od swoich sąsiadów, kolejno od Asyrii, Babilonii, Persji, Imperium Aleksandra Wielkiego, a następnie od Imperium Rzymskiego.

(26) Osiągnięcia cywilizacyjne Fenicji. Fenicjanie mogli się również poszczycić własnym dorobkiem cywilizacyjnym. To tam wynaleziono pismo literowe. Wcześniej używano tzw. pisma „obrazkowego". Przynajmniej od roku 1800 p.n.e. mieszkańcy Syrii i Palestyny podjęli kilka prób opracowania łatwego sposobu zapisywania spółgłosek jako pojedynczych znaków. Około roku 1200 p.n.e. Fenicjanie z Libanu opracowali 22 znaki oddające dźwięki spółgłosek, co w zasadzie wystarczało do jasnego zapisania zdań w ich języku. Kropkę nad „i" postawili dopiero Grecy, dodając około X wieku p.n.e. do fenickiego alfabetu samogłoski. W ten sposób powstał pierwszy na świecie, całkowicie fonetyczny alfabet. Fenicjanie uznawani są również za grupę, która jako pierwsza zaczęła w handlu posługiwać się monetami. Ważnym osiągnięciem Fenicjan było również wprowadzenie bezgotówkowych form rozliczeń handlowych w postaci uwierzytelnionych tabliczek, służących do dokonywania operacji finansowych. Fenicjanie opracowali również technologię trwałego barwienia tkanin.

(27) Narodziny imperium perskiego. W VII wieku p.n.e. na obszarze Bliskiego i Środkowego Wschodu istniało kilka ośrodków państwowych. Sto lat później dominującą rolę w regionie wywalczyła sobie jednak Persja i stojąca na jej czele dynastia Achemenidów. Jej wpływy okazały się stosunkowo trwałe, gdyż przez ponad dwa wieki skutecznie zarządzała ona ziemiami całej Persji, Mezopotamii, Syrii, północnego Egiptu, Azji Mniejszej i nawet leżącej już w Europie Tracji. Było to więc mocarstwo sięgające od Grecji aż po Azję Centralną (do rzeki Syr-daria).

Na czele Persji stał władca zwany królem królów. Kraj podzielony był na prowincje zwane satrapiami, którymi przewodzili satrapowie. W odróżnieniu od istniejącego wcześniej państwa asyryjskiego, Persja nie starała się doszczętnie łupić podbitych obszarów. Na poszczególne satrapie nakładano

rzecz jasna podatki, lecz nie były to trybuty rujnujące. Ponadto w zamian za ich terminowe spłacanie, państwo perskie dawało satrapiom względny spokój i niemałą porcję samodzielności.

Rządy dynastii Achemenidów przetrwały do 330 roku p.n.e., kiedy Persja została podbita przez Aleksandra Macedońskiego. Ostatni król królów Dariusz III został najpierw pokonany w bitwie pod Issos (327 roku p.n.e.), a trzy lata później zamordowany przez jednego z własnych satrapów, gdy próbował schronić się przed Aleksandrem we wschodniej Persji. Przez następne dwa wieki władzę na jej obszarze sprawowała hellenistyczna dynastia Seleucydów.

Podsumowanie VI

- Ok. XII wieku p.n.e. ukształtowała się tzw. cywilizacja fenicka. Jej przedstawiciele trudnili się handlem i zakładaniem kolonii na wybrzeżach Morza Śródziemnego.
- W VI wieku p.n.e. obszar Bliskiego i Środkowego Wschodu zdominowało państwo perskie.
- Na czele Persji stali władcy zwani „królami królów". Najsłynniejszym, a zarazem ostatnim z nich był Dariusz III.

2. Dzieje starożytnej Grecji

(28) Warunki naturalne. Chociaż zwrot „starożytna Grecja" stosowany jest powszechnie, to tak naprawdę bliższe prawdzie byłoby sformułowanie „starożytne Grecje". Przede wszystkim dlatego, że nie istniało jedno państwo greckie, tylko bardzo dużo państw-miast, zwanych *poleis* (w liczbie pojedynczej: *polis*). Ponieważ dzieje starożytnych Greków rozciągały się na przestrzeni aż 18 wieków, nie można mówić o jednej zwartej epoce, lecz o kilku następujących po sobie historycznych okresach. Było więc wiele Grecji i występowały one w różnym czasie, choć to prawda, że istniały elementy wspólne, głównie w postaci tradycji, zwyczajów i wierzeń.

Tworzeniu jednego państwa nie sprzyjały warunki naturalne: Grecja jest krajem górzystym, w skład którego wchodzą niezliczone wyspy, półwyspy i zatoki. Taki stan rzeczy pozwalał raczej na zachowanie lokalnych odrębności niż na polityczną jedność. Sami Grecy nie byli skorzy do integracji. Przeciwnie: wielu z nich opuszczało swoje rodzinne *poleis* i zakładało nowe osady nie tylko w Grecji właściwej. Sprzyjał temu chociażby bardzo łatwy dostęp do morza, dzięki któremu można było swobodnie przemieszczać

się wzdłuż wybrzeży całej Grecji, Azji Mniejszej, Morza Czarnego, a nawet Półwyspu Apenińskiego czy Sycylii w poszukiwaniu wolnego miejsca pod nowe państwa-miasta.

(29) Pierwsi Grecy. Kultura minojska i mykeńska. Wykrystalizowanie się plemion greckich poprzedził napływ koczowniczych ludów z ukraińskich stepów i z Półwyspu Bałkańskiego. Nie wiadomo czy ludy te ostatecznie uformowały się na miejscu, czy też były ukształtowane już wcześniej. W każdym razie pewne jest, że w okolicach XX wieku p.n.e. na wyspie Kreta wykształciła się tzw. kultura minojska (od legendarnego króla Minosa). Około roku 1700 wpływom kreteńskim zaczęli ulegać kontynentalni Grecy, tzw. Achajowie. Ci ostatni przejęli kulturę minojską i przetworzyli ją na własną, zwaną mykeńską (od nazwy miasta Mykeny, w regionie Argolida na Półwyspie Peloponeskim).

O kulturze minojskiej wiemy przede wszystkim to, że za jej czasów nie prowadzono wojen. W odkrytych przez archeologów ruinach minojskich miast (przede wszystkim w Knossos) nie znaleziono nawet śladu murów obronnych. Pałac w Knossos jest za to znany z mitu o labiryncie i minotaurze. Zupełnie inaczej kształtowała się kultura mykeńska, jako że Achajowie dążyli do opanowania coraz liczniejszych terytoriów i prowadzili przez to liczne wojny. Około 1450 roku p.n.e. zajęli Kretę, a przez następne dwa i pół wieku utworzyli szereg nowych ośrodków państwowych, rozrzuconych po całej Grecji. Były wśród nich Argos, Pylos, Sparta, ale także Ateny, Teby i Gla. Achajowie dokonali również podbojów w Egipcie, na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, a także w Azji Mniejszej.

Jednym z epizodów tej ekspansji była wojna trojańska – wydarzenie rozsławione w epopei *Iliada* przez żyjącego 500 lat później greckiego poetę Homera[30]. W wojnie przeciwko Troi wystąpiła szeroka koalicja Achajów, której przewodził król Myken – Agamemnon. Przyczyną wojny było uprowadzenie Heleny, żony achajskiego króla Sparty, Menelaosa, przez trojańskiego królewicza Parysa. Wedle słów Homera oblężenie Troi trwało bez rezultatu przez dziesięć lat i zakończyło się dopiero dzięki zastosowaniu przez najeźdźców fortelu w postaci pułapki – drewnianego konia.

Kultura mykeńska upadła około roku 1200 p.n.e. w wyniku najazdu Dorów, kolejnych przybyszów z północy Półwyspu Bałkańskiego. Następne czterysta lat to czas tzw. ciemnych wieków, w których potęga grecka słabła

[30] Homer – wybitny poeta starożytnej Grecji żyjący w VIII w. p.n.e.; uznany za pierwszego twórcę literatury europejskiej, twórca eposu bohaterskiego; według legendy był też niewidomym śpiewakiem. Głównymi jego dziełami są poświęcona wojnie trojańskiej *Iliada* i *Odyseja*, opowiadająca w wielu wątkach o niekończącej się drodze powrotnej Odysa do domu i wierności oczekującej go żony.

i panował ogólny chaos. Dopiero od VIII wieku p.n.e. Grecja odzyskiwała dawną świetność. Następujące dalej lata systematyzuje się następująco: wieki od VIII do VI to tzw. okres archaiczny. Po nim nastąpiły okresy: klasyczny (V-IV wiek) i hellenistyczny (od podbojów Aleksandra Wielkiego do opanowania państw hellenistycznych przez Rzym w II wieku p.n.e.).

(30) Kolonizacja grecka. Powstanie państw greckich. W okresie archaicznym najbardziej rozwinęły się takie państwa-miasta jak Ateny, Sparta, Korynt, Argos oraz Teby. Powoli zaczynało jednak brakować miejsca dla coraz liczniejszej ludności, dlatego nasilało się – zapoczątkowane już wcześniej – osadnictwo na nowych ziemiach, tj. w Azji Mniejszej, na Sycylii, w Italii, na Półwyspie Iberyjskim i w basenie Morza Czarnego. Powstały wtedy między innymi takie kolonie, jak Syrakuzy (Sycylia), Massilia (dziś Marsylia na południu Francji) oraz Chersonez (dziś część Sewastopola na Krymie).

(31) Ekspansja państw greckich: wojny perskie, wojna peloponeska. Okres klasyczny naznaczony był również nieustannymi wojnami, prowadzonymi przez greckie *poleis* tak z wrogami zewnętrznymi, jak i pomiędzy sobą. W latach 500–448 toczone były tzw. wojny grecko-perskie, które rozpoczął król Dariusz I Wielki[31]. Przyczyną konfliktów były dążenia Persji do opanowania Grecji i utworzenia z niej kolejnej satrapii. Do 490 roku Persom udało się nawet przejąć kontrolę nad greckimi *poleis* w Azji Mniejszej, w Tracji i Macedonii. Ośmieleni dotychczasowymi sukcesami Persowie chcieli najechać Attykę i dokonali w tym celu desantu morskiego niedaleko miasta Maraton (490 roku p.n.e.). Operacja była jednak nieprzygotowana i Persowie zostali rozbici przez wojska greckie dowodzone przez Militiadesa. Jeden z jego posłańców podobno pobiegł nie zatrzymując się po drodze do Aten, by tam ogłosić zwycięstwo. Po przekazaniu dobrej wiadomości posłaniec padł martwy z wycieńczenia. Na pamiątkę tamtego wydarzenia rozgrywana jest konkurencja sportowa – bieg maratoński – przeprowadzany na dystansie 42 kilometrów i 195 metrów, tzn. takim, jaka jest odległość z Maratonu do Aten.

Dziesięć lat później kolejny perski król królów, Kserkses[32], podjął kolejną wyprawę na Grecję. Tym razem jednak był to połączony atak lądowy i morski. Doszło do dwóch decydujących i trwających jednocześnie bitew. Podczas gdy król Sparty Leonidas zaciekle stawiał Persom opór w wąwozie Termopile (ginąc przy tym ze wszystkimi obrońcami), grecka flota pokonała perskie

[31] Dariusz I Wielki – władca Persji w latach 521-485 p.n.e.; zasłynął dzięki przeprowadzonym reformom administracji państwowej oraz licznym podbojom.

[32] Kserkses – władca perski w latach 4895-465 z dynastii Achemenidów, syn Dariusza I.

okręty pod Salaminą. Greckie państwa-miasta, które były wtedy sprzymierzone pod wodzą Aten (tzw. Pierwszy Ateński Związek Morski), rozpoczęły skuteczne wyzwalanie Grecji spod władzy perskiej, zakończone zwycięskim pokojem zawartym w 448 roku p.n.e.

Zaraz po przepędzeniu Persów doszło jednak do konfliktów wewnętrznych, w tym do wojny peloponeskiej (431–404 roku p.n.e.), w której wystąpiły przeciwko sobie Sparta i Ateny, wraz ze swoimi sojusznikami. Sparta stała na czele tzw. Związku Peloponeskiego, a Ateny – wspomnianego już Pierwszego Ateńskiego Związku Morskiego. Konflikt trwał z długimi przerwami przez trzy dekady, a ostateczny sukces przypadł w udziale Sparcie, wspieranej finansowo przez Persję. I to właśnie Sparta na najbliższe lata stała się hegemonem w świecie greckim. W IV wieku p.n.e. Sparta została jednak pokonana przez Teby (371 roku), ale i one – wraz z całą Grecją – dostały się pod wpływy Macedonii po przegranej bitwie pod Cheroneją (338 roku p.n.e.). To ostatnie wydarzenie wyznacza koniec tzw. okresu klasycznego w historii Grecji.

Tabela nr 3. Wojny perskie i wojna peloponeska

Wojny	Przebieg	Następstwa
Wojny grecko-perskie (500–448 r. p.n.e., Grecy stawiali opór najazdom perskim)	• 490 r. p.n.e., klęska Persów pod Maratonem (król perski – Dariusz, strateg ateński – Militiades) • 480 r. p.n.e., zwycięstwo Greków w bitwie morskiej pod Salaminą (król perski – Kserkses, wódz ateński – Temistokles), okupione klęską wojsk Sparty w wąwozie Termopile (król perski – Kserkses, król Sparty – Leonidas) • 479 r. p.n.e., zwycięstwo Greków pod Platejami Król perski – Kserkses, wódz ateński – Pauzaniasz) • 449 r. p.n.e., zawarcie tzw. pokoju Kaliasa	• Grecy zachowali niezależność i uratowali swoją kulturę • Wśród *poleis* dominującą rolę zaczęły odgrywać Sparta i Ateny
Wojna peloponeska (431–404 r. p.n.e., rywalizacja Sparty z Atenami o przywództwo w świecie greckim)	• 431–421 r. p.n.e., tzw. wojna archidamijska • 430 r. p.n.e., wybuch zarazy w Atenach (429 r. – śmierć Peryklesa) • 421 r. p.n.e., pokój Nikiasza podpisany w następstwie klęski Aten pod Amfipolis • 415–413 r. p.n.e., zakończona katastrofą wyprawa Aten na Sycylię • 405 r. p.n.e., klęska floty ateńskiej pod Ajgospotamoj • 404 r. p.n.e., zajęcie Aten przez Spartiatów	• upadek Aten • dominacja Sparty w świecie greckim • odzyskanie części wpływów przez Persję

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie VII

- Grecja składała się z bardzo licznych i niezależnych od siebie państw--miast (*poleis*).
- Jedną z pierwszych cywilizacji greckich była kultura mykeńska. To za jej czasów doszło do wojny trojańskiej.
- Największy rozwój cywilizacyjny Grecji przypadał na okres klasyczny.
- Greckie państwa toczyły wojny zarówno z wrogami zewnętrznymi (np. wojny perskie), jak i pomiędzy sobą (np. wojna peloponeska).
- O prymat wśród *poleis* rywalizowały Ateny i Sparta. Sukces przypadł tej ostatniej, choć po pewnym czasie zagrozili jej nowi rywale.

3. *Polis* i jej funkcjonowanie

(32) Greckie *poleis*. Jak już wspomniano starożytna Grecja nie stanowiła jednego państwa, lecz całą mozaikę państw-miast. Nie oznacza to jednak, że dana *polis* obejmowała swym zasięgiem tylko terytorium jakiegoś miasta. Istniały *poleis* silnie zurbanizowane (np. Ateny), ale występowały również *poleis* wiejskie (np. Sparta). W większości wypadków państwo-miasto składało się zarówno z miasta, jak i z otaczających je terenów wiejskich.

Siłą rzeczy *polis* nie była rozległą jednostką terytorialną. Przeciętna powierzchnia *polis* wynosiła od kilkudziesięciu do kilkuset kilometrów kwadratowych (porównywalną powierzchnię mają dziś niektóre polskie gminy lub powiaty). Wyjątek stanowiły największe dwie *poleis*: Sparta i Ateny (odpowiednio 8,4 i 2,6 tys. km^2). Również liczba ludności danego państwa--miasta nie przekraczała kilku, kilkudziesięciu tysięcy mieszkańców (poza Atenami liczącymi nieco ponad ćwierć miliona).

Systemy polityczne poszczególnych *poleis* były bardzo zróżnicowane. Co więcej, w jednej i tej samej *polis* ustroje mogły się niejednokrotnie zmieniać. Jak zauważa Jan Baszkiewicz[33], badacz historii ustrojów państwowych, *poleis* w starożytnej Grecji można podzielić na arystokratyczne, oligarchiczne i demokratyczne. Granice między nimi były niekiedy dość płynne, a przechodzenie z jednej do drugiej odbywało się etapami.

(33) *Polis* arystokratyczna. Systemy arystokratyczne ukształtowały się w okolicach VIII–VII wieku p.n.e. Wcześniej, tj. w czasach mykeńskich

[33] Jan Baszkiewicz (1930-2011) polski prawnik, historyk, politolog, historyk idei.

i w okresie tzw. ciemnych wieków, dominowała despotyczna monarchia. Od VIII wieku uprawnienia króla ulegały systematycznemu ograniczeniu na rzecz rodzin arystokratycznych. Owych szlacheckich rodów było niewiele: kilka, kilkanaście (w Atenach – 50). Arystokraci mieli monopol na obsadzanie wszelkich stanowisk w aparacie państwowym i w wojsku. Odmienne było położenie chłopów. Nie dość, że pozbawiono ich jakichkolwiek praw, to jeszcze obciążano bardzo wysokimi podatkami. To z kolei zmuszało chłopów do zapożyczania się u możnych i często kończyło się utratą wolności. Kto nie mógł spłacić swych długów ten stawał się niewolnikiem swojego wierzyciela.

Ciężka sytuacja zmuszała również chłopów do emigracji i zakładania nowych *poleis*, dlatego na czasy *poleis* arystokratycznych przypadało zjawisko wzmożonego osadnictwa. Wzrost liczby państw-miast przyczyniał się jednak do rozbudowy handlu między poszczególnymi osadami. Tym samym – kosztem dotychczasowej szlacheckiej elity – zwiększały się zyski i polityczne wpływy kupców, bankierów, właścicieli statków czy handlarzy niewolnikami. *Poleis* arystokratyczne zaczęły zmieniać oblicze i przekształcać się w oligarchiczne.

(34) *Polis* oligarchiczna. Oligarchia jest systemem rządów polegających na sprawowaniu władzy przez nieliczną grupę arystokracji lub ludzi należących do najzamożniejszych warstw społecznych, ale składającą się z tych, którzy nie posiadali tytułu szlacheckiego. W przypadku starożytnej Grecji w skład owej nielicznej grupy mogło wchodzić – zależnie od wielkości państwa-miasta – od kilkudziesięciu do kilkuset osób. Oligarchia tym różniła się od *polis* arystokratycznej, że u steru władzy miejsce dobrze urodzonych zajęli właśnie najbogatsi niekoniecznie szlacheckiego pochodzenia. Szybko jednak doszło do sporów wśród samych bogaczy: ci jeszcze bogatsi chcieli oddzielić się od pozostałych i rządzić sami. Bardzo często dochodziło również do protestów chłopstwa, które bogatsi tak samo wyzyskiwali jak ongiś czynili to arystokraci. Zaczęto domagać się ustalenia równych i zrozumiałych dla wszystkich zasad postępowania oraz awansu społecznego.

Aby wytłumić ostre konflikty wewnętrzne, w niektórych *poleis* decydowano się na zmiany, mające poprawić los bardziej upośledzonych grup społecznych. Stało się tak np. w 594 roku p.n.e. w Atenach, gdzie dokonana została tzw. reforma Solona. Na jej mocy darowano wszystkie długi i zniesiono zasadę popadania w niewolę w razie niezdolności do ich spłacenia. Zmniejszono również ograniczenia w dostępie do urzędów.

Jednak i bardziej umiarkowane formy oligarchii budziły społeczne protesty. W niektórych *poleis* władzę zaczęła przejmować – najczęściej w wyniku zbrojnego przewrotu – pojedyncza osoba (tyran). Tyran sprawował rządy

w sposób samowolny, lecz nie zawsze despotyczny. Szukał bowiem poparcia mas, by wspólnie stawić czoła oligarchom, dokonywał dalszych reform, organizował roboty publiczne dające zatrudnienie i utrzymanie miejskiej biedocie. Przykładem tyranii były Ateny pod rządami Pizystrata (545–527 roku p.n.e.) i jego syna Hippiasza (527–514 roku p.n.e.).

Tak jak w przypadku władania oligarchów, również i rządy tyranów w dłuższym okresie budziły niechęć społeczeństwa. W samych Atenach władza tyranów została na przełomie VI i V wieku obalona. Miejsce tyranii zaczynała zajmować demokracja.

(35) *Polis* demokratyczna. Ateny. W okresie archaicznym Ateny były rządzone przez królów. Później stały się państwem o ustroju arystokratycznym, w którym bogate rody skupiły w swoich rękach i ziemię, i władzę. Najwyższymi urzędnikami byli tzw. archonci, którzy po skończonej kadencji tworzyli areopag, czyli ciało kontrolujące działalność instytucji państwowych i będące najwyższym organem sądowniczym. W wyniku reform przeprowadzonych w VII wieku p.n.e przez Solona[34], a następnie w VI wieku p.n.e. przez Kleistenesa[35], doszło do narodzin ustroju demokratycznego.

Demokracja powstała w wielu greckich *poleis*, jednak ta ateńska została opisana najlepiej. Podstawowymi zasadami demokracji ateńskiej były wolność oraz równość praw. Każdy obywatel rzeczywiście mógł żyć swobodnie, a także mówić i robić, co chciał. Posiadał także jednakowy głos w obradach zgromadzenia ludowego i jednakowy dostęp do funkcji państwowych. Ówczesną demokrację odróżniało jednak od współczesnej to, że obywate-

---

[34] Solon (ok. 640–560 p.n.e.) ateński polityk i reformator. Przeprowadził reformę (594 r. p.n.e.) kluczową dla uformowania się ustroju oligarchicznego w Atenach:

- jednorazowo zniósł wszelkie długi i wykupił obywateli ateńskich sprzedanych za długi za granicę; wprowadził zakaz niewoli za długi;
- obywateli Aten podzielił na 4 klasy majątkowe, przyporządkowując im, w zależności od zamożności, prawa i obowiązki wobec państwa;
- utworzył sąd ludowy, zwany sądem przysięgłych;
- powołał Radę Czterystu.

[35] Kleistenes (VI/V w. p.n.e.) ateński polityk, twórca demokracji ateńskiej, autor reformy (508/507 r. p.n.e.):

- wprowadził nowy podział administracyjny kraju;
- na miejsce dawnego podziału rodowego wprowadził podział kraju na 10 jednostek terytorialnych (fyli), tych zaś na jeszcze mniejsze (demy);
- Radę Czterystu przekształcił w Radę Pięciuset (bule) – po 50 przedstawicieli z każdej fyli;
- podniósł zgromadzenie ludowe do rangi najwyższej władzy państwowej;
- ustanowił kolegium 10 strategów – dowódców wojskowych;
- prawdopodobnie wprowadził ostracyzm (sąd skorupkowy).

lami byli jedynie dorośli Ateńczycy. Prawa polityczne nie przysługiwały zatem ani kobietom, ani niewolnikom, ani przybyszom z innych *poleis*. Stąd na około ćwierć miliona mieszkańców Aten pełne prawa obywatelskie miało ok. 40 do 50 tysięcy, tj. prawie 20% ogółu.

Schemat nr 2. Demokracja ateńska w czasach Peryklesa

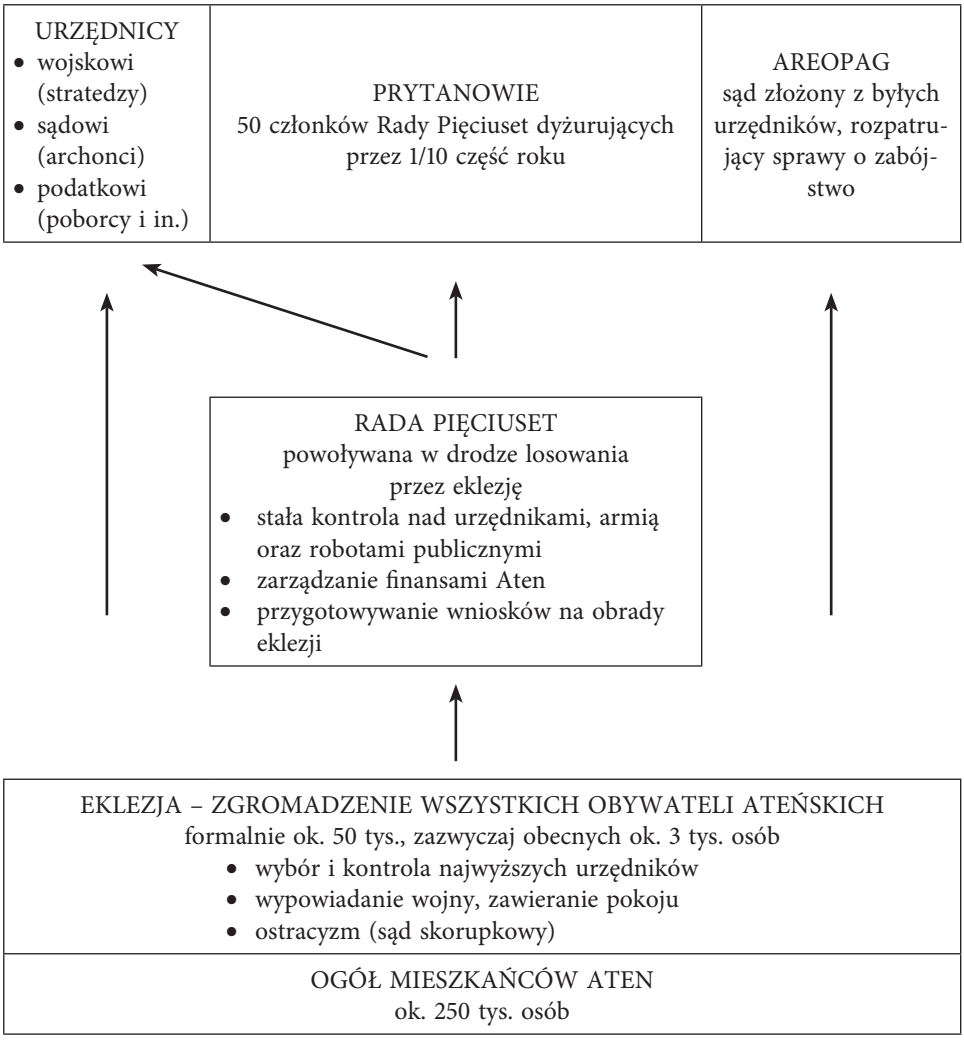

Źródło: opracowanie własne

Najwyższą władzą Aten było zgromadzenie ludowe, zwane również eklezją. W jego obradach mogli brać udział wszyscy obywatele, którzy ukończyli 20 lat (choć rzadko kiedy przychodziło więcej, niż trzy tysiące osób). Zgromadzenie wybierało najwyższych urzędników państwowych i spra-

wowało nad nimi ogólną kontrolę. Ponieważ zbierało się ono jednak tylko raz na dwa tygodnie, stałą kontrolę nad urzędnikami, stanem armii oraz postępem robót publicznych powierzono wybieranej na rok tzw. Radzie Pięciuset. W jej skład wchodziło tylu obywateli, wyłonionych w drodze losowania przez eklezję. 50 radnych, zwanych prytanami, sprawowało władzę przez jedną dziesiątą część roku. Cechą szczególną Rady Pięciuset było to, że obradowała codziennie, a część jej członków pracowała na przemian również w nocy. Chodziło o to, by każdy obywatel mógł o dowolnej porze zgłosić się z każdą sprawą.

Najwyższymi urzędnikami byli tzw. stratedzy – pierwotnie dowódcy wojskowi, a później przywódcy polityczni. Na strategów wybierano najczęściej ludzi uznanych i mających wpływy. Najsłynniejszym ze strategów ateńskich był Perykles[36], który faktycznie kierował Atenami od 443 do 429 roku p.n.e.

Na straży ustroju demokratycznego w Atenach stał ostracyzm, czyli sąd skorupkowy. Każdy z członków zgromadzenia corocznie wypisywał na glinianej skorupie imię obywatela, którego działalność uważał za niebezpieczną dla równości demokratycznej. Obywatel taki, nie tracąc swych praw i majątku, musiał opuścić Ateny na 10 lat.

(36) Sparta. Bardzo specyficzny ustrój polityczno-społeczny wykształcił się w VI wieku p.n.e. w innej greckiej *polis* – Sparcie. Na tle innych państw-miast, Sparta stanowiła wręcz pewną anomalię. Przypominała rodzaj dyktatury militarnej, w której nawet najbogatsi nie mieli pełnej swobody działania. Społeczeństwo Sparty podzielone było na tzw. spartiatów, periojków i helotów. Spartiaci posiadali pełnię praw obywatelskich i byli między sobą równi: każdy miał takiej samej wielkości parcelę ziemi, która była mu przyznawana przez państwo. Działki nie mogły być sprzedawane ani łączone. Jedynym zajęciem spartiatów była służba wojskowa, na którą poświęcano prawie całe życie. Również instytucje państwowe były zdominowane przez spartiatów.

Na przeciwległym biegunie społeczeństwa znajdowali się heloci. Byli to niewolnicy, których zadaniem była uprawia ziemi. Heloci nie mieli żadnych praw, ale nie byli prywatną własnością spartiatów i nie mogli być sprzedawani. Spartiaci bezustannie obawiali się buntu dziesięć razy liczniejszych

[36] Perykles (500–429 p.n.e.) czołowy polityk ateński, znakomity mówca i wódz. Faktycznie kierował państwem od 443 r. p.n.e. (m.in. 16 razy pełnił urząd stratega). Wzmocnił demokrację ateńską wprowadzając wynagrodzenia dla członków Rady Pięciuset i sędziów. Dzięki niemu Ateny całkowicie podporządkowały sobie Związek Morski. Rozwinął flotę, przyczynił się do rozwoju kultury (literatury, sztuki, nauki, architektury). Jego czasy określano jako „złoty wiek Peryklesa".

helotów, więc aby zapewnić sobie wśród nich posłuch, organizowali tzw. krypteje, tj. grupowe mordy na ludności helockiej. Periojkowie z kolei byli ludźmi wolnymi, ale nie mieli praw politycznych. Zajmowali się również uprawą ziemi, jak i rzemiosłem oraz handlem, co było zabronione spartiatom.

Schemat nr 3. Ustrój Sparty

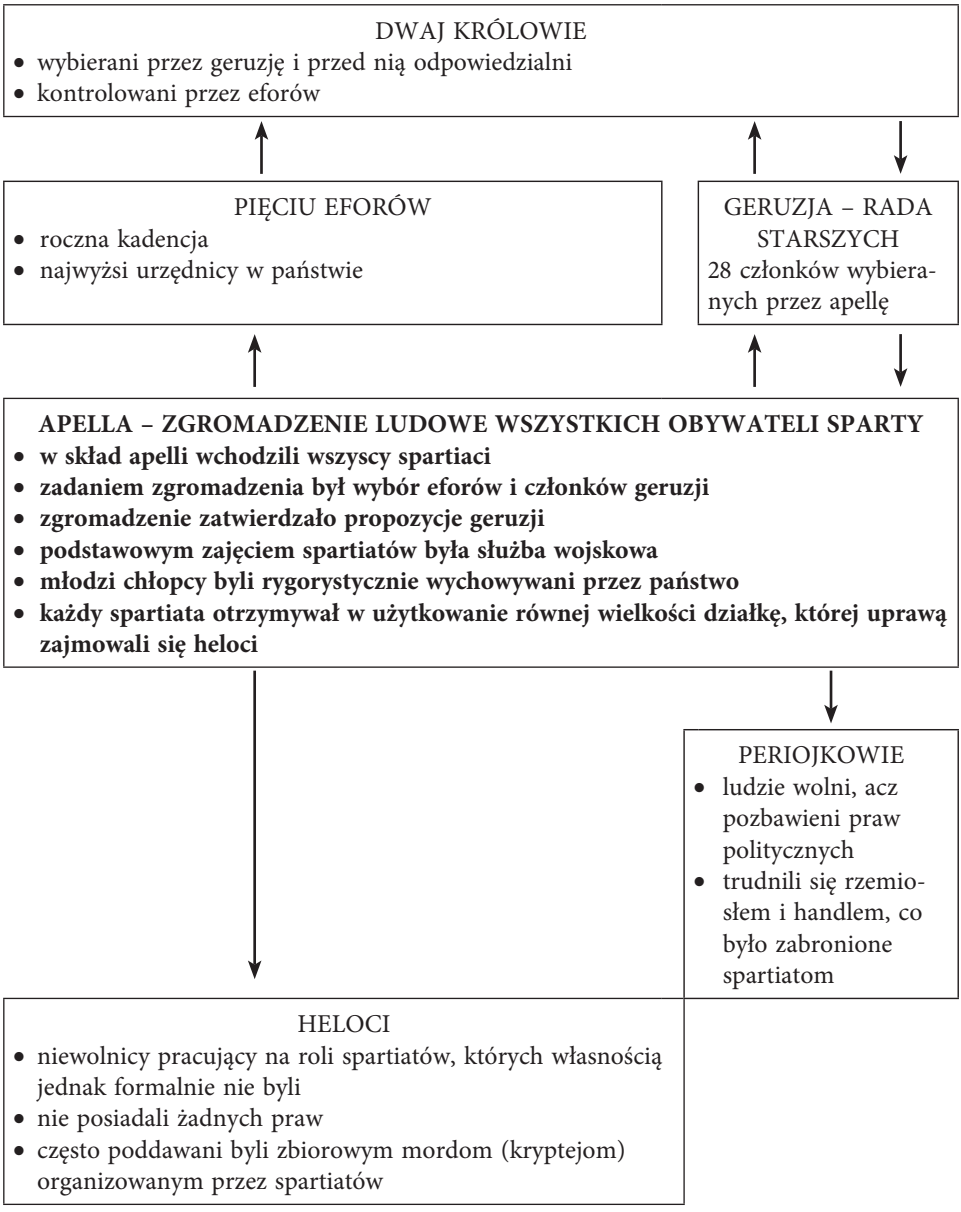

Źródło: opracowanie własne

Władzę w Sparcie sprawowali dwaj królowie, rada starszych (geruzja) i zgromadzenie ludowe (apella). Corocznie zgromadzenie wybierało pięciu urzędników, zwanych eforami. Sparta była państwem o ustroju arystokratycznym, gdyż władza należała do arystokracji rodowej. Spartanie niechętnie odnosili się do cudzoziemców i nie chcieli zmian, które mogłyby podważyć ustrój i militarny charakter ich państwa.

Sparta znana była również z rygorystycznego wychowywania swojej młodzieży, w tym szczególnie chłopców (tzw. wychowanie spartańskie). Młodych spartiatów przez 13 lat ich życia uczono czytania, pisania i zwięzłego wypowiadania się (tzw. lakoniczności), ale także umiejętności walki, obchodzenia się z bronią i wytrzymałości fizycznej oraz umysłowej. Temu ostatniemu służyć miało poddawanie chłopców chłoście (aby nauczyć ich znoszenia bólu) i kierowanie ich do udziału w kryptejach. Można więc powiedzieć, że społeczeństwo Sparty przypominało załogę oblężonej twierdzy, w której każdy całkowicie poświęcał się odparciu napastnika i nie miał nawet chwili czasu dla siebie. Natomiast bardzo skromny – szczególnie na tle Aten – był dorobek Sparty w dziedzinie kultury.

Podsumowanie VIII

- *Poleis* można systematyzować zależnie od ich powierzchni, zaludnienia, stopnia urbanizacji i ustroju politycznego.
- Wśród greckich ustrojów politycznych występowały arystokracje, oligarchie, tyranie i demokracje.
- Za przykład demokracji podawane są Ateny, jednak prawa polityczne miała tylko jedna piąta ich obywateli.
- Formą eliminacji osób niebezpiecznych dla demokracji ateńskiej był tzw. sąd skorupkowy (ostracyzm).
- Sparta była zmilitaryzowanym ustrojem, w którym obywatele poświęcali najwięcej czasu na służbę wojskową.

4. Kultura i sztuka starożytnej Grecji

(37) Wierzenia Greków. Pomimo rozbicia ziem greckich na całą mozaikę państw-miast, wszędzie zachował się jeden grecki język. Przyczyniło się to do utrzymania wspólnych wierzeń, zwyczajów i niektórych świąt. Grecy wierzyli, że zjawiska naturalne i ich własne życie zależy od woli wielu bogów. Byli wśród nich tzw. bogowie olimpijscy (tj. zasiadający na górze Olimp),

ale także bóstwa podziemne oraz inne istoty uosabiające poszczególne elementy przyrody (Helios – słońce, Eol – wiatr, Selene – księżyc) czy życia (Hypnos – sen, Tanatos – śmierć).

Tabela nr 4. Zestawienie bóstw greckich i rzymskich

Imię greckie	Imię rzymskie	Czym się bóg zajmuje	Co go symbolizuje
Zeus	Jowisz (Jupiter)	bóg niebios, władca bogów i ludzi; nadaje władzę królom	piorun
Hera	Junona	Opieka nad małżeństwem i macierzyństwem	paw
Posejdon	Neptun	bóg mórz i oceanów	trójząb
Demeter	Ceres	bogini upraw rolnych i żyzności ziemi	kłos zboża
Hestia	Westa	bogini ogniska domowego	---
Hades	Pluton	bóg świata zmarłych	klucze
Apollo	Apollo	bóg piękna, sztuki, nauki medycyny, muzyki	łuk, lira, wieniec laurowy
Artemis	Diana	bogini polowań i przyrody	łania
Atena	Minerwa	bogini mądrości	sowa
Hefajstos	Wulkan	bóg ognia, wulkanów i kowalstwa	kowadło i młot
Afrodyta	Wenus	bogini miłości, piękna i płodności	lustro
Hermes	Merkury	bóg handlu, podróżnych, ale także złodziei	skrzydlaty kapelusz i skrzydlate sandały
Ares	Mars	bóg wojny	miecz
Dionizos	Bachus	bóg wina i winorośli	gałąź winorośli
Asklepios	Eskulap	bóg medycyny i uzdrowienia	wąż opleciony wokół laski
Kronos	Saturn	bóg tzw. Pól Elizejskich – krainy wiecznej szczęśliwości	sierp
Persefona	Prozerpina	królowa Hadesu, bogini kiełkowania ziarna	zboże w kłosach, czarna topola

Źródło: opracowanie własne

Grecy wierzyli w istnienie istot boskich, które czuwały nad każdym aspektem życia i śmierci ludzi. Liczni bogowie, którym oddawali cześć (politeizm) wyobrażani byli w sposób ludzki (antropomorfizm). W starożytnej Grecji ogromną rolę odgrywał kult domowy. Rodzina codziennie modliła się przy ołtarzu stojącym na dziedzińcu domu. W czasie modlitw składano ofiarę z wina, którą zwano libacją, lub ofiarę ze zwierząt. Grecy hucznie świętowali na część bogów.

(38) Główne kierunki i przedstawiciele filozofii. Grecy próbowali wyjaśniać świat nie tylko za pomocą mitów. Na pytania o genezę powstania świata, o to jak jest zbudowany, o przyczynę różnego rodzaju zjawisk przyrodniczych i społecznych, odpowiadać miała nowa nauka – filozofia. Pierwszym jej adeptem był Tales z Miletu, który uważał, że cały świat powstał z wody. Tales jest również znany jako autor twierdzenia geometrycznego, co w żadnym razie nie powinno nikogo dziwić: w starożytności geometria postrzegana była jako element filozofii[37]. Inny filozof – Demokryt – uważał, że świat składa się z atomów, które pozostają w ciągłym ruchu.

Najbardziej znanymi greckimi filozofami byli jednak Sokrates[38], Platon[39]

---

[37] Badania filozoficzne tzw. jońskiej filozofii przyrody polegały na poszukiwaniu początku-zasady (*arche*) natury. Jej główni twórcy głosili:

- Tales - pramaterią jest woda; wysnuł ten wniosek na podstawie potocznych obserwacji, według których woda jest ośrodkiem życia, z wody wywodzi się życie, a dzięki temu, że zmienia stany skupienia - występuje w każdej formie;
- Anaksymander - apeiron (bezkres, nieskończoność, która nie ma zasady, zatem sama musi być zasadą);
- Anaksymenes - powietrze przenika wszystko wypełniając bezkres;
- Heraklit - osnową wszechświata jest ogień; jest on przejawem dynamicznej energii (*panta rei*).

[38] Sokrates (469–399 r. p.n.e.) filozof grecki, nauczyciel Platona. Przeciwnik demokracji, co stało się prawdziwym powodem wytoczonego mu procesu i wyroku, w którym został skazany na śmierć przez otrucie. Sokrates nie stworzył zwartego systemu filozoficznego. Podkreślając świadomość własnej niewiedzy („wiem, że nic nie wiem") uznawał istnienie absolutnego dobra i absolutnej prawdy, a prowadzenie ludzkości do jej poznania uważał za swą misję życiową. Środkiem poznania według Sokratesa była metoda dialogu składającego się z części krytycznej (zbijanie argumentów rozmówcy) i części konstruktywnej (pomoc w dochodzeniu do prawdy). Uważał, że najwyższym dobrem człowieka jest cnota moralna, wiążąca za sobą dobro i pożytek oraz udzielająca szczęścia. Warunkiem dostatecznym cnoty jest wiedza, a wszelkie zło pochodzi z nieświadomości.

[39] Platon (ok. 427–347 r. p.n.e.) filozof grecki, uczeń Sokratesa, twórca platonizmu, założyciel szkoły, tzw. Akademii Platońskiej. Głosił, że idee, czyli pojęcia ogólne istnieją realnie jako czyste własności (powszechniki) bądź jako niezmienne prawzory zmiennych rzeczy. Przyjmował, że świat jest urządzony celowo i harmonijnie przez swego sprawcę (Demiurga), który go zbudował z odwiecznej materii. Przejął od Sokratesa koncepcję duszy nieśmiertelnej

i Arystoteles[40]. Sokrates nie pozostawił po sobie dzieł spisanych. Uważał, że człowiek pozostaje we władzy bogów i przeznaczenia, ale najważniejszym celem w jego życiu jest dążenie do odkrycia prawdziwego dobra. Przez analizę takich pojęć jak dobro, sprawiedliwość, prawda, cnota Sokrates położył podstawy pod nową naukę – etykę. Myśl Sokratesa utrwalił i rozbudował jego bliski uczeń – Platon. Według tego ostatniego istnieją dwa światy: świat idei i świat rzeczywisty. Rzeczywistość stanowi jedynie wypaczone odzwierciedlenie idei, stąd recepta na szczęście powinna polegać na skonstruowaniu idealnego modelu społeczeństwa i państwa, a potem – na jego realizacji. Arystoteles był początkowo uczniem Platona, jednak z biegiem czasu zaczął dochodzić do diametralnie odmiennych wniosków niż jego mistrz. Arystoteles sądził bowiem, że osobny świat idei nie istnieje, a szczęścia nie zapewni budowanie apriorycznego modelu społecznego (apriorycznego, tj. zakładanego z góry, opartego na założeniach abstrakcyjnych, pozbawionego uprzednich prób i doświadczeń). Uważał, że konieczne jest wnikliwe poznawanie rzeczywistości i na tej dopiero podstawie możliwe jest ustalanie występujących wokół nas prawidłowości. W kwestii pytań o byt (czyli o to, co jest, a czego nie ma), Arystoteles uznawał, że ludzie i przedmioty są „mieszanką" materii (elementu biernego) i formy (elementu czynnego, przekształcającego bezkształtną masę w konkretny byt). Innymi słowy – jest w nas połączenie tego co materialne i tego co ideowe (nadprzyrodzone). Platon natomiast wyraźnie oddzielał świat idei od świata rzeczywistego

---

jako źródła życia, czynnika moralnego oraz czynnika pozwalającego człowiekowi poznać prawdy wieczne. Twierdził nawet, że człowiek to jest dusza władająca ciałem i jest od tego ciała całkiem niezależna. Uważał, że jedynym poznaniem o charakterze wiedzy jest rozumowe poznanie idei, będące ujęciem powszechnie obowiązujących prawd. Filozofię utożsamiał z dialektyką, stanowiącą uporządkowany system hipotez dotyczących sensu pojęć ogólnych. Platon sformułował też koncepcję idealnego państwa, opartego na elementach ustroju autorytarnego z hierarchicznym zróżnicowaniem dusz ludzkich według ich predyspozycji moralnej (np. rolnicy do rodzenia, żołnierze do walki, mędrcy do rządzenia).

[40] Arystoteles (384-322 r. p.n.e.) filozof grecki, najwszechstronniejszy myśliciel i uczony starożytności. Początkowo aktywny był w Akademii Platońskiej, później założył swoją szkołę – Likejon (liceum), w której przez 12 lat nauczał i kierował pracami uczniów (perypatetycy). Twierdził, że każda rzecz jako byt jednostkowy jest zbudowana z dwóch niesamodzielnych zasad wewnętrznych: formy oraz materii. Arystoteles odróżnił byt samodzielny (substancję) od niesamodzielnego (przypadłości). W filozofii przyrody podał określenie ruchu jako urzeczywistnianie się przez formę możliwości zawartych w materii oraz sformułował podstawy fizyki, astronomii, zoologii, fizjologii, embriologii, botaniki. W psychologii określił człowieka jako ożywiony byt rozumny zbudowany z ciała i duszy działającej na trzech poziomach: wegetatywnym, zwierzęcym i rozumowym. Wyróżnił dwa intelekty bierny i czynny, zaś poznanie ludzkie podzielił na teoretyczne i praktyczne. Rozwinął naukę o państwie (politykę), uważany jest za również twórcę logiki.

i żadnej syntezy tych dwóch elementów nie dopuszczał. Rozwój myśli filozoficznej doprowadził do wyodrębnienia się kilku szkół, reprezentujących często sprzeczne ze sobą poglądy.

Tabela nr 5. Szkoły filozoficzne starożytnej Grecji

Nazwa	Przedstawiciele	Program
Sofiści	Protagoras z Abdery Gorgiasz z Leontino	• krytyka tradycyjnych poglądów społecznych, moralnych i religijnych • wiedza powinna służyć celom praktycznym • począwszy od IV wieku p.n.e. sofiści ograniczyli się do sztuki argumentowania dowolnych poglądów, bez troski o ich istotę
Cynicy	Antystenes z Aten Diogenes z Synopy	• najważniejszym dobrem jest cnota. Można ją osiągnąć poprzez zobojętnienie na wszelkie zwyczaje społeczne • potrzeby życiowe mają zostać zredukowane do minimalnego, zwierzęcego wręcz poziomu (stąd symbolem cyników był pies)
Hedoniści	Arystyp z Cyreny	• jedynym dobrem jest przyjemność • nie wystarczy brak przykrości. Potrzebna jest „aktywna" przyjemność
Stoicy	Zenon z Kition	• należy schronić się przed wirem życia w iluzorycznej kryjówce • schronienie zapewnia wyzbycie się namiętności (cierpienia, strachu, pragnienia, przyjemności), dzięki czemu człowiek może „przemknąć" się przez życie
Epikurejczycy	Epikur	• szczęście zapewnia umiarkowane i rozumne korzystanie z życiowych przyjemności • człowiek powinien wyzwolić się ze strachu przed bogami i śmiercią dzięki rozumowemu wyjaśnieniu zjawisk

Źródło: opracowanie własne

(39) Style w architekturze i sztuce. Najbardziej okazałymi budowlami starożytnej Grecji były świątynie (rzadziej teatry, czy królewskie pałace). Świątynie powstawały głównie na planie prostokąta. Najbardziej charakterystyczne dla antycznej Grecji były kolumnady (tj. rzędy kolumn), które albo całkowicie otaczały świątynie, albo występowały przynajmniej w ich frontowej części.

Kolumny miały różne grubości i były bogato dekorowane, zwłaszcza u głowicy. Wykształciły się dwa style kolumn: dorycki i joński. Istniał też styl

koryncki, będący odmianą jońskiego. Kolumny doryckie były krępe i pozbawione dekoracji. Za przykład ich zastosowania można uznać Partenon, tj. świątynię Ateny Dziewicy, zbudowaną na ateńskim wzgórzu Akropol.

Kolumny jońskie były bardziej smukłe, a ich głowice miały zdobienia w kształcie baranich rogów. Niekiedy kolumna była w całości wyrzeźbiona i przedstawiała kształt kobiecej postaci. Taką kolumnę nazywano kariatydą. Styl koryncki natomiast charakteryzował się bardzo bogato zdobionymi głowicami, najczęściej w kształcie liści śródziemnomorskiej rośliny – akantu.

Starożytni Grecy mieli również swój wkład w rozwój malarstwa. Możemy się o tym dowiedzieć dzięki licznie zachowanym naczyniom, zwłaszcza wazom. Tu również wyróżnić można dwa style: czerwono- i czarnofigurowy. Styl czerwonofigurowy polegał na malowaniu czerwonych postaci i figur na czarnym tle. W stylu czarnofigurowym było zaś odwrotnie: malowano czarne osoby i elementy na czerwonym lub białym tle. Naczynia greckie, misternie zdobione malowidłami przedstawiającymi sceny z życia codziennego, stały się dla historyków skarbnicą wiedzy o tym, jak żyli Grecy.

Grecy zasłynęli również jako rzeźbiarze. Olbrzymie posągi, zdobiące najczęściej wnętrza świątyń, odlewane były z brązu lub wykuwane w kamieniu. Częstym materiałem rzeźbiarskim był marmur. Greccy artyści jako pierwsi zaczęli pokazywać wizerunek człowieka nagiego. Przyzwyczajeni do podziwiania zawodników w czasie igrzysk sportowych, starali się oddać w rzeźbie piękno harmonijnie rozwiniętego ciała ludzkiego. Do najznakomitszych rzeźbiarzy greckich należeli: Fidiasz (posąg Ateny na Akropolu, posąg Zeusa w Olimpii), Myron (*Dyskobol*), Poliklet oraz Praksyteles (posąg Afrodyty).

(40) Literatura, teatr, nauka, sport. Greccy pisarze i poeci pozostawili bogatą spuściznę literacką, podzieloną przez Arystotelesa na epikę, lirykę i dramat. Najsłynniejszymi działami epickimi starożytnej Grecji były eposy Homera *Iliada* i *Odyseja,* uznane za pierwsze arcydzieła literatury europejskiej. Za ojca europejskiego dramatu potomni uznali ateńskiego tragika Ajschylosa. Wytworzył się wtedy podział na dwa gatunki dramatów: komedie i tragedie. Komedie tworzył głównie Arystofanes. Do autorów tragedii zaliczyć należy, obok Ajschylosa i Eurypidesa, przede wszystkim Sofoklesa, autora *Antygony.* Ta ostatnia sztuka podejmuje zagadnienie konfliktu między wiernością państwu a wiernością rodzinie i tradycji. Słynną poetką liryczną była Safona, a autorem bajek – Ezop. Greckie dzieła literackie należały do tych, które nadają się bardziej do recytowania i odgrywania, niż do czytania. Nic więc dziwnego, że z literaturą grecką ściśle wiązała się instytucja teatru.

Teatry greckie nie były zadaszone. Budowano je na zboczach wzgórz. Przed widownią (*theatron*) znajdowała się okrągła *orchestra*, na której występował chór. Za nim stała *proskenion*, tj. estrada której występowali akto-

rzy i *skene* – budynek służący za tło do spektakli i garderobę dla aktorów. Wszystkie role w sztukach, nawet te kobiece, odgrywali mężczyźni występujący na koturnach, w maskach i w kostiumach.

Trudno nie wspomnieć o greckich osiągnięciach naukowych. Wspomniany już Tales, a także Pitagoras, ukuli pierwsze twierdzenia geometryczne. Archimedes odnotował, że ciało zanurzone w wodzie traci na wadze tyle, ile waży ciecz przez nie wyparta. Hipokrates położył fundamenty pod rozwój medycyny, starając się wskazać przyczyny wielu chorób. Jest on również autorem słynnej zasady lekarskiej: „Po pierwsze – nie szkodzić" (łac. *Primum non nocere*), a lekarze rozpoczynający wykonywanie zawodu po dziś dzień składają przysięgę jego imienia. W Grecji zaczęto również po raz pierwszy naukowo badać wydarzenia historyczne. Za pierwszego historyka uważa się Herodota, autora opracowań poświęconych wojnom perskim. Wojnę peloponeską badał natomiast inny grecki historyk – Tukidydes. Wszystko to mogło zostać utrwalone dzięki rozpowszechnieniu się alfabetu literowego (łatwiejszego do opanowania, niż pismo obrazkowe). Alfabet ten stworzyli wprawdzie Fenicjanie, lecz jego rozwój na szeroką skalę nastąpił właśnie dzięki starożytnym Grekom.

Jedną z pasji ówczesnego społeczeństwa były zawody sportowe (igrzyska), które organizowano przy okazji uroczystości religijnych. Najsłynniejsze z nich odbywały się w mieście Olimpia na Półwyspie Peloponeskim. Igrzyska te, zwane olimpijskimi, odbywały się co cztery lata, począwszy od 776 roku p.n.e., i przeprowadzane były regularnie aż do końca IV wieku naszej ery. Dopiero chrześcijański cesarz rzymski Teodozjusz uznał je za rozrywkę pogańską i zabronił ich przeprowadzania. Długo trzeba było czekać – aż do roku 1896 – by z inspiracji francuskiego barona Pierre'a de Coubertin odbyły się w Atenach pierwsze igrzyska nowożytne.

Warto również dodać, że w starożytnych igrzyskach rozgrywano przede wszystkim konkurencje lekkoatletyczne, tj. biegi, skok w dal, rzut dyskiem oraz rzut oszczepem, rywalizowano również w zapasach i wyścigach rydwanów. Zwycięzcy igrzysk byli dekorowani wieńcami laurowymi (z wawrzynu), a niekiedy wystawiano im również pomniki. Wszystko to – a więc grecka nauka, filozofia, sztuka, sport – po dziś dzień stanowi bardzo ważny element ogólnoświatowego dziedzictwa. Trudno wręcz znaleźć dziedzinę, w której Grecy czegoś nie zapoczątkowali lub po sobie nie zostawili. Dalszym ciągiem ich cywilizacji są osiągnięcia państw hellenistycznych i państwa rzymskiego.

Podsumowanie IX

- Pomimo rozbicia na państwa-miasta Grecy wierzyli w tych samych bogów.

- Grecy pozostawili potomnym szczególnie znaczący dorobek w dziedzinie filozofii. Najsłynniejszymi myślicielami byli Tales, Sokrates, Platon i Arystoteles.
- Charakterystyczne dla greckiej architektury były kolumnady. Same kolumny budowano w stylu doryckim lub jońskim. Odmianą tego ostatniego był styl koryncki.
- Bardzo rozwinięty był w starożytnej Grecji teatr. Tragedie greckie (np. *Antygona* Sofoklesa) do dziś są uważane za klasykę literatury.
- W starożytnej Grecji rozwinięty był sport wyczynowy. Najsłynniejsze zawody (igrzyska) przeprowadzano w mieście Olimpia.

5. Państwo macedońskie i kultura hellenistyczna

(41) Państwo macedońskie i jego ekspansja. Macedonia leży między Tracją, Epirem i Tesalią. Sama stolica Macedonii – Pella – leżała w pobliżu ujścia rzeki Wardar do Morza Egejskiego, to jest znacznie bardziej na północ od tych *poleis*, które dominowały w okresie klasycznym (Aten, Sparty, Teb). Choć Macedończycy byli spokrewnieni z Grekami, to jednak byli przez nich traktowani jak obcy. Za Greków uważano jedynie członków macedońskiej dynastii panującej. Macedonia pozostawała zwartym królestwem, a nie, tak jak w przypadku *poleis* greckich, luźnym związkiem bardzo wielu państw-miast. Początki macedońskiej potęgi sięgają V wieku p.n.e., gdy dzięki rozwojowi handlu zwiększyły się zasoby finansowe kraju, a w związku z tym jego możliwości oddziaływania na sąsiadów.

(42) Macedonia Filipa II. Najwybitniejszymi przywódcami macedońskimi byli królowie: Filip II[41] i jego syn Aleksander, zwany Wielkim lub Macedońskim[42]. Filip II zreformował armię i podbił lub uzależnił od siebie sąsiadujące od północy plemiona trackie. W tym samym czasie wmieszał się w spory między państwami greckimi i opanował środkową Grecję wraz z Delfami.

Przeciwko rosnącej przewadze Macedonii sprzymierzyły się Teby, Korynt i Ateny, jednak ich wojska zostały w 338 roku pokonane w bitwie

[41] Filip II (383-336 p.n.e.) od 259 r. p.n.e. król Macedonii, twórca jej potęgi politycznej; rozszerzył granice państwa koszem Ilirii, Tracji i Zachodniej Tracji, a po bitwie pod Cheroneą podbił całą Grecję (z wyjątkiem Sparty) i stworzył podporządkowany sobie Związek Koryncki.

[42] Aleksander Wielki (Macedoński) (256-323 p.n.e.) od 336 r. p.n.e. król Macedonii; uczeń Arystotelesa. W latach 334-327 p.n.e. opanował całkowicie państwo perskie (bitwy pod: Granikos – 334, Issos – 333 i Gaugamelą – 331).

pod Cheroneją. Wydarzenie to uznaje się w historii Grecji za chronologiczny koniec okresu klasycznego i początek okresu hellenistycznego. Po przegranej bitwie greckie *poleis* zostały zmuszone do powołania tzw. Związku Korynckiego, podporządkowanego królowi macedońskiemu (noszącego tytuł *hegemona* związku) i straciły swą niezależność. Oprócz tego musiały one (wszystkie za wyjątkiem Sparty) wziąć udział w planowanej przez Filipa II wojnie przeciw Persji.

Podjęcie tego rodzaju ekspedycji mogło wydawać się działaniem nieprzemyślanym, czy wręcz samobójczym, jako że imperium perskie było kilkadziesiąt razy większe od Macedonii. W rzeczywistości Persja ulegała jednak postępującej dezintegracji i nie miała nawet środków na utrzymanie armii. Wszystko to zachęciło Filipa II do podboju, jednak jego plany pokrzyżowała nagła śmierć.

(43) Aleksander Wielki. Plany ojca kontynuował król Aleksander, władca bardzo śmiały i wykształcony (jednym z jego wychowawców był Arystoteles), ale porywczy. Zaraz po przeprawieniu się przez cieśniny czarnomorskie Aleksander stoczył zwycięską bitwę nad rzeką Granik (334 roku p.n.e.), która pozwoliła mu na zajęcie całej Azji Mniejszej. Rok później doszło do kolejnej, bardzo ważnej bitwy – pod Issos (na pograniczu Azji Mniejszej i Syrii). Wojska perskie zostały wtedy rozbite, a perski król królów Dariusz III został zmuszony do ucieczki. Aby odciąć przeciwnika od Morza Śródziemnego, Aleksander skierował swe oddziały najpierw ku południowi, celem opanowania Syrii i Egiptu. Gdy to się stało (332 roku p.n.e.), Aleksander z powodzeniem uderzył w środkową część Persji, zajmując jej główne miasta: Babilon i Persepolis (331–330 roku p.n.e.). W kolejnych latach macedoński przywódca kierował się wciąż dalej na wschód, sięgając aż do górnego dorzecza rzeki Amu-daria z miastem Samarkanda (dziś leżącym w Uzbekistanie) i przekroczył nawet rzekę Indus. W kulminacyjnym momencie imperium Aleksandra Macedońskiego sięgało od Grecji i Egiptu na zachodzie, aż po Indie na wschodzie.

Warto zauważyć, że podbijanie kolejnych obszarów nie wiązało się z tępieniem miejscowej ludności i jej kultury. Aleksander chciał pozyskać sympatię lokalnych elit. Macedończyków było zbyt mało, by mogli stworzyć aparat państwowy skutecznie zarządzający całym imperium. Zachęcał więc Greków i Macedończyków do zawierania małżeństw z azjatyckimi księżniczkami. Sam nawet ożenił się z córką pokonanego króla Dariusza. Za swoją stolicę Aleksander uznał Babilon, a nie macedońską Pellę. Przyjmował na swym dworze orientalne obyczaje oraz wspierał rozwój gospodarczy i cywilizacyjny swego imperium: budował drogi i zakładał nowe miasta, które bardzo często nosiły jego imię (np. Aleksandria).

Zmęczenie armii zmusiło Aleksandra do przerwy w działaniach wojennych. Nie zrezygnował jednak z dalszych podbojów i przygotowywał już nawet plany kolejnej ekspedycji. Projekty te nie doczekały się jednak realizacji, gdyż Aleksander niespodziewanie zmarł (323 roku p.n.e.) w wieku zaledwie 33 lat, w do dziś niewyjaśnionych okolicznościach. Wielkie imperium nie przeżyło swojego twórcy: podzielili je pomiędzy sobą tzw. diadochowie, tj. dowódcy wojsk Aleksandra Wielkiego.

(44) Rozpad imperium macedońskiego. Wkrótce po podziale rozpoczęły się spory i wojny między poszczególnymi pretendentami do tak ogromnego dziedzictwa. Do względnej stabilizacji doszło dopiero u progu III wieku p.n.e., tj. ćwierć wieku po śmierci Aleksandra. Na ruinach jego imperium ugruntowały się przede wszystkim trzy wielkie monarchie, pozostające pod władaniem diadochów i ich następców: Egipt (dynastia Ptolemeuszy), Syria (dynastia Seleucydów) i Macedonia (dynastia Antygonidów), która obejmowała swym zasięgiem całą Grecję kontynentalną. Oprócz tego powstały również inne, mniejsze państwa, jak np. królestwo Epiru, królestwo Pergamonu w Azji Mniejszej oraz żydowska Judea. Większość tego hellenistycznego świata została w II i I wieku p.n.e. podbita przez Rzym.

(45) Kultura hellenistyczna. Z połączenia greckich wzorców, które nieśli ze sobą macedońscy zdobywcy, oraz z tradycji orientalnych wyrosła kultura hellenistyczna. Jej największą zasługą było to, że pozwoliła rozpowszechnić kulturę grecką po całym starożytnym Wschodzie. Za przykład jej osiągnięć można uznać Muzeum Aleksandryjskie, utworzone ok. 285 roku p.n.e. przez Ptolemeusza Sotera. Muzeum było bardzo prężnym ośrodkiem naukowym, w którym prowadzono badania z zakresu filologii, astronomii, botaniki i zoologii. Uczeni pobierali za swą pracę wynagrodzenie, co pozwalało im w pełni koncentrować się na pracy naukowej, bez konieczności troszczenia się o codzienne utrzymanie. Dysponowali kolosalnym zapleczem badawczym w postaci Biblioteki Aleksandryjskiej, która liczyła aż 700 tys. rękopisów, co na owe czasy było liczbą imponującą. Pamiętajmy też, że nie istniał jeszcze druk, więc liczba tworzonych rękopisów była z natury rzeczy bardzo ograniczona. Tym większa więc wartość biblioteki, która, niestety nie, dotrwała do naszych czasów (została zniszczona wraz z Muzeum Aleksandryjskim w czasach ptolemejskich).

Najważniejszym ośrodkiem kultury hellenistycznej było portowe miasto w Egipcie – Aleksandria. Królewskiemu mecenatowi zawdzięczało rozwój takich nauk jak: geografia, matematyka, astronomia literatura i filozofia (stoicyzm, epikureizm). Tu tworzyli tacy poeci jak Kallimach i Teokryt, tu

napisał swój słynny podręcznik geometrii Euklides. Znaczącymi ośrodkami kultury hellenistycznej były również: Pergamon, Milet, Efez, Rodos.

Wiekopomne znaczenie posiada również sztuka hellenistyczna. Ambicją architektów z Azji Mniejszej było wznoszenie monumentalnych budowli, sławiących wielkość monarchów lub środowiska. Szczególną rolę odgrywa jednak hellenistyczna rzeźba. Jej przykładem są choćby: słynny ołtarz z Pergamonu, dzieło Menekratesa z Rodos, *Kolos z Rodos*, *Nike z Samotraki, Grupa Laokona*, *Wenus z Milo*, *Umierający Gall* oraz *Byk Farnezyjski*. Już sam wybór siedmiu cudów świata (piramidy egipskie, ogrody Semiramidy w Babilonie, świątynia Artemidy w Efezie, posąg Zeusa Olimpijskiego, mauzoleum w Halikarnasie, Kolos z Rodos i latarnia morska w Aleksandrii), dokonany pod koniec epoki hellenistycznej, świadczy o tym, że na wyobraźnię Greków oddziaływał przede wszystkim świat Azji Mniejszej i Egiptu.

Pomimo upadku państw hellenistycznych, reprezentowane przez nie cywilizacyjne wzorce znalazły swoje odbicie w starożytnym Rzymie i w Bizancjum. To dzięki nim spuścizna starożytnej Grecji została zachowana i po stuleciach można było odkryć ją na nowo (np. w dobie renesansu).

Podsumowanie X

- Rozwój Macedonii przypadał na lata panowania Filipa II i Aleksandra Wielkiego.
- Niewielkiej Macedonii udało się pokonać wielokrotnie większą Persję i opanować obszary aż do Indii.
- Na zajętych obszarach Macedończycy przyjmowali miejscowe obyczaje. Z takiego połączenia kultury greckiej z elementami orientalnymi powstała kultura hellenistyczna.
- W okresie hellenistycznym założono Bibliotekę Aleksandryjską. Z tamtego okresu pochodzi również rzeźba: *Nike z Samotraki* (dziś eksponowana w paryskim Luwrze).
- Kultura hellenistyczna przetrwała do późniejszych czasów dzięki istnieniu Bizancjum.

6. Dzieje *Imperium Romanum*

(46) Warunki naturalne. Warunki naturalne, w jakich przyszło rozwijać się Rzymowi były odmienne od greckich. Grecja składała się z setek wysp i półwyspów, a jej ziemie były skaliste i niezbyt urodzajne. Wszystko to

sprawiało, że w Grecji nie udało się stworzyć jednego państwa. Istniały co najwyżej związki państw, grupujące mniej lub bardziej niezależne *poleis*. Również ekspansja grecka (do czasów Aleksandra Macedońskiego) polegała głównie na zakładaniu nowych osad w całym basenie śródziemnomorskim, a nie na tworzeniu jednego wielkiego imperium. Warunki geograficzne Półwyspu Apenińskiego sprzyjały natomiast utworzeniu jednego państwa. Przede wszystkim dlatego, że Półwysep Apeniński stanowi zwarty ląd, bogaty w żyzne gleby i złoża żelaza. Wprawdzie pełne podporządkowanie Italii przez Rzym dokonywało się na przestrzeni kilkuset lat, ale ostatecznie stało się faktem. Centralne położeniu Półwyspu Apenińskiego w basenie Morza Śródziemnego ułatwiało podbijanie i zachowywanie kontroli nad wszystkimi przylegającymi doń obszarami.

(47) Powstanie miasta Rzymu. Początki miasta Rzymu sięgają połowy VIII wieku p.n.e., a więc tego samego okresu, w którym Grecja wychodziła z tzw. Ciemnych Wieków. Legenda głosi, że miasto zostało założone w 753 roku p.n.e. przez braci: Romulusa i Remusa. Ci, tuż po urodzeniu, omalże nie stali się ofiarą politycznego przewrotu, kiedy obalony został ich dziadek, a jednocześnie władca rodzinnej osady Alba Longa, niemowlęta zostały wrzucone przez spiskowców do rzeki Tybr. Woda wyrzuciła ich jednak na brzeg. Niemowlęta ponoć znalazła i wykarmiła wilczyca, a wychował – mieszkający w pobliżu pasterz. Gdy bracia dorośli, przywrócili władzę dziadka w Alba Longa, a sami założyli osadę na wzgórzu Palatyn. Podczas wytyczania granic miasta doszło jednak między nimi do kłótni, podczas której Romulus zabił swego brata i objął samodzielne rządy w osadzie noszącej odtąd jego imię (Roma).

Około 575 roku p.n.e. władzę w Rzymie przejęli władcy pochodzenia etruskiego o zagadkowym do dziś pochodzeniu. To oni przekształcili Rzym w prężne miasto i wytyczyli nowe mury obronne, które po raz pierwszy objęły siedem rzymskich wzgórz. Jeden z etruskich władców – Tarkwiniusz Pyszny – rozciągnął dominację Rzymu na całe Lacjum, które pozostawało dotąd pod władaniem Alba Longa.

(48) Geneza i przebieg ekspansji Rzymu. Pod koniec VI wieku p.n.e. (według legendy, w roku 509 p.n.e.) królowie etruscy zostali obaleni, a w miejsce monarchii ustanowiono republikę. W żadnym jednak razie nie zahamowało to dalszej ekspansji Rzymu i przez następne dwa i pół wieku została opanowana cała Italia. Część podbitych ziem włączano bezpośrednio do Rzymu, a innym pozostawiano teoretyczną niezależność, jednak za cenę dostarczania kontyngentów wojsk na potrzeby armii rzymskiej. Nieco później (przełom III i II wieku p.n.e.) pokonane zostały plemiona celtyckich Galów, zamieszkujących dolinę rzeki Pad.

W połowie III wieku doszło do starcia z dotychczasową potęgą śródziemnomorską – Kartaginą, z którą Rzym stoczył trzy wojny, zwane punickimi (Rzymianie nazywali Kartaginę krajem Puni, stąd nazwa „punickie"). W pierwszej wojnie (264–241 roku p.n.e.) Rzymianie podbili wyspy: Sycylię Sardynię oraz Korsykę. Druga wojna (218–202 roku p.n.e.) wybuchła na tle sporów o dominację na Półwyspie Iberyjskim. Kartagiński wódz Hannibal podbił najpierw ten obszar, a następnie uderzył bezpośrednio na Italię. Nie dokonał jednak desantu z morza, tylko przeszedł ze swoją armią przez Pireneje, południową Galię, Alpy i zaatakował Rzymian od północy. W przeprawie, a później w walkach wykorzystane były m.in. sprowadzone z Afryki słonie.

Początki działań zbrojnych na terenie Italii były dla Hannibala bardzo pomyślne. Po zwycięskiej bitwie pod Kannami (216 roku p.n.e.) udało mu się zająć większość Półwyspu Apenińskiego, chociaż próby zdobycia Rzymu nie podjął. To zaś dało Rzymianom czas na przygotowanie kontrofensywy. Najpierw odcięli oni Hannibalowi możliwość kontaktu i zaopatrzenia ze strony Kartaginy, a następnie, pod wodzą Scypiona zwanego Afrykańskim, bezpośrednio zaatakowali terytoria kartagińskie w Afryce. Zmusiło to Hannibala do porzucenia Italii i powrotu do kraju. Jednak i to nie pomogło, gdyż wojska kartagińskie zostały pokonane w bitwie pod Zamą (202 roku p.n.e.). Kartagina została zmuszona do podpisania porozumienia pokojowego, na mocy którego traciła wszystkie swoje posiadłości leżące poza Afryką.

Pół wieku później (149 roku p.n.e.) Kartagina najechała na sąsiednią Numidię, będącą sojuszniczką Rzymu. Wtedy wybuchła trzecia i ostatnia wojna punicka (149–146 roku p.n.e.). Rzymianie oblegli Kartaginę i po trzech latach walk udało im się ją zdobyć. Miasto zostało całkowicie spalone i zburzone, a jego mieszkańców oddano w niewolę. Same zaś ziemie kartagińskie stały się prowincją rzymską o nazwie Afryka. W tym samym czasie Rzym zaanektował pokonaną wcześniej Macedonię. Rzymianie zajęli również Grecję, a ostatni król hellenistycznego Pergamonu zapisał swe państwo w testamencie Rzymowi. Tym samym Rzym przejął pierwsze ziemie leżące na obszarze Azji.

W późniejszych latach podboje objęły większy zasięg, co doprowadziło do opanowania praktycznie całego basenu Morza Śródziemnego. Rzym rozszerzył swoje wpływy także na północ Europy. W latach 58–52 p.n.e. Juliusz Cezar podbił Galię (dziś Francja), opierając granice państwa na Oceanie Atlantyckim i rzece Ren. Na przełomie starej i nowej ery opanowano jeszcze ziemie leżące na południe od Dunaju. Tym samym Ren i Dunaj wyznaczały północną granicę Imperium Romanum.

Po tym okresie Rzym ograniczał się głównie do obrony zdobytych już obszarów, choć czasem następowały nowe podboje, m.in. została opanowana Brytania oraz Dacja (dziś obszar Rumunii).

Wraz z podbojem nowych terytoriów pojawił się problem statusu mieszkańców zajętych ziem. Występując niekiedy zbrojnie, tamtejsza ludność domagała się zrównania w prawach z obywatelami rzymskimi. Jej żądania zostały spełnione w 212 roku, mocą edyktu wydanego przez cesarza Karakallę. Wówczas prawie cała wolna ludność imperium zyskała pełne obywatelstwo, ze wszystkimi wynikającymi z tego faktu prawami i obowiązkami. Mieszkańcy rzymskiej Europy przestali być tylko poddanymi, formalnie stając się współobywatelami jednego państwa.

(49) Upadek Rzymu. Od połowy II wieku n.e. imperium rzymskim zaczęły targać ciągłe kryzysy, wynikające zarówno z czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Państwo nawiedzały groźne epidemie, a wydatki przeznaczone na obronę i utrzymanie bezpieczeństwa zdawały się rosnąć bez końca. Prowadzono wojny z wieloma plemionami barbarzyńskimi, które coraz częściej naruszały granice rzymskich posiadłości. Zjawisko nasiliło się w IV wieku, gdy na europejskie ludy barbarzyńskie najazdy rozpoczęli azjatyccy Hunowie, zmuszając barbarzyńców do ucieczki na południe, na obszar państwa rzymskiego, gdzie sami zachowywali się jak okupanci.

Zagrożony Rzym został zmuszony do wzmocnienia swojej armii, której źródłem finansowania były podwyższone podatki. To z kolei uderzyło w gospodarkę rzymską, osłabiło wymianę handlową, a poszczególne prowincje zaczęły domagać się niezależności. Rzymscy władcy byli w tej sytuacji bezsilni. Prowadzenie wojen i umacnianie armii przysparzało mocy i wpływów poszczególnym dowódcom wojskowym, którzy bez skrupułów organizowali spiski i destabilizowali sytuację wewnątrz państwa.

W 378 roku wojska rzymskie doznały druzgocącej klęski w bitwie stoczonej z barbarzyńcami pod Adrianopolem. Rzym stopniowo tracił kontrolę nad poszczególnymi prowincjami, w których najeźdźcy zakładali własne państwa. Z czasem zagrożenie dotknęło również Italii. W 410 roku miasto Rzym na krótko opanowali Wizygoci, a w 455 roku zdewastowali go Wandalowie. Ostatecznie w 476 roku plemiona germańskie pod wodzą Odoakra definitywnie obaliły władzę cesarzy, zmuszając do abdykacji ostatniego z nich, Romulusa Augustulusa.

Należy jednak zauważyć, że już od 395 roku istniały dwa imperia rzymskie. Wtedy bowiem, decyzją cesarza Teodozjusza[43], państwo zostało podzielone na część wschodnią i zachodnią, co miało usprawnić jego zarządzanie.

---

[43] Teodozjusz I Wielki (ok. 346-395) – cesarz rzymski od 379 r., po stłumieniu wojen domowych, a zwłaszcza buntu Gotów zjednoczył całe imperium rzymskie pod swą władzą. Był ostatnim cesarzem, który panował nad wschodnią i zachodnią prowincją cesarstwa. Umierając dokonał podziału cesarstwa pomiędzy synów.

W 476 roku upadła jedynie część zachodnia, a wschodnia, dzięki mniejszemu zagrożeniu zewnętrznemu, zachowała wpływy i znaczenie jeszcze przez kolejne tysiąc lat. Część zachodnia była już od dawna bardzo osłabiona, a samo miasto Rzym dalece ustępowało Konstantynopolowi, a nawet leżącej na północy Italii Rawennie.

Przyczyny upadku Imperium Romanum są skomplikowane i stanowią nadal problem w dyskusji wielu badaczy. Niewątpliwie do procesu tego przyczynił się kryzys wewnętrzny państwa, a zwłaszcza takie jego elementy jak: upadek rolnictwa, prowadzące do wyludnienia kraju epidemie, załamanie się gospodarki opartej na niewolnictwie, kryzys administracji, zły system podatkowy, inflacja, wojny domowe, a nawet negatywny wpływ chrześcijaństwa. Nie ulega również wątpliwości, że zasadnicze znaczenie w procesie upadku państwa miały siły zewnętrzne w postaci najazdów barbarzyńców nękających państwo rzymskie w końcu IV i w V wieku Spór historyków sprowadza się natomiast do tego, czy kryzys wewnętrzny doprowadził do najazdów z zewnątrz, czy może było odwrotnie – to najazdy zewnętrzne doprowadziły do osłabienia wewnętrznego kraju.

Podsumowanie XI

- W odróżnieniu od Grecji, na Półwyspie Apenińskim udało się utworzyć jedno państwo rzymskie.
- Za założyciela Rzymu uznaje się Romulusa.
- Jednym z największych wrogów Rzymu była Kartagina. Rzym toczył z nią wojny punickie, w których został pokonany kartagiński władca Hannibal.
- W I wieku p.n.e. Juliusz Cezar skierował swe podboje na północ, opierając granice Rzymu o rzeki Dunaj i Ren. Tym samym wykształciła się północna granica wpływów rzymskiej kultury.
- Od IV wieku n.e. zaczęły się zmasowane najazdy plemion barbarzyńskich na obszar imperium rzymskiego.
- W 395 roku n.e. dokonano podziału imperium na część wschodnią i zachodnią. Zachodnia część upadła w roku 476.

7. Rzym – państwo i społeczeństwo

(50) Przemiany ustrojowe. Ewolucję ustroju rzymskiego zwykło się dzielić na trzy okresy: królestwo, republikę i cesarstwo. Okres królewski trwał za rządów etruskich, przypuszczalnie do roku 509 p.n.e. Republika istniała

zaś od tego momentu, aż do przejęcia władzy przez Oktawiana Augusta w I wieku p.n.e. Z kolei okres cesarski rozciągał się aż do upadku Rzymu w roku 476 n.e.

Co znamienne, przemiany ustroju rzymskiego do pewnego stopnia przypominają te, które miały miejsce w greckich *poleis*. Nad Tybrem również występowały modele zbliżone do monarchii, arystokracji, oligarchii, czy wreszcie imperium w stylu hellenistycznym. W Rzymie nie było natomiast demokracji.

(51) Królestwo. Wspomniano już, że do końca VI wieku p.n.e. Rzym był monarchią. Legenda głosi, że w roku 509 został obalony etruski król Tarkwiniusz Pyszny. O okresie rządów królewskich wiemy niewiele. Na pewno dochodziło do ostrych konfliktów wewnętrznych, jednak nie do końca jest jasne, na jakim podłożu: etnicznym (Etrusków z Latynami) czy religijnym. Za obaleniem Tarkwiniusza Pysznego stała rzymska arystokracja, niechętnie patrząca na bogacenie się etruskiego plebsu.

(52) Republika. Ustanowienie republiki nie wiązało się w żadnym razie z politycznym czy społecznym równouprawnieniem wszystkich jej obywateli. Wśród ludności Rzymu utrwalał się pochodzący jeszcze z czasów królewskich podział na patrycjuszy i plebejuszy. Tu jednak nie ma pewności co do kryteriów, według których mieszkańcy byli zaliczani do jednej, bądź do drugiej grupy, jako że patrycjusze nie zawsze byli tymi najbogatszymi, a plebejusze – tymi najbiedniejszymi. W każdym razie patrycjusze zdominowali najważniejsze organy państwowe, przede wszystkim Senat, tj. radę składającą się z byłych urzędników państwowych, będących jednocześnie przedstawicielami wielkich rodzin Rzymu. Oprócz Senatu najważniejsze decyzje dotyczące państwa podejmowały również zgromadzenia wszystkich obywateli Rzymu (komicje). Decydowały one m.in. o wojnie i pokoju, uchwalały prawa, wybierały urzędników. W Rzymie odbywały się zgromadzenia trybusowe (według podziału terytorialnego) i centurialne (według podziału na klasy majątkowe).

Ważną rolę w funkcjonowaniu republiki sprawowali wybierani na rok urzędnicy. Należeli do nich konsulowie, cenzorzy, kwestorzy, edylowie oraz pretorzy. Konsulowie posiadali najwyższą władzę cywilną, zwierzchnictwo nad wojskiem oraz godności kapłańskie. Nadzorowali oni również finanse państwa i sądownictwo. W warunkach pokoju konsulów było dwóch, w razie zagrożenia państwa jednego z konsulów obwoływano na okres sześciu miesięcy dyktatorem. Cenzorzy tworzyli spisy majątkowe poszczególnych obywateli, co dla zainteresowanych miało niebagatelne znaczenie, gdyż wysoka pozycja na tak utworzonej liście dawała dostęp do urzędów, w tym przede

Schemat nr 4. Podział władzy w republice rzymskiej

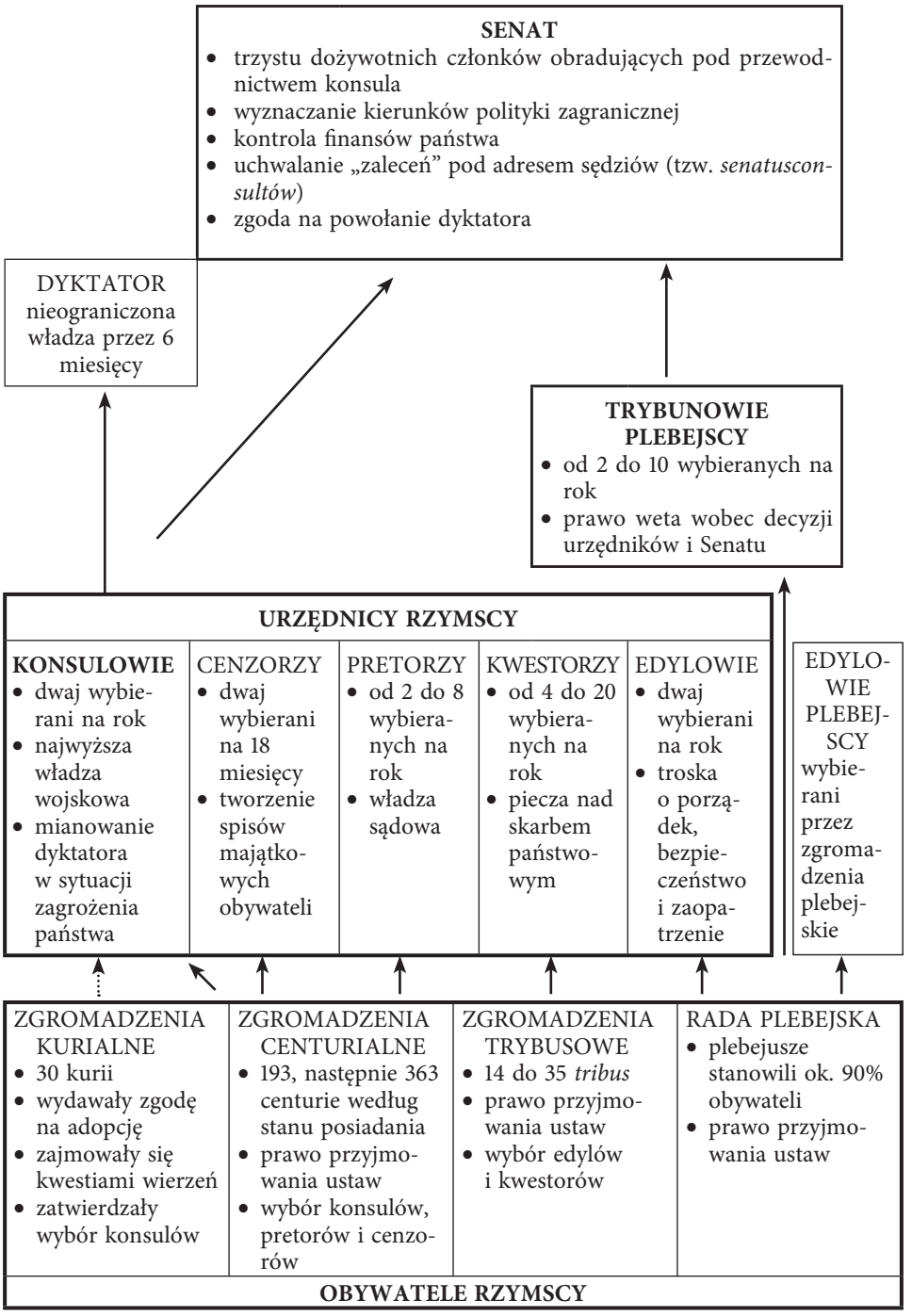

Źródło: opracowanie własne

wszystkim do Senatu. Natomiast niska lokata pozbawiała dane osoby politycznych wpływów. Kwestorom powierzono pieczę nad skarbem państwowym, edylowie dbali o porządek i bezpieczeństwo w mieście, natomiast pretorzy zajmowali się sądownictwem. Pretorów nie należy mylić z tzw. pretorianami, tj. żołnierzami, którzy znacznie później, bo w czasach cesarskich, tworzyli przyboczne wojsko imperatora.

Z biegiem lat pozycja społeczna patrycjuszy ulegała osłabieniu. Prowadzone bezustannie przez Rzym podboje zmuszały rządzących do utrzymywania coraz większej armii, do której rekrutowani byli plebejusze. To właśnie oni korzystali ze zdobytych na przeciwniku łupów, głównie w postaci nowych ziem pod uprawę. Rosnący w ten sposób w siłę plebejusze wymogli na patrycjuszach znaczne ustępstwa. Najważniejszym z nich było utworzenie w V wieku p.n.e. urzędu trybuna plebejskiego (ludowego). Trybun był nietykalny i miał prawo zablokować każde działanie władz patrycjuszowskich, które uznał za szkodliwe dla plebejuszy. Ci ostatni wywalczyli sobie również dostęp do różnych organów państwowych. Z czasem przed plebejuszami otworzyły się również wrota Senatu.

Rywalizacja patrycjuszy z plebejuszami zakończyła się w III wieku p.n.e. wraz ze spełnieniem plebejskich postulatów. Wkrótce jednak wykształcił się nowy podział społeczny, gdyż bogatsze rody patrycjuszy i plebejuszy utworzyły nową warstwę, tzw. nobilów. Nobilowie odcinali się od coraz liczniejszego ludu miejskiego, natomiast cieszyli się poparciem mas chłopskich: kontynuowali bowiem podbój sąsiednich krajów, co dawało chłopom szansę na zajęcie nowych ziem pod uprawę. Z czasem jednak i to się zmieniło, ponieważ na podbojach nie wszyscy bogacili się jednakowo. Ci, którym powiodło się najbardziej (nowi bogacze, zwani ekwitami) stworzyli wielkie posiadłości ziemskie (latyfundia) lub zgromadzili ogromne zyski na handlu morskim i sami zaczęli ograniczać wpływy nobilów. Znaczenie wolnego chłopstwa jako podstawy społecznej arystokratycznej republiki znacznie zmalało.

Oprócz tego przed republiką stanęło inne, znacznie poważniejsze zagrożenie. Zasięg rzymskich podbojów był tak znaczny, że zaczynało brakować wśród mas chłopskich rekruta, a i same masy kurczyły się przez awans społeczny ekwitów. Państwo zostało zmuszone do opłacania żołnierzy za ich służbę, co oznaczało przejście ze służby z poboru do wojska zawodowego. To z kolei miało ważny wydźwięk polityczny: o ile armia składająca się z wezwanego pod broń wolnego chłopstwa walczyła w imię pomyślności państwa (republiki), o tyle w przypadku armii zawodowej żołnierzom mniej zależało na sukcesach państwa, a bardziej na osiągnięciach samej armii, gdyż to ona była dla nich jedynym źródłem utrzymania. To zaś bardzo silnie wiązało żołnierzy zawodowych z ich dowódcami, którzy, mogąc liczyć

na pełne oddanie swych podkomendnych, zaczynali myśleć już nie o podbojach dla dobra państwa, lecz o realizacji własnych politycznych ambicji.

Przejmowanie władzy przez dowódców wojskowych następuje najczęściej wtedy, gdy rządy cywilne nie są w stanie utrzymać w państwie porządku. Tak też było i w starożytnym Rzymie: kraj był w coraz większym rozkładzie, trwała rywalizacja nobilów z ekwitami, nasilały się bunty niewolników (najsłynniejszym z nich było powstanie Spartakusa z lat 73–71 p.n.e.). Przeciwko władzy Rzymu zaczynały się również burzyć inne italskie miasta.

W tej sytuacji swoją władzę narzucił zawiązany w 60 roku p.n.e. tzw. pierwszy triumwirat, skupiający Juliusza Cezara[44], Pompejusza Wielkiego[45] i Krassusa[46]. Wszyscy trzej jego członkowie byli znanymi dowódcami wojskowymi. Po kilku latach Marek Krassus zginął na wojnie z Partami, a Juliusz Cezar i Pompejusz Wielki wytoczyli sobie wojnę, zakończoną zwycięstwem Juliusza Cezara w 48 roku Jego rządy nie trwały jednak długo, bo w 44 roku p.n.e. został zamordowany, co spowodowało dalsze walki wewnętrzne, i konflikty, trwające tym razem przeszło dwadzieścia lat (do 30 roku p.n.e.). Władzę po śmierci Juliusza Cezara przejął tzw. drugi triumwirat, w którego skład wchodzili Oktawian[47], Marek Antoniusz[48] i Marek Lepidus[49]. Jednak i ten sojusz nie trwał długo, a pełnia władzy ostatecznie przypadła Oktawianowi, który w 31 roku p.n.e. pokonał Antoniusza i sprzymierzoną z nim królową Egiptu Kleopatrę VII w bitwie pod Akcjum.

---

[44] Juliusz Cezar (100-44 p.n.e.) – rzymski polityk i wódz; podbił Galię w latach 58-51 p.n.e., wyprawił się za Ren i na wyspy brytyjskie. Po wojnie stoczonej z Pompejuszem w latach 50-48 p.n.e., w oparciu o armię, objął rządy w Rzymie jako jedynowładca z tytułem dożywotniego dyktatora. Zamordowany przez spiskowców w 44 r. p.n.e. Był także pisarzem, napisał m.in. *Pamiętniki o wojnie galijskiej*.

[45] Gnejusz Pompejusz, zwany Wielkim (106-48 p.n.e.) – wybitny wódz i polityk rzymski, od 70 r. p.n.e. konsul; dokonał aneksji Syrii i Palestyny, członek I triumwiratu. Pokonany w 48 r. p.n.e. przez Juliusz Cezara w bitwie pod Farsalos w Grecji uciekł do Egiptu, gdzie został zamordowany.

[46] Marek Licyniusz Krassus (114-53 p.n.e.) – rzymski polityk i wódz, członek I triumwiratu; uznawany za najbogatszego człowieka swoich czasów; stłumił powstanie Spartakusa w 71 r. p.n.e. Zginął w trakcie walk z Partami.

[47] Oktawian August (63 p.n.e.-14 n.e.) – adoptowany syn Juliusza Cezara, członek II triumwiratu, po pokonaniu przeciwników objął władzę jako jedynowładca i od senatu otrzymał tytuł Augusta (pierwszy cesarz rzymski). Wprowadził system pryncypatu, zapewnił państwu okres pokoju wewnętrznego i zewnętrznego.

[48] Marek Antoniusz (82-30 p.n.e.) – rzymski wódz i polityk, stronnik Cezara, członek II triumwiratu; od 37 r. p.n.e. zarządzał prowincjami wschodnimi, poślubił królową Egiptu Kleopatrę. W 31 r. p.n.e. wybuchła wojna pomiędzy Markiem Antoniuszem i Oktawianem zakończona zwycięstwem Oktawiana w bitwie pod Akcjum.

[49] Marek Lepidus (89-12 p.n.e.) – polityk końca republiki rzymskiej, zwolennik Cezara, członek II triumwiratu, zarządzał zachodnimi prowincjami Rzymu: Hiszpania i Afryką.

(53) Cesarstwo. Okres rozpoczynający się od rządów Oktawiana zwykło się nazywać cesarstwem. Kształtujący się odtąd ustrój coraz mniej przypominał rozwiązania republikańskie. Do przełomu III i IV wieku n.e. władcy Rzymu zachowywali wprawdzie pozory ustroju republikańskiego, jako że wciąż istniał Senat i inne republikańskie instytucje. Za tym parawanem kryła się jednak zwykła tyrania.

Już Oktawian otrzymał wychwalające go imię Augusta (tj. dostojny, wspaniały). On i następujący po nim cezarowie (tytuł cezara noszono na pamiątkę Juliusza Cezara, od niego też bierze się słowo: cesarz) koncentrowali w jednym ręku najwyższe urzędy państwowe, co stało w sprzeczności z regułami republiki. Cesarz był jednocześnie trybunem, zwierzchnikiem armii i najwyższym kapłanem. Podbity przez Oktawiana Egipt był traktowany nie jako część państwa, lecz jako prywatna własność cesarza, co zapewniało mu znaczne przychody finansowe. Ponieważ jednak formalnie cesarz był tylko pierwszym obywatelem Rzymu, dlatego określano go mianem *Princepsa* (łac. pierwszy), a wprowadzony przez Oktawiana ustrój historycy nazwali pryncypatem.

Jedyny kłopot mogła sprawić cesarzom kwestia sukcesji tronu. O przekazywaniu władzy w obrębie dynastii nie mogło być mowy, skoro Rzym oficjalnie był wciąż republiką. Jednak i w tej kwestii cesarze dopuszczali się nadużyć: poczynając od Oktawiana, władcy desygnowali swojego następcę i dopuszczali go do współudziału we władzy. Obwołanie następcy cezarem po śmierci poprzednika było więc już jedynie formalnością.

W III wieku n.e. imperium rzymskie popadło w kryzys. W jednym tylko roku 238 w ciągu 99 dni powołano i zgładzono pięciu cesarzy. Panujący w latach 284–305 cesarz Dioklecjan postanowił ratować państwo przez wprowadzenie systemu tetrarchii – tj. współrządów czterech cesarzy. Jednocześnie dążył do wzmocnienia własnego prestiżu i ustrojowej pozycji. Przyczynił się do znacznie większego rozbudowania administracji, likwidacji wszelkich istniejących jeszcze odrębności w zarządzaniu poszczególnymi miastami italskimi i przede wszystkim – do wprowadzenia znacznie bardziej wyrafinowanego ceremoniału dworskiego. Ponieważ w stosunku do władcy zaczęto używać określenia *dominus* (łac. pan) ustrój stworzony za Dioklecjana nosi nazwę dominatu. Przed cesarzem należało odtąd padać na twarz, a on sam nie był już jednym z bardzo wielu pogańskich bożków, tylko – od czasu uznania chrześcijaństwa za religię państwową (392 roku) – ziemskim namiestnikiem jedynego Boga.

Jednak i to nie uratowało Rzymu przed najazdami barbarzyńców i ostatecznym upadkiem przynajmniej zachodniej jego części. Warto również zauważyć, że na płaszczyźnie społecznej ostatnie lata cesarstwa rzymskiego stanowiły wstęp do wczesnego średniowiecza. Ogólny kryzys gospodarczy

Poczet cesarzy rzymskich

Dynastia julijsko-klaudyjska

27 p.n.e –14 Oktawian August
14–37 Tyberiusz
37–41 Kaligula
41–54 Klaudiusz
54–68 Neron
68–69 Galba
68 Otton
69 Witeliusz

Dynastia Flawiuszów

69–79 Wespazjan
79–81 Tytus
81–96 Domicjan

Dynastia Antoninów

96–98 Nerwa
98–117 Trajan
117–138 Hadrian
138–161 Antoninus Pius
161–169 Lucjusz Werus
161–180 Marek Aureliusz
180–192 Kommodus
193 Pertynaks
193 Didiusz Julianus

Dynastia Sewerów

193–211 Septymiusz Sewer
211–212 Geta
211–217 Karakalla
217–218 Makrynus
217 Diadumenian
218–222 Heliogabal
222–235 Sewer Aleksander

Cesarze – dowódcy wojskowi

235–238 Maksymin Trak
238 Gordian I
238 Gordian II
238 Balbin
238 Pupien
238–244 Gordian III
244–249 Filip I Arab
247–249 Filip II
249–251 Decjusz
250–251 Herenniusz
251 Hostynian
251–253 Trebonian Gallus
251–253 Woluzjan
253 Emilian
253–260 Walerian
253–268 Galien
253–257 Walerian II
258–260 Salonin
268–270 Klaudiusz II Gocki
270 Kwintyllus
270–275 Aurelian
275–276 Tacyt
276 Florian
276–282 Probus
282–283 Karus
283–285 Karynus
283–284 Numerian

Dioklecjan i okres tetrarchii (formalnie do 324 r.)

284–286 Dioklecjan (faktycznie panujący do 305 r.)
286–305 Maksymian
305–306 Konstancjusz I Chlorus
305–311 Galeriusz
306–307 Flawiusz Sewer
307–312 Maksencjusz
307–337 Konstantyn I Wielki
308–324 Licyniusz
310–313 Maksymin II Daja
316–317 Waleriusz Walens
324 Martynian

Potomkowie Konstantyna (cesarze zachodniorzymscy)

337–340 Konstantyn II
337–350 Konstans
337–361 Konstancjusz
350–353 Magnencjusz
361–363 Julian Apostata
363–364 Jowian
364–375 Walentynian I
364–378 Walens
375–383 Gracjan
375–392 Walentynian II
379–395 Teodozjusz I Wielki
392–395 Eugeniusz
395–423 Honoriusz
421 Konstancjusz III
423–425 Jan
425–455 Walentynian III
455 Petroniusz Maksymus
455–456 Awitus
456–457 Marcjan
457–461 Majorian
461–465 Libiusz Sewer
465–467 Leon
467–472 Antemiusz
472 Olibriusz
473–474 Gliceriusz
474–475 Juliusz Nepos
475–476 Romulus Augustulus

Źródło: opracowanie własne

zmuszał poszczególne prowincje i latyfundia do samodzielnego utrzymywania się. Na roli brakowało jednak rąk do pracy, gdyż zaprzestanie podbojów przez Rzym skutkowało mniejszym dopływem niewolników. To z kolei zmusiło latyfundystów do oddawania części ziemi w dzierżawę wolnym osadnikom (kolonom), którzy uchodzili z upadających majątków. Dzierżawa nie była jednak dokonywana na równoprawnych zasadach. Kolonowie byli przypisywani do określonej parceli ziemi i siłowo podporządkowywani administracyjnej władzy latyfundystów. Stąd był już tylko niewielki krok do feudalizmu i systemu lennego charakterystycznego dla średniowiecza.

Podsumowanie XII

- W starożytnym Rzymie istniały trzy formy ustrojowe: królestwo, republika i cesarstwo. Kształt tych dwóch ostatnich ulegał licznym zmianom.
- W początkowej fazie republiki społeczeństwo podzielone było na patrycjuszy i plebejuszy. Najważniejszym urzędnikiem plebejskim był trybun ludowy.
- Najsłynniejszym buntem niewolników było powstanie Spartakusa.
- Juliusz Cezar przejął pełnię władzy w 48 roku p.n.e., ale już cztery lata później został zamordowany.
- Oktawian August zachował pozory republiki, lecz w praktyce jego władza nie miała żadnych ograniczeń.
- Próbę reformy państwa w duchu ugruntowania pozycji władcy podjął cesarz Dioklecjan.

8. Kultura i sztuka starożytnego Rzymu

(54) Wierzenia Rzymian. Kultura i sztuka starożytnego Rzymu stanowiła syntezę wpływów etruskich i greckich. Widać to już na przykładzie rzymskich wierzeń: początkowo czczono różne żywioły i zjawiska przyrody, a więc bóstwa bezosobowe, pozbawione konkretnej twarzy i imienia. Dopiero etruskie i greckie wpływy sprawiły, że bogowie zaczęli być przedstawiani jako postaci ludzkie (antropomorfizm), którym zaczęto stawiać świątynie. Bogowie rzymscy bardzo przypominali bogów greckich, mieli jedynie własne, rzymskie imiona. I tak odpowiednikiem najważniejszego z bogów, greckiego Zeusa, był w Rzymie Jowisz. Jego żona Junona (w Grecji Hera) roztaczała opiekę nad kobietami i rodzinami. Minerwa (Atena) była boginią mądrości, Mars (Ares) – bogiem wojny, Merkury (Hermes) – bogiem

handlu, Neptun (Posejdon) – bogiem mórz, a Wenus (Afrodyta) – boginią miłości. Oprócz tego Rzymianie czcili opiekuńcze duchy, tzw. lary. W każdym domu umieszczano ich posążki, a na skrzyżowaniach ulic stawiano kapliczki, które miały chronić ludzi przed nieszczęściami.

W starożytnym Rzymie nie było wyodrębnionego stanu kapłańskiego, tak jak ma to miejsce w chrześcijaństwie. Urzędy kapłańskie były obsadzane przez pochodzących z wyboru urzędników, którzy równolegle zajmowali się sprawami świeckimi. Za najwyższego kapłana uważany był tzw. *pontifex maximus*. Od upadku republiki tę funkcję pełnili osobiście cesarze, którzy byli przez to nie tylko zwierzchnikami państwa, ale i religii rzymskiej. Warto też dodać, że tytuł *pontifex maximus* przetrwał do dziś i jest noszony przez papieża – głowę Kościoła rzymskokatolickiego.

(55) Umysłowość rzymska: filozofia i prawo. Również umysłowość rzymska pozostawała pod znaczącymi wpływami greckimi. Wkład Rzymian polegał przede wszystkim na uporządkowaniu, systematyzacji i rozpowszechnieniu wiedzy zgromadzonej przez Greków, choć Rzym pochwalić się mógł również własnym dorobkiem. W zakresie filozofii warto wskazać na teksty Cycerona, Seneki i Marka Aureliusza. Cyceron przetłumaczył na łacinę podstawowe greckie pojęcia filozoficzne. Nakreślił też podstawowe zasady tego, co można dziś nazwać świecką etyką obywatelską. Zarówno Seneka jak i Marek Aureliusz propagowali natomiast wartości stoickie: człowiek wprawdzie musi zewnętrznie poddać się biegowi życia, jednak jego duch powinien ustawicznie się udoskonalać.

Bardzo znaczący był również dorobek starożytnego Rzymu w zakresie prawa. To wtedy właśnie ukształtowało się szereg reguł prawnych, które obowiązują do dziś. Za przykład można podać zasadę: „prawo nie działa wstecz". Oznacza ona, że nie można stosować danego prawa do spraw, które miały miejsce zanim prawo to zaczęło obowiązywać. Inny rzymski przepis mówi, że „nikt nie może przekazać więcej praw, niż sam posiada". Należy przez to rozumieć, że nie można przekazać innej osobie pełnomocnictw do danego dobra lub do wykonania jakiejś czynności, jeżeli samemu nie jest się właścicielem tegoż dobra lub osobą upoważnioną do wykonywania danej czynności.

W połowie V wieku p.n.e. plebejusze wymogli na patrycjuszach spisanie, czyli kodyfikację reguł prawnych, które miały dotąd jedynie charakter zwyczajowy. Powstał wówczas zbiór zwany „prawem XII tablic". Kodyfikacja jako taka ma bardzo duże znaczenie, gdyż pozwala zobiektywizować panujące reguły. Prawo zwyczajowe może bowiem być dość dowolnie interpretowane i „naginane" do własnych potrzeb. Od IV wieku cesarze zaczęli ujednolicać i porządkować prawa Imperium. W późniejszych epokach rzymska kodyfikacja stała się podstawą nauki prawa.

(56) Architektura i sztuka. Wkład cywilizacji rzymskiej do ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego. Dziedziną sztuki, w której Rzymianie mieli najwięcej osiągnięć była bez wątpienia architektura. Na te osiągnięcia składają się przede wszystkim budowle użyteczności publicznej, a nie domy prywatne. Najbardziej znanym zabytkiem architektury rzymskiej jest Koloseum – leżący w centrum miasta Rzym amfiteatr, będący prototypem dzisiejszych stadionów sportowych[50].

Podobnie jak Grecy, Rzymianie budowali również teatry, które nieznacznie różniły się od helleńskich pierwowzorów: rzymska orkiestra była półkolista (grecka – całkiem okrągła), nie występował na niej chór, lecz usytuowano tam miejsca dla najznakomitszych widzów. Własnym osiągnięciem architektonicznym Rzymian była natomiast umiejętność budowania łuków, co pozwoliło na wznoszenie bardzo wysokich budynków bez konieczności podtrzymywania ich gigantycznymi kolumnami. Za przykład rzymskiej kopuły może posłużyć świątynia Panteon, będąca miejscem kultu wszystkich rzymskich bóstw. Na chwałę zwycięskich wodzów budowano łuki triumfalne. W okresie starożytnego Rzymu powstała także bardzo rozbudowana sieć dróg oraz magistrali wodnych (stąd właśnie przysłowie, że „wszystkie drogi prowadzą do Rzymu"). Rzymskie drogi posiadały przede wszystkim utwardzoną nawierzchnię, przez co były przejezdne, niezależnie od warunków atmosferycznych. Wytyczano je zawsze tak, aby miały jak najmniej zakrętów, żeby nie spowalniać przemieszczania się po niej zwłaszcza wojsk. By sprawnie omijać wszelkie naturalne przeszkody Rzymianie wybudowali wiele mostów, a nawet tuneli.

Wiele z rzymskich dróg i mostów przetrwało do dziś. Niemało jest również pozostałości po rzymskich sieciach wodociągowych. Aby doprowadzić świeżą wodę do miast, Rzymianie budowali tzw. akwedukty, które miały bądź formę podziemnych rurociągów, bądź naziemnych mostów. W tym drugim przypadku stawiano jeden na drugim kilka rzędów arkad, na szczycie których biegł właściwy wodociąg. Dostęp do wody pozwalał na utworzenie w bardzo wielu miastach tzw. term (łaźni). W termach można

[50] Koloseum mogło pomieścić kilkadziesiąt tysięcy osób, zasiadających w 60 rzędach, na które prowadziły wejścia przez 16 klatek schodowych. Dla najzacniejszych widzów przewidziane było tzw. podium, do którego prowadziło osobne wejście. Podium znajdowało się 6 metrów nad poziomem areny, co zabezpieczało przed jakąkolwiek próbą napaści ze strony walczących na arenie gladiatorów. Nad całością obiektu rozwieszano tzw. *velum* (welon) mający chronić widzów od promieni słonecznych. Sama arena miała kształt elipsy, której obwód wynosił 524 metry (dłuższa oś: 188 metrów, krótsza – 156). Była ona wyłożona drewnianą posadzką, pod którą znajdowały się pomieszczenia dla zawodników i obsługi technicznej. Koloseum służyło głównie do wyścigów rydwanów i walk gladiatorów. W całym imperium wybudowano jeszcze wiele innych amfiteatrów, jednak o mniejszych rozmiarach.

było nie tylko zażyć kąpieli, ale także spędzić wolny czas na lekturze i dyskusjach. Do term chodzono bardzo często. Zanim nastało chrześcijaństwo, dopuszczalne było nawet wspólne korzystanie z nich przez kobiety i mężczyzn.

Warto wreszcie wspomnieć, że większość najważniejszych budowli danego miasta stawiano wokół centralnego placu, zwanego forum. Tam również krzyżowały się główne drogi przebiegające przez miasto. Większe aglomeracje posiadały więcej forów. W mieście Rzymie najważniejszym z nich było *Forum Romanum*, przy którym stały świątynie, kuria (budynek posiedzeń Senatu), łuki triumfalne i inne obiekty.

Ogromny jest również wkład literatury starożytnego Rzymu w sztukę europejską. Jej rozkwit przypadł na czasy panowania Oktawiana. Wśród licznych twórców trzech z nich: Wergiliusz (*Eneida*), Horacy (pieśni) i Owidiusz (*Metamorfozy*) zapewniło sobie największą popularność, która przetrwała do dzisiejszego dnia. Za czasów Oktawiana powstało też monumentalne dzieło opowiadające historię Rzymu (*Ab Urbe condita*). Autorem tego dzieła był Tytus Liwiusz. Dzieje Rzymu spisywał również żyjący na przełomie II i I wieku p.n.e. Tacyt.

Dziełem Rzymian był także opracowany na polecenie Juliusz Cezara kalendarz juliański, zakładający, że co czwarty rok jest przestępny. W XVI wieku jego reformę przeprowadził papież Grzegorz XIII (kalendarz gregoriański). Ta wersja obowiązuje obecnie w większości krajów. Podstawowe zasady podziału na miesiące i lata pozostają jednak niezmienne od czasów rzymskich. Kalendarz juliański w niezmienionej wersji obowiązuje natomiast nadal, jako kalendarz religijny prawosławia.

Imperium rzymskie podbiło znaczną część Europy. Poza wspólnym państwem, jego władzą i organizacją, mieszkańców łączył m.in. wspólny język, moneta, prawo, a od IV wieku również religia. To tylko kilka przykładów dorobku starożytnego Rzymu, który należy uznać za trwały wkład do ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego i który stanowi jednocześnie fundament europejskiej cywilizacji.

Podsumowanie XIII

- Kultura i sztuka Rzymu odzwierciedlały wpływy greckie i etruskie. Wierzono w tych samych, co w Grecji bogów, przy czym Rzymianie nadali im własne nazwy.
- Rzymianie dokonali systematyzacji, jak również rozpowszechnili wiedzę zgromadzoną przez Greków.
- Najsłynniejszymi rzymskimi filozofami byli: Cyceron, Seneka i Marek Aureliusz.

- W Rzymie ukształtował się rozbudowany system prawny, którego elementy stanowią do dziś podstawy prawodawstwa.
- Rzymianie jako pierwsi wytyczyli i zbudowali drogi lądowe, służące szybkiemu przemieszczaniu się wojsk. Budowali też akwedukty, którymi dostarczano wodę do miast.
- Najsłynniejszym obiektem architektonicznym tamtego okresu jest rzymskie Koloseum.

9. Powstanie i rozwój chrześcijaństwa

(57) Życie Jezusa z Nazaretu. O postaci Jezusa Chrystusa najwięcej możemy dowiedzieć się z czterech ewangelii, które napisali Mateusz, Marek, Łukasz i Jan – najbliżsi uczniowie Chrystusa. Z tekstów wynika, że Jezus wywodził się z rodu króla Dawida. Z takim pochodzeniem nie wiązało się jednak bogactwo: Mesjasz przyszedł na świat w stajni, w miasteczku Betlejem. Kanon wiary podaje, iż Jezus począł się w łonie jego matki Maryi z Ducha Świętego – a więc jest synem samego Pana Boga. Rok narodzenia Jezusa Chrystusa przyjmuje się za pierwszy rok nowej ery. Nie ma jednak pewności, czy narodzenie to nie nastąpiło kilka lat wcześniej.

O dzieciństwie i młodości Jezusa Chrystusa wiemy niewiele. Ewangelie powiadają jedynie, że po urodzeniu Jezusa, Maryja i jej mąż Józef musieli uciekać do Egiptu przed prześladowaniami ze strony króla jerozolimskiego Heroda. Ten bowiem miał widzenie, że narodził się Zbawiciel, dlatego kazał wymordować wszystkie dzieci, które nie ukończyły jeszcze dwóch lat. Po jakimś czasie rodzina wróciła do Palestyny. Gdy Jezus miał 12 lat udał się do świątyni jerozolimskiej, gdzie wykazał się nieprzeciętnym umysłem.

Dużo więcej możemy się z ewangelii dowiedzieć o ostatnich trzech latach życia Chrystusa. W tym czasie nauczał w wielu miejscach Palestyny, przemieszczając się wraz z dwunastoma uczniami, zwanymi apostołami. Zasłynął wtedy z dziwnej dla Izraelczyków nauki: zachęcał ich do wzajemnego miłowania się i wybaczania. Dokonał też wielu cudów: przemienił wodę w wino, uzdrawiał chorych, ożywił swojego przyjaciela Łazarza, który był martwy od kilku dni.

W trzydziestym trzecim roku życia Jezus przybył do Jerozolimy, gdzie został skazany na śmierć na krzyżu – najbardziej bolesny i upokarzający sposób pozbawienia życia. Trzy dni po swojej śmierci Chrystus jednak zmartwychwstał i przez kolejne czterdzieści dni ukazywał się swoim uczniom. Po tym okresie, w obecności apostołów wzniósł się do nieba, do

Swojego Ojca. Ale przedtem wskazał apostoła Piotra jako pasterza Kościoła na ziemi.

(58) Powstanie Kościoła. Mianem chrześcijaństwa zwykło się określać obecnie złożoną i bogatą, silnie zróżnicowaną wewnętrznie strukturę licznych społeczności religijnych, kościołów, wyznań i kierunków myśli, niełatwą do scharakteryzowania w sposób zwięzły i jednoznaczny. Nazwa obejmuje kościoły i inne wspólnoty religijne, które za swój początek uznają działania Jezusa Chrystusa, który zbawił ludzi i założył kościół zbawiający.

Pojęcie chrześcijaństwa wywodzi się od tytułu Chrystusa, odniesionego do postaci Jezusa z Nazaretu. Prawdopodobnie kilka lat po śmierci Chrystusa jego wyznawców zaczęto wśród pogan nazywać chrześcijanami, co początkowo miało wydźwięk negatywny. Określenie przejęte przez wyznawców nowej religii, zaczęło wyrażać ich odrębność i tożsamość.

Chrześcijaństwo powstało w I wieku nowej ery w łonie judaizmu, jako wynik działalności Jezusa Chrystusa, jego nauczania, czynów, śmierci oraz zmartwychwstania. Pierwsza wspólnota chrześcijańska powstała w Jerozolimie po Zesłaniu Ducha Świętego. Była ona skupiona wokół 12 apostołów, ze św. Piotrem na czele. Praktykowała chrzest, eucharystię i życie wspólnotowe.

Po śmierci apostołów ukształtowała się zasada jednoosobowego kierownictwa w gminach chrześcijańskich, a na przełomie I i II wieku istniała już trzystopniowa hierarchia: biskup, prezbiterzy (inaczej księża) i diakoni. Wyróżnione miejsce zajmowali biskupi Rzymu, następcy św. Piotra, który w tym mieście poniósł męczeńską śmierć.

(59) Kościół okresu prześladowań. Chrześcijaństwo religią państwową. Do początków IV wieku w niektórych prowincjach *Imperium Romanum* chrześcijaństwo przyjęła prawie połowa mieszkańców. Stało się tak mimo wielokrotnych krwawych prześladowań chrześcijan ze strony ludności pogańskiej i rzymskich cesarzy.

W pierwszych wiekach istnienia chrześcijanie wzbudzali w większości społeczeństwa niechęć. Żyli w całkowitym oderwaniu od reszty społeczeństwa, niejako „przeczekując" w ukryciu na ponowne nadejście mesjasza. Nie uczestniczyli w kulcie różnych pogańskich bóstw. Do swojej wiary podchodzili bardzo emocjonalnie i rygorystycznie przestrzegali jej moralnych nakazów. Na ówczesnych sprawiali więc najzwyczajniej wrażenie dziwaków.

Krwawe prześladowania chrześcijan zaczęły się już w pierwszym wieku. W 64 roku straceni zostali w Rzymie dwaj najwięksi apostołowie – Piotr i Paweł. Represje nie osiągnęły jednak masowej skali. Chrześcijanie starali się nie wchodzić w drogę władzy cesarskiej i gdy groziło im niebezpieczeństwo, w miarę możliwości uciekali w inne części imperium. Dopiero w III wieku,

gdy chrześcijaństwo stało się potencjalnym zagrożeniem dla władzy cezarów, prześladowania przybrały na sile. Stało się tak szczególnie za cesarza Dioklecjana, który kazał wtrącić do więzień zwierzchników Kościoła, pozbawić Kościół wszelkich majątków, a na chrześcijan nałożył obowiązek oddawania czci rzymskim bogom. Nieposłuszeństwo groziło śmiercią, w tym najbardziej dla Rzymian „atrakcyjną" –przez rzucenie lwom na pożarcie.

Męczeńska śmierć wyznawców Chrystusa stawała się jednak świadectwem wierności wobec Zbawiciela. Takie postępowanie pierwszych chrześcijan przyciągało do religii nowych wyznawców. Zmieniał się także stosunek władców, w tym kolejnego cesarza – Konstantyna Wielkiego, który już w 313 roku wydał edykt mediolański, ustanawiający wolność religii i kultu w cesarstwie. Na jego mocy zakazywano dalszego prześladowania chrześcijan, a nawet przyznawano im prawo do odzyskania zabranego przez państwo majątku. Koniec represji zapoczątkował szybki rozwój chrześcijaństwa i postęp jego instytucjonalizacji. Z czasem Kościół chrześcijański zyskał uprzywilejowany status prawny. W 392 roku, na mocy dekretu cesarza Teodozjusza I Wielkiego, chrześcijaństwo stało się religią państwową.

Dla chrześcijan źródłem wiary jest *Biblia* (inaczej *Pismo Święte*), uważana za księgę objawioną. *Biblia* składa się ze *Starego i Nowego Testamentu*.

Stary Testament, to część *Pisma Świętego*, przyjęta przez chrześcijaństwo z judaizmu. Został spisany między XII a II wiekiem p.n.e., składa się z 46 ksiąg i przedstawia historię powstania świata oraz dzieje pierwszych patriarchów. *Stary Testament* zapowiada przyjście Mesjasza (Jezusa Chrystusa), który przez swą śmierć na krzyżu odkupi całą ludzkość. W tej części *Biblii* znajdują się również tzw. księgi mądrościowe (np. Księga Hioba, Przysłów, Koheleta) czy zbiór utworów weselnych, zwanych *Pieśnią nad pieśniami*. Księgi starotestamentowe zostały napisane w języku hebrajskim.

Nowy Testament obejmuje 27 ksiąg i przedstawia wydarzenia z życia Chrystusa od narodzin do wniebowstąpienia. Historia Zbawiciela została opisana w czterech ewangeliach: Mateusza, Marka, Łukasza, Jana. *Nowy Testament* zawiera również historię szerzenia się nowej wiary (tzn. *Dzieje Apostolskie*, opowiedziane przez św. Łukasza), listy apostołów, tłumaczące zasady nowej wiary i *Księgę Apokalipsy* (św. Jana), zapowiadającą zwycięstwo Chrystusa nad złem i ponowne jego przyjście na ziemię. Księgi *Nowego Testamentu* zostały spisane w języku aramejskim i greckim.

Do najważniejszych prawd wiary, czyli dogmatów, należy twierdzenie, że Chrystus jest jednocześnie jednorodzonym Synem Boga, prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem, który umarł na krzyżu, aby odkupić winy wszystkich.

Z tym założeniem pozostaje w ścisłym związku nauka o Trójcy Świętej, która podkreśla jedność Boga w trzech osobach: Ojca, Syna i Ducha

Świętego. Następną zasadą wiary jest twierdzenie o boskości Ducha Świętego. Ten dogmat jest dla Kościoła podstawą istnienia oraz pomocą w głoszeniu Słowa. Nadaje on także moc sakramentom (chrztu, bierzmowania, eucharystii, pokuty, namaszczenia chorych, kapłaństwa, małżeństwa). Dzięki nim wierny może dostąpić łaski Bożej, która jest niezbędna do zbawienia.

Wykładnia dogmatyczna może być dokonana przez sobór powszechny lub przez papieża. Odrzucenie dogmatu powoduje wykluczenie danej osoby ze społeczności kościelnej.

(60) Kulturowa rola chrześcijaństwa. Chrześcijaństwo, wnosząc do tradycji grecko-rzymskiej nowe wartości, urosło do rangi bazy kultury europejskiej. U podstaw kultury chrześcijańskiej, która łączy elementy kultury świeckiej z rzeczywistością objawioną, leży nauka i działalność Jezusa Chrystusa. Akceptował on kulturę swojego narodu (język, obyczaje, praktyki religijne, choć przeciwstawiał się ich nadużyciom), a zarazem wnosił w dzieje tego narodu i całej ludzkości uniwersalizm religijny, czyli powołanie do zbawienia wszystkich ludzi – bez różnicy na przynależność narodową czy społeczną. To głównie dlatego chrześcijaństwo tak szybko rozprzestrzeniło się w świecie antyku. Dawało ono każdemu nadzieję, że niezależnie od jego miejsca na ziemi, majątku, statusu społecznego czy płci, będzie zbawiony i po śmierci spotka go szczęście wieczne.

Apostołowie i ich następcy dostosowywali zbawcze orędzie do kultur poszczególnych narodów. Dzięki temu chrześcijaństwo zostało w znaczącym stopniu zaakceptowane przez kultury lokalne, wniosło w nie nowe treści, stanęło na straży godności osoby ludzkiej, jej ostatecznego powołania i spełnienia się. Chrześcijaństwo przyczyniło się także do integracji różnych grup (rodzina, społeczność lokalna, naród, ludzkość). Dzięki nauce o przebaczeniu i pojednaniu uczyło w sposób pokojowy rozwiązywać spory międzyludzkie. Jednocześnie podnosiło bardzo wysoko poprzeczkę etyki: nakazywało życie cnotliwe, wierność małżeńską, wskazywało, że droga do raju wiedzie przez cierpliwość, wytrwałość i akceptację trudów, a nie przez uciechy i zbytki. Sprawiało to, że najgorliwszymi chrześcijanami byli na początku wyzwoleńcy, niewolnicy i kobiety, którzy w dotychczasowej strukturze społecznej zajmowali gorsze miejsca.

Chrześcijaństwo wprowadziło nowy podział na to co święte (*sacrum*) i to co ziemskie (*profanum*). Do tego pierwszego zaliczają się sprawy duchowe i religijne, a do tego drugiego – sprawy państwowe. Pojawia się więc wyraźna granica między religią a państwem. „Oddajcie co boskie Bogu, a co cesarskie cezarowi" – powiedział Chrystus. Warto odnotować, że takie sformułowanie było rzeczywiście nowością. Dla przykładu: w Mezopotamii czy

w starożytnym Egipcie kapłani często stanowili pierwszoplanowy element systemu politycznego.

Chrześcijaństwo wprowadzało jeszcze jedną istotną zmianę. Starożytność nie postrzegała człowieka jako osoby wyposażonej w różne prawa, niezależnie od jej pochodzenia społecznego. Przeciwnie, nawet w demokratycznych Atenach – jeżeli ktoś urodził się jako niewolnik – nie był w ogóle uznawany za człowieka. Chrześcijaństwo zaś uznaje wszystkich ludzi za równych, za posiadających różne prawa wynikające z faktu bycia człowiekiem. Taka koncepcja stała się fundamentem europejskiego humanizmu. Grecy uwielbiali zwycięzców olimpiad. Rzym obdarzał czcią wielkich zdobywców. Im więcej wrogów zgładzili, tym bardziej uwielbiały ich tłumy. Chrześcijaństwo natomiast wywyższyło męczennika, człowieka cierpiącego, skrzywdzonego. Podczas gdy starożytność hołdowała zasadzie zemsty, chrześcijaństwo nakazywało miłować swoich nieprzyjaciół i wybaczać im winy.

(61) Kościół rzymskokatolicki. Zgodnie z doktryną katolicką, Kościół rzymski został założony przez Chrystusa jako ciało widzialne, kontynuujące Jego dzieło oraz dzieło apostołów. Działalność Kościoła realizuje się przede wszystkim za pośrednictwem wspomnianych już sakramentów. Oddzielenie się od Kościoła widzialnego oznacza schizmę, a kwestionowanie jego doktryny – herezję.

Istotną cechą Kościoła katolickiego jest jego hierarchiczność. W hierarchii zawiera się władza duchowa, jaką Jezus Chrystus powierzył swym uczniom – apostołom.

Sukcesja apostolska ma charakter kolegialny, a nie indywidualny. Są dwa podmioty, którym jest powierzona najwyższa władza w Kościele: biskup rzymski i kolegium biskupów. Ten ostatni podmiot sprawuje ją jednak wraz z następcą św. Piotra, którym jest papież.

Biskup Kościoła rzymskiego, w którym trwa urząd nadany na początku św. Piotrowi, jest Głową Kolegium Biskupów, Zastępcą Chrystusa i Pasterzem całego Kościoła. Dlatego z racji swego urzędu posiada on najwyższą, pełną, bezpośrednią i powszechną władzę w Kościele, którą może wykonywać zawsze w sposób nieskrępowany. Dziś całą tę władzę papież sprawuje osobiście lub za pośrednictwem podległych sobie kongregacji, urzędów i trybunałów, określanych mianem Kurii rzymskiej – *Curia Romana*.

Papież ma prawo zwoływania soboru, a następnie zatwierdzania jego postanowień. Określa prawdy wiary i definiuje dogmaty. Decyduje o kanonizacji (zaliczeniu w poczet świętych) i beatyfikacji (zaliczenie w poczet błogosławionych) poszczególnych Sług Bożych. Ustanawia granice diecezji i powołuje biskupów, których jest zwierzchnikiem. Podejmuje wreszcie decyzje w sprawie kultu, ksiąg liturgicznych, dni postów, a także udziela odpustów.

Podsumowanie XIV

- Chrześcijaństwo bierze swe początki od Jezusa Chrystusa. Jego życie i działalność zostały opisane w czterech ewangeliach.
- Chrystus został ukrzyżowany, ale po trzech dniach zmartwychwstał.
- Pierwszą wspólnotę chrześcijańską stanowili zgromadzeni wokół Chrystusa apostołowie. Oni też rozpoczęli działalność ewangelizacyjną, docierając do wielu krajów.
- Aż do początków IV wieku chrześcijanie byli prześladowani przez ludność pogańską i władze imperium rzymskiego.
- Dogmat chrześcijaństwa głosi, że jest jeden Bóg w trzech osobach, a Chrystus jest jednocześnie Synem Boga i prawdziwym człowiekiem.
- Kościół jest szafarzem sakramentów.
- Chrześcijaństwo kładło nacisk na podniesienie poziomu moralnego i etycznego w życiu codziennym. To m.in. przyczyniło się do jego rozpowszechnienia.

CZĘŚĆ II

Średniowiecze

Rozdział III

Cywilizacje wieków średnich

1. Cywilizacja bizantyńska

(62) Kontynuacja cesarstwa. Cesarstwo bizantyńskie uważa się za spadkobiercę i kontynuatora imperium rzymskiego. Sami zresztą Bizantyńczycy nazywali siebie Rzymianami, a swe państwo – cesarstwem Romanów. Nazwa Bizancjum upowszechniła się dopiero w XVI wieku. Powstanie Bizancjum wiązało się z rozkładem imperium rzymskiego i jego ostatecznym podziałem na część wschodnią i zachodnią (395 roku), dokonanym przez cesarza Teodozjusza I Wielkiego. Wtedy to zachód otrzymał jego syn Honoriusz, a wschód – drugi syn, Arkadiusz. Obie części w założeniu stanowić miały całość, ale w praktyce wyglądało to inaczej.

Po upadku Rzymu Bizancjum podjęło starania na rzecz odtworzenia dawnego imperium. Wojska cesarza Justyniana Wielkiego[51] (527–565) w ciągu kilku lat opanowały północną Afrykę, a następnie odzyskały z rąk barbarzyńców Italię oraz opanowały Bałkany (do linii Dunaju), Krym, a nawet południową Hiszpanię. Cały basen Morza Śródziemnego ponownie został podporządkowany jednemu władcy.

Podboje Justyniana okazały się nietrwałe. Większość zdobytych terytoriów wkrótce utracono, a na cesarstwo bizantyńskie zaczęli napadać jego sąsiedzi: plemiona słowiańskie (później bułgarskie), a także Persja. Nie ta ostatnia okazała się jednakże największym zagrożeniem dla Bizancjum, lecz nawróceni na islam Arabowie, przed którymi przyszło Bizantyńczykom

[51] Justynian I Wielki (483-565) – od 527 r. cesarz bizantyjski. Podjął odbudowę terytorialną dawnego cesarstwa rzymskiego. W wyniku podbojów jego wodzów w skład państwa Justyniana weszły terytoria Wandalów w Afryce Północnej, Ostrogotów w Italii, a także południowo-wschodnia część Półwyspu Iberyjskiego. Osiągnięciem Justyniana była kodyfikacja prawa rzymskiego (*Kodeks Justyniana*) oraz rozkwit nauki i kultury bizantyńskiej, a zwłaszcza budownictwa (Hagia Sophia).

bronić się przez kilka wieków. Do połowy VII wieku udało się Arabom opanować Damaszek, Jerozolimę, Antiochię i Aleksandrię, a w 698 roku zdobyli Kartaginę. Kilkakrotnie oblegany był sam Konstantynopol i dopiero w połowie VIII wieku potęga arabska została na pewien czas rozbita, przez co zagrożenie chwilowo znikło.

Ważnym czynnikiem, który doprowadził do osłabienia pozycji cesarstwa wschodniego, było pojawienie się na zachodzie rywali w walce o odbudowę Imperium Rzymskiego i o związany z tym prestiż. W roku 800 doszło do koronacji króla Franków Karola Wielkiego na cesarza rzymskiego.

Na przełomie tysiącleci, z rozległych ziem Justyniana Wielkiego zostało niewiele: Azja Mniejsza, Grecja, Macedonia, południowe skrawki Italii i Krymu. Skurczenie się terytorium Bizancjum ułatwiło jednak jego wewnętrzną konsolidację. Stąd właśnie okres świetności cesarstwa przypada na lata 867–1056, gdy na jego czele stała dynastia macedońska. To wtedy udało się odzyskać z rąk Arabów Cypr i Kretę, a także sięgnąć wpływami w głąb państwa arabskiego aż do Damaszku, pokonać zagrażających od flanki bałkańskiej Bułgarów, a w połowie XI wieku zhołdować królestwa Armenii i Gruzji.

Nieco wcześniej, w IX w., dokonując chrystianizacji ludów bałkańskich, za pośrednictwem działalności misyjnej m.in. braci Cyryla i Metodego, Bizancjum włączyło te obszary w swój krąg cywilizacyjny. Było to, jak się wydaje, najtrwalsze jego osiągnięcie, jako że w krajach tych po dziś dzień dominuje prawosławie. W 1054 roku nastąpiło też ostateczne zerwanie kościoła wschodniego z kościołem zachodnim, nazywane *wielką schizmą wschodnią*.

Od połowy XI wieku cesarstwo znów stało się ofiarą najazdów. Pierwsi ruszyli Turcy seldżuccy, którzy opanowali prawie całą Azję Mniejszą. Na apel cesarza Aleksego I z odsieczą ruszyło rycerstwo zachodnie, zorganizowane w pierwszą krucjatę (1096–1099). Dzięki sukcesom krzyżowców w Palestynie udało się odwrócić uwagę Turków od Bizancjum, ale między samymi krzyżowcami a Bizantyńczykami narastała wzajemna niechęć i wrogość. Do otwartego konfliktu, a zarazem do najbardziej wstydliwego momentu w dziejach stosunków między chrześcijanami doszło w roku 1204, gdy czwarta krucjata zdobyła siłą Konstantynopol i utworzyła na jego obszarze cesarstwo łacińskie. Wprawdzie spora część ziem Bizancjum nie uznała cesarstwa łacińskiego i w 1261 roku udało się przywrócić dawną władzę cesarską w Konstantynopolu, ale Bizancjum już nigdy nie odzyskało dawnego znaczenia.

Na osłabione cesarstwo ponownie napadali jego sąsiedzi: Bułgarzy, Serbowie i przede wszystkim Turcy osmańscy. Ci ostatni zajęli całą Azję Mniejszą i zdobyli przyczółki na zachodnim brzegu cieśniny Dardanele, dokonali także podboju Serbii i Bułgarii, przez co Bizancjum zostało cał-

kowicie otoczone. Na początku XV wieku jego terytorium obejmowało już tylko Konstantynopol, część Półwyspu Peloponeskiego i kilka wysp na Morzu Egejskim. Próbą ratowania Bizancjum była krucjata rycerstwa zachodniego na Wschód, jednak i ona została rozbita przez wojska tureckie w 1444 roku pod Warną. W 1453 roku Konstantynopol został ostatecznie zdobyty przez Turków, a ostatni cesarz, Konstantyn XI, poległ na polu walki.

(63) Ustrój polityczno-społeczny Bizancjum. Władza bizantyńskiego cesarza była w zasadzie nieograniczona. Tak jak samo Bizancjum miało być spadkobiercą Rzymu, tak i cesarz bizantyjski miał być równie potężny jak cesarz rzymski. Sam nadawał prawa i jednocześnie był najwyższym sędzią. Stał nie tylko na czele państwa i armii, ale i na czele Kościoła. Wszelką opozycję polityczną czy knowania przeciw władcy traktowano więc jako znieważanie samego Boga. Potwierdzał to dworski ceremoniał mówiący, że przed cesarzem każdy – nawet najwyższy dygnitarz – musiał upaść na twarz i oddać mu cześć.

W odróżnieniu od późniejszych zwyczajów panujących w Europie zachodniej, w cesarstwie bizantyńskim nie obowiązywała zasada dziedziczenia tronu z ojca na syna. Obsadzaniu tronu cesarskiego za każdym razem towarzyszyły intrygi i rywalizacje przeróżnych frakcji. Aby zapewnić korzystny dla siebie wybór panującego, uciekano się wszelkich możliwych środków, włączając w to zabójstwo, szantaż oraz spisek. Przewroty pałacowe stały się więc często stosowaną praktyką: na 88 cesarzy panujących w całej historii państwa, tylko 37 zmarło śmiercią naturalną, do końca pozostając na tronie.

W Bizancjum istniał wprawdzie Senat, lecz miał on niewielkie uprawnienia. Tym miejscem, gdzie mogły wyrażać swoje opinie poszczególne nurty społeczno-polityczne stał się hipodrom – stadion, na którym ścigały się rydwany. Rywalizujące na nim ze sobą kluby sportowe stanowiły namiastkę partii politycznych, rywalizujących w parlamencie.

Zarządzanie państwem wymaga zawsze sprawnego aparatu administracyjnego. Bez niego żaden władca nie dałby sobie rady. Nie inaczej było w Bizancjum, gdzie cesarza wspierały rzesze cywilnych urzędników. W porównaniu z realiami Europy zachodniej, dostęp do urzędów i do kariery był dość łatwy. Cesarze nie ufali przedstawicielom rodowitej arystokracji i starali się równoważyć ich wpływy, dobierając sobie współpracowników ze społecznych nizin.

(64) Dorobek cywilizacyjny Bizancjum. Kiedy zachodnia część cesarstwa upadała, wschodnia przeżywała rozkwit. Ambicje władców wschodnich, ogromne zasoby finansowe nowego cesarstwa, wreszcie tradycje wielu ras

i wielu religii (pierwiastki latyńskie, greckie i bliskowschodnie), doprowadziły do powstania nowego stylu zwanego bizantyńskim. W początkowym okresie swego istnienia sztuka bizantyńska stanowiła gałąź sztuki wczesnochrześcijańskiej, wkrótce jednak stała się oficjalną sztuką Kościoła ortodoksyjnego. Jej zasięg obejmował Grecję, Bułgarię, Serbię, Macedonię, na wschodzie sięgał po Armenię i Gruzję, na zachodzie posiadał swoje enklawy na Półwyspie Apenińskim (Rawenna) i Sycylii, na północy ogarniał Ruś.

Sztukę bizantyńską charakteryzuje przede wszystkim stałe dążenie do wyrażenia nieskończonej idei Boga. Stąd wypływa również jej niezmienność, gdyż radykalna zmiana stylu dzieł sztuki religijnej byłaby bezbożna. Niemniej jednak styl bizantyński wykształcił swe charakterystyczne cechy, które były wyrażane przede wszystkim w architekturze i malarstwie.

Zasadniczym typem, charakterystycznym dla architektury bizantyńskiej, jest bazylika kopułowa. Najdoskonalszym reprezentantem tego typu, a zarazem dziełem, w którym najbardziej znamienne cechy architektury bizantyńskiej wystąpiły w najwspanialszej postaci, jest Kościół *Hagia Sophia* – Mądrości Bożej w Konstantynopolu. Budowla powstała w pierwszej połowie VI wieku. Prostokątne wnętrze świątyni podzielone zostało na trzy nawy, z których środkowa nakryta jest olbrzymią kopułą na kwadracie, wspartą na czterech filarach i podtrzymywaną przez dwie niższe półkopuły. Z innych kopułowych kościołów bizantyńskich wymienić możemy kościół św. Ireny w Konstantynopolu. Podobny układ został powtórzony w kościele św. Marka w Wenecji. Zasadniczym typem architektury bizantyńskiej z okresu IX–XII wieku stał się motyw krzyża greckiego wpisanego w kwadrat.

Monumentalna, związana z architekturą rzeźba, ogranicza się w sztuce bizantyńskiej do dekoracji kapiteli, balustrad i przegród chórowych. Znacznie większy triumf święci ornamentalna płaskorzeźba, dla której podstawowym motywem jest wić akantu.

Bogactwo formy prezentowało natomiast malarstwo. Składały się na nie mozaiki, freski stanowiące monumentalną dekorację wnętrza, jak też obrazy sztalugowe, czyli ikony zgrupowane w cerkwiach w ikonostasie, a także malarstwo miniaturowe. Charakteryzował je przepych i bogactwo, a nade wszystko niespotykana nigdy wcześniej ani później wspaniała kolorystyka. Religijne i reprezentacyjne dekoracje malarskie (głównie mozaikowe) zachowane są przede wszystkim we wnętrzach kościołów Rawenny, Damaszku, Mediolanu i wielu innych miast włoskich i Półwyspu Bałkańskiego. Dzieła dojrzałego stylu bizantyńskiego stanowiły nieustający wzorzec dla malarzy i rzeźbiarzy średniowiecza w okresie panowania romanizmu.

(65) Prawosławie – nauka wiary, kult, organizacja. Prawosławie (ortodoksja) jest doktryną i organizacją wschodnich kościołów chrześcijańskich,

które oderwały się w wyniku schizmy wschodniej od Rzymu w 1054 roku i skupiły wokół patriarchy konstantynopolitańskiego oraz cesarza bizantyńskiego. W ciągu wieków prawosławie rozpowszechniło się, ale siedzibą jego patriarchy pozostał nadal historyczny Konstantynopol – Stambuł.

Rozłam w chrześcijaństwie, w którego wyniku wyłoniło się prawosławie, to wielowiekowy proces narastania różnic w charakterze chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego, proces rwania się więzi instytucjonalnych w Kościele zwanym powszechnym i wreszcie – proces narastania wzajemnych pretensji i uprzedzeń, a nawet wrogości pomiędzy wyznawcami obydwu kościołów. U podstaw tych procesów leżały przede wszystkim odmienności podłoża społecznego, kulturalnego i obyczajowego, wyciskające piętno na charakterze kościołów i klimacie w nich panującym.

Prawosławna doktryna dogmatyczna jest oparta na wspólnych dla Wschodu i katolickiego Zachodu fundamentach – na Piśmie Świętym i tradycji. Prawosławie przyjęło dogmatykę Kościoła starożytnego, sformułowaną na pierwszych siedmiu soborach powszechnych, ale w odróżnieniu od katolicyzmu uznaje je za niezmienne i nie dopuszcza dalszego ich udoskonalania lub rozwijania. Kościół prawosławny nie uznaje i nie przyjmuje dogmatów katolickich, rozwiniętych i ogłoszonych po VII Soborze Powszechnym, czyli o pochodzeniu Ducha Świętego, o pierwszeństwie apostoła Piotra w stosunku do innych apostołów, o prymacie i nieomylności biskupa rzymskiego (papieża) jako namiestnika Chrystusa i widzialnej głowy Kościoła (w prawosławiu taką rolę odgrywa sobór), o czyśćcu, o niepokalanym poczęciu Najświętszej Marii Panny oraz o wniebowzięciu Najświętszej Marii Panny.

Jedną z pierwszych i najważniejszych różnic doktrynalnych, tkwiących u podstaw rozłamu, był spór o sformułowanie *filioque*. Przyjęte na soborze nicejskim w 325 roku i zatwierdzone na konstantynopolitańskim w 381 roku wyznanie wiary głosiło: „Wierzę w Ducha Świętego, który pochodzi od Ojca". Od schyłku VI wieku na Zachodzie zaczęła upowszechniać się formuła zmieniona. Po słowie „Ojca" dodano „i Syna" (*filioque*), co z czasem Rzym włączył do oficjalnej formuły wyznania wiary. Wywołało to ostre spory pomiędzy biskupami Wschodu i Zachodu, a Wschód potraktował zmianę jako zasadniczy błąd doktrynalny.

Bizancjum nie było wolne od sporów filozoficzno-doktrynalnych. Między V a VII wiekiem toczono ostrą wręcz rywalizację z monofizytami, tj. zwolennikami poglądu, że Chrystus miał tylko boską naturę, a nie jednocześnie boską i ludzką – jak oficjalnie głosił Kościół. Spór zakończył się wraz z opanowaniem Bliskiego Wschodu przez muzułmańskich Arabów. Tam bowiem przebywała większość monofizytów. Inny konflikt wewnętrzny rozgorzał na tle stosunku do kultu obrazów. Tzw. obrazoburcy (lub inaczej ikonoklaści) uznawali ów kult za przejaw bałwochwalstwa. W 726 roku poparł

ich cesarz Leon III, który nakazał zniszczyć wszelkie wyobrażenia Boga i świętych, co brzmi paradoksalnie, bo Bizancjum i prawosławie znane są właśnie z wszechobecnych ikon. Ostatecznie obrazoburstwo zostało potępione w 843 roku.

Kościół prawosławny uznaje siedem sakramentów, będących w rozumieniu wyznawców widzialnymi środkami przekazywania wierzącym łaski Bożej. Oprócz sakramentów w prawosławiu jest ponad 40 obrzędów mających charakter sakramentalny, związanych z poświęceniami i błogosławieństwami. Bardzo ważnym elementem kultu prawosławnego jest ikona. Początkowo nazwa oznaczała każdy obraz przedstawiający świętą osobę lub scenę religijną. Później przez to pojęcie zaczęto rozumieć obrazy niezwiązane z architekturą. Ikony od innych obrazów o tematyce religijnej różni głęboka symbolika oraz określony kanon artystyczny. Istotnym również elementem kultu Kościoła prawosławnego jest świątynia (cerkiew). Budynek świątyni jest zawsze zwrócony ołtarzem ku wschodowi, skąd ma ponownie przyjść zbawiciel. Swoją architekturą cerkiew ma wyobrażać świat, kopuła – sklepienie niebieskie. Najważniejszym punktem wystroju wewnętrznego cerkwi jest ikonostas. Jest to przegroda oddzielająca część ołtarzową od części świątyni przeznaczonej dla wiernych. Ma on formę ramy wypełnionej ikonami, ustawionymi w określonym porządku. W ikonostasie znajduje się troje drzwi prowadzących do tej części, gdzie znajduje się ołtarz. Drzwi środkowe nazywa się bramą królewską lub carskimi wrotami.

Liturgia i nabożeństwa prawosławne są odprawiane w językach narodowych. Liturgicznym językiem narodów słowiańskich jest obecnie język cerkiewnosłowiański. Święta prawosławne w zasadzie obchodzi się według kalendarza juliańskiego, mimo że w niektórych kościołach lokalnych obowiązuje kalendarz gregoriański, ale jedynie w odniesieniu do świąt stałych.

Charakterystyczną cechą Kościoła prawosławnego jest jego specyficzna asceza. Nawiązuje ona bezpośrednio do ideałów zakonnych starożytności. Prawosławne życie zakonne nie zna właściwie instytucji zakonu jako zjednoczenia pewnej liczby klasztorów w jednej organizacji, mającej własną regułę, generalnego przełożonego i podzielonej na prowincje, z prowincjałami na czele. Każdy klasztor prawosławny tworzy odrębną jednostkę, która ma własnego przełożonego (archimandrytę), podległego miejscowemu biskupowi. Większe klasztory noszą nazwę ławry.

Znamienną cechą ustroju Kościoła prawosławnego jest zasada autokefaliczności. Autokefalia przejawia się w odrębnym ustroju wewnętrznym kościoła lokalnego, w niezależności hierarchii Kościoła w danym państwie od hierarchii znajdującej się w innym państwie oraz w istnieniu odrębnego prawodawstwa. Kościół autokefaliczny nie zrywa związków kanonicznych z innymi Kościołami prawosławnymi, które tworzą razem powszechny

Kościół prawosławny oraz uznaje pierwszeństwo honorowe konstantynopolitańskiego patriarchy ekumenicznego. Cerkiew prawosławna jest też na ogół silnie podporządkowana państwu, zgodnie z zasadami cezaropapizmu.

Podsumowanie XV

- Cesarstwo Bizantyńskie uważało się za kontynuatora starożytnego imperium rzymskiego.
- Bizancjum swój największy zasięg terytorialny posiadało za panowania Justyniana Wielkiego.
- Władza cesarza bizantyńskiego była formalnie nieograniczona, jednak poszczególne frakcje faktycznie miały bardzo duży wpływ na cesarskim dworze.
- Architekturę bizantyńską cechowały kopuły. Najsłynniejszym przykładem tejże architektury jest świątynia *Hagia Sophia*. Bizancjum było również słynne ze swych mozaik.
- W Bizancjum rozwinął się tzw. wschodni nurt chrześcijaństwa, zwany prawosławiem. Do rozłamu między Kościołem wschodnim a zachodnim (schizmy) doszło w 1054 roku.

2. Cywilizacja islamska

(66) Arabia przedmuzułmańska. Geograficzne usytuowanie Półwyspu Arabskiego czyniło z niego w średniowieczu pomost pomiędzy Europą i Azją. Tędy przebiegały liczne szlaki handlowe, a najważniejszym z nich był szlak jedwabny, łączący Chiny z Europą. Pustynny obszar półwyspu nie sprzyjał osadnictwu. Stałe siedziby zakładano tylko tam, gdzie była woda, czyli w oazach. Koczujący beduini zajmowali się natomiast hodowlą bydła i handlem. Tylko wzdłuż wybrzeży Morza Czerwonego zamieszkiwała ludność osiadła i rolnicza. Tu powstawały ośrodki handlowe, w których zatrzymywały się karawany, zaopatrujące się w wodę i sprzedające towary na licznych bazarach. Ważnym ośrodkiem religijnym i handlowym była Mekka, w której urodził się założyciel islamu – Mahomet.

(67) Życie i dzieło Mahometa. Mahomet przyszedł na świat w 571 roku. Miał niełatwe dzieciństwo, ale małżeństwo z bogatą wdową zapewniło mu dostatnie życie i utrzymanie. Tym samym mógł się poświęcić swemu ulubionemu zajęciu – filozofii. Według słów Mahometa, w 610 roku. objawił

mu się archanioł Gabriel i nakazał głosić nową naukę: jest tylko jeden Bóg, Allach, który określa przeznaczenie człowieka, a przed którym wszyscy są równi. Każdy powinien się nawrócić, a każdy bogaty – podzielić się swymi dobrami z biednymi.

Kazania Mahometa wzbudziły niepokój wśród bogatych możnowładców, którzy odpowiedzieli falą prześladowań. W obawie o swoje życie w 622 roku prorok i jego współwyznawcy uciekli z Mekki do Jatribu, przemianowanego później na Medynę. Wydarzenie to, zwane hidżrą (ucieczką) zostało uznane przez następców Mahometa za początek ery muzułmańskiej i od tego momentu w kalendarzu muzułmańskim liczone są lata.

Mahomet objął pełnię władzy w Medynie, wprowadzając w niej ustrój teokratyczny (tj. taki, w którym władzę polityczną sprawuje przywódca religijny). Jako że nie udało mu się przekonać lokalnej gminy żydowskiej do jego zaakceptowania, nakazał swoim wyznawcom modlić się nie w stronę Jerozolimy, a w stronę Mekki, gdzie znajduje się Kaaba. Jest to świątynia, wzniesiona pośrodku dziedzińca wielkiego meczetu w kształcie kamiennego prostopadłościanu o wymiarach 10x12 metrów i wysokości 15 metrów. W jej wschodni narożnik jest wbudowany Czarny Kamień, najbardziej czczony przedmiot w islamie. Kaaba jest celem pielgrzymek wiernych, którzy obchodzą ją 7 razy i całują Czarny Kamień. W 630 roku Mahomet zbrojnie opanował Mekkę i uczynił ją duchową stolicą nowego wyznania – islamu. W chwili śmierci Mahometa w 632 roku, na nową wiarę nawrócone zostały prawie wszystkie plemiona Półwyspu Arabskiego.

(68) Islam – nauka wiary, kult, organizacja. Narodziny islamu są nierozerwalnie związane z powstaniem świętej księgi – Koranu, według tradycji zawierającej nauki Mahometa, zapisane przez jego uczniów. Koran składa się ze 114 rozdziałów, liczących od 2 do 286 wierszy uporządkowanych według długości. Głównym tematem pierwszych 90 rozdziałów mekkańskich jest Allach jako Bóg jedyny, jego przymioty etyczne, obowiązki człowieka wobec niego oraz sprawy życia pozagrobowego. Rozdziały medyńskie, czyli pozostałe 24, zawierają teologiczne dogmaty oraz przepisy rytualne dotyczące form sprawowanego kultu. Koran traktuje istnienie Boga w sposób podobny do Biblii, jako dogmat niewymagający uzasadnienia, a główny nacisk kładzie na jego dobroć i wszechmoc. W oparciu o analizę Koranu, doktrynę islamu można scharakteryzować jako wiarę w:

- jedność i jedyność Boga, tj. Allacha
- misję proroczą Mahometa
- życie przyszłe, ostateczne i wieczne oraz zmartwychwstanie, Sąd Ostateczny, niebo i piekło
- aniołów, szatanów i demony.

Zgodnie z zasadami Koranu każdego wyznawcę islamu obowiązuje przestrzeganie podstawowych obowiązków religijnych, czyli tzw. pięciu filarów wiary muzułmańskiej:

1. Wyznanie wiary. Jest ono ujęte w Koranie w następującą formułą: *Nie ma Boga prócz Allacha, a Mahomet jest jego prorokiem*. Te słowa, wypowiedziane przez kogokolwiek z przekonaniem, czynią go muzułmaninem. Odejście od wiary jest największym przestępstwem.
2. Modlitwa. Pięć razy dziennie wierny muzułmanin powinien zwrócić swoją twarz ku Mekce i po arabsku odmówić przepisaną modlitwę.
3. Jałmużna. Każdy wierny zgodnie z prawem jest zobowiązany oddawać określony procent od wartości całego swojego majątku (2.5–10%) dla ubogich i potrzebujących.
4. Post. Obowiązuje w *ramadanie* (czyli w 9. miesiącu muzułmańskiego kalendarza księżycowego) od wschodu do zachodu słońca. W tym czasie należy powstrzymać się od wszystkich pokarmów i napojów oraz wszystkich innych przyjemności zmysłowych.
5. Pielgrzymka do Mekki. Raz w życiu każdy muzułmanin, który jest zdrowy i posiada odpowiednie środki materialne, ma obowiązek wybrać się na wyprawę do Mekki, będącej głównym ośrodkiem kultu.

Święta wojna (*dżihad*) jest szóstym, nieobowiązującym filarem islamu.

Religijne obowiązki omówione powyżej stanowią podstawy islamu, lecz nie są one jedynymi ustanowionymi przez Koran. Takie samo znaczenie ma dobry uczynek. Wola Allacha, objawiona za pośrednictwem Mahometa, określa, co jest słuszne, a co złe. Obok Koranu drugim ważnym źródłem praw islamu jest sunna – zbiór obyczaju i praktyk islamu, opartych na słowach i czynach Mahometa.

(69) Spadkobiercy Mahometa. Prorok nie określił zasad swojej sukcesji. Lokalna tradycja nakazywała wyłaniać następcę spośród członków rodziny panującego, dlatego pierwszym przywódcą został teść Mahometa. On i jego następcy przyjęli tytuł kalifa. Bardzo szybko doszło jednak do rozłamu wśród muzułmanów i władzę przejął ród Omajadów. Na skutek różnic w interpretacji świętej księgi, a przede wszystkim właśnie sunny, islam podzielił się na dwa podstawowe odłamy: sunnitów (dziś około 90% wiernych) i szyitów (głównie ludność Iranu). Większość (sunnici) opowiedziała się za zasadą wyboru wodza i religijnego zwierzchnika, natomiast mniejszość (szyici) uznała zasadę dziedzictwa władzy, twierdząc, że musi ona pozostać w rodzinie Mahometa. Szyici uważają objawienie przekazane w Koranie i sunnie za niepełne. Prawo do ich uzupełniania przyznają namiestnikom Boga na ziemi, tzw. imamom będącym potomkami Alego – zięcia Mahometa.

(70) Podboje. Następcy Mahometa kontynuowali terytorialne podboje kosztem cesarstw bizantyńskiego i perskiego. Obrane zostały trzy kierunki ekspansji: północny (Syria i Palestyna), wschodni (Persja) i zachodni (Egipt, Afryka północna). Podbijane kraje nie stawiały większego oporu. W 711 roku Arabowie wkroczyli do Europy, zajmując prawie cały Półwysep Iberyjski. W tym samym stuleciu dotarli do Indii i Chin. Mieszkańcy podbitych ziem mogli zachować własność swych ziem, ale w zamian za opłatę podatku i podporządkowanie się arabskim urzędnikom. Żydzi i chrześcijanie mogli nadal wyznawać swoją wiarę, ale poganie musieli nawrócić się na islam.

(71) Rekonkwista. Już w VIII wieku chrześcijanie podjęli zbrojną walkę o odzyskanie ziem Półwyspu Iberyjskiego, zwaną rekonkwistą (*reconquista*). Do początku XI wieku, mimo zdobycia przez powstające państewka chrześcijańskie północnej i północno-zachodniej części półwyspu, miała ona ograniczony zakres. Przełom w tej walce nastąpił po rozpadzie kalifatu kordobańskiego w 1031 roku W XI wieku zdobyto Toledo, a w XII – Saragossę i Lizbonę. Rekonkwista była przerywana okresami pokojowego współżycia chrześcijan i muzułmanów, a także hamowana przez konflikty pomiędzy państwami chrześcijańskimi. Często chrześcijanie, zamiast prowadzić walkę z muzułmanami o odzyskanie ziem, ściągali od nich trybut. Na przestrzeni XIII wieku udało im się jednak wyprzeć mahometan ze środkowej i południowej części półwyspu, z wyjątkiem emiratu Grenady. Rekonkwista zakończyła się wraz z kapitulacją Grenady dopiero w 1492 roku.

(72) Kalifat Omajadów (661–750). Omajadzi przenieśli stolicę państwa do Damaszku (obecnie stolicy Syrii). Ustanowili oni zasadę dziedzicznego przywództwa, a nie jak dotychczas, pochodzącego z wyboru. Pomimo licznych wspomnianych już sukcesów militarnych, Omajadzi musieli liczyć się z narastającą opozycją szyitów, a także świeżo nawróconych na islam Persów, którzy pod względem kultury przewyższali Arabów, lecz czuli się przez nich dyskryminowani. W roku 750 doszło do rewolty kierowanej przez Abbasa – potomka bliskich kuzynów Mahometa. Omajadzi zostali obaleni, a ich miejsce zajęła nowa dynastia Abbasydów.

(73) Kalifat Abbasydów (750–1258). Początki panowania Abbasydów rokowały nadzieje na zmiany i stabilizację, jako że dostęp do władzy miał być odtąd otwarty dla każdego muzułmanina, a nie tylko dla Arabów. Pozwoliło to na zaspokojenie politycznych ambicji Persów i Turków, a przez to na częściowe osłabienie presji społecznych. Z czasem poszczególne części imperium zaczęły się jednak wymykać spod kontroli Bagdadu, dokąd

z Damaszku Abbasydzi przenieśli stolicę. Niezależną pozycję uzyskały konkurencyjne kalifaty w hiszpańskiej Kordobie i Kairze. Abbasydzi tracili wpływy w samym Bagdadzie: kalifowie byli stopniowo odsuwani od spraw państwowych przez Turków seldżuckich, zachowując jedynie władzę religijną. Turcy przyjęli natomiast (1055 roku) tytuł sułtanów i zaczęli sprawować władzę faktyczną. Jednak i oni zostali w 1258 roku podbici od wschodu przez Mongołów, co położyło ostateczny kres rządom Abbasydów.

(74) Dorobek cywilizacyjny islamu. Społeczeństwa muzułmańskie rozwijały się przede wszystkim w miastach. W tym samym czasie, gdy Europę cechowało zjawisko upadku miast i przechodzenia na gospodarkę wiejską, miasta kręgu islamu rozwijały się. Do głównych ośrodków tego regionu zaliczyć można Bagdad (1,5 miliona mieszkańców w X wieku, czyli prawie tyle, co dzisiejsza Warszawa), Kair (500 tys. mieszkańców), Kordobę i Damaszek (po 300 tys.), a także leżącą na północ od Bagdadu Samarę.

W centrum każdego miasta znajdował się meczet, symbolizujący pierwszeństwo religii w cywilizacji islamu. Wokół niego rozpościerał się zawsze pełen ludzi suk – zespół uliczek pełnych sklepów i kramów, w których handlowano najróżniejszymi artykułami, od przypraw i tkanin po wyroby jubilerskie. Miasta podzielone były na dzielnice, w których dominowali przedstawiciele poszczególnych rzemiosł. Granice miasta wyznaczały mury obronne. Poza nimi rozpościerały się przedmieścia, do których przybywały karawany i gdzie również handlowano. Wśród budynków przeważała niska zabudowa (budynki piętrowe uważano za przejaw pychy).

Islam nie przewiduje podziału na władzę świecką i religijną, dlatego celem władzy politycznej była zarówno obrona wiary, jak i zarządzanie państwem. Przywódca państwa (kalif) miał przestrzegać zasad muzułmańskiego prawa (szariat), a nie rządzić według własnych reguł. Kalifa wspierały rzesze urzędników, kierowane przez wezyra, odpowiednika dzisiejszego szefa rządu. Centralne organy państwa (ministerstwa) stanowiły tzw. dywany, zajmujące się m.in. wojskiem, pocztą i finansami, zaś w poszczególnych prowincjach władzę sprawowali reprezentanci kalifa – emirowie (dążący nieraz do znacznej samodzielności, a nawet pełnej niezależności od kalifa).

W społeczeństwach islamskich można wyodrębnić trzy zasadnicze grupy: muzułmanów, nie-muzułmanów i niewolników. Islam z góry zakłada wyższość muzułmanina nad niewiernym, stąd nie mogło być mowy o równości z przedstawicielami innych wyznań. Jednak i wśród muzułmanów rysowały się różnice w statusie społecznym: uważający się za arystokrację muzułmanie pochodzenia arabskiego mieli poczucie wyższości w stosunku do świeżo nawróconych na islam nie-Arabów (zwanych klientami). Nie-muzułmanie (zwani protegowanymi), do których zaliczali się głównie Żydzi i chrześcijanie,

mogli zachować swoją wiarę, jednak musieli płacić bardzo wysokie podatki. Na samym dole społecznej drabiny stali niewolnicy. Ci, żyjący w miastach, zatrudniani byli do służby domowej lub wojskowej. Ich los był bez porównania lepszy od położenia niewolników pracujących na roli. W późniejszych czasach Cesarstwa Osmańskiego osobną kategorię stanowili przyboczni żołnierze sułtana, tzw. janczarzy.

W społeczeństwach islamskich rolę kodeksu cywilnego – ustawy określającej m.in. kwestie własności, małżeństwa i obyczajności – pełnił sam Koran. Zakładał on wyższość mężczyzny nad kobietą: mężczyzna mógł mieć cztery żony (w tym nawet nie-muzułmanki), mógł w każdej chwili wygnać którąkolwiek z nich, a przy podziale spadku przysługiwała mu większa część. W zamian za to mężczyzna miał jednak obowiązek utrzymywać każdą ze swych żon i nie powinien był – wedle słów Koranu – poślubiać następnej, gdyby nie był w stanie zapewnić jej podobnego standardu życiowego, jak w przypadku dotychczasowych małżonek.

(75) Kultura i sztuka arabska. Zwiększenie się zasięgu terytorialnego państwa oznaczało również rozprzestrzenianie się kultury arabskiej. Dwory monarchów mahometańskich, znane z bogactwa a nawet przepychu, stały się ośrodkami nowej kultury. Popierano język arabski, na który tłumaczono wiele dzieł starożytnych (dzięki tym tłumaczeniom znamy wiele pism Arystotelesa, które w języku oryginalnym zaginęły). Za ich pośrednictwem trafił do Europy sposób zapisywania liczb wynaleziony w Indiach (cyfry arabskie). Arabowie nauczyli też Europejczyków przejętej od Chińczyków techniki wytwarzania papieru. Duży wpływ na Europę miała również literatura arabska. Motywy ze słynnych opowieści z 1001 nocy wykorzystywali w swych pieśniach wędrowni pieśniarze francuscy – waganci. Arabowie interesowali się filozofią, medycyną, matematyką oraz astronomią. To z języka arabskiego wiele narodów zapożyczyło takie słowa, jak algebra, alkohol, cyfra, szachy i wiele innych.

Duże znaczenie dla Europy miała również sztuka arabska. Twórcami jej były ludy arabskie, lecz nie w ich krajach stworzono arcydzieła tego stylu. Do największych ośrodków sztuki arabskiej zalicza się Hiszpanię, Persję i Indie. Najcenniejszymi i najokazalszymi zabytkami tego kręgu kulturowego są świątynie islamskie – meczety. Do najstarszych, choć nietypowych, należą meczet Kaaba w Mekce oraz meczet na Świętej Skale w Jerozolimie. Godne uwagi są również meczety: Ibn Tuluna w Kairze, meczet Sulejmana w Konstantynopolu, meczety w Bagdadzie, Kordobie i Ispahanie (Iran).

Trwająca przeszło tysiąc lat sztuka islamu ma swoje ważne miejsce również we współczesnym świecie, w którym znane i cenione są arabskie tkaniny i wyroby przemysłu artystycznego.

W kulturze polskiej szczególnie silne były wpływy wschodnie począwszy od XVII wieku To do kultury wschodniej nawiązywał rozpowszechniony właśnie wtedy pogląd zwany sarmatyzmem. Głosił on, że Polacy zaludnili kraj nad Wisłą, przybywając ze stepów Azji, i że byli starożytnymi scytyjskimi Sarmatami. Rozwinięty handel ze Wschodem wpłynął na strój i ozdoby szlachty polskiej. Ubierała się ona w wzorowane na tureckich strojach kontusze, żupany, delie, nosiła karabele, a swoje domy zdobiła tkaninami i dywanami perskimi.

(76) Świat islamu dzisiaj. Rola, jaką odgrywa islam we wszystkich dziedzinach życia swoich wyznawców, sprawia, że jest on jednym z pierwszoplanowych czynników decydujących o specyfice krajów muzułmańskich. Państwa muzułmańskie w zależności od ich stosunku do religii i prawa można podzielić na trzy grupy. Pierwszą tworzą państwa, w których nadal silne wpływy ma tradycja muzułmańska. Mimo że ciągle istnieją tam struktury feudalne, to państwa te dążą do pewnej modernizacji. Są to: Arabia Saudyjska, Oman, Kuwejt. Druga grupa to państwa wchodzące stopniowo na drogę laicyzacji, np. Irak i Syria. Laicyzm w czystej postaci został wprowadzony tylko w Turcji. Trzecią grupę stanowią państwa zdecydowanie podkreślające swoją przynależność do islamu i są absolutnymi przeciwnikami laicyzacji. Zaliczamy do nich Iran, Maroko, Pakistan.

Charakter islamu jako religii, a zarazem pewnego systemu prawno-politycznego, czyni z niego ważny czynnik procesów integracji społecznej i narodowej, zachodzących w krajach arabskich i muzułmańskich. Już w samym swym założeniu islam jednoczy wszystkich swoich wyznawców, niezależnie od ich przynależności etnicznej, rasowej i państwowej. Elementami sprzyjającymi odgrywaniu przez islam roli czynnika integrującego w społeczeństwach, w których jest obecny jako religia, są: jego uniwersalizm, sprawiający, że religia ta jest łatwo akceptowana przez ludzi z różnych kręgów społecznych i kulturowych; względna prostota, w odróżnieniu od innych religii, zarówno w sferze dogmatyki, jak i rytuału oraz cały szereg elementów społecznych i kulturowych. Brak możliwości oddzielenia porządku świeckiego od religijnego nadaje muzułmanom wyjątkowe znaczenie, gdyż to zjawisko dziś już nie istnieje w żadnej z wielkich religii. Przyczynia się jednak też do powstania poczucia wyższości, które nie ustrzegło muzułmanów przed konfliktami wewnętrznymi.

Podsumowanie XVI

- Przez Półwysep Arabski przebiegały liczne szlaki handlowe. Sprzyjało to później szybkiemu rozprzestrzenianiu się nowej wiary.

- Powstanie islamu wiąże się z działalnością proroka Mahometa. Za początek ery islamu uważa się tzw. hidżrę z 622 roku.
- Świętą księgą islamu jest Koran. Każdego wyznawcę obowiązuje pięć filarów wiary muzułmańskiej.
- Wśród następców Mahometa doszło do rozłamu na szyitów i sunnitów.
- W ciągu niecałych stu lat islamskim Arabom udało się dokonać bardzo licznych podbojów. Pierwszymi arabskimi państwami był Kalifat Omajadów i Kalifat Abbasydów.
- Cywilizacja islamu miała głównie charakter miejski. Ich cechą charakterystyczną były minarety, stanowiące część meczetów. Arabowie opanowali sztukę żeglugi, nawigacji a także ornamentyki (dywany).

3. Cywilizacja chrześcijańskiej Europy

(77) Korzenie kultury średniowiecznej. Silnym ośrodkiem kultury w okresie średniowiecza była Europa zachodnia. Duchowość średniowiecznej Europy została ukształtowana przez połączenie zasad religii chrześcijańskiej, tradycję antyczną, z której czerpano wybiórczo elementy możliwe do zaakceptowania dla chrześcijaństwa i wreszcie – obyczaje ludów barbarzyńskich (celtyckich, germańskich i słowiańskich).

Okres upadku kultury starożytnej na Zachodzie owocował oderwaniem wszystkich gałęzi wiedzy od życia. Ówczesna nauka polegała jedynie na przekształcaniu i komentowaniu tradycyjnych wiadomości. Naśladowano dawne wzory wedle sztywnych reguł. W medycynie zarzucono obserwację. Nie czytano dzieł mistrzów greckich. Jeszcze ich podziwiano, ale nie zawsze rozumiano, zadowalając się już nie autentycznymi tekstami, lecz jedynie ich uproszczonymi omówieniami.

Chrześcijaństwo wniosło do kultury nowy zasób wartości przyswajanych zgodnie z zasadami wiary. Na ten zasób nałożyły się pierwiastki żydowskie, greckie i rzymskie. Elementy żydowskie przynosił Stary Testament, który stanowił zarazem podstawę duchową pierwotnego chrześcijaństwa. Pewne znaczenie miało także oddziaływanie wysoko rozwiniętej kultury i cywilizacji arabskiej. To właśnie za pośrednictwem pism filozofów arabskich Europa średniowieczna czerpała z prac zwłaszcza Arystotelesa.

(78) Kościół najwyższym autorytetem. Najwyższym autorytetem epoki średniowiecza w sprawach poznania, sensu istnienia i postępowania w życiu codziennym był Kościół, a naczelną dewizą – dążenie do zbawienia.

Wszystko, co ziemskie, co z tego świata, zasługiwało jedynie na pogardę. Tylko dążenie do chwały niebios, tylko zbawienie stanowiły prawdziwy cel życia człowieka. Marność ziemskiej egzystencji była dla człowieka średniowiecza wręcz przytłaczająca, a strach przed potępieniem bardzo realny. Eksplozja namiętności religijnych zaowocowała rozwojem życia duchowego. Rozwinęły swą działalność liczne zakony, które nie tylko głosiły Słowo Boże, ale były także prężnymi ośrodkami nauki, kultury, a także nowoczesnej gospodarki. Zakony zapewniały też bezpieczeństwo w owych niespokojnych czasach. Ideałem życia ludzkiego w średniowieczu stał się asceta.

(79) Filozofia średniowiecza. Średniowiecze jest okresem rozkwitu filozofii chrześcijańskiej. Pierwsze wieki średniowiecza nie wydały wielu twórczych filozofów. Wiek XI przyniósł rozwój sporów wokół roli rozumu i logiki w życiu chrześcijańskim. Te zaś doprowadziły do bujnego rozwoju filozofii w XII i XIII wieku – platonizmu i augustynizmu, a następnie scholastyki. Filozofia i teologia średniowieczna pragnęły dostarczyć człowiekowi pełnej wiedzy o Bogu i o nim samym. Działalności filozofów przyglądały się bacznie władze kościelne, które dbały o to, aby głoszone przez nich poglądy były zgodne z nauką katolicką. Nauki nieprawomyślne potępiano. Początkowo same idee, a nie autorów. Rychło jednak sytuacja zmieniła się. Władza kościelna nie tylko napominała błądzących, lecz i karała.

Największym filozofem swego stulecia i całego średniowiecza był św. Tomasz z Akwinu (1225–1274), który czerpał z pism Arystotelesa. Od niego przejął koncepcję człowieka jako stworzenia politycznego, to jest istoty żyjącej wśród innych ludzi, a nie odizolowanej od pozostałych. W odróżnieniu od wczesnych chrześcijan, którzy żyli na uboczu życia politycznego i nie angażowali się w funkcjonowanie państwa, św. Tomasz uważał, że państwo jest konieczne do prawidłowego rozwoju społeczeństwa. Każda zbiorowość społeczna spełnia określone zadania, w których realizacji nie może obejść się bez przewodnika. „Okręt, który jest pchany przez różne wiatry, płynąłby w rozmaitych kierunkach, nigdy nie dobiłby do zamierzonego portu, gdyby nie był sterowany jednolitą wolą sternika"– powiadał. Istotą państwa jest sterowanie okrętem doczesności, aby dobić do właściwego portu, jakim jest zbawienie.

Głównym dziełem św. Tomasza jest *Summa teologiczna,* świadectwo ówczesnego zainteresowania Arystotelesem, stanowiącego nie lada wyzwanie dla chrześcijaństwa. Do tego bowiem czasu chrześcijaństwo kładło główny nacisk na wiarę i nie doceniało znaczenia poznania rozumem, o którym mawiał właśnie Arystoteles. Zgodnie z duchem scholastyki św. Tomasz pragnął pogodzić arystotelizm z wymaganiami religii. Oddzielił filozofię i teologię. Uznając prawdy rozumu, przyznał wyższość teologii. Akceptacji

Arystotelesa towarzyszyła zatem świadomość jego niewystarczalności. Dla Arystotelesa człowiek to jedność materialnego ciała i duszy rozumnej. Tomasz zaś wyciąga z tego wniosek, że skoro dusza jest niematerialna, to jest nieśmiertelna. Celem człowieka jest szczęście, ale już nie jako charakterystyczna dla antyku doczesna kontemplacja, lecz bezpośredni ogląd Boga w przyszłym życiu. Początkowo św. Tomasz został potępiony (1277 roku), potem jednak kanonizowany (1323 roku) i uznany za Doktora Kościoła.

Życie mistyczne rozkwitło w XIII wieku przede wszystkim za sprawą św. Franciszka z Asyżu (ok. 1181–1226). „Biedaczyna z Asyżu" wyznawał ascezę, czyli dobrowolne odmawianie sobie przyjemności doczesnych. Była to jednak asceza odmienna od praktykowanej uprzednio przez licznych wiernych. Franciszek nie gardził światem i nie uciekał od niego, lecz otaczał go gorącym umiłowaniem, wielbiąc w nim wielkość i potęgę Boga. Odczucie przyrody i jej piękna było bardzo charakterystyczne dla pobożności Franciszka. Człowiek ów, obdarzony wszelkimi zdolnościami, porzucił wszystko, by naśladować Chrystusa w swym bezdomnym życiu i nauczaniu. Idea zupełnego ubóstwa w służbie Chrystusa porwała wielu ludzi. Założone przez Franciszka zgromadzenie zakonne dało początek wielkiej rodzinie zakonów żebraczych.

Kult św. Franciszka z Asyżu sięgnął daleko poza Kościół. Jego niezwykła osobowość do dziś fascynuje poetów, pisarzy, plastyków i muzyków. Żarliwy, pokorny, obdarzony żywą wyobraźnią zdołał pogodzić potrzebę kontemplacji z aktywnością misyjną.

Tabela nr 6. Wybrane zakony Średniowiecza

Zakony monastyczne	Zakony żebracze	Zakony rycerskie
Kanonicy Regularni Laterańscy	Dominikanie	Joannici
Benedyktyni	Franciszkanie	Templariusze
Cystersi	Augustianie	Krzyżacy
Kartuzi	Karmelici	Bożogrobcy

Źródło: opracowanie własne

(80) Siedem sztuk wyzwolonych i powstanie uniwersytetów. W odradzających się miastach powstawały nowe ośrodki szkolne. W niektórych szkołach wykładowcy i studenci organizowali się w korporacje, które stopniowo uzyskiwały prawo do samorządu i niezależności od miejscowych władz. Tak powstały pierwsze uniwersytety.

Kurs uniwersytecki składał się z kilku stopni. Podstawowe wykształcenie student zdobywał na wydziale sztuk wyzwolonych, czyli umysłowych

(w odróżnieniu od sztuk mechanicznych, czyli zarówno rzemiosła jak i sztuki aktorskiej, zaliczanych do zajęć pospolitych, wymagających wysiłku jedynie fizycznego). Do sztuk wyzwolonych zaliczano: gramatykę, dialektykę, retorykę, muzykę, arytmetykę, geometrię i astronomię.

Nauka obejmowała dwa etapy:

- trójdroże (*trivium*): gramatykę, co w owym czasie oznaczało biegłość w łacinie, dialektykę (czyli logikę i retorykę, tzn. sztukę układania mów);
- czterodroże (*quadrivium*): arytmetykę, geometrię, astronomię i muzykę; na średniowiecznych uniwersytetach *quadrivium* było uważane za przygotowanie do studiów filozoficznych i teologicznych.

Po ich ukończeniu studenci przechodzili na jeden z trzech wydziałów wyższych: prawa kanonicznego, medycyny lub teologii. Nauczanie odbywało się w formie wykładów, dyskusji i pytań, a profesorowie rywalizowali w pozyskiwaniu słuchaczy.

Tym, co w istotny sposób przyczyniało się do utrwalenia kulturalnej jedności wieków średnich Zachodu, był wspólny język inteligencji. Pogłębiający się już od schyłku Cesarstwa Rzymskiego proces oddzielania się łaciny kościelnej od szybko barbaryzującej się mowy ludowej nasilił się znacznie na przełomie VIII i IX wieku. Odtąd łacina stała się językiem Pisma Świętego i liturgii, a także szkoły, nauki, dyplomacji i prawa – czyli wspólną własnością wykształconych środowisk świata zachodniego. Języki etniczne – mowa nieuczonych mas – dały początek językom formujących się narodów Europy.

(81) Księgi średniowieczne. Podstawowym narzędziem pracy oraz źródłem wiedzy średniowiecznego intelektualisty była książka. Początkowo księgi spisywano głównie w klasztornych skryptoriach, z czasem też w powstających w miastach wyspecjalizowanych warsztatach kopistów oraz na uniwersytetach i w kancelariach monarszych. Pisano na pergaminie lub papierze, który pojawił się w Europie w połowie XII wieku za pośrednictwem Arabów, a rozpowszechnił zwłaszcza w XIV stuleciu.

Książki średniowieczne były bogato zdobione. Ze szczególnym pietyzmem wykonywano wielobarwne inicjały. Pasy otaczające tekst, tzw. bordiury, pokrywano ozdobami roślinnymi, motywami zwierzęcymi lub małymi kompozycjami figuralnymi o skomplikowanej niekiedy symbolice. Głównym elementem zdobniczym były niewielkie malarskie kompozycje, zwane miniaturami lub iluminacjami. W XV wieku pojawiła się tzw. książka blokowa lub ksylograficzna (ksylograf). Poszczególne jej strony, zawierające ilustracje drzeworytowe wraz z tekstami objaśniającymi, były wycinane w tym samym klocku. Tę technikę powszechnie stosowano w Europie, głównie od I połowy XV wieku do początku XVI wieku. Wkrótce jednak

nadeszła era książki drukowanej, zainicjowanej działalnością mogunckiego drukarza Gutenberga. Książki wydrukowane do końca XV wieku nazywamy inkunabułami.

Obok problematyki teologicznej i filozoficznej w średniowieczu rozwinęła się także kultura świecka, czerpiąca inspirację z bitewnych przygód i miłosnych intryg. Tak zrodziła się tradycja pieśni opiewających bohaterskie czyny. Spisana pieśń tworzyła tzw. epos rycerski, którego najsłynniejszymi przykładami są francuska *Pieśń o Rolandzie* oraz bretoński cykl legend *O królu Arturze i Rycerzach Okrągłego Stołu*. Tematy dworskie i miłosne podejmowali wędrowni poeci, zwani w zależności od regionu skaldami, bardami lub trubadurami.

Podsumowanie XVII

- Najwyższym autorytetem epoki średniowiecza w sprawach poznania, sensu istnienia i postępowania w życiu codziennym był Kościół, a naczelną dewizą – dążenie do zbawienia.
- Człowiek średniowiecza odwracał swoją uwagę od spraw doczesnych na rzecz troski o zbawienie.
- Największym filozofem średniowiecza był św. Tomasz z Akwinu. Zachęcał wiernych do angażowania się w życie społeczne.
- Do rozwoju życia mistycznego przyczynił się św. Franciszek z Asyżu. Uważany za prekursora ekologii, często przedstawiany w otoczeniu zwierząt.
- W średniowieczu powstały pierwsze w Europie uniwersytety.

4. Architektura i sztuka średniowiecza

(82) Romanizm w architekturze. Przemiany gospodarcze oraz postęp techniczny wpłynęły na ożywienie ruchu budowlanego w Europie Zachodniej. Przeważało oczywiście budownictwo drewniane, ale wznoszono już coraz więcej budowli z materiału trwalszego – kamienia. Średniowieczna Europa wykształciła dwa wielkie następujące po sobie style: styl romański (romanizm) i styl gotycki (gotyk). Sztuka średniowiecza znalazła swój wyraz najpełniejszy przede wszystkim w architekturze sakralnej.

Styl romański objął Europę od X do XIII wieku. Nazwa wywodzi się stąd, że narodził się on na terenie, który kiedyś znajdował się pod władzą Rzymu i od początku dostrzegano w nim spuściznę epoki starożytnej.

Budownictwo romańskie nie wyrosło jednak wyłącznie na gruncie tradycji rzymskich. Wzbogacone zostało dorobkiem sztuki okresu karolińskiego, a także elementami bizantyńskimi, arabskimi, a nawet syryjskimi. Połączone w sposób oryginalny i twórczy stworzyły one nowy styl, odpowiadający potrzebom tych czasów. Średniowieczne kościoły były często budowlami wielopoziomowymi, bowiem posiadały podziemne krypty i galerię wspartą na kolumnach, zwykle nad nawami bocznymi. Podstawowym materiałem budowlanym w romanizmie był kamień, a grubość murów wynosiła ok. 1 metra, a nawet więcej. Ze względu na ciężar konstrukcji i obronny charakter budowli w kościołach otwory wejściowe i okienne miały niewielkie rozmiary. Kościoły miały układ rotundy lub trójnawowej bazyliki, w której nawa główna była wyższa o połowę od naw bocznych. Wnętrza posiadały sklepienia kolebkowe lub krzyżowe. Częstymi elementami romańskich świątyń były również bogato zdobione portale, liczne filary i kolumny romańskie, wzorowane na starożytnych, często bogato zdobione, prezbiteria zakończone półokrągłą absydą, obejścia wokół prezbiterium (często do obejścia dobudowane były kaplice tworzące tzw. wieniec).

(83) Klasztory. Większość budowli romańskich, które do dnia dzisiejszego olśniewają nas swym kunsztem, stanowią klasztory. W średniowieczu były one jednocześnie głównymi ośrodkami kultury. Przełomem w historii architektury klasztornej było założenie w 910 roku opactwa benedyktyńskiego w Cluny w Burgundii. W przeszłości nad klasztorami benedyktyńskimi w większym stopniu sprawowano władzę świecką, natomiast Cluny podlegało bezpośrednio Stolicy Piotrowej. Opaci z Cluny zainspirowali reformę w innych zakonach religijnych i przyjmowali je do swej kongregacji. Dwukrotna przebudowa kościoła w Cluny sprawiła, że tak zwane Cluny III było już gotycką, potężną budowlą, przypominającą swym kształtem ówczesną bazylikę św. Piotra w Rzymie, lecz o wiele od niej większą. Kościół został zburzony podczas rewolucji francuskiej w XVIII wieku.

Kościoły i klasztory były miejscem przechowywania relikwii, do których pielgrzymowały liczne rzesze wiernych. Głównym celem pielgrzymek w średniowiecznej Europie zachodniej stało się Santiago de Compostela w Hiszpanii, gdzie znaleziono ciało św. Jakuba, zabitego w Jerozolimie. Pielgrzymi przybywali do Composteli przez Francję szlakiem, przy którym powstawały kolejne miejsca kultu relikwii. Klasztory stanowią dziś jedne z najpiękniejszych zabytków architektury romańskiej.

(84) Sztuka romańska. Rozwój architektury romańskiej w Europie wpłynął ożywczo i podporządkował sobie inne dziedziny sztuki. Kościoły wymagały dekoracji: malowideł ściennych, sprzętów i tkanin. W świetności

konstrukcji oraz wyposażenia budowli sakralnych widziano dowód politycznej i religijnej potęgi Kościoła. Rzeźba, ograniczona początkowo tylko do dekoracji portali i fasad, powróciła do form z czasów starożytnego Rzymu, czyli wielkich posągów i płaskorzeźb. Do najwybitniejszych przykładów rzeźby romańskiej należą zdobienia kościołów francuskich w Beaulieu, Autun i Chartre. Fasady oraz wnętrza świątyń ozdabiano rzeźbą przedstawiającą przeważnie sceny z historii biblijnej, epiki rycerskiej, z życia i trudu codziennego. W sztuce średniowiecznej często powtarzały się obrazy przedstawiające Sąd Ostateczny. Artyści starali się wyrazić chwałę i szczęście zbawionych dusz oraz rozpacz i odrażającą nędzę potępionych, prowadzonych do piekła przez szatanów o półzwierzęcym wyglądzie. Sztuka miała więc charakter wybitnie dydaktyczny. Jej celem było pouczanie i wychowywanie w duchu religii chrześcijańskiej. Była encyklopedią wiary i ówczesnej wiedzy – wykutą w kamieniu księgą przeznaczoną dla mas nieumiejących czytać (*Biblia pauperum* – „Biblia ubogich").

Obok rzeźby rozwijało się malarstwo zarówno ścienne (freski), jak i miniaturowe. Księgi, pisane ręcznie na pergaminie, bogato zdobiono misternym ornamentem (zwłaszcza pierwszą literę na stronie). Niektóre iluminowane (ręcznie ozdabiane) kodeksy stanowią prawdziwe arcydzieła. Malarstwo miniaturowe osiągnęło najwyższy poziom w Anglii, Niemczech, Flandrii i Czechach, zaś malarstwo ścienne – we Francji i w Hiszpanii. Rozwinęły się również takie dziedziny jak sztuka złotnicza i tkactwo, które dostarczały kościołom bogato zdobionego sprzętu liturgicznego. Do dnia dzisiejszego zachowały się, naczynia stroje i iluminowane księgi liturgiczne z X–XIII wieku.

(85) Architektura gotycka. Wznowienie wymiany handlowej w XI wieku spowodowało znaczny przyrost ludności w miastach. Jednocześnie następował nowy podział bogactwa, którego nowymi posiadaczami stały się monarchie Francji i Anglii. Rosnąca potęga i bogactwo Europy północnej znalazły wyraz w nowo powstałym stylu architektonicznym – gotyku. W dziejach sztuki ten styl jest o tyle wyjątkowy, że daje się dość ściśle zdefiniować na podstawie konstrukcji, a nie w oparciu o kryteria estetyczne. Oto podstawowe elementy stylu gotyckiego:

- sklepienie krzyżowo–żebrowe;
- zewnętrzne wzmocnienia ścian (szkarpy);
- ostry łuk w sklepieniach, portalach drzwiowych i okiennych;
- strzelistość konstrukcji (wysokie wieże);
- najczęściej stosowanym (obok kamienia) materiałem budowlanym jest cegła;
- rozbudowany system filarowy;
- duże otwory okienne z witrażami;

- okrągłe okno nad wejściem (rozeta);
- duże i bogato zdobione portale drzwiowe;
- bardzo strome dachy (szczególnie nad nawami głównymi bazylik).

Styl gotycki powstał i wykształcił się w północnej Francji już w połowie XII wieku, skąd szybko rozpowszechnił się na inne kraje, przybierając tam specyficzne cechy i odrębności. Najpiękniejsze zabytki gotyku francuskiego to katedry: Notre Dame w Paryżu, w Reims, Chartres i Amiens. Dość późno rozwinął się gotyk na ziemiach niemieckich, gdzie najdłużej utrzymywał się styl romański. Najpiękniejsze zabytki gotyku niemieckiego to katedry w Kolonii, Strasburgu, Norymberdze i Marburgu. Do najwspanialszych zabytków gotyku we Włoszech zaliczyć można natomiast katedry w Sienie, Florencji i w Mediolanie.

Twórcy katedr w całej Europie prześcigali się wzajemnie w rozwiązaniach konstrukcyjnych i w rozmiarach budowli. I tak np. nawa katedry w Chartres (wysokość 36,55 m) została wkrótce prześcignięta przez nawę katedry w Amiens (42,30 m), a następnie w Beauvais (48 m). Tu jednak wygórowane ambicje budowniczych, a także błędy obliczeniowe doprowadziły do zawalenia się sklepienia, które ukończono dopiero w XVI wieku

Cechy architektury gotyckiej występują również w budownictwie świeckim. Dążenia mieszczan szły głównie w kierunku uświetniania siedzib władz miejskich. Wspaniałe ratusze w Arras, Brugii, Gandawie są przykładem tego budownictwa, które mogło z powodzeniem rywalizować ze sztuką kościelną zarówno pod względem konstrukcji, jak i bogactwa dekoracyjnego. Zachowały się także przykłady gotyckiego budownictwa publicznego (szpitale, szkoły, barbakany, sukiennice) i prywatnego – domy mieszczańskie.

(86) Sztuka gotycka. Z budownictwem gotyckim łączą się wszystkie inne dziedziny sztuki. Tam bowiem, gdzie powstają wielkie nowe budowle, konieczność ich wystroju stwarza potrzebę malarstwa i rzeźby. Bogate, figuralne rzeźby wypierały proste kolumny, a różnorodność rysów i póz pozwalała na zidentyfikowanie poszczególnych postaci, zwykle biblijnych, osób świętych, ale także i świeckich. Przedstawiano je w sposób realistyczny, najczęściej w postaci portretu. W porównaniu z romanizmem widać tu wyraźny postęp w ukazywaniu anatomii ciała ludzkiego. Zanika powoli symbolika i alegoryczność, co było charakterystyczne w wiekach poprzednich. Rozszerzyła się również tematyka rzeźby. Obok oficjalnych scen i postaci związanych z kultem religijnym coraz częściej uwzględniano tematykę świecką: sceny z życia mieszczan, chłopów, rycerstwa, cykle opowieści i bajek. Często tematem dzieł była krytyka panującego systemu społecznego.

O ile rzeźba średniowieczna obudziła się do życia w portalach francuskich, to malarstwo doszło do głosu przede wszystkim we Włoszech.

Wzorując się na sztuce bizantyńskiej zajęto się przedstawieniami Madonny z Chrystusem oraz biblijnych scen pasyjnych. Szczególne miejsce zajmuje w sztuce gotyku malarstwo miniaturowe i przeżywające swój największy rozkwit malarstwo witrażowe oraz freskowe (kościoły gotyckie były wewnątrz bogato malowane). Doniosłą rolę odegrali w ówczesnej sztuce dwaj genialni malarze Hubert i Jan van Eyckowie, którzy dali początek nowym formom i zapoczątkowali nową technikę, a mianowicie malarstwo sztalugowe olejne. Zrodziło się bowiem ogromne zapotrzebowanie na obrazy religijne, którymi ozdabiano liczne kościoły i klasztorne krużganki.

Podobnie jak w romanizmie tak i w gotyku sztuka miała pełnić określoną rolę. Była w tym czasie jedyną i skuteczną formą masowej propagandy przekazującej treści ideowe głoszone przez Kościół, państwo, czy ogólnie klasę panującą. Piękno wnętrz gotyckich kościołów miało przybliżać do niebieskiego królestwa, a strzelistość wież – dawać do zrozumienia, że tutaj to królestwo jest dla człowieka łatwiejsze do osiągnięcia.

Zabytki sztuki średniowiecznej, zachowane do dziś, zachwycają swoimi formami, precyzją i kunsztem, a co za tym idzie obalają pogląd, że średniowiecze było epoką ciemnoty i zacofania.

Podsumowanie XVIII

- Średniowieczna Europa wykształciła dwa wielkie następujące po sobie style: styl romański (romanizm) i styl gotycki (gotyk).
- Większość budowli romańskich, które do dnia dzisiejszego olśniewają nas swym kunsztem, stanowią klasztory. W średniowieczu były one głównymi ośrodkami kultury.
- Fasady oraz wnętrza świątyń średniowiecznych ozdabiano rzeźbami oraz malowidłami przedstawiającymi zwykle sceny z Biblii, z życia rycerskiego oraz codziennego trudu.
- Sztuka miała charakter wybitnie dydaktyczny. Jej celem było pouczanie i wychowywanie w duchu religii chrześcijańskiej. Była encyklopedią wiary i ówczesnej wiedzy – wykutą w kamieniu księgą przeznaczoną dla mas nieumiejących czytać.
- Styl gotycki powstał i wykształcił się w północnej Francji w połowie XII wieku, skąd szybko rozpowszechnił się na inne kraje, przybierając tam specyficzne cechy i odrębności.
- Najpiękniejsze zabytki architektury gotyku stanowią katedry m.in. na terenie Francji i Włoch.
- W gotyku sztuka miała pełnić określoną rolę. Była jedyną i skuteczną formą masowej propagandy, przekazującą treści ideowe głoszone przez Kościół, państwo, czy ogólnie warstwę panującą.

5. Cywilizacje Dalekiego Wschodu

(87) Średniowieczne państwa Dalekiego Wschodu. Jedną z najstarszych cywilizacji, która przetrwała najazdy koczowników i napór młodszych państw były **Chiny**. Udało się im utrzymać niezależność m.in. dzięki swej wyższości cywilizacyjnej i przewadze liczebnej. Obronie przed atakami z zewnątrz sprzyjały również naturalne granice: morze, góry i lasy. Bariery te pomogły cywilizacji chińskiej osiągnąć stopień rozwoju niedostępny dla cywilizacji Bliskiego Wschodu i Europy, jednak ograniczyły kontakty Chin z innymi cywilizacjami. Izolacjonizm w Chinach wynikał przede wszystkim z płynącej ze starochińskich tradycji koncepcji władzy, według której Chiny są środkiem świata, zaś cesarz, Syn Nieba, panuje nad wszystkimi narodami. Coraz liczniejsze w XVII wieku poselstwa zagraniczne traktowane były więc nie jak równorzędni partnerzy, z którymi można zawiązywać traktaty handlowe, ale niczym wasale przybywający, aby złożyć należną cesarstwu daninę. Spośród wielu europejskich posłów kupców i misjonarzy, którzy dotarli w głąb Azji, najsłynniejszą relację o wschodnich cywilizacjach pozostawił wenecki podróżnik Marco Polo[52], który w Chinach, na służbie u chana mongolskiego spędził 17 lat. Zgodnie z ideami konfucjanizmu cesarze chińscy posiadali władzę absolutną, nieporównywalnie większą niż którykolwiek z monarchów europejskich. „Z mandatu nieba" mieli dbać o rozwój kraju, kontrolować wszystkie dziedziny życia i rozstrzygać wszelkie spory. Aby skutecznie rządzić krajem cesarze potrzebowali porządnego aparatu administracyjnego. Cechą charakterystyczną chińskiej cywilizacji stała się rozbudowana zawodowa biurokracja, zajmująca różne urzędy na szczeblu centralnym i lokalnym. Urzędnicy, utrzymywani z posiadłości przypisanych do stanowisk, bądź z pensji państwowych, musieli wykazać się znajomością doktryny konfucjańskiej i gruntownym wykształceniem. O osiągnięciach cywilizacyjnych Chin świadczy długa lista odkryć i wynalazków, o czym była już mowa. Uważa się, że średniowieczne Chiny miały szansę, aby na kilkaset lat przed Europą dokonać rewolucji przemysłowej i rozwinąć gospodarkę kapitalistyczną. Rozwój tego

[52] Marco Polo (1254–1324) kupiec wenecki, najwybitniejszy europejski podróżnik średniowiecza. W 1271 r. wyruszył w podróż z ojcem i stryjem, którzy jechali z misją od papieża Grzegorza X do chana Mongołów Kubilaja. Po 3-letniej podróży przez Anatolię, Persję i Azję Środkową dotarli do letniej rezydencji chana w Shangtu, a następnie do Pekinu. W ciągu 17 lat pobytu w Chinach Marco Polo odbył wiele podróży po tym kraju i poza jego granice. Na terenie Chin pełnił w tym czasie również funkcje administracyjne. 3-letnia droga powrotna do Wenecji również dostarczyła mu ogromnej wiedzy o Bliskim i Dalekim Wschodzie.

państwa hamowały jednak: wszechwładna biurokracja, ograniczająca wpływy z zewnątrz ideologia konfucjańska, a przede wszystkim inwazja mongolska.

Druga z wielkich cywilizacji Dalekiego Wschodu – **Indie** – kusiła licznych najeźdźców swymi bogactwami. Północno-zachodnie Indie znalazły się najpierw w granicach imperium perskiego, następnie zostały podbite przez Aleksandra Macedońskiego i jego hellenistycznych spadkobierców, wreszcie w VIII wieku dostały się pod panowanie Arabów. Kupcy arabscy praktycznie zmonopolizowali handel towarami indyjskimi, czerpiąc z niego ogromne zyski. Ominięcie tego pośrednictwa stało się jednym z głównych celów Europejczyków i doprowadziło do wielkich odkryć geograficznych. W Indiach nie wykształciło się scentralizowane państwo, lecz zostały one podzielone na wiele państewek, toczących ze sobą ciągłe wojny. Charakterystyczny dla tej cywilizacji stał się podział społeczeństwa na cztery klasy: kapłanów, wojowników, chłopów i poddanych oraz podział na wiele kast. Znaczne osiągnięcia możemy dostrzec w dziedzinie matematyki (np. cyfry znane w Europie jako arabskie) i astronomii (Arabowie odkryli m.in., że Ziemia obraca się wokół własnej osi). W VIII wieku cywilizacja indyjska weszła w okres zastoju, spowodowany pogłębiającą się anarchią polityczną oraz izolacją od świata. Rozbicie Indii pogłębił konflikt między hinduizmem a islamem, który w XX wieku doprowadził do powstania Pakistanu i Bangladeszu.

Z wzorców i osiągnięć chińskich czerpała kolejna cywilizacja średniowieczna Dalekiego Wschodu – **Japonia**. Dla Japończyków ważniejsza jednak niż propagowana przez konfucjanizm służba państwu była wierność tradycjom przodków i lojalność wobec własnego rodu (na rody podzielone było całe społeczeństwo). Próby przeniesienia do Japonii scentralizowanego modelu organizacji państwa zakończyły się klęską. Możnowładcy tworzyli własny system władzy – szogunat, czyli system administracji wojskowej, na czele którego stał szogun (dyktator wojskowy), dożywotnio sprawujący władzę nad swymi wasalami. System ten przetrwał w Japonii aż do XIX wieku. Podstawą szogunatu była warstwa wojowników – samurajów, podobnie jak w przypadku rycerstwa europejskiego utrzymująca się z posiadłości ziemskich uprawianych przez chłopów. Podobnie jak w Europie istniał kodeks rycerski, tak w Japonii istniał kodeks samurajski, w którym głównymi hasłami były: wierność, posłuszeństwo, honor.

Japończycy dokonali również licznych osiągnięć w dziedzinie kultury i sztuki. Do wynalazków i odkryć związanych z tą cywilizacją należą m.in.: sztuka ogrodowa (ogrody miniaturowe, ogrody herbaciane, ogrody spacerowe), charakterystyczna architektura (prostota konstrukcji, przesuwane wewnętrzne i zewnętrzne ścianki), sztuka malarska, barwne drzeworyty, ilustracje towarzyszące literaturze, ikebana – japońska sztuka układania kwiatów, której najstarsza odmiana znana była już od XI wieku.

(88) Ekspansja Mongołów na Wschód i na Zachód. Koczownicze plemiona Mongołów żyły na obszarach dzisiejszej Mongolii, Mandżurii i południowo-wschodniej Syberii. W XII wieku, w wyniku rozkładu ustroju rodowego i powstania różnic majątkowych, zaczęły się tworzyć innego rodzaju wspólnoty, zwane ordami. Ordy łączyły się w plemiona rządzone przez wodzów – chanów, mających nieograniczoną władzę nad społecznością plemienną. W toku walk między rywalizującymi plemionami tworzyły się pierwsze państwa. Na ich czele stali wielcy chanowie.

Jedno z państw mongolskich zostało zorganizowane w 1206 roku przez Temudżyna[53]. Przyjął on tytuł wielkiego chana, czyli Czyngis-chana. Czyngis-chan przekształcił koczujących wojowników w zdyscyplinowaną armię konną, wzorowaną na armii chińskiej. Zdobyła ona wkrótce Chiny i Mongołowie (zwani też od jednego z plemion Tatarami) narzucili im zwierzchnictwo. Następnie Czyngis-chan podbił Chorezm, Iran, Bucharę i Afganistan. Armia stale była powiększana i unowocześniana. Mongołowie pokonywali dziennie nawet do stu kilometrów. Przy szturmowaniu miast posługiwali się machinami oblężniczymi, które wozili ze sobą w częściach. Mieli dobrze zorganizowany wywiad i przed bitwą przeprowadzali rozpoznanie przeciwnika. Stosowali różnego rodzaju podstępy i zasadzki. W wojsku mongolskim panowała wysoka karność. W podbitych krajach zdobywcy zatrzymywali w swoich rękach tylko sprawy wojskowe i podatkowe, pozostawiając dużą samodzielność dotychczasowym władcom. Popierali rzemiosło i handel, otaczali opieką naukę i sztukę, byli tolerancyjni wobec wyznawców różnych religii.

Planom dalszych podbojów mogła przeszkodzić Ruś, dlatego Mongołowie najpierw skierowali się na jej terytorium, by później bez trudu realizować swoje wyprawy wojenne. Przeciwko Mongołom wystąpiły połączone wojska ruskie i połowieckie, które jednak zostały rozbite nad rzeką Kałką w 1223 roku. Ruś stanęła otworem przed najeźdźcami, ale Mongołowie nie kontynuowali podboju, uzupełniając siły i utrwalając panowanie na zdobytych obszarach. Poza tym w 1227 roku umarł Czyngis-chan i państwo zostało podzielone między jego synów i wnuka, w wyniku czego powstały cztery odrębne państwa. Zachodnią częścią, czyli Złotą Ordą, władał wnuk Czyngis-chana, Batu-chan[54], który kontynuował podboje.

Wkrótce wojska Złotej Ordy ruszyły na Ruś i kolejno łamały opór książąt dzielnicowych. W 1240 roku został zdobyty Kijów i Ruś znalazła się pod

[53] Czyngis-chan, do 1206 r. Temudżyn (1155 lub 1162-1227) – władca mongolski, twórca i wieloletni przywódca imperium mongolskiego.

[54] Batu-chan (1205-1255) – władca mongolski, wnuk Czyngis-chana, założyciel Złotej Ordy.

panowaniem Tatarów na prawie 250 lat. W opanowanych księstwach ustanowili oni swoich namiestników, których głównym zadaniem było ściąganie daniny od ludności. Władzę nadal sprawowali książęta ruscy na mocy specjalnego, pisemnego upoważnienia chana. Taki przywilej sprawowania władzy nazywa się jarłyk. Książę był odpowiedzialny za utrzymanie spokoju i wypełnianie zobowiązań podatkowych wobec władzy zwierzchniej. W razie kłopotów mógł wzywać na pomoc wojska mongolskie.

Celem kolejnej wyprawy tatarskiej były Węgry. Aby uniemożliwić Polakom przyjście im z pomocą, wyruszyły równocześnie dwie wyprawy: zasadnicza na Węgry, a mniejsze siły przeciwko – Polsce. Napastnicy zdobyli Sandomierz, a następnie, rozdzieliwszy się, pustoszyli ziemie polskie. Jeden oddział ruszył w kierunku północnym, drugi na Małopolskę i zdobył Kraków. Po ponownym połączeniu się wojska tatarskie skierowały się na Śląsk. W 1241 roku doszło do rozstrzygającej bitwy pod Legnicą, w której rycerstwo polskie poniosło klęskę. Jeszcze przez jakiś czas Tatarzy pustoszyli Śląsk, a potem pomaszerowali na Morawy, aby rycerstwo czeskie nie udzieliło Węgrom pomocy.

Tymczasem na Węgrzech najeźdźcy straszliwie pustoszyli kraj. Po ciężkich walkach pokonali rycerstwo węgierskie, dowodzone przez króla Belę IV[55]. Po złamaniu oporu Węgrów, po zniszczeniu i ograbieniu najechanych terenów i wzięciu pewnej liczby ludności w niewolę (jasyr), Tatarzy wycofali się na wschód.

Ziemie polskie jeszcze wielokrotnie były nękane przez zagony tatarskie, których celem było zdobycie łupów i jeńców.

Potęga Mongołów znacznie osłabła w drugiej połowie XIII wieku w wyniku dalszych podziałów i tworzeniu nowych chanatów. Związki pomiędzy poszczególnymi chanatami rozluźniły się, zwłaszcza że różniła je religia. W zachodnich częściach rozwijał się bowiem głównie islam, a we wschodnich – buddyzm.

Podsumowanie XIX

- Zgodnie z ideami konfucjanizmu cesarze chińscy posiadali władzę absolutną, nieporównywalnie większą niż którykolwiek z monarchów europejskich. Mieli dbać o rozwój kraju, kontrolować wszystkie dziedziny życia i rozstrzygać wszelkie spory.
- Cechą charakterystyczną chińskiej cywilizacji stała się rozbudowana zawodowa biurokracja, zajmująca różne urzędy na szczeblu centralnym i lokalnym.

[55] Bela IV (1202-1270) – król Węgier z dynastii Arpadów, panował w latach 1235-1270.

- Rozwój tego państwa hamowały: wszechwładna biurokracja, ograniczająca wpływy z zewnątrz ideologia konfucjańska, a przede wszystkim – inwazja mongolska.
- W Indiach nie wykształciło się scentralizowane państwo, lecz zostały one podzielone na wiele państewek, toczących ze sobą ciągłe wojny.
- Charakterystyczny dla cywilizacji Indii stał się podział społeczeństwa na cztery klasy: kapłanów, wojowników, chłopów i poddanych oraz podział na wiele kast.
- Dla Japończyków najważniejsza była wierność tradycjom przodków i lojalność wobec własnego rodu. Próby scentralizowania państwa zakończyły się klęską.
- Możnowładcy tworzyli własny system władzy – szogunat, czyli system administracji wojskowej, na czele którego stał szogun (dyktator wojskowy), dożywotnio sprawujący władzę nad swymi wasalami.
- Na początki XIII wieku Temudżyn, który przyjął tytuł wielkiego chana, czyli Czyngis-chana, rozpoczął tworzenie państwa mongolskiego, które w wyniku podbojów opanowało znaczną część Azji i Europy Wschodniej.

ROZDZIAŁ IV

Średniowieczne korzenie cywilizacji europejskiej

1. Budowanie jedności politycznej średniowiecznej Europy

(89) Przestrzeń polityczna Europy po upadku *Imperium Romanum*. Upadek imperium rzymskiego przyczynił się do powstania szeregu różnego rodzaju struktur państwowych. Na wschodzie dominowało cesarstwo bizantyńskie, zaś Zachód opanowany był przez plemiona barbarzyńskie, które można podzielić na śródziemnomorskie, germańskie i słowiańskie. W odróżnieniu od czasów rzymskich, gdy praktycznie całe terytorium Europy obejmowało jedno wielkie państwo, Europa średniowieczna była rozbita politycznie. Wraz z systemem lennym rozbicie osiągało coraz większe rozmiary, przekształcając jednolity dotąd kontynent w istną mozaikę politycznych ośrodków (królestw, księstw, hrabstw, niezależnych miast itp.).

(90) Frankonia Merowingów i Karolingów. Spośród wszystkich państw powstałych na gruzach imperium rzymskiego najpotężniejszym stało się państwo germańskich Franków. Ich znaczenie urosło od roku 486, kiedy podbili Galię – obszar pozostający dotąd w kręgu kulturowym starożytnego Rzymu. W 496 roku przywódca Franków – Klodwig (Chlodwig)[56] – przyjął chrzest, a tym samym jego państwo stało się pełnoprawnym podmiotem chrześcijańskiej Europy. Wykorzystali to papieże, których przywództwo było wówczas w różnych częściach Galii podawane w wątpliwość. Papieże udzielili Frankom wsparcia w walce o podporządkowanie Wizygotów i Burgundów – plemion również zamieszkujących Galię, lecz ochrzczonych w nauce ariańskiej, potępionej przez Kościół rzymski. Arianizm zakładał, że nie ma równości między trzema osobami boskimi, jako że Chrystus miał być przede wszystkim człowiekiem, a nie jednocześnie bogiem. Nie

[56] Klodwig, Chlodwig (ok. 465-511) – król Franków z dynastii Merowingów od 481 r., zjednoczył wszystkie plemiona frankijskie; w 496 r. przyjął chrzest.

był więc równy swemu Ojcu. Taki pogląd został jednak odrzucony przez kolejne sobory Kościoła w Nicei (325 roku) i Konstantynopolu (381 roku).

Wsparcie Franków przez papieży przyczyniło się do ich ostatecznego zwycięstwa nad Wizygotami i Burgundami w pierwszej połowie VI wieku. Opanowali oni wtedy Akwitanię i Prowansję, dzięki czemu uzyskali dostęp do Morza Śródziemnego.

Zapoczątkowana panowaniem Klodwiga dynastia Merowingów nie potrafiła zachować jedności swojego państwa. Spadkobiercy rywalizowali między sobą o uzyskanie jak największych korzyści terytorialnych, co doprowadziło do rozbicia państwa.

W VII wieku, gdy Merowingowie tracili coraz bardziej na znaczeniu, władzę w państwie przejął ród Karolingów, z którego dotąd wywodzili się wysocy urzędnicy królewscy – majordomowie. Już w 732 roku pierwszy przedstawiciel rodu, Karol Martel (Młot)[57], uratował Galię przed podbojem, pokonując pod Poitiers nacierających od południa Arabów, którzy opanowali już wtedy całą Hiszpanię i pragnęli rozszerzać swoje wpływy dalej na północ. Syn Karola Martela – Pepin Krótki[58] – wspierał papieży w ich rywalizacji z germańskim ludem Longobardów. Pepin odebrał Longobardom część terytorium, które przekazał papieżowi, jako tzw. „ojcowiznę św. Piotra". W ten sposób w 754 roku zostało utworzone, podlegające władzy papieża, Państwo Kościelne. W zamian za pomoc Pepin uzyskał poparcie papieży i w 751 roku przyjął tytuł królewski, likwidując fikcyjne już rządy tzw. „gnuśnych" Merowingów.

W 754 roku papież Stefan II udzielił Pepinowi królewskiego namaszczenia, czyniąc z niego Bożego namiestnika i pomazańca. Władca uzyskał również prawo do mianowania biskupów i wydawania ustaw dla duchowieństwa. Sprzyjało to formułowaniu poglądu o szczególnym posłannictwie Franków, jako ludu Bożego. Uważali, że to oni, a nie Bizancjum i jego przywódcy, mają przewodzić chrześcijańskiemu światu. Żywiąc takie przekonanie, Karolingowie kontynuowali podboje, tworząc podwaliny przyszłego cesarstwa.

(91) Odnowienie cesarstwa na Zachodzie. Pepin Krótki i jego syn Karol – późniejszy cesarz Karol Wielki[59] – podporządkowali sobie prawie

---

[57] Karol Martel, Młot (686-741) - majordom w państwie Franków i faktyczny władca tego państwa, pokonał Arabów w bitwie pod Poitiers w 732 r., wzmocnił państwo, a zwłaszcza pozycję dynastii, zwanej od jego imienia dynastią Karolingów.

[58] Pepin Krótki, Mały (714-768) – majordom ostatniego króla Franków z dynastii Merowingów, Childeryka III, a od 751 r. król Franków, pierwszy król z dynastii Karolingów, syn Karola Młota; pokonał Longobardów i utworzył Państwo Kościelne.

[59] Karol Wielki (742-814) – król Franków od 768 r. i cesarz od roku 800, najwybitniejszy władca z dynastii Karolingów, syn Pepina Małego; za jego czasów państwo przeżywało

całą Galię, północne i środkowe obszary dzisiejszych Włoch, ziemie Sasów, Bawarię, a nawet część państwa Awarów, obejmującą tereny dzisiejszych Węgier.

Wojny toczone przez Karolingów nie zawsze kończyły się sukcesem. W 778 roku część armii Karola Wielkiego z hrabią Rolandem na czele została rozgromiona przy próbie forsowania Pirenejów. Klęska poniesiona w walkach z tamtejszym ludem Basków zainspirowała później autora *Pieśni o Rolandzie* – jednego z najbardziej znanych utworów literackich średniowiecza.

Zwieńczeniem ekspansywnej polityki Karolingów, a jednocześnie nawiązaniem do rzymskiej tradycji, było ogłoszenie w 800 roku Karola Wielkiego cesarzem. Paradoksalnie jednak decyzja, którą ogłosił światu papież Leon III, nie wywołała w Karolu Wielkim entuzjazmu: zarówno papież, jak i zgromadzeni wokół niego wielmoże byli bowiem postaciami dość kontrowersyjnymi. Aktem koronacji papież wyrażał zamiar odbudowy cesarstwa na Zachodzie.

Państwo Karola Wielkiego nie posiadało rozbudowanego aparatu rządzenia. Cesarz rezydujący w mieście Akwizgran (obecnie Aachen w Niemczech) zachowywał kontrolę nad lokalnymi urzędnikami za pośrednictwem specjalnych wysłanników (*missi*). Przeciwwagą dla tendencji odśrodkowych lub dla spisków arystokracji w poszczególnych prowincjach były walne zjazdy (*conventa*), na których cesarz spotykał się z możnymi, by zasięgać ich rady i opinii. W rzeczywistości jednak państwo Karola Wielkiego było luźnym związkiem: właściciele ziemscy sprawowali nieograniczoną władzę w swych posiadłościach (zwłaszcza wobec ludzi niewolnych), a cesarz interesował się jedynie tą ludnością, która znajdowała się w jego prywatnej domenie. W pozostałej części kraju ważne dlań było tylko posłuszeństwo arystokratów, średnich i drobnych właścicieli ziemskich.

(92) Renesans karoliński. Czasy Karola Wielkiego przyniosły postęp w dziedzinie kultury, określany jako „renesans karoliński". Na dworze cesarskim pojawili się wtedy liczni pisarze i uczeni, odrodziła się znajomość łaciny, mnisi przepisywali w klasztorach stare księgi, w ten sposób ocalając dawne teksty. Te wszystkie działania występowały nieprzypadkowo, inspirował je cesarz, w imię konkretnych interesów. Z jednej strony chodziło o podniesienie poziomu wykształcenia państwowych urzędników, a z drugiej o umocnienie słabego jeszcze prestiżu dynastii karolińskiej i pokazanie

---

największy rozwój terytorialny. Jako najpotężniejszy władca Zachodu podjął ideę uniwersalizmu cesarstwa rzymskiego i odnowił je. Przeprowadził liczne reformy: prawa, monetarną, szkolnictwa, pisma, administracji, za jego rządów prężnie rozwijała się kultura oraz architektura.

całemu światu, że młode cesarstwo posiada już bogaty, wielopłaszczyznowy dorobek. Rozwój kultury na cesarskim dworze następował zatem w dużym stopniu w imię budowy potęgi państwa.

(93) Rozpad monarchii karolińskiej. Jak każdy wielki twór państwowy, cesarstwo karolińskie rozbijały tendencje odśrodkowe, uosabiane przez poszczególnych wielmożów. W 840 roku zmarł cesarz Ludwik Pobożny[60] – syn i następca Karola Wielkiego. Wywiązała się wówczas rywalizacja o władzę między trzema synami Ludwika Pobożnego: Lotarem, Karolem (zwanym później Łysym) i Ludwikiem (zwanym później Niemieckim). Ostatecznie w 843 roku w Verdun między trzema braćmi zawarty został traktat, dzielący państwo na trzy części: Ludwik Niemiecki otrzymał część wschodnią, Karol Łysy – zachodnią, a Lotar – środkową, tj. północną Italię i wąski pas pomiędzy państwami Karola i Ludwika, nazwany od imienia władcy Lotaryngią.

Traktat z Verdun naszkicował granice państw, które w znacznym stopniu przypominają te funkcjonujące obecnie. Z państwa wschodniofrankijskiego w niedługim czasie powstały Niemcy, a z państwa zachodniofrankijskiego – Francja. Państwo Lotara w swej południowej części rozpadło się na kilka księstw, zaś pas pomiędzy Francją i Niemcami był terenem spornym aż do czasów drugiej wojny światowej, kiedy wykształciła się współczesna granica biegnąca wzdłuż rzeki Ren.

(94) Święte Cesarstwo Rzymskie. W państwie wschodniofrankijskim dynastia Karolingów utrzymała się do połowy X wieku. Po jej wygaśnięciu korona niemiecka z dziedzicznej stała się elekcyjną. To sprzyjało rozwojowi tendencji odśrodkowych i rywalizacji poszczególnych książąt. W 919 roku władzę w Niemczech objął Henryk I[61], zapoczątkowując rządy nowej, wywodzącej się z Saksonii dynastii Ludolfingów. Po Henryku kolejnymi jej przedstawicielami byli Otton I (936–972), Otton II (973–983) i Otton III (983–1002). Pod rządami Ottonów nastąpiło wyraźne wzmocnienie jedności państwa. Otton I Wielki pokonał zagrażające mu plemiona węgierskie, rozpoczął chrystianizację Słowian i z powodzeniem zaangażował się w konflikty dynastyczne w państwach północnowłoskich, gdzie wspierał papieża Jana XII w walce z lokalnymi wielmożami. To zjednało mu przyjaźń

[60] Ludwik Pobożny (778-840) – od 781 r. król Akwitanii, od 814 r. król Franków i cesarz rzymski, syn Karola Wielkiego.

[61] Henryk I Ptasznik (876-936) – książę Saksonii w latach 912-936 i król Niemiec z dynastii Ludolfingów w latach 919-936. Jego zasługą była konsolidacja wewnętrzna państwa. Zapoczątkował okres świetności Niemiec pod panowanie saskiej dynastii Ottonów.

papieża, który z wdzięczności w 962 roku koronował Ottona I na cesarza rzymskiego. Cesarstwo nazywało się odtąd Cesarstwo Rzymskie (od XV wieku aż po jego upadek w roku 1806 stosowano nazwę: Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego).

(95) Uniwersalizm średniowieczny. Wzorując się na starożytnym Rzymie, gdzie granice cesarstwa i poznanego dotąd świata były jednym i tym samym, tytuł cesarza rzymskiego miał oznaczać, że niemiecki władca jest panem całego świata, że jego władza ma charakter uniwersalny, tj. nie mający żadnych ograniczeń ani co do kompetencji, ani co do zasięgu terytorialnego.

Z tej interpretacji wynikało więc, że to Otton I ma być tymże ogólnoświatowym władcą oraz powinni podporządkować mu się wszyscy bez wyjątku królowie, książęta, a nawet papież i Kościół. Pogląd, zwany uniwersalizmem cesarskim, rozwinął zwłaszcza cesarz Otton III, który marzył o utworzeniu uniwersalistycznej, czyli ogólnoświatowej monarchii, w skład której wchodziłyby Niemcy (Germania), Rzym (Roma), Francja (Galia) i Słowiańszczyzna (Sclavinia). Nagła śmierć Ottona III (1002 roku) przekreśliła jednak te plany, choć niemieccy cesarze nadal dążyli do panowania nad całym światem.

Urzeczywistnieniu idei uniwersalizmu cesarskiego sprzeciwili się jednak papieże. Wśród tych ostatnich wymienić należy w szczególności Grzegorza VII, którego pontyfikat przypada na lata 1073–1085. Papież uznał, że to nie on i reszta świata mają podporządkować się cesarzowi, tylko odwrotnie: to cesarz i pozostali przywódcy mają podporządkować się właśnie jemu, tj. papieżowi. W odróżnieniu od uniwersalizmu cesarskiego była to zatem idea uniwersalizmu papieskiego, zakładająca, że władcą świata ma być papież. Niemieccy cesarze nie byli rzecz jasna skłonni do rezygnacji z władzy na rzecz papieża, co doprowadziło do wybuchu wieloletniego konfliktu.

(96) Normanowie i ich ekspansja. Normanowie, zwani również Wikingami, zamieszkiwali obszary dzisiejszej Skandynawii i kojarzą się z siejącymi postrach wojownikami, grabiącymi napotkane statki lub zajmowane obszary. Skojarzenie to jest po części tylko słuszne. Normanowie początkowo ograniczali się do łupieżczych wypraw do swoich sąsiadów, skąd na zimę wracali do siebie, później jednak zaczęli osiedlać się na podbitych terenach.

Część z nich, pod wodzą Ruryka, zajęła obszary na północy dzisiejszej Rosji, w pobliżu miasta Nowogród. Już w połowie IX wieku Normanom, którzy w tradycji rosyjskiej zwani Waregami, udało się przetrzeć szlak handlowy biegnący wzdłuż rzeki Dniepr do Morza Czarnego i dalej aż do

Konstantynopola (szlak „od Waregów do Greków"). Handlowano również z Kalifatem Bagdadzkim, szlakiem wzdłuż rzeki Wołgi i dalej przez Morze Kaspijskie. Waregowie wzięli aktywny udział w budowie państwowości ruskiej.

Inna część Normanów zawojowała ziemie we Francji, wokół ujścia Sekwany (to od nich region nosi po dziś dzień nazwę Normandia). Po kilkunastu latach walk z podbitymi Frankami doszło do ugody z francuskim królem Karolem Prostakiem[62] (w 911 roku), na mocy której Normanowie uzyskali zdobyte ziemie w lenno, lecz w zamian musieli bronić ich przed wrogami zewnętrznymi. Jeszcze inna część Normanów opanowała małe wyspy leżące na Morzu Północnym, a w dalszej kolejności również Islandię, Grenlandię i być może nawet północno-wschodnie wybrzeże dzisiejszej Kanady (około roku 1000, tj. pięćset lat przed wyprawą Krzysztofa Kolumba). Ostatniej części Normanów udało się opłynąć całą Europę i dostać aż do Półwyspu Apenińskiego, na którego południu stworzyli potężne państwo. Podbojom uległy również obszary nadmorskie dzisiejszej Hiszpanii, Portugalii i południowej Francji.

(97) Początki Anglii. Osobny rozdział stanowi historia podboju Anglii. Pierwotnie była ona zamieszkała przez celtyckich Brytów, od których wywodzi się nazwa Wielka Brytania. Następnie opanowali ją Rzymianie, a po ich odejściu kraj został w połowie V wieku podbity przez germańskie plemiona Anglów, od których pozostała nazwa Anglia, Sasów i Jutów. Od połowy IX wieku Anglosasi borykali się z problemem najazdów duńskich Normanów. Pomimo trwających ponad półtora wieku walk, cały obszar Anglii został zajęty przez Duńczyków, a ich przywódca – Kanut I[63] koronował się na króla Anglii (w 1016 roku). Anglosasom udało się przejściowo odzyskać kontrolę nad państwem, jednak w 1066 roku na Anglię najechali francuscy Normanowie z Wilhelmem, zwanym Zdobywcą[64], na czele. Anglosasi zostali definitywnie pokonani w bitwie pod Hastings, a Wilhelm stał się pierwszym królem Anglii z dynastii Normanów, która panowała przez dwieście lat, tj. do połowy XII wieku.

---

[62] Karol Prostak (879-929) – król zachodniofrankijski w latach 898-922.

[63] Kanut I Wielki (996-1035) – król Anglii w latach 1016-1035, Danii w latach 1018-1035 i Norwegii w latach 1028-1035.

[64] Wilhelm Zdobywca (ok. 1028-1087) – książę Normandii od 1035 r. i król Anglii od 1066 r.

Podsumowanie XX

- Jednym z największych państw powstałych na gruzach cesarstwa zachodniorzymskiego była Frankonia, której władcami byli Merowingowie, a potem Karolingowie.
- Najwybitniejszy władca karoliński – Karol Wielki – próbował wskrzesić cesarstwo rzymskie. W 800 roku Karol Wielki został ogłoszony cesarzem.
- Imperium Karola Wielkiego podzielili między siebie jego wnukowie. Wskutek dokonanego przez nich podziału zarysowały się kształty dzisiejszej Francji i dzisiejszych Niemiec.
- Tendencje uniwersalistyczne w Europie zdradzali zarówno cesarze, jak i papieże.
- Na przełomie tysiącleci wybrzeża kontynentu europejskiego były przedmiotem ekspansji Normanów.

2. Rola Kościoła w życiu politycznym Europy

(98) Rozwój chrześcijaństwa we wczesnym średniowieczu. We wczesnym średniowieczu obszar oddziaływania chrześcijaństwa przemieścił się z rejonów wokół basenu Morza Śródziemnego do Europy Zachodniej, ponieważ najstarsze centra chrześcijańskie (Afryka i Azja Mniejsza) znalazły się pod panowaniem Arabów. Wędrówki ludów początkowo osłabiły chrześcijaństwo, jednak wkrótce zaczęło się ono intensywnie rozwijać na terenie Irlandii, Hiszpanii, Francji, Anglii, Niemiec, Lombardii i Skandynawii. W strefie oddziaływania religii chrześcijańskiej znalazły się plemiona germańskie i romańskie. W okresie VII–XI wieku nastąpiła chrystianizacja Słowian, obejmująca tereny Czech, Polski, Chorwacji, Słowenii, Słowacji. Od IX do XV wieku prowadzono akcję misyjną wśród Węgrów, Finów i ludów bałtyckich. Działalność misyjna rozwijała się również na wschodzie kontynentu. Misje bizantyńskie, prowadzone w VII–X wieku, zaowocowały powstaniem wspólnot chrześcijańskich w Bułgarii, Serbii, Rusi Kijowskiej i Rusi Moskiewskiej.

(99) Kościół „wieków średnich”. Chrześcijaństwo odgrywało fundamentalną rolę w procesie kształtowania się Europy średniowiecznej. Szczególnym przełomem było ustanowienie przez Pepina, władcę Franków, Państwa Kościelnego, co nastąpiło w 754 roku.

Kościół stał się *de facto* monarchią, w której o wszystkich istotnych kwestiach oprócz papieża decydował również dwór, zwany Kurią Rzymską.

Tworzyło ją m.in. kolegium kardynalskie. Największym honorem, zarezerwowanym wyłącznie dla tego kolegium, stał się wkrótce wybór papieża (konklawe).

Najważniejszymi przedstawicielami duchowieństwa we wszystkich krajach byli biskupi, którzy zarządzali jednostkami administracyjnego podziału Kościoła – diecezjami. Przez posiadanie określonej stolicy biskupiej biskup, jako następca Apostołów, stawał się dla ludu chrześcijańskiego w diecezji najwyższym kapłanem, sędzią i administratorem. Przy kościołach biskupich – katedrach – powstawały kapituły katedralne, czyli kolegia duchownych wspomagające biskupów w zarządzaniu diecezjami. Szczególnego znaczenia nadało kapitule prawo wyboru biskupa, a bogate uposażenie jej członków – prałatów i kanoników – podniosło ich rangę społeczną. Diecezje dzieliły się na dekanaty, na których czele stali dziekani.

W średniowieczu podstawę życia religijnego stanowiły sakramenty Kościoła. Rozwinęły się w tym okresie cztery rodzaje praktyk religijnych: różnorodne obrzędy związane z powstaniem licznych bractw, nabożeństwa do świętych, których liczba ciągle rosła, posty i pielgrzymki. Najwyższą formą religijnego oddania się było poświęcenie się życiu klasztornemu. Wielka epoka zachodniego monastycyzmu zaczęła się w VI wieku, gdy św. Benedykt, twórca reguły benedyktyńskiej, założył klasztor na Monte Cassino. Klasztor stał się wkrótce wzorem dla zakładanych na terenie całej Europy setek klasztorów tej i innych reguł.

W epoce średniowiecza papieże odgrywali poważną rolę polityczną. Niejednokrotnie decydowali o najważniejszych sprawach całej Europy. W razie występowania więcej niż jednego kandydata do godności cesarskiej, papież uważał się za uprawnionego do wyboru jednego z nich. Dla przykładu w 875 roku Jan VII wskazał i ukoronował na cesarza Karola Łysego[65]. Niektórzy papieże z prawa do koronacji cesarza wyprowadzili wniosek o swym prawie do złożenia cesarza z tronu, czyli odebrania mu korony (na synodzie wielkopostnym w Rzymie Grzegorz VII ekskomunikował cesarza Henryka IV[66] i zwolnił poddanych z obowiązku wierności władcy). Gdy po 962 roku godność cesarska została związana z królami niemieckimi, papieże starali się wpływać na kandydatury do tronu niemieckiego, czyli na osobę przyszłego cesarza.

---

[65] Karol Łysy (823-877) – król zachodniofrankijski od 843 r., cesarz rzymski od 875 r. i król Italii od 876 r.,

[66] Henryk IV (1050-1106) – król niemiecki od 1056 r., Święty Cesarz Rzymski w latach 1084-1105.

(100) Reforma gregoriańska. Reforma gregoriańska to ruch religijno-społeczny w Kościele w XI i XII wieku. Sama nazwa utrwaliła się dopiero w połowie XX wieku, a pochodzi od imienia jednego z przywódców duchowych ruchu, papieża Grzegorza VII. W ocenie historiografii współczesnej reforma była raczej ruchem „oddolnym", gdyż papiestwo nie wypracowało jej programu, a jedynie nadało ogólnokościelny zasięg.

Potrzeba reformy wzięła się z poważnego kryzysu moralnego i organizacyjnego oraz z konfliktu Kościoła z władzą świecką. Ruch reformy rozpoczął się od środowiska monastycznego (klasztory). Jego przejawem było zarówno odrodzenie się zakonu benedyktynów, jak i powstanie nowych wspólnot zakonnych, najczęściej pustelniczych, np. kartuzów, kamedułów czy cystersów, a także całej rodziny zakonów żyjących wg reguły św. Augustyna (kanoników regularnych). Największe znaczenie w tym nurcie uzyskał benedyktyński klasztor w Cluny, który pod rządami wybitnych opatów przekształcił się w imponującą kongregację obejmującą całą Europę Zachodnią. Z grona mnichów kluniackich wywodzili się niektórzy papieże reformy. Od początku XII wieku opactwo zaczęło tracić swoją pozycję na rzecz nowych zakonów, głównie cystersów i kanoników regularnych. Klasztor zamknięto w 1790 roku, w czasie rewolucji francuskiej.

Postulaty reformy gregoriańskiej koncentrowały się wokół czterech istotnych kwestii:

- symonii, czyli praktyki kupowania lub sprzedawania beneficjów i godności kościelnych (tytułów, stanowisk, urzędów), jak również związanej z nimi władzy sprawowania sakramentów;
- celibatu duchownych (bezżeństwa);
- inwestytury (decydowania przez monarchów i możnych o obsadzie godności kościelnych);
- systemu „kościołów prywatnych", który uznawano za źródło kryzysu w Kościele.

Zdecydowaną walkę z symonią i nieprzestrzeganiem celibatu przez duchownych rozpoczął już – uważany za pierwszego z papieży reformy – Leon IX (1049–54), wspierany przez grono reformatorów i pisarzy. Jego energiczna działalność, połączona z podróżami apostolskimi, przyniosła wzrost autorytetu papieskiego w całym Kościele. Walce z symonią służyć miały także dekrety ogłaszane przez kolejnych papieży, zakazujące najpierw przyjmowania kościołów przez duchownych z rąk świeckich, a następnie posiadania kościołów przez świeckich. W miejsce systemu „prywatnych kościołów" miała się pojawić wyraźniej podporządkowana biskupowi sieć parafialna, co ostatecznie potwierdził Sobór Laterański IV w 1215 roku.

(101) Spór o inwestyturę. Niemieccy cesarze nie byli rzecz jasna skłonni do rezygnacji z władzy na rzecz papieża, co doprowadziło do wybuchu wieloletniego konfliktu. Spór dotyczył także kontroli nad pokaźnymi majątkami. Kolejni cesarze i papieże spierali się o to, kto ma nadawać lenna (tj. ziemie i urzędy) i stanowiska kościelne. Kto, innymi słowy, ma mieć prawo do tzw. inwestytury? Była to bardzo poważna sprawa, gdyż inwestytura oznaczała nie tylko władzę nad rzeszą wasali, lecz i kontrolę nad wielkimi bogactwami danych prowincji, diecezji itp.

Istota konfliktu polegała na odpowiedzi na podstawowe pytanie: która władza – duchowna (papież) czy świecka (cesarz, król) jest ważniejsza. Z tytułu uprawnień lennych prawo do inwestytury uzurpowali sobie władcy świeccy, chcąc uzależnić całkowicie Kościół od państwa. Kościół Zachodni, w przeciwieństwie do Kościoła Wschodniego, zachował spory zakres niezależności od władzy świeckiej i nie zamierzał z niego zrezygnować. Już w IV wieku Kościół Zachodni stanął w obronie wolności przed wzrastającą ingerencją ze strony cesarzy (cezaropapizmem). W tym celu ukształtował się system wyższości władzy papieskiej nad cesarską, zwany teokracją papieską lub papocezaryzmem.

Jako pierwszy świeckiej inwestyturze cesarskiej przeciwstawił się wspomniany już papież, św. Grzegorz VII[67]. Historiografia upatruje w nim twórcę modelu Kościoła, określanego mianem „monarchii papieskiej". Zasadnicze idee owego modelu wyraża najsławniejszy dokument *Dictatus papae* (1075 roku). Wychodząc z założenia, że władza biskupa Rzymu pochodzi wprost od Boga (a nie z nadania cesarskiego), papież przyznawał sobie m.in. prawo depozycji (pozbawienie duchownego urzędu i praw wykonywania czynności kapłańskich), przywracania i przenoszenia biskupów, orzekania ważności kanonów prawa kościelnych, dokonywania zmian granic diecezji. W dokumencie tym jednak papież sformułował również swoją zwierzchnią rolę nad cesarzem, która polegać miała m.in. na wyłącznym jego prawie do obsadzania urzędu cesarskiego i kontroli poczynań cesarza. Tych warunków Henryk IV nie przyjął, co doprowadziło do zaostrzenia konfliktu i ostatecznie ekskomuniki władcy Niemiec dokonanej przez Grzegorza VII.

Wkrótce jednak Henryk IV, chcąc ratować swoją pozycję w państwie, ugiął się przed papieżem i przybył do włoskiego miasta Canossa (w 1077 roku), w którym biskup rzymski akurat przebywał. Tam Henryk stał przez trzy dni na mrozie – bez obuwia i jedynie z workiem pokutnym na sobie – prosząc papieża o zmiłowanie i cofnięcie nałożonej przezeń wcześniej klątwy (stąd powiedzenie „iść do Canossy", tj. przeprosić, upokorzyć się). Papież Grzegorz VII przychylił się do błagań Henryka IV i klątwę cofnął.

---

[67] Grzegorz VII (ok. 1020-1085) – właśc. *Hildebrand*; papież w latach 1073-1085; święty, reformator Kościoła.

Po kilku latach konflikt jednak rozgorzał na nowo. W 1080 roku Henryk znów został wyklęty (ekskomunikowany). Chcąc się za to zemścić, podjął zbrojną wyprawę na Rzym, uwieńczoną zresztą sukcesem: Grzegorz VII został wygnany z miasta i zastąpiony przychylnym Henrykowi IV antypapieżem, Klemensem III[68] (który w 1084 roku koronował Henryka IV na cesarza). Z pomocą Grzegorzowi VII przybyli jednak Normanowie, którzy wyparli wprawdzie antypapieża i wojska cesarskie z Rzymu, ale złupili miasto, co wywołało niechęć tamtejszej ludności do Grzegorza VII, który ponownie musiał opuścić swoją siedzibę. Papież wkrótce zmarł, lecz rywalizację z cesarzem kontynuowali jego następcy.

Trwający nieomal pół wieku spór załagodził dopiero zawarty w 1122 roku konkordat wormacki, tj. układ zawarty między papieżem Kalikstem II[69] a cesarzem niemieckim Henrykiem V[70] (synem Henryka IV). Prawo wyboru biskupa przekazano w ręce kościelne – ostatecznie biskupi mieli być wybierani przez kapituły katedralne. Elekci zobowiązani byli jednakże do złożenia przysięgi lennej władcy. Tym samym cesarz zrzekł się prawa wpływu na obsadzanie stanowisk kościelnych, lecz zachował możliwość nadawania duchownym dóbr lennych (tzn. stracił kontrolę nad funkcjonowaniem Kościoła jako instytucji religijnej, ale utrzymał kontrolę nad majątkami biskupów). Konkordat wormacki wygasił spór o inwestyturę, lecz nie oznaczał kresu marzeń o uniwersalistycznej władzy cesarza, czy papieża nad wszystkimi pozostałymi władcami (myśl taką rozwijał szczególnie papież Innocenty III[71]). Warto też odnotować, że konkordat wormacki wprowadził brzemienny w skutkach podział na sprawy religijne (duchowe) i doczesne, związane z posiadanym mieniem. Ewolucja państw w następnych stuleciach postępowała w kierunku coraz większej separacji owych dwóch elementów.

(102) Awinionska niewola papieży w latach 1309–77. Przeniesienie siedziby papieży z Rzymu do Awinionu było rezultatem niestabilnej sytuacji we Włoszech, w tym także w Rzymie (rozbicie polityczne, konflikty społeczne w miastach, rywalizacja możnych rodów rzymskich), wobec czego papieże okazali się bezsilni i szukali pomocy u króla Francji. Pierwszym papieżem, który zrezygnował z rezydowania w Rzymie, był Klemens V, z pochodzenia Francuz. Klemens koronował się w Lyonie i w 1309 roku osiadł w Awinionie, który – otoczony posiadłościami francuskimi – od 1348

[68] Klemens III (ok. 1025-1100) – właśc. *Wibert z Rawenny*, antypapież w latach 1084-1100.

[69] Kalikst II (ok. 1050-1124) – właśc. *Gwidon z Burgundii*, papież w latach 1119-1124.

[70] Henryk V (1081-1125) – król niemiecki od 1105 r., Święty Cesarz Rzymski od 1111 r.

[71] Innocenty III (ok. 1160-1216) – właśc. *Lotario de Conti di Segni*, papież w latach 1198-1216.

roku był własnością papieży. Pobyt w Awinionie, początkowo traktowany jako tymczasowy, przeciągnął się w miarę rosnącego uzależnienia papiestwa od Francji („niewola awiniońska"). Godność papieska (Jan XXII, Benedykt XII, Klemens VI, Innocenty VI i Urban V), kolegium kardynalskie oraz urzędy kurialne zostały zdominowane przez Francuzów, którzy nie wyrażali chęci powrotu do Rzymu.

Papieże awiniońscy starali się aktywnie uczestniczyć w polityce europejskiej. Dążyli do zwiększenia wpływu na kościoły lokalne, m.in. poprzez rozbudowany system fiskalny, rozdawnictwo godności kościelnych i beneficjów. Przebywając jednak z dala od Rzymu byli krytykowani przez duchowieństwo i ludzi świeckich, którzy domagali się reformy Kościoła, a przyczynę zła upatrywali w przebywaniu papieży poza Wiecznym Miastem.

Liczne osobistości włoskie, m.in. Petrarka, św. Brygida i św. Katarzyna ze Sieny, skłoniły papieża Urbana V do tymczasowego powrotu w 1367 roku do Rzymu (wkrótce wrócił on do Awinionu). Na stałe osiadł w Rzymie dopiero jego następca, Grzegorz XI, co jednak nie zakończyło kryzysu. Wybór jego następcy, Urbana VI, z pochodzenia Włocha, wywołał rozłam w Kościele (schizma zachodnia), bowiem kardynałowie francuscy obwołali papieżem Klemensa VII (antypapież). Schizmę zażegnano w 1417 roku, gdy papieżem został wybrany Marcin V[72].

Husytyzm. Istotną rolę w dziejach Kościoła Europy Środkowej u schyłku średniowiecza odegrał ruch religijny, narodowy i społeczny, jakim był husytyzm. Zapoczątkowany przez Jana Husa[73], czeskiego kaznodzieję i reformatora, który za swe poglądy został spalony podczas soboru w Konstancji w 1415 roku. Szczególnej dynamiki ruch nabrał po śmierci Husa obejmując nie tylko Czechy, ale także kraje sąsiadujące: Węgry, Morawy, Śląsk, Polskę, Niemcy i państwo krzyżackie. Husyci głosili programowe cztery tzw. artykuły praskie postulujące: prawo głoszenia kazań przez kaznodziejów bez uzyskiwania zgody od miejscowych władz kościelnych, przyjmowanie przez ogół wiernych komunii św. pod dwiema postaciami, konfiskatę dóbr kościelnych oraz potrzebę karania grzechów ciężkich przez państwo. W 1419 roku wybuchło powstanie ogólnonarodowe w Czechach, które przerodziło się w trwającą do 1434 roku wojnę. Swe sukcesy husyci zawdzięczali m.in. świetnemu dowódcy – Janowi Żiżce oraz stosowaniu wozów bojowych wiązanych łańcuchami, stanowiących ruchomą warownię (tabor). Z czasem husytyzm podzielił się na dwa rywalizujące ze sobą obozy: radykalnych taborytów i umiarkowanych utrakwistów, zwanych również kalikstynami.

[72] Marcin V (1369-1431) – właśc. *Oddone Colonna*, papież w latach 1417-1431.

[73] Jan Hus (1370-1415) – czeski duchowny i bohater narodowy, reformator Kościoła, twórca ruchu religijnego zwanego husytyzmem, prekursor reformacji.

Utrakwiści, skupiający elity naukowe, bogatsze mieszczaństwo, wyższą szlachtę, poprzestali na czterech artykułach praskich. Taboryci natomiast stanowili trzon armii husyckiej, wprowadzali rygorystyczne zasady równości społecznej. Rozłam w husytyzmie doprowadził do wojny domowej w Czechach, w trakcie której w bitwie pod Lipanami (1434 roku) utrakwiści pokonali taborytów, po czym doprowadzili do pojednania z katolicyzmem. Sobór w Bazylei w 1436 roku uznał autonomię kościoła narodowego w Czechach. Z niedobitków prześladowanych taborytów wyłonili się natomiast późniejsi bracia czescy.

Podsumowanie XXI

- Wczesne średniowiecze charakteryzowała utrata wpływów chrześcijaństwa na Bliskim Wschodzie, zrekompensowana przez chrystianizację Europy Zachodniej.
- W średniowieczu zaczęły powstawać klasztory. Pierwszym z ośrodków życia monastycznego był klasztor Benedyktynów, położony na Monte Cassino, na Półwyspie Apenińskim.
- Na przełomie XI i XII wieku doszło do wewnętrznego odnowienia w Kościele, nazwanego później „reformą gregoriańską". Jej duchowym centrum był klasztor w burgundzkiej miejscowości Cluny.
- Między cesarzem a papieżem toczył się konflikt o inwestyturę. Sprowadzał się on do rywalizacji o kontrolę nad dobrami kościelnymi.
- W XIV wieku niektórzy papieże rezydowali we francuskim Awinionie (niewola awiniońska).

3. Europa w dobie wypraw krzyżowych

(103) Przyczyny krucjat. Bardzo złożony był stosunek Zachodu do Cesarstwa Bizantyńskiego, będącego bezpośrednim spadkobiercą Cesarstwa Rzymskiego i wchodzącego w skład świata chrześcijańskiego. Jego cesarze pretendowali do reprezentowania całego chrześcijaństwa, które papieże uważali za swoją wyłączną domenę. Toczyła się więc zacięta walka o przywództwo w chrześcijaństwie.

Przez setki lat Bizancjum stanowiło przedmurze chrześcijaństwa w walce z muzułmanami. Porażka, jakiej doznało w 1071 roku pod Manzikert, doprowadziła do utraty większości terytorium w Azji Mniejszej. Zwycięzcami nie byli jednak Arabowie, lecz plemię koczownicze, Turcy Seldżuccy. W obliczu

śmiertelnego zagrożenia Bizantyńczycy, w osobie cesarza Aleksego I[74], zmuszeni byli prosić Zachód o militarną pomoc. Udzielił jej papież Urban II[75], który w roku 1095 na synodzie w Clermont we Francji ogłosił wyprawę krzyżową, mającą obronić wschodnie chrześcijaństwo przed Turkami. Była to również okazja do przejęcia opieki nad świętymi miejscami, którymi dotąd zajmował się cesarz bizantyński. Nie bez znaczenia była również perspektywa odzyskania Hiszpanii z rąk arabskich czy nawet wzmocnienia władzy papieża względem świeckich monarchów Europy, którzy nie wzięli udziału w pierwszej krucjacie.

Synod, zgromadził ponad dwustu biskupów i licznych możnych. Będący Francuzem papież Urban II wygłosił wtedy płomienną mowę: „Jerozolima jest teraz w rękach wrogów Chrystusa. Oczekuje na wyzwolenie i nie można zwlekać z udzieleniem jej pomocy. Bóg powierzył wam, Frankom, największą chwałę rycerską wśród wszystkich narodów. Z tego powodu gorliwie podejmijcie tę wyprawę dla odkupienia waszych grzechów i bądźcie pewni nagrody nieprzemijającej chwały w królestwie niebieskim". Po tych słowach papież rozdzielił setkom rycerzy wycięte z czerwonego materiału krzyże, które mieli nosić na ramionach lub hełmach i którym zawdzięczają nazwę krzyżowców.

(104) Krucjata ludowa. Nawoływania papieża spotkały się z entuzjastycznym odzewem ludności. Tysiące biednych ludzi zaczęło tworzyć prowizoryczne armie. Te niezdyscyplinowane i bezbronne grupy ruszały przed siebie, mordując po drodze Żydów, rabując i wprowadzając niepokój. Kierowała nimi przede wszystkim chęć wzbogacenia się, przeżycia przygody i odkupienia win, gdyż w XI wieku rozpowszechnione było przekonanie o rychłym Sądzie Ostatecznym. Część wojowników z tej krucjaty rozbita została już na terenie Węgier, a pozostałych zdziesiątkowali tureccy łucznicy.

(105) Pierwsza krucjata. Właściwa krucjata rozpoczęła się, kiedy zbrojni rycerze z całej Europy dotarli do Konstantynopola. Dowódcom wyprawa dawała nadzieje na zagarnięcie dla siebie części zdobytych ziem. Drobni arabscy emirowie, rządzący krajem, nie byli w stanie przeciwstawić się nadciągającym krzyżowcom. Po odbiciu Nicei zdobyli oni kolejno Antiochię, Trypolis, Bejrut, Tyr i Akrę. W 1099 roku padła Jerozolima.

Ze zdobytych ziem krzyżowcy utworzyli Królestwo Jerozolimskie, księstwo Antiochii oraz hrabstwa Edessy i Trypolisu, każde z nich we władaniu frankijskiego pana. Większość krzyżowców po zdobyciu Jerozolimy wróciła do domów.

---

[74] Aleksy I (1048-1118) – cesarz bizantyński od 1081 r.

[75] Urban II (ok. 1035-1099) – właśc. *Odon de Lagery*, papież w latach 1088-1099.

(106) Druga krucjata. Turcy, którzy utrzymali kontrolę nad takimi wielkimi miastami jak Damaszek czy Aleppo, ciągle stanowili dla chrześcijan zagrożenie. Ponowne zajęcie przez Turków Edessy spowodowało zorganizowanie kolejnej, drugiej krucjaty, na której czele stanęli król francuski Ludwik VII[76] i król niemiecki Konrad III[77]. Ponieważ krzyżowcy nie potrafili zaplanować i skoordynować wspólnych działań z Bizantyńczykami, krucjata zakończyła się całkowitym niepowodzeniem.

(107) Trzecia krucjata. W latach osiemdziesiątych XII wieku sytuacja Ziemi Świętej zmieniła się diametralnie. Oto po raz pierwszy muzułmanie zjednoczyli się przeciwko najeźdźcom i stanowili potężną siłę bojową. Był to sukces słynnego kurdyjskiego dowódcy, Saladyna[78], który połączył muzułmański Bliski Wschód z Egiptem. W 1187 roku pokonał on krzyżowców, a następnie podbił Jerozolimę i resztę ziem królestwa.

W celu odbicia Jerozolimy zorganizowana została trzecia krucjata, na której czele stanęli cesarz Fryderyk I Barbarossa[79], król angielski Ryszard Lwie Serce[80] oraz król francuski Filip II August[81]. Walka Ryszarda Lwie Serce, w rękach którego spoczęło wkrótce całe dowództwo, nie doprowadziła jednak do pożądanych rezultatów. W 1192 roku zawarty został trzyletni rozejm z Saladynem, na mocy którego krzyżowcy utrzymali kontrolę nad wybrzeżem, niewielkim oddziałom rycerzy wolno było odwiedzać Grób Pański, pod warunkiem, że przybyli bez uzbrojenia. Miasto jednak pozostało w rękach Turków. Klęska trzeciej krucjaty była spowodowana w dużym stopniu brakiem współpracy między przywódcami.

(108) Czwarta krucjata. Przełomową w historii krucjat okazała się czwarta wyprawa. Jej uczestnicy, mimo że zagrzewani byli przez papieskich kaznodziejów, kierowali się nie uczuciami religijnymi, lecz osobistymi ambicjami zdobycia bogactwa i władzy. Jednym z głównych organizatorów tej wyprawy była Wenecja. Chciała ona wykorzystać krucjatę do rozszerzenia własnych wpływów w handlu śródziemnomorskim oraz wprowadzić na tron bizantyński przychylnego Wenecji cesarza. W 1204 roku krzyżowcy, za namową

---

[76] Ludwik VII Młody (1120-1180) – król Francji w latach 1137-1180.

[77] Konrad III (1093-1152) – król Niemiec w latach 1137-1152.

[78] Saladyn (ok. 1138-1193) – wódz i polityk muzułmański pochodzenia kurdyjskiego, sułtan Egiptu od 1171 r., twórca wielkiego państwa tureckiego. Słynął jako mecenas sztuki i nauki, człowiek prawy i rycerski.

[79] Fryderyk I Barbarossa (1125-1190) – król Niemiec od 1152 r., od 1155 r. Święty Cesarz Rzymski, w latach 1154-1186 król Włoch.

[80] Ryszard Lwie Serce (1157-1199) – król Anglii od 1189 r.

[81] Filip II August (1165-1223) – król Francji w latach 1180-1223.

Wenecjan, zdecydowali się skierować wyprawę nie na Ziemię Świętą, lecz na Konstantynopol. Zdobycie miasta było połączone z trzydniowym łupieniem, w czasie którego zostały stracone bezcenne skarby, często pamiętające jeszcze czasy starożytne. Po upadku Konstantynopola zostało utworzone istniejące do roku 1261 cesarstwo łacińskie.

Osiem lat po złupieniu Konstantynopola wydarzył się tragiczny epizod, jakim była krucjata dziecięca w 1212 roku. Jak mówią przekazy, kilkutysięczne grupy dzieci, zebrane na terenie Francji i Niemiec, licząc na pobłażliwość wrogów, wybrały się na krucjatę z zamiarem dotarcia do Ziemi Świętej i odzyskania Jerozolimy. Większość dzieci zginęła z głodu i chorób, kiedy wędrowały one przez Europę, inne porwane zostały przez kupców w niewolę. Tylko bardzo niewielka grupa z nich powróciła kiedykolwiek do domu.

(109) Zakończenie krucjat. Mimo że wyprawy krzyżowe trwały jeszcze przez 80 lat, duch krucjatowy niemal całkowicie zanikł. Za przebieg wydarzeń w Jerozolimie oskarżano inicjatora krucjat, czyli papiestwo. To sprawiło, że następni papieże stopniowo dystansowali się od dalszych czterech wypraw. Większe znaczenie miała jedynie szósta wyprawa, w czasie której udało się krzyżowcom odzyskać Jerozolimę (1229 rok). Był to jednak sukces krótkotrwały. Miasto powróciło w obce ręce już w roku 1244. W 1271 roku została podjęta ostatnia, ósma wyprawa, na czele której stanęli król Francji Ludwik IX[82] i książę Edward, późniejszy król Anglii Edward I[83]. Jak poprzednie, również i ta zakończyła się niepowodzeniem. W kolejnych latach upadła Antiochia, po niej wspaniały zamek Crac des Chevaliers, Trypolis, a zwycięski szturm muzułmanów na Akkę (Akkon) w 1291 roku położył kres obecności krzyżowców na terytorium Ziemi Świętej.

Podsumowanie XXII

- Deklarowanym celem wypraw krzyżowych było wyzwolenie Ziemi Świętej spod władzy muzułmanów.
- Wyprawy krzyżowe dla poszczególnych europejskich władców stanowiły również pole do wzajemnej rywalizacji.
- Podczas pierwszej krucjaty udało się zdobyć Jerozolimę i utworzyć Królestwo Jerozolimskie, które przetrwało niecałe sto lat.
- Czwarta krucjata skończyła się złupieniem przez krzyżowców wschodniochrześcijańskiego Konstantynopola.
- Ostatecznie Ziemia Święta została odbita przez muzułmańskich władców.

[82] Ludwik IX Święty (1214-1270) – król Francji w latach 1226-1270.
[83] Edward I (1239-1307) – król Anglii w latach 1272-1307.

Tabela nr 7. Wyprawy krzyżowe

Ogólne przyczyny krucjat				
Zniszczenie kościoła Grobu Pańskiego w Jerozolimie przez Al-Hakima (1009 r.) **Klęska Bizantyńczyków w bitwie z Turkami Seldżuckimi pod Manzikertem (1071 r.)** **Rywalizacja papiestwa z cesarstwem** **Głód dotykający ludność chłopską** **Brak perspektyw dla młodszych synów władców i rycerzy (niemożność dziedziczenia, ograniczenie wojen domowych)**				
Dzieje poszczególnych krucjat				
	Inspiratorzy, przywódcy, wielkość armii	**Bezpośrednia przyczyna krucjaty**	**Najważniejsze wydarzenia**	**Następstwa**
Krucjata ludowa 1096 r.	Piotr z Amiens Około 20 tys. uczestników (głównie biednego chłopstwa i nędzarzy)	Wezwanie papieża Urbana II na synodzie w Clermont (1095 r.) do wyzwolenia Ziemi Świętej spod panowania Turków	Klęska w Azji Mniejszej w bitwie z Turkami	
I krucjata (rycerska) 1096-1099	• Gotfryd z Bouillon • Baldwin z Boulogne • Rajmund z Tuluzy • Robert Krótkoudy Około 150 tys. rycerzy i wojowników		• Przemarsz drogą lądową do Palestyny • Oblężenie Nikei (1097) • Oblężenie Antiochii (1098) • Zdobycie Jerozolimy (1099)	Utworzenie Hrabstwa Edessy (istniało w latach 1098-1144), Księstwa Antiochii (1098-1268), Królestwa Jerozolimskiego (1099-1291, przekszt. w Królestwo Akki w roku 1244), Hrabstwa Trypolisu (1102-1289)
II krucjata 1145-1148	Bernard z Clairvaux Ludwik VII, Konrad III Około 200 tys. ludzi, głównie bez przygotowania do walki	Odbicie Edessy przez Zengiego (1144)	Nieudane oblężenie Damaszku (1148)	• Kompromitacja Ludwika VII • Zjednoczenie Syrii pod wodzą Nur ad-Dina (1154)

III krucjata 1188-1192	• Filip August • Fryderyk Barbarossa • Ryszard Lwie Serce Kilkaset tysięcy ludzi, w tym 20 tys. rycerzy	Odbicie Jerozolimy i Akki przez Saladyna (1187)	Zdobycie Cypru i Akki przez Ryszarda Lwie Serce (1191)	Odzyskanie kontroli nad wybrzeżem Palestyny i prawa dostępu nieuzbrojonych chrześcijan do Grobu Pańskiego w Jerozolimie (układ z Saladynem z 1192)
IV krucjata 1202-1204	• Henryk Dandolo • Bonifacy z Montferratu • Baldwin Flandryjski 30 tys. ludzi	Intrygi Wenecjan	Zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców (1204)	Ustanowienie Cesarstwa Łacińskiego ze stolicą w Konstantynopolu (istniało w latach 1204-1261)
Krucjata dziecięca 1212	• Stefan • Mikołaj Dwa osobne orszaki (niemiecki i francuski) po kilkanaście tys. dzieci	• Niezależne od siebie wizje dwóch pastuszków (francuskiego i niemieckiego) • Chęć przekazania listu Filipowi Augustowi	• Rozejście się orszaku francuskiego na rozkaz Filipa Augusta • Przejście (przy licznych ofiarach) orszaku niemieckiego przez Alpy i dotarcie do Genui	• Do Ziemi Świętej nie dotarło żadne dziecko • Część dzieci sprzedano w niewolę
V krucjata 1217-1221	• Andrzej II Węgierski • Leopold VI Kilkanaście tys. ludzi, w tym 1200 rycerzy	Chęć wymuszenia ustępstw na egipskim sułtanie Al-Kamilu (żądanie wycofania się z Jerozolimy)	Przejściowe opanowanie Damietty w delcie Nilu (1218-1221)	Klęska krucjaty
VI krucjata 1228-1229	Fryderyk II 600 rycerzy	• Nałożona ekskomunika przez papieża Grzegorza IX • Wykorzystanie sporów między władcami muzułmańskimi	Pokojowe zajęcie Jerozolimy i koronacja Fryderyka II na króla	Traktat w Jaffie zawarty między Al-Kamilem a Fryderykiem II, na mocy którego chrześcijanie odzyskali Jerozolimę (1229)

VII krucjata 1248-1254	Ludwik IX (św. Ludwik) 2800 rycerzy i 25 tys. wojowników	• Zajęcie Jerozolimy przez Chorezmijczyków (1244) • Spory między sułtanem Egiptu, emirem Damaszku i emirem Aleppo	• Walki w delcie Nilu przeciw wojskom sułtana Egiptu • Przewrót w obozie egipskim i przejęcie rządów przez Mameluków • Przejściowe uwięzienie Ludwika IX • Po uwolnieniu wyjazd króla do Jerozolimy	Wzmocnienie fortyfikacji twierdz chrześcijańskich w Palestynie
Krucjata pasterzy 1251	Jakub z Węgier ok. 40 tys. pasterzy i chłopów	Spontaniczny odruch pospólstwa na wieść o niewoli Ludwika IX	Przemarsz przez Francję przy niechętnej postawie możnych	Garstka uczestników dotarła do Marsylii, skąd przepłynęła do Akki
VIII krucjata 1270	• Ludwik IX • Karol Andegaweński	• Obawa przez rosnącymi wpływami Mameluków w Oriencie • Chęć przeciągnięcia sułtana Tunisu na stronę krzyżowców	• Nieudane oblężenie Tunisu • Śmierć Ludwika IX i licznych rycerzy w wyniku epidemii (1270)	• Niepowodzenie krzyżowców • Część rycerzy pod wodzą angielskiego króla Edwarda Długonogiego udała się następnie do Palestyny, gdzie udało się jeszcze doprowadzić do zawarcia rozejmu z Mamelukami • 1292: upadek Akki (ostatniej twierdzy krzyżowców w Ziemi Świętej)
Następstwa krucjat				
Wzrost antagonizmu między Kościołem Rzymskim (katolickim) i Bizantyńskim (prawosławnym) **Wzrost znaczenia Kościoła łacińskiego, przy jednoczesnym upadku cywilizacji bizantyńskiej** **Rozwój miast włoskich (Wenecji, Genui, Pizy) dzięki handlowi z walczącymi stronami** **Przejściowe wpływy łacińskie w Oriencie** **Interakcja kulturowa Europy z muzułmańskim Wschodem** **Śmierć tysięcy ludzi w rezultacie krucjat, głodu i chorób**				

Źródło: opracowanie własne

4. Organizacja życia zbiorowego w średniowieczu

(110) Własność ziemska i poddaństwo. Cesarz Karol Wielki prowadził bezustanne wojny. Wobec powszechnego obowiązku służby wojskowej oznaczało to ogromne koszty, jakie musieli ponosić chłopi na swoje wyposażenie. Dla wielu z nich oznaczało to gospodarczą ruinę. Ponieważ do służby zobowiązani byli tylko wolni chłopi, mniej zamożnym, wygodniej było zrezygnować z wolności i posiadanej ziemi oraz oddać się pod opiekę któregoś seniora i tym samym uchronić się przed służbą wojskową. Tak narodził się system lenny, w którym wasal oddawał swe mienie seniorowi, jak również przyrzekał mu cześć i posłuszeństwo, składając hołd. W zamian senior nadawał wasalowi prawo użytkowania określonej połaci ziemi (lenno) i roztaczał nad wasalem opiekę przed wszelakimi wrogami. Oprócz posłuszeństwa i gotowości do służby seniorowi, wasal musiał płacić za użytkowaną ziemię w naturze (danina), gotówce (czynsz) lub w robociźnie (pańszczyzna). System lenny (inaczej feudalizm) był więc sumą niezliczonej ilości indywidualnych umów, zawieranych bezpośrednio pomiędzy seniorami a wasalami i z założenia występowała w nim nierówność prawna między poszczególnymi ludźmi. System lenny w tej postaci nie utrwalił się na ziemiach polskich.

(111) System feudalny. System lenny zaczął się z czasem rozbudowywać. Oprócz własności ziemskiej zaczął obejmować również nadawania urzędów państwowych i kościelnych, a ważne urzędy mogły oznaczać nie tylko posiadanie ziemi, ale i władzę nad całymi prowincjami. Pojawiali się zatem potężni wasale króla, którzy sami byli seniorami wasali pomniejszych. W ten sposób powstała z pozoru prosta drabina, sięgająca od najdrobniejszych lenników po króla (suzerena).

System znacznie się jednak komplikował, gdy jeden wasal był jednocześnie lennikiem kilku seniorów, uzyskując lenna w kilku miejscach jednocześnie. Zdarzało się również w przypadku wasali z obszarów przygranicznych, że seniorowie wywodzili się z różnych państw. Książęta Lotaryngii i hrabiowie Flandrii uzyskali część swojego lenna od cesarzy niemieckich, a część – od królów francuskich. Pojawił się problem komu mieliby być wierni w razie konfliktu między nimi. Seniorzy pobierali niekiedy drobniejsze lenna, czasem stając się wręcz wasalami własnych wasali. Prowadziło to do istnej gmatwaniny uprawnień i obowiązków, komplikowanej jeszcze zasadą, że „wasal mojego wasala nie jest moim wasalem".

Dodatkowym wzmocnieniem pozycji pana feudalnego były nadawane przez władców immunitety, czyli przywileje zwalniające od ciężarów

w dziedzinie sądowej, administracyjnej i finansowej. Ciężary ludności poddanej zamieszkującej tereny objęte immunitetem, składane dotąd władcy, przechodziły na rzecz feudała.

Ponieważ wasal uzależniał się od woli seniora, ograniczona została pozycja władcy państwa. Formalnie przysługiwały królowi kompetencje w zakresie sądzenia i prowadzenia wojen. W praktyce jednak i w tych dziedzinach możliwości władzy królewskiej były ograniczone. Masy chłopskie uciekały pod opiekę seniorów i nie mogły być powoływane pod broń. Senior miał wprawdzie obowiązek stawienia się na wojnę z odpowiednim kontyngentem wojskowym, jednak możniejsi panowie uchylali się od tego. Wykorzystywali natomiast swoje oddziały dla wywoływania prywatnych wojen z sąsiadami. Królowie bywali w takich sytuacjach bezsilni. W podobny sposób uległa osłabieniu królewska władza sądzenia, gdyż i w tej dziedzinie niemal nieograniczone prawa nad swymi lennikami przejęli seniorzy.

Taki stan nie sprzyjał utrzymywaniu jedności państw. System feudalny zachęcał wręcz seniorów do tworzenia własnych „państw", niezależnych od nikogo. Średniowiecze było więc czasem rozbicia politycznego Europy na nieskończoną ilość drobnych księstw, hrabstw i dzielnic. W niektórych krajach doszło do trwałego rozdrobnienia na szereg mniejszych państw (np. Hiszpania podzieliła się na: Leon, Kastylię, Nawarę, Aragon i hrabstwo Portugalii). Inne kraje teoretycznie nadal stanowiły jedno, lecz w istocie cechowało je głębokie rozbicie (Polska, Francja, Niemcy). Do rzadkości należały państwa takie jak Anglia, którym udało się zachować polityczną jedność.

Królowie próbowali odzyskać prestiż i władzę m.in. przez zwiększanie wpływów do budżetu państwa. Ponieważ seniorowie uchylali się od płacenia podatków królowi, kolejni monarchowie dążyli do odebrania lennikom ich ziem (tzw. beneficjów) i powiększenia ziemi sobie podległej. Władcy ustanawiali więc, że w niektórych dziedzinach, jak np. górnictwo, bicie monety, pobieranie ceł, prawo organizowania jarmarków itd., obowiązuje monopol królewski. Potężniejsi wielmożowie kwestionowali owe królewskie monopole (tzw. regalia), bijąc np. własną monetę, co z kolei najczęściej prowadziło do wzmożenia konfliktu między królem a poszczególnymi wielmożami.

Na zwiększanie się wpływów do budżetu miało również wpływ znaczne ożywienie gospodarcze. Wzrost produkcji zwiększał wymiar płaconych podatków, które były zależne od wysokości zysku lub obrotu. Wzrost dochodów wykorzystywali władcy do rozbudowy armii i tworzenia wojsk zaciężnych. Takie rozwiązanie, pomimo że bardziej kosztowne, uniezależniało władców od poszczególnych seniorów, którzy często odmawiali obowiązku stawienia się ze swoimi oddziałami u monarszego boku. Zwiększone możliwości budżetowe wykorzystywano również do rozbudowy administracji

i aparatu urzędniczego, zarówno szczebla centralnego, jak i lokalnego. To zwiększało wpływ władców na lokalnych seniorów.

Warto wreszcie wspomnieć o ostatnim, choć nie mniej ważnym czynniku wzmacniającym władzę królewską. Trwający między cesarzem a papieżem spór o władzę nad światem wywoływał zamieszanie w umysłach władców, i to oni wyszli zwycięsko z trwającego wiele dziesięcioleci konfliktu. Skoro nie udało się określić, kto ma sprawować władzę nad całym światem: papież czy cesarz, uznano, że powinien ją sprawować u siebie każdy monarcha. Władza króla będzie tak samo nieograniczona (uniwersalistyczna) w sferze kompetencji, jak to miało być w przypadku papieży bądź cesarzy, natomiast nie będzie ona uniwersalistyczna w sferze zasięgu terytorialnego, gdyż sięgać będzie tylko do granic danego państwa. Innymi słowy, każdy król miał stać się cesarzem w swoim królestwie: miał posiadać władzę pełną, ale tylko do geograficznych granic kraju. Tak przedstawiona interpretacja z jednej strony uniezależniała monarchów od jakiegokolwiek ośrodka pragnącego stać się centrum świata (tj. papieża lub cesarza), a z drugiej – dodawała im olbrzymiego prestiżu w rywalizacji z lokalnymi wielmożami (książętami, hrabiami itp.).

(112) Rozwój rolnictwa i wsi. Pan feudalny wspólnie z rodziną i służbą mieszkał w zamku otoczonym fosą, do którego można było się dostać jedynie przez zwodzony most. W obrębie zamku swoje warsztaty mieli również lokalni rzemieślnicy: młynarze, piekarze, kowale. Co ważne, nie wolno było bez zgody pana feudalnego ani zakładać własnych warsztatów, ani nawet korzystać z innych niż te, które znajdowały się w zamku, a z których pan czerpał – rzecz jasna – dodatkowy zysk. Poza murami, w pobliżu zamku, stały domostwa wiejskiej ludności. Stał także kościół, który oprócz miejsca kultu był również wykorzystywany jako wspólny spichlerz, lokal do zebrań i zabaw, czy wreszcie jako forteca, w której wieśniacy mogli się schronić w razie napaści.

Największym hamulcem w rozwoju społeczno-gospodarczym był niski poziom produkcji rolnej. Znano wprawdzie już pszenicę, żyto, jęczmień, owies, grykę, len, a na południu Włoch – nawet bawełnę. Nie słyszano jednak jeszcze o ziemniakach, które Europejczycy odkryli dopiero w Ameryce, a których uprawa jest dziś podstawą wyżywienia ludzi i zwierząt gospodarskich. W średniowieczu nie istniał system nawożenia pól. Orientowano się wprawdzie, że może ono przynieść obfitsze plony, lecz mało kto dysponował wystarczającą ilością zwierząt, by zapewnić sobie odpowiednią ilość obornika. Aby ziemia nie uległa całkowicie wyjałowieniu, stosowano system trójpolowy (trójpolówka). Posiadaną ziemię dzielono na trzy części. W każdym roku na jednej siano zboże ozime (np. pszenicę), na drugiej – zboże

jare (jęczmień, owies), a trzecią pozostawiano odłogiem. W następnym roku zmieniano przeznaczenie poszczególnych części, które w ciągu trzech lat przechodziły tym samym przez wszystkie trzy fazy. Trójpolówka pozwalała wypocząć ziemi przez jeden rok i uchronić ją przed wyjałowieniem, ale zmniejszała areał uprawny aż o jedną trzecią. Przy tak niskiej wydajności wystarczyło, by kraj nawiedziła klęska żywiołowa lub wojna, a związane z nią zniszczenia i głód stawały się realnym problemem. Niski poziom zbiorów nie pozwalał natomiast na wykarmienie większego stada bydła lub trzody chlewnej. I tu krąg się zamykał, bo – jak już wiadomo – bez zwierząt nie było obornika, a więc i pośrednio możliwości zwiększenia plonów.

Jedynym sposobem na lepsze zbiory było systematyczne zwiększanie areału uprawnego, poprzez karczowanie lasów i osuszanie bagien. Było to konieczne ze względu na wzrost populacji i tym samym wzrost zapotrzebowania na żywność. Szacuje się, że w XI wieku Europa liczyła 42 miliony mieszkańców, a trzysta lat później – już 73 miliony.

(113) Rzemiosło i handel. W warunkach większego zaludnienia nie starczało dla wszystkich miejsca pracy na roli. Skłaniało to część społeczeństwa do porzucenia rolnictwa na rzecz rzemiosła lub handlu i przeniesienia się bądź do istniejących, bądź do tworzonych od nowa (tj. lokowanych) miast. Odradzanie się życia miejskiego następowało w pierwszej kolejności w basenie Morza Śródziemnego. Tu na czoło wysunęła się Wenecja – początkowo mała osada rybacka rozmieszczona na kilku wysepkach. Wenecjanie na początku zajmowali się tylko handlem rybami. Z czasem podjęli się również handlu innymi towarami, w czym bardzo pomogło wchłonięcie Wenecji przez Bizancjum. Brak jakichkolwiek barier umożliwił wymianę gospodarczą z tą wielką metropolią, co okazało się istną żyłą złota. Do Konstantynopola Wenecjanie dostarczali żywność skupywaną od chłopów z północnych Włoch, a w zamian nabywali przeróżne artykuły przemysłowe, którymi później handlowali w krajach zachodnich. Wenecja stała się dzięki tej wymianie tak potężna, iż *de facto* uniezależniła się od wszelkich mocarzy ówczesnego świata, tj. zarówno od cesarza bizantyńskiego, niemieckiego, jak i od papieża. Flota wenecka panowała na Morzu Śródziemnym, zawijając nawet do wrogich chrześcijanom portów arabskich w Egipcie i w Afryce Północnej. Obok Wenecji rozwinęły się na obszarze dzisiejszych Włoch również inne miasta: Genua, Piza, Mediolan i Brescia. Jednak żadne z nich nie mogło konkurować z gospodarczo-polityczną potęgą Wenecji.

Podobny rozwój następował w miastach Europy Północnej (we Flandrii, na wybrzeżach Morza Północnego i Bałtyckiego), jednak miasta te nie miały swojego „Konstantynopola", tak jak miała go Wenecja, co sprawiało, że obroty i zyski rosły wolniej. Jednak i tu ośrodki miejskie rosły w siłę, stając

się w zasadzie niepodległymi państewkami. Czasami miasta sprzymierzały się przeciwko wspólnemu wrogowi, lub robiły to dla zabezpieczenia swych gospodarczych interesów. Działo się tak zarówno na południu, gdzie w 1167 roku została powołana liga lombardzka, skupiająca piętnaście miast, w tym Mediolan i Wenecję, jak i na północy Europy. Tu pod przewodnictwem Lubeki i Hamburga w XIII wieku powstała, skupiająca w szczytowym momencie 160 miast, Hanza niemiecka. Do Hanzy należały także miasta polskie: Kraków, Wrocław, Gdańsk, Toruń i Elbląg.

Kupiectwo pociągało za sobą rozwój rzemiosła. Na początku handel miał głównie charakter obwoźny. Z czasem zaczęło się rozwijać kupiectwo osiadłe. Pojawiły się magazyny, gdzie przechowywano towary, a także domy kupieckie różnego rodzaju warsztatów: tkackich (zwłaszcza we Flandrii), szewskich, krawieckich, balwierskich (tj. dzisiejszych zakładów fryzjerskich), jubilerskich, płatnerskich, barwiarskich (gdzie barwiono tkaniny) itp. Również kupcy i rzemieślnicy organizowali się w obrębie danego miasta dla obrony swych interesów. Zakładali oni organizacje, tzw. gildie (dla kupców) oraz cechy (dla rzemieślników). Gildie i cechy miały potężny wpływ na rządzących miastem.

Obroty handlowe osiągały tak duże rozmiary, że przewożenie z miasta do miasta coraz większych sum pieniędzy stawało się zarówno nieporęczne, jak i niebezpieczne. W tej sytuacji, zamiast wozić worki pieniędzy, wystawiano weksel albo przekaz, na mocy którego kupiec w jednym mieście uzyskiwał gwarancje, że po przybyciu do innego miasta na podstawie wspomnianego wyżej dokumentu zostanie mu wypłacona odpowiednia suma. Niektórzy kupcy popadali nieraz w sytuację, w której potrzebne im były dodatkowe środki, a którymi akurat w tym momencie nie dysponowali. Konieczna stawała się więc pożyczka. Byli więc tacy, którzy zaczęli udzielać kredytów i utrzymywać się z tej działalności, tworząc najstarsze w historii kapitalizmu banki. Pierwszy z nich powstał w Wenecji już w 1156 roku.

(114) Średniowieczne miasta. Średniowieczne miasta otaczane bywały kordonem grubych i wysokich murów obronnych. Do środka można było dostać się jedynie przez specjalnie otwierane bramy. Niekiedy przed bramą właściwą budowano jeszcze budowlę obronną, tzw. barbakan.

W obrębie murów centralnym punktem miasta był rynek. Tu znajdował się ratusz, kościół, sukiennice (dużych rozmiarów hala targowa), tu swoje siedziby miały gildie i cechy. Miasta średniowieczne nie były tak piękne i malownicze, jak można by wnioskować spacerując po starówkach Brugii, Gdańska, czy Rouen. W średniowieczu nie utwardzano ulic (tylko w miastach włoskich kładziono bruk), toteż w lecie miasto było pełne kurzu, a jesienią – błota, w którym tonęli ludzie i zwierzęta. Ulice były bardzo

wąskie. Z braku miejsca, ograniczonego przecież zasięgiem murów obronnych, domy stawiano bardzo blisko siebie. W miastach średniowiecznych nie było systemów kanalizacyjnych, wszelkie nieczystości wylewano zazwyczaj przez okno, co dla przechodniów stanowiło poważne zagrożenie.

Władzę w miastach przejęła najbogatsza grupa mieszczan – patrycjat. W wielu miastach stanowiska rajców pozostawały stale w rękach tych samych rodzin, które rządziły zgodnie z interesami grupy i dzieliły się dochodami miejskimi. Rzemieślnicy, drobniejsi kupcy tworzyli pospólstwo, walczące o władzę w mieście z patrycjatem. Pozbawieni praw miejskich byli natomiast najubożsi: służba domowa, czeladnicy, wyrobnicy, ludzie luźni, którzy stanowili plebs.

Począwszy od XI i w ciągu XII wieku miasta zaczęły samodzielnie decydować o handlu, produkcji, obywatelstwie i innych sprawach, tworząc prawa miejskie. Były to zbiory przepisów regulujących zasady organizacji danego miasta. Każde miasto rządziło się własnym prawem, które bądź samo ustalało, bądź otrzymywało je drogą przywileju. Często miasta wzorowały się na prawie innych miast, np. Magdeburga i Lubeki, stąd w Europie wytworzyły się całe regiony przyjmujące system prawa magdeburskiego lub prawa lubeckiego.

(115) Kryzys gospodarczy przełomu XIII i XIV wieku. Spore rozdrobnienie gospodarstw, spadek cen zboża oraz wzrost świadczeń na rzecz pana i Kościoła doprowadził do tego, że znaczna część chłopów nie była w stanie zaspokoić swoich życiowych potrzeb. Doprowadziło to do masowych migracji ze wsi do miast. Zahamowanie rozwoju rolnictwa, głód, epidemie i wojny przyniosły niemal całkowite wyludnienie wsi. W rezultacie nastąpił głęboki kryzys, którego wyrazem było ograniczenie wymiany towarowej oraz zaprzestanie uprawy znacznej ilości ziemi. Naciski na chłopów w postaci zwiększenia renty feudalnej, ograniczenia wychodźstwa chłopów ze wsi oraz ograniczenie wynagrodzeń robotników rolnych doprowadziły w niektórych krajach do wybuchu zakończonych klęskami powstań chłopskich. Kryzys objął również miasta. Załamał się dotychczasowy handel międzynarodowy, ale napływ ludności ze wsi, rozbudowa rynków lokalnych pozwoliły na złagodzenie skutków kryzysu.

Jednym z najważniejszych czynników, który na jakiś czas zahamował wzrost gospodarczy, była tzw. czarna śmierć, czyli panująca w latach 1347–1349 epidemia dżumy. W wyniku tej zarazy oraz głodu liczba ludności Europy spadła z około 73 milionów w roku 1300 do około 45 milionów w początkach XV w.

Podsumowanie XXIII

- Rozbudowane powinności podatkowe skłaniały masy chłopskie do oddawania się pod opiekę seniorom, za cenę rezygnacji z wolności i własności ziem.
- Feudalizm był systemem indywidualnych więzi lennych, zawieranych pomiędzy konkretnymi wasalami a konkretnymi suzerenami.
- System feudalny sprzyjał rozdrobnieniu państw.
- Formą uprawy dominującą w średniowieczu była trójpolówka.
- Stolicą handlu europejskiego była Wenecja.
- W XIV wieku zapanowała w Europie epidemia dżumy, wskutek której zmarło ok. 40% ludności kontynentu.

5. Europa stanów

(116) Ewolucja ustroju politycznego – od państwa patrymonialnego do monarchii stanowej. Jak już wspomnieliśmy, najwcześniej i najpełniej stosunki lenne wykształciły się w państwie karolińskim, gdzie ziemia należała do władcy, który traktował ją jako osobistą własność. Państwo posiadające taki system nazywamy państwem patrymonialnym. Władca dysponował terytorium swego kraju oraz wszelkimi uprawnieniami publicznymi tak, jak majątkiem prywatnym. Nie licząc się z racją stanu, czyli długofalowym dobrem państwa, rozdawał ziemię i urzędy według własnego uznania. Problemy dotyczyły także dziedziczenia monarchii i następstwa tronu. Państwo było dzielone między synów władcy, z których każdy stawał się dziedzicznym monarchą. Konsekwencją tego faktu było feudalne rozbicie dzielnicowe licznych państw naszego kontynentu.

Przezwyciężenie rozbicia dzielnicowego oraz prawne i społeczne wyodrębnienie się zróżnicowanych grup społecznych, a także udział grup uprzywilejowanych w zarządzaniu państwem, były podstawą nowej formy państwa średniowiecznego – monarchii stanowej. Udział stanów w sprawowaniu władzy wyrażał się w zdobywaniu uprawnień politycznych i w działalności zgromadzeń stanowych oraz w różnych formach samorządu stanowego. Władza nie była skupiona jedynie w osobie monarchy, gdyż ograniczały ją uprawnienia stanów. Władza monarsza straciła cechy patrymonialnej i lennej.

(117) Społeczeństwo stanowe: rycerstwo. W okresie wczesnego feudalizmu dominowały bezpośrednie i indywidualne związki lenne. Poszczególni wasale czy suwereni nie tworzyli dużych grup, które przypominałyby

późniejsze klasy społeczne. Występowali niejako „w pojedynkę", nie czując więzi między sobą. Od końca średniowiecza doszło natomiast do stopniowego krystalizowania się większych grup społecznych, wśród których zakorzeniało się poczucie solidarności, przynależności do jednej zbiorowości, czyli stanu. Spoiwem łączącym przedstawicieli danego stanu był wspólny interes: razem łatwiej było walczyć o swoje prawa i wpływać na polityczne decyzje. Feudalizm był więc uzupełniany powstawaniem struktury stanowej, która jednak nie wyparła w pełni systemu lennego. Wśród stanów należy wymienić przede wszystkim duchowieństwo – powstałe najwcześniej i dające przykład innym stanom, rycerstwo (przekształcone potem w szlachtę), chłopstwo i mieszczaństwo.

Stany posiadały odrębność prawną (najczęściej o charakterze dziedzicznym). W odróżnieniu od indyjskich kast nie były one jednak od siebie całkowicie odgrodzone, ani wewnętrznie spójne. Nie wspominając nawet o zróżnicowaniach regionalnych, już w obrębie samej szlachty występował podział na mniej i bardziej bogatych. Z czasów feudalnych pochodził zwyczaj nabywania szlachectwa przez zasługi wojenne (pasowanie na rycerza), jednak zmiana techniki wojennej zmuszała władców do korzystania z wojsk najemnych. Coraz częściej drogę do tytułu szlacheckiego otwierały zasługi na płaszczyźnie cywilnej.

Oprócz posiadanych tytułów (np. książę, hrabia itp.) przewaga rycerstwa nad pozostałą częścią społeczeństwa przejawiała się przede wszystkim w postaci różnorakich przywilejów. Wśród nich na plan pierwszy wysuwały się mniejsze podatki. Argumentowano bowiem, że rycerstwo (szlachta) bierze udział w wojnach, gdzie płaci „daninę krwi". Szlachcice podlegali również innemu reżimowi kar, nie ponosili kar cielesnych, w inny sposób był na nich wykonywany wyrok śmierci, odpowiadali przed innymi sądami. Mieli również wyłączne prawo do noszenia niektórych ubrań, posiadania broni, polowań, a nawet posiadania gołębi.

Z drugiej jednak strony szlachciców obowiązywało szereg zakazów. Bywało, że nie mieli oni prawa do małżeństwa z nieszlachcianką. A gdyby nawet takie małżeństwo zaakceptowano, dzieci z niego zrodzone mogły być pozbawione szlacheckiego tytułu. Jednocześnie szlachcic nie miał prawa oddawać się pewnym zajęciom uznawanym za hańbiące, na przykład pracy fizycznej i handlowi.

(118) Duchowieństwo. Specyficzny status posiadało duchowieństwo. Ze względu na obowiązujący duchownych celibat księża musieli wywodzić się z innych stanów. Już chociażby to sprzyjało mobilności społecznej. Na tym jednak nie kończyły się odrębności stanu duchownego: księża podlegali własnemu prawu kanonicznemu oraz własnym, wewnętrznym regułom.

Duchowieństwo dysponowało również bardzo obszernym majątkiem, co wywoływało niekiedy bunty i protesty przedstawicieli innych stanów.

Poszczególni monarchowie byli zainteresowani uzyskaniem wpływu na obsadę biskupstw i wszelkich wyższych godności kościelnych. Oprócz dostępu do kościelnego mienia pozwoliłoby to im również zjednać bardzo cennego sojusznika: duchowni mieli przecież wpływ na wiernych, byli wykształceni, posiadali doświadczenie w zarządzaniu majątkiem wspólnot parafialnych i zakonnych. To dążenie monarchów do kontroli nad duchowieństwem toczyło się w okresie osłabienia autorytetu papieskiego (początek XIV wieku), związanego z przeniesieniem zwierzchników Kościoła do francuskiego Awinionu. Tym bardziej więc papieże byli zmuszeni do układania się z poszczególnymi monarchami w kwestii nominacji biskupów.

Duchowieństwo cechowało daleko posunięte zróżnicowanie. Biskupami w przeważającej większości wypadków zostawali szlachcice, którzy oprócz kontroli nad dobrami kościelnymi posiadali jeszcze własne dobra, odziedziczone po przodkach. Dla duchownych wywodzących się z gminu droga do sakry biskupiej była raczej zamknięta. W najlepszym razie mogli oni liczyć na objęcie probostwa, i to w wiejskich parafiach, gdyż w parafiach miejskich – zwłaszcza tych bardziej bogatych i prestiżowych – proboszczem zostawał szlachcic.

(119) Mieszczanie i chłopi. Również i te dwa stany dalekie były od jednolitości. Różnice w pozycji mieszczan wynikały przede wszystkim z tego, że każde miasto posiadało własny status, a także zbiór praw i przywilejów. Trudno więc było o wyodrębnienie zwartego stanu mieszczańskiego nawet w obrębie jednego kraju. W każdym z miast dominowała ograniczonych rozmiarów elita: bankierzy, najwięksi kupcy. O swoje prawa walczyły jednak wciąż mocne cechy rzemieślnicze. Prowadziło to do licznych konfliktów, co zachęcało państwo do ingerencji i wykorzystywania sytuacji w mieście dla zaspokojenia własnych potrzeb. Przejęcie całkowitej kontroli nad miastami nie było w interesie monarchów. Gdyby tak się stało, musieliby oni z królewskiego budżetu opłacać wszelkie miejskie inwestycje, w tym zwłaszcza budowę i konserwację murów obronnych.

Warto zwrócić uwagę na zwiększający się zasięg politycznego oddziaływania mieszczan. Następujący w wiekach XI–XIV rozwój miast spowodował ich stopniową emancypację spod dominacji pana miasta (króla, biskupa, wielmoży) i przyczynił się do utworzenia samorządu miejskiego, obejmującego administrację i sądownictwo. Proces ten nie następował samoczynnie i konieczna była społeczna presja mieszczan, która nie zawsze i nie wszędzie odnosiła sukces. Najbardziej uniezależniły się miasta północnych Włoch

oraz miasta flandryjskie. Wśród tych pierwszych, które stały się faktycznie niezależnymi państwami, wymienić należy przede wszystkim Wenecję. Wprawdzie w Wenecji panował monarcha, zwany dożą, jednak w swoich działaniach był on krępowany coraz to nowymi przepisami. Rzeczywistym centrum decyzyjnym Wenecji były jej rady – organy, których kompetencji celowo nie precyzowano. Życie polityczne Wenecji polegało bowiem na nieustannym równoważeniu sił, poglądów i interesów różnych rodów i grup. Ciągła wzajemna rywalizacja przy instytucjach o niejasnym statusie i kompetencjach miała uniemożliwić dominację jednego rodu czy klanu. Wenecja zasłynęła zatem jako kraj intryg, podstępów i wszelkich możliwych aliansów. Oligarchia, choć wewnętrznie skłócona, potrafiła jednak walczyć zwartym frontem przeciwko jakiejkolwiek dominacji doży.

Sytuacja chłopstwa różniła się w poszczególnych częściach Europy. Choć we wszystkich krajach byli oni najbardziej upośledzonym politycznie i gospodarczo stanem, to jednak ich położenie było szczególnie ciężkie we wschodniej części kontynentu. Gospodarstwa należące do miejscowej szlachty miały znacznie większe rozmiary, niż ich odpowiedników z Europy Zachodniej. Powodowało to tworzenie się systemu folwarków, kierowanych przez lokalnych panów. Na zachodzie zaś, gdzie pańskie domeny były niewielkie i możliwości presji na włościan ograniczone, chłopi bardzo powoli wyzwalali się z poddaństwa osobistego, nabierali praw do ziemi, a nawet tworzyli własne samorządy.

Wiemy już, że poszczególne stany nie były od siebie szczelnie odgrodzone. Trwał mniej lub bardziej ożywiony przepływ z jednego stanu do drugiego, przede wszystkim do duchowieństwa. Owa międzystanowa mobilność powodowała jednak wytworzenie się licznych grup znajdujących się niejako „w połowie drogi" między poszczególnymi stanami. Dla przykładu: urzędnicy państwowi wywodzili się zarówno ze szlachty, jak i z mieszczaństwa, ale mieli poczucie przynależności do wspólnej korporacji – jednakowo niezależnej od całej reszty. Podobnie trudno przypisać do konkretnego stanu uczonych uniwersyteckich, najemnych żołnierzy, artystów, adwokatów itp.

(120) Przywileje generalne. Jak już wspomnieliśmy, u podstaw struktury stanowej leżało przekonanie poszczególnych odłamów społeczeństwa, że posiadają jakieś wspólne interesy i że łatwiej będzie wspólnie walczyć o ich zabezpieczenie. Najwcześniej wykrystalizowała się stanowa świadomość szlachty, którą umacniały konflikty z królem, duchowieństwem i mieszczanami. Szlachta organizowała się w niezliczonych ligach, partiach oraz związkach, skierowanych przeciw monarchom lub innym stanom.

Sposobem na ograniczenie samowoli monarchy było wywalczanie różnego rodzaju przywilejów. W 1215 roku angielscy baronowie wymogli na

królu Janie bez Ziemi[84] przyjęcie *Wielkiej Karty Swobód*. Karta w żadnym razie nie była początkiem monarchii konstytucyjnej ani czasów wolności osobistej obywateli. Była natomiast przywilejem obiecującym zaniechanie tych praktyk rządzenia, które angielscy baronowie uznali za bezprawie: okrucieństwa, zastraszania i szantażów, stosowanych przez podległą królowi administrację. Była więc jednym z licznych ówczesnych dokumentów zabezpieczających interesy wielmożów duchownych i świeckich (ewentualnie również najbogatszych mieszczan).

Z inspiracji szlachty dokonywano nowej interpretacji władzy monarszej, rozgraniczając osobę króla od instytucji Korony: królowie się zmieniają, ale Korona trwa. Król nie może zatem postępować z Koroną całkowicie według swojego uznania. Stopniowo pojawiały się prawa coraz bardziej krępujące króla. Prawa traktowano jako umowę z władcą, której ów zobowiązywał się przestrzegać (potwierdzając to najczęściej w przysiędze koronacyjnej). Najciekawsze było jednak prawo stawiania czynnego oporu monarsze, jeśli ten naruszyłby umowy lub przyznane przywileje. Prawo to zostało m.in. potwierdzone na Węgrzech (*Złota Bulla* z 1222 roku).

(121) Początki parlamentaryzmu europejskiego. Poszczególne stany, a w tym szczególnie szlachta, zaczęły sobie jednak uświadamiać, że prawo do oporu jest wielce niedoskonałą gwarancją praw. Od XIII wieku rozpowszechniało się przekonanie, iż zamiast króla obalać i stawiać mu opór w razie naruszenia przezeń ustanowionych zasad i przywilejów, lepiej i skuteczniej było go hamować i na bieżąco kontrolować. Najłatwiej było to uczynić za pośrednictwem różnego rodzaju zjazdów i zgromadzeń – zalążków dzisiejszych parlamentów. Pierwotnie zgromadzenia, zarezerwowane dla najbardziej wpływowej szlachty bardzo powoli otwierały się na inne stany. Otwarcie to było taktyczną koniecznością, gdyż i królowie i wojujący z nim magnaci szukali sojusznika w postaci zamożnego mieszczaństwa. Ceną za wsparcie miało być częściowe dopuszczenie do organów i władzy państwowej. W hiszpańskich Kortezach delegaci mieszczańscy pojawili się już w drugiej połowie XII wieku.

Kompetencje zgromadzeń krystalizowały się bardzo powoli, w wyniku różnorakich prób, konfliktów i eksperymentów. Z początku zgromadzenia stanów zwoływano dla ogłoszenia planów i decyzji monarszych, zebrania od stanów petycji, rad i informacji. Zgromadzenia zajmowały się też kwestiami sądowniczymi i wojskowymi. Jednak na plan pierwszy rychło wybiła się kwestia zgody na nowe obciążenia: podatki i służbę wojskową. Dzięki zgromadzeniom monarcha zdobywał konieczne środki, a zgromadzenia

[84] Jan bez Ziemi (1167-1216) – król Anglii w latach 1199-1216.

uzyskiwały tą drogą wpływ na politykę państwa oraz na podatki. Do najstarszych zgromadzeń można zaliczyć dwuizbowy parlament brytyjski (1295 roku), składający się z Izby Lordów i Izby Gmin, oraz francuskie Trzy Stany (1302 roku), zwane od XVI wieku Stanami Generalnymi. Ich znaczenie jednak słabło z początkiem wieku XVI, co było spowodowane ogólną poprawą sytuacji budżetowej państw (koniec wojny stuletniej, wzrost przychodów z podatków pośrednich, wynikający z rozkręconej koniunktury gospodarczej). W tej sytuacji monarchowie nie musieli zwracać się do parlamentów z prośbą o wyrażenie zgody na nowe podatki. Inną sprawą była słaba solidarność stanowa i wewnętrzne konflikty społeczne między duchowieństwem, szlachtą a mieszczanami. Wszystko to pozwalało królowi umacniać swoją pozycję, stawiając się w pozycji arbitra. I to był pierwszy krok na drodze do absolutyzmu.

Podsumowanie XXIV

- Świadomość przynależności do jednego stanu wykształciła się najpierw wśród duchowieństwa.
- Stany nie były od siebie ani szczelnie odgrodzone, ani wewnętrznie spójne.
- Stan rycerski z czasem przekształcił się w stan szlachecki.
- Stanom udawało się ograniczyć zasięg władzy królewskiej przez przywileje. Gdyby monarcha je naruszył, stany miałyby prawo stawić władcy opór.
- Na przełomie XIII i XIV wieku zaczęły się zbierać reprezentacje stanów, które zastrzegały sobie prawo do akceptowania nowych podatków.

6. Europa narodów

(122) Kształtowanie się poczucia tożsamości narodowej. W atmosferze niekończącego się konfliktu cesarstwa z papiestwem lokalni książęta zaczęli uświadamiać sobie fakt, że konflikt ów prędko się zapewne nie skończy i nie dojdzie do utworzenia ogólnoświatowego państwa. W tej sytuacji najlepiej byłoby, aby każdy książę utworzył własne, niezależne od nikogo państwo. Nie miałoby ono określonych fizycznie granic (czyli nie byłoby ogólnoświatowe), ale za to w każdym z państw książę panowałby suwerennie i samodzielnie. Byłoby to jednak możliwe jedynie za cenę podporządkowania sobie jeszcze drobniejszych możnowładców, którzy sami chcieli

być panami swych posiadłości. Schyłek średniowiecza to czas jednoczenia dzielnic, koncentracji władzy i związanych z tym wojen pomiędzy silniejszymi książętami. Ten stan rzeczy sprzyjał umacnianiu postawy patriotycznej – stąd nasilenie protestów przeciwko rządom „obcych" władców, przejmujących władzę drogą podbojów lub układów dynastycznych.

(123) Wojna stuletnia. Na przestrzeni lat 1337–1453 konflikt toczyły między sobą Anglia i Francja. Główną przyczyną wojny była chęć opanowania Francji przez Anglików, którzy po wygaśnięciu dynastii Kapetyngów (1328 roku) zgłosili pretensje do tronu francuskiego. Królowie angielscy mieli już wcześniej rozległe posiadłości we Francji (Akwitania), co stwarzało korzystną sytuację do dalszej ekspansji. Francuzi zaczęli natomiast wspierać walczących z Anglikami Szkotów. Działania wojenne nie były prowadzone w sposób nieprzerwany. Co kilka lat podpisywano rozejmy, które jednak niedługo potem były zrywane. Pierwsze dziesięciolecia wojny były korzystne dla Anglików. W 1415 roku doszło do brzemiennego w skutkach wydarzenia: wojska francuskie doznały upokarzającej klęski w bitwie pod Azincourt. Zdaniem historyków był to przełomowy moment na drodze do wytworzenia się świadomości narodowej Francuzów. Anglików zaczęto postrzegać jako okupantów i wrogów całego narodu. Nie pogodzono się również z proklamacją angielskiego władcy Henryka V[85], który ogłosił się królem Francji po śmierci dotychczasowego monarchy – Karola VI[86]. Przykładem bohaterskiej i patriotycznej postawy Francuzów stała się Joanna d'Arc[87], zwana Dziewicą Orleańską. Ta młoda dziewczyna z Lotaryngii stanęła w 1429 roku przed Karolem VII[88] (synem Karola VI) i wezwała go do podjęcia walki z angielskim najeźdźcą. Przekonywała, że otrzymała od Boga misję wyzwolenia Francji i chciała, by król postawił ją na czele oddziału wojska. Karol i jego żołnierze dali wiarę argumentom Joanny d'Arc i rzeczywiście, od tego momentu szala zwycięstwa przechyliła się na korzyść Francuzów. Udało się wyzwolić miasto Reims, gdzie Karol VII mógł koronować się na króla Francji. Ostatecznie Anglicy zostali z Francji wyparci i zatrzymali jedynie Wyspy Normandzkie oraz przejściowo port Calais.

---

[85] Henryk V (1387-1422) – król Anglii w latach 1413-1422.

[86] Karol VI (1368-1422) – król Francji w latach 1380-1422.

[87] Joanna d'Arc (1412-1431) – bohaterka narodowa Francji z okresu wojny stuletniej. W czasie walk wpadła w ręce Burgundów, którzy wydali ją Anglikom. Oskarżona o herezje została skazana i spalona na stosie. Już w 1454 r. zrehabilitowana, w 1909 beatyfikowana, a w 1920 kanonizowana.

[88] Karol VII (1403-1461) – król Francji w latach 1422-1461 (koronowany w 1429).

(124) Przesilenia polityczne na Zachodzie.

Francja borykała się nie tylko z angielskimi najazdami. Poważnym problemem władców były również tendencje odśrodkowe, zmierzające do utworzenia w różnych regionach kraju samodzielnych państw. Największe ich nasilenie występowało w Burgundii, której obszar w połowie XV wieku przypominał teren dawnej „Francji Środkowej" z czasów traktatu z Verdun. Władcy Burgundii mieli nadzieję przyćmić swą potęgą Francję i sami stworzyć silny politycznie ośrodek. Ostatecznie jednak dynastia książąt burgundzkich wygasła bezpotomnie, a ziemie tego księstwa podzielili między sobą królowie Francji i Habsburgowie.

Anglia także nie wyszła bez szwanku z wojny stuletniej. W latach 1455–1485 na jej obszarze była toczona wewnętrzna rywalizacja, zwana wojną Dwóch Róż. W konflikcie wystąpili przeciwko sobie przedstawiciele dwóch bocznych linii dynastii Plantagenetów: Lancasterów i Yorków. W herbie tych pierwszych widniała czerwona różna, zaś w herbie tych drugich – biała. Spór między przedstawicielami dwóch rodów przekształcił się w wieloletnią wojnę domową, podczas której w kraju zapanował całkowity bezład. Pełne rozstrzygnięcie przyniosło dopiero zawarcie kompromisu. Spowinowacony z Lancasterami Henryk Tudor został obwołany królem Anglii, jako Henryk VII[89]. Następnie ożenił się z przedstawicielką Yorków i odtąd w Anglii zapanowała nowa dynastia – Tudorów.

Również w innych krajach dochodziło do politycznych przesileń. W Szkocji ludność zbuntowała się, gdy następcą tronu miał zostać angielski monarcha. Podobnie było w Portugalii, gdy tron miał objąć władca z sąsiedniej Kastylii (1385 rok). Sama zaś Kastylia uczestniczyła w długim i karkołomnym procesie jednoczenia **Hiszpanii**. Złożoność tegoż procesu była spotęgowana jeszcze rządami Arabów na południu Półwyspu Iberyjskiego, których panowanie ostatecznie dobiegło końca u schyłku XV wieku. Przełomowym momentem stało się zjednoczenie (1478/1479 roku) Kastylii i Aragonu, które nastąpiło na skutek małżeństwa kastylijskiej infantki Izabeli i aragońskiego następcy tronu Ferdynanda (1469 roku). Kastylia odegrała dominującą rolę w jednoczeniu Hiszpanii, co widać chociażby po dominującej – aż po dzień dzisiejszy – roli języka kastylijskiego.

W odróżnieniu od Hiszpanii i Francji proces zjednoczeniowy nie powiódł się ani we **Włoszech,** ani w Niemczech. Na Półwyspie Apenińskim dominowało siedem państw, z których żadne nie było w stanie zdominować pozostałych. Patrząc od północy były to: Wenecja, Mediolan, Genua, Florencja, Państwo Kościelne, Królestwo Neapolu i Sycylia. Aż do wieku

[89] Henryk VII (1457-1509) – król Anglii w latach 1485-1509.

XIX o wpływy w państwach włoskich toczyła się zaciekła rywalizacja, głównie między Austrią i Francją.

Całkowicie rozbite były **Niemcy** – było tam około czterdzieści księstw świeckich i wiele księstw duchownych. Nominalnie istniała wprawdzie instytucja cesarza niemieckiego, ale ziemia podporządkowana bezpośrednio cesarzowi była tak niewielka, że obsadzający tron przedstawiciele poszczególnych dynastii (bawarskiej, luksemburskiej, habsburskiej) opierali się w zasadzie na własnej, rodzinnej ziemi. W 1356 roku cesarz Karol IV[90] wydał *Złotą Bullę*, na mocy której nowy władca miał być wybierany przez siedmiu elektorów: arcybiskupów Kolonii, Moguncji i Trewiru, margrabiego Brandenburgii, palatyna reńskiego, księcia saskiego i króla Czech. Dokument miał duże znaczenie nie tylko w kwestii obioru cesarza, ale także dla losów wymienionych państw, które całkowicie uniezależniły się od cesarza i od siebie, jako że *Złota Bulla* gwarantowała ich niepodzielność. Niemcy pozostawały zatem w stanie wewnętrznego rozbicia, które jedynie częściowo kompensowała polityczna i militarna hegemonia habsburskiej Austrii.

Podsumowanie XXV

- Do wykształcenia się poczucia tożsamości narodowej przyczyniły się wojny toczone między monarchiami. Największą z nich była wojna stuletnia, w której starli się ze sobą Anglicy z Francuzami.
- W poszczególnych krajach Europy ścierały się tendencje odśrodkowe i zjednoczeniowe. Dochodziło także do wojen domowych, jak np. wojna Dwóch Róż w Anglii.
- Proces jednoczenia posunął się najdalej we Francji. Mniej zaawansowany był w Hiszpanii. Niemcy i Włochy pozostały w stanie politycznego rozbicia.

7. Słowianie i ich państwa

(125) Słowiańszczyzna we wczesnym średniowieczu. Tereny Europy Środkowej i Wschodniej już we wczesnym średniowieczu zamieszkiwali Słowianie, należący do indoeuropejskiej grupy językowej. Ich pierwotne

[90] Karol IV (1316-1378) – margrabia Moraw od 1334 r., hrabia Luksemburga w latach 1346-1353, król rzymski od 1346 r., król czeski od 1346 r. jako Karol I, od 1355 r. Święty Cesarz Rzymski.

siedziby prawdopodobnie znajdowały się między Odrą a Wisłą, ale po wielkich wędrówkach ludów zajęli oni znaczną część kontynentu. Początkowo ich ekspansja była skierowana na wschód (dotarli do środkowego Dniepru). Pochód w tym kierunku został zatrzymany najazdem Hunów w Europie Wschodniej i na północ od Dniepru. Dopiero po śmierci króla Hunów, Attyli, i upadku jego państwa, wzmógł się ruch Słowian w kierunku południowym. W drugiej połowie VI wieku ludy słowiańskie przekroczyły Dunaj, opanowały znaczną część Półwyspu Bałkańskiego i doszły do Adriatyku. W dalszych wędrówkach Słowianie dotarli na Peloponez, a ślady ich pobytu spotykamy nawet na terenie Azji Mniejszej. Ruch ludów germańskich, przesuwających się w kierunku zachodnim i południowym na terytorium Cesarstwa Rzymskiego, otworzył przed Słowianami nowe tereny ekspansji. Na zachodzie przekroczyli oni Łabę i Salę, na południu skolonizowali Kotlinę Czeską, Morawy i Panonię (Nizinę Węgierską). Ogromne obszary opanowane przez Słowian nie sprzyjały rozwojowi jednolitej kultury i utrwalaniu się między nimi więzi. Coraz bardziej uwidaczniały się różnice kulturowe i językowe, aż doszło do wyraźnego podziału na trzy grupy Słowian: zachodnich, południowych i wschodnich.

(126) Stosunki gospodarcze i społeczne. Podstawą utrzymania Słowian było rolnictwo, które jednak stało na bardzo niskim poziomie. Na terenach lesistych prowadzono gospodarkę żarową, polegającą na pozyskiwaniu pól uprawnych poprzez wypalanie lasów. Ziemię uprawiano aż do jej wyjałowienia, po czym przenoszono się na inny teren. Czasami stosowano dwupolówkę, przeznaczając kolejno działkę ziemi na ugór lub na pole uprawne. Słowianie zajmowali się również hodowlą bydła, aczkolwiek odgrywała ona mniejszą rolę, podobnie jak myślistwo, rybołówstwo i bartnictwo. Poszczególne gospodarstwa były samowystarczalne i wytwarzały sobie wszystko to, co im było potrzebne.

W okresie zajmowania nowych siedzib u Słowian, podobnie jak u Germanów, wytworzyła się organizacja typu demokracji wojennej. Początkowo nie tworzyli oni państw. Organizacja społeczna i polityczna Słowian opierała się na związkach krwi oraz związkach sąsiedzkich. Ze względów bezpieczeństwa ludność łączyła się w związki terytorialne, zwane opolami. Centrum opola stanowił gród warowny, do którego chroniła się ludność na wypadek niebezpieczeństwa. Główne decyzje o polityce opola zapadały na wiecu wszystkich wolnych mężczyzn, zdolnych do noszenia broni. Wyższą jednostką polityczną było plemię. Na wiecu plemiennym wybierano żupanów zarządzających opolem oraz księcia, początkowo na okres kampanii wojennej, z czasem i na okres pokoju. Wokół księcia wyrosła starszyzna – grupa możnych, dążących do odgrywania większej roli

i narzucenia swej woli wiecowi. Książęta dążyli do umocnienia swej władzy m.in. poprzez wprowadzanie dziedziczności tronu i tworzenie wokół siebie stałego orszaku zbrojnego – drużyny. Postępujące zróżnicowanie społeczne i majątkowe oraz wyodrębnienie się warstwy możnych, posiadających duże gospodarstwa uprawiane przez osadzonych na roli niewolników, spowodowały stopniowy upadek znaczenia wieców ludowych i opanowanie władzy przez arystokrację rodową. Wytworzyły się więc warunki do przejścia z organizacji typu demokracji wojennej w organizację państwową.

Czynnikiem integrującym organizację plemienną było pielęgnowanie tradycji religijnej. Słowianie byli poganami, oddawali cześć siłom przyrody, przede wszystkim słońcu. Jego uosobieniem było bóstwo noszące miano Swarożyca. Do czołowych bóstw panteonu słowiańskiego należeli także: Perun (inaczej Świętowit, Jarowit), Wołos (Trzygłów, Trojan). Wierzono również w istnienie licznych dobrych i złych duchów, mieszkających w lasach, rzekach, na polach itp. Utrzymywał się również wśród Słowian kult duchów przodków. Poszczególne plemiona miały także swoje opiekuńcze bóstwa, którym oddawały szczególną cześć. Przeciwko złym duchom służyły zaklęcia i czary, powszechne były również amulety. Słowianie składali cześć i ofiary swoim bogom zwykle pod gołym niebem, w świętych gajach, na wzgórzach. Jedynie u plemion północnozachodnich spotykamy świątynie i kapłanów. Wiele obrzędów wczesnosłowiańskich przetrwało do czasów późniejszych, występując obok uroczystości chrześcijańskich.

(127) Pierwsze państwa słowiańskie. Rozbici na drobne plemiona Słowianie nie byli w stanie przeciwstawić się najazdom koczowników, przemierzającym ich terytoria ze wschodu na zachód. Już w IV wieku część uległa podbojowi Hunów, w VI wieku nizinę naddunajską (Morawy) opanowali Awarowie, zaś w VII wieku ze stepów czarnomorskich przybyli Bułgarzy, którzy pomiędzy Dunajem a Bałkanami utworzyli własne państwo i podbili tamtejsze ludy słowiańskie. Z czasem Bułgarzy przejęli język i obyczaj słowiański. Na zachodzie część plemion musiała uznać zwierzchnictwo królów frankijskich.

(128) Państwo Samona. Najazdy i podboje obcych ludów wywołały u Słowian dążenie do stworzenia silniejszej organizacji politycznej niż państwa plemienne. W VII wieku wybuchło powstanie przeciwko Awarom, którego jednym z przywódców był kupiec frankijski Samon. Zorganizował on i poprowadził do zwycięstwa wiele plemion, za co został obwołany władcą wyzwolonego ludu. Zorganizowane przez niego na terenie Moraw, Czech i części Panonii państwo przetrwało jednak prawdopodobnie tylko do śmierci założyciela.

(129) Słowianie południowi – państwo bułgarskie. Wśród Słowian południowych zaczęły się wyodrębniać grupy plemienne, stanowiące zalążek późniejszych państw. Najdalej na zachód byli wysunięci Słoweńcy i Chorwaci. Środkową część półwyspu zajmowali blisko z nimi spokrewnieni Serbowie. Teren między Dunajem a Bałkanami zamieszkiwali Bułgarzy. Państwa Chorwatów i Serbów nie odegrały w historii poważniejszej roli, do wielkiej potęgi i znaczenia doszło natomiast państwo Bułgarów. Kształtowało się ono od końca VII do początków IX wieku i było dziełem tureckiego ludu Bułgarów, którzy podporządkowali sobie część Słowian południowych, zasymilowali się z nimi i utworzyli wspólne państwo. Największy rozkwit państwa nastąpił na przełomie wieku IX i X za panowania Symeona, który przybrał tytuł cara Bułgarów i Greków. Przez pewien czas bezskutecznie oblegał nawet Konstantynopol. Niedługo jednak sytuacja się odwróciła i państwo Bułgarów zostało wcielone do imperium bizantyńskiego. Różnice pomiędzy ludami Słowiańszczyzny południowej pogłębił fakt, że Słoweńcy i Chorwaci przyjęli chrześcijaństwo z Rzymu, Serbowie zaś i Bułgarzy z Bizancjum w obrządku greckim, z językiem liturgicznym słowiańskim.

(130) Państwo Wielkomorawskie. Zniszczenie państwa Awarów przez Karola Wielkiego, a następnie rozpad państwa karolińskiego umożliwiły Słowianom utworzenie około 830 roku nowego, silnego państwa. Podobnie jak za Samona, ośrodkiem państwa były Morawy. Państwo, zwane Wielkomorawskim, w największym rozkwicie obejmowało także Kotlinę Czeską, ziemie Serbo-Łużyczan, cały Śląsk i kraj Wiślan, na południu zaś sięgało po środkowy Dunaj i Drawę. Założycielem państwa był wódz plemienny Mojmir, zaś jego następca Rościsław przeprowadził chrystianizację państwa. Zdając sobie sprawę z faktu, że z przyjęciem nowej wiary wiąże się zależność polityczna, o przysłanie misjonarzy zwrócił się do cesarza bizantyńskiego, uważając, że z tej strony grozi mu mniejsze niebezpieczeństwo. Na Morawy przybyli znający język słowiański dwaj bracia – Konstantyn (który później przyjął imię Cyryl) i Metody. W myśl panującej na wschodzie zasady, że liturgia i księgi święte powinny być dostosowane do języka miejscowej ludności, misjonarze przetłumaczyli Biblię na język słowiański (starocerkiewny), posługując się głagolicą – alfabetem dostosowanym przez Konstantyna do języka słowiańskiego. Walki wewnętrzne o władzę spowodowały, że kontrolę nad Państwem Wielkomorawskim przejęli Niemcy. Spowodowało to również wyparcie z tych terenów wpływów bizantyńskich, uwięzienie na wiele lat Metodego i utrwalenie obrządku łacińskiego. Po śmierci misjonarza, jego wyznawców i uczniów wygnano z kraju. W okresie rządów Świętopełka państwo miało największy zasięg terytorialny, ale śmierć tego władcy doprowadziła je do upadku. Państwo Wielkomorawskie uległo w początkach X wieku

najazdom koczowniczych Madziarów (Węgrów) i rozpadło się na mniejsze ośrodki. Utworzenie państwa węgierskiego rozerwało łączność między grupą Słowian Południowych a grupą Słowian Zachodnich.

(131) Państwo czeskie. Po upadku Państwa Wielkomorawskiego niezależność odzyskały plemiona czeskie. O przewagę rywalizowały dwa rody książęce: Przemyślidzi i Sławnikowice. Silniejsi okazali się Przemyślidzi i to oni narzucili plemionom czeskim swoje zwierzchnictwo. Szybki rozwój terytorialny przeżywały Czechy za panowania księcia Bolesława I. Około połowy X wieku uznał on co prawda zwierzchnictwo niemieckie Ottona I i płacił trybut, ale Czesi zdobyli Śląsk, ziemię Wiślan, a Madziarom odebrali Morawy i Słowację. Szybko również następował rozwój gospodarczy państwa, którego stolica, Praga, stała się wielkim ośrodkiem handlu środkowoeuropejskiego.

(132) Słowianie wschodni – państwo ruskie. Słowianie wschodni zajmowali ogromne obszary wschodniej Europy – sięgali do Donu, Oki i górnej Wołgi, na południu docierali do Morza Czarnego, na północy – do jeziora Ładoga. W IX wieku powstały dwa silne ośrodki państwowe: na północy Nowogród, na południu Kijów. Zjednoczenie obydwu księstw zostało dokonane w 882 roku przez Olega, władcę kijowskiego. Nowe państwo, zwane Rusią, zdobywało kolejne terytoria i największy zasięg miało w czasach rządów Włodzimierza Wielkiego (980–1015). Dążył on do rozciągnięcia kontroli nad wybrzeżami Morza Czarnego i do utrwalenia swych wpływów na Bałkanach. Doprowadziło to do walk z cesarstwem, zakończonych kompromisem. Włodzimierz pojął za żonę córkę cesarza, Annę, w 988 roku przyjął chrzest w obrządku greckim oraz zobowiązał się zaprowadzić w swym państwie nową wiarę. Przyjęcie chrześcijaństwa wzmocniło autorytet władcy, ułatwiło centralizację państwa oraz dało możliwości nawiązania szerszych kontaktów politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Za Jarosława Mądrego (1019–1054) utrwaliła się potęga Księstwa Kijowskiego. Zasłynął on jako organizator państwa i prawodawca, zapewnił pokój wewnętrzny i zabezpieczył skutecznie granice kraju przed najazdami. Umierając Jarosław podzielił jednak państwo na pięć niezależnych księstw, rozpoczynając na Rusi okres rozbicia feudalnego. Wprowadzona zasada senioratu, ze względu na dążenia książąt do samodzielności, długo się nie utrzymała.

Podsumowanie XXVI

- Słowianie opanowali całą środkową, wschodnią i południową część Europy. Z czasem wykształcił się wśród nich podział na Słowian zachodnich, południowych i wschodnich.

- Podstawą utrzymania Słowian było rolnictwo. W ich systemie rządów dominowała tzw. demokracja wojenna.
- Słowianie byli poganami. Najważniejszym ze czczonych przez nich bóstw był Swarożyc.
- Pierwszymi słowiańskimi państwami były: państwo Samona, Państwo Bułgarskie oraz Państwo Wielkomorawskie.
- Chrystianizacji Europy środkowej, wschodniej i bałkańskiej dokonali bracia Cyryl i Metody.

ROZDZIAŁ V

Polska Piastów i Jagiellonów w europejskiej przestrzeni polityczno-kulturowej

1. Patrymonialna monarchia pierwszych Piastów

(133) Pradzieje ziem polskich. Długo można by było cofać się w przeszłość, poszukując najdawniejszych śladów życia na terenie dzisiejszej Polski. Pochodzą one z epoki, którą geologowie nazywają lodowcową. Rozpoczęła się około 800 tysięcy, a zakończyła – około 12 tysięcy lat temu. W tym długim okresie na nasze ziemie czterokrotnie nasuwał się z terenu Skandynawii lodowiec, którego najdalszy południowy zasięg wyznacza linia Sudetów i Karpat. Zlodowacenia trwały w sumie ponad 300 tysięcy lat i towarzyszył im klimat polarny z roślinnością i zwierzętami tundry.

W trzecim okresie lodowcowym, kiedy lodowiec sięgnął mniej więcej po Góry Świętokrzyskie, a klimat stał się znacznie cieplejszy (około 200 tysięcy lat p.n.e.), pojawiły się na naszych ziemiach pierwsze gromady ludzkie, zajmujące się łowiectwem i zbieractwem. Śladem ich życia i działalności są jedynie prymitywne narzędzia kamienne.

Około 1800 lat p.n.e. ludy zamieszkujące dorzecze Wisły i Odry opanowały technikę produkcji brązu, a 500 lat później na ziemiach dzisiejszej Polski rozwinęła się i bardzo bogato rozkwitła kultura uważana według dawniejszych poglądów za prasłowiańską – kultura łużycka. Choć jej kolebką są ziemie Polski zachodniej, wpływy tej kultury sięgały daleko na zachód, południe i południowy wschód, także na Warmię i Mazury. Podstawowym zajęciem ludności było rolnictwo; znano radło i motykę, hodowano bydło, świnie i owce. Rozwinięte były liczne gałęzie domowej wytwórczości: obróbka drewna, kości, garbowanie skór, garncarstwo, plecionkarstwo. Wyrabiano różne przedmioty z brązu, a od około 650 roku przed Chrystusem – również z żelaza. W całej Polsce wykryto wiele grodów kultury łużyckiej, będących dawniej siedzibami, zwłaszcza zamożnych grup. Najwspanialszym jednak odkryciem naukowym pozostaje nadal odnalezienie i zbadanie osiedla na

półwyspie Jeziora Biskupińskiego, na północ od Gniezna. Gród tamtejszy zbudowano późno, tj. w epoce żelaza, między 650 a 550 roku p.n.e. Zaludniony był niedługo, bo zaledwie kilkadziesiąt lat. Mieszkańcy opuścili go nagle, porzucając nietknięte obwarowania i domy, a w nich liczne sprzęty, narzędzia i ozdoby[91].

W wyniku oddziaływania kultury Celtów i Germanów w I wieku p.n.e. doszło do ukształtowania się na naszych ziemiach nowej kultury, zwanej niekiedy kulturą wenedzką. Objęła ona głównie ziemie Polski zachodniej i środkowej, a także wschodnią część Niemiec. W I wieku p.n.e. na mapie rzymskiej występuje już Wisła (Vistula), a nieco później uczony Rzymianin – Pliniusz wspomina, że nad jej brzegami żyje lud, który zwie się Wenedami.

Od I do IV wieku naszej ery trwa okres zwany w nauce epoką rzymską. Ówczesne związki ziem polskich ze światem rzymskim były przede wszystkim natury gospodarczej i handlowej. W ślad za kupcami docierać też mogły wpływy kulturalne. Handlarze wywozili od nas nie tylko towary, lecz także wiadomości o nieznanych dotąd w świecie krajach i ludziach. Na podstawie takich wiadomości w II wieku Ptolemeusz zapisał nazwę Kalisza, który w ten sposób stał się pierwszym osiedlem polskim znanym całemu światu. Przez Kalisz wiodło jedno z odgałęzień szlaku bursztynowego, który dostarczał Europie południowej cenionego na wagę złota bursztynu.

W III i IV wieku na terenach dzisiejszej Polski rozpoczyna się kształtowanie związków plemiennych – pierwszych prymitywnych organizacji politycznych. Ich pojawienie się zostało przyspieszone przez przesuwanie się i nacisk plemion obcych oraz przez wzrost znaczenia możnych władców plemiennych.

Od początku VI wieku źródła archeologiczne rejestrują napływanie na ziemie polskie ludności słowiańskiej. Badania archeologiczne poświadczają stopniowy rozwój kulturowy i demograficzny plemion słowiańskich zamieszkujących obszar między Bugiem a Odrą. Rozwój ten zaowocował wykrystalizowaniem się w połowie X wieku państwa piastowskiego.

Na ziemiach polskich między Bałtykiem i Karpatami wyróżnić możemy następujące terytoria wielkich plemion: Polanie, Wiślanie, Mazowszanie, Pomorzanie, Ślężanie, Kujawianie i Lędzianie. Od legendy o ich przodku Lechu plemiona te nazywano lechickimi.

---

[91] W osiedlu pod Biskupinem mieszkało przeszło 1000 osób w ponad 100 domach wystawionych wzdłuż 11 ulic. Długość domu wynosiła około 10 m., szerokość – około 8 m. Osiedle otaczał falochron zbudowany z 35 000 pali dębowych i sosnowych wbitych ukośnie w 3–9 rzędach w dno jeziora i sześciometrowy wał drewnianoziemny o obwodzie 463 metry. Do osady prowadził most dębowy długości 120 metrów i brama szerokości 3 metrów.

(134) Państwa Polan i Wiślan. W IX wieku istniały na ziemiach polskich dwa państewka plemienne: państwo Polan z ośrodkiem w Gnieźnie i państwo Wiślan z ośrodkiem w Krakowie. Państwo Wiślan, choć rządzone przez „księcia bardzo potężnego", jak to określają *Żywota św. Metodego*, dostało się w latach osiemdziesiątych IX wieku pod panowanie władców wielkomorawskich, a po rozbiciu ich państwa przez Węgrów – pod rządy czeskich Przemyślidów.

Rdzeniem państwowości polskiej stało się państwo Polan. Pierwsze wiadomości pisane związane z tym państwem mówią dopiero o panowaniu Mieszka I[92]. Przyjmuje się jednak, za pierwszym polskim kronikarzem Gallem Anonimem[93], że poprzednikami Mieszka byli: Siemowit, Lestko (Leszek) i Siemomysł. To właśnie oni rozpoczęli burzliwy okres rozszerzania władzy przez ośrodek gnieźnieński. Od legendarnego przodka Piasta, nazywamy ich Piastami. Nie jest do dziś wiadomo, w jaki sposób udało się przodkom Mieszka podporządkować sobie okoliczne plemiona. Należy jednak przypuszczać, że zdołali oni zjednoczyć wszystkie plemiona wielkopolskie, a może nawet Mazowsze i ziemię sandomierską.

(135) Państwo Mieszka I. Nie znamy daty urodzin Mieszka I. Z pewnym prawdopodobieństwem możemy tylko powiedzieć, że urodził się około roku 920. Nie wiemy jak książę wyglądał, ile lat żył, ile miał żon (według różnych kronikarzy od dwóch do dziewięciu), ile rodzeństwa, ile dzieci. W początkach panowania Mieszka I jego państwo obejmowało: Wielkopolskę (Gniezno, Poznań, Kalisz, Kruszwicę), ziemię łęczycką, sieradzką, chełmińską, mazowiecką, sandomierską, przemyską, Grody Czerwieńskie, Pomorze Gdańskie i ziemię lubuską. W 972 roku władca zdołał rozbić pod Cedynią wojska margrabiego Hodona[94], co przesądziło o zdobyciu władzy nad Pomorzem Zachodnim. Pod koniec życia Mieszka (ok. roku 990) w granicach państwa polskiego znalazł się również Śląsk, pozostający dotychczas w zależności od Czech. Prawdopodobnie jeszcze za życia Mieszka, lub bezpośrednio po jego śmierci, do Polski została przyłączona także ziemia Wiślan z Krakowem. Po tych wszystkich podbojach terytorium państwa liczyło około 250 tys. km^2 i zamieszkane było przez ok. miliona mieszkańców. Państwo Mieszka I, zwanego przez pochodzącego z Hiszpanii żydowskiego kupca Ibrahima ibn

---

[92] Mieszko I (?-992) – książę Polan i Polski od ok 960 r., pierwszy historyczny władca Polski.

[93] Gall Anonim - żyjący na przełomie XI i XII w. pierwszy kronikarz działający na ziemiach polskich, autor *Kroniki polskiej*.

[94] Hodo, Hodon (?-993) – margrabia Marchii Łużyckiej w latach 965-993.

Jakuba[95] „królestwem północy", było już wysoko zorganizowanym tworem. Posiadało rozwinięty system skarbowy, silny aparat wojskowy, tj. liczną i dobrze uzbrojoną drużynę[96].

(136) Chrzest Polski. Najważniejszym osiągnięciem Mieszka było przyjęcie wraz ze swymi poddanymi religii chrześcijańskiej. Motywy, które skłoniły władcę do uczynienia tak ważnego dla Polski kroku, były różnorakie i nie do końca nam znane. Nie ulega jednak wątpliwości, że zarówno przyczyny, jak i skutki chrztu miały w dużym stopniu charakter polityczny. Mieszko świadom był tego, że cesarstwo niemieckie, przesuwając swe granice na wschód poprzez podbijanie słowiańskich plemion nadbałtyckich, wyznaczyło kierunek dalszego podboju rycerstwa niemieckiego. Zapowiedzią tej polityki stały się napady jednego z niemieckich możnych – Wichmana – na ziemie polskie, a potem zajęcie Łużyc przez margrabiego Gerona w 963 roku. Pamiętać musimy, że szerzenie chrześcijaństwa, a co za tym idzie najazdy na tereny pogańskie, były obowiązkiem państw już ochrzczonych. Na takie niebezpieczeństwo Polska byłaby więc narażona nieustannie, gdyby nie zdecydowała się na przyjęcie chrztu.

Chrzest Polski poprzedziło małżeństwo Mieszka z czeską księżniczką Dobrawą[97]. To właśnie na Czechach postanowił władca początkowo oprzeć politykę zagraniczną, co miało dopomóc w tworzeniu państwowości polskiej. Ceremonia chrztu odbyła się w Wielką Sobotę (14 kwietnia) 966 roku. Jeśli chodzi o szczegóły tej uroczystości, to zdani jesteśmy jedynie na domysły. Nie potrafimy bowiem zdecydowanie stwierdzić, gdzie odbył się chrzest, ani kto go dokonał.

Mieszko, decydując się na powyższy krok, na pewno nie zdawał sobie sprawy z tego, że tym samym tak znacząco wpłynął na losy polskiego narodu. Wprawdzie prędzej czy później Polska stałaby się krajem chrześcijańskim, ale w tym przypadku ważny był również czas. Polska przyjęła chrześcijaństwo wcześniej niż sąsiednie Węgry czy Ruś. Przyjmując religię rzymską włączyła się tym samym do krajów kultury zachodniej, co również miało wielkie znaczenie w późniejszych dziejach narodu. Wzrósł autorytet władcy zarówno na arenie międzynarodowej, jak i wewnątrz kraju. Bardzo

[95] Ibrahim ibn Jakub – żyjący w X w. żydowski kronikarz podróżnik i kupiec wywodzący się z kalifatu w Kordobie, zajmował się handlem z plemionami słowiańskimi.

[96] Na uzbrojenie wojów Mieszka I zwanych pancernymi składał się pancerz, często nie metalowy, lecz skórzany, tarcza, topór, miecz, rzadko hełm. Groźną broń dodatkowo stanowiły potężne łuki. Koniom bojowym nakładano siodła z okuciami, strzemiona i uzdy o żelaznych wędzidłach.

[97] Dobrawa (ok. 930-977) – księżniczka czeska z dynastii Przemyślidów, córka księcia czeskiego Bolesława I Srogiego, księżna polska, żona Mieszka I, matka Bolesława Chrobrego.

istotnym skutkiem chrztu była również nowa pozycja Polski w oczach Niemiec. Książęta niemieccy nie mieli już bowiem pretekstu, aby pod pozorem chrystianizacji (jak to czynili wcześniej), najeżdżać zachodnie krańce Polski.

Pamiętać należy, że przyjęcie chrztu przez Mieszka i jego otoczenie nie było równoznaczne z przyjęciem chrześcijaństwa przez cały naród, a likwidacja pogańskich ośrodków kultu trwała jeszcze wiele dziesiątek lat. Mieszko postarał się również o niezależną od innych ośrodków kościelnych własną organizację kościelną. W 968 roku zostało utworzone, zależne bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, pierwsze w Polsce biskupstwo ze stolicą w Poznaniu, a pierwszym polskim biskupem został Jordan.

Pod koniec swego panowania Mieszko oddał się pod opiekę papieża na podstawie aktu, który znamy jedynie z niedokładnego streszczenia, znanego pod nazwą *Dagome iudex*. Przy tej okazji zostały opisane granice naszego państwa, zwanego tu Państwem Gnieźnieńskim. Jest więc ten dokument istotnym źródłem historycznym, pozwalającym odtworzyć mapę Polski z czasów Mieszka. Dokument *Dagome iudex* wiązał się z ówczesną sytuacją polityczną Polski. Mieszko, choć uważany za „sprzymierzeńca i przyjaciela cesarskiego", kilka razy popadał w drobne konflikty z władcami Niemiec. Układ jaki musiał zawrzeć z cesarzem przewidywał, że Mieszko musi składać hołd z części posiadanych przez siebie ziem oraz pozostawić jako zakładnika na dworze cesarskim swojego pierworodnego syna Bolesława.

W momencie swej śmierci w 992 roku Mieszko pozostawił po sobie państwo zorganizowane na wzór innych księstw chrześcijańskich i dostatecznie silne, by mogło kontynuować samodzielną politykę wewnętrzną i zagraniczną.

(137) Misja biskupa Wojciecha. Nowy władca, Bolesław Chrobry[98], podjął próbę pokojowego podporządkowania plemion Prusów. W tym celu zorganizował w 997 roku misję, na której czele stanął biskup praski Wojciech[99], znany w całym świecie chrześcijańskim. Wyprawa zakończyła się jednak całkowitym niepowodzeniem, a biskup Wojciech poniósł męczeńską śmierć. Jego ciało, wykupione przez Bolesława Chrobrego, zostało złożone jako relikwie w Gnieźnie, w kościele wzniesionym jeszcze przez Mieszka I. Wieść o tym rozeszła się szybko po Europie. Wkrótce Wojciecha uznano za męczennika i świętego. Szerzący się kult ułatwił Chrobremu podjęcie starań o utworzenie arcybiskupstwa, co miałoby dla Polski olbrzymie znaczenie

[98] Bolesław Chrobry (967-1025) – książę Polski od 992 r., król Polski od 1025 r., syn Mieszka I i Dobrawy

[99] Wojciech (ok. 956-997) – Czech z rodu Sławnikowiców, od 983 r. biskup Pragi, od 995 r. przebywał w Polsce, poniósł śmierć męczeńską w Prusach, kanonizowany w 999 r.

polityczne. W 999 roku papież Sylwester II wyraził na to zgodę, powołując na stanowisko arcybiskupa brata św. Wojciecha, Radzima-Gaudentego. Męczeńska śmierć biskupa odegrała wkrótce wielką rolę w kształtowaniu pobożności Polaków, a kult tego świętego stał się ważnym czynnikiem integrującym naród polski.

(138) Zjazd w Gnieźnie. Właśnie do grobu św. Wojciecha udał się w 1000 roku panujący w Niemczech cesarz Otton III[100]. Spotkanie tego władcy z Bolesławem Chrobrym, znane jako zjazd gnieźnieński, miało również inną przyczynę. Cesarz dążył do stworzenia pod swoim berłem uniwersalistycznego cesarstwa, złożonego z równorzędnych krajów: Germanii (Niemiec), Galii (Burgundii i Lotaryngii), Romy (Italii), Sclavinii (Słowiańszczyzny). Najpotężniejszym z państw Słowiańskich była Polska, którą cesarz chciał pozyskać dla swej koncepcji. Chrobry w zamian za to uzyskał od Ottona III wiele istotnych ustępstw politycznych.

Ogłoszono uroczyście decyzje podjęte rok wcześniej, a mianowicie fundację metropolii (arcybiskupstwa) w Gnieźnie oraz trzech biskupstw: w Krakowie we Wrocławiu i w Kołobrzegu. Własna metropolia dawała Kościołowi w kraju pełną samodzielność, ale była też potrzebna do starań o koronę królewską. Bolesław wykorzystał cesarską wizytę również do celów propagandowych. Nieznana Europie Polska zaprezentowała gościom swoje możliwości, bogactwo i znaczenie. Książę polski wyjechał na spotkanie cesarza aż do granicy i, towarzysząc mu wraz z licznym orszakiem, doprowadził do Gniezna. Opis uroczystości gnieźnieńskich w ówczesnych kronikach świadczy o tym, jak silne wrażenie wywarł zjazd na współczesnych. W czasie pobytu w Gnieźnie Otto III nałożył na głowę księcia polskiego diadem oraz wręczył włócznię świętego Maurycego, co było symbolicznym wyrażeniem zgody na koronację królewską. Otto, według Galla powiedział wtedy tak do swego otoczenia: *Nie uchodzi to, by takiego i tak wielkiego męża księciem nazywać lub komesem, jakby jednego spośród dostojników, lecz wypada chlubnie wynieść go na tron królewski i wywyższyć koroną*. Pewne jest, że tym gestem Otton uznał Chrobrego za niezależnego władcę. Bezpośrednio po tych wydarzeniach Bolesław Chrobry rozpoczął w Rzymie starania o tytuł królewski i oficjalną koronację, niestety sfinalizowaną dopiero 25 lat później.

Podniesienie Gniezna do rangi metropolii, umieszczenie tu relikwii znanego w Europie św. Wojciecha, pobyt i uroczyste przyjęcie cesarza w stolicy, wszystko to sprawiło, że w innych krajach zwrócono uwagę na państwo, które też po 1000 roku zaczęto nazywać Polonia – Polska.

---

[100] Otton III (980-1002) – król niemiecki od 983 r., Święty Cesarz Rzymski od 996 r.

(139) Wojny Bolesława Chrobrego. Niespodziewana śmierć Ottona III w 1002 roku zakończyła okres przyjacielskich stosunków polsko-niemieckich. Upadła również koncepcja utworzenia cesarstwa uniwersalistycznego. Jednym z trzech kandydatów na cesarza był nieprzychylny Polsce książę bawarski Henryk. Chrobry, nie czekając na rozstrzygnięcie sytuacji w Niemczech, w maju 1002 roku opanował Miśnię, ale nie zdołał jej utrzymać, ponieważ nowy król niemiecki Henryk II[101] niespodziewanie szybko uporał się z rywalami. Chrobry zdołał jednak uzyskać w lenno Milsko i Łużyce. Wkrótce potem, w 1003 roku, Bolesław powziął zakończony sukcesem plan opanowania tronu czeskiego. Początkowo poparł czeskiego księcia Bolesława Rudego, gdy zaś niezadowoleni z rządów Rudego panowie powołali jego samego na tron, kazał oślepić swego rywala i przez 18 miesięcy sprawował władzę w Czechach, na Morawach i na Słowacji. Był to szczytowy punkt kariery politycznej władcy Polski. Nigdy później w całej historii Polski granice kraju nie sięgały tak daleko na południe. W 1004 roku Henryk odebrał Bolesławowi Czechy. Nadal jednak prawdopodobnie utrzymał Morawy i Słowację. W latach 1007–1013 miała miejsce druga faza wojny. Bolesław ponownie zajął Milsko i Łużyce. Na mocy pokoju w Merseburgu ziemie te miały pozostać przy Polsce, ale jako lenno Niemiec. Chrobry nie wywiązując się z powinności lennika doprowadził do trzeciego etapu wojny, trwającego w latach 1015–1018. Po długich i krwawych bitwach podpisano pokój w Budziszynie. Milsko i Łużyce pozostały przy Polsce, bez obowiązku składania hołdu lennego. Władca Niemiec zobowiązał się również do wsparcia wyprawy Chrobrego na Ruś Kijowską.

Jeszcze tego samego roku Bolesław wyprawił się na wschód, by zająć Grody Czerwieńskie i osadzić na tronie kijowskim swego zięcia Świętopełka. Niedługo jednak po tym, jak Bolesław opuścił Kijów, Świętopełk został z tronu usunięty[102].

(140) Koronacja. Ostatnie lata panowania Bolesława Chrobrego są nam mało znane. Opromienia je jednak królewska koronacja w 1025 roku. Dla jej dokonania Bolesław musiał wyczekiwać śmierci swojego głównego przeciwnika – Henryka II i nowych wewnętrznych konfliktów w Niemczech. Koronacja miała dla władcy i kraju ogromne znaczenie polityczne. Wzmagała

[101] Henryk II Święty (973 lub 978-1024) – książę Bawarii jako Henryk IV w latach 995-1005, od 1002 r. król Niemiec, od 1004 r. król Włoch, od 1014 r. Święty Cesarz Rzymski, w 1146 r. kanonizowany.

[102] Z wyprawą Chrobrego na Ruś wiąże się legenda. Według niej Chrobry zdobywając Kijów uderzył mieczem w tak zwaną Złotą Bramę, wyszczerbiając go na kamiennym murze. Miecz ten zwany potem Szczerbcem miał służyć jako miecz koronacyjny królów Polski.

rangę państwa, stanowiła dowód jego niezależności, podnosiła autorytet władcy, pozwalała decydować mu o swoim następcy (dotąd prawo zwyczajowe kazało dzielić kraj pomiędzy spadkobierców)[103].

Koronacja była ostatnim aktem panowania Bolesława Chrobrego, który zmarł w kilka miesięcy później, 17 czerwca 1025 roku, pochowany został w Poznaniu.

(141) Organizacja władzy w państwie pierwszych Piastów. Państwo polskie miało charakter patrymonialny. Panujący uważał je za swego rodzaju własność dziedziczną, którą miał prawo dzielić między członków dynastii i sprawować kontrolę nad całą ludnością. Władza pierwszych Piastów była stosunkowo silna. Książę był wodzem i najwyższym sędzią, zarządzał aparatem administracyjnym. Znaczny wpływ na decyzje książęce wywierała przyboczna rada, złożona z najwybitniejszych możnych. W sytuacjach kryzysowych książę mógł zasięgać opinii wiecu, w skład którego wchodził wówczas ogół możnych. Najważniejszym z urzędników był komes pałacowy, który zastępował księcia w dowodzeniu wojskiem i zarządzaniu dworem. Niezwykle ważną rolę odgrywała drużyna książęca. Służyła do obrony państwa, wypraw wojennych i ochrony władzy książęcej wewnątrz państwa. Podlegała bezpośrednio księciu, który zapewniał jej uzbrojenie i utrzymanie. Część drużyny stanowiła gwardię przyboczną księcia, reszta stacjonowała w głównych grodach.

Podsumowanie XXVII

- Około 200 tysięcy lat p.n.e. pojawiły się na ziemiach polskich pierwsze gromady ludzkie, zajmujące się łowiectwem i zbieractwem. Śladem ich życia i działalności są jedynie prymitywne narzędzia kamienne.
- Prahistorię Polski tworzą m.in. rozwijające się na tym terenie kultury łużycka i wenedzka.
- W III i IV wieku na terenach dzisiejszej Polski rozpoczyna się kształtowanie związków plemiennych – pierwszych prymitywnych organizacji politycznych na naszych ziemiach.

[103] Koronacja królewska, czyli uroczysty akt przekazania monarsze insygniów władzy (korona, berło, jabłko oraz miecz) była w średniowieczu obrzędem typowo religijnym. Dokonywali jej za zgodą papieża co najmniej trzej biskupi. Jej najistotniejszą częścią było namaszczenie władcy olejami świętymi, co wyróżniało go spośród pozostałych mieszkańców państwa. To właśnie z religijnym charakterem koronacji i używanym przez to dla władców określeniem *pomazaniec Boży* wiążą się różnice w kompetencjach pomiędzy władzą sprawowaną przez księcia i przez króla.

- W IX wieku istniały na ziemiach polskich dwa państewka plemienne: państwo Polan z ośrodkiem w Gnieźnie i państwo Wiślan z ośrodkiem Krakowie.
- Najważniejszym osiągnięciem Mieszka było przyjęcie wraz ze swymi poddanymi religii chrześcijańskiej.
- Do najważniejszych wydarzeń z początku panowania Bolesława Chrobrego możemy zaliczyć misję biskupa Wojciecha na terenie Prusów i zjazd w Gnieźnie w 1000 roku.
- Śmierć Ottona III zakończyła okres przyjacielskich stosunków polsko-niemieckich, doprowadziła do upadku koncepcję utworzenia cesarstwa uniwersalistycznego oraz rozpoczęła trwające 16 lat wojny.
- Dokonana w 1025 roku koronacja Bolesława Chrobrego wzmacniała rangę państwa, stanowiła dowód jej niezależności oraz podnosiła autorytet władcy.
- Państwo polskie miało charakter patrymonialny. Panujący uważał je za własność dziedziczną, mógł więc dzielić państwo między członków dynastii i sprawować kontrolę nad całą jego ludnością.

2. Kryzys i odbudowa monarchii wczesnopiastowskiej

(142) Mieszko II. Rok 1025 okazał się brzemienny w wypadki dla stolicy Polski. Minęło zaledwie kilka miesięcy od pierwszej koronacji, a król Bolesław już nie żył. Oto, co sto lat później mówił na ten temat Gall Anonim: *Polska, przedtem królowa, promieniejąca złotem i drogimi kamieniami uwieńczona, zasiadła w kurzu, odziana szatami wdowieństwa... Wszak przez ciąg owego roku nikt w Polsce uczty głośnej nie wyprawił, żaden mąż szlachetny ni białogłowa w suknie uroczyste się nie ustroili...*

Wkrótce Gniezno stało się świadkiem nowego aktu koronacyjnego, który – jak kilka miesięcy wcześniej – spełnił ten sam arcybiskup Hipolit. Drugim koronowanym władcą Polski został syn Bolesława Chrobrego, Mieszko II[104]. Ta druga koronacja, ze względu na żałobę, nie była dla mieszkańców miasta już tak świetna i radosna.

(143) Kryzys państwa. Początkowo nowy władca kontynuował antycesarską politykę ojca. W tym celu dwukrotnie wyprawiał się do Saksonii, z której

[104] Mieszko II (990-1034) – król Polski w latach 1025-1031, książę w latach 1032-1034, syn Bolesława Chrobrego i księżniczki słowiańskiej Emnildy.

wywiózł znaczne łupy. Kilka lat później doszło do załamania państwowości polskiej, a nawet do powszechnego buntu przeciw polityce Piastów. Była to odsunięta w czasie reakcja na politykę „twardej ręki", prowadzoną przez Chrobrego. Wyprawy Bolesława stanowiły dla poddanych zapewne duże obciążenie. Żądni rewanżu byli również sąsiedzi, dążący do rewindykacji terytorialnych. Kryzys rozpoczął się w 1031 roku. Z pretensjami do tronu polskiego wystąpił starszy brat króla, Bezprym, który korzystając z pomocy Rusinów, odbierających Polsce Grody Czerwieńskie, i Niemców, na kilka miesięcy objął w Polsce rządy. Mieszko zmuszony był wtedy udać się do Czech. Naciskany ze wszystkich stron musiał zgodzić się na warunki, jakie podyktował mu cesarz Konrad II[105]. Po powrocie do kraju w 1032 roku Mieszko z ziem polskich uczynił lenno cesarskie, musiał również zgodzić się na utratę Milska i Łużyc oraz na przejściowy podział państwa. W tym czasie Polska bezpowrotnie utraciła również Morawy. Po śmierci Mieszka II kryzys w państwie pogłębił się. Jego następca, Kazimierz[106], został prawdopodobnie wygnany przez możnych, a kraj rozpadł się na niezależne dzielnice przez nich rządzone.

W tym czasie doszło do pierwszej, można by rzec, rewolucji, w czasie której wolna ludność, obciążana nadmiernie daninami na rzecz państwa i Kościoła, powstała zarówno przeciw możnym, jak i przeciw duchowieństwu, niszcząc dwory biskupie i kościoły. Powstania objęły przede wszystkim Wielkopolskę, Pomorze i Mazowsze. W nowym układzie sił dużą rolę odgrywał namiestnik Mazowsza – Miecław (Masław), dawny cześnik dworu Mieszka II, który wykorzystał osłabienie dynastii, by przejąć pełnię władzy na odłączonym od Polski Mazowszu. Oderwało się również Pomorze, gdzie rządzili lokalni władcy.

Zamęt wykorzystali również sąsiedzi Polski, organizując łupieżcze wyprawy w głąb kraju. Najtragiczniejszy w skutkach był najazd czeskiego księcia Brzetysława w 1039 roku. Dotarł aż do Gniezna, które zostało przez niego całkowicie zniszczone. Po drodze wojska czeskie zagrabiły to, co przedstawiało jeszcze jakąś wartość. Brzetysław wykradł ciało św. Wojciecha, a w drodze powrotnej do Czech przyłączył do swego państwa Śląsk.

(144) Odbudowa kraju za Kazimierza Odnowiciela. Całkowity upadek znaczenia państwa piastowskiego nie leżał jednak w interesie jego potężniejszych sąsiadów. Niemcy obawiały się zbytniego wzrostu potęgi czeskiej

---

[105] Konrad II (ok. 990-1039) – król Niemiec od 1024 r., król Włoch od 1026 r., Święty Cesarz Rzymski od 1027 r.

[106] Kazimierz Odnowiciel (1016-1058) – książę Polski w latach 1039-1058, syn Mieszka II i Rychezy.

kosztem Polski, a także możliwości przeniknięcia buntów ludowych na teren państwa niemieckiego. Podobne obawy miał również Jarosław[107] kijowski. Dlatego, gdy Kazimierz (syn Mieszka II, przebywający dotąd w klasztorze) przybył z Węgier do Niemiec, Konrad II, a potem Jarosław udzielili mu pomocy zbrojnej. Kazimierz łatwo opanował Kraków i Wielkopolskę, trudniejszą miał jednak drogę do odzyskania Pomorza i Mazowsza, choć i te dzielnice uległy mu w 1047 roku. Najpóźniej, bo w 1050 roku udało się odzyskać Śląsk. W sprawie Śląska musiał się jednak poddać decyzji cesarza, podjętej w Kwedlinburgu 1054 roku, który pozostawił wprawdzie to terytorium przy Polsce, ale pod warunkiem opłaty trybutu na rzecz Czech.

Dźwignęło się również z ruin i Gniezno, dotychczasowa stolica Polski. Nie odzyskało ono już jednak nigdy dawnej świetności. Zachodziła nawet obawa, że na zawsze utraci charakter metropolii kościelnej na rzecz Krakowa, dokąd na stałe został przeniesiony ośrodek władzy państwowej, czyli siedziba władcy. Tytuł Odnowiciela potomni przyznali władcy również za odbudowę administracji kraju z systemem grodowym, odnowienie organizacji kościelnej i reformę wojskową. Dwóch jednak ważnych rzeczy nie udało się zrobić Kazimierzowi: odbudować metropolii kościelnej w Gnieźnie i odzyskać utraconej korony królewskiej.

(145) Państwo Bolesława Śmiałego. Po śmierci Kazimierza Odnowiciela (1058 roku) władzę zwierzchnią objął jego najstarszy syn Bolesław, zwany Śmiałym lub Szczodrym[108]. Kontynuował on dzieło odbudowy organizacji państwowej i dążył do niezależności politycznej państwa.

Pomimo że początki jego panowania przypadły na okres korzystnej dla Polski sytuacji międzynarodowej, to poczynania tego władcy (wyprawa przeciw Czechom) doprowadziły do osłabienia Polski i usamodzielnienia się Pomorza Gdańskiego. Wkrótce jednak nowy władca naprawił częściowo swoje błędy: nawiązał dobre stosunki z Węgrami (trzykrotnie obsadził na tronie swoich kandydatów), wprowadził na tron kijowski oddanego sobie Świętopełka, przyłączył na nowo Grody Czerwieńskie, zaprzestał płacenia daniny z racji posiadania Śląska, popierał opozycję antycesarską w Niemczech w sporze między Henrykiem IV a papieżem Grzegorzem VII. Za poparcie udzielone papieżowi Bolesław liczył na zgodę na koronację, która byłaby widocznym dowodem niezależności państwa. Polityka ta przy-

---

[107] Jarosław I Mądry (978-1054) – syn i następca Włodzimierza I Wielkiego z dynastii Rurykowiczów, wielki książę Rusi Kijowskiej od roku 1016.

[108] Bolesław Śmiały, Szczodry (ok. 1040-1081) – książę Polski w latach 1058-1076, król Polski w latach 1076-1079, syn Kazimierza Odnowiciela i Dobroniegi, córki Włodzimierza I Wielkiego.

niosła znaczne sukcesy. W 1076 roku arcybiskup gnieźnieński koronował Bolesława na króla. Akt ten miał duże znaczenie nie tylko dla pozycji międzynarodowej, ale stanowił również krok do wzmocnienia władzy panującego wobec wzrastającej potęgi możnych. Papież potwierdził niezależność polskiej metropolii w Gnieźnie oraz wyraził zgodę na powołanie biskupstwa w Płocku. Poparcie dla papieża i jawne wystąpienie przeciw cesarzowi było gestem ryzykownym, ale stanowiło istotny zwrot w polskiej polityce zagranicznej.

(146) Od koronacji do banicji. Koronacja miała na celu nie tylko podniesienie prestiżu państwa na arenie międzynarodowej, ale również utrwalenie pozycji władcy wśród rosnącej w siłę grupy możnych. W tej drugiej sprawie nie spełniła jednak pokładanych w niej nadziei. Zmobilizowała przeciw królowi opozycję przedstawicieli najmożniejszych rodzin, być może z bratem Władysławem Hermanem[109] i biskupem krakowskim Stanisławem[110] na czele. Możliwe, że spór o kompetencje monarchy doprowadził do otwartego konfliktu króla z biskupem. Niechęć wobec króla wzmagały toczone niemal co roku wojny. Podjęta w roku 1077 wyprawa Bolesława na Ruś miała mu zapewnić wpływy na tym terenie. W czasie nieobecności króla w kraju wybuchło powstanie ludowe, skierowane w głównej mierze przeciwko przebywającym z nim możnym rycerzom. Ci, na wiadomość o tym wydarzeniu opuścili swego suwerena i wrócili do kraju, by na własną rękę zająć się stłumieniem powstania. Opuszczony przez swych rycerzy król także wrócił do kraju i począł karać poszczególnych możnych, uznając ich za dezerterów winnych zdrady. Do konfliktu włączył się wtedy biskup krakowski Stanisław, grożąc królowi klątwą za okrutne postępowanie wobec poddanych. Według kronikarza, Wincentego Kadłubka[111], właśnie to posunięcie biskupa zostało uznane przez króla za zdradę i doprowadziło do skazania biskupa na śmierć przez poćwiartowanie. Okrutna śmierć dostojnika kościelnego przyniosła odwrotny skutek – silna opozycja społeczeństwa, widząca w swoim władcy zbrodniarza, zmusiła króla do ucieczki z kraju. Bolesław zmarł na terenie Węgier w 1081 roku. Biskup Stanisław natomiast w połowie XII wieku został ogłoszony świętym i stał się, obok św. Wojciecha, patronem Polski, a jego kult rozwinął się zwłaszcza w okresie rozbicia dzielnicowego.

[109] Władysław Herman (1043-1102) – książę Polski w latach 1079-1102, syn Kazimierza Odnowiciela i Dobroniegi.

[110] Stanisław (ok. 1030-1079) – od 1072 r. biskup krakowski. Wystąpił przeciwko Bolesławowi Śmiałemu, za co poniósł śmierć męczeńską. W 1253 r. kanonizowany; jeden z głównych patronów Polski.

[111] Wincenty Kadłubek (ok. 1150-1223) – biskup krakowski, pierwszy rodzimy polski kronikarz, autor łacińskiej *Kroniki Polaków*. W 1764 r. beatyfikowany.

Podsumowanie XXVIII

- Panowanie Mieszka II wiąże się z kryzysem w Polsce, w wyniku którego państwo utraciło liczne terytoria, nastąpił też spadek autorytetu władzy, wielu mieszkańców powróciło do pogaństwa, oraz nasiliły się powstania ludowe.
- Próbę odbudowy kraju rozpoczął syn Mieszka II, Kazimierz Odnowiciel, któremu w wielu dziedzinach udało się sytuację opanować i doprowadzić państwo do względnej stabilizacji.
- Kolejny władca Polski, Bolesław Śmiały, nawiązał dobre stosunki z Węgrami, wprowadził na tron kijowski Świętopełka, przyłączył na nowo Grody Czerwieńskie, zaprzestał płacenia daniny z racji posiadania Śląska, popierał opozycję antycesarską w Niemczech w sporze między Henrykiem IV a papieżem Grzegorzem VII.
- Koronacja Bolesława Śmiałego w 1076 roku zmobilizowała przeciw królowi opozycję przedstawicieli najmożniejszych rodzin, być może z bratem Władysławem Hermanem i biskupem krakowskim Stanisławem na czele.
- Możliwe, że spór o kompetencje monarchy doprowadził do otwartego konfliktu króla z biskupem, czego skutkiem była śmierć biskupa oraz banicja Bolesława Śmiałego.

3. Monarchia bez korony

(147) Wzrost znaczenia możnych za Władysława Hermana. Władysław Herman, młodszy brat Bolesława Śmiałego, po którym zresztą objął władzę, nie cieszył się ani dawniej, ani dziś pochlebną opinią. *To zupełne przeciwieństwo starszego brata,* – piszą o nim historycy – *to władca – popychadło w ręku swoich i obcych, człowiek pozbawiony zarówno talentu, jak i ambicji, skłonny tylko do intryg i podstępnych okrucieństw, ociężały i schorowany.* Zawdzięczając tron możnym, stał się Herman od nich zależny.

Postacią, która odegrała w czasie panowania tego władcy ogromną rolę, był urzędnik dowodzący wojskiem, wojewoda (palatyn) Sieciech. Decydował on o najważniejszych sprawach w państwie, ograniczał wpływy innych możnych rodów, otaczając się w zamian ludźmi z szeregowego rycerstwa, którymi obsadzał niższe urzędy.

Zmianie uległa również polityka zewnętrzna. Herman zbliżył się do Czech, zrezygnował z koronacji, a ożeniwszy się z siostrą cesarza Judytą,

zacieśnił sojusz z Niemcami. Zgodził się również na płacenie trybutu ze Śląska. To wszystko spowodowało utratę samodzielności Polski na arenie międzynarodowej.

Rządy tego księcia od początku budziły niezadowolenie wśród możnych. Synowie Władysława Hermana, Zbigniew i Bolesław[112], zwany później Krzywoustym, w 1097 roku wymusili na ojcu podział państwa, w wyniku czego Zbigniew otrzymał północną część kraju z Wielkopolską, Bolesław zaś południową z Małopolską i Śląskiem. Mazowsze Herman pozostawił dla siebie, czyniąc Płock stolicą. Równocześnie synowie w 1099 roku wymogli na władcy wygnanie Sieciecha z kraju. Podział taki nie wprowadził jednak porządku w kraju. Dalej trwały zatargi, których bohaterami stali się walczący ze sobą o władzę synowie Hermana.

(148) Walka o jedność i kształt terytorialny państwa za Bolesława Krzywoustego. Po śmierci Władysława Hermana dwaj jego synowie władali oddzielnie swymi dzielnicami. Ten stan rzeczy nie trwał jednak długo. Zbigniew dążył do pokojowych stosunków z Pomorzanami, godził się na zależność lenną w stosunku do cesarza. Bolesław reprezentował natomiast zwolenników ekspansji na północ i zachód. Już w 1106 roku doszło do bratobójczych walk. W pierwszej fazie konfliktu Bolesław pokonał Zbigniewa i pozostawił go na Mazowszu jako swego lennika. Rok później Zbigniew został z Mazowsza wygnany i udał się po pomoc do władcy niemieckiego Henryka V.

W 1109 roku, pod pretekstem osadzenia na tronie polskim Zbigniewa, ruszyła na Polskę wielka wyprawa niemiecka. Równocześnie niemal, od południa uderzyli Czesi. Faktycznym powodem najazdu była pomoc polska, udzielona Węgrom w trakcie napaści niemiecko-czeskiej oraz chęć ponownego narzucenia Polsce zależności lennej. Mimo zaciekłych szturmów nie został zdobyty ani Głogów, ani Wrocław, na które były skierowane główne uderzenia niemieckie. Szczególnie walki pod Głogowem charakteryzowały się męstwem obrońców, którzy nie wahali się strzelać do swych bliskich (pojmanych przez Niemców i w charakterze zakładników przywiązanych do machin oblężniczych). Bezskuteczne oblężenia, prowadzona przez Bolesława z dużym talentem wojna podjazdowa, zmusiły cesarza do odwrotu. O wielkim talencie Bolesława głośno było w kraju i za granicą. Oto, co śpiewali o swym pogromcy pokonani Niemcy:

Bolesławie, Bolesławie ty przesławny książę panie,
Ziemi swojej umiesz bronić wprost niezmordowanie!

[112] Bolesław Krzywousty (1085-1138) - książę polski w latach 1102-1138, syn Władysława Hermana i Judyty, córki króla Czech, Wratysława II.

Sam nie sypiasz i nam także snu nie dasz ni chwili,
Ani we dnie, ani w nocy, ni w rannej godzinie!
(tłum. R. Grodecki)

Wyprawa 1109 roku przeszła do polskiej legendy jako pierwsza wojna, w której ujawniło się poczucie polskiego patriotyzmu. Ten pierwszy od czasów Bolesława Śmiałego znaczący sukces międzynarodowy znacznie wzmocnił pozycję Krzywoustego, który znów uniezależnił Polskę od cesarstwa.

Klęska Niemców oznaczała również klęskę Zbigniewa w walce o tron. Oskarżony o dalsze knowania został na rozkaz Bolesława oślepiony. Oprawcy dokonali egzekucji tak okrutnie, że Zbigniew jej nie przeżył i w 1112 roku zmarł. Odtąd władzę w państwie mógł już niepodzielnie sprawować Bolesław.

Po śmierci Zbigniewa przeciw Bolesławowi wystąpili rozjątrzeni możni, głównie duchowni. Istnieje nawet pogląd, że na Bolesława została rzucona klątwa Kościoła. Władca, chcąc uniknąć losu swojego przodka Bolesława Śmiałego, odprawił surową pokutę, odizolował się od ludzi, pościł, pielgrzymował do klasztoru św. Idziego na Węgrzech, boso szedł do Gniezna, do grobu św. Wojciecha, a kościołom dał bogate dary.

Od czasu kryzysu państwa polskiego po śmierci Mieszka II Pomorze pozostawało poza jego granicami. Podporządkowanie przez Kazimierza Odnowiciela jego wschodniej części, czyli Pomorza Gdańskiego, było tylko sukcesem chwilowym. Systematycznego i trwałego podboju tej dzielnicy dokonał dopiero Bolesław Krzywousty. Pierwsze uległo Bolesławowi Pomorze Nadwiślańskie, które już w 1116 roku uznało zwierzchnictwo Polski. W zimie 1121/1122 rycerze polscy zajęli bogaty i ludny Szczecin, opanowali całe Pomorze Zachodnie, a miejscowy książę Warcisław uznał się za lennika Polski, zobowiązał do płacenia trybutu, dawania posiłków na wyprawy wojenne oraz do przyjęcia chrześcijaństwa. Zaraz potem Bolesław przystąpił do chrystianizacji Pomorza. Misję chrystianizacyjną przeprowadził biskup Otto z Bambergu. Z tego okresu pochodzą biskupstwa we Włocławku i Lubuszu.

(149) Walka o niezależność Kościoła polskiego. Ostatnie lata panowania Bolesława zakłóciła sprawa administracji Kościołem polskim. Metropolita magdeburski, wykorzystując swe wpływy na dworze papieskim, przy pomocy sfałszowanych dokumentów uzyskał od papieża bullę poddającą mu Kościół w Polsce. Starania Bolesława doprowadziły do spotkania z cesarzem Lotarem III[113] w Merseburgu w 1135 roku. Ustępstwa Bolesława

[113] Lotar III (1075-1137) – książę Saksonii od 1106 r., król Niemiec od 1025 r., Święty Cesarz Rzymski od 1033 r.

na rzecz cesarstwa (złożenie hołdu lennego i zapłacenie trybutu z Pomorza Zachodniego) zadecydowały o tym, że wkrótce, w 1136 r, papież wydał nową bullę, potwierdzającą prawa metropolitalne Gniezna, a tym samym niezależność Kościoła polskiego.

(150) Testament Bolesława Krzywoustego. Bolesław, pamiętając o walkach, jakie stoczył w młodości z bratem Zbigniewem, postanowił za życia uregulować sprawę następstwa tronu i organizację władzy w Polsce po swojej śmierci. Wprowadził zasadę podziału kraju pomiędzy wszystkich synów panującego, z tym, że jeden z nich w stosunku do pozostałych miał mieć uprawnienia księcia zwierzchniego. Ten najstarszy z rodu książę, zwany seniorem, otrzymywał także dodatkowo dzielnicę senioralną, składającą się z ziemi krakowskiej, łęczycko–sieradzkiej, części Kujaw oraz części wschodniej Wielkopolski, z Kaliszem i Gnieznem. Do seniora miało także należeć zwierzchnictwo nad Pomorzem Wschodnim. Senior posiadał również prawo do prowadzenia polityki zewnętrznej, do posiadania załóg w głównych grodach dzielnicowych, do współdecydowania w obsadzaniu urzędów w poszczególnych dzielnicach i prawo inwestytury duchowieństwa.

Pierwszym seniorem został najstarszy syn Krzywoustego, Władysław. Pozostałe dzielnice otrzymali: Władysław – Śląsk, Mieszko – Wielkopolskę, Bolesław – Mazowsze, Henryk – ziemię sandomierską. Żadnej dzielnicy nie otrzymał najmłodszy z braci, Kazimierz, który prawdopodobnie urodził się już po śmierci ojca (pogrobowiec).

Statut Bolesława Krzywoustego był próbą kompromisu między dążeniem do utrzymania jedności państwowej a tendencjami odśrodkowymi (dążeniem do rozbicia kraju na samodzielne dzielnice). Ten stan nie utrzymał się jednak długo. Testament doprowadził wkrótce do porażki idei jedności. Rok 1138 przypieczętował rozłam jednolitego państwa polskiego i rozpoczął trwający ponad półtora wieku okres rozbicia dzielnicowego. Wbrew zamierzeniom Bolesława Krzywoustego w przyszłości górę wzięły tendencje do pogłębiania rozbicia i stopniowego zaniku władzy centralnej.

Testament był swego rodzaju prawidłowością monarchii wczesnofeudalnych, które nie miały jeszcze silnych więzi ekonomicznych między poszczególnymi dzielnicami. Możni zainteresowani byli osłabieniem władzy centralnej i przejęciem w dzielnicach jej uprawnień. Podobne sytuacje miały miejsce na Rusi (1054 roku) i w Czechach (1055 roku).

Podsumowanie XXIX

- Postacią, która w czasie panowania Władysława Hermana odegrała ogromną, rolę był palatyn Sieciech. Decydował on o najważniejszych

sprawach w państwie, ograniczał wpływy innych możnych rodów, obsadzał niższe urzędy.
- Rządy Sieciecha doprowadziły do tego, że synowie Władysława Hermana, Zbigniew i Bolesław wymusili na ojcu podział państwa oraz wygnanie Sieciecha z kraju.
- Już w 1106 roku doszło do bratobójczych walk pomiędzy braćmi. Doprowadziły one do najazdu niemieckiego na Polskę w 1109 roku.
- Bolesław Krzywousty dokonał podboju Pomorza. Już w 1116 roku zwierzchnictwo Polski uznało Pomorze Gdańskie, a w latach 1121/1122 rycerze polscy opanowali całe Pomorze Zachodnie.
- W wyniku zjazdu w Merseburgu, za cenę ustępstw Bolesława na rzecz cesarstwa, Niemcy uznały niezależność Kościoła polskiego i prawa metropolitalne Gniezna.
- Bolesław Krzywousty postanowił za życia uregulować sprawę następstwa tronu i organizację władzy w Polsce po swojej śmierci. Wprowadził zasadę podziału kraju pomiędzy synów, ustanawiając jednocześnie zasadę pryncypatu i senioratu.

4. Polska w okresie rozbicia dzielnicowego

(151) Walki o władzę po śmierci Bolesława Krzywoustego. Władysław II[114], pierwszy ustanowiony przez ojca senior, zapragnął władzy na terenie całego kraju. W realizacji tego planu przeszkadzali mu młodsi bracia, których wobec tego postanowił usunąć. Bolesław Kędzierzawy[115], jego brat Mieszko Stary[116] oraz dwaj małoletni – Henryk[117] i Kazimierz[118] – wspólnie z ostatnią żoną Krzywoustego, Salomeą, żywili podobne zamiary w stosunku do seniora. Wojna domowa zakończyła się klęską i wygnaniem Władysława II z kraju w 1146 roku. Walki o tron pomiędzy braćmi

[114] Władysław II Wygnaniec (1105-1159) – książę Polski (*princeps*) i dziedziczny książę śląski w latach 1138-1146.

[115] Bolesław Kędzierzawy (ok. 1125-1173) – książę mazowiecki i kujawski od 1138 r., krakowski (*princeps*) od 1146 r.

[116] Mieszko III Stary (ok. 1126-1202) – książę wielkopolski od 1138 r., krakowski w latach 1173-1177, 1191, 1198-1202.

[117] Henryk Sandomierski (ok. 1132-1166) – książę sandomierski od 1146 r.

[118] Kazimierz Sprawiedliwy (1138-1194) – książę sandomierski od 1173 r., krakowski od 1177, mazowiecki i kujawski od 1186 r.

i popierającym ich możnowładztwem trwały jednak nadal. Kolejno dzielnicą senioralną zarządzali: Bolesław Kędzierzawy (1146–1173), Mieszko III Stary (1173–1177) i Kazimierz Sprawiedliwy (1177–1194). Wygnanie Władysława było równoznaczne z naruszeniem zasady senioratu, co powtórzono jeszcze raz w przypadku Mieszka III. Dążył on do uzyskania silnej władzy wykonawczej, zreorganizowania i wzmocnienia rządów seniora. Prowadził również niekorzystną dla społeczeństwa politykę skarbową. Pozostali książęta, wspierani przez możnych, wystąpili przeciw Mieszkowi pod hasłem walki z tyranią „księcia całej Polski", jak tytułował się senior. Doprowadziło to do wypędzenia go z Krakowa, a przejściowo nawet z kraju w 1177 roku. Mieszko jeszcze trzykrotnie podejmował próby odzyskania dzielnicy krakowskiej.

W 1180 roku doszło do ogólnopolskiego zjazdu w Łęczycy, na którym została zniesiona zasada senioratu. Kazimierz Sprawiedliwy zdołał uzyskać zgodę możnych i duchowieństwa na dziedziczenie przez jego synów Małopolski z Krakowem. Tym samym oznaczało to przejęcie przez nich władzy nad całą Polską. Następny władca, Leszek Biały[119], używał wprawdzie nadal tytułu „księcia całej Polski", ale faktycznie nie miał żadnego wpływu na politykę wewnętrzną i zagraniczną, prowadzoną przez innych książąt dzielnicowych.

(152) Pogłębianie się rozbicia. Z biegiem lat, w miarę rozrastania się poszczególnych linii książęcych, dochodziło do dalszego rozbicia kraju na coraz mniejsze państewka. Najbardziej rozbitą dzielnicą stał się Śląsk. Tu bowiem liczba samodzielnych księstw doszła do 18. Każde z księstw polskich było oddzielnym państwem, prowadzącym własną politykę wewnętrzną i zagraniczną, często skierowaną przeciw dzielnicom sąsiednim. Nieustanna walka pomiędzy książętami o władzę sprawiała, że autorytet władców spadał z roku na rok. Obalenie na zjeździe w Łęczycy postanowień testamentu Krzywoustego pogłębiło kryzys państwa. Nasiliły się walki o władzę pomiędzy książętami, załamał się handel międzydzielnicowy, rozpoczęły się najazdy sąsiadów na poszczególne dzielnice polskie, które odtąd musiały bronić się samodzielnie.

(153) Zagrożenie zewnętrzne. Skutkiem rozbicia i walk wewnętrznych był wzrost zagrożenia zewnętrznego. Na Mazowsze napadali Litwini i Prusowie, którzy porywali tysiące ludzi, zabierali dobytek ludności, palili wsie i miasta. Taki stan poważnie utrudniał rozwój gospodarczy tych dzielnic.

---

[119] Leszek Biały (ok. 1186-1227) – książę sandomierski od 1194 r., krakowski w latach 1194-1199, 1201 i 1202-1227.

Znacznie poważniejsze w skutkach były najazdy Mongołów na południowe dzielnice Polski. W średniowieczu używano wymiennie nazw Mongołowie i Tatarzy, choć w rzeczywistości ci ostatni to tylko jedno z mongolskich plemion. Te koczownicze plemiona (zjednoczone przez Czyngis–chana), dla których jednym z głównych źródeł dochodów były wyprawy wojenne w stosunkowo krótkim czasie podbiły całą niemal zachodnią Azję i wschodnią część Europy.

W sile około 10–tysięcznego korpusu pod wodzą Batu-chana Mongołowie stanęli zimą 1240/41 u południowowschodnich granic Polski. Do pierwszego znaczniejszego starcia doszło pod Chmielnikiem. Tę bitwę Polacy przegrali. Wkrótce potem Mongołowie zdobyli i spalili Kraków. Do decydującego pojedynku, również zakończonego klęską Polaków, doszło 1241 roku pod Legnicą. W XIII wieku jeszcze dwukrotnie (1259 roku i 1287 roku) Tatarzy pustoszyli Polskę, niszcząc miasta (głównie Kraków i Sandomierz) oraz biorąc ich ludność w jasyr. Sukcesy militarne Mongołów były w dużej mierze zasługą nie tylko ich przewagi liczebnej, ale także wysokiego poziomu sztuki wojennej.

Wrogiem równie niebezpiecznym dla Polski byli w owym czasie Brandenburczycy. Podporządkowali oni sobie Pomorze Zachodnie, zajęli ziemię lubuską, część Wielkopolski (Santok, Drezdenko, Drawsko), a z czasem podjęli nawet próby uzależnienia od siebie Pomorza Gdańskiego. Zdobycze terytorialne Brandenburgii doprowadziły do powstania tzw. Nowej Marchii.

(154) Problem krzyżacki. Znacznie poważniejsze niebezpieczeństwo zagrażało wtedy Polsce od północnego wschodu. Tu mianowicie, na terenach między dolną Wisłą a dolnym Niemnem, mieszkało pogańskie plemię Prusów. Władcy Polski już od Mieszka I dążyli do podboju tych ziem, jednak z powodu wojowniczości Prusów nie udało im się tego osiągnąć. Tymczasem plemię to, korzystając z osłabienia wewnętrznego Polski, urządzało wyprawy łupieżcze na tereny naszego kraju, a zwłaszcza na sąsiadujące z nimi Mazowsze. Napady, choć nie zagrażały samemu istnieniu księstwa, były jednak dla władcy Konrada[120] na tyle uciążliwe, że nie umiejąc zorganizować przeciw Prusom skutecznej obrony, w 1226 roku poprosił o pomoc zakon rycerski Krzyżaków (powstały w Jerozolimie, a przebywający wtedy na terenie Węgier). Konrad ofiarował wielkiemu mistrzowi Hermannowi von Salza ziemię chełmińską jako siedzibę zakonu, nie zrzekł się jednak zwierzchności monarszej nad tą ziemią. Decyzja Konrada okazała się wkrótce brzemienna dla Mazowsza i dla całej Polski. Krzyżacy przedstawili

[120] Konrad Mazowiecki (ok. 1187-1247) – książę mazowiecki, kujawski, sieradzki i łęczycki od 1202 r., krakowski w 1229 r. i w latach 1241-1243.

papieżowi sfałszowany dokument, rzekomo nadający im władzę zwierzchnią nad ziemią chełmińską i uzyskali zatwierdzenie tego nadania przez papieża. Stopniowy podbój ziem Prusów, trwający do roku 1283, charakteryzował się ogromną bezwzględnością. Krzyżacy zdobywali ziemię, niszcząc i paląc niemal wszystko, co napotkali na drodze. W pokonaniu Prusów pomagał Krzyżakom zakon Kawalerów Mieczowych, powstały na początku stulecia na terenie Inflant. Krzyżacy, zakładając na zdobywanych terenach kolejne miasta, budowali swoje państwo zakonne. Z tego okresu pochodzą założone przez nich takie miasta jak: Toruń, Chełmno, Kwidzyn, Elbląg, Kłajpeda i Królewiec. W 1309 roku siedziba wielkiego mistrza została przeniesiona do Malborka. W rezultacie nad północną granicą Polski powstało jedno z silniejszych państw w ówczesnej Europie, odmienne etnicznie i kulturalnie, dążące do połączenia z ziemiami niemieckimi i do podporządkowania sobie sąsiadów. Choć stanowiło ono dla Polski stałe niebezpieczeństwo, to było jednak pośrednikiem w kwestiach ustrojowych, gospodarczych i obyczajowych pomiędzy Zachodem i Polską.

Podsumowanie XXX

- Po śmierci Bolesława Krzywoustego seniorami byli kolejno jego synowie: Władysław Wygnaniec, Bolesław Kędzierzawy, Mieszko III Stary i Kazimierz Sprawiedliwy.
- W 1180 roku doszło do ogólnopolskiego zjazdu w Łęczycy, na którym została zniesiona zasada senioratu.
- Skutkiem obalenia zasady senioratu i walk pomiędzy książętami były najazdy zewnętrzne. Na poszczególne dzielnice Polski najeżdżali: Litwini, Prusowie, Tatarzy i Brandenburczycy.
- Poważne niebezpieczeństwo zagrażało Polsce od północnego wschodu, gdzie osiedlił się, sprowadzony w 1226 roku przez Konrada Mazowieckiego, zakon krzyżacki.

5. Zjednoczenie państwa polskiego

(155) Czynniki sprzyjające zjednoczeniu państwa polskiego. Rozbicie kraju na dzielnice było korzystne jedynie dla nielicznej grupy możnowładców, natomiast ciążyło ogromnej rzeszy ludności. Pod koniec XIII wieku zaczęła odżywać myśl odzyskania korony dla najsilniejszego księcia i zjednoczenia ziem polskich.

Pomimo stu kilkudziesięciu lat rozbicia dzielnicowego, kiedy to każda dzielnica była odrębnym państwem prowadzącym własną politykę wewnętrzną i zagraniczną, ludność polska czuła się grupą jednolitą. Łączył ją wspólny język, tradycja kultura, religia, wspólne dzieje do czasów rozbicia. Żywa tradycja dawnej jedności państwowej wyrażała się między innymi w utrzymaniu przez cały okres rozdrobnienia dzielnicowego nazwy Królestwa Polskiego (*Regnum Poloniae*) na określenie wszystkich ziem polskich. Nadal również uważano Kraków za stolicę całego kraju. Ludność polska odczuwała na własnej skórze spory prowadzone przez poszczególnych książąt i walki toczone pomiędzy nimi o władzę. Dużą rolę odgrywały również kwestie ekonomiczne. Liczne granice księstw, a co za tym idzie cła, utrudniały znacznie rozwój handlu pomiędzy poszczególnymi dzielnicami. Czynnikiem spajającym poszczególne księstwa polskie był fakt, że pomimo podziału administracyjnego Polski, pod względem kościelnym wszystkie dzielnice podlegały metropolii gnieźnieńskiej. Trzeba też przyznać, że Kościół polski odegrał w dziele zjednoczenia poważną rolę. W kołach kościelnych utrzymywało się przekonanie, że rozbicie dzielnicowe jest do pewnego stopnia karą za popełnione grzechy, zwłaszcza za zabójstwo św. Stanisława. Głoszono, że tak jak zrosły się poszczególne członki jego ciała, tak i poszczególne księstwa polskie zjednoczą się w jedno państwo. Istniały środowiska międzydzielnicowe, jak kapituły, kupiectwo wielkich miast, niektórzy możnowładcy. Ich majątki oraz interesy nie pokrywały się z granicami księstw, co stawało się hamulcem rozwoju tych grup. Dla niektórych dzielnic najpoważniejszym argumentem za potrzebą jedności było zagrożenie kraju ze strony zewnętrznej.

(156) Próby zjednoczenia kraju. Fakt, że dzielnicę krakowską uważano w Polsce za najważniejszą nie oznaczał wcale, że jej władca uchodził za najważniejszego spośród książąt. Okresowo przewagę udawało się zdobyć innym książętom. Tak właśnie książę wrocławski Henryk Brodaty[121] (1201–1238) zjednoczył w swych rękach praktycznie cały Dolny Śląsk, południową część Wielkopolski oraz ziemię krakowską. Władzy Henryka nie poddali się Piastowie mazowieccy. Jego syn, Henryk Pobożny[122] (1238–1241), zdołał jeszcze rozszerzyć nieznacznie swe posiadłości, ale kres tym zjednoczeniowym tendencjom położył najazd Tatarów na Polskę. W walce z nimi Henryk Pobożny zginął.

---

[121] Henryk I Brodaty (ok. 1163-1238) – książę wrocławski od 1201 r., krakowski od 1232 r. i wielkopolski od 1234 r.; ojciec Henryka Pobożnego, mąż św. Jadwigi Śląskiej.

[122] Henryk II Pobożny (ok. 1191-1241) – książę wrocławski, krakowski i wielkopolski od 1238 r., syn Henryka Brodatego, zginął w bitwie pod Legnicą.

Realizację programu zjednoczenia kraju podjęli również książęta: Leszek Czarny[123] i wkrótce po jego śmierci, książę wrocławski Henryk Probus[124]. Przedwczesna śmierć każdego z nich nie doprowadziła jednak do realizacji planów. Umierając, Henryk zapisał Kraków Przemysłowi II, który w owym czasie był władcą Wielkopolski i który miał również w testamencie Pomorze Gdańskie. Do walki o tron przystąpili również: król czeski Wacław II i książę Władysław Łokietek.

(157) Pierwsi władcy zjednoczonego państwa. Wykorzystując poparcie arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki, Przemysł II[125] w 1295 roku koronował się na króla. Po przeszło dwustu latach Polska, choć jeszcze nie zjednoczona, miała koronowanego monarchę. Przemysł II używał tytułu króla Polski trochę „na wyrost", bo jego władza nie sięgała poza Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie. Niestety, jego królowanie było niedługie – za sprawą margrabiów brandenburskich oraz przy współudziale miejscowego możnowładztwa nowy król został zamordowany w Rogoźnie, w kilka miesięcy po koronacji.

Spadek po tragicznie zmarłym Przemyśle II objął jeszcze w 1296 roku wnuk Konrada Mazowieckiego, książę brzesko–kujawski, Władysław, z powodu niewielkiego wzrostu zwany powszechnie Łokietkiem[126]. Przez cztery lata panował w Wielkopolsce, na ziemi sieradzkiej, łęczyckiej, na Kujawach i na Pomorzu Gdańskim. Niepowodzenia zewnętrzne zraziły jednak do Łokietka możnych i duchowieństwo, Władysław Łokietek, wyklęty za sprawą biskupa poznańskiego Andrzeja, zmuszony został do ucieczki z kraju i szukania schronienia na Węgrzech.

Po tych wydarzeniach Wielkopolskę zajął król czeski Wacław II[127] (posiadający już w tym czasie Małopolskę), który skorzystał ze znacznej przewagi militarnej nad innymi książętami i opanował niemal cały kraj (z wyjątkiem Mazowsza i części Śląska), po czym w 1300 roku koronował się w Gnieźnie, na króla Polski. Wacław II dążył do centralizacji państwa, wzmocnienia autorytetu monarchy. Wprowadził urząd starosty bezpośrednio odpowiedzialnego przed królem. Panowanie w naszym kraju dynastii

---

[123] Leszek Czarny (ok. 1241-1288) – książę sieradzki od 1261 r., łęczycki od 1267 r., inowrocławski w latach 1273-1278, krakowski i sandomierski od 1279 r.

[124] Henryk IV Probus (ok. 1257-1290) – książę wrocławski od 1270 r. i krakowski od 1288 r.

[125] Przemysł II (1257-1296) – książę Wielkopolski, od 1295 r. król Polski.

[126] Władysław Łokietek (ok. 1260-1333) – książę kujawski, łęczycki, sieradzki, wielkopolski, pomorski, krakowski i sandomierski, król Polski w latach 1320-1333, syn Kazimierza, księcia kujawskiego i Eufrozyny, księżniczki opolskiej.

[127] Wacław II (1271-1305) – książę czeski w latach 1278-1297, król Czech w latach 1297-1305, król Polski w latach 1300-1305.

Przemyślidów, z której wywodził się Wacław II i rządzący później jego syn, Wacław III[128], nie było długie i nie wzbudziło entuzjazmu ludności. Przyczyniła się do tego polityka rządów sprawowanych głównie przy pomocy Czechów i Niemców. Śmierć Wacława II w 1305 roku i następnie Wacława III w 1306 roku ułatwiły Łokietkowi ponowne starania o władzę.

(158) Działalność zjednoczeniowa Władysława Łokietka. Władysław Łokietek stawał się coraz bardziej popularny we wszystkich dzielnicach i naród tłumnie wspierał powracającego z wygnania księcia. Dzięki pomocy oddziałów węgierskich, zajął ziemię sandomierską, łęczycką, sieradzką, a następnie, po krwawych walkach, opanował Małopolskę. Udało mu się również obsadzić swoimi załogami Kujawy oraz Pomorze Gdańskie, nie zdołał jednak podporządkować sobie Wielkopolski, gdzie władzę objął jego rywal – Henryk Głogowski[129].

Wkrótce zaczęły się również kłopoty na Pomorzu. W 1306 roku Łokietek pozbawił władzy możnowładczy ród Święców, odgrywający tu za panowania królów czeskich przodującą rolę. Odsunięci od rządów porozumieli się z Brandenburgią i przyrzekli wydać jej Pomorze. Gdy jednak Brandenburczycy najechali na tę dzielnicę okazało się, że nie mają dość siły, by ją całą opanować. Przerażeni napadem Pomorzanie skierowali do Łokietka prośbę o ratunek, a ponieważ ten, zajęty wówczas innymi sprawami i nie mógł jej udzielić, zwrócono się o pomoc do Krzyżaków. Rycerze zakonni zaraz po przybyciu na miejsce spowodowali szybki odwrót wojsk brandenburskich, lecz następnie sami zdradziecko zaatakowali Gdańsk. W czasie najazdu zabijali bez litości chroniących się w kościołach rycerzy, kobiety, dzieci i starców. Palili i burzyli domy mieszczan, zarówno polskich jak i niemieckich. W czasie tej rzezi zginęło prawdopodobnie kilku mieszkańców Gdańska. W następnym roku Krzyżacy zajęli resztę Pomorza, odcinając tym samym Polskę od Bałtyku na ponad 150 lat. Odtąd przed Łokietkiem stanął poważny problem – konieczność odzyskania utraconej ziemi.

Równie niebezpieczny dla Łokietka okazał się bunt biskupa krakowskiego Muskaty oraz niemieckich mieszczan z Krakowa i Sandomierza, na którego czele stanął wójt krakowski – Albert. W roku 1311 wypowiedzieli oni posłuszeństwo Łokietkowi i uznali królem nowego władcę Czech Jana Luksemburskiego, który rościł sobie pretensje do tronu polskiego jako spadku po Przemyślidach. Łokietek, poparty przez większość społeczeństwa małopolskiego, zdołał jednak zająć Kraków, zmuszając Alberta do ujścia

[128] Wacław III (1289-1306) – król Węgier z dynastii Przemyślidów w latach 1301-1305, król Czech w latach 1305-1306 oraz niekoronowany król Polski w latach 1305-1306.

[129] Henryk III Głogowski (?-1309) – książę głogowski od 1273 r. i wielkopolski od 1306 r.

z miasta. Jak przekazuje Kronika Jana Długosza[130], wszystkich przywódców buntu Łokietek (...) *kazał pojmać i końmi włóczyć po ulicach, a potem wieszać albo w koło wplątać*. Kraków ukarany został również odebraniem przywilejów handlowych.

Wielki sukces odniósł Łokietek w Wielkopolsce, gdzie nieudolnie rządzili synowie zmarłego Henryka Głogowskiego. Przy poparciu Jakuba Świnki oraz miejscowego rycerstwa pokonał on książąt i w 1314 roku przejął kontrolę nad całą dzielnicą. Posiadając już dwie najważniejsze dzielnice: Małopolskę i Wielkopolskę podjął Łokietek starania o koronację. Papież Jan XXII[131] najpierw zwlekał, potem jednak wyraził na nią zgodę. Ostatecznie Arcybiskup Janisław nałożył koronę na głowę księcia w 1320 roku w Krakowie, na Wawelu. Odtąd Wawel stał się miejscem koronacji następnych władców Polski. Koronacja Władysława Łokietka była ważnym czynnikiem integrującym ziemie polskie po rozbiciu dzielnicowym. Pozwalała na energiczną walkę o rewindykację ziem polskich, utraconych na rzecz Krzyżaków, Brandenburgii i Czech.

(159) Konflikt z Krzyżakami. Jeszcze tego samego roku król przystąpił do odzyskania Pomorza. Początkowo próbował dojść swych racji na drodze prawnej. Procesy w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim nie doprowadziły jednak do żadnych rozwiązań. Rozstrzygnięcia sporu Łokietek musiał więc szukać na drodze orężnej. Sytuacja Polski była tym groźniejsza, że Krzyżacy sprzymierzyli się z Czechami i wspólnie dążyli do załamania się państwa polskiego. Wojna rozpoczęła się już w roku 1327, ale punkt kulminacyjny osiągnęła w 1331. Krzyżacy spustoszyli Wielkopolskę, po czym ruszyli na Kalisz, gdzie mieli się połączyć z wojskami króla Czech, Jana Luksemburczyka[132]. Pomimo zwycięskiej dla Polaków bitwy pod Płowcami, Łokietek nie był w stanie pokonać Krzyżaków, ani też zapobiec zajęcia przez nich kolejnych dzielnic Polski: ziemi dobrzyńskiej i Kujawy. Dalszą walkę przerwała śmierć króla 1333 roku w Krakowie.

Władysław Łokietek prowadził także walki z Brandenburgią o ziemię lubuską oraz próbował zhołdować Mazowsze, a mając tak wielu wrogów, zawarł sojusz z Węgrami, Litwinami i Pomorzem. Mimo wszystko Polska była krajem zbyt słabym militarnie, by odzyskać utracone ziemie. Prowadzone przez Łokietka wojny powodowały najazdy odwetowe, które rujnowały kraj, utrudniając jego jednoczenie i odbudowę. W momencie

[130] Jan Długosz (1415-1480) – najznakomitszy historyk polski w XV w., sekretarz biskupa Zbigniewa Oleśnickiego, dyplomata, wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka, autor pierwszego całościowego ujęcia dziejów Polski.

[131] Jan XXII (ok. 1244-1334) – właśc. *Jacques Duèse*, papież w latach 1316-1334.

[132] Jan Luksemburczyk (1296-1346) – od 1310 r. król Czech, w latach 1310-1335 tytularny król Polski.

śmierci króla poza granicami Polski pozostawały: Śląsk, którego książęta złożyli hołd królowi czeskiemu, Pomorze Zachodnie i Pomorze Gdańskie, a także księstwo mazowieckie, Kujawy i ziemia dobrzyńska.

Podsumowanie XXXI

- Pomimo długiego okresu rozbicia dzielnicowego, kiedy to każda dzielnica była odrębnym państwem, ludność polska czuła się grupą jednolitą. Łączył ich m.in. wspólny język, tradycja kultura, religia oraz wspólne dzieje do czasów rozbicia.
- Próbę zjednoczenia Polski podjęli książęta śląscy: Henryk Brodaty i jego syn Henryk Pobożny. Kres tendencjom zjednoczeniowym położył najazd na Polskę Tatarów.
- W 1295 roku Przemysł II koronował się na króla. Po przeszło dwustu latach Polska, choć jeszcze nie była zjednoczona, miała swego koronowanego monarchę.
- Panowanie w Polsce dynastii Przemyślidów, z której wywodził się Wacław II i Wacław III, nie było długie i nie wzbudziło entuzjazmu ludności.
- Działalność zjednoczeniową prowadził kolejny władca, Władysław Łokietek. Zajął on ziemię sandomierską, łęczycką, sieradzką, Małopolskę, Kujawy oraz Pomorze Gdańskie, a w 1314 roku udało mu się również podporządkować Wielkopolskę.
- W 1320 roku nastąpiła koronacja Władysława Łokietka, jako pierwsza w Krakowie, na Wawelu.
- W wyniku podstępu, jakiego dopuścili się Krzyżacy oraz wojny prowadzonej z nimi, Polska utraciła na rzecz zakonu Pomorze Gdańskie, ziemię dobrzyńską i Kujawy.

6. Polska za panowania Kazimierza Wielkiego

(160) Kazimierz Wielki. Początek rządów Kazimierza Wielkiego[133], który koronował się na króla Polski w 1333 roku, zaraz po śmierci swojego ojca, Władysława Łokietka, był bardzo trudny. Jego faktyczna władza rozpościerała się początkowo jedynie na terenie Wielkopolski i Małopolski. Głównym zadaniem, przed jakim stanął młody i niedoświadczony monarcha, było

[133] Kazimierz Wielki (1310-1370) – król Polski w latach 1333-1370, ostatni z dynastii Piastów, syn Władysława Łokietka i Jadwigi Bolesławówny.

dokończenie dzieła ojca, czyli zjednoczenie kraju. Było to zadanie trudne, gdyż ciągle silne były tendencje odśrodkowe wśród części możnowładztwa, czyli elity władzy, uformowanej jeszcze w czasie rozbicia dzielnicowego i niepotrafiącej myśleć w kategoriach interesu całego państwa. Jego trzydziestosiedmioletnie panowanie przyniosło Polsce stabilizację polityczną oraz znaczny rozwój gospodarczy i kulturalny kraju.

(161) Kwestia Śląska i Czech. Ogromnym problemem Kazimierza Wielkiego było dostosowanie polityki zagranicznej Polski do ciągle jeszcze skromnych możliwości militarnych państwa. Kazimierz realnie oceniał siły dopiero co zjednoczonego państwa polskiego i właściwie odbierał niebezpieczeństwo grożące mu ze strony zakonu krzyżackiego i króla Czech – Jana Luksemburskiego. Prowadził więc pokojową politykę zagraniczną opartą przede wszystkim na dyplomacji. Wielkie niebezpieczeństwo groziło Polsce ze strony czeskiej. Jan Luksemburczyk, jako zięć króla Polski Wacława II, wysuwał roszczenia do tronu polskiego. Na zjeździe w Wyszehradzie (1335 roku) Jan zrzekł się praw do korony polskiej za cenę 20 000 kóp groszy praskich. Trwalsze stosunki pokojowe były jednak niemożliwe ze względu na Śląsk, który w większości zdołał sobie zhołdować Jan Luksemburczyk, a o który zamierzał walczyć Kazimierz. Król, mimo że w 1339 roku w Krakowie zrzekł się swych praw do nabytych lub zhołdowanych przez Luksemburczyka księstw śląskich, organizował kolejne wyprawy w latach 1345 i 1347. Miały one doprowadzić do odbicia Śląska i przyłączenia go na trwałe do Polski. Niestety, nie przyniosły one jednak pożądanych rezultatów. Na mocy podpisanego w 1348 roku pokoju w Namysłowie dokonano ostatecznej inkorporacji Śląska do Czech. Kończyło to 15–letnie zabiegi rewindykacyjne Kazimierza wobec tych ziem.

(162) Kwestia krzyżacka. Celem Kazimierza Wielkiego było odzyskanie z rąk krzyżackich Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej, ziemi łęczyckiej i Kujaw. Po raz pierwszy spór o te ziemie toczył się na zjeździe monarchów w Wyszehradzie w 1335 roku, w którym wzięli udział: Kazimierz Wielki, Jan Luksemburski, król węgierski Karol Robert[134] oraz delegacja zakonu krzyżackiego. Ogłoszone w czasie zjazdu stanowisko nie było korzystne dla Polski. Wprawdzie miały wrócić do niej Kujawy i ziemia dobrzyńska, ale Pomorze Gdańskie pozostawało nadał w rękach krzyżackich. Król Polski nie przyjął tego wyroku i odwołał się do papieża Benedykta XII[135].

[134] Karol Robert (1288-1342) – król Węgier od 1308 r. z dynastii Andegawenów. Sprzymierzeniec Władysława Łokietka w walce z Krzyżakami; poślubił jego córkę Elżbietę.

[135] Benedykt XII (ok. 1280-1342) – właśc. *Jacques Fournier*, papież w latach 1334-1342.

Kolejny proces polsko–krzyżacki odbył się w roku 1339 w Warszawie[136]. Tym razem wyrok był niekorzystny dla rycerzy zakonnych. Mieli oni zwrócić Polsce wszystkie zagarnięte terytoria i wypłacić odszkodowania. Zabiegi zakonu sprawiły jednak, że papież nie zatwierdził ostatecznie warszawskiego wyroku, zaś Kazimierz Wielki nie miał wystarczającej siły, by wyegzekwować jego postanowienia. Nie mogąc liczyć na żadną pomoc z zewnątrz Kazimierz Wielki podpisał w 1343 roku w Kaliszu wieczysty pokój z Krzyżakami. Królestwo Polskie odzyskało Kujawy i ziemię dobrzyńską, zakon zaś pozostawił sobie ziemię chełmińską i Pomorze jako „wieczystą jałmużnę". Dawało to królowi polskiemu prawo do używania w pieczęciach i tytulaturze określenia „pana i dziedzica" tych ziem.

(163) Sojusz z Węgrami. Bezpieczeństwo od południa zapewnił sobie Kazimierz Wielki układem zawartym na tzw. drugim zjeździe w Wyszehradzie (1339 rok) z Karolem Robertem, królem węgierskim ze spokrewnionej z Piastami dynastii Andegawenów. Postanowiono wtedy, że w przypadku bezpotomnej śmierci Kazimierza tron Polski ma objąć albo sam Karol Robert, albo jeden z jego synów (Andrzej lub Ludwik). Węgrzy przyrzekli w zamian udzielić wsparcia polityce zagranicznej Kazimierza (przeciw Czechom, Krzyżakom i Litwinom). Obiecali też, że węgierski następca Kazimierza postara się o odzyskanie utraconych ziem Korony, przede wszystkim Pomorza. Układ przewidywał również współdziałanie obu tych państw w podboju Rusi Halicko-Włodzimierskiej, która miała przypaść Kazimierzowi. W razie gdyby Kazimierz miał syna, Ruś mogła być wykupiona przez Węgrów. Sojusz zaowocował poparciem Węgrów dla Polski jeszcze tego samego roku podczas procesu z Krzyżakami w Warszawie. Układ został ponowiony w 1365 roku z Ludwikiem Andegaweńskim[137].

(164) Ekspansja na wschód. Monarchia ostatnich Piastów odsunięta na zachodzie i północy od historycznych granic państwa, wykorzystywała każdą sposobność poszerzenia swego terytorium. Ruś Halicka, jako bogaty i urodzajny kraj leżący wzdłuż szlaku czarnomorskiego, była obiektem rywalizacji

[136] Proces polsko-krzyżacki w Warszawie w 1339 roku jest istotnym wydarzeniem w dziejach tego miasta. W zachowanych dokumentach archiwalnych z tego procesu po raz pierwszy pojawia się wzmianka o Warszawie. Nie zachował się bowiem żaden dokument lokacyjny miasta, które powstało niewiele przed procesem, bo około roku 1300 za panowania księcia mazowieckiego Bolesława II. Fakt, że na miejsce procesu wybrano właśnie Warszawę świadczy o tym, że była ona już wtedy rozwiniętym miastem pełniącym znaczną rolę w tej części kraju.

[137] Ludwik Andegaweński, Węgierski (1326-1382) – król Węgier od 1342 r. i król Polski od 1370 r. Syn Karola Roberta i Elżbiety Łokietkówny. W Polsce rządził za pośrednictwem matki.

między Węgrami, Polską i Litwą. Droga w tym kierunku otworzyła się dla Polski w roku 1340, kiedy zmarł książę piastowski Bolesław Jerzy, przyznawszy wcześniej Kazimierzowi następstwo po sobie na Rusi. Jeszcze w tym samym roku wojska polskie wspierane przez Węgrów wkroczyły na terytorium tego państwa. Opanowanie terenu okazało się jednak zadaniem niełatwym. Kazimierz, uważany raczej za władcę pokojowego, musiał kilkakrotnie wyprawiać się na Ruś, gdzie walczył z Rusinami, Tatarami i Litwinami. Kolejne wyprawy w latach 1344, 1346 i 1366 doprowadziły do opanowania Rusi Halickiej, zwanej też Rusią Czerwoną, oraz podporządkowaniu jako lenna Podola i księstw ze stolicami w Bełzie, Chełmie i Włodzimierzu. Również w tym okresie (1351 rok) lennem Polski stało się Mazowsze. Zhołdowanie tych ziem ułatwiły Kazimierzowi niszczące najazdy Litwinów, które zmusiły książąt mazowieckich do szukania pomocy.

(165) Polityka północno–zachodnia. Kazimierz utrzymywał przyjacielskie stosunki z księciem pomorskim Bogusławem V, za którego wydał swą córkę Elżbietę. Syn ich, Kaźko, który wychowywał się na dworze polskim, został z czasem księciem słupskim. Kazimierz adoptował go i chciał uczynić następcą na tronie polskim po Ludwiku Węgierskim. Projekt ten miał na celu m.in. zapewnienie Polsce dostępu do morza. Na rzecz Kaźka poczynił również poważne zapisy w Polsce centralnej. Jednak zaleceń tych nie uznali po śmierci Kazimierza panowie małopolscy, obawiający się ponownego rozbicia kraju.

Na krótko Kazimierz odzyskał również tereny odebrane przez Brandenburgię: Santok, Drezdenko, Wałcz, Drawsko i Czaplinek, co umożliwiło uzyskanie granicy z księstwem pomorskim.

(166) Bilans polityki zagranicznej. Umocnienie wewnętrzne Polski i jej pozycji w Europie Środkowej chciał wykorzystać Kazimierz do unieważnienia wszystkich mniej korzystnych dla Polski umów, jakie król zawarł do tej pory. Pozostało to jednak jedynie w sferze planów, które nie zostały nigdy zrealizowane. Był to jednak sygnał, że po latach obrony Polska zamierzała przejść do aktywnej polityki wobec Czech i Krzyżaków. Zewnętrznym wyrazem nowej pozycji Polski stał się kongres, zwołany przez Kazimierza w roku 1364 do Krakowa. Na zjazd ten przybyli między innymi cesarz Karol IV[138], królowie węgierski, duński i cypryjski oraz wielu książąt polskich i zagranicznych. Najgłośniejszym wydarzeniem zjazdu była wspaniała uczta u rajcy krakowskiego Wierzynka.

[138] Karol IV Luksemburski (1316-1378) – król czeski (jako Karol I) i rzymski od 1346 r., od 1355 r. Święty Cesarz Rzymski.

Pomimo strat terytorialnych w postaci Śląska, powierzchnia Polski w czasie panowania Kazimierza Wielkiego zwiększyła się niemal dwa i pół razy i w roku 1370 wynosiła około 270 tys. km^2.

(167) Polityka wewnętrzna Kazimierza Wielkiego. Oprócz ogromnych osiągnięć Kazimierza Wielkiego w polityce zagranicznej, które zapewniły narodowi pokój przez ponad trzydzieści lat, do najważniejszych dzieł tego władcy należało przeprowadzenie reform, które miały na celu unifikację państwa rozbitego tak jeszcze niedawno na drobne księstwa. Temu właśnie miała służyć reforma administracji, prawa, skarbowa, wojskowa, miast i handlu, a także założenie Akademii Krakowskiej.

Za panowania Kazimierza Wielkiego wykształciły się centralne urzędy królewskie spośród urzędników ziemi krakowskiej. Pierwszą taką instytucją była kancelaria królewska. Na jej czele stanęli kanclerz i podkanclerzy. Równocześnie powstał skarb centralny, którym zawiadywał podskarbi koronny. Specjalną rolę odgrywała w tym czasie rada królewska, złożona głównie z najwyższych dostojników państwa (kanclerz, podkanclerzy, marszałek dworu, podskarbi), urzędników ziemskich (wojewodowie, kasztelanowie) oraz biskupi. W przypadku administracji lokalnej dużą rolę odgrywali starostowie, którzy występowali jako reprezentanci władzy monarszej. Należała do nich władza administracyjna, sądowa i wojskowa na danym terenie.

Istotnym krokiem na drodze do unifikacji i centralizacji była działalność ustawodawcza króla. Również ta dziedzina doczekała się wielu zmian, koniecznych ze względu na ogromne zróżnicowanie prawa w poszczególnych dzielnicach. I tak sprawami cywilnymi zajęły się sądy ziemskie i sądy podkomorskie, a cięższe przestępstwa rozpatrywały sądy grodzkie. Najwyższą instancją sądową był sąd królewski. Ważnym elementem reformy była kodyfikacja prawa, czyli wprowadzenie statutów, zwanych kazimierzowskimi (piotrkowski dla Wielkopolski i wiślicki dla Małopolski). Zawierały one przepisy dotyczące ustroju państwa, prawa cywilnego i sądowego. Prawa zawarte w statutach rozciągały opiekę równą nad wszystkie stany, biorąc zawsze w ochronę stronę słabszą. Statuty wprowadziły na miejsce prawa zwyczajowego prawo pisane, dostosowane do ówczesnych potrzeb państwa.

Dążąc do uzdrowienia finansów państwa Kazimierz Wielki przystąpił przede wszystkim do uporządkowania spraw monetarnych. W Krakowie zaczęto wybijać pierwsze grosze polskie wzorowane na groszach praskich. Ujednolicony został również system podatkowy. W miejsce istniejących dotąd wielu podatków wprowadzony został jeden, obejmujący wszystkich tzw. poradlne. Pobierano go od łana chłopskiego (ok. 16 hektarów) w dobrach rycerskich i biskupich w wysokości 12 groszy, a z dóbr klasztornych w wyso-

kości 24 groszy rocznie. Znaczne dochody płynęły do skarbca królewskiego z ceł (prawie jedna czwarta dochodów królewskich) oraz z kopalń stanowiących własność monarszą, szczególnie z kopalń soli w Bochni i Wieliczce. Przeciętnie oblicza się, że dochody skarbca królewskiego wynosiły w tym czasie ponad 4 miliony groszy rocznie. Była to kwota poważna, pozwalająca królowi podejmować różne przedsięwzięcia budowlane oraz przygotować kraj do obrony.

Panowanie Kazimierza Wielkiego to także okres wzmożonej kolonizacji wiejskiej i lokacji miejskich. Za panowania Kazimierza przeprowadzono więcej lokacji wiejskich na prawie niemieckim niż w całym wcześniejszym okresie. Akcja lokacyjna polegała na zakładaniu nowych miast i wsi na tak zwanym „surowym korzeniu" lub przebudowywaniu już istniejących. Oblicza się, że w czasach Kazimierza Wielkiego dokonano na prawie niemieckim około 500 nowych lokacji wsi oraz 65 lokacji miast. W sumie powstało wtedy około stu nowych miast i kilkanaście razy więcej wsi. W połowie XIV stulecia Królestwo (bez Śląska i Pomorza) liczyło już 1,8–1,9 mln. mieszkańców. Do największych miast w tym czasie zaliczyć możemy Kraków i Lwów (10 tys.) oraz Poznań i Sandomierz (5 tys.).

Król prowadził politykę popierania handlu i polskich kupców. W tym celu nadawał miastom przywileje. Prawo składu dawało pierwszeństwo kupna przewożonego towaru mieszkańcom uprzywilejowanego miasta, prawo przymusu drogowego dokładnie określało szlaki handlowe, którymi powinni poruszać się kupcy. Tym samym, obok tradycyjnego już dochodu dla skarbu państwa z ceł i myt, handel przynosił także korzyści polskim mieszczanom, którzy mieli ułatwione nabywanie atrakcyjnych towarów, a jednocześnie zarabiali na licznych usługach w określonych miejscach postoju. Rozwijał się również handel międzynarodowy. Utrata Pomorza Gdańskiego pozbawiła wprawdzie Polskę korzyści z handlu na szlaku północ–południe, lecz przyłączenie do Polski Rusi Halickiej otworzyło nowe perspektywy dla kupców mogących korzystać z handlu czarnomorskiego.

Podstawą obrony państwa w tym czasie było pospolite ruszenie wszystkich rycerzy i sołtysów (tych drugich – od czasów Kazimierza Wielkiego). Było ono podzielone na chorągwie, przy czym każdy żołnierz musiał się na stałe zadeklarować, w której chorągwi chce służyć. Obrona miast była obowiązkiem samych mieszczan. Budowa licznych zamków (za panowania Kazimierza wzniesiono ich 53) oraz ufortyfikowanie blisko 30 miast stało się podstawą słynnego przysłowia o królu, który zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną.

Rok 1364 zapisał się w sposób szczególny w dziejach stolicy państwa. Oprócz wspomnianego zjazdu monarchów miała miejsce jeszcze jedna ważna uroczystość. Oto decyzją królewską utworzono drugą w Europie

Środkowej (po Pradze), a pierwszą w Polsce wyższą uczelnię – Akademię Krakowską. Ta wzorowana na uniwersytecie w Bolonii uczelnia złożona była z 11 katedr, w tym aż z 8 prawniczych. Jej absolwenci zajmowali stanowiska w zreformowanym przez króla aparacie administracji państwowej.

(168) Monarchia stanowa. Okres panowania Kazimierza Wielkiego to czas, który zwykło się uważać za koniec wykształcania się monarchii stanowej w Polsce. Społeczeństwo feudalne przedstawia się obrazowo pod postacią drabiny-piramidy. Na jej szczycie stoi najważniejsza osoba w państwie, czyli król. Niższe szczeble odpowiadają kolejno poszczególnym stanom: duchowieństwu, rycerstwu–szlachcie, stanowi mieszczańskiemu. Najniżej stoi najliczniejszy z nich, stanowiący ok. 70% ogółu, stan kmiecy.

Najwcześniej w Polsce wykształcił się stan duchowny. Już w okresie rozbicia dzielnicowego duchowni wyłączyli się spod wpływów władzy książęcej. Kościół uzyskał szereg uprawnień, nadanych mu przez książąt m.in. w Borzykowej (1210 rok) i Wolborzu (1215 rok). Zapewniały one duchownym autonomię sądowniczą, tzn. wyłączały kler z kompetencji sądów książęcych. W sprawach o herezje, bluźnierstwo, krzywoprzysięstwo sądom duchownym podlegały również osoby świeckie. Książęta zrzekli się prawa do nominacji biskupów i opatów, zezwalając na ich wybór przez kapituły katedralne i konwenty klasztorne. Majątki kościelne uzyskały liczne immunitety.

Stan rycerski, zwany później szlacheckim, ukształtował się jeszcze przed objęciem rządów przez Kazimierza Wielkiego. Powstał w wyniku masowego zdobywania przywilejów przez możnowładców i rycerzy. Już w 1228 roku w Cieni Władysław Laskonogi obiecał możnym małopolskim, że będzie przestrzegał praw i nie nałoży nowych podatków. Członków tego stanu wyróżniała od reszty społeczeństwa zwierzchnia własność nad ziemią użytkowaną przez chłopów. W XIII stuleciu ukształtowały się różne uprawnienia tego stanu, zwane prawem rycerskim, na które składało się m.in.: pełne, dziedziczne prawo do posiadanej ziemi, wysokie kary za zabicie lub zranienie członka tego stanu, służba wojskowa, posiadane immunitety sądowe i ekonomiczne. Jednym z najistotniejszych elementów cementujących były herby, czyli godła rodów. W statutach Kazimierza Wielkiego przyjęto zasadę, że szlachcicem można zostać tylko przez urodzenie w rodzinie szlacheckiej. Była to, nie do końca skuteczna, próba zamknięcia tego stanu. Od II połowy XIV wieku stan ten otrzymywał liczne przywileje od władców Polski, co sprawiło, że szlachta stała się grupą mającą ogromny wpływ na zarządzanie państwem.

Stan mieszczański (ok. 20% społeczeństwa) ukształtował się w Polsce wraz z rozpowszechnieniem organizacji samorządowej miast na prawie niemieckim. O przynależności do tego stanu decydowało posiadanie praw

obywatelskich w danym mieście. Każde miasto nadawało obywatelstwo samodzielnie i rządziło się własnymi prawami. Mieszczanie dzielili się na patrycjat, czyli najbogatszych ludzi w miastach (kupcy, część rzemieślników), pospólstwo (drobni kupcy, kramarze, rzemieślnicy) i plebs (wyrobnicy i służba domowa). Członkowie tego stanu byli ludźmi osobiście wolnymi. Średniowieczne przysłowie mówiło: „Powietrze miejskie czyni wolnym".

Chłopi stali na najniższym szczeblu stanowej drabiny feudalnej. Stan ten charakteryzowało przede wszystkim ograniczenie wolności osobistej i praw do ziemi oraz poddanie sądownictwu pana. W XIII wieku na ziemiach polskich zaczęło się rozwijać osadnictwo na prawie niemieckim, które precyzyjnie określało prawa i obowiązki chłopów zamieszkujących dany obszar. Prawo niemieckie, o którym szczegółowo będzie mowa, prowadziło do wyrównania różnic prawnych wśród ludności wiejskiej i doprowadziło w ten sposób do ukształtowania jednolitego stanu chłopskiego.

(169) ***Corona Regni Poloniae.*** Kazimierz Wielki przyczynił się do poszerzenia kręgu ludzi świadomych swej przynależności narodowej. W miejsce dawnej, tradycyjnie stosowanej nazwy Królestwa Polskiego (*Regnum Poloniae*) rozpowszechnia się termin Korony Królestwa Polskiego (C*orona Regni Poloniae*). Obejmowała ona obszar geograficznie szerszy niż władztwo dwóch ostatnich Piastów. W jej skład wchodziły bowiem polskie ziemie etniczne, tworzące trzon państwa, ale i pozostające poza jego granicami (Śląsk, Mazowsze, Pomorze). Korona Królestwa Polskiego była pojęciem odróżniającym państwo od panującej osoby lub dynastii. Król nie był już właścicielem kraju, lecz tylko jego władcą. Stawał się pierwszym dostojnikiem, uzależnionym w swych poczynaniach od szerszych interesów. Państwo należało do rycerskich i możnowładczych elit – stanu rycerskiego. Było to wyraźne zerwanie z dotychczasową zasadą uznawania państwa jako *patrimonium* panującego.

Podsumowanie XXXII

- Ogromnym problemem Kazimierza Wielkiego było dostosowanie polityki zagranicznej Polski do skromnych możliwości militarnych państwa. Król dostrzegał niebezpieczeństwo grożące mu ze strony zakonu krzyżackiego oraz króla Czech i prowadził pokojową politykę.
- Konflikty z Krzyżakami oraz z królem czeskim Janem Luksemburskim Kazimierz Wielki rozwiązywał m.in. podczas zjazdów w Wyszehradzie w 1335 i 1339 roku.
- Na mocy podpisanego w 1348 roku pokoju w Namysłowie dokonano ostatecznej inkorporacji Śląska do Czech, co zakończyło zabiegi rewindykacyjne Kazimierza wobec tych ziem.

- Na mocy pokoju zawartego z Krzyżakami w 1343 roku w Kaliszu Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską, zakon zaś pozostawił sobie ziemię chełmińską i Pomorze Gdańskie.
- Bezpieczeństwo od południa zapewnił sobie Kazimierz Wielki układem zawartym w roku 1339 z Karolem Robertem. Postanowiono wtedy, że w przypadku bezpotomnej śmierci Kazimierza tron Polski ma objąć albo sam Karol Robert, albo jeden z jego synów.
- Wyprawy Kazimierza na wschód doprowadziły do opanowania Rusi Halickiej, zwanej też Rusią Czerwoną, oraz podporządkowaniu jako lenna Podola i księstw ze stolicami w Bełzie, Chełmie i Włodzimierzu. Również w tym okresie lennem Polski stało się Mazowsze.
- Najważniejszym dziełem tego władcy było przeprowadzenie reform, które miały na celu unifikację państwa. Temu właśnie służyć miała reforma administracji, prawa, skarbowa, wojskowa, miast i handlu, a także założenie Akademii Krakowskiej.
- Okres panowania Kazimierza Wielkiego zwykło się uważać za koniec kształtowania się monarchii stanowej w Polsce. Na szczycie drabiny feudalnej stał król, niższe szczeble odpowiadały kolejno duchowieństwu, rycerstwu–szlachcie, stanowi mieszczańskiemu oraz stanowi kmiecemu.

7. Społeczeństwo i gospodarka w Polsce Piastów

(170) Książę i dwór książęcy. Od chwili powstania państwa Polan, a następnie państwa polskiego, na czele organizacji państwowej stał książę. Zaledwie w trzech przypadkach udało się władcom w okresie do rozbicia dzielnicowego dokonać koronacji królewskich (Bolesław Chrobry, Mieszko II, Bolesław Śmiały). Ośrodkami państwa polskiego były początkowo Gniezno, a od czasów Kazimierza Odnowiciela, Kraków. W ciągu całego XI wieku książę sprawował swą władzę na zasadzie patrymonialnej tradycji. W okresach silniejszej władzy centralnej książęta radzili się rycerstwa i wolnej ludności. Ich decyzje zapadały na zjazdach ziemskich.

Szybko wykształciły się też na terenie Polski podstawowe urzędy centralne. Urzędnicy wywodzili się z możnych, którzy stanowili radę przyboczną księcia. Pierwsze miejsce zajmował tu komes pałacowy, zastępca władcy w wielu sprawach, głównie jednak dowódca wojsk (stąd później nazywano go wojewodą). Kancelarią księstwa, wzorem sąsiedniego państwa niemieckiego, kierował kanclerz, mający pod sobą wielu pisarzy (przede wszystkim duchownych). Sporządzali oni wszystkie wystawiane przez władcę dokumenty

urzędowe oraz listy. Poważną funkcję sprawował skarbnik. Do jego obowiązków należała opieka nad skarbcem i należącym do niego archiwum. Skarbnikowi podlegali bijący monety mincerze. Opiekę nad dworem i zasobami materialnymi dworu sprawowali komornicy. Inni urzędnicy, jak stolnik (opiekował się stołem książęcym), cześnik (nadzorca piwnicy książęcej), łowczy (odpowiedzialny za polowania) czy koniuszy zarządzali poszczególnymi dziedzinami gospodarki książęcej. Reformę w tej dziedzinie przeprowadził Kazimierz Wielki. Za jego rządów wykształciła się rada królewska – organ doradczy zajmujący się całokształtem polityki państwowej.

(171) Administracja lokalna. Już w państwie pierwszych Piastów powstawały struktury organizacji lokalnej. W poszczególnych dzielnicach zarząd sprawowali komesi grodów stołecznych. W późniejszym czasie nazwano ich kasztelanami. Mieli oni nad danym okręgiem władzę wojskową, sądową i administracyjną, m.in. nadzorowali zbieranie danin oraz wypełnianie świadczeń. Podstawową rolę w organizacji państwa stanowiły grody. Spełniały one wielorakie funkcje: militarne – jako punkty obronne, administracyjne – do nich ściągano daniny. Były także ośrodkami rzemiosła i handlu, dając początek późniejszym miastom. Od początku XIV wieku wprowadzono na ziemiach polskich urząd starosty. Pomijając dotychczasowych lokalnych urzędników (wojewodów i kasztelanów) starosta zarządzał poszczególnymi prowincjami, mając uprawnienia namiestnika króla. Powoływany przez króla, nie musiał pochodzić spośród miejscowej szlachty i tym samym reprezentował w polityce wewnętrznej idee jednolitej monarchii.

(172) Immunitety. Wiek XIII jest także okresem nadawania przez książąt w coraz większym zakresie immunitetów ekonomicznych i sądowych poszczególnym osobom czy też rodom. Pierwszy polegał na zwolnieniu chłopa osiadłego w dobrach prywatnych od oznaczonych w przywileju danin i posług na rzecz księcia. Pozwalał jednak na pobieranie tych danin na własny rachunek możnym panom, których przywilej dotyczył. Drugi immunitet, sądowo–administracyjny, wyłączał posiadane przez pana majątki spod władzy urzędników książęcych. Oznaczało to, że ludność zamieszkała w takich majątkach podlegała bezpośrednio sądownictwu pana tych ziem. Poprzednio taki sąd przysługiwał panu jedynie wobec niewolnych.

Konsekwencją takiego postępowania była niemal całkowita utrata przez książąt dochodów z posiadłości możnych, rycerstwa i Kościoła. Skorzystali za to zaś panowie, zyskując niczym nieskrępowaną swobodę regulacji powinności chłopskich. Ułatwiło to w znacznym stopniu lokacje wsi i miast na prawie niemieckim.

(173) Chłopi, wojowie, możni. Przez wiele stuleci podstawową warstwę w państwie piastowskim stanowili wolni chłopi. Zajmując się uprawą roli, rzemiosłem, hodowlą, rybołówstwem ponosili oni największy ciężar utrzymania państwa. Cała ludność, a w szczególności wiejska, zobowiązana była do pracy przy budowie i reperacji grodów książęcych, budowie dróg, posług dla dworu książęcego i płacenia różnego rodzaju danin. Obowiązki te nazywamy ciężarami prawa książęcego. Do najważniejszych opłat i usług należały: narzaz – danina w bydle, poradlne lub podymne – danina w zbożu, powołowe – danina od sprzężaju (tj. zwierząt pociągowych używanych do prac polowych i transportowych), stan – obowiązek utrzymania księcia i jego orszaku (drużyny) w czasie podróży, stróża – obowiązek służby strażniczej w grodach oraz szereg powinności transportowo-komunikacyjnych. Do tych obciążeń w XI wieku doszło jeszcze jedno, tzn. dziesięcina – podatek ściągany na rzecz Kościoła. Wszystkie te ciężary prowadziły często do powstań ludowych.

W omawianym okresie dużą grupę społeczeństwa stanowili ludzie niewolni. Rekrutowali się spośród jeńców wojennych, branych wówczas masowo. Większość wziętej w czasie wojen ludności osadzano na roli lub wykorzystywano do pracy przy wielkich hodowlach. Niewolni pochodzili również spośród ludzi karanych za przestępstwa utratą wolności. Wszyscy stanowili własność książąt lub możnych.

Osobną, wyższą grupę ludzi wśród tzw. ludzi wolnych, tworzyli wojowie. Początkowo książęta prowadzili wojny przy pomocy utrzymywanych przez siebie drużyn. Wkrótce jednak okazało się, że system ten jest zbyt kosztowny. W II połowie XI wieku wprowadzono inny system – prawo rycerskie. Bogaci kmiecie, dawni drużynnicy otrzymywali od księcia ziemię, a w zamian mieli obowiązek brać udział w prowadzonych przez niego wojnach. Musieli stawić się na każde wezwanie władcy z własnym uzbrojeniem i wyposażeniem, konno lub pieszo. Wojowie (woje) byli również zwolnieni z części lub całości danin na rzecz dworu książęcego.

Osobną kategorię ludności stanowiła niewielka grupa możnych, wywodząca się w większości z dawnej starszyzny plemiennej. Członkowie tej grupy zajmowali urzędy dworskie i lokalne oraz dowodzili wojskiem. Tworząc radę książęcą uczestniczyli w wiecach, balach książęcych, towarzyszyli księciu w polowaniach. Ich gospodarczą podstawę stanowiły posiadłości ziemskie, hodowla koni i bydła, niewolnicy osadzani w dobrach, łupy wojenne. Od XII wieku dobra ziemskie możnych wykazywały szybką tendencję wzrostu.

(174) Wieś i rolnictwo w średniowiecznej Polsce. Kluczową dziedzinę gospodarki polskiej okresu piastowskiego stanowiło rolnictwo. Większość ziem poddawana uprawie należała do indywidualnych gospodarstw. W oma-

wianym okresie nastąpiły jednak ogromne zmiany w sposobie gospodarowania na wsi. Wprowadzone regularne, okresowe ugorowanie doprowadziło w konsekwencji do wytworzenia się systemu trójpolowego. Kolejno uprawiano pola pod zboża ozime, jare, a następnie przez rok pozostawiano je odłogiem. Weszły w użycie radła zaopatrzone w żelazne okucia, zaczęto nawet, aczkolwiek sporadycznie, stosować nawożenie. Uprawiano przede wszystkim żyto, pszenicę, proso, rośliny strączkowe, drzewa owocowe, a nawet zakładano winnice. Ważnym uzupełnieniem upraw była hodowla wołów, świń i owiec. Zajmowano się również bartnictwem, rybołówstwem i myślistwem.

Charakterystyczne dla gospodarki wczesnopiastowskiej były wsie służebne. Ich ludność dostarczała władcy i jego urzędnikom żywność, wyroby rzemieślnicze oraz wykonywała różne posługi dla dworu. Od charakteru posług poszczególnych osad pochodzą zachowane do dziś nazwy miejscowości, np.: Szewce, Świniary, Bartodzieje, Piekary i wiele innych.

Najistotniejszym zjawiskiem zachodzącym na wsi był wzrost wielkich posiadłości ziemskich i tym samym powstanie grupy społecznej, która podobnie jak w innych krajach Europy, opierała swe rosnące znaczenie na feudalnych stosunkach własnościowych. Do największych posiadaczy ziemskich należeli biskupi, a także w mniejszym stopniu – wysocy urzędnicy państwowi.

O ile w dziedzinie polityki zagranicznej okres rozbicia oznaczał pewien upadek Polski, to trzeba podkreślić, że na forum wewnętrznym wiązał się z gospodarczym rozwojem kraju i z przemianami w życiu społecznym. W źródłach z tego okresu napotykamy na liczne wzmianki mówiące o braniu pod uprawy dotychczasowych nieużytków, o karczunku lasów i poszerzaniu tym samym pól uprawnych. Stało się to możliwe dzięki upowszechnieniu już znanych i wprowadzeniu nowych narzędzi rolniczych, takich jak pługi z odkładnicą, brony, kosy i wiele innych. Ważnym czynnikiem stało się upowszechnienie hodowli koni do celów gospodarczych, a także innych zwierząt domowych, m.in. owiec. To z kolei zwiększało możliwości systematycznego nawożenia ziemi. Wszystkie te innowacje, powodując wzrost wydajności produkcji sprawiły, że polepszeniu uległo wyżywienie chłopów i warunki, w jakich żyli.

(175) Osadnictwo w XII wieku. Zwiększona wydajność rolnictwa zachęcała możnych do popierania osadnictwa na niezagospodarowanych jeszcze terenach. Panowie prowadzący akcję osadniczo–kolonizacyjną ściągali do siebie nowych osadników, tzw. gości, ogłaszając przy tym różne ulgi i wolnizny. Przybywającym z daleka kolonistom zmniejszano zwykle obowiązki wobec pana. Ta forma była korzystna nie tylko dla osadników, ale i dla możnych, bowiem osiągali oni większe dochody przez zagospodarowanie

ziem leżących odłogiem oraz wzrastającą wydajność produkcji. Sytuacja osadników była lepsza od położenia wcześniej osiadłych mieszkańców, lecz nakładane z czasem powinności powodowały, że duża grupa osadników spadała stopniowo do poziomu niewolnych.

(176) Osadnictwo na prawie niemieckim. Druga połowa XIII wieku przyniosła dalsze poważne zmiany w życiu ówczesnej wsi. Nastąpił w tym czasie nowy etap osadnictwa – na prawie niemieckim. Wielką rolę w tej formie gospodarowania odegrał książę Henryk Brodaty, kolonizujący słabo dotąd zaludnione tereny na Pogórzu Sudeckim. Podjął on plan przebudowy gospodarczej swojej dzielnicy, rozpoczynając szeroko zakrojoną akcję ściągania osadników i osiedlania ich na upatrzonych z góry terenach. Na Śląsku osadnikami w ramach tej akcji byli głównie Niemcy. Nowe osady tworzyły kompleksy zgrupowane wokół ośrodka targowego, który z czasem stawał się miastem. Osadnictwo tego typu w większości wypadków dokonywało się na podstawie umowy z odpowiednim przedsiębiorcą, zwanym zasadźcą, któremu pan wystawiał dokument lokacyjny. Osadzeni na prawie niemieckim chłopi–kmiecie pozostawali ludźmi wolnymi. Dostawali od zasadźcy łan ornej ziemi (16 ha), za użytkowanie której mieli płacić panu określony czynsz. Na początku obowiązywała chłopów wolnizna, czyli okres na zagospodarowanie, w czasie którego byli zwolnieni od świadczeń. Wolnizna wynosiła od 2 do 24 lat, w zależności od tego, czy ziemia była przygotowana do uprawy, czy wymagała karczunku lasu. Pańszczyzny nie stosowano w ogóle, lub w niewielkim zakresie (1–4 dni w roku). Zasadźca zostawał we wsi sołtysem, przez co posiadał większe od chłopskiego gospodarstwo, oraz prawo do prowadzenia karczmy i młyna. Przewodniczył też ławie wiejskiej stanowiącej dla chłopów sąd pierwszej instancji. Ściągał od ludności czynsze na rzecz pana, z których 1/6 zatrzymywał dla siebie. Najważniejszym obowiązkiem sołtysa od XIV wieku pozostawała jednak służba wojskowa. Rozwój osadnictwa na prawie niemieckim osiągnął swoje apogeum w czasach Kazimierza Wielkiego, kiedy w ten sposób lokowano około 500 wsi. Proces ten objął wówczas swym zasięgiem cały kraj.

(177) Początki sieci miejskiej. Grody, nawet najpotężniejsze, charakteryzowały się taką szczupłością miejsca, że nawet członkowie jego załogi dla wygody woleli mieszkać poza murami. Przy grodach powstawały więc tzw. podgrodzia, zamieszkiwane głównie przez rzemieślników potrzebnych do obsługi grodu. Rozwój podgrodzi wiązał się z organizacją targów, których celem była wymiana wytwarzanych produktów. Początkowo podstawową formą handlu była wymiana. Już jednak od XII wieku coraz częściej używano pieniądza. Choć pierwsze w Polsce monety były wybijane już

od czasów Mieszka I, ich niewielka produkcja nie zaspokajała potrzeb handlowych całego kraju, więc pełniły one raczej funkcję reprezentacyjną. O tempie rozwoju danego podgrodzia decydowała rola, jaką pełnił gród w organizacji państwowej, położenie na szlakach handlowych, rejon przepraw przez rzeki oraz odległość od innych ośrodków. W ten sposób zaczęły powstawać osady typu miejskiego, zamieszkałe przez ludność zajmującą się głównie rzemiosłem i handlem. Do rozwoju tych ośrodków przyczynił się w dużym stopniu wzrost produkcji rolnej, regulacja świadczeń chłopskich oraz związany z tym obrót handlowy towarami wiejskimi.

(178) Lokacje na prawie niemieckim. Wzrost ludności osad miejskich prowadził do poszukiwania nowych form organizacyjnych. Ostatecznie przyjęto formy kształtowania miast pod względem terytorialnym i administracyjnym wzorowane na miastach niemieckich. Przywileje lokacyjne dla miast pojawiają się już w drugim dziesięcioleciu XIII wieku na Śląsku. Nowe miasta były lokowane najczęściej w pobliżu istniejących osad. Lokacja miasta na nowym prawie oznaczała, że odtąd na jego terenie obowiązywać będą obyczaje obserwowane w mieście wzorcowym. W lokacji określano granice miasta i jego schemat urbanistyczny. Centrum miasta stanowił rynek, a z jego boków wybiegały ulice, najczęściej pod kątem prostym. Wzdłuż nich i wokół rynku znajdowały się parcele, które mieszczanie otrzymywali w dziedziczne użytkowanie. Teren miasta stanowił własność pana (np. księcia, biskupa, możnowładcy), który przekazywał go swemu pełnomocnikowi, zwanemu zasadźcą. Zasadźca obejmował następnie urząd wójta i miał podobne prawa i obowiązki jak sołtys na wsi. Proces lokacji polegał przede wszystkim na przenoszeniu na prawo niemieckie starych ośrodków o charakterze miejskim.

Początkowo wzorem organizacyjnym dla miast Polski był Magdeburg (prawo magdeburskie). Później zaczęto wzorować się na miastach polskich, które już zdążyły uzyskać lokację. Takim wzorem stała się np. Śląska Środa, w związku z czym wiele później lokowanych miast nazywano miastami na prawie średzkim. Wzorem dla miast Pomorza i Mazowsza stało się Chełmno, stąd lokacje miast tego terenu nazywamy lokacjami na prawie chełmińskim. W miastach portowych, takich jak Gdańsk, Braniewo, wzorem stała się natomiast Lubeka (prawo lubeckie).

(179) Ludność miast. Od XIII wieku władzę w miastach zdominowała ludność pochodzenia niemieckiego. Z tej grupy najczęściej wywodził się wójt i ławnicy, wielcy kupcy i rzemieślnicy. Posiadali oni najważniejsze parcele w miastach. Najbogatszą część ludności miast nazywano patrycjatem. Liczniejszą grupę stanowiło pospólstwo. Zaliczali się do nich właściciele

warsztatów rzemieślniczych, drobni kupcy, właściciele gospód, zajazdów itp. Mieli oni pełne prawo miejskie, które uwarunkowane było posiadaniem nieruchomości lub stałego źródła dochodu. Najuboższe grupy ludności nie miały obywatelstwa miejskiego, ale podlegały władzom miejskim. Był to tzw. plebs, do którego należeli m.in.: czeladnicy, uczniowie, robotnicy pracujący w transporcie czy w budownictwie, zbiegli chłopi, służba domowa. Nie brakowało również w miastach marginesu społecznego: żebraków, prostytutek i przestępców. Wszystkie te grupy różniły się znacznie posiadanym majątkiem i prawami politycznymi, ale łączyła ich wolność osobista, podległość prawu miejskiemu i władzom miasta.

(180) Rzemiosło i handel. Obok rolnictwa w średniowieczu rozwijało się również rzemiosło i handel. Na przykład w tkactwie wrzeciono zastąpił kołowrotek, ulepszone zostały środki komunikacji oraz zaczęto wykorzystywać siłę wodną. Młyny, które do niedawna były jeszcze rzadkością, pojawiały się teraz w dużej ilości, zastępując uciążliwą pracę przy żarnach. Coraz większą rolę odgrywało również górnictwo. Na wiek XIII przypada gwałtowny rozwój kopalń złota na Śląsku, soli w Bochni i Wieliczce, zwiększyło się też wydobycie w kopalniach srebra i ołowiu w Olkuszu. Zapotrzebowanie na wyroby żelazne w rolnictwie i rzemiośle spowodowało szybki wzrost wydobycia rudy żelaznej i rozwój hutnictwa.

Rzemiosło przeszło całkowicie w ręce rzemieślników miejskich zorganizowanych w cechy. Były to zamknięte organizacje, skupiające rzemieślników danego zawodu. Przynależność do cechu była przymusowa, a powstawały one dla obrony interesów skupionych w nich producentów. Cechy dążyły do zapewnienia swym członkom wyłącznego prawa wykonywania rzemiosła w danym mieście. W skład cechu wchodzili samodzielni rzemieślnicy, czyli mistrzowie. W Krakowie pod koniec XIV wieku były 24 cechy. Szczególny rozkwit przeżywały takie gałęzie rzemiosła, jak: sukiennictwo, obróbka metali, krawiectwo, choć nie brak było szewców, piekarzy, stolarzy i przedstawicieli wielu innych zawodów.

Jednym z głównych elementów życia gospodarczego ówczesnej Polski był handel. Głównymi miastami wymiany były: Kraków, Wrocław, Poznań, Toruń, Gdańsk i Sandomierz. Obok nich rozwijały się także ośrodki mniejsze. Co tydzień, a często i dwa razy w tygodniu, w miastach odbywały się targi, na które ściągała ludność z okolicznych osad. Zaopatrywano się na nich przede wszystkim w sól i sukno, wyroby żelazne oraz inne produkty rzemiosła. Dwa lub trzy razy do roku w większych miastach odbywały się jarmarki, na które licznie przybywali bogaci kupcy z całego kraju i z zagranicy. Dokonywano wtedy wielkich hurtowych transakcji, zapełniając w ten sposób magazyny na cały rok. Za towar płacono w XII i XIII wieku srebrnymi

denarami, a od XIV wieku wprowadzonymi na wzór czeski groszami. Wśród kupców z poszczególnych miast panowała zaciekła konkurencja. Już w XIII i XIV wieku większe miasta uzyskiwały pewne przywileje handlowe. Powstanie jednolitego państwa polskiego przyczyniło się do rozwoju wewnętrznej komunikacji, a tym samym ułatwiło wzrost wymiany krajowej i zagranicznej. Zainteresowanie się obcych kupców naszymi terenami wiązało się nie tylko z nawiązaniem kontaktów handlowych, ale i kulturowych. Kupcy przewozili do Polski wiadomości o innych krajach: o życiu, obyczajach, osiągnięciach społecznych, politycznych oraz kulturowych. Podobnie jak rzemieślnicy również kupcy tworzyli własne organizacje – gildie.

Podsumowanie XXXIII

- Od chwili powstania państwa polskiego na czele organizacji państwowej stał książę. Szybko jednak ukształtowała się wspierająca władcę administracja centralna i lokalna.
- Wiek XIII był okresem nadawania w coraz większym zakresie immunitetów ekonomicznych i sądowych poszczególnym osobom czy też rodom.
- Podstawową warstwę w państwie piastowskim stanowili wolni chłopi. Zajmując się uprawą roli, rzemiosłem, hodowlą, rybołówstwem ponosili największy ciężar utrzymania państwa. Osobne grupy tworzyli wojowie oraz możni.
- Ogromne zmiany następowały w sposobie gospodarowania na wsi. Przełomem było wytworzenie się systemu trójpolowego.
- Istotnym zjawiskiem zachodzącym na wsi był wzrost wielkich posiadłości ziemskich i powstanie grupy społecznej, która opierała swe znaczenie na stosunkach feudalnych.
- Zwiększona wydajność rolnictwa zachęcała do osiedlania się na niezagospodarowanych jeszcze terenach. Od II połowy XII wieku rozwinęło się osadnictwo na prawie niemieckim.
- Dzięki rozwojowi handlu i administracji państwowej zaczęły powstawać osady typu miejskiego, zamieszkałe przez ludność zajmującą się głównie rzemiosłem i handlem.
- Początkowo wzorem organizacyjnym dla miast Polski był Magdeburg (prawo magdeburskie), później zaczęto wzorować się na miastach polskich (prawo średzkie, prawo chełmińskie).
- Istotną rolę w funkcjonowaniu średniowiecznych miast odegrały cechy, tj. zamknięte organizacje skupiające rzemieślników danego zawodu, oraz gildie, które zrzeszały kupców.

8. Miejsce Polski w cywilizacji Europy łacińskiej

(181) Cywilizacyjne konsekwencje chrztu. W okresie panowania dynastii piastowskiej na ziemiach polskich zaszły liczne przemiany nie tylko w życiu politycznym, lecz także i kulturalnym. Przyjęcie przez Mieszka I chrztu oznaczało wprowadzenie Polski do kręgu krajów cywilizacji łacińskiej i wiązało się z licznymi przeobrażeniami w sferze kultury i obyczajowości. Chrzest był jednoznaczny z przyjęciem nowych wartości, które miały kształtować postawy ludzkie, stanowić motywację ich działań. Kultura chrześcijańska, która wyrosła z bogatych tradycji antycznych, zachodnich i śródziemnomorskich, dawała ówczesnym elitom koncepcje porządku świata i gotowe recepty na życie. Chrzest Polski był zatem czynnikiem umożliwiającym włączenie się społeczeństwa Polan do cywilizacji Europy i przyjęcie jej języka, architektury, malarstwa, filozofii i prawa. Chrześcijaństwo przynosiło również wzory ustroju oraz organizacji państwa.

(182) Kulturotwórcza rola Kościoła. Młody Kościół polski stał się w państwie piastowskim przekaźnikiem wiedzy i kultury, poprzez powstające przy kościołach katedralnych szkoły, biblioteki i archiwa. Duchowni, których liczba pod koniec XII wieku doszła do ok. 1500, byli początkowo niemal jedynymi ludźmi wykształconymi w kraju. Zajmowali się więc nie tylko głoszeniem zasad wiary, lecz również prowadzili kancelarię panującym, spisywali roczniki i kalendarze, tworzyli pieśni, kroniki, żywoty świętych i inne utwory.

Ogromny wkład w tworzenie polskiej kultury mają również powstałe w tym czasie zakony. Pierwszą wspólnotą zakonną zaistniałą na ziemiach polskich była wspólnota benedyktyńska, założona przez św. Wojciecha, prawdopodobnie w Trzemesznie. Benedyktyni zasłużyli się w odbudowie organizacji państwowej i kościelnej po kryzysie, jaki nastał w Polsce w latach trzydziestych XI wieku. Z fundacji Kazimierza Odnowiciela (lub Bolesława Śmiałego) powstał klasztor benedyktyński w Tyńcu, a niebawem – opactwa w Lubinie i Mogilnie.

Od połowy XII wieku na ziemiach polskich zjawiają się cystersi. Pierwszy klasztor powstał w Jędrzejowie z czasem – dalszych osiem. Cysterskie opactwa i klasztory były ośrodkami rozwoju kultury, nauki medycyny. Mnisi w białych habitach wprowadzali też postęp w rzemiośle i rolnictwie. W XIII wieku do dużego znaczenia doszły zakony żebracze: dominikanie i franciszkanie. W sumie w początku XIV wieku w Polsce było już ok. 300 placówek zakonnych z blisko 5200 zakonnikami.

W wieku XIV i XV pojawiły się kolejne zakony, np. kartuzi i paulini. Paulini zostali sprowadzeni do Polski z Węgier w 1382 roku przez Władysława Opolczyka[139] i osadzeni na Jasnej Górze pod Częstochową. W tym samym roku książę ofiarował im cudowny obraz Matki Boskiej, który wkrótce stał się celem masowych pielgrzymek.

Okres piastowski obfituje również w osobistości, które zostają uznane oficjalnie świętymi. Wymienić tu należy przede wszystkim patronów Polski: św. Wojciecha i św. Stanisława, ale również św. Jadwigę[140], św. Jacka[141] – dominikanina, św. Kingę[142] i błogosławionych Wincentego Kadłubka i Salomeę[143].

Kościół w Polsce, podobnie jak i w całej Europie, był głównym ośrodkiem i odbiorcą sztuki materialnej: architektury, malarstwa, rzeźby, muzyki. Zachowane do dziś zabytki z tego okresu związane są nierozłącznie z instytucją Kościoła.

(183) Zabytki piśmiennictwa polskiego. W cieniu Kościoła rozwijała się również ówczesna kultura literacka. Szerzące się chrześcijaństwo utrwaliło nowe normy postępowania i powszechne w tej epoce ideały: władcy rycerza i ascety. Ten ostatni był propagowany przede wszystkim poprzez popularny w tym czasie gatunek literacki – żywoty świętych. Żywot pięciu braci męczenników pióra Brunona z Kwerfurtu[144], żywot św. Wojciecha, również tego autora, oraz żywot samego św. Brunona z XI wieku stanowią najstarszą literaturę wyrażającą ideologię państwa i Kościoła.

Zabytkami kultury są również dokumenty powstałe w średniowiecznych kancelariach. Najstarszym z nich jest znany z jedenastowiecznego odpisu, *Dagome iudex*. Wystawiony około 990 roku był aktem oddania państwa polskiego pod opiekę papiestwa.

W XI i XII wieku pojawiły się najstarsze zapisy rocznikarskie. Suche zdania pisane przy dacie rocznej są najstarszymi dowodami zainteresowań historycznych w Polsce. W początkach XII wieku powstał *Rocznik*

---

[139] Władysław Opolczyk (1332-1401) – książę opolski w latach 1356-1401, palatyn węgierski w latach 1367-1372, namiestnik Rusi Halickiej w latach 1372-1378

[140] Św. Jadwiga Śląska (ok. 1180-1243) – księżna pochodząca z Tyrolu, żona Henryka Brodatego, fundatorka klasztory w Trzebnicy, kanonizowana w 1267 r.

[141] Św. Jacek Odrowąż (1183-1257) – dominikanin, misjonarz, kanonizowany w 1594 r.

[142] Św. Kinga (1234-1292) – węgierska klaryska, córka króla Węgier, Beli IV, żona polskiego władcy Bolesława V Wstydliwego, kanonizowana w 1999 r. (kult od 1690 r.).

[143] Salomea (1211 lub 1212- 1268) – księżniczka polska, córka Leszka Białego, żona Kolomana, króla Rusi Halickiej, po śmierci męża wstąpiła do zakonu klarysek, kanonizowana w 1672 r.

[144] Bruno z Kwerfurtu (ok. 974-1009) – mnich benedyktyński, kapelan cesarski, biskup, męczenni, święty Kościoła katolickiego.

świętokrzyski, na drugą połowę XIII wieku datuje się dalsze utwory historyczne takie jak *Kronika śląsko–polska*, *Kronika wielkopolska*, *Żywot św. Stanisława.* Prawdopodobnie w XIII wieku powstała powszechnie znana pieśń – *Bogurodzica*. Nie potrafimy nie tylko wskazać autora tej pieśni, ale nawet środowiska, w którym powstała. Z tego okresu pochodzi również inna łacińska pieśń o św. Stanisławie – *Gaude Mater Polonia*. Na przełomie XIII i XIV wieku powstaje na Śląsku ciekawa historia posiadłości klasztoru cystersów w Henrykowie, tzw. *Księga henrykowska*. To tu znajduje się pierwsze zdanie zanotowane w języku polskim, niejakiego Boguchwała, który powiedział do swej żony mielącej na żarnach: *Daj, ać ja pobruszę, a ty poczywaj* (brus, czyli kamienny krąg w ziarnach).

Najważniejszym i niemal jedynym rodzimym źródłem do dziejów Polski wczesnopiastowskiej jest jednak kronika napisana na początku XII wieku. Jej autor, nieznany z imienia kronikarz, określany jako Anonim, związany był z dworem Bolesława Krzywoustego. W XVI wieku nazwano go Gallem i odtąd w tradycji polskiej zaistniał jako Gall Anonim. W kronice Gall Anonim świadomie pominął daty, sprawiając, że utwór jest popularnym w średniowieczu gatunkiem opowiadającym o dziejach i wydarzeniach bohaterów. Główną część dzieła stanowi opis czynów Bolesława Krzywoustego, a ich tłem są dzieje dynastii piastowskiej. Kronikarz pisał historię postrzeganą z punktu widzenia dworu książęcego. Kronika została oparta na ustnych przekazach i nieznanych dziś pierwszych rocznikach oraz żywotach świętych wzbogaconych legendami i anegdotami. Mimo że kronika Galla jest spisana po łacinie, ze względu na treść i środowisko w którym powstała stanowi cenny dorobek polskiej kultury i uważa się ją za pierwszy poważny utwór literacki napisany w Polsce.

Godnym następcą Galla Anonima w dziedzinie historiografii był XIII–wieczny kronikarz, a zarazem biskup Krakowa, Wincenty Kadłubek. Jego *Kronika* jest pierwszym dziełem historycznym stworzonym na pewno przez Polaka. Doprowadzona do roku 1202 staje się podstawowym podręcznikiem do historii polskiej aż do czasów Długosza. Lekceważona przez historyków stanowi dziś dla nas wspaniały dokument ukazujący kunszt pisarski wykształconego prawdopodobnie w Paryżu autora.

W połowie XV wieku prace nad swym monumentalnym dziełem rozpoczął Jan Długosz – sekretarz biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego i wychowawca synów króla Kazimierza Jagiellończyka. Pisząc swą historię Polski korzystał z doświadczeń światowej literatury, poczynając od czasów starożytnych. Jego dzieło, będące pierwszym całościowym ujęciem dziejów Polski, znamy dziś pod dwoma tytułami: *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego,* albo krótko *Dzieje Polski*.

(184) Romanizm i gotyk na ziemiach polskich. W Polsce wczesnopiastowskiej jako głównego surowca w budownictwie używano drewna. Wraz z wprowadzaniem chrześcijaństwa jako religii państwowej wzrastało jednak zapotrzebowanie na budowle kamienne. Z tych, które wznosili pierwsi władcy Polski: Mieszko I i Bolesław Chrobry, niewiele jednak pozostało do dziś. Do takich zabytków należą np. pozostałości po pałacu książęcym na Ostrowie Legnickim, rotunda Najświętszej Marii Panny na Wawelu w Krakowie, dwory wraz z kaplicami w Gieczu, Przemyślu, Płocku. Nawiązywały one swym kształtem do sztuki karolińskiej i bizantyńskiej.

Wkrótce po ustanowieniu w 1000 roku metropolii w Gnieźnie i diecezji w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu przystąpiono w tych miastach do budowy katedr. Charakteryzowały się one ogromem konstrukcji oraz precyzyjnym i kunsztownym wyposażeniem (pierwotna katedra pw. św. Piotra w Poznaniu była budowlą trójnawową o długości ok. 26 metrów). Bazylikowe katedry romańskie z XI wieku z Krakowa, Poznania czy Kruszwicy były budowlami nawiązującymi do wielkich osiągnięć sztuki romańskiej na zachodzie Europy. Wszystkie te budowle były w późniejszym czasie przebudowywane, zgodnie z ówczesną modą, w stylu gotyckim, a dzisiejszy ich wygląd przypomina o kolejnych etapach architektonicznych zmian.

Wielki rozkwit architektury przypada na przełom XII i XIII wieku. Jest to związane z pojawieniem się nowych zakonów: dominikanów i franciszkanów, a co za tym idzie – z rozwojem budownictwa sakralnego. Z tych czasów pochodzą takie zabytki sztuki romańskiej jak: kolegiata w Tumie pod Łęczycą, kolegiata w Opatowie, kolegiata w Kruszwicy, bazylika św. Trójcy w Strzelnie, kościół cysterski w Mogile, kościół św. Andrzeja w Krakowie, kościół św. Jakuba w Sandomierzu, a także bazyliki cysterskie w Koprzywnicy, Wąchocku i wiele innych.

Te romańskie kościoły i klasztory służyły nie tylko zaspokajaniu potrzeb religijnych, ale były również stanowiskami obronnymi, miejscami składowania towarów, salami obrad ludności lokalnej, miejscami zgromadzeń biskupich i książęcych. Niektóre z nich były fundowane przez władzę centralną, inne – przez możnowładców.

Niedawno, bo w 1946 roku, dokonano wielkiego odkrycia, które rozszerzyło naszą wiedzę o kulturze polskiej XII wieku We wnętrzu bazyliki w Strzelnie, która została w XVIII wieku przebudowana, odkryto 4 kolumny czterometrowej wysokości o średnicy 62 cm. Dwie z nich są wspaniale rzeźbione. W obramowaniu fryzu roślinnego rzeźbiarz odtworzył 36 postaci ludzkich, będących personifikacjami cnót i przywar ludzkich. Są tutaj m.in. Sprawiedliwość, Pobożność, Gniew i wiele innych, których identyfikacja nie jest wprost jednoznaczna.

W początkach XIII wieku pojawiła się cegła, która w ciągu tego stulecia definitywnie wyparła kamień. Okres panowania ostatnich Piastów to czas rozkwitu sztuki gotyckiej. Dzięki zastosowaniu ostrołuku i przerzuceniu ciężaru sklepień na przypory i kolumny uzyskano nowe możliwości rozwiązań architektonicznych. Usytuowane wewnątrz murów miejskich kościoły nie posiadały już charakteru obronnego. Powstało wtedy wiele pięknych kościołów gotyckich, takich jak: katedry na Wawelu i w Gnieźnie, Św. Katarzyny i Bożego Ciała w Krakowie oraz najokazalsza świątynia krakowska – kościół Panny Marii. Katedra wawelska zaś, konsekrowana w 1364 roku, jako miejsce koronacji i pochówku władców polskich, była przez wiele wieków najważniejszą świątynią Polski i architektonicznym wzorem dla innych kościołów.

W XIV wieku wznoszono również liczne zamki siedziby możnowładców i biskupów. Na ziemiach północnej Polski zamki budowali głównie Krzyżacy. Łączyły one funkcje sakralne, klasztorne i obronne. Najznamienitszym przykładem takiej budowli jest siedziba wielkiego mistrza – zamek w Malborku.

W przeciwieństwie do renesansowej już Italii, w XV wieku na ziemiach Polski nadal rozwijał się gotyk. Ostateczny kształt uzyskały wtedy kościoły mariackie w Krakowie, Gdańsku, Sandomierzu, Wrocławiu, Toruniu i w wielu innych miastach. Przebudowana została również siedziba królewska na Wawelu oraz liczne dwory magnackie na terenie Polski.

W XII i XIII wieku znaczącą rolę odgrywały sztuki plastyczne. Były one w tym czasie jedyną i skuteczną formą masowej propagandy, przekazującej treści ideowe wyrażane przez Kościół i państwo, ich władzę i potęgę. Wystrój wnętrz romańskich i gotyckich uzupełniały więc rzeźbione portale, kapitele i obramowania okien.

Jednym z czołowych zabytków kultury okresu piastowskiego są słynne drzwi gnieźnieńskie. Według tradycji miały one być darem Krzywoustego (lub Mieszka III Starego) dla katedry gnieźnieńskiej. Na ogromnych brązowych wrotach artysta wykonał 18 płaskorzeźb, przedstawiających sceny z życia biskupa Wojciecha. Ciekawym przykładem rzeźb gotyckich są pomniki nagrobkowe książąt i królów polskich. Należą do nich m.in. sarkofagi w katedrze wawelskiej: ostatnich Piastów – Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego oraz Jagiellonów.

Na szczególną uwagę zasługuje również twórczość jednego z największych rzeźbiarzy XV wieku – Wita Stwosza. Jego ołtarz, wykonany dla kościoła Mariackiego w Krakowie, jak również nagrobek króla Kazimierza Jagiellończyka w katedrze wawelskiej należą do szczytowych osiągnięć późnogotyckiej sztuki europejskiej.

Wraz z rozwojem architektury romańskiej i gotyckiej w Polsce pojawiły się pierwsze pomniki sztuki zdobniczej. Dzieła te związane były przede wszystkim z rozpowszechnianiem się chrześcijaństwa i służyły jako ozdobniki

ksiąg liturgicznych – ewangeliarzy i psałterzy. Do naszych czasów zachowały się również wspaniałe kielichy i patery z okresu średniowiecza oraz inne wyroby rzemiosła artystycznego.

(185) Rozwój szkolnictwa. Od początku państwa polskiego ośrodkami kultury umysłowej były siedziby biskupów i działające w ich otoczeniu kapituły, które skupiały wokół siebie ludzi wykształconych. W dziedzinie oświaty przodowały w tym czasie szkoły katedralne, które jednak przygotowywały głównie adeptów stanu duchownego. Liczba szkół przy katedrach i kościołach kolegiackich w XIII wieku dochodziła do 30. Wtedy również zaczęły powstawać szkoły parafialne, najpierw w głównych miastach. Dawały one możliwości elementarnej nauki nie tylko na potrzeby Kościoła, ale również dla celów formułującego się stanu mieszczańskiego. W XIV wieku szkoły zachowały nadal swój tradycyjny profil instytucji kościelnych (szkoły parafialne i katedralne), ale osiągnęły znacznie wyższy poziom. Od programu *trivium* (gramatyka, dialektyka, retoryka) przechodzono często do poziomu *quadrivium* (arytmetyka, geometria, astronomia, muzyka), a czasami również sięgano po elementy filozofii i prawa. Szkoła parafialna krakowska osiągnęła na tyle wysoki poziom, że uznawano ją za wydział wstępny na studiach uniwersyteckich. W XV wieku liczbę szkół parafialnych w Polsce szacuje się na około 300. Głównym ośrodkiem życia umysłowego od XV wieku była, założona jeszcze przez Kazimierza Wielkiego, a odnowiona przez Władysława Jagiełłę, Akademia Krakowska. Jej zadaniem było kształcenie ludzi do służby państwowej, co miało wyraz w specyfice uczelni (8 katedr prawa, 2 – medycyny i 1 – sztuk wyzwolonych). Profesorowie Akademii brali czynny udział w życiu politycznym kraju, reprezentowali państwo na zjazdach międzynarodowych, rozwijali naukę polską, głosząc postępowe poglądy. Z opinią krakowskiego uniwersytetu liczyły się najsławniejsze uniwersytety niemieckie oraz paryska Sorbona. W II połowie XV wieku studenci zagranicznego pochodzenia stanowili aż 44% wszystkich studiujących w Krakowie. Wychowankami Akademii byli między innymi tacy humaniści, jak Jan Ostroróg i Andrzej Frycz Modrzewski oraz największa chluba tej uczelni – Mikołaj Kopernik.

(186) Wkład Polaków do kultury i nauki europejskiej. W pierwszych dwóch wiekach istnienia naszego państwa nowa kultura była zaszczepiana głównie przez obcokrajowców. Od XIII wieku twórczość intelektualna zaczyna rozwijać się na gruncie rodzimym. Polacy coraz częściej jechali na studia zagraniczne i nierzadko przyczyniali się do rozwoju myśli w skali ogólnoeuropejskiej. Listę wybitnych Polaków rozpoczyna wspomniany już wcześniej przedstawiciel nauki i piśmiennictwa Wincenty Kadłubek. W tym

stuleciu działali również m.in.: Marcin Polak, autor słynnej *Kroniki cesarzy i papieży* i kompendium *Prawo kanoniczne*, Ślązak Witelo, którego traktat o optyce (*Perspektywa*) należy do najwybitniejszych publikacji nauki średniowiecznej, Franko z Polski, jeden z czołowych astronomów tego okresu oraz Benedykt Polak, autor cennej relacji na temat życia i podbojów Mongołów.

Do osób, które przyczyniły się do rozwoju kultury i nauki polskiej XV wieku, należą m.in.: Marcin Król z Żórawicy – twórca podstaw krakowskiej szkoły matematycznej i astronomicznej, Jan Ostroróg – prawnik, pisarz polityczny autor memoriału o uporządkowaniu Rzeczypospolitej, zawierającego program ugruntowania silnej władzy królewskiej, Mateusz z Krakowa – teolog, jeden z prekursorów reformy Kościoła w Polsce, Jakub z Paradyża – teolog, zwolennik koncyliaryzmu (wyższości soboru nad papieżem), Jakub Parkoszowic – pierwszy twórca traktatu o ortografii polskiej, Stanisław ze Skalbmierza – prawnik, autor tezy o wojnie obronnej jako jedynie sprawiedliwej, Paweł Włodkowic – prawnik, autor tezy o prawie do wojny z poganami oraz Jan z Ludziska – humanista, obrońca chłopów, autor słynnej mowy skierowanej do Kazimierza Jagiellończyka.

Podsumowanie XXXIV

- Przyjęcie przez Mieszka I chrztu oznaczało wprowadzenie Polski do kręgu krajów cywilizacji łacińskiej i wiązało się z licznymi przeobrażeniami w sferze kultury i obyczajowości.
- Młody Kościół polski stał się w państwie piastowskim przekaźnikiem wiedzy i kultury, przez powstające przy kościołach katedralnych szkoły, biblioteki i archiwa.
- Ogromny wkład w tworzenie polskiej kultury mają również powstałe w tym czasie zakony.
- W cieniu Kościoła rozwijała się ówczesna kultura literacka, która utrwalała nowe normy postępowania i powszechne w tej epoce ideały: władcy rycerza i ascety.
- Najważniejszym źródłem do dziejów Polski wczesnopiastowskiej jest kronika napisana na początku XII wieku. Jej autorem był nieznany z imienia kronikarz, zwany Gall Anonim. Do największych kronikarzy zaliczyć możemy również Wincentego Kadłubka i Jana Długosza.
- Podobnie jak w Europie Zachodniej również na ziemiach polskich rozwijała się sztuka romańska i gotycka, czego wyrazem są cenne zabytki z dziedziny architektury, malarstwa i rzeźby.

9. Od Andegawenów do Jagiellonów

(187) Unia polsko-węgierska za Ludwika Andegaweńskiego. Wraz ze śmiercią Kazimierza Wielkiego w roku 1370 wygasła gałąź dynastii piastowskiej, która władała Polską od czterystu lat. Po raz pierwszy na podstawie dobrowolnej umowy rządy miał objąć władca, który nie wywodził się z linii „panów przyrodzonych" Polski. Nowy władca, Ludwik Węgierski, który koronował się w 1370 roku, był wprawdzie synem Elżbiety Łokietkówny, jednak za sprawą swojego ojca Karola Roberta wywodził się z linii bocznej władców francuskich. Zajęty polityką prowadzoną w interesie Węgier, nie orientował się należycie w sprawach polskich, a że przebywał głównie na terenie Węgier, zlecił rządy w Polsce swej matce Elżbiecie. Doprowadziło to do osłabienia centralnej władzy wykonawczej, wzrostu tendencji odśrodkowych i w rezultacie do podporządkowania polityki zagranicznej interesom Węgier. Skutki tego stanu były dla Polski brzemienne: utrata Sanoka i Drezdenka na rzecz Brandenburgii, na rzecz Litwy – ziemi włodzimierskiej, zerwanie stosunku lennego przez Mazowsze. Jednym z posunięć, które wywołało w Polsce szczególnie duże niezadowolenie, było przejęcie pod władzę Węgier zdobytej przez Kazimierza Rusi Halickiej, przy czym namiestnictwo w tej dzielnicy powierzył Ludwik nielubianemu w Polsce księciu Władysławowi Opolczykowi[145].

(188) Przywilej koszycki. Głównym celem polityki Ludwika Węgierskiego było zachowanie sukcesji tronu w Polsce. Władca ten, podobnie jak Kazimierz Wielki, nie miał męskiego potomka. Chciał więc, aby szlachta wyraziła zgodę na objęcie tronu polskiego przez jedną z jego córek (Marię lub Jadwigę), co było wyraźnie niezgodne z zawartymi z Kazimierzem porozumieniami. Aby więc zjednać sobie rycerstwo i możnych, Ludwik na zjeździe w Koszycach w roku 1374 nadał przywilej obejmujący po raz pierwszy całą szlachtę. Król obiecał szlachcie:

- zmniejszyć poradlne z 12 do 2 groszy z łana chłopskiego;
- nie nakładać nowych podatków bez jej zgody;
- zwolnić ją z obowiązku budowy i renowacji budowli obronnych;
- urzędy ziemskie przeznaczać tylko dla szlachty z danej ziemi (z wykluczeniem obcokrajowców);

[145] Unia polsko–węgierska, pomimo wielu „minusów", doprowadziła również do wydarzenia dla Polski bardzo pozytywnego. Oto Władysław Opolczyk sprowadził z Węgier do Polski zakon paulinów i ufundował im w 1382 r. klasztor przy kościele w Starej Częstochowie. Dał tym samym początek trwającemu już ponad 600 lat kultowi Matki Boskiej z Jasnej Góry.

- wykupywać szlachciców z niewoli;
- wypłacać szlachcie rekompensatę za straty poniesione w walkach poza granicami kraju.

Za cenę tak znacznych ustępstw szlachta wyraziła zgodę na objęcie tronu przez jedną z córek króla. Wydanie tego przywileju było pierwszym krokiem do zapewnienia temu stanowi silnego wpływu na sprawy państwowe, a co za tym idzie – krokiem do decentralizacji władzy. Przywilej traktowany był z czasem jako podstawowy dokument umożliwiający dalszy rozwój stanu szlacheckiego i stwarzał przesłanki do wytworzenia się przedstawicielstwa stanowego. Szlachta stawała się odtąd podmiotem polityki wewnętrznej i zagranicznej i to ona miała reprezentować interesy państwa, niezależnie od planów panującej dynastii. W przywileju znalazło się jednak dążenie Polaków do jedności państwa. Król musiał obiecać, że Koronę Królestwa będzie zachowywał nienaruszoną i podejmie starania o jej rozwój terytorialny. Po śmierci Ludwika Węgierskiego w 1382 roku na dworze węgierskim zdecydowano wysłać do Polski młodszą córkę władcy, Jadwigę[146]. Oznaczało to zerwanie unii personalnej z Węgrami, gdyż tron węgierski objęła jej starsza siostra Maria, zaręczona z władcą Brandenburgii, Zygmuntem Luksemburskim[147].

Dopiero po dwuletnim bezkrólewiu, licząca zaledwie 10–11 lat, Jadwiga przybyła do Polski i w 1384 roku w katedrze wawelskiej została koronowana na króla Polski[148]. W pierwszych latach jej panowania rządy spoczęły w rękach małopolskich panów. Zaraz po koronacji panowie rozpoczęli poszukiwania odpowiedniego kandydata na męża dla młodziutkiej władczyni. Najwłaściwszym okazał się wkrótce wielki książę litewski, Jagiełło.

---

[146] Jadwiga (1373-1399) – król Polski od 1384 r. z dynastii Andegawenów, córka Ludwika Węgierskiego i Elżbiety Bośniaczki, święta, kanonizowana w 1997 r.

[147] Zygmunt Luksemburski (1368-1437) – elektor brandenburski, król Węgier od 1387 r., król niemiecki od 1410 r., Święty Cesarz Rzymski od 1433 r., król czeski od 1436 r.

[148] W momencie obejmowania tronu Jadwiga zaręczona była z nieco starszym Wilhelmem Habsburgiem, na podstawie układu zapewniającego ich małżeństwo po dojściu do prawnej pełnoletności (12 i 14 rok życia). Ponieważ nie był on w Polsce popularny panowie polscy zmusili młodą królową do zerwania zaręczyn. Pomimo zaledwie 10 lat wydawała się Jadwiga starszą nad swój wiek. Miała już znakomite wykształcenie, wykwintne ułożenie, zadziwiającą inteligencję i urodę oraz głęboko wpojoną religijność. Wsławiła się przede wszystkim swoim oddaniem się dziełu chrystianizacji Litwy oraz datkami, które pozwoliły na liczne fundacje kościelne oraz wznowienie działalności Uniwersytetu Krakowskiego. Otoczona po śmierci niejedną legendą doznawała nieprzerwanego kultu.

(189) Litwa przed unią. Ówczesne państwo litewskie, którym władał Jagiełło[149] po usunięciu swego stryja Kiejstuta[150], było państwem rozległym. Obejmowało ono poza terytorium zamieszkanym przez Litwinów liczne księstwa ruskie, które były parokrotnie większe od Litwy właściwej. Twórcą państwa litewskiego powstałego w połowie XIII wieku, był Mendog, który przyjął chrzest i w 1253 roku koronował się na króla Litwy. Po jego śmierci państwo zostało jednak doszczętnie rozbite. Ponownego zjednoczenia kraju dokonał na przełomie XIII i XIV wieku książę Giedymin[151], po śmierci którego państwo zostało podzielone pomiędzy dwóch braci: Olgierda[152], który otrzymał wschodnią część państwa i Kiejstuta, który objął część zachodnią. Następcą Olgierda i wielkim księciem litewskim był właśnie Jagiełło.

(190) Unia z Litwą w Krewie. Zaplanowane małżeństwo Jadwigi z Jagiełłą wymagało określenia przyszłych relacji pomiędzy sojuszniczymi państwami Polski i Litwy. Aby je sprecyzować, a jednocześnie zobowiązać Jagiełłę do prowadzenia polityki zgodnej z interesami Polski, w 1385 roku w Krewie doszło do zawarcia unii polsko–litewskiej. Zasadniczą przyczyną umowy było dążenie do zespolenia sił Polski i Litwy do walki z groźną, agresywną polityką Krzyżaków (Polska zabiegała o odzyskanie Pomorza Gdańskiego, Litwa – o sporną Żmudź). Unia stwarzała dogodne warunki do pokonania zakonu. W miarę rozwoju miast i rzemiosła coraz silniej odczuwano w Polsce brak dostępu do morza, żywa też była świadomość dawnej przynależności Pomorza do Królestwa. W związku z tym coraz silniejsze były dążenia do wyswobodzenia tych ziem z krzyżackiego ucisku. Pozostałe przyczyny przystąpienia do unii można by ująć w następujące punkty:

Ze strony polskiej:
- brak mężczyzny na tronie;
- chęć ekspansji na wschód (Podole i Wołyń);
- chęć zdobycia rynków wschodnich dla polskich towarów.

Ze strony litewskiej:
- szlachta litewska (bojarzy) chce przejęcia przywilejów szlachty polskiej;
- chęć przyjęcia chrztu z pominięciem Krzyżaków;

[149] Władysław II Jagiełło (ok. 1352 lub 1362-1434) – wielki książę litewski w latach 1377-1392, król Polski od 1386 r., syn Olgierda i Julianny.

[150] Kiejstut (ok. 1308/1310-1382) – książę trocki, współrządca Litwy od 1345 r., wielki książę litewski w latach 1381-1382, syn Giedymina.

[151] Giedymin (1275-1341) – książę litewski w latach 1316-1341, założyciel dynastii Giedyminowiczów.

[152] Olgierd (ok. 1296 lub 1304-1377) – w 1341 r. otrzymał Auksztotę, czyli Górną Litwę, od 1345 r. wielki książę litewski, syn Giedymina.

– chęć wzmocnienia politycznego i gospodarczego kraju (Litwa, pomimo że większa, była krajem słabiej rozwiniętym od Polski).

Zawarcie związku z Litwą miało też oznaczać powstrzymanie uciążliwych napadów litewskich na ziemie polskie, a także rozwiązanie sporu o Ruś Włodzimierską. Dla Jagiełły korona polska oznaczała olbrzymi awans i prestiż. Projekty unii poparły również miasta litewskie, zainteresowane rozwojem handlu. Na mocy układu, w zamian za małżeństwo z Jadwigą i otrzymanie godności króla polskiego, Jagiełło zobowiązał się wraz z całym krajem przyjąć chrzest oraz połączyć Litwę z Polską. Unia w Krewie była więc unią personalną. Obydwa te kraje miały mieć wspólnego władcę, wspólną politykę zagraniczną, lecz odrębną wewnętrzną. Jagiełło zobowiązał się również odzyskać ziemie utracone w przeszłości przez Polskę. W lutym 1386 roku Jagiełło przybył do Krakowa. Tu odbył się jego chrzest, na którym przyjął imię Władysław. Wkrótce odbyły się dwie następne ceremonie: ślub z Jadwigą i koronacja. Kilka miesięcy później nowy król udał się na Litwę, gdzie dokonano chrztu ludności tego kraju i utworzono biskupstwo w Wilnie. Unię gwałtownie zwalczał zakon krzyżacki, ponieważ chrzest Litwy stawiał pod znakiem zapytania sens dalszego istnienia na tym terenie państwa krzyżackiego. Po unii Polska odnosiła spore sukcesy w polityce zagranicznej. W czasie, gdy Jagiełło przebywał na Litwie, panowie małopolscy wyruszyli wraz z Jadwigą na Ruś i opanowali ponownie całą Ruś Halicką, zrywając tym samym długi sojusz polsko–węgierski. Zwierzchnictwo polskie uznał hospodar mołdawski oraz książęta mazowieccy.

Wkrótce po zawarciu unii obietnica Jagiełły dotycząca przyłączenia Litwy do Polski okazała się wielce kontrowersyjna. Jagiełło bowiem rozumiał owo przyłączenie (w pisanej w języku łacińskim unii użyto słowa *applicare*) jako połączenie unią Polski i Litwy, ale pod jego panowaniem. Możnowładztwo polskie natomiast przyłączenie traktowało jako wcielenie Litwy do Polski. Te rozbieżności sprawiły, że wkrótce zaczęto Jagiełłę oskarżać o niedotrzymywanie postanowień paktu. To właśnie ten spór miał w niedługim czasie doprowadzić do kolejnej unii, podpisanej w Horodle w 1413 roku.

(191) Unia wileńsko-radomska. Oprócz Krzyżaków z sytuacji po zawarciu unii niezadowolony był również książę litewski Witold[153], który był przeciwny dominacji Jagiełły na Litwie i dlatego dążył do zwiększenia samodzielności tego państwa. Sprzymierzył się więc z Krzyżakami, lecz klęski poniesione z wojskami Jagiełły zmusiły go do ustępstw. Witold uznał zwierzchnictwo Jagiełły, w zamian otrzymując władzę namiestniczą w całej Litwie, co oznaczało odrębność Litwy i Polski, a tym samym przekreślało

[153] Witold (1350-1430) – wielki książę litewski od 1401 r., syn Kiejstuta.

szanse na przyłączenie Litwy do Korony. Dalsza polityka Witolda na Litwie, polegająca na próbach zrzucenia zwierzchnictwa Polski, współpracy z Krzyżakami i walkach z Tatrami, zakończyła się klęską. W 1401 roku doszło do zawarcia unii wileńsko-radomskiej. Na mocy tego porozumienia Witold podporządkował się Jagielle i zbliżył do Polski w polityce antykrzyżackiej (w zamian za ponowne uznanie jego dożywotniej władzy na Litwie).

(192) Unia w Horodle. W 12 lat później, w 1413 roku, nastąpiło dalsze uregulowanie związku pomiędzy państwami. Ustalono, że Polska i Litwa są państwami odrębnymi (rozstrzygnięto tym samym spór o *applicare*), wielki książę litewski nie będzie wynoszony na tron bez zgody panów polskich, a król Polski nie będzie wybierany bez zgody bojarów litewskich. Równość stron została podkreślona przyjęciem pięćdziesięciu rodów bojarskich do grona szlachty polskiej i nadaniem im polskich przywilejów. Unia, mimo przejściowych wstrząsów, stała się podstawą więzi między Polską a Litwą na okres ponad półtora wieku. W międzyczasie zaowocowała m.in. wspólnymi zwycięstwami nad zakonem krzyżackim.

Można by rzec, że te trzy unie spełniły oczekiwania pokładane w nich przez obydwie strony. Polska otrzymała króla, który zapoczątkował nową dynastię, wspólnie pokonano krzyżackiego wroga, rozpoczął się proces ekspansji na wschód. Litwa natomiast przyjęła chrzest, wzmocniła się politycznie i gospodarczo, bojarzy litewscy przejęli przywileje szlachty polskiej. Dalsze zacieśnienie relacji między tymi państwami nastąpiło w Lublinie w 1569 roku.

Podsumowanie XXXV

- Unia polsko–węgierska za Ludwika Andegaweńskiego spowodowała osłabienie centralnej władzy wykonawczej, wzrost tendencji odśrodkowych i w rezultacie – podporządkowanie polityki zagranicznej interesom Węgier.
- Głównym celem polityki Ludwika Węgierskiego było zachowanie sukcesji tronu w Polsce. Aby możni wyrazili zgodę na objęcie tronu polskiego przez jedną z jego córek, na zjeździe w Koszycach w roku 1374 Ludwik nadał przywilej obejmujący po raz pierwszy całą szlachtę.
- Aby sprecyzować warunki współpracy Polski z Litwą po małżeństwie z Jadwigą, a jednocześnie zobowiązać Jagiełłę do prowadzenia polityki zgodnej z interesami Polski, w 1385 roku w Krewie doszło do zawarcia unii polsko–litewskiej.
- Unia w Krewie była unią personalną. Obydwa kraje miały mieć wspólnego władcę, wspólną politykę zagraniczną, lecz odrębną wewnętrzną.

Jagiełło zobowiązał się również odzyskać ziemie utracone w przeszłości przez Polskę.
- Dalsze uregulowanie związku pomiędzy Polską a Litwą nastąpiło w Horodle, gdzie m.in. rozstrzygnięto spór o *applicare*.

10. Krzyżacy w dziejach Polski Jagiellonów

(193) Przyczyny konfliktów. Zawarcie związku pomiędzy Polską i Litwą w 1385 roku nie było korzystne dla państwa krzyżackiego, ponieważ ten związek wzmacniał stronę polsko–litewską w sporach z zakonem. Przyjęcie chrztu przez Litwę spowodowało, że Krzyżacy nie mogli już bezkarnie napadać na ziemie litewskie pod pozorem nawracania. Nic też dziwnego, że zakon chrztu Litwy nie uznawał i od 1402 roku dalej prowadził najazdy na tereny litewskie. Zakonowi sprzyjał rywalizujący z Jagiełłą książę Witold. W zamian za poparcie polityczne zgodził się przekazać Krzyżakom Żmudź, co dawało im bezpośrednią łączność z zakonem inflanckim. Opanowanie Żmudzi nie przychodziło jednak Krzyżakom łatwo, ze względu na antykrzyżackie, powstania wywoływane przez miejscową ludność. Ziemie te Krzyżacy ostatecznie zajęli w 1404 roku, Polsce natomiast coraz bardziej przeszkadzał brak dostępu do Bałtyku. Nieporozumienia polsko-krzyżackie dotyczyły również Santoka i Drezdenka, które Polacy uważali za swoje lenna, a Krzyżacy – za własność zakupioną od Brandenburgii.

(194) Wielka wojna z Krzyżakami. Bezpośrednią jej przyczyną stało się powstanie na Żmudzi. Mieszkańcy tego terenu w 1409 roku sprzeciwili się krwawym rządom krzyżackim i domagali się powrotu Żmudzi do Litwy. Gdy żądania te poparł tym razem niezadowolony z polityki krzyżackiej Witold, Krzyżacy zagrozili Litwie wojną. Wtedy Polska zapowiedziała Litwie wszelką pomoc i w ten sposób zmusiła Krzyżaków do wypowiedzenia wojny i jej.

Pierwsi uderzyli Krzyżacy, którzy jeszcze w 1409 roku zajęli ziemię dobrzyńską. Po stronie zakonu licznie stanęło rycerstwo zachodnie, które zachęcane było rzekomą łatwością zwycięstwa i perspektywą obfitych łupów. Wojnę Polsce wypowiedział również sojusznik Krzyżaków, król Węgier, Zygmunt Luksemburczyk. W skład wojska polskiego wchodziły natomiast oddziały rycerstwa Polski, Litwy, Rusi, oddziały książąt mazowieckich oraz wojsko zaciężne, głównie z Czech, i posiłki tatarskie. Ponieważ zbliżała się zima, obie strony zawarły rozejm.

W czerwcu 1410 roku ruszyła wielka wyprawa polska, która po przejściu Wisły pod Czerwińskiem połączyła się z armią litewską, dowodzoną przez Witolda. Cała armia, dowodzona przez Jagiełłę, 14 lipca dotarła do wsi Grunwald na terenie ziem pruskich. Tam czekała już armia krzyżacka. Siły dowodzone przez wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena[154] liczyły łącznie około 20 tysięcy rycerzy, zaś połączone siły polsko-litewskie – około 30 tysięcy. Przewagę ilościową miała więc strona polsko-litewska, ale jakościową – Krzyżacy. Bitwa rozegrana następnego dnia, aczkolwiek toczyła się ze zmiennym szczęściem, zakończyła się całkowitym zwycięstwem Polaków. Na polu bitwy padła większość rycerstwa zakonnego z wielkim mistrzem, w ręce zwycięzców dostały się wszystkie chorągwie krzyżackie, liczni jeńcy oraz bogaty obóz. Zdawało się, że jedna z największych bitew w historii średniowiecza złamała całkowicie potęgę zakonu krzyżackiego.

Wszystkie niemal miasta i zamki krzyżackie poddały się królowi, a wojska polskie w 10 dni po bitwie grunwaldzkiej stanęły pod Malborkiem, którego obronę przygotował dysponujący resztkami sił krzyżackich komtur ze Świecia, Henryk von Plauen. Część dostojników związana z Zygmuntem Luksemburskim, pozostająca pod wpływem kurii rzymskiej, domagała się jednak jak najszybszego zawarcia pokoju, na warunkach możliwie dogodnych dla zakonu. Nawoływała nawet do krucjaty przeciwko Polsce, w celu ratowania zagrożonego państwa krzyżackiego. Działania utrudniła królowi również postawa Witolda, który odstąpił od wojny, obawiając się nadmiernego wzrostu potęgi polskiej. W tej sytuacji Jagiełło zrezygnował z dalszego oblężenia Malborka w lutym 1411 roku i wkrótce doprowadził do zawarcia pokoju toruńskiego, który był polityczną klęską Polski. Na jego mocy Polska odzyskiwała jedynie ziemię dobrzyńską, a Litwa Żmudź, i to tylko na czas życia Jagiełły i Witolda. Krzyżacy odzyskali więc Gdańsk, mszcząc się na ludności miasta za poddanie się Polsce. Na odzyskanie Pomorza Polakom przyszło jeszcze poczekać.

Pomimo niewykorzystanego sukcesu, bitwa grunwaldzka miała doniosłe znaczenie dla Polski i dla zakonu. Złamała ona potęgę militarną Krzyżaków, którzy nie byli już w stanie zagrozić sąsiadom oraz wzmocniła wiarę Polaków w możliwość ich ostatecznego pokonania.

(195) Wojna 1422–1423. Już po trzech latach od zawarcia pokoju toruńskiego rozpoczęła się nowa wojna polsko–krzyżacka, która nie doprowadziła jednak do większych zmian terytorialnych. Rycerskie pospolite ruszenie nie było w stanie zdobyć świetnie umocnionych krzyżackich punktów obronnych,

[154] Ulrich von Jungingen (1360-1410) – wielki mistrz zakonu krzyżackiego w latach 1407-1410. Zginął w bitwie pod Grunwaldem.

Krzyżacy z kolei, osłabieni Grunwaldem, nie byli w stanie przeciwstawić się Polakom w polu. Obie strony niszczyły wzajemnie swoje plony i zasiewy, chcąc utrudnić w ten sposób zaopatrzenie przeciwnika (wojna głodowa). Większe skutki przyniosły Polsce walki prowadzone w 1422 roku. W wyniku pokoju, zawartego nad jeziorem Melno, Krzyżacy na zawsze zrzekli się praw do należącej do Litwy Żmudzi, a Polsce oddali Nieszawę i kilka innych miast. Pokój ten definitywnie likwidował stan zagrożenia Litwy ze strony zakonu, a zatem spowodował wycofanie się tego państwa z dalszych wojen Polaków z Krzyżakami. W latach 30. dochodziło do nich jeszcze wielokrotnie.

(196) Związek Pruski. Niezadowolenie z faktu istnienia administracji krzyżackiej, uciążliwej dla wszystkich mieszkańców Prus, doprowadziło do zorganizowania przez szlachtę i miasta Prus w roku 1440 opozycji antykrzyżackiej – tzw. Związku Pruskiego. Głównym celem tej organizacji było odzyskanie dla Polski Pomorza i włączenie miast pruskich do handlu bałtyckiego. Wobec niebezpieczeństwa likwidacji Związku oraz wobec obawy, że wielki mistrz podejmie z nim walkę, w lutym 1454 roku związkowcy wypowiedzieli posłuszeństwo Krzyżakom i udali się po pomoc do króla Polski, syna Władysława Jagiełły, Kazimierza Jagiellończyka[155].

(197) Wojna trzynastoletnia. Tymczasem w Prusach wybuchło powstanie antykrzyżackie, które objęło ponad 50 miast, domagających się przyłączenia do Polski. Powstańcom nie udało się zdobyć jedynie trzech twierdz krzyżackich: Malborka, Sztumu i Chojnic. W tej sytuacji król podjął decyzję o wsparciu powstańców i 6 marca 1454 roku wydał akt inkorporacji, czyli przyłączenia Prus do Polski. Nadany tym dokumentem szeroki samorząd polityczny oraz przywileje gospodarcze jednocześnie oznaczał wypowiedzenie wojny Krzyżakom. Rozpoczęła się wojna, która ze względu na czas trwania nazwana została wojną trzynastoletnią (1454–1466).

Aby ostatecznie zniszczyć Krzyżaków, król zwołał pospolite ruszenie szlachty wielkopolskiej, która w obozie w Cerekwicy, za obietnicę przystąpienia do działań wojennych, wymogła na królu wydanie przywilejów mających istotne znaczenie dla kształtowania się polskiego parlamentaryzmu.

Niekarne i źle wyćwiczone pospolite ruszenie szlachty polskiej całkowicie zawiodło jako siła wojskowa w wojnie z zakonem. Dowiodły tego klęski ponoszone przez Polskę na początku wojny trzynastoletniej i później aż do 1461 roku Zakon odnosił sukcesy w tej wojnie rękoma żołnierzy najemnych. Od 1462 roku również Polska wprowadziła do walki zaciężne

[155] Kazimierz IV Jagiellończyk (1427-1492) – wielki książę litewski w latach 1440-1492, król Polski w latach 1447-1492, syn Władysława Jagiełły i Zofii Holszańskiej.

oddziały. Dowództwo nad nimi objął podkomorzy sandomierski Piotr Dunin. Dopiero sukcesy tego znakomitego wodza przechyliły szalę zwycięstwa na stronę Polski. Po zadaniu Krzyżakom klęski pod Świecinem, po zniszczeniu floty krzyżackiej przez okręty Gdańska i Elbląga, w 1463 roku został zdobyty Gniew, w 1364 roku – Puck, a następnie inne zamki pomorskie. Zdobycie w 1466 roku Chojnic i przecięcie szlaku, którym zakon sprowadzał pomoc z zachodu zakończyło działania wojenne. Krzyżacy uznali się za pokonanych i poprosili o pokój.

W październiku 1466 roku podpisano pokój w Toruniu, który był wynikiem wyczerpania obu stron. Polska odzyskała Pomorze Gdańskie i Gdańsk, ziemie: chełmińską i michałowską, Warmię oraz Malbork i Elbląg. Ziemie te, z wyjątkiem Warmii, która podlegała miejscowym biskupom, nazywane były odtąd Prusami Królewskimi i posiadały autonomię. Pozostała część państwa krzyżackiego, ze stolicą w Królewcu, zwana Prusy Zakonne, była lennem Polski. Każdy wielki mistrz krzyżacki miał obowiązek składać hołd królowi oraz wspierać Polskę w prowadzonych przez nią wojnach[156].

Polska, odzyskując dostęp do morza, mogła zaktywizować handel z Europą zachodnią. Eksportowano głównie zboże, którego uprawa stawała się coraz bardziej opłacalna. Zachęcało to szlachtę do rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Dominującą rolę w pośrednictwie handlowym pomiędzy Polską i Europą uzyskał Gdańsk. Miasto, stając się „oknem na świat" dla całego kraju, rozwijało się w błyskawicznym tempie.

(198) Zakończenie konfliktu krzyżackiego. Po zawarciu pokoju toruńskiego rzeczywistość nie przedstawiała się jednak tak, jak by Polacy tego chcieli. Krzyżacy nadal zagrażali Polsce. W 1513 roku wielki mistrz zakonu pozyskał silnego sojusznika przeciwko Polsce – to znaczy zawarł sojusz

[156] W czasie trwania wojny trzynastoletniej miały miejsce tak zwane rozruchy krakowskie. Tak wygląda skrócona wersja wydarzeń opisywanych przez Jana Długosza: Płatnerz krakowski, Klemens, naprawiał kasztelanowi wojnickiemu Andrzejowi Tęczyńskiemu zbroję. Zawalony zamówieniami Klemens zażądał za robotę dwa dukaty. Tęczyński ofiarował tylko połowę – 18 groszy. Kiedy Klemens nie chciał tej zapłaty przyjąć magnat pobił go w jego własnym domu. Do powtórnej bójki między nimi doszło, gdy obydwaj panowie szli wzajemnie oskarżać się do ratusza. Na wieść o tych wydarzeniach mieszkańcy Krakowa, uważając, że brat kasztelana krakowskiego uniknie kary sądowej, postanowili przeprowadzić na Tęczyńskim samosąd. Magnat został zabity. Ponieważ sprawcy zabójstwa nie można było bezpośrednio zidentyfikować, sąd na rozkaz kasztelana krakowskiego skazał na śmierć około 40 osób – czołowych postaci w hierarchii miejskiej Krakowa. Na skutek licznych interwencji pod topór katowski głowę oddało tylko sześciu z przedstawicieli mieszczaństwa. Mimo wszystko wydarzenia te rozpoczęły narastający szybko konflikt pomiędzy: stanem szlacheckim (możnowładztwem) a mieszczaństwem. W walce tej mieszczaństwo poniosło druzgocącą klęskę.

z Moskwą. Stosunki polsko-krzyżackie uległy znacznemu pogorszeniu, gdy wielkim mistrzem został wybrany Albrecht Hohenzollern[157], siostrzeniec króla Zygmunta Starego[158]. Nowy mistrz odmówił złożenia hołdu lennego i zaczął prowadzić wrogą politykę wobec Polski. To doprowadziło do ostatniej w dziejach zakonu wojny z Polską. Konflikt rozpoczął się w 1519 roku, kiedy to wojska polskie zajęły część Prus Zakonnych i obległy Królewiec – ówczesną stolicę państwa krzyżackiego. Zmagania trwały z przerwami aż do roku 1525, kiedy wielki mistrz Albrecht Hohenzollern postanowił zakon sekularyzować.

Ziemie zakonne miały stać się teraz świeckim księstwem, przyjmującym naukę Marcina Lutra jako obowiązującą doktrynę religijną. Oznaczało to oderwanie się od papiestwa, a tym samym rozwiązanie zakonu krzyżackiego w Prusach. W traktacie krakowskim, zawartym pomiędzy Polską a Krzyżakami 8 kwietnia 1525 roku, stwierdzono, że Albrecht otrzymuje dziedziczną władzę w Prusach jako władca świecki. Ponadto ma on nosić tytuł księcia pruskiego i zasiadać w senacie Polski. Nowe państwo, zwane odtąd Prusami Książęcymi, będzie lennem Polski. Po ewentualnym wymarciu uprawnionych do dziedziczenia władzy (oprócz Albrechta prawo takie posiadali również jego trzej bracia) Prusy Książęce miały być bezpośrednio wcielone do Polski. Pokój przewidywał również, że poddani księcia mają prawo apelować do króla od wyroków sądowych, co dawało Polsce możliwości ingerencji w wewnętrzne sprawy pruskie. Dwa dni później, na rynku w Krakowie, Albrecht złożył Zygmuntowi Staremu hołd lenny, co rozpoczęło nowy okres w historii państwa polskiego i pruskiego.

Mimo że zakon krzyżacki w ziemi pruskiej uległ likwidacji, to państwo, które go zastąpiło, w latach następnych przysparzało Polsce jeszcze wiele kłopotów. Kolejni władcy Prus Książęcych, wzmocniwszy swoją pozycję starali się zrzucić z siebie polskie zwierzchnictwo, prowadząc w tym celu antypolską działalność.

Podsumowanie XXXVI

- Jedną z przyczyn konfliktów z zakonem krzyżackim było zawarcie związku między Polską i Litwą w 1385 roku oraz chrzest Litwy. Terenem spornym pomiędzy Polską a Krzyżakami nadal było Pomorze Gdańskie, zaś pomiędzy Litwą a zakonem – Żmudź.

---

[157] Albrecht Hohenzollern (1490-1568) – ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego przed sekularyzacją, sprawował urząd w latach 1511-1525.

[158] Zygmunt I Stary (1467-1548) – wielki książę litewski od 1506 r., król Polski od 1507 r., syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki.

- Wielka wojna z zakonem prowadzona była w latach 1409-1411 i zakończyła się klęską Krzyżaków oraz pokojem toruńskim. Polska odzyskiwała jedynie ziemię dobrzyńską, a Litwa – Żmudź, i to tylko na czas życia Jagiełły i Witolda.
- Pomimo niewykorzystanego sukcesu, bitwa grunwaldzka miała doniosłe znaczenie dla Polski i dla zakonu. Złamała ona potęgę militarną Krzyżaków, którzy nie byli już w stanie zagrozić sąsiadom oraz wzmocniła wiarę Polaków w możliwość ich ostatecznego pokonania.
- W pokoju zawartym nad jeziorem Melno Krzyżacy na zawsze zrzekli się praw do należącej do Litwy Żmudzi, a Polsce oddali Nieszawę i kilka innych miast.
- Powstanie antykrzyżackie i wydany przez króla akt inkorporacji Prus do Polski spowodowały wybuch wojny trzynastoletniej (1454–1466). W jej wyniku państwo krzyżackie zostało podzielone na Prusy Królewskie (weszły w skład Polski) i Prusy Zakonne (lenno polskie).
- Walki z Krzyżakami trwały aż do roku 1525, kiedy to wielki mistrz Albrecht Hohenzollern postanowił zakon sekularyzować. Ziemie zakonne stały się świeckim księstwem, co oznaczało oderwanie się od papiestwa i rozwiązanie zakonu krzyżackiego w Prusach.

11. Kształtowanie się i rozwój demokracji szlacheckiej w Polsce

(199) „Naród polityczny" w Polsce. Podstawą funkcjonowania władzy w XV i XVI-wiecznej Polsce był ukształtowany jeszcze za czasów Kazimierza Wielkiego system stanowy. XV-wieczny „naród polityczny" reprezentowały uprzywilejowane grupy uczestniczące w życiu publicznym i mające wpływ na bieg spraw państwowych. Do tego „narodu" zaliczamy przede wszystkim szlachtę, duchowieństwo, w części tylko mieszczan. Poza jego obrębem znajdował się najliczniejszy stan ówczesnego społeczeństwa – chłopi.

Szlachta, zwana też rycerstwem, stanowiła w Polsce około 10% całej ludności (najwyższy odsetek w całej Europie) i składała się z dwóch warstw. Pierwszą stanowili możnowładcy (magnaci), w ręku których skupiały się wyższe urzędy centralne i terytorialne, drugą – szlachecki ogół, wśród których można wyróżnić posiadaczy dóbr ziemskich z ludnością poddaną (posesjonatów), drobną szlachtę, zwaną też szlachtą szaraczkową oraz szlachtę nieposiadającą ziemi (gołotę). Inaczej niż w wielu innych krajach Europy,

zarówno możnowładcy jak i ogół szlachty, niezależnie od różnic społecznych i materialnych, mieli te same prawa. Podstawowym obowiązkiem szlachty wobec państwa była służba rycerska, zwana pospolitym ruszeniem.

Magnaci posiadali rozległe dobra ziemskie (latyfundia) oraz dzierżawili, często dożywotnio, dobra ziemskie należące do króla (królewszczyzny). Takie rody jak Tarnowscy, Potoccy, Koniecpolscy posiadały majątki liczące kilka miast i kilkadziesiąt wsi. Spośród magnatów na czoło wysunął się u schyłku XVI wieku Konstanty Ostrogski. Jego posiadłość obejmowała około 100 miast i zamków oraz około 1300 wsi, a roczny dochód znacznie przekraczał dochód skarbu państwowego. Od końca XIV wieku znaczenie rosło coraz bardziej, toteż królowie musieli liczyć się ze stanem, który samodzielnie zaczął brać udział w rozstrzyganiu spraw państwowych.

Od drugiej połowy XVI wieku w szybkim tempie rozwijała się świadomość narodowa, co jednak nie oznaczało rozszerzenia praw na inne stany. Wręcz przeciwnie. Ówczesny pisarz i publicysta Stanisław Orzechowski mawiał: „(…) *tylko naród szlachecki i jego przedstawiciele są obywatelami Rzeczypospolitej*".

(200) Rozwój przywilejów szlacheckich. Najważniejszą drogą wiodącą do zdobywania przez szlachtę pozycji w państwie były nadawane jej przez monarchów liczne przywileje. Pierwszym z nich był omawiany już wcześniej przywilej koszycki z 1374 roku. Nadał go Ludwik Węgierski, by szlachta uznała prawa do tronu jednej z jego córek. Podobnie uczynił Władysław Jagiełło. Dążąc do zapewnienia dziedziczności tronu swojemu synowi, oparł się na szlachcie i rozszerzył jej uprawnienia. Częstą przyczyną nadawanych szlachcie praw była chęć pozyskania jej na wyprawy wojenne. Do najważniejszych przywilejów, jakie otrzymała szlachta od polskich władców, zaliczyć możemy: zmniejszenie podatku do 2 groszy z łana i zakaz wprowadzania nowych podatków bez zgody szlachty, zapewnienie nienaruszalności majątkowej i osobistej szlachty, decydowanie sejmików szlacheckich o zwołaniu pospolitego ruszenia, wyłączne prawo do urzędów państwowych i kościelnych oraz do posiadania dóbr ziemskich. Rozwój przywilejów szlacheckich znacząco ograniczył pozycję władzy monarszej oraz innych stanów w państwie polskim. Doprowadziło to do wykształtowania się w Polsce specyficznej formy ustrojowej – demokracji szlacheckiej. Jej istota polegała na tym, że jedyną władzę w państwie posiadała szlachta i bez jej zgody nie mogło być zmian w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Cała szlachta, bez względu na pochodzenie i zasoby majątkowe, miała gwarantowane te same prawa polityczne i osobiste. Tylko szlachta miała prawo do udziału w sejmikach i posłowaniu na sejm, a także prawo wyboru króla. Taki stan rzeczy przetrwał w Polsce praktycznie aż do rozbiorów, czyli do schyłku XVIII wieku.

Tabela nr 8. Rozwój przywilejów szlacheckich w Polsce

Rozwój przywilejów szlacheckich w Polsce			
Nazwa	**Rok**	**Wystawca**	**Treść przywileju**
koszycki	1374	Ludwik Węgierski	zmniejszono podatek do 2 gr. z łana; zakaz nakładania na szlachtę nowych podatków; szlachta zwolniona z obowiązku wznoszenia budowli obronnych; urzędy ziemskie tylko dla szlachty z danej ziemi; król zobowiązał się do wykupu szlachcica z niewoli; rekompensata strat poniesionych w walkach poza granicami kraju.
czerwiński	1422	Władysław Jagiełło	nietykalność majątków rycerskich bez zgody sądu; zakaz łączenia stanowisk sędziego ziemskiego i starosty.
warcki	1423	Władysław Jagiełło	możliwość usunięcia „krnąbrnych" sołtysów z majątków; ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi.
jedleńsko-krakowski	1430 1433	Władysław Jagiełło	nietykalność osobista; nietykalność majątkowa; wyższe godności kościelne tylko dla szlachty.
cerekwicko-nieszawski	1454	Kazimierz Jagiellończyk	król zobowiązał się nie nakładać nowych podatków i nie zwoływać pospolitego ruszenia bez zgody sejmików.
piotrkowski	1496	Jan Olbracht	przywiązanie chłopa do ziemi (tylko 1 chłop w roku mógł opuścić wieś); zakaz nabywania dóbr ziemskich przez mieszczan; wyłączny dostęp szlachty do urzędów; szlachta zwolniona z opłat celnych na własne towary.
konstytucja radomska *Nihil novi*	1505	Aleksander	nic nowego nie mogło być wprowadzone do prawa bez zgody króla, senatu i izby poselskiej.
Artykuły henrykowskie	1573	Henryk Walezy	potwierdzenia elekcyjności tronu; potwierdzenie wolności religijnej; co 2 lata ma być zwoływany sejm; polityka wewnętrzna i zagraniczna pod kontrolą sejmu i senatu; istnieje możliwość wypowiedzenia posłuszeństwa królowi, który łamie prawa.

Źródło: opracowanie własne

(201) Początki parlamentaryzmu w Polsce. Genezy sejmu historycy upatrują w instytucji staropolskiego, jeszcze piastowskiego wiecu, oraz w sejmikach ziemskich i sejmikach prowincjonalnych, zwoływanych przez szlachtę w danym regionie. Decyzja o tym, że sejmiki ziemskie miały decydować o podatkach i w sprawach polityki zagranicznej wiązała się z potrzebą usprawnienia sposobu porozumiewania się króla ze szlachtą. Sejmiki, zwoływane początkowo doraźnie, stosownie do potrzeb, stały się z czasem organem szlacheckiego samorządu ziemskiego. Funkcjonowały w obrębie województwa lub ziemi i posiadały rozmaite kompetencje, w zależności od sytuacji. Wyróżniano: sejmiki przedsejmowe – wybierające posłów na sejm, kapturowe – sprawujące rządy podczas bezkrólewia, elekcyjne – wybierające urzędników ziemskich i relacyjne – wysłuchujące sprawozdania posłów z sejmu walnego.

Poczynając od XV wieku wybrani delegaci sejmików przyjeżdżali na ogólnopolskie zjazdy szlachty, zwane sejmami walnymi. Początkowo oprócz wybranych delegatów udział w sejmie walnym mogli wziąć wszyscy przedstawiciele stanu szlacheckiego. W 1493 roku zaistniała taka sytuacja, że na obrady przybyli wyłącznie wydelegowani posłowie i odtąd taki skład zgromadzenia uznano za regułę.

Podobnie jak w parlamencie angielskim, w Polsce wykształciły się dwie izby sejmowe. Rolę wyższej pełnił senat, czyli dawna rada królewska, w skład której wchodzili dożywotnio wojewodowie, kasztelanowie, biskupi katoliccy i ministrowie (marszałek koronny i nadworny, kanclerz, podkanclerzy i podskarbi). Niższa izba – poselska – składała się z posłów wybieranych na sejmikach. Wszyscy posłowie udający się na sejm otrzymywali od sejmików precyzyjne instrukcje poselskie. Ograniczały one samowolę posłów i sprawiały, że dany poseł reprezentował tylko tę ziemię, która go wybrała, a nie całe państwo. Na czele izby poselskiej stał marszałek, każdorazowo przez nią wybrany. Liczba posłów i senatorów ulegała częstym zmianom, między innymi ze względu na zmiany terytorialne kraju. W drugiej połowie XVI wieku w izbach polskiego parlamentu zasiadało około 170 posłów i 140 senatorów.

W czasach staropolskich obradowały trzy stany sejmujące: król, izba poselska, senat. Zasadą była bowiem obecność króla, który obradował razem z senatem. Wszystkie uchwały sejmowe nazywano konstytucjami, a ich szczególną grupę – postanowienia ekonomiczne – uniwersałami. Urzędowym językiem konstytucji do roku 1543 była łacina, od tego czasu coraz powszechniejszy stawał się język polski.

W 1572 roku zostały zmienione zasady zwoływania sejmu przez króla. Odtąd zwykły zjazd miał się odbywać raz na dwa lata, a jego obrady powinny trwać sześć tygodni (choć często zdarzały się sejmy przedłużane, czyli

prolongowane). W miarę potrzeby mógł być zwoływany sejm dodatkowy, tak zwany ekstraordynaryjny. Już od 1569 roku stałym miejscem zjazdów wyznaczono Warszawę, a trzy lata później postanowiono, że co trzeci sejm odbywać się będzie w Grodnie, czyli na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, połączonego z Koroną unią.

Kompetencje sejmu stale rosły. Oprócz rozstrzygania spraw podstawowych, wynikających z przywilejów (uchwalanie podatków, decyzje o wypowiedzeniu wojny i zwołaniu pospolitego ruszenia), coraz częściej sejm podejmował uchwały wchodzące w zakres uprawnień króla, np. w kwestiach administracyjnych.

Niemal do końca istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej nie było ustalonego regulaminu obrad sejmowych. W XVI wieku postanowienia zapadały większością głosów i do porządku dziennego przechodzono nad pojedynczymi protestami. W XVII wieku zaczął się kształtować pogląd o konieczności jednomyślności. Stąd niedaleka już była droga do zasady *liberum veto*, polegającej na tym, że wystarczył tylko jeden głos przeciwny, by zerwać obrady sejmu, a tym samym anulować wszystkie uchwały podjęte nawet przed zerwaniem. Po raz pierwszy miało to miejsce w 1652 roku, ale w II połowie XVII i w XVIII wieku stało się przyczyną zerwania większości sejmów.

Szczególną formą polskiego parlamentaryzmu i systemu władzy stały się konfederacje. Były to związki szlachty, powołane do przeprowadzenia określonego postulatu. Zawiązywane najczęściej przeciwko lub w obronie króla posiadały własne, wybierane władze. Konfederacje zawiązywano często w okresie bezkrólewia dla zapewnienia bezpieczeństwa państwa. W konfederacji przy podejmowaniu decyzji obowiązywała większość głosów.

(202) Konstytucja *Nihil novi*. Dalsze wzmocnienie pozycji szlachty szło w parze z zaostrzeniem wewnątrzstanowej walki politycznej. W 1501 roku panowie możnowładcy podjęli próbę skupienia pełnej władzy w swoim ręku. Wymusili oni, przy okazji wyboru na króla Aleksandra Jagiellończyka[159], przywilej w Mielniku, który silnie ograniczał władzę królewską i izby poselskiej, a skupiał władzę państwową w rękach możnowładczego senatu. Na skutek silnej interwencji ogółu szlachty przywilej ten nie wszedł jednak w życie. Dalsze zwycięstwa szlachty nastąpiły w roku 1505. Sejm zebrany w Radomiu przyniósł ostateczne ustalenia, dotyczące ram ustrojowych Polski i Litwy. Uchwała, znana jako *Nihil novi*, głosiła: „zarządziliśmy, aby odtąd na wszystkie czasy nic nowego przez nas (tj. króla) i następców

[159] Aleksander Jagiellończyk (1461-1506) – wielki książę litewski od 1492 r. król Polski od 1501 r., syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki.

naszych nie mogło być postanowione bez wspólnego przyzwolenia panów rady (senatorów) i posłów ziemskich".

Konstytucja *Nihil novi* określała w sposób definitywny fakt istnienia i działania dwu izb sejmowych i rozszerzała ich inicjatywę ustawodawczą. Mimo że stawiała ona na równi trzy stany sejmujące, to zdecydowanie była klęską króla i magnaterii, a zwycięstwem szlachty. Ponieważ zaistniała potrzeba zebrania wszystkich obowiązujących ustaw, jeszcze tego samego roku został opublikowany zbiór praw, zwany statutem Łaskiego, opracowany przez kanclerza Jana Łaskiego[160], przywódcę stronnictwa szlacheckiego. Statut zawierał zestawienie obowiązującego prawodawstwa polskiego od czasów Kazimierza Wielkiego.

(203) Walka szlachty z magnaterią i ruch egzekucyjny. Z walki szlachty z możnowładztwem wyrósł również tzw. ruch egzekucyjny, broniący „złotej wolności szlacheckiej". Dążył on do ograniczenia roli możnowładztwa w państwie, respektowania praw i usprawnienia rządów. Początkowo ruch obejmował egzekucję praw (istniejące prawo jest dobre, a zatem nie należy go zmieniać, ale dokładnie wykonywać, czyli egzekwować) oraz egzekucję dóbr (zwrot nieprawnie trzymanych przez możnowładztwo królewszczyzn). Już w 1504 roku szlachta uchwaliła na sejmie w Piotrkowie ustawy domagające się niedopuszczenia do łączenia znaczniejszych urzędów przez te same osoby (tzw. zasada *incompatibilitas*) i zaprzestania rozdawnictwa królewszczyzn bez zgody sejmu. Walkę szlachty z magnaterią zaostrzyła żona Zygmunta Starego – Bona[161]. Prowadziła ona własną politykę i stworzyła obóz, który zwalczał zarówno szlachtę jak i starych magnatów, których z kolei wspierał król Zygmunt I Stary.

Król chciał rozładować niezadowolenie szlachty ogłaszając w 1537 roku pospolite ruszenie przeciw Mołdawii. Na co szlachta w obozie pod Lwowem ogłosiła rokosz, który ze względu na fakt, że rokoszanie wyjedli w okolicy wszystkie kury, nazywany jest ironicznie „wojną kokoszą". Był to zjazd skierowany przeciw polityce króla i królowej Bony. Domagano się m.in. uporządkowania skarbu, kodyfikacji praw, zachowania zasady *incompatibilitas*. Zygmunt Stary musiał ulec, przyjmując większość postulatów rokoszan. Z czasem ruch egzekucyjny zaczął wysuwać również postulaty dotyczące unifikacji terytorialnej Królestwa (unii z Litwą), reformy, prawa, sądownictwa i ograniczenia praw Kościoła w Polsce.

---

[160] Jan Łaski (1456-1531) – arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski w latach 1510-1531, kanclerz wielki koronny od 1503, sekretarz królewski od 1501 r., polityk i kodyfikator prawa.

[161] Bona Sforza (1494-1558) – od 1518 r. królowa Polski i wielka księżna litewska, żona Zygmunta Starego, matka Zygmunta Augusta.

Do współdziałania króla i szlachty doszło za czasów panowania kolejnego władcy – Zygmunta II Augusta[162]. Na sejmie piotrkowskim (1562/63 roku), a następnie warszawskim (1563/64 roku) podjęto szereg istotnych decyzji. Ustalono, że wszystkie królewszczyzny rozdane bezprawnie po 1504 roku mają zostać zwrócone królewskiemu skarbowi. W ten sposób chciano złamać podstawy potęgi ekonomicznej niektórych magnatów, a tym samym osłabić ich pozycję polityczną. Jak się jednak w przyszłości okazało, nie w pełni zdołano tę ustawę przeprowadzić. Zniesiono obowiązek egzekwowania wyroków sądów kościelnych przez władzę świecką, podjęto decyzję o utworzeniu tzw. wojska kwarcianego. Na jego utrzymanie przeznaczona była czwarta część dochodów z dóbr królewskich. Skarb królewski został oddzielony od publicznego, dokonano reformy pobieranego od chłopów podatku nadzwyczajnego. Na tych oraz na kolejnych sejmach podjęto również pewne działania w celu unifikacji państwa. Do Korony wcielono księstwa oświęcimskie i zatorskie, ograniczono autonomię Prus Królewskich, zlikwidowano resztki odrębności Mazowsza oraz starano się ściślej związać z Polską Gdańsk. Przeprowadzono również reformy gospodarcze, jak np. ograniczenie roli miast i unifikację miar i wag. Reformy ruchu egzekucyjnego były ważnym krokiem w kierunku ukształtowania się państwa nowożytnego.

(204) Unia lubelska. Jednym z postulatów ruchu egzekucyjnego było również połączenie Polski z Litwą. Dążenie do opanowania ziem na wschodnim wybrzeżu Bałtyku oraz skierowana przeciwko Moskwie polityka zagraniczna zbliżyły do siebie feudałów polskich i litewskich. Litwa w tym czasie była już mocno okrojona przez swojego sąsiada, a niebezpieczeństwo dalszej ekspansji Moskwy na zachód nadal było realne. Szlachta litewska liczyła na uzyskanie podobnych praw i przywilejów, jakie miała szlachta w Koronie. Polacy spodziewali się natomiast ułatwień w uzyskiwaniu majątków i urzędów na olbrzymich obszarach wchodzących w skład państwa litewskiego. Sytuacja wydawała się być o tyle istotna, że Zygmunt August nie miał potomka. W każdej chwili mogło więc dojść do zerwania unii personalnej pomiędzy tymi dwoma państwami, gdyby po śmierci króla wybrano odrębnego władcę w Polsce i na Litwie. Pomimo niezadowolenia ze strony magnaterii litewskiej, która obawiała się podobnego jak na terenie Korony wzrostu roli szlachty na Litwie, obydwie strony doszły do porozumienia. W 1569 roku zawarto unię z Litwą, zwaną od miejsca podpisania unią lubelską. Unia przewidywała wspólny wybór władcy (z zachowaniem odrębnego tytułu panującego), wspólny sejm, wspólną politykę zagraniczną i monetę,

[162] Zygmunt II August (1520-1572) – wielki książę litewski od 1543 r., król Polski od 1548 (od 1569 król Rzeczypospolitej Obojga Narodów), syn Zygmunta Starego i Bony Sforza.

natomiast oddzielne centralne urzędy ministerialne, wojsko, a także skarb, administrację i sądownictwo. Szlachta z obu krajów mogła na terenie całego państwa swobodnie nabywać dobra i osiedlać się, panowie polscy nie mieli jednak prawa piastowania wyższych urzędów na Litwie. Szlachta litewska została zrównana w prawach ze szlachtą polską. Do Korony wcielono Podlasie, Wołyń i Kijowszczyznę. Polska i Litwa miały odtąd stanowić jeden organizm społeczno–polityczny i przyjęły nazwę Rzeczpospolita Obojga Narodów (unia realna). Część polska (Korona) i litewska miały istnieć na zasadzie równości stron. Na sejmie lubelskim uregulowano również stosunek Prus Królewskich do państwa. Na mocy dekretu wojewodowie i kasztelanowie tych ziem weszli w skład senatu, a reprezentanci sejmików – w skład izby poselskiej.

Efektem unii był niewątpliwy wzrost siły militarnej i autorytetu Rzeczypospolitej Obojga Narodów na arenie międzynarodowej. Zahamowana została ekspansja moskiewska na zachód. Zainteresowanie Polaków wschodem odciągnęło jednak od spraw zachodnich, m.in. dążeń do odzyskania Śląska i Pomorza. Rzeczpospolita stała się państwem, w którym coraz częściej wybuchały religijno-społeczne konflikty wewnętrzne, szczególnie groźne na Ukrainie. Szlachta litewsko-ruska uległa polonizacji, przyjmując polski język, kulturę i obyczaje, ale niższe stany zachowały własną kulturę. Negatywnym skutkiem unii był również fakt uwikłania się Rzeczypospolitej w wojny z Moskwą.

Podsumowanie XXXVII

- XV-wieczny „naród polityczny" reprezentowały uprzywilejowane grupy, uczestniczące w życiu publicznym. Do „narodu" tego zaliczamy przede wszystkim szlachtę, duchowieństwo, w części tylko mieszczan.
- Najważniejszą drogą wiodącą do zdobywania przez szlachtę pozycji w państwie były nadawane jej przez monarchów liczne przywileje.
- Rozwój przywilejów szlacheckich ograniczył mocno pozycję władzy monarszej oraz innych stanów w państwie polskim. Doprowadziło to do ukształtowania się w Polsce specyficznej formy ustrojowej – demokracji szlacheckiej.
- Genezy sejmu historycy upatrują w instytucji staropolskiego wiecu oraz w sejmikach ziemskich i sejmikach prowincjonalnych, zwoływanych przez szlachtę w danym regionie.
- W XV wieku wykształciły się ogólnopolskie zjazdy szlachty, zwane sejmami walnymi. W 1493 roku zaistniała taka sytuacja, że na obrady przybyli wyłącznie wydelegowani posłowie i odtąd taki skład zgromadzenia uznano jako regułę. Sejm polski był dwuizbowy (izba poselska i senat).

- Ostateczne ustalenia dotyczące form ustrojowych Polski i Litwy przyniósł sejm zebrany w Radomiu w 1505 roku. Uchwała, znana jako *Nihil novi*, uznawana jest za podstawę funkcjonowania demokracji szlacheckiej w Polsce.
- Ruch egzekucyjny bronił tzw. „złotej wolności szlacheckiej" i dążył do ograniczenia roli możnowładztwa w państwie, respektowania praw i usprawnienia rządów. Początkowo ruch obejmował egzekucję praw oraz egzekucję dóbr.
- W 1569 roku w Lublinie Polska i Litwa zawarły unię, która uregulowała relacje pomiędzy tymi państwami na ponad 200 lat. Odtąd miały stanowić jeden organizm społeczno–polityczny i przyjęły nazwę Rzeczpospolita Obojga Narodów (unia realna).

12. Polityka dynastyczna Jagiellonów

(205) Sprawa następstwa tronu. Pozycja Władysława Jagiełły na tronie polskim nigdy nie była dość mocna, a już zwłaszcza w pierwszych latach jego panowania. Był on jedynie mężem „przyrodzonej pani królestwa" – Jadwigi. To ona posiadała prawa dziedziczenia tronu, Jagiełło prawa dziedziczne miał jedynie na Litwie. Bezpotomna śmierć Jadwigi odebrała Jagielle prawa do dziedziczenia władzy przez jego potomków. Jako następców tronu szlachta widziała córkę Jagiełły z drugiego małżeństwa – Jadwigę i jej przyszłego męża Fryderyka Hohenzollerna. Sytuacja uległa zmianie, gdy w 1424 roku królowi urodził się syn, Władysław z czwartego małżeństwa z księżniczką holszańską Zofią. Rok po urodzeniu Władysława szlachta przygotowała dokument uznający królewicza następcą tronu, ale pod warunkiem rozległego przywileju stanowego. Król początkowo odmówił szlachcie nadania nowego przywileju. Uważał, że sukcesję dla syna zapewni sobie dzięki pozyskaniu możniejszych przedstawicieli społeczeństwa. Ostatecznie jednak rozstrzygnięcia zapadły na zjeździe w Jedlni w 1430 roku. Szlachta i duchowieństwo uzyskali m.in. gwarancje nietykalności osobistej oraz gwarancje, że dotychczasowe przywileje będą zatwierdzone przez następcę tronu. W takich okolicznościach zjazd uznał następcą Jagiełły jednego z jego nieletnich synów (w 1427 r. urodził się drugi syn, Kazimierz). Przywilej jedlneński król zatwierdził na zjeździe w Krakowie w 1433 roku. Szlachta uzyskała wtedy również gwarancję, że tylko jej przedstawiciel może zostać dostojnikiem kościelnym.

(206) Rządy Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech. Dynastia Jagiellonów odegrała istotną rolę w dziejach Europy XV i XVI wieku Ten wywodzący się z Litwy ród, oprócz tego, że po unii w Krewie otrzymał koronę polską, władztwo swoje rozszerzył również na Czechy i Węgry. Jako pierwszy propozycję objęcia tronu czeskiego dostał Władysław Jagiełło. Ze względu na rozwijający się w Czechach ruch husycki, król polski propozycję tę jednak odrzucił, nie chcąc zadrażniać stosunków z papiestwem i polskimi możnowładcami przeciwnymi tej herezji. Kilkanaście lat później, w 1438 roku część społeczeństwa czeskiego dokonała elekcji 11-letniego Kazimierza Jagiellończyka. Zbrojna wyprawa, która wyruszyła w celu przejęcia władzy, zakończyła się jednak klęską. Okazało się, że większe poparcie zdobył kontrkandydat Kazimierza, Albrecht Habsburg[163], i to on na rok przejął władzę w Czechach. Kazimierz natomiast w 1440 roku objął tron wielkoksiążęcy na Litwie.

Kolejne szanse dla Jagiellonów przyniosła rychła śmierć Albrechta i opustoszałe po nim trony Czech i Węgier. W pierwszej połowie XV wieku nad całą Europą południowo-wschodnią zawisło niebezpieczeństwo tureckie. Najbardziej zagrożone było cesarstwo bizantyńskie, państwa południowosłowiańskie oraz Węgry, które zaczęły szukać pomocy w Polsce. Znaleźli ją u wybijającego się spośród możnowładztwa polskiego biskupa krakowskiego, Zbigniewa Oleśnickiego[164]. Wysunął on projekt osadzenia na tronie węgierskim ówczesnego króla Polski, młodocianego Władysława Jagiellończyka (Warneńczyka[165] – syna Władysława Jagiełły) i połączenia w ten sposób unią personalną Polski i Węgier. Na mocy porozumienia w 1440 roku Władysław został powołany na tron węgierski i podjął walkę z Turcją. Początkowe zwycięstwa młodego króla doprowadziły do zawarcia rozejmu. Szybko jednak, za namową legata papieskiego, rozejm ten został zerwany. Nieprzygotowana armia węgierska podjęła wojnę, która zakończyła się w 1444 roku klęską pod Warną. Dwudziestoletni król Władysław legł na polu bitwy, a razem z nim dzieło biskupa Oleśnickiego, unia polsko-węgierska.

Czteroletni okres rządów Władysława na Węgrzech ujemnie odbił się na losach Polski. Jako że Władysław nie był jedynym kandydatem do tronu węgierskiego (był nim jeszcze nowo narodzony syn Albrechta – Władysław

---

[163] Albrecht II Habsburg (1397-1439) – książę Austrii od 1404 r., margrabia Moraw od 1423 r., król Niemiec, Czech i Węgier oraz książę Luksemburga od 1438 r.

[164] Zbigniew Oleśnicki (1389-1455) – biskup krakowski w latach 1423-1355, od 1449 r. pierwszy kardynał narodowości polskiej, doradca Władysława Jagiełły i Władysława Warneńczyka.

[165] Władysław III Warneńczyk (1424-1444) – król Polski od 1434 r., król Węgier od 1440 r., syn Władysława Jagiełły i Zofii Holszańskiej.

Pogrobowiec[166]), doszło do trwającej dwa lata wojny domowej pomiędzy zwolennikami jednego i drugiego pretendenta. Polska poniosła znaczne straty materialne na tle walki o tron, a następnie z niezwiązaną bezpośrednio z interesem Polski, wojną z Turcją. Zgodnie z postanowieniami przywileju koszyckiego rycerstwo polskie biorące udział w wyprawie otrzymywało bowiem rekompensatę strat poniesionych w czasie wyprawy. Gdy skarb państwa opustoszał, otrzymywali oni od króla ziemie z dóbr monarszych. Przez cały okres rządów na Węgrzech Władysław nieobecny był w kraju. To z kolei doprowadziło do wzrostu znaczenia możnych i faktycznych rządów oligarchii magnackiej. Kraj przy tym był targany ostrymi sporami przeradzającymi się w walki wewnętrzne, szerzyły się rozboje, które utrudniały rozwój handlu. Niewątpliwą stratą dla kraju była też przedwczesna śmierć króla i trwający po niej trzy lata okres bezkrólewia.

Do wzmocnienia politycznego Polski i wzrostu znaczenia Jagiellonów doszło ponownie w 1471 roku, gdy Czesi powołali na swój tron najstarszego syna króla Polski – Kazimierza Jagiellończyka – Władysława[167]. Rywalizował on o władzę z królem Węgier Maciejem Korwinem[168], który zbrojnie wystąpił przeciw Jagiellonom. Maciej, w zamian za ustępstwa terytorialne Czech na rzecz Węgier, uznał Władysława królem czeskim. Walkę o rozszerzenie władztwa podjęli Jagiellonowie po śmierci Korwina, co nastąpiło w 1490 roku. Pretensje do korony węgierskiej zgłosili Habsburgowie, główni przeciwnicy Jagiellonów w tej części Europy. Kazimierz Jagiellończyk pragnął osadzić na Węgrzech swego syna Jana Olbrachta[169], ale nieoczekiwanie jako kontrkandydat wystąpił jego brat Władysław, król Czech. Zdobył on wkrótce przewagę i przejął tron węgierski, a Olbrachtowi oddał pod władzę Śląsk. Walka pomiędzy Jagiellonami była dowodem ich słabości i niespójności rządów dynastii. W 1492 roku zmarł Kazimierz, który tuż przed śmiercią wyznaczył swym następcą na Litwie Aleksandra, w Koronie zaś zalecił wybór Jana Olbrachta, co niebawem nastąpiło. Gdy w 1505 roku Olbracht zmarł, jego następcą został Aleksander. Doszło tym samym do ponownego połączenia Polski i Litwy węzłem unii personalnej. Koronę czeską i węgierską po śmierci Władysława objął natomiast w 1516 roku jego syn Ludwik Jagiellończyk[170]

---

[166] Władysław Pogrobowiec (1440-1457) – książę Austrii w latach 1440-1457, król Czech od 1440 r. i Węgier od 1453 r.

[167] Władysław II Jagiellończyk (1456-1516) – król Czech od 1471 r. i Węgier od 1490 r., syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki.

[168] Maciej Korwin (1443-1490) – król Węgier od 1458 r. i Czech od 1469 r.

[169] Jan Olbracht (1459-1501) – król Polski w latach 1492-1501, syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki.

[170] Ludwik II Jagiellończyk (1506-1526) – król Czech i Węgier w latach 1516-1526, syn Władysława II Jagiellończyka i Anny de Foix.

i sprawował władzę do 1526 roku. Jagiellonowie władali na początku XVI wieku Polską, Litwą Czechami i Węgrami. Nie był to jednak okres bardzo korzystny dla Polski. Pozycja władców w tych państwach była słaba, ograniczona przez możnych. Główny koszt polityki dynastycznej ponosiła Polska, korzyści z tak rozległych terytoriów było natomiast niewiele. Wzrost znaczenia Polski spowodował zaostrzenie stosunków Polski z Habsburgami, którzy w Polsce widzieli swego największego rywala.

(207) Zjazd w Wiedniu. Zwrot w polityce zagranicznej Jagiellonów nastąpił za czasów Zygmunta Starego. Sytuacja w kraju wydawała się wyjątkowo trudna. Ciągle wzrastało zagrożenie ze strony tureckiej, wojny z Litwą prowadziła Moskwa, trwał zatarg z Mołdawią, a Krzyżacy dążyli do uniezależnienia się od Polski i odzyskania utraconych ziem. To wszystko sprawiło, że Jagiellonowie postanowili zawrzeć porozumienie z Habsburgami. W 1515 roku w Wiedniu odbył się zjazd z udziałem Zygmunta Starego, Władysława (króla Czech i Węgier) oraz cesarza Maksymiliana I Habsburga[171]. Podpisano kilka dokumentów tworzących tzw. traktat wiedeński. Przewidywał on, że cesarz nie będzie sprzyjał wrogom Polski: Krzyżakom i Moskwie oraz zapowiadał powiązanie węzłem małżeńskim dzieci Władysława (Ludwika i Anny) z wnukami cesarza. Habsburgowie mieli dziedziczyć Czechy i Węgry na wypadek bezpotomnej śmierci Ludwika. Stało się to szybciej, niż obie strony przewidywały. W 1526 roku doszło do bitwy pod Mohaczem, w której armia turecka rozbiła wojska węgierskie. W bitwie poległ młody król Ludwik Jagiellończyk, a spuściznę po nim przejęli Habsburgowie. Węgry w zasadzie utraciły niepodległość.

(208) Kwestia turecka w polityce Jagiellonów. Krajem, gdzie krzyżowały się wpływy Polski i Węgier, a później także i Turcji, była Mołdawia. Przez swoje dwa porty nad Morzem Czarnym łączyła ona handel wschodni z europejskim. Hospodarowie mołdawscy pozostawali wprawdzie w związku lennym względem króla Polski, ale Węgrzy i Turcy mieli tam duże wpływy. W 1475 roku Turcy przejęli kontrolę nad portami, a kilka lat później podjęli nieudaną próbę opanowania Mołdawii. Jan Olbracht zorganizował wyprawę mającą na celu odzyskanie portów, ale sojusz Mołdawii z Turcją doprowadził do dotkliwych klęsk wojsk polskich. Spowodowało to obniżenie prestiżu Polski na arenie międzynarodowej.

W 1520 roku sułtanem tureckim został Sulejman Wspaniały[172], który dążył do ekspansji w Europie. Już rok później zdobył on Belgrad, twierdzę

[171] Maksymilian I Habsburg (1459-1519) – król Niemiec od 1486, od 1508 r. cesarz rzymski.
[172] Sulejman Wspaniały (1494-1566) – sułtan osmański w latach 1520-1566.

otwierającą drogę na Węgry. Po klęsce Węgrów w bitwie pod Mohaczem, o czym już pisaliśmy wcześniej, rozpoczęła się wojna pomiędzy Turkami i Habsburgami o władzę na Węgrzech. Oficjalnie Polska starała się w tej rywalizacji utrzymać neutralność. Górę w polityce polskiej wzięła orientacja antyhabsburska, reprezentowana głównie przez Bonę. Zawarto porozumienie z Sulejmanem, które w 1533 roku przekształciło się w „wieczysty pokój". Regulował on stosunki polsko-tureckie przez prawie 100 lat.

(209) Udział Rzeczypospolitej w walce o *Dominium Maris Baltici*. Wkrótce po wstąpieniu na tron Zygmunta Augusta (1548 rok) w jego polityce zagranicznej wysunęła się sprawa Inflant. Szlak bałtycki, łączący wschodnią i zachodnią Europę, stał się obiektem walki między Danią, Szwecją i Moskwą. Do tej rywalizacji przystąpiły również Polska i Litwa. Inflancki szczątek państwa zakonnego stanowił w tej walce atrakcyjny i łakomy kąsek. Pierwszy z agresywnymi zamiarami wystąpił Iwan Groźny[173], którego wojska zdobyły m.in. Dorpat i Narwę, Duńczycy zajęli wyspę Otylię, a Szwedzi opanowali Rewel (dziś Tallin) i część północnych Inflant. Gdy interwencję zbrojną podjęła Polska, wielki mistrz Gotard Kettler[174] postanowił oddać się pod opiekę jednemu z napastników. W 1561 roku dokonała się sekularyzacja Inflant i podporządkowanie tego terenu Polsce i Litwie. Z części terytoriów państwa zakonnego utworzono Księstwo Kurlandii i Semigalii, dziedziczne przez Kettlerów, pozostające w zależności lennej od Polski, resztę Inflant włączono do państwa polsko-litewskiego. Mistrz i dostojnicy inflanccy przeszli na luteranizm. Ten stan zapoczątkował dalszą walkę o wpływy na Bałtyku, bowiem pozostałe państwa wcale nie zamierzały takiego układu akceptować. Rozpoczęta w 1563 roku wojna trwała aż do 1570 roku i zakończyła się podpisaniem pokoju w Szczecinie. Strony utrzymały swoje zdobycze. Polska opanowała większość Inflant z Rygą, ważnym portem przy ujściu Dźwiny. O te ziemie walczyliśmy w XVI, XVII i XVIII wieku jeszcze wiele razy.

Duże znaczenie w wojnie o Inflanty i dominację na morzu odegrała stworzona przez króla flota kaperska. Składała się ona z piratów posiadających zezwolenie króla na niszczenie i rabunek wrogich statków. Królowi chodziło przede wszystkim o przerwanie żeglugi narewskiej, i tym samym osłabienie handlu rosyjskiego. Działalność kaprów spotkała się również ze sprzeciwem kupców gdańskich, bowiem miasto to prowadziło własną, nie-

[173] Iwan IV Groźny (1530-1584) – od 1533 wielki książę moskiewski, car Wszechrusi w latach 1547-1584.

[174] Gotard Kettler (1517 lub 1518-1587) – mistrz zakonu kawalerów mieczowych w latach 1559-1561, książę Kurlandii i Semigalii w latach 1561-1587.

zależną, a często sprzeczną z interesami Polski politykę. Dopiero energiczna postawa króla i sejmu spowodowały, że Gdańszczanie byli zmuszeni pójść na ustępstwa.

Podsumowanie XXXVIII

- Bezpotomna śmierć Jadwigi odebrała Jagielle prawa do dziedziczenia władzy przez jego potomków. Za cenę kolejnych przywilejów, nadanych w Jedlni, szlachta uznała następcą Jagiełły jednego z jego nieletnich synów.
- Jagiellonowie, oprócz tego, że objęli koronę polską, rozszerzyli swoje władztwo również na Czechy i Węgry. Królami węgierskimi byli: Władysław Warneńczyk, Władysław Jagiellończyk oraz Ludwik Jagiellończyk. Dwaj ostatni zasiadali również na tronie czeskim.
- W 1515 roku w Wiedniu odbył się zjazd, na którym postanowiono, że cesarz nie będzie sprzyjał wrogom Polski, a Habsburgowie mieli dziedziczyć Czechy i Węgry na wypadek bezpotomnej śmierci Ludwika Jagiellończyka.
- Mołdawia była krajem, gdzie krzyżowały się wpływy Polski i Węgier, ale także i Turcji. Zawarte w 1533 roku porozumienie z Sulejmanem, przekształciło się w „wieczysty pokój", który regulował stosunki polsko-tureckie przez prawie 100 lat.
- W 1561 roku dokonała się sekularyzacja Inflant i podporządkowanie tego terenu Polsce i Litwie. Z części terytoriów państwa zakonnego utworzono dziedziczne księstwa Kettlerów, pozostające w zależności lennej od Polski, resztę Inflant włączono do państwa polsko-litewskiego.

CZĘŚĆ III

Nowożytność

ROZDZIAŁ VI

Ewolucja cywilizacji nowożytnej Europy – renesans, barok, oświecenie

1. Reformacja i wojny religijne

(210) Przyczyny reformacji. Niemal od początku XVI stulecia Europę objęły przemiany religijne, nazywane reformacją. Wśród najważniejszych przyczyn reformacji należy wymienić: związany z upadkiem autorytetów religijnych poważny kryzys Kościoła w XV wieku, który dotknął zarówno instytucje kościelne, duchowość, jak i praktyki życia religijnego; zmiany w strukturze społeczeństwa europejskiego, które ujawniły się w kryzysie feudalizmu oraz dążenia do ukształtowania nowożytnej formuły państwa i organizacji kościelnej. Istotną rolę w powstaniu reformacji odegrał ponadto humanizm oraz zmiany zachodzące w nauczaniu uniwersyteckim. Coraz wnikliwiej i obiektywniej zaczęto zastanawiać się nad treścią Biblii i przekazów historycznych. Równie ważną przyczyną reformacji było obniżenie poziomu wykształcenia i jakości posługi duchowieństwa parafialnego.

W Niemczech, gdzie reformacja miała swój początek, narastało napięcie polityczne. Sprawa sprzedaży odpustów w zamian za utrzymywanie dworu papieskiego oraz przeznaczanie środków na realizację ambitnych zamierzeń budowlanych (w tym bazyliki św. Piotra). Była krytykowana przez znaczną część opinii publicznej. Teolodzy opowiadający się za reformami w Kościele kładli nacisk na potrzebę naprawy stosunków wewnętrznych, w tym na nadanie pierwszeństwa w podejmowaniu decyzji soborowi, a nie papieżowi. Domagali się również poprawy stanu moralności publicznej i odnowy duchowo-etycznej chrześcijaństwa. Istotne znaczenie miało odkrywanie oryginalnego tekstu Biblii, związane z pracami Erazma z Rotterdamu[175]

[175] Erazm z Rotterdamu (1466-1536) – niderlandzki filolog, filozof i pedagog, jeden z czołowych humanistów epoki renesansu. Głosił, że człowiek z natury jest dobry, zaś zło pochodzi z niewiedzy. Najsłynniejszym jego utworem jest *Pochwała głupoty*.

i głośnymi kampaniami publicystycznymi płynącymi z kręgów humanistycznych.

W 1512 roku papież Juliusz II[176] zwołał Sobór Laterański V, który zakończył się w 1517 roku za pontyfikatu Leona X[177]. Odbywał się w czasie największego kryzysu Kościoła. W dniu jego otwarcia papież wołał: „Nie tylko załamała się dyscyplina, ale i ogólnie załamał się sposób życia ludzi w każdym wieku i każdej kondycji". Sobór wystąpił przeciwko niemoralnemu życiu duchowieństwa. Nie zdołał jednak dokonać postulowanej powszechnie reformy Kościoła, czym przyspieszył reformację, zapoczątkowaną przez Marcina Lutra pół roku po zamknięciu obrad soboru.

(211) Luteranizm. Za początek reformacji w Europie uważa się tradycyjnie dzień 31 października 1517 roku, kiedy augustianin i profesor na uniwersytecie w Wittenberdze, Marcin Luter[178], przybił na drzwiach katedry 95 tez krytykujących niektóre praktyki kościelne. Luter sprzeciwił się pobieraniu opłat za wystawienie zaświadczeń o otrzymaniu odpustów. Działania Lutra spotkały się z potępieniem ze strony Stolicy Apostolskiej w formie bulli *Exsurge Domine*, którą Luter publicznie spalił. Rok później Luter został ekskomunikowany i uchwałą sejmu w Wormacji wygnany.

Główne myśli swojej nauki Marcin Luter streścił w *Dużym* i *Małym katechizmie* oraz w *Wyznaniu augsburskim*, przedłożonym cesarzowi Karolowi V[179] (1530 rok). Dla Lutra chrześcijaństwo było przede wszystkim religią zbawienia, uwolnienia od grzechu, religią łaski zbawczej i usprawiedliwiającej grzesznika w oczach Boga. Dobre uczynki – mawiał – są jedynie świadectwem i następstwem wiary. Nie są one w żaden sposób zasługą człowieka. Sama zaś wiara stanowi owoc łaski Bożej, a nie jest żadną zasługą wierzącego. Wszystko to razem układa się w potrójny postulat, a mianowicie: tylko przez Pismo Święte *(sola Scriptura)*, tylko przez wiarę *(sola fides)* i tylko przez łaskę Bożą *(sola gratia)* człowiek może zostać zbawiony.

Marcin Luter wystąpił przeciw odpustom, uważając, że Kościół angażuje się w obszar zastrzeżony dla działania łaski Chrystusa. Z teologicznego punktu widzenia odpusty są zatem działaniem fałszywym, gdyż znoszą związek pomiędzy wiarą a zbawieniem, dając w to miejsce nieumotywowane przekonanie o godności ludzkiego czynu wobec Boga. W konsekwencji Luter opowiedział się za rzeczywistym i duchowym charakterem pokuty,

[176] Juliusz II (1443-1513) – właśc. *Giuliano della Rovere*, papież w latach 1503-1513.

[177] Leon X (1475-1521) – właśc. *Giovanni di Lorenzo de Medici*, papież w latach 1513-1521.

[178] Marcin Luter (1483-1546) – niemiecki reformator religijny, teolog, inicjator reformacji, augustianin, współtwórca luteranizmu.

[179] Karol V (1500-1558) – król Hiszpanii w latach 1516-1556, cesarz rzymski w latach 1519-1556.

rozumianej jako wysiłek moralny, co zostało zaaprobowane przez większość nurtów reformacji.

Podjęto również dwa inne hasła: zasadę *solus Christus* (tylko Chrystus), konstytuującą wyłączność zbawczego i niepowtarzalnego działania Chrystusa, oraz zasadę *sola Scriptura* (tylko Pismo Święte), oznaczającą nadanie wyłącznie Biblii autorytetu religijnego i światopoglądowego. Pierwsza z tych zasad oznaczała w konsekwencji odrzucenie nauczania o pośrednictwie Marii i świętych w dziele zbawienia, druga zaś prowadziła do kategorycznego odsunięcia tradycji i zasad wprowadzonych do nauczania Kościoła przez sobory i prawo kanoniczne.

Według Lutra z ustanowienia Chrystusa są tylko trzy sakramenty: chrzest, eucharystia i pokuta. Luter bronił z przekonaniem doktryny o rzeczywistej obecności Ciała i Krwi Chrystusa w chlebie i winie, konsekrowanych podczas wieczerzy eucharystycznej, w czym zdecydowanie różnił się od Kalwina. Obecność tę pojmował jednak inaczej: nie jako przeistoczenie, ale współistnienie postaci eucharystycznych z fizycznym ciałem Chrystusa. Luter zdecydowanie jednak odrzucił mszę świętą, jako ponowienie Ofiary Chrystusa.

(212) Kalwinizm. Twórcą tej, obok luteranizmu najważniejszej nauki wiary reformowanego Kościoła, jest pochodzący z Francji Jan Kalwin[180]. Podatny grunt dla kalwinizmu przygotował działający na terenie Szwajcarii duchowny i humanista Ulrich Zwingli[181], który nawoływał mieszczan do utworzenia autonomicznej gminy chrześcijańskiej.

Jako zwolennik luterańskiej reformacji, w obawie przed represjami, Kalwin musiał opuścić Francję i ukrywał się w Nadrenii. Tam też napisał przełomowe dzieło pt. *Wychowanie chrześcijańskie*, które jest jasnym wykładem zreformowanej teologii. Kalwin przez wiele lat działał w Genewie, gdzie całą energię poświęcił na wprowadzanie w życie swojej wersji liturgii, organizacji kościelnej, doktryny i zasad postępowania moralnego. Genewa stała się przystanią i inspiracją dla wielu europejskich protestantów i bazą dla zakrojonej na światową skalę działalności misyjnej.

W zakresie nauki wiary punkt wyjścia w kalwinizmie jest zbieżny z luteranizmem: powrót do Biblii, jako jedynego źródła inspiracji religijnej. Kalwinizm stanowi przede wszystkim system moralny: pragnie nie tylko pouczać, ale wychowywać całe społeczeństwa w duchu chrześcijańskim.

---

[180] Jan Kalwin (1509-1564) – francuski teolog, kaznodzieja, pisarz działający w Szwajcarii w okresie reformacji.

[181] Ulrich Zwingli (1484-1531) – szwajcarski teolog, kaznodzieja, przedstawiciel reformacji w Szwajcarii.

Z punktu widzenia doktrynalnego centralną myślą Kalwina jest jego nauka o predestynacji, wprowadzająca do religii rygoryzm etyczny.

Predestynacja to przekonanie, że tylko wola Boga decyduje o zbawieniu lub potępieniu człowieka, niezależnie od jego czynów i życia. Kalwin interpretuje dobre uczynki następująco: Bóg nie potępia ludzi za ich grzechy, tylko ich grzechy są skutkiem uprzedniego potępienia przez Boga. Co za tym idzie, dobre uczynki nie są wysiłkiem człowieka na rzecz zjednywania sobie bożych łask, tylko przejawem, że człowiek już został zbawiony. Innymi słowy, jeżeli ktoś postępuje dobrze i w życiu dorabia się dużego majątku, to znaczy, że Bóg jest z nim. Takie rozumowanie stanowiło zachętę do ciężkiej pracy i wzbogacania się, by pokazać innym, że też się jest zbawionym.

Pozytywne nastawienie Kalwina do pracy i kapitału zapewniło mu dopływ zwolenników ze wszystkich terenów intensywnej gospodarki rzemieślniczej. Kalwinizm uzyskiwał duże poparcie, usiłując w organizacji Kościoła urzeczywistnić zasady demokracji, postulując rozdział Kościoła od władzy świeckiej, odrzucając katolicyzm i monarchię.

(213) Rozwój reformacji w Europie. W swojej wczesnej fazie reformacja była ruchem o dwóch podstawowych zakresach: religijno-teologicznym oraz społecznym. Wspólnym mianownikiem był sprzeciw wobec ówczesnej formy katolicyzmu. W grę wchodziły z jednej strony reformy liturgiczne, udostępnianie Biblii w językach narodowych, akceptowanie tylko dwóch sakramentów (chrztu i komunii) jako jedynych, jak twierdzono, ustanowionych wyraźnie przez Chrystusa. Z drugiej zaś strony chodziło o krytykę duchowości zakonnej, prowadzącą do rozwiązywania klasztorów, a w rezultacie – o szersze zjawisko sekularyzacji dóbr kościelnych, negowanie zasady celibatu oraz przekazywanie szkolnictwa pod nadzór władz świeckich.

Reformacja z początku rozwijała się lawinowo i spontanicznie, bez ustalonych wzorców i norm teologicznych. Dlatego lokalni duchowni i przywódcy polityczni często samodzielnie dokonywali zmian, dotyczących obrzędowości czy ustroju kościelnego. Tylko w kwestiach zasadniczych dbano o zgodność ze wskazaniami płynącymi z głównych ośrodków reformacji – Wittenbergi, a z czasem Zurychu, Strasburga, wreszcie Genewy. Ten brak jasno określonego centrum ruchu spowodował dużą różnorodność przyjętych rozwiązań, a także wzrost radykalizmu.

Reformacja miała swoisty przebieg i konsekwencje w różnych krajach. W Skandynawii i wielu krajach niemieckich przyjął się luteranizm, reformacyjna Szwajcaria, Francja, kraje Europy Środkowej znalazły się pod wpływem kalwinizmu, a szerzej – ewangelicyzmu reformowanego.

(214) Reformacja w Niemczech. Problematyka społeczna stała się jedną z głównych przyczyn toczącej się w Niemczech wojny chłopskiej (1524–1526). Jej brutalny i gwałtowny przebieg zmusił stronników reformacji do określenia się jako zwolenników radykalizmu lub konserwatyzmu społecznego i teologicznego. Dla strony katolickiej wojna chłopska pozostała trwałym przykładem skutków, jakie powoduje odstąpienie od zasad uświęconych przez tradycję i jedność z papieżem.

Wojna chłopska była masowym buntem ludzi z niższych warstw społecznych w Niemczech. Ludzi przyciśniętych ciężarem trudności gospodarczych pobudzili do wystąpienia radykalni kaznodzieje protestanccy, głoszący, że bliski jest czas powtórnego przyjścia Jezusa Chrystusa, nastania społecznej równości i sprawiedliwości. Powstańcy, działający w nieskoordynowanych grupach, napadali i łupili, co skłoniło Lutra do ich gwałtownego potępienia w ulotce *Przeciwko kradnącym i mordującym hordom chłopów* (1525 rok). Luter poparł działania Ligi Szwabskiej, która wystawiła przeciwko powstańcom armię pod dowództwem Filipa Heskiego. Rozbiła ona główne siły powstańców pod Frankenhausen, gdzie zginęło ponad 100 tys. chłopów.

Ostatecznie wojnę domową w Rzeszy zakończył pokój augsburski, zawarty w 1555 roku przez cesarza Ferdynanda I[182] i elektorów. W myśl jego postanowień katolicyzm i luteranizm (z wyłączeniem nauki Kalwina) uznawano za równorzędnie dozwolone wyznania i postanowiono, że każdy książę może narzucić poddanym wiarę, którą sam wyznaje, wedle zasady *cuius regio, eius religio (*czyja władza, tego religia). Te ustalenia zostały rozciągnięte na kalwinizm w 1648 roku, na mocy pokoju westfalskiego, który zakończył wojnę trzydziestoletnią.

(215) Reformacja we Francji. Francuskie wojny religijne to okres dziewięciu wojen domowych, które wstrząsały Francją w latach 1562–1598. Ich głównym czynnikiem sprawczym była walka o wpływy polityczne między wielkimi rodami magnackimi, podsycana przez protestanckich hugenotów i ekstremistów katolickich. Wojny komplikowały się i przeciągały z powodu interwencji Hiszpanii, Sabaudii i Rzymu (popierających katolików) oraz Anglii, Niderlandów i książąt Rzeszy niemieckiej, wspomagających protestantów.

Punktem zwrotnym była noc św. Bartłomieja (1572 rok), w czasie której wymordowano przebywających w Paryżu protestantów. Wśród głównych postaci zamieszek religijnych we Francji znalazł się przyszły król Polski Henryk Walezy – młodszy brat panującego we Francji Karola IX[183].

---

[182] Ferdynand I (1503-1564) – król Czech i Węgier od 1526 r., król niemiecki od 1531 r., Święty Cesarz Rzymski od 1556 r.

[183] Karol IX (1550-1574) – król Francji w latach 1560-1574 z dynastii Walezjuszy.

Król zaaprobował zabójstwo przywódcy protestantów admirała Gaspara de Coligny.

Zamordowanie admirała stało się sygnałem do dokonania mordu hugenotów w Paryżu nocą z 23 na 24 sierpnia 1572 roku. Pretekstem, dzięki któremu ściągnięto do stolicy szlachtę protestancką, były zaślubiny jej przywódcy, Henryka III króla Nawarry (panującego później we Francji pod imieniem Henryka IV[184]) z Małgorzatą de Valois[185] – siostrą króla Karola IX. Inspiratorką, która doprowadziła do wydarzeń nocy św. Bartłomieja, była matka króla Katarzyna Medycejska[186] i stronnictwo katolickie. W wyniku rzezi zginęło ok. 3 tys. hugenotów.

Po śmierci nieudolnego Karola IX na tronie Francji jako Henryk III zasiadł Henryk Walezy. Choć Henryk w 1574 roku objął polski tron, to jednak na wieść o śmierci brata, Karola IX, uciekł do Francji, by zdobyć francuską koronę. Mając dosyć intryg partii katolickiej król wszedł w porozumienie z hugenotami, wyznaczając na swego następcę króla Nawarry. Wkrótce też Henryk III został zasztyletowany. Nowy król, Henryk IV, wydał edykt nantejski (1598 rok) o tolerancji religijnej. Edykt określał religijne i cywilne prawa hugenotów, dawał im wolność wyznania, gwarantował państwowe środki pieniężne na utrzymanie ich wojska i duchownych.

(216) Reformacja w Anglii. Odrębną kartę w dziejach XVI-wiecznej reformacji stanowi Kościół anglikański. Początkowo anglikanizm zapowiadał się bardziej jako schizma o charakterze czysto politycznym, aniżeli próba utworzenia odrębnej formy chrystianizmu. Henryk VIII Tudor[187], król Anglii, odgrywał rolę władcy renesansowego, przedkładając polowanie i tańce nad rządzenie Anglią. Oddalił swoją żonę Katarzynę Aragońską, ponieważ nie dała mu męskiego potomka. Odrzucenie przez papieża Klemensa VII jego prośby o unieważnienie małżeństwa doprowadziło w konsekwencji do zerwania Anglii z Rzymem. Henryk, po rozstaniu się z Katarzyną, miał kilka żon[188], spośród których tylko Jane Seymour urodziła mu syna, przyszłego Edwarda VI[188].

---

[184] Henryk IV (1553-1610) – król Nawarry od 1572 r. (jako Henryk III) i król Francji od 1589 r. Pierwszy władca z dynastii Burbonów.

[185] Małgorzata de Valois (1553-1615) – królowa Nawarry i Francji, żona króla Francji Henryka IV.

[186] Katarzyna Medycejska (1519-1589) – żona króla Francji Henryka II.

[187] Henryk VIII Tudor (1491-1547) – król Anglii w latach 1509-1547, lord Irlandii w latach 1494-1542 i król Irlandii w latach 1542-1547.

[188] Anna Boleyn potajemnie poślubiła Henryka, a po unieważnieniu jego małżeństwa z Katarzyną została koronowana. Była matką późniejszej królowej Elżbiety I. Jako że nie dała królowi syna i nie chciała się zgodzić na unieważnienie małżeństwa – została ścięta po sfingowanym procesie. Jane Seymour zastąpiła przy boku króla Annę. Dała Henrykowi syna,

O ile zatarg papieża z królem był szczytowym punktem konfliktu, to jego przyczyny były dużo głębsze. Kościół angielski, nie mając swojej reprezentacji w Izbie Gmin, miał słaby kontakt ze społeczeństwem. Zazdrość, jaką dobra kościelne wzbudzały wśród mieszczan, prowadziła do żądań sekularyzacji, to znaczy odebrania ich Kościołowi. Osobnym problemem było bankructwo skarbu państwowego, który można było zapełnić zrabowanym złotem. A i sam król okazał się człowiekiem pozbawionym jakichkolwiek skrupułów. Ekskomunika, nałożona przez papieża Klemensa, jak również już wcześniej rodzące się tendencje do usamodzielnienia się Kościoła w Anglii, doprowadziły do uchwalenia aktu supremacji, oznaczającego formalne i faktyczne zerwanie łączności z Kościołem rzymskim. Akt przyznawał królowi prawa „jedynej na Ziemi najwyższej Głowy Kościoła w Anglii" i oddawał jego władzy czuwanie nad czystością nauki. Jeśli chodzi o samą doktrynę religijną, to Henryk pozostał wierny podstawowym zasadom nauki katolickiej. Zachował także tytuł obrońcy wiary, jakim papież obdarzył go za jego traktat przeciwko Marcinowi Lutrowi. Schizma w Anglii stała się faktem dokonanym i miała moc prawa państwowego. Początkowo polegała ona jedynie na odrzuceniu prymatu papieża. Wkrótce jednak król wraz z episkopatem wydał orzeczenia dotyczące spraw wiary.

W zakresie doktryny religijnej i kultu Kościół anglikański uznaje Biblię jako główne źródło objawienia, ale nie odrzuca tradycji. W 1563 roku ogłoszono 39 artykułów wiary, które po dziś dzień stanowią bazę dogmatyczną doktryny anglikanizmu. Zachowano w nich wszystkie podstawowe dogmaty, uznane przez trzy pierwsze sobory ekumeniczne: utrzymano zasadę prymatu autorytetu Biblii nad tradycją i hierarchią kościelną, przyjęto w sposób umiarkowany zinterpretowaną naukę Kalwina o predestynacji, odrzucono wiarę w czyściec, kult świętych i inne zmiany wprowadzone przez średniowieczny katolicyzm.

Z punktu widzenia organizacji kościelnej Kościół anglikański ma charakter kościoła państwowego i podlega władzy królewskiej. Król mianuje arcybiskupów i biskupów oraz sprawuje władzę zwierzchnią nad duchowieństwem.

---

przyszłego króla Edwarda VI (znanego z powieści przygodowej Marka Twaina *Książę i żebrak*), lecz w dwadzieścia dni po porodzie zmarła. Henryk szczerze ją kochał i bolał nad jej śmiercią. Anna von Cleve była księżniczką niemiecką. Na żonę dla króla wybrał ją pierwszy minister króla Thomas Cromwell, pragnąc tym przypieczętować dyplomatyczny sojusz z niemieckimi protestantami. Pół roku po ślubie król małżeństwo unieważnił. Katarzyna Howard została piątą żoną króla Anglii; jej małżeństwo z królem było rezultatem ambicji jej krewnych. Wrogowie Howardów nieustannie oskarżali ją o niewierność, toteż Katarzyna została ścięta. Katarzyna Parr był szóstą i ostatnią żoną Henryka VIII. Przeżyła męża. Opiekowała się królem, gdy zbliżał się do kresu życia, pomogła jego córkom Marii i Elżbiecie odzyskać prawa do tronu oraz zatroszczyła się o wykształcenie Elżbiety i przyszłego Edwarda VI.

[189] Edward VI (1537-1553) – król Anglii w latach 1547-1553, syn Henryka VIII.

Tabela nr 9. Reformacja w Europie

Kierunek, główna postać	Cechy szczególne
luteranizm (Marcin Luter)	• jedynym źródłem w sprawach wiary jest Biblia (*sola scriptura*) • odrzucenie orzeczeń papieży i uchwał soborów, jak i samej władzy papieskiej • zbawienie uzależnione od wiary (*sola fide*) i bożej łaski (*sola gratia*), a nie od dobrych uczynków • dobre uczynki są następstwem wiary, zatem niemoralne postępowanie świadczy o braku wiary • likwidacja celibatu, zakonów, procesji, pielgrzymek, czczenia obrazów, kultu Matki Bożej, świętych i relikwii • uznanie tylko dwóch sakramentów: chrztu i eucharystii • liturgia w języku narodowym • brak światowej organizacji kościelnej: Kościoły krajowe podporządkowane lokalnym książętom
kalwinizm (Jan Kalwin)	• teoria predestynacji: ludzie z góry są przeznaczeni przez Boga do zbawienia lub potępienia • uczciwa praca i bogacenie się świadczą o predestynacji do zbawienia, nędza zaś oznacza potępienie • moralność oparta na pracy, wstrzemięźliwości i pobożności, surowe potępienie zabaw i gier hazardowych • Biblia głównym autorytetem w sprawach wiary, przy czym interpretacja prawd nie może być dowolna • uznanie tylko dwóch sakramentów: chrztu i eucharystii, przy czym ta ostatnia ma jedynie wymiar symboliczny • odrzucenie zwierzchności papieża, na czele Kościoła stoi konsystorz • prostota obrzędów, używanie języków narodowych • likwidacja celibatu, zakonów, procesji, pielgrzymek, czczenia obrazów, kultu Matki Bożej, świętych i relikwii
anglikanizm (Henryk VIII)	• zerwanie z Rzymem • król Anglii głową Kościoła • zachowanie hierarchicznej struktury Kościoła (arcybiskupi i biskupi) • utrzymanie dotychczasowej liturgii, przy czym sprawowanej odtąd w języku narodowym • likwidacja zakonów, odrzucenie kultu świętych • utrzymanie dziesięcin • źródłem prawd wiary jest Biblia
anabaptyści (Tomasz Münzer)	• radykalna sekta protestancka założona w Szwajcarii • chrzest jedynie dla osób dorosłych • rewolucyjny nurt domagał się obalenia ustroju feudalnego
bracia polscy, inaczej: arianie (Faust Socyn)	• radykalny polski odłam reformacji • potępienie kary śmierci, pańszczyzny, poddaństwa chłopów i służby wojskowej • zakaz obejmowania urzędów przez wiernych • wygnani z Polski za zdradę podczas potopu szwedzkiego

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie XXXIX

- Prądy reformacyjne to wyraz sprzeciwu wobec braku dyscypliny w życiu wewnętrznym Kościoła. Nieobce im były też wpływy intelektualne renesansu.
- Pierwszym przedstawicielem protestantyzmu był Marcin Luter. Uznawał on, że jedynym źródłem objawienia jest Biblia, a zbawienia można dostąpić jedynie dzięki łasce i wierze. Oznaczało to odrzucenie Kościoła apostolskiego z dominującą rolą biskupów.
- Jan Kalwin głosił naukę o predestynacji.
- Prądy reformacyjne wywołały w Niemczech wojnę domową, zakończoną podpisaniem pokoju augsburskiego. We Francji prześladowania protestantów zakończyło wydanie edyktu nantejskiego. Reformacja w Anglii przybrała formę schizmy i utworzenia kościoła narodowego (anglikańskiego).

2. Reforma katolicka

(217) U źródeł reformy katolickiej. Reforma katolicka to religijne odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego, jakie miało miejsce między XVI a XVII wiekiem. Jej początki wiążą się z reformami religijnymi mającymi o tyle związek z reformacją protestancką, że były jej przeciwne. Nie wystarczyło jednak mieć tylko siłę oporu. Brakowało jej często katolikom poddanym naciskom czynnej i krzykliwej mniejszości. I chociaż zdarzały się akty heroicznej odwagi, to jednak katolicy po prostu nie byli przygotowani – zwłaszcza duchowo i intelektualnie – do stawienia czoła reformacji.

(218) Reforma zarysowana. W pierwszej połowie XVI wieku Kościół raczej marzył o reformie, niż ją realizował. Papiestwo, lękając się idei koncyliaryzmu, to znaczy wyższości soboru nad papieżem, było niechętne zwołaniu na wspólne obrady wszystkich biskupów. Tym niemniej wśród ludu istniało głębokie przekonanie, że tylko sobór powszechny może odnowić życie kościelne. Drugą przyczyną była polityka międzynarodowa, w której uczestniczyło Państwo Kościelne. Papieże wmieszali się w walki pomiędzy władcami Anglii, Francji i Hiszpanii o hegemonię w Europie, prowadzone przez trzech żądnych władzy młodych królów – Henryka VIII, Franciszka I[190] i Karola V.

[190] Franciszek I (1494-1547) – król Francji w latach 1515-1547.

Prawdziwy ruch odnowy Kościoła zapoczątkowały zakony. Niektóre z nich zreformowały się same, dzięki ruchowi wywodzącemu się z *devotio moderna* przez wewnętrzne kongregacje lub przejmowanie opactw.

Devotio moderna (łac. nowa pobożność) to kierunek duchowości religijnej zmierzający do pogłębienia życia wewnętrznego. Za inicjatora *devotio moderna* uważa się Geerta Grootego – niderlandzkiego pisarza religijnego i kaznodzieję, a dziełem odzwierciedlającym jej zasady jest popularny do dzisiaj utwór *O naśladowaniu Chrystusa*. „Nowa pobożność" była w mieszczańskim środowisku Niderlandów reakcją na formalizm praktyk religijnych, przerost modlitwy liturgicznej, a także na niektóre formy pobożności ludowej. Celem *devotio moderna* było ukształtowanie pobożności indywidualnej, opartej na codziennym przestrzeganiu cnót i wypełnianiu obowiązków. Za wzór do naśladowania stawiała człowieczeństwo Chrystusa, podkreślała znaczenie uczucia i osobistego przeżycia, potrzebę samotności i milczenia oraz zalecała umiar w praktykach ascetycznych.

Powstały też nowe wspólnoty: teatynów, kapucynów i przede wszystkim, utworzone w 1534 roku. Towarzystwo Jezusowe, czyli zakon jezuitów. To właśnie zakony stały się wkrótce potężnymi narzędziami reformy.

(219) Reforma zaprogramowana. Za początek i podstawę programową reformy katolickiej uważa się postanowienia soboru trydenckiego. Został on zwołany przez papieża Pawła III[191] w 1545 roku, a zamknięty przez Piusa IV[192] w roku 1563. Dekrety soborowe zawierają postanowienia dogmatyczne w kwestiach do tej pory spornych (m.in. rola tradycji, współpraca woli ludzkiej z łaską Bożą, sakramenty, czyściec, odpusty i kult świętych) oraz rozporządzenia dotyczące obowiązków duszpasterskich biskupów, zadań kardynałów, reformy kapituł i zakonów. W ramach reformy Kościoła sprecyzowano doktrynę i zasady liturgii katolickiej, co znalazło wyraz w edycjach katechizmu, nowego brewiarza i mszału. Przeprowadzono gruntowną reformę kalendarza liturgicznego oraz reformę dyscypliny kościelnej, co przyczyniło się do wzmocnienia autorytetu papieża.

Sobór początkowo szukał porozumienia z twórcami reformacji. Ostatecznie jednak odrzucił jej główne idee, wytyczając zasadniczy program zmian. Zainicjował odnowę wewnętrzną Kościoła przez wydanie szeregu dekretów w sprawach wiary i moralności. Sprecyzował doktrynę katolicką o grzechu pierworodnym, siedmiu sakramentach, czyśćcu, odpustach oraz kulcie świętych. Postanowieniami soboru zaostrzono dyscyplinę kościelną: utrzymano celibat duchownych, polecono utworzenie w każdej

[191] Paweł III (1468-1549) – właśc. *Alessandro Farnese*, papież w latach 1534-1549.

[192] Pius IV (1499-1565) – właśc. *Giovanni Angelo de Medici*, papież w latach 1559-1565.

diecezji seminarium duchownego, wprowadzono indeks ksiąg zakazanych. Uchwały soboru zostały wykorzystane w *Katechizmie trydenckim*. Sobór zapoczątkował potrydencki model życia kościelnego zachowywany aż do czasów Soboru Watykańskiego II. Dziełem *Tridentinum* była rewizja łacińskiego przekładu Biblii, tzn. *Wulgaty* (ukończono ją w 1592 roku), dzięki której ustalono kanon Pisma Świętego, to znaczy autentyczny tekst Biblii. W rezultacie reformy wzrosła pobożność ludowa. Rozwinęła się też działalność charytatywna. Następstwem reformy katolickiej było rozszerzenie oświaty, głównie przez rozwój szkół jezuickich, oraz ukształtowanie się baroku jako odrębnego prądu w kulturze.

(220) Reforma zastosowana. Papieżami odnowy byli Pius V[193], Grzegorz XIII[194] i Sykstus V[195], a wielkimi biskupami, którzy wprowadzali reformy w swoich diecezjach, zwłaszcza akcentując systematyczne duszpasterstwo parafialne, byli św. Karol Boromeusz[196] i Stanisław Hozjusz[197].

Św. Karol Boromeusz odegrał ważną rolę w obradach soboru. Jest znany przede wszystkim jako reformator duszpasterstwa parafialnego, w którym akcentował działalność na rzecz wychowania religijnego dzieci. Zakładał szkółki niedzielne. Był też założycielem pierwszego seminarium duchownego. Wspierał jezuitów; w swoich reformach był bezkompromisowy i surowy. Troszczył się o chorych i potrzebujących. W 1576 roku, w czasie epidemii dżumy, stale przebywał wśród wiernych i większość swoich dochodów oddał na potrzeby cierpiących. Św. Karol Boromeusz sformułował również program nowego prądu w sztuce kościelnej, którym stał się barok.

Biskup warmiński Stanisław Hozjusz – jedna z najważniejszych osób reformy katolickiej w Polsce – przewodniczył końcowym obradom soboru trydenckiego i wdrażał jego reformy na gruncie polskim. Był nazywany szermierzem odnowy katolicyzmu. W 1564 roku sprowadził do Polski jezuitów, którzy szybko stali się główną siłą reformującą katolicyzm polski. Założył pierwsze kolegium jezuickie. Był nawet wysuwany jako kandydat na papieża.

Wybitnymi postaciami reformy katolickiej byli św. Ignacy Loyola[198], założyciel Towarzystwa Jezusowego, hiszpańska karmelitanka i mistyczka

---

[193] Pius V (1504-1572) – właśc. *Michele Ghislieri*, papież w latach 1566-1572.

[194] Grzegorz XIII (1502-1585) – właśc. *Ugo Boncompagni*, papież w latach 1572-1585.

[195] Sykstus V (1520-1590) – właśc. *Felice Peretti*, papież w latach 1585-1590.

[196] Karol Boromeusz (1538-1584) – włoski kardynał, arcybiskup Mediolanu, święty, kanonizowany w 1610 r.

[197] Stanisław Hozjusz (1504-1579) – polski humanista, poeta, sekretarz królewski, biskup chełmiński i warmiński, kardynał, kandydat na ołtarze.

[198] Św. Ignacy Loyola (1491-1556) – założyciel zakonu jezuitów, od 1541 r. jego pierwszy generał, kanonizowany w 1622 r.

św. Teresa z Ávila[199] (zwana *Matką Reformy*) oraz hiszpański karmelita i mistyk św. Jan od Krzyża[200]. Wszyscy oni doprowadzili do rozkwitu duchowość katolicką, wpływając na pobożność prostego ludu. Ich pisma nabiorą szczególnego znaczenia w epoce baroku, prowadząc do odnowy mistyki i życia kontemplacyjnego.

Św. Ignacy Loyola był początkowo oficerem w służbie wicekróla Nawarry. Podczas wojny z Francją został ranny (1521 rok) pod Pampeluną. Lektura dzieł religijnych podczas długiej rekonwalescencji spowodowała jego duchowe odrodzenie i decyzję o podjęciu pokuty. Doznawszy objawienia Maryi z Dzieciątkiem i po nieoczekiwanym uzdrowieniu odbył dziękczynną pielgrzymkę do sanktuarium maryjnego w Monserrat. Następnie spędził 11 miesięcy jako pustelnik w grocie w Manresie, gdzie opracował zarys metody ćwiczeń duchownych, będących prototypem rekolekcji.

W 1537 roku Loyola przyjął święcenia kapłańskie i wobec niemożności działania na terenie Ziemi Świętej (z powodu niepokojów wojennych) przybył do Rzymu, gdzie napisał zarys konstytucji zakonnych Towarzystwa Jezusowego (w 1540 roku zatwierdzonego przez papieża Pawła III). Od 1541 roku pełnił funkcję pierwszego generała zakonu, przyczyniając się nie tylko do jego rozwoju instytucjonalnego, ale także do rozszerzenia działalności misyjnej i edukacyjnej jezuitów. W obliczu reformacji protestanckiej Ignacy Loyola oddał jezuitów do dyspozycji papieża.

(221) Inkwizycja. Papież Paweł III w 1542 roku zreformował tę, wywodzącą się ze średniowiecza, instytucję, tworząc Kongregację Świętej Rzymskiej i Powszechnej Inkwizycji. Jej zadaniem była walka z reformacją. W XVI i XVII wieku inkwizycja była wypierana z krajów, w których ugruntował się protestantyzm.

Inkwizycja przybrała szczególną postać w Hiszpanii, gdzie król Ferdynand II[201] i jego żona Izabela I uzyskali od papieża Sykstusa IV[202]

---

[199] Św. Teresa z Ávila (1515-1582) – hiszpańska karmelitanka, mistyczka, myślicielka religijna i pisarka, Doktor Kościoła, kanonizowana w 1622 r. We współpracy ze św. Janem od Krzyża przeprowadziła reformę zakonu w duchu przestrzegania pierwotnej reguły, w wyniku czego wyodrębniła się osobna gałąź tzw. karmelitów bosych. Założycielka 18 klasztorów żeńskich, współtwórczyni tzw. karmelitańskiej szkoły w ascetyce

[200] Św. Jan od Krzyża (1542-1591) – hiszpański karmelita, Mistyk, Doktor Kościoła, kanonizowany w 1726 r. Wraz ze św. Teresą z Ávila podjął dzieło reformy karmelitów, co zapoczątkowało rozdział zakonu na dwie gałęzie; autor dział z zakresu ascetyki i poematów mistycznych, w których wskazywał na znaczenie rozwoju duchowego człowieka i rolę modlitwy kontemplacyjnej, uważany za klasyka literatury hiszpańskiej.

[201] Ferdynand II Aragoński (1452-1516) – król Hiszpanii w latach 1479-1516.

[202] Sykstus IV (1414-1484) – właśc. *Francesco della Rovere*, papież w latach 1471-1484.

prawo mianowania inkwizytorów. Stała się ona tam narzędziem władzy świeckiej, a Ferdynand i Izabela posługiwali się nią w celach politycznych, co w dłuższej perspektywie przyniosło Kościołowi poważne szkody. Działalność inkwizycji hiszpańskiej, zwłaszcza w okresie, gdy kierował nią Tomas Torquemada, spowodowała znaczną liczbę ofiar. Wtedy też wprowadzono zwyczaj publicznego i uroczystego palenia na stosie skazanych na śmierć.

(222) Indeks ksiąg zakazanych. W okresie reformacji powstał indeks ksiąg zakazanych, to znaczy wykaz ksiąg, które właściwa władza kościelna uznała za sprzeczne z zasadami wiary, a tym samym – szkodliwe dla wiernych. Pierwotnie indeksy były wydawane w formie zaleceń, następnie zaczęto opatrywać je sankcjami karnymi.

Podsumowanie XL

- Odnowa w Kościele katolickim była reakcją na postęp reformacji. Postanowiono wyciągnąć wnioski z zarzutów przedstawianych Kościołowi przez myślicieli reformacyjnych.
- Początki reformy katolickiej były dziełem zakonów, w tym przede wszystkim jezuitów.
- Podstawowe zasady reformy katolickiej zostały zdefiniowane na soborze trydenckim. Obejmowały one przede wszystkim dyscyplinę moralną duchownych i wiernych oraz dyscyplinę organizacyjną w strukturze kościelnej.
- Metodą walki z protestantyzmem było umieszczanie nieprawomyślnych publikacji na indeksie ksiąg zakazanych.

3. Obraz człowieka w epoce nowożytnej

(223) Renesansowa koncepcja człowieka – humanizm. Po trwającym bez mała tysiąc lat okresie średniowiecza, na przełomie XIV i XV wieku zaczął kształtować się renesans, zwany inaczej odrodzeniem. Był to czas nawrotu do antycznych kanonów kultury, sztuki, piękna, filozofii i nauki. Renesans rozwinął się najpierw we Włoszech. Był to jak na owe czasy jeden z najbogatszych regionów kontynentu, toteż żyło tam wielu mecenasów, gotowych wspierać zainteresowanych nowymi trendami malarzy, rzeźbiarzy i naukowców. XIV i XV wiek to również okres stopniowego upadku cesarstwa bizantyńskiego, a uciekający przed muzułmanami Bizantyńczycy

szukali schronienia m.in. w Wenecji, dokąd zabierali dorobek własnej cywilizacji. W ten sposób na teren Włoch trafiły m.in. rękopisy z czasów starożytnej Grecji, które pozwoliły zachodniemu światu dokładniej poznać antyczną kulturę. To przyczyniło się do powstania nowego prądu umysłowo-artystycznego jakim był humanizm. Jego głównymi ośrodkami były m.in. Florencja, Rzym i Wenecja.

Humanizm podobnie jak w filozofii starożytnej, stawiał człowieka w centrum zainteresowania nauki i kultury (antropocentryzm). Interesował się człowiekiem zarówno w aspekcie jednostkowym, jak i społecznym. Uznawał również, że każdy człowiek jest samodzielną jednostką i że posiada własne, niezależne umiejętności rozwoju. Należy zatem pozostawić człowiekowi wolność: zarówno decydowania o sobie, jak i swobodnej ekspresji twórczej. Uważano, że człowiek żyje w świecie przyrody i jest podobny do zwierząt, gdyż zawiera w sobie wszystko, co Bóg stworzył. Jest zatem uosobieniem całego dzieła stworzenia, ale z racji swej wolności i twórczej mocy podobny jest do samego Boga, bo tak jak Bóg tworzy z niczego nowe światy – technikę i sztukę. Człowiek swoją twórczą moc rozwija i manifestuje również we władzy nad samym sobą – jest zatem twórcą i rzeźbiarzem samego siebie.

W epoce renesansu skierowano zainteresowanie na samego człowieka, jego budowę fizyczną i umysłową, co przejawiało się w różnego rodzaju szkicach, obrazach i rzeźbach ciała ludzkiego oraz w rozwoju nauk – medycyny i psychologii. Z drugiej strony postulaty humanizmu zachęcały do dokonywania własnych odkryć we wszystkich możliwych dziedzinach. Wcześniej, tj. w średniowieczu, wszelki indywidualizm był potępiany, a własna twórczość uznawana za przejaw pychy. W okresie renesansu było zupełnie inaczej, nieprzypadkowo więc właśnie wtedy nauka dokonała wielkich postępów. Dla przykładu: w 1543 roku polski uczony Mikołaj Kopernik (1473-1543) ogłosił teorię heliocentryczną, tj. pogląd głoszący, że w centrum naszego układu planetarnego jest Słońce, wokół którego obraca się (orbituje) Ziemia i wszystkie inne planety. W tym samym mniej więcej czasie Niemiec Jan Gutenberg (1395-1468) wynalazł druk, co pozwoliło rozpowszechniać odtąd wszelkie pisane treści na znacznie szerszą skalę.

Na przełomie XV i XVI wieku żył i tworzył najwybitniejszy umysł tej epoki, Włoch Leonardo da Vinci (1452-1519). Zarówno on, jak i nieco od niego młodszy rodak, Michał Anioł (1475-1564), stanowią doskonały przykład humanistycznego ideału człowieka, obaj bowiem byli bardzo wszechstronni. Leonardo był malarzem, rzeźbiarzem, budowniczym, architektem, filozofem, muzykiem, matematykiem, konstruktorem, geologiem i poetą. Michał Anioł – genialnym artystą plastykiem, poetą, rzeźbiarzem, architektem. To dlatego dziś osobę obdarzoną wieloma talentami zwykło się określać mianem człowieka renesansu.

(224) Barokowa wizja człowieka – jednostka wobec kryzysu świadomości społecznej. Człowiek baroku jest postacią pełną wątpliwości. Nie korzysta w pełni ze swego człowieczeństwa i jego zdolności, jak czynił to człowiek renesansu. Żyje raczej w ustawicznej obawie przed śmiercią i tym, co go po niej czeka. Barok jako nurt artystyczny i myślowy rozwinął się w XVII wieku. Na ziemiach polskich trwał jeszcze do połowy wieku XVIII. Okoliczności jego powstania wiążą się z rozłamem w Kościele zachodnim i z wojnami religijnymi. Jednym ze sposobów walki z reformacją było położenie przez Kościół katolicki nacisku na nowy rodzaj pobożności, charakteryzujący się znacznie większą uczuciowością i rozbudową obrzędów liturgicznych, kosztem intelektualnej refleksji wokół prawd wiary. W założeniu miało to skłonić wiernych do głębszego zastanowienia się nad sobą, do postawienia sobie pytań o swoją przyszłość i uświadomienia sobie nieuchronności końca życia. Stąd właśnie motyw przemijania i śmierci był tak bardzo obecny zarówno w umysłowości, jak i w sztuce baroku.

Podobne zjawiska obserwowano w tych krajach, gdzie sukces odniósł reformacyjny purytanizm. Tam także troska o życie wieczne po śmierci stała się myślą przewodnią każdego człowieka. Przejawiała się ona jednak inaczej niż wśród katolików, a mianowicie w daleko posuniętej surowości życia codziennego. Przykładność, jak i osiągnięty sukces społeczno-zawodowy oznaczał, że Bóg jest z tym człowiekiem. Natomiast życiowe niepowodzenia świadczyły, że Bóg od tego człowieka się odwrócił. Każdemu zatem zależało na awansie społecznym, rozwoju, majętności i ogólnym prestiżu. A to można było osiągnąć jedynie za cenę ciężkiej pracy i ograniczenia wszelkiego rodzaju uciech i rozrywek.

Sztuka protestancka uderza swoją surowością, obserwacją rzeczywistości i wiernością naturze, tj. cechami jakże odległymi od katolickiego monumentalizmu, bardzo rozbudowanej ornamentyki ogromnej ilości motywów fantastyczno-mistycznych. Obydwa te nurty barokowe łączył jednak strach przed śmiercią i przekonanie o słabości człowieka, który jest beznadziejnie uwikłany i wewnętrznie rozdarty pomiędzy dążeniem do zbawienia a żądzami zmysłowymi.

(225) Oświeceniowa wizja człowieka – jednostka wobec „wieku światła”. Już sama nazwa „oświecenie” sugeruje kim, zdaniem jego zwolenników, powinien być człowiek i jak postępować. Oświecenie rozpowszechniło się z końcem XVII wieku jako głos protestu wobec praktyk państwa absolutnego: kapryśności władzy, braku powszechnie obowiązujących reguł postępowania i pazerności uprzywilejowanych.

Człowiek oświecenia stanowić miał redutę przed tymi wszystkimi „ciemnymi” zjawiskami.

Myśliciele oświeceniowi, poczynając od autorów *Encyklopedii* (Diderota i d'Alemberta), bardzo oburzali się, gdy wyjaśnienie jakiegokolwiek zjawiska przyrodniczego lub społecznego próbowano opierać na jakimś dogmacie, albo na prawdzie objawionej, która nie podlega dyskusji. Stali bowiem twardo na stanowisku, że każde zjawisko należy zanalizować, opisać, wyjaśnić przyczyny jego powstawania, w czym bardzo pomocne może okazać się doświadczenie. Podkreślano również znaczenie poznania rozumowego. To właśnie rozum ma być pomocny zarówno do rozwiązania zagadek nauki, jak i przy poszukiwaniu odpowiedzi na pytania tyczące natury człowieka. *Sapere aude*! (Miej odwagę posługiwać się własnym rozumem) – mawiał niemiecki filozof Emanuel Kant (1724-1804).

Humaniści doby oświecenia uważali rozum za warunek ogólnej pomyślności. Jemu przyznawali prymat w dochodzeniu do obiektywnej prawdy. Bowiem tylko dzięki posługiwaniu się rozumem, na drodze racjonalnego poznania, można odrzucić ograniczające człowieka zabobony i pokonać dręczące go lęki. Objaśnianiu rzeczywistości miało więc służyć „mędrca szkiełko i oko”.

Pierwszą próbą obiektywizacji wiedzy była wspomniana już Encyklopedia (1751 rok), nad której treścią pracowało około 250 osób. Autorzy chcieli nie tylko usystematyzować aktualny zasób wiedzy „o sztukach i zawodach” – jak głosił podtytuł Encyklopedii – lecz także wystosować do potencjalnych czytelników, bywalców salonów, kawiarni i klubów dyskusyjnych, swego rodzaju wołanie o inne, oparte na rozumie i doświadczeniu poznawanie świata.

Postulat wyższości rozumu nie ograniczał się jedynie do aspektów czysto badawczych. Wyciągano z niego również trojakiego rodzaju wnioski co do miejsca człowieka w społeczeństwie. Po pierwsze głos zabrali fizjokraci, domagając się ograniczenia wszelkich utrudnień w handlu, na rzecz tzw. leseferyzmu (franc. *laissez faire*, *laissez passer* – nie przeszkadzaj, daj przejść). Było to więc wołanie o wolność ekonomiczną każdej jednostki, a przecież wiemy, że wówczas dominował usztywniający się akurat podział na stany i że w wielu zawodach prowadzenie działalności gospodarczej nie było możliwe bez poparcia danego cechu. Zatem hasła leseferystów już same w sobie były bardzo radykalne.

Po wtóre – oświecenie inaczej niż barok widziało relacje między człowiekiem, Bogiem a instytucją Kościoła. Skoro człowiek ma kierować się jedynie poznaniem rozumowym, to nie ma miejsca dla dogmatów i prawd objawionych, które z definicji nie podlegają jakiejkolwiek rozumowej analizie. Są one bowiem ustanowione i podane do wierzenia (dogmaty), albo przekazane człowiekowi w sposób nienaturalny (objawiony). Nie oznacza to jednak, że oświeceniowa koncepcja człowieka jest jednoznacznie

ateistyczna, choć niektórzy filozofowie (Wolter) byli rzeczywiście niewierzący. Większość myślicieli opowiadała się za deizmem, tzn. poglądem, że Bóg zapewne istnieje, ale nie uznawała dogmatów, a co za tym idzie – stojącej na ich straży instytucji, jaką jest Kościół. Z tego założenia wynikał postulat pełnej tolerancji religijnej, której w Europie Zachodniej w XVIII wieku brakowało. Człowiek oświecenia miał więc nie tylko prawo do samodzielności gospodarczej, ale i do samodzielności religijnej, przy pełnym poszanowaniu praw innych osób. Warto na marginesie odnotować, że temat wiary i rozumu jest aktualny po dzień dzisiejszy i że sam Kościół w następnych wiekach zaczął stawiać sobie szereg pytań m.in. na temat zakresu ludzkiej swobody w poznawaniu świata.

Oświeceniowy postulat wyższości rozumu nad innymi drogami dochodzenia do prawdy miał wreszcie skutki trzeciego rodzaju. Odnotowaliśmy już na wstępie, że oświecenie rozpowszechniło się jako głos protestu wobec praktyk państwa absolutnego. I rzeczywiście, filozofowie oświeceniowi gwałtownie protestowali przeciwko samowoli władzy. Do czasu rewolucji angielskiej i francuskiej brakowało powszechnych, spisanych i niewzruszalnych zasad postępowania, obowiązujących każdego obywatela tak samo, niezależnie od jego pochodzenia czy majątku. Mówiąc krótko, nie było w tamtym czasie konstytucji, istniało natomiast szereg przywilejów dla poszczególnych regionów i grup społecznych, a władza miała wolną rękę, gdyż poza prawem bożym (w znacznym zresztą stopniu podatnym na rozciągłą interpretację), nie istniały żadne inne prawa, którym miałaby ona podlegać.

Oświecenie jest zatem wołaniem o odrzucenie absolutyzmu, przynajmniej w takiej formie, w jakiej rozpowszechnił się we Francji. Popierał natomiast tzw. absolutyzm oświecony, o czym będziemy szerzej mówić w kolejnych działach. Postulat ten uzupełniał też oświeceniową wizję człowieka, który był osobą mającą prawo nie tylko do wolności gospodarczej i religijnej, ale także do wszelkich swobód społecznych i politycznych. Te zaś obejmowały prawo do nietykalności osobistej (można pozbawić jednostkę wolności tylko na podstawie wyroku sądowego, ogłoszonego po rzetelnym procesie), własności, swobody wypowiedzi, a także do kontroli poczynań władzy politycznej. A to oznaczało, że jeżeli władza złamie obowiązujące zasady lub naruszy prawa jednostki, to wówczas poddani mają prawo do wypowiedzenia tej władzy posłuszeństwa. Od przyjęcia takiego postulatu był już tylko krok do obalenia rządów absolutnych, co rzeczywiście nastąpiło w XVII wieku w Anglii, a w następnym stuleciu w Ameryce i we Francji.

Podsumowanie XLI

- Nowym prądem umysłowym, kształtującym się od przełomu XIV i XV wieku, był renesans (odrodzenie). Po nim następowały kolejne: barok i oświecenie.
- Nurtem renesansu był humanizm, który w centrum swojego zainteresowania stawiał człowieka: jego budowę fizyczną, umysł, zachowanie.
- Najwybitniejszymi wynalazcami i odkrywcami renesansu byli: Leonardo da Vinci, Michał Anioł, Jan Gutenberg, Mikołaj Kopernik.
- Sztukę barokową tworzyły jednakowo protestancka surowość i katolicki przepych. Umysłowość obydwu odłamów przepełniona była mistycyzmem i lękiem przez śmiercią.
- Oświecenie na pierwszym miejscu stawiało rozumowe i racjonalne poznawanie świata. Odrzucało wszelkie dogmaty na rzecz racjonalizmu.
- Przekonanie o wyższości rozumu ludzkiego skłaniało filozofów do krytycznego spojrzenia również na praktyki i istotę systemu absolutnego. Było to podłoże oświeceniowych postulatów racjonalizacji państwa.

4. Filozofia i myśl społeczna Europy nowożytnej

(226) Prekursorzy renesansu. Wraz z renesansem rozpoczynają się dzieje nowożytnej Europy. Filozofia i myśl społeczna koncentrują się wokół takich pojęć jak: racjonalizm, indywidualizm, humanizm. Prócz odkrywania świata, renesans przyniósł ze sobą także dążenie do odkrywania przeszłości (kultury antyku) i zainteresowanie językami narodowymi. W odrodzeniu filozofia oderwała się od teologii i w większym stopniu skupiła się na sprawach doczesnych, na naturze człowieka, a także na społeczeństwie i teorii państwa. Renesans, w przeciwieństwie do średniowiecza, nie próbował włączać do chrześcijaństwa elementów filozofii antyku, choć uznał oba te zjawiska za źródła myśli humanistycznej.

Za prekursorów renesansu uchodzą Dante Alighieri (1265-1321), Francesco Petrarka (1304-1374) oraz Giovanni Boccaccio (1313-1375). Największe dzieła przełomu średniowiecza i renesansu *Boska Komedia* Dantego, *Sonety do Laury* Petrarki i *Dekameron* Boccaccia powstały w języku włoskim, a nie jak dotąd w łacińskim i są zapowiedzią renesansowego zainteresowania językami narodowymi. Petrarka zasłynął również jako pierwszy historyk, który podzielił przeszłość na starożytność i średniowiecze.

(227) Filozofia: Michel de Montaigne, Giordano Bruno. Stolicą renesansu była niewątpliwie Florencja, w której powstała Akademia – uczelnia odkrywająca na nowo filozofię platońską. To we Florencji narodził się Giordano Bruno (1548-1600), filozof uznający, że bóstwo występuje w każdym elemencie przyrody (panteizm), a więc odrzucający Boga osobowego, takiego jak Trójca Święta i tworzące ją Osoby. Ta interpretacja, niezgodna z doktryną Kościoła, ściągnęła na niego gromy inkwizycji. Jego sytuację pogarszał również fakt, że był wielkim zwolennikiem naukowego odkrycia Mikołaja Kopernika i jego teorii heliocentrycznej. Po 7 latach spędzonych w więzieniach Giordano Bruno został spalony na stosie w Rzymie w 1600 roku, co opisał w 1943 roku Czesław Miłosz w przejmującym wierszu *Campo di Fiori*.

Twórcą nowego gatunku literackiego – eseju – był Michel de Montaigne (1533-1592), francuski pisarz i filozof – humanista, autor *Esejów*, będących osobistym wykładem o zasadach, którymi winni kierować się ludzie nowej epoki. Montaigne na pierwszym miejscu stawiał rozum (istotniejszy od emocji) i namawiał do poszukiwania arystotelesowskiego złotego środka: harmonii, umiaru i równowagi. Odpowiadając na wyzwania swojego czasu opowiadał się za tolerancją religijną.

(228) Myśl społeczna: Erazm z Rotterdamu, Tomasz Morus, Niccolo Machiavelli, Jean Bidon. W epoce, w której człowiek stawiany był na pierwszym miejscu, jego relacje z innymi ludźmi również budziły zainteresowanie filozofów i ówczesnych myślicieli. Gerhard Gerhardson, znany jako Erazm z Rotterdamu (1466-1536), kosmopolita, „książę humanistów", duchowny, renesansowy publicysta i polemista (słynna polemika z Lutrem w rozprawie *O wolnej woli*), był także autorem *Pochwały głupoty* – traktatu o ludziach swojego czasu, szczególnie tych należących do uprzywilejowanych sfer: duchowieństwa, kręgów uniwersyteckich, rycerskich i dworskich. Holenderski filozof skrytykował w niej średniowieczną scholastykę, potępił astrologię i magię; odrzucił tezę o słuszności wojen prowadzonych „w imię Chrystusa". Pamflet ten, choć ostro krytykujący ówczesnych, był jednak przede wszystkim pochwałą mądrości, która choć trudna, zawsze jest lepsza od wesołkowatej głupoty. Dostało się również władzy, którą krytykował za korupcję i obłudę. Erazm z Rotterdamu uchodzi także za twórcę irenizmu, czyli poglądu wynoszącego pokój ponad wszystkie inne wartości.

Czołowym humanistą o europejskiej sławie, jednym z największych myślicieli odrodzenia był Thomas More (inaczej Tomasz Morus – 1478-1535). Z wykształcenia prawnik, pełnił zaszczytne funkcje na angielskim dworze, dochodząc do godności lorda kanclerza, czyli odpowiednika współczesnego premiera. Był także przewodniczącym parlamentu. W utworze *Utopia* atakował zło polityczne i społeczne, występujące w jego czasach. Powiadał,

że nienasyceni posiadacze ziemi nieludzko traktują ubogich. *W porównaniu* – pisał – *z losem włóczęgów los zwierząt pociągowych jest stokroć chyba lepszy*. Źródłem istniejącego zła jest własność prywatna. Gdziekolwiek jest własność prywatna, a wszystko mierzy się wartością pieniędzy, tam nie można spodziewać się sprawiedliwości ani dobrobytu społecznego. Praca jest powszechnym obowiązkiem, od którego czasowo są zwalniani jedynie ludzie sprawujący władzę i ludzie nauki.

Morus zdecydowanie występował przeciwko herezji protestanckiej. Jego rezygnację z kanclerstwa przyśpieszyły prawdopodobnie zastrzeżenia, jakie miał do rozwodu króla i wobec antypapieskiej postawy rządu. W 1534 roku odmówił uznania zwierzchnictwa króla Henryka VIII nad Kościołem angielskim. Oskarżony o zdradę, po procesie, na którym sam się bronił, został skazany na śmierć i zginął z ręki kata. Kanonizowany w 1935 roku, jest bohaterem wielu utworów literackich.

Niccolo Machiavelli (1469-1527), autor *Księcia*, czynny polityk florencki, reprezentował odmienne poglądy: władza nie musi być moralnie dobra; władza musi być skuteczna, a efektywność można czasami osiągać odwołując się do zła. Idealny władca winien łączyć w sobie cechy lisa (umiejętność unikania pułapek) i lwa (zdolnego bronić się przed wrogami). Machiavelli szedł nawet o krok dalej, powątpiewając w absolutną wartość dobra. Zakładał, że odwołując się wyłącznie do niego, można przyczynić się do umocnienia zła. Traktat Machiavellego odczytywano jako „podręcznik tyranów".

Jean Bodin (1530-1596) traktatem *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej* uzasadniał rodzącą się władzę absolutną XVI-wiecznych władców. Uznawał bowiem, że władza króla pochodzi od Boga i w związku z tym jest niepodważalna i suwerenna. Ta suwerenność polega na możności stanowienia praw według własnego uznania monarchy, którymi jednak sam je wydający nie jest związany.

(229) Filozoficzne źródła oświecenia: racjonalizm, empiryzm, deizm. Tę nową epokę charakteryzuje kartezjański racjonalizm. René Descartes (inaczej Kartezjusz – 1596-1650), autor *Rozprawy o metodzie*, pochwalał prostotę i precyzję myślenia, analityczne podejście do problemów i niezachwianie wierzył w kluczową rolę rozumu w procesie poznania. Nie odrzucał poznania zmysłowego: uważał jednak, że jest ono z założenia ułomne i podatne na błędy, których skutki zmniejsza się dzięki wykorzystaniu pamięci

Z Kartezjuszem polemizował Blaise Pascal (1623-1662), który prócz matematyki zajmował się również filozofią. W swoim krótkim życiu przeżył mistyczne doświadczenia, które skłoniły go do porzucenia nauk ścisłych na rzecz filozofii i ascetycznego trybu życia. W pracy autora *Myśli* można zna-

leźć dwa najsłynniejsze fragmenty z dzieł Pascala: przyrównanie człowieka do słabej, ale myślącej trzciny i tzw. zakład Pascala. Filozof nie usiłował udowadniać istnienia Boga, uważał, że rozum nie jest wystarczającym po temu narzędziem. Dlatego odwołał się do hazardu: zakładając, że Bóg istnieje ewentualnie wygrywa się wszystko, albo nie traci się nic. Zakładając, że Go nie ma – zawsze traci się wszystko.

Jednak dopiero angielski filozof John Locke 1632-1704) docenił rolę empirycznego (doświadczalnego) poznania. Nowo narodzony człowiek nie zna otaczającego go świata, jest czystą tablicą (*tabula rasa)*; każdy odbierany przez niego impuls jest ideą prostą, którą poddaje osądowi rozumu. I w ten sposób nieustannie się uczy.

Oświecenie zanegowało pogląd głoszący, że Bóg stworzył świat i stale sprawuje nad nim władzę. W siedemnastowiecznej Anglii narodził się konkurencyjny nurt – deizm – który zakładał, że rola Boga (niewątpliwie istniejącego), ogranicza się jedynie do pierwszego tchnienia, impulsu, za pomocą którego „poruszył" materię. W konsekwencji deistyczny Bóg nie jest Opatrznością; kategorie „dobra i zła" należą zaś do wyłącznie ludzkich uregulowań życia społecznego. Jeszcze radykalniejszą postawę przyjęli materialiści, którzy odrzucili istnienie Boga, a religię utożsamiali z niewiedzą.

(230) Myśl polityczna: Charles Montesquieu, Voltaire, Rousseau. Charles Montesquieu (inaczej Monteskiusz – 1689-1755) znany jest w historii nauki o państwie jako twórca teorii trójpodziału władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską (dziś zwaną sądowniczą). Uważał, że tylko taki podział zagwarantuje ludziom wolność. Zaś koncentracja władzy w jednym ręku niechybnie doprowadzi do upadku wolności. Zgodnie z oświeceniowym racjonalizmem zakładał, że rozum winien tworzyć prawa społeczne i polityczne.

Niebanalny wpływ na myśl polityczną miał Jan Jakub Rousseau (1712-1788), urodzony w Genewie, autor traktatu *O umowie społecznej*. Twierdził on, że państwo powstaje w wyniku umowy społecznej, czyli podjęcia przez wspólnotę decyzji o wspólnym rządzeniu się. Oznacza to, że każdy rezygnuje z części własnej wolności i przekazuje ją władzy politycznej. W zamian władza stoi na straży bezpieczeństwa i własności. Wynika z tego również, że obywatele mają prawo domagać się od władzy, by postępowała zgodnie z zasadami przyjętymi w umowie społecznej. Wszelka samowola jest zatem niedopuszczalna.

Mówiąc o filozofach wczesnego oświecenia nie można pominąć Woltera (właściwie François-Marie Arouet – 1694-1778). Autorytet intelektualny epoki, skandalista, potępiany przez Kościół, odrzucał religię i wiarę. Drwił ze Starego Testamentu i nie ukrywał swych antyklerykalnych poglądów, nie

negując jednocześnie istnienia Istoty Najwyższej w formie Absolutu odpowiedzialnego za wprawienie świata w ruch. To podejście przypomina poglądy deistów, choć sam Wolter przez współczesnych uważany był za ateistę.

Podobnie jak wielu innych, Wolter także krytykował absolutyzm francuski. Był nawet jego ofiarą, jako że niejednokrotnie przetrzymywano go w osławionym paryskim więzieniu – Bastylii. Różnica między Wolterem a Rousseau polega jednak na tym, że Wolter nie odrzucał absolutyzmu jako takiego, ale chciał jedynie, by miał on charakter oświecony. Według niego władca powinien rządzić w sposób nieskrępowany, lecz musi to czynić mądrze i w sposób światły. Wolter bywał chętnie zapraszany na europejskie dwory (m.in. rosyjski i pruski), gdyż ich władcy chcieli w ten sposób pokazać, że ideały absolutyzmu oświeconego są im również bliskie.

Podsumowanie XLII

- W odróżnieniu od średniowiecza, gdzie w powszechnym użyciu była łacina, w renesansie częściej pisano w językach narodowych.
- Jednymi z najsłynniejszych myślicieli nowożytnych byli Giordano Bruno, Erazm z Rotterdamu i Niccolo Machiavelli. Ten ostatni zachęcał władców do korzystania ze wszelkich metod – nawet moralnie nagannych – dla zapewnienia trwałości i bezpieczeństwa swojego państwa.
- Z końcem XVII wieku zaczęto dostrzegać rolę empirycznego poznawania świata.
- Monteskiusz opracował koncepcję trójpodziału władzy. Rousseau ukuł postulat suwerenności (tj. wyższości) narodu nad wolą monarchy. Obie te idee stały się później podstawowymi założeniami państwa demokratycznego.
- Niektórzy myśliciele oświeceniowi, jak np. Wolter, opowiadali się za koncepcją absolutyzmu oświeconego.

5. Wrażliwość estetyczna – kultura i sztuka nowożytna

(231) Kultura materialna w czasach odrodzenia. Zasadnicze zmiany poglądu na świat i życie człowieka w epoce renesansu stworzyły nowy model życia codziennego. Humanizm wyzwalał ogromne siły twórcze i sprzyjał rozwojowi jednostek utalentowanych. W czasach renesansu artyści mieli zwykle możliwość rozwoju swego talentu dzięki opiece ludzi możnych, mecenasów, którzy pragnęli otaczać się pięknem i dziełami sztuki. Dotychczasowe

nakazy kościelne ograniczały rolę człowieka niemal wyłącznie do służby Bogu. Odtąd twórczość kulturalna miała za cel nie tylko sławienie Boga, lecz również umilanie życia człowiekowi. Zakres sztuki renesansowej przesunął się więc wyraźnie w kierunku świeckim. Niezależnie bowiem od dużej liczby wznoszonych kościołów powstała wielka ilość pałaców, rezydencji podmiejskich i budowli użyteczności publicznej, które stały się centrami kultury materialnej Europy.

(232) Styl renesansowy. Architektura renesansu, odrzucając barbarzyński – jak wówczas uważano – gotyk, nawiązywała do form antycznych. Budowla renesansowa, szukająca idealnych proporcji, nadających zamkom, kościołom i pałacom cudowną harmonię, urzeka prostotą i geometryczną przejrzystością kompozycji. Jednym z głównych osiągnięć architektów jest stworzenie nowego typu pałacu miejskiego. Posiada on nowoczesne, niedzielone kolumnami ani filarami znacznych rozmiarów wnętrza i duże okna. Pałace magnatów stopniowo tracą charakter obronny, jaki był typowy dla średniowiecznych zamków.

Stałym elementem pałacu była obszerna sień, prowadząca na dziedziniec otoczony krużgankiem. Nad nim na wysokości piętra przebiegał drugi krużganek, stanowiący centrum życia pałacowego. W renesansie nie budowano jeszcze przedpokoi i korytarzy łączących kilka pomieszczeń.

Znacznym przeobrażeniom ulega architektura sakralna. Wnętrza nie są już tak wysokie, a spore okna prostokątne lub koliste, pozbawione witraży, dostarczają więcej światła. Zanikają ostrołukowe sklepienia, a w ich miejsce pojawiają się sklepienia gładkie, bez żeber. Te duże powierzchnie sklepień renesansowych stanowią doskonałe tło dla malarzy, którzy pokrywają je monumentalnymi, często cennymi malowidłami. Szczególnym elementem charakteryzującym architekturę renesansową jest kopuła, zaniedbana przez wieki średnie.

Odrębne miejsce zajmuje rozwinięta w tym okresie rzeźba architektoniczna. Wypełnia ona wolne pola frontonu budowli, czyli fasady, ukazując najczęściej różne zespoły form roślinnych, w których obok kwiatów i owoców występują główki aniołków. Często spotykaną formą zdobniczą są również gzymsy – elementy wieńczące budowlę lub dzielące fasadę na poszczególne piętra. Ponad fasadami nierzadko wznosi się attyka – poziomy ozdobny element architektoniczny, zasłaniający częściowo lub całkowicie dach.

(233) Renesans włoski. Kolebką renesansowej architektury, rzeźby i malarstwa jest Toskania, a przede wszystkim jej stolica – Florencja. Tu panowali wielcy mecenasi sztuki – Medyceusze, którzy obok papieży

w Rzymie i Sforzów w Mediolanie uważani są za najważniejszych inicjatorów i propagatorów nowego stylu. Za rządów Medyceuszów Florencja doszła do znacznej potęgi politycznej i gospodarczej, stała się też głównym ośrodkiem ruchu kulturalnego we Włoszech.

Przedstawiciele tego rodu występujący w charakterze mecenasów popierali naukę, literaturę i sztukę, ściągali na swój dwór wybitnych pisarzy, uczonych i artystów, gromadzili dzieła sztuki i rzadkie rękopisy. Medyceusze, dysponując znacznymi środkami pieniężnymi, podjęli dla upiększenia miasta szeroką akcję budowlaną. W ślad za nimi poszło bogate mieszczaństwo, wznosząc wspaniałe pałace w nowym stylu. Arcydziełem i wzorem nowego stylu stała się florencka katedra Santa Maria del Fiore, a przede wszystkim jej słynna kopuła. Zaprojektował i wybudował ją najwybitniejszy architekt tej epoki – Filippo Brunelleschi (1377-1446). Jego dziełem są również inne sakralne i świeckie budowle Florencji.

Realizację wielkich planów budowlanych w Rzymie rozpoczął Donato Bramante (1444-1514). Jego dziełem jest pałac watykański, będący rezydencją papieży, w którym mieści się również bogata biblioteka i bezcenne zbiory sztuki starożytnej. On też zaplanował i rozpoczął budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie.

Innego zupełnie typu twórcą był pochodzący z Florencji Michał Anioł Buonarotti. Był wybitnym architektem, rzeźbiarzem, malarzem i poetą. Jego dziełem jest kopuła bazyliki św. Piotra. Sam Michał Anioł uważał się przede wszystkim za rzeźbiarza, a najsłynniejsze jego rzeźby to *Mojżesz*, *Dawid*, *Pieta* oraz grobowiec Medyceuszów we Florencji. Największym jego dziełem malarskim są natomiast freski w watykańskiej Kaplicy Sykstyńskiej.

W Mediolanie żył i działał jeden z największych geniuszów odrodzenia, Leonardo da Vinci. Znany jest jako znakomity malarz, rzeźbiarz, budowniczy, architekt, matematyk, konstruktor, a nawet lekarz i poeta. Oprócz powszechnie znanych dzieł malarskich: *Mona Lisa*, *Ostatnia wieczerza*, *Dama z łasiczką*, Leonardo pozostawił potomnym cenne traktaty naukowe z anatomii, mechaniki i biologii. Jako inżynier, wynalazca i badacz przyrody interesował się zagadnieniem maszyn latających, budowy kanałów, fortyfikacji, zajmował się też fizyką i chemią.

Do grona wielkich malarzy włoskiego renesansu należą również: Sandro Botticelli (1445-1510), Rafael Santi (1483-1520), Tycjan (1485-1576) oraz malarz nieco późniejszy, bo z przełomu odrodzenia i baroku, Giacomo Tintoretto (1518-1594).

(234) Renesans w innych krajach Europy. Tradycje kultury antycznej oraz żywe kontakt z Włochami ułatwiły przenikanie prądów odrodzenia

do Francji. Ośrodkami rozwoju kultury były tu paryska uczelnia Collège de France i dwór króla Franciszka I. Zarówno królowie jak i możni feudałowie starali się przeszczepić na grunt francuski wzory architektury renesansowej, dlatego też najpiękniejsze zabytki tego budownictwa reprezentują zamki i pałace: Luwr, zamki w Chambord, Blois i Fontainebleau.

W dziedzinie sztuk pięknych godna uwagi jest twórczość niemieckiego malarza i grafika Albrechta Dürera (1471-1528), autora licznych drzeworytów i miedziorytów. W swych dziełach przedstawił bardzo osobistą wizję wewnętrznych przeżyć człowieka. W Niemczech również tworzyli czołowi malarze epoki: Łukasz Cranach Starszy (1472-1553) oraz znakomity portrecista Hans Holbein Młodszy (1497-1543).

Oryginalną formę przybrał renesans na terenie Niderlandów, tj. dzisiejszej Belgii i Holandii. Wśród malarzy renesansowych najwybitniejszym był Piotr Breughel Starszy (1525-1569), zwany chłopskim. Ten przydomek pochodzi od tematyki jego obrazów – utrwalanych na płótnie scen z życia wiejskiego (*Wesele chłopskie, Przysłowia niderlandzkie*). W sztuce niderlandzkiej wyróżniamy dwie szkoły: flamandzką i holenderską. Flamandowie pozostali katolikami, w Holandii zwyciężył protestantyzm. Nową techniką artystyczną, doprowadzoną w szkole flamandzkiej do perfekcji była sztuka gobelinu. Z tych warsztatów pochodzą arrasy wawelskie z kolekcji Zygmunta Augusta.

(235) Architektura barokowa. Rodząca się w XVII wieku sztuka barokowa jest wyrazem panującego w Europie niepokoju, wewnętrznej rozterki i gwałtownych zmian. Architektura barokowa opiera się w dalszym ciągu na wzorach antycznych, lecz jest daleka od spokoju, równowagi, harmonii i dostojeństwa sztuki odrodzenia. Barok cechuje zamiłowanie do kontrastów wydobywanych za pomocą barwy i światła. Wprowadza krzywizny w miejsce linii prostej, płaszczyznę sfalowaną – w miejsce płaskiej, a podstawową cechą baroku staje się ruch i dynamika.

W architekturze nowy styl przejawiał się głównie w budownictwie kościołów i pałaców. Pierwowzorem dla architektów i budowniczych świątyń stał się kościół jezuitów *Il Gesù* w Rzymie, zbudowany przez Giacomo Barozziego (1507-1573) i Giacomo della Porta (1533-1602). Ma on kształt podłużnej bazyliki, w której nawa główna jest znacznie poszerzona kosztem naw bocznych, tworzących ciąg połączonych ze sobą kaplic. Nad skrzyżowaniem z nawą poprzeczną (transeptem), na wzór bazyliki św. Piotra, umieszczono kopułę. Kościoły barokowe często pozbawione są wież, a wysiłek budowniczych skupia się na efektownym wykończeniu fasady. Charakteryzują ją liczne kolumny i pilastry, olbrzymich rozmiarów portal, zakończony u góry frontonem i charakterystycznymi dla baroku esownicami.

Najsłynniejszym architektem, ale także i rzeźbiarzem z epoki baroku we Włoszech, był Giovanni Bernini (1598-1680), który wykonał dekorację wnętrza bazyliki św. Piotra w Rzymie oraz przebudował Plac św. Piotra, wznosząc wokół niego monumentalną kolumnadę. Do jego najznakomitszych dzieł zaliczyć możemy również baldachim z brązu nad grobem św. Piotra (konfesja św. Piotra) oraz liczne rzymskie fontanny. Drugim mistrzem obok Berniniego był Francesco Borromini (1599-1667), którego dziełami są liczne rzymskie kościoły.

(236) Założenia pałacowo-ogrodowe. Były one charakterystycznym elementem sztuki barokowej. Założenia te komponowano wzdłuż osi przebiegającej przez dziedziniec, pałac i park. W parku francuskim obok płaskich kwietnych klombów sadzono drzewa i krzewy ustawione w długie, wysokie szpalery cięte w geometryczne formy stożków, sześcianów i kul. Całość wzbogacano licznymi rzeźbami, altanami i fontannami. Założenia parkowe projektowano na tarasach opadających w dół, osiągając w ten sposób efekt przedłużenia perspektywy całej kompozycji. Najznakomitszym przykładem takiej sztuki barokowej jest przebudowany początkowo mały pałacyk myśliwski króla Francji Ludwika XIII – Wersal.

(237) Malarstwo barokowe. W baroku nastąpiło ścisłe powiązanie architektury z rzeźbą i malarstwem. Połączenie tych wszystkich elementów sztuki prowadziło niejednokrotnie do zacierania granic pomiędzy złudzeniem a rzeczywistością w prezentowanym dziele. Przestrzeń dzieł malarskich z tej epoki zapełniona jest dużą ilością upozowanych figur, przypominających rzeźby. Ten rodzaj sztuki nazywa się iluzjonistyczną. Istotna była swoboda tworzenia, a przede wszystkim możliwość zaskoczenia widza kolorem. Dbano o to, by kolory odpowiadały sobie lub przeciwstawiały się – wyraźnie występowała tu przewaga barwy nad innymi walorami. Tę cechę nazywa się koloryzmem. Wrażenie bogactwa osiągano stosując zwielokrotnione kolumny, liczne złocenia, intarsje i inkrustacje. Obok tendencji kolorystycznych ważnym elementem w malarstwie barokowym była gra światła i cieni, za pomocą których budowano obraz.

Epoka baroku wydała również wybitnych malarzy, którzy zachwycają do dziś swoim kunsztem. Jednym z nich był Michelangelo Caravaggio (1571-1610), którego twórczość wywarła duży wpływ na malarstwo całej Europy. Caravaggio namalował m.in. *Złożenie do grobu* i *Śmierć Matki Boskiej*. Najbardziej znany malarz flamandzki Peter Paul Rubens (1577-1640) poświęcał się nie tylko tematyce religijnej, ale i świeckiej (m.in. *Zdjęcie z krzyża*, *Trzy gracje*). Najsławniejszym jego uczniem był Antoni van Dyck (1599-1641). Wielką sławę zdobył malarz holenderski Rembrandt van Rijn (1606-1669).

Najbardziej znane są portrety jego żony Saskii oraz *Lekcja anatomii dr. Tulpa*, i *Straż nocna*. W Hiszpanii malarstwo barokowe zapoczątkował El Greco (1541-1614), autor m.in. *Pogrzebu hrabiego Orgaza*.

(238) Rzeźba. Rzeźbę barokową cechuje niepokój i gwałtowność ruchów przedstawianych postaci, teatralny gest i poza. Szaty są przedziwnie sfałdowane, jakby wzdęte wiatrem. Rzeźbiono posągi, nagrobki, portrety władców i możnych. Podstawowym materiałem był marmur, ale również kuto w alabastrze, odlewano w brązie oraz wycinano w drzewie. Najwybitniejszym przedstawicielem rzeźby w okresie baroku jest wspomniany już Włoch Giovanni Bernini. Dziełami sztuki rzeźbiarskiej były również kartusze, girlandy oraz obramienia okien i drzwi.

(239) Literatura baroku. Nowy styl znalazł swe odbicie również w literaturze. Sztuka baroku jest skomplikowana, trudna, odwołująca się do intelektu odbiorcy. Często utwór oparty jest na jakimś zaskakującym pomyśle, tak zwanym koncepcie. Autor tworzący takie teksty musiał posiadać umiejętność dostrzegania podobieństw i różnic pomiędzy rzeczami, umieć stworzyć zaskakujące zakończenie utworu – puentę – zawierające zwykle jakiś paradoks. Najwybitniejsi przedstawiciele literatury barokowej to: włoski poeta Giambattista Marino (1569-1625), pisarz i poeta hiszpański Miguel de Cervantes (1547-1616), autor *Don Kichota*, Pierre Corneille (1606-1684) – twórca dramatu pt. *Cyd* oraz Jean Racine (1639-1699 – *Fedra*), Molier (1622-1673 – *Świętoszek*, *Skąpiec*) i bajkopisarz Jean de La Fontaine (1621-1695).

(240) Teatr i muzyka. Nową bogatą formę w okresie baroku zyskały muzyka i teatr. W dziedzinie teatru ważną nowością było powstanie stałej sceny we Włoszech, a później w innych krajach Europy. Ten typ budowli charakteryzowała podkowiasta, otoczona pierścieniem kilkupoziomowych lóż widownia oraz głęboka scena z wymiennymi dekoracjami. Szczególnej formy nabrał teatr hiszpański, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Lope de Vega (1562-1635)– autor niezliczonej ilości sztuk, mistrz w budowaniu intrygi i plastycznych portretów psychologicznych. Do jego najcelniejszych utworów należą komedie *Pies ogrodnika* i *Owcze źródło*.

Na przełomie XVI i XVII wieku powstała i szybko rozpowszechniła się opera, której wybitnymi twórcami włoskimi byli m.in. Antonio Vivaldi (1678-1741) i Claudio Monteverdi (1567-1643). Muzykę kościelną – oratoria, pasje, msze tworzyli kompozytorzy niemieccy: Jan Sebastian Bach (1685-1750) i Fryderyk Haendel (1685-1759).

(241) Rokoko. W okresie panowania Ludwika XV (1715–1774) nastąpiła wyraźna zmiana gustów. W miejsce uroczystej i dostojnej sztuki klasycznej pojawia się styl dekoracyjny, kameralny, subtelny, określany mianem rokoka. Jego nazwa pochodzi od charakterystycznego ornamentu, opartego na motywie muszli (z fr. *rocaille*). W architekturze francuskiej styl rokokowy jest reprezentowany przez niewielkie budowle ogrodowe i strojne, a zarazem lekkie dekoracje wnętrz, często zawierające egzotyczne (np. chińskie) motywy zdobnicze. Swobodna kompozycja, asymetria i płynność linii powodują, że styl rokoko, mimo że funkcjonuje równocześnie z klasycyzmem, często jest uważany za ostatnią fazę lub odmianę baroku.

Malarstwo rokokowe reprezentują we Francji pogodne sceny rodzajowe Antoine'a Watteau (1684-1721) oraz niezwykle dekoracyjne obrazy Francois'a Bouchera (1703-1770).

(242) Architektura klasycyzmu. Po triumfach pełnego przepychu baroku, który królował w salonach, ton sztuce XVIII wieku zaczynają nadawać tendencje klasyczne, czyli nawiązania do epoki starożytnej. Sprzyja im zainteresowanie w tym okresie kulturą starożytną oraz liczne prace badawcze na ten temat, które przybliżyły Europejczykom realia życia sprzed kilkunastu wieków. Szczególny wpływ na zainteresowanie kulturą starożytną wywarło odnalezienie w 1748 roku. Pompejów – miasta zasypanego popiołem z Wezuwiusza. Popularności nowym tendencjom w sztuce dodawał fakt, że dotychczasowy styl barokowy, jako zbyt wystawny i drogi, w wielu społeczeństwach się nie przyjął. Najlepszą glebę pod nowy kierunek przygotowała Francja. Tam klasycyzm rozwinął się najwcześniej i trwał od ok. 1750 do ok. 1850 roku.

Pomimo że architektura schyłku XVIII, a szczególnie XIX wieku utraciła zaszczytne miejsce, jakie dotąd zajmowała w poszczególnych epokach, to nadal była ona jedną z najważniejszych dziedzin sztuki europejskiej. Do najcenniejszych budowli zabytków z tego okresu należą przede wszystkim budynki użyteczności publicznej. Budowle klasycystyczne odznaczają się swobodą i lekkością, cechuje je prostota, symetria i statyka. Wnętrza pozbawione są linii krzywych, nadmiernych elementów architektonicznych i zdobniczych. Następuje odłączenie stropu od ścian gzymsem, a poszczególnych części ścian pilastrami, co eliminuje złudzenie ruchliwości i zatarcia granic – podstawowych cech stylu barokowego. W swojej pełnej formie budowle klasycystyczne nabierają charakteru monumentalnego, stają się dostojne i reprezentacyjne. Detal nawiązuje wyraźnie do detalu starożytnego Rzymu. Pojawiają się delikatne girlandy, wieńce, orły, emblematy wojenne, kariatydy, a nawet sfinksy. Wielu architektów, szczególnie w Niemczech i Skandynawii, a także Anglii, sięga po formę grecką. Najwspanialsze dzieła

klasycystyczne powstawały we Francji. Zaliczyć do nich możemy: Panteon w Paryżu, gmach Szkoły Wojskowej oraz liczne paryskie kościoły.

Styl klasycystyczny dotarł również za ocean, gdzie w Waszyngtonie powstał olbrzymi gmach Kapitolu. Monumentalna architektura rodziła się również w Nowym Jorku, gdzie coraz częściej do budowy wykorzystywano konstrukcje żelazne. Te rozwiązania architektoniczne oraz konieczność dźwigania budynków w górę ze względu na wysokie ceny gruntów doprowadziły z czasem do powstania drapaczy chmur, które w XX wieku wznoszono już na całym świecie.

(243) Malarstwo i rzeźba. Najwybitniejszym malarzem okresu klasycyzmu we Francji był Jacques Louis David (1748-1825). Punktem wyjścia i wzorem dla malarstwa tej epoki stało się dzieło Davida *Przysięga Horacjuszów*. Charakteryzuje je rysunek o silnie wydobytych konturach, oparty na antycznych rzeźbach, chłodnym kolorycie i profilowanym ujęciu postaci.

W rzeźbie tego okresu sławę zyskali dwaj artyści: Włoch Antonino Canova (1757-1822), twórca m.in. posągu Pauliny Borghese, siostry Napoleona oraz Duńczyk Berthold Thorwaldsen (1770-1844) – twórca pomników ludzi czasów nowożytnych, wzorowanych na starożytnych posągach. Do jego dzieł należą również warszawskie pomniki: Mikołaja Kopernika oraz konny – księcia Józefa Poniatowskiego.

(244) Literatura, muzyka i sztuka zdobnicza. Również literatura epoki oświecenia starała się odkrywać ład i harmonię świata, wydobywając ogólne, uniwersalne prawa rządzące światem. Rolą literatury klasycystycznej było rozumne zmierzanie do postępu przez oświecenie ludzkich umysłów. Twórczość epoki oświecenia naznaczona jest więc duchem dydaktyczno–moralizatorskim. Znakomicie swoją misję spełniali tacy twórcy jak: powieściopisarze Daniel Defoe 1660-1731) – autor *Przypadków Robinsona Crusoe* i Jonathan Swift (1667-1745) – autor *Podróży Guliwera*, poeta niemiecki Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) – autor *Cierpień młodego Wertera* i wielu innych.

W opozycji do dominującego klasycyzmu w europejskim oświeceniu rozwinął się konkurencyjny prąd literacki – sentymentalizm. Jego celem była penetracja rozwinął się wewnętrznego, uczuciowego życia bohaterów i udowodnienie, że nie kult rozumu (racjonalizm), tak czczony przez klasyków, ale czułość i prostota są jedynym, pełnym źródłem poznania świata. Zamiast zachwytu nad dobrodziejstwami kultury sentymentaliści głosili zachwyt nad pięknem przyrody. Literatura sentymentalna pogłębiła analizę psychologiczną postaci i przełamała suchy i wzniosły ton języka, zwracając uwagę na śpiewność i melodyjność wiersza.

W muzyce, po barokowych kontrastowych polifoniach przyszedł czas na umiar i prostotę wzorowaną na starożytności. Wielkim centrum muzyki klasycznej stał się Wiedeń. Tam bowiem tworzyli trzej geniusze epoki: Józef Haydn (1732-1809), Wolfgang Amadeusz Mozart (1756-1791) i Ludwig van Beethoven (1770-1827). Najbardziej rozwijały się takie formy jak: rondo, suita, wariacje i forma sonatowa.

Wiek XVIII to rozkwit sztuki zdobniczej, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej. Bardzo popularną dziedziną sztuki staje się dekoracja wnętrz, panuje miłość do luksusowych przedmiotów, niebywale rozwija się meblarstwo. Ludzie otaczają się lustrami, sofkami, konsolami, figurkami. Nowym gatunkiem sztuki staje się strój i biżuteria. Wydaje się, że w wielu regionach ten typ sztuki przysłonił nawet malarstwo i architekturę.

Podsumowanie XLIII

- Od czasów renesansu twórczość kulturalna miała za cel nie tylko sławienie Boga, lecz również umilanie życia człowiekowi. Zakres sztuki przesunął się więc w kierunku świeckim.
- Architektura renesansu nawiązywała do form antycznych. Budowla renesansowa, szukająca idealnych proporcji, urzeka prostotą i geometryczną przejrzystością kompozycji.
- Kolebką renesansowej architektury, rzeźby i malarstwa jest Toskania, a przede wszystkim jej stolica – Florencja. Tu żyli wielcy mecenasi sztuki, którzy uważani są obok papieży w Rzymie za najważniejszych inicjatorów i propagatorów nowego stylu.
- Rodząca się w okresie XVII wieku sztuka barokowa jest wyrazem panującego w Europie niepokoju, wewnętrznej rozterki i gwałtownych zmian.
- W architekturze nowy styl przejawiał się głównie w budownictwie kościołów i pałaców. Pierwowzorem dla architektów i budowniczych świątyń stał się kościół jezuitów *Il Gesù*.
- Charakterystycznym elementem sztuki barokowej, związanej z rodami monarszymi i arystokratycznymi, były założenia pałacowo–ogrodowe.
- W baroku nastąpiło ścisłe powiązanie architektury z rzeźbą i malarstwem. Łączenie wszystkich tych elementów sztuki prowadziło niejednokrotnie do zacierania granic pomiędzy złudzeniem a rzeczywistością (sztuka iluzjonistyczna).
- Po triumfach wykwintnego baroku, który królował w modnych salonach, ton sztuce XVIII wieku zaczynają brać tendencje klasyczne, czyli nawiązania do epoki starożytnej. Najlepszą glebę pod nowy kierunek – klasycyzm – przygotowała Francja.

ROZDZIAŁ VII

Europa i Rzeczpospolita w XVI wieku

1. Wielkie odkrycia geograficzne

(245) Afryka i Ameryka przed odkryciami Europejczyków. Kontynent afrykański dzieli się na dwie duże części, które oddziela pustynia Sahara. Na północ od niej znajdują się kraje śródziemnomorskie, tj. Egipt, dzisiejsza Libia i państwa Maghrebu (dziś Tunezja, Algieria, Maroko). Obszary te znane były Europejczykom od dawna. Co więcej, poszczególne cywilizacje starożytne rozwijały się na tych terenach w takim samym stopniu, jak na północnym brzegu Morza Śródziemnego. Sytuacja zmieniła się wraz z podbojem północnej Afryki przez Arabów, gdyż odtąd ziemie te znalazły się w innym kręgu cywilizacyjnym. Zupełnie inaczej rzecz się miała z obszarami na południe od Sahary, czyli z Czarną Afryką. Tam Europejczycy zapuszczali się sporadycznie.

Do czasu wielkich odkryć, na terytorium Czarnej Afryki rozwinęło się kilka tworów państwowych. Można tu wymienić np. państwo Mali i państwo Songhaj, które mieściły się w zachodniej części kontynentu, w regionie tzw. Sahelu. Podstawą gospodarki Mali i Songhaju było rolnictwo. Na wschodzie kontynentu znajdowała się Abisynia, zwana inaczej Etiopią. Kraj ten został schrystianizowany już w IV wieku (w tzw. obrządku koptyjskim), ale zatracił później wszelki kontakt z innymi krajami chrześcijańskimi. Oprócz wymienionych krajów w Afryce występowało wiele plemion (np. Pigmeje) pozbawionych struktur państwowych w znaczeniu europejskim.

O ile wiadomości na temat ludów Afryki mogły niekiedy docierać do Europy, chociażby za pośrednictwem arabskim, o tyle Ameryka i zamieszkujący ją ludzie pozostawali całkowicie odizolowani od innych. Przypuszczalnie do kontaktów między obydwoma brzegami Atlantyku mogło dochodzić już za czasów podbojów Wikingów. Jednak ich dotarcie do Ameryki Północnej

miało charakter incydentalny i nie doczekało się dalszego ciągu. Same ludy obydwu Ameryk były bardzo zróżnicowane i nie znały się między sobą.

Najmniej rozwinięte cywilizacyjnie były plemiona z północy i południa Ameryki. Wśród tych pierwszych można wymienić Komanczów i Apaczów. Nieco wyższy poziom osiągnęli Irokezi, zamieszkujący okolice Wielkich Jezior. Prowadzili oni osiadły tryb życia, umieli uprawiać ziemię, a nawet – rzecz mało jeszcze rozpowszechniona – znali garncarstwo. Wiele plemion utrzymywało się z myślistwa i zbieractwa, a uprawa ziemi znana była jedynie w dorzeczach Amazonki, Orinoko oraz w południowym Chile.

Zupełnie inaczej przedstawiała się kwestia Ameryki Środkowej oraz zachodnich wybrzeży Ameryki Południowej, gdzie wykształciły się trzy znaczące kultury: Majów, Azteków i Inków. Co ciekawe jednak, żadne z tych trzech ludów nie znało koła ani hodowli zwierząt (poza psami i lamami). Majowie zamieszkiwali półwysep Jukatan (dziś w Meksyku). Stanowili oni zorganizowane społeczeństwo, składające się z niewolników i ludzi wolnych. Wśród tych ostatnich dominowali kapłani i wojownicy. Przewaga Majów nie zaznaczyła się w rolnictwie: uprawiali wprawdzie ziemię, ale nie potrafili jej użyźniać. Mieli za to liczne osiągnięcia w rzemiośle, zwłaszcza w tkactwie, garncarstwie, kamieniarstwie i jubilerstwie. Rozwinięte było budownictwo i miasta, w tym zwłaszcza Cziczen-Ica i Majapan. Majowie wierzyli, że za każdym żywiołem czy siłą przyrody stoi jakieś bóstwo. Nad ich kultem czuwali kapłani. W odprawianych przez siebie obrzędach składali ofiary z istot żywych, w tym nawet z ludzi. Dzięki kapłanom Majowie posiadali również swój, bardzo precyzyjny kalendarz oraz własny alfabet.

Aztekowie mieszkali na obszarze dzisiejszego środkowego Meksyku, choć nie byli oni jego rdzenną ludnością. Przybyli doń w XIII wieku i podbili miejscowe plemię Tolteków, przejmując jednocześnie elementy ich kultury, jak np. kamienne piramidy ze świątyniami na szczytach. Aztekowie hodowali niektóre gatunki zwierząt (indyki, gęsi). Rozwinięta była również uprawa roślin (np. pomidorów). Wyrabiano – nieznane w Europie – czekoladę i kauczuk. Inkowie mieszkali na obszarze dzisiejszego Peru. Ich państwo było bardzo rozległe, gdyż sięgało od Kolumbii aż po Chile. Posiadali rozwiniętą sieć dróg i system poczty. Zasłynęli również z tzw. terasowania pól (ich ziemie obejmowały przede wszystkim góry). Potrafili także wydobywać i poddawać obróbce miedź, srebro i złoto.

(246) Przyczyny, przebieg i następstwa odkryć geograficznych. Pierwszym znanym podróżnikiem i odkrywcą był Wenecjanin Marco Polo, który w drugiej połowie XIII wieku dotarł drogą lądową do Chin. Udało mu się później wrócić drogą morską do Persji i dalej lądem do Wenecji. Zostawione przez niego wspomnienia rozbudziły zainteresowanie

Europejczyków światem Wschodu. Do kolejnych wielkich odkryć geograficznych przyczyniła się nowa sytuacja geostrategiczna. Z racji napiętych stosunków pomiędzy krajami Europy a Turcją utrudniony był handel z krajami azjatyckimi, dotychczas prowadzony za pośrednictwem portów arabskich. W tej sytuacji kiełkowała idea poszukania innego szlaku komunikacyjnego, który omijałby uczęszczane dotąd kraje Bliskiego Wschodu. Szczególnie gotowi do nowych wypraw byli Portugalczycy (pragnący przy okazji wyeliminować konkurencję portów włoskich), a w dalszej kolejności Hiszpanie. W XIV–XV wieku jedni i drudzy wyzwolili się spod władzy arabskiej, a nawet udało im się zająć niektóre osady w Afryce Północnej. Ośmieleni swymi sukcesami, pragnęli penetrować dalsze obszary. Nie byłoby to jednak możliwe bez odpowiedniego sprzętu: żaglowców mogących wyprawiać się w długie rejsy i pływać pod wiatr, jak i przyrządów służących nawigacji. Dotychczas pływano głównie wzdłuż lądów, a za punkt odniesienia służyły konstelacje gwiazd. Teraz bardzo pomocna okazała się wynaleziona przez Arabów busola, służąca do wskazywania stron świata. Pojawił się również nowy rodzaj trójmasztowych statków (tzw. karawele), z bardziej rozbudowanym ożaglowaniem (np. na dziobie rozciągany był tzw. fok, pozwalający rozwinąć większe prędkości i lepiej wykorzystywać wiejące wiatry).

Do pierwszych odkryć przyczynił się portugalski książę Henryk, zwany Żeglarzem (1394-1460). Organizowane przez niego wyprawy doprowadziły do odkrycia szeregu wysp na Atlantyku, m.in. Maderę, Wyspy Kanaryjskie i Azory. W 1456 roku osiągnięty został Przylądek Zielony – najbardziej wysunięta na zachód część Afryki, a w 1471 roku minięto równik. W 1487 roku kolejnej wyprawie, kierowanej przez innego Portugalczyka Bartłomieja Diaza (1451-1500), udało się dotrzeć aż do południowych kresów Afryki, tj. do Przylądka Dobrej Nadziei. Wreszcie w 1498 roku do wybrzeży Indii dopłynęła inna ekspedycja, kierowana przez Vasco da Gamę (1460-1524). Temu ostatniemu udało się nawiązać kontakt z miejscową ludnością i zakupić wiele towarów, głównie korzeni, które mógł odsprzedać po powrocie do Portugalii. Była to pierwsza podróż z Europy do Indii wokół kontynentu afrykańskiego.

Hiszpanie do pewnego czasu nie angażowali się w zamorskie wyprawy. Dopiero pod koniec XV wieku wypłynęła pierwsza ekspedycja, która została przez potomnych zapamiętana najlepiej. Na jej czele stanął genueńczyk Krzysztof Kolumb (1451-1506), któremu udało się przekonać hiszpańską królową Izabelę Kastylijską do sfinansowania tej skierowanej na zachód wyprawy. Kolumb przypuszczał bowiem, że skoro Ziemia jest okrągła – a taki pogląd podzielało coraz więcej ówczesnych badaczy – to uda mu się dotrzeć do Indii, płynąc naokoło globu. Droga wokół Afryki była już penetrowana przez Portugalczyków, toteż kierowanie się tamtędy do Indii było już dla Hiszpanów niemożliwe. Ostatecznie w 1492 roku Kolumbowi udało

się zebrać liczącą trzy karawele flotyllę i wypłynąć z Hiszpanii. 13 października tegoż roku dotarł do jednej z wysp archipelagu Bahama, następnie dobił do brzegów Kuby i wyspy Hispaniola. W następnych latach Kolumb przedsięwziął jeszcze trzy kolejne wyprawy, podczas których odkrył wiele wysp tworzących archipelag Antyli oraz dotarł do kontynentu południowoamerykańskiego, w okolicach ujścia rzeki Orinoko. Do końca swego życia był jednak przekonany, że dopłynął do Indii, a nie – że natrafił na nieznany dotychczas ląd. Dopiero inny podróżnik Amerigo Vespucci (1454-1512) udowodnił, że jest inaczej i to na jego cześć nowy kontynent nazwany został Ameryką.

Dalsze wyprawy nabrały odtąd tempa. W 1513 roku Vasco Nuñez de Balboa (1475-1519) dotarł do amerykańskich wybrzeży Pacyfiku. W 1519 roku wyruszyła hiszpańska ekspedycja, kierowana przez portugalskiego żeglarza Ferdynanda Magellana (1480-1521). Jego flotylla opłynęła od południa Amerykę, odkrywając przy okazji cieśninę dzielącą stały ląd od wyspy Ziemia Ognista (nazywaną odtąd Cieśniną Magellana). Następnie jako pierwsi Europejczycy Magellan i jego załoga przepłynęli przez ocean, nazwany przezeń „spokojnym" i dopłynęli do Filipin. Tam Magellan zginął w potyczce z tubylcami. Ostatecznie niewielkiej części załogi udało się powrócić do Hiszpanii (1522 rok), po tułaczce trwającej łącznie trzy lata. Była to pierwsza udana próba opłynięcia globu ziemskiego.

(247) Powstanie imperiów kolonialnych państw europejskich. Jeszcze podczas trwania wypraw odkrywczych organizowano kolejne, których celem był tym razem podbój odkrytych terenów. Hiszpanie i Portugalczycy wyznaczyli swoje strefy wpływów, dzieląc świat linią demarkacyjną. Zachowanie Portugalczyków i Hiszpanów w stosunku do zajętych obszarów różniło się zasadniczo. Poza Brazylią, Portugalczycy nie penetrowali głębi kontynentów, ani nie kolonizowali zajętych ziem ludźmi przywiezionymi z metropolii. Jedynie na wybrzeżach zakładali faktorie, czyli osady mające odgrywać jednocześnie rolę przystani dla statków, jak i miejsca wymiany handlowej z miejscową ludnością. Osady takie powstawały głównie w Azji. Były wśród nich m.in. Aden na Półwyspie Arabskim, indyjskie Kalikat, Goa oraz Bombaj. Na obszarze dzisiejszej Malezji powstał port Malakka, a w Chinach – Makao. Ta ostatnia kolonia pozostawała w rękach portugalskich jeszcze do 1999 roku.

Hiszpanie natomiast podbijali również ziemie znajdujące się w głębi lądu. W 1519 roku na podbój Meksyku wyruszył uzbrojony oddział pod wodzą Ferdynanda Corteza (1485-1547). Hiszpanie wyruszyli z obszaru półwyspu Jukatan, kierując się w stronę stolicy państwa Azteków – Tenochtitlan. Miejscowa ludność pozostawała pod wielkim wrażeniem zdobywców, gdyż nie znała ani używanych przez nich koni, ani broni palnej. Cortez dotarł do Tenochtitlan, które poddało mu się bez walki. Później jednak wybuchł bunt,

który krwawo stłumiono. Potęga Azteków została rozbita, a sam Cortez zaczął kolonizować cały obszar Meksyku. W 1531 roku wyruszyła inna ekspedycja, kierowana przez Franciszka Pizarro (1478-1541), której celem był podbój państwa Inków. Podobnie jak Cortez w Meksyku, tak i Pizzaro miał ułatwione zadanie z racji posiadanych koni i uzbrojenia. Ostatecznie stolica Inków – Cuzco – została zdobyta w 1533 roku. W następnych latach jedne oddziały hiszpańskie posuwały się na południe, w stronę Chile, natomiast drugie szły od południa (Argentyna, Paragwaj). Tym samym cały kontynent południowoamerykański oprócz Brazylii dostał się we władanie Hiszpanów. Na terenach podbitych Hiszpanie zakładali własne miasta, a nawet państwa, jak choćby wicekrólestwa Nowa Hiszpania i Nowa Kastylia.

Późniejsze wielkie potęgi kolonialne, takie jak Francja czy Anglia, początkowo nie odgrywały wielkiej roli w odkryciach kolonialnych. Wspomnieć jednak należy, że angielski żeglarz Franciszek Drake (1540-1596) jako drugi opłynął kulę ziemską (1577–1580), a Francuz Jacques Cartier (1491-1557) w latach trzydziestych XVI wieku badał atlantycki brzeg Kanady. Ponieważ na morzach dominowali jeszcze Portugalczycy i Hiszpanie, Anglicy i Francuzi mogli jedynie korzystać z dobrodziejstw kolonizacji, podejmując wyprawy korsarskie i napady na portugalskie czy hiszpańskie statki handlowe.

(248) Cywilizacyjne następstwa kolonizacji. Kolonizacja sprawiła, że dotychczasowe wyobrażenia o świecie przestały być aktualne. Okazało się, że oprócz Europy są jeszcze inne kontynenty i inne cywilizacje. Przed Europejczykami otworzyło to nowe perspektywy poznawcze. Kazało im zrewidować przekonanie, iż poza nimi nie istnieje żaden inny świat. Nie pozostało to bez wpływu na rozwój humanizmu i chęci racjonalnego poznania.

Pojawiły się nowe kierunki ekspansji i płaszczyzny budowania potęgi (już nie tylko na lądzie, ale i na morzach). Oprócz złota i innych kruszców, do Europy trafiły także inne nowinki, przywiezione z innego nowego świata. Za najprostszy przykład można podać ziemniaka, roślinę zupełnie dotąd w Europie nieznaną, a która do dziś stanowi podstawę wyżywienia wielu nacji. Można wreszcie odnotować, że wraz z odkryciem nowych lądów otworzyły się możliwości awansu społecznego przed zwykłymi ludźmi, którzy w realiach społeczeństwa stanowego mieli jasno przypisaną i raczej niezmienną pozycję społeczną. Z biegiem lat nasilać się więc będą migracje osadników europejskich, którzy za wodą szukać będą nowego życia. Kolonizacja Nowego Świata przyczyniła się również do rozpowszechnienia europejskiej cywilizacji, w tym chrześcijaństwa zachodniego, europejskiego sposobu myślenia, rozwiązań gospodarczych itp. Innymi słowy, obszary zasiedlane przez Europejczyków pod wieloma względami zaczęły upodabniać się do starego kontynentu.

Tabela nr 10. Wielkie odkrycia geograficzne

Daty	Postać	Odkrycie
1271-1295	Marco Polo	podróż z Wenecji do Chin i opis miejscowych obyczajów
od 1422	Portugalczycy z polecenia Henryka Żeglarza	penetracja zachodnich wybrzeży Afryki
1445	portugalscy żeglarze	przylądek Zielony
1471	portugalscy żeglarze	przekroczenie równika u wybrzeży Afryki
1487	Bartłomiej Diaz	przylądek Dobrej Nadziei
1492	Krzysztof Kolumb	odkrycie Ameryki w regionie Karaibów (w latach 1493-1504 dalsze wyprawy do Ameryki)
1499	Amerigo Vespucci	penetracja wschodnich wybrzeży Ameryki Płd.
1497-1498	Vasco da Gama	odkrycie morskiej drogi do Indii wokół kontynentu afrykańskiego
1497-1498	John Cabot	Labrador i Nowa Funlandia (Kanada)
1500	Vincente Pinzón	ujście Amazonki
1500	Pedro Cabral	wybrzeże Brazylii
1513	Vasco Nuñez de Balboa	przejście przez przesmyk panamski i odkrycie Pacyfiku
1519-1521	Ferdynand Magellan	pierwsza podróż morska dookoła świata, po drodze okrycie cieśniny na samym południu Ameryki
1526	Tristão de Menezes	Nowa Gwinea (Azja Płd.-Wsch.)
1534	Jacques Cartier	ujście rzeki św. Wawrzyńca (Kanada)
1577-1580	Francis Drake	opłynięcie świata
1596-1597	Willem Barents	poszukiwanie północnej drogi do Azji, odkrycie Spitsbergenu i penetracja morza nazwanego później Morzem Barentsa
1606	Willem Janszoon	Australia
1642-1643	Abel Tasman	Tasmania i Nowa Zelandia
1648	wyprawa rosyjska	jez. Bajkał
1678-1682	René Robert Cavelier de La Salle	Wielkie Jeziora Ameryki Północnej i rzeka Mississippi aż do jej ujścia

1766-1769	Louis Antoine de Bougainville	podróż dookoła świata, opis życia mieszkańców Oceanii (zwł. Tahiti), odkrycie po drodze gatunku kwiatu nazwanego *bugenwillą*
1768-1779	James Cook	Trzy podróże na Pacyfik, penetracja Oceanii, sporządzenie dokładnych map, odkrycie Hawajów
1838-1889	Ignacy Domeyko	geologiczne badania w Chile
1843	George Everest	Umiejscowienie najwyższego szczytu Himalajów
1848-1873	David Livingstone	badanie wnętrza Afryki
1863-1875	Aleksander Czekanowski	geograficzno-geologiczne badania regionu Bajkału
1869-1896	Jan Kubary	etnograficzne badania Oceanii
1871-1889	Henry Morton Stanley	badanie wnętrza Afryki
1888	Fridtjof Nansen	przejście na nartach przez Grenlandię
1897-1899	Henryk Arctowski	obserwacje gór lodowych na Antarktyce
1909	Robert Edwin Peary	zdobycie bieguna płn.
1911/1912	Roald Amundsen / Robert Falcon Scott	zdobycie bieguna płd. (dwie osobne wyprawy, Scott dotarł jako drugi, a następnie zmarł w drodze powrotnej)

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie XLIV

- Do największych cywilizacji prekolumbijskich należy zaliczyć cywilizację Azteków i Inków.
- Odkrycia geograficzne były skutkiem wypraw morskich, które podejmowano w poszukiwaniu nowych szlaków handlowych.
- W ekspedycje jako pierwsze zaangażowały się Portugalia i Hiszpania. Będący na hiszpańskiej służbie Genueńczyk Krzysztof Kolumb dopłynął do brzegów Ameryki w 1492 roku, choć wówczas nie uświadamiał sobie, że odkrył nowy kontynent.
- Innymi znanymi odkrywcami byli Bartłomiej Diaz, Vasco da Gama i Ferdynand Magellan.
- Już w XVI wieku powstały hiszpańskie i portugalskie imperia kolonialne. Imperium hiszpańskie powstało wskutek podbicia i złupienia m.in. cywilizacji Azteków i Inków.

- Odkrycie nowych kontynentów wywołało przewrót w umysłach Europejczyków, gdyż okazało się, że granice świata są znacznie dalej niż myślano.

2. Gospodarka i społeczeństwo w XVI wieku

(249) Gospodarcze i społeczne skutki wielkich odkryć geograficznych i podbojów kolonialnych. Skutki wielkich odkryć miały charakter wielopłaszczyznowy i to zarówno w krótkim, jak i długim okresie czasu. Przede wszystkim imperia kolonialne uzyskały dostęp do nowych bogactw. Czy to rozwijając handel, czy też dokonując grabieży podbitych obszarów, koloniści wchodzili w posiadanie cenionych w Europie kruszców, korzeni, naczyń, ozdób itp. Sami Hiszpanie przywieźli do Europy niepoliczalną ilość zrabowanego Aztekom i Inkom złota. To jednak nie przyczyniło się do rozwoju gospodarczego Hiszpanii. Tak gwałtowny dopływ kruszcu spowodował spadek jego wartości i wzrost cen towarów, przy czym szybciej rosły ceny żywności niż towarów przemysłowych. Brakowało rąk do pracy (mężczyźni wstępowali do wojska lub wyruszali na zamorskie wyprawy), toteż cena siły roboczej rosła równie szybko. Ta sytuacja spowodowała, że za uzyskane złoto Hiszpanie kupowali za granicą wszelkie towary po niższej cenie. Hiszpańskie złoto finansowało więc wzrost gospodarczy innych krajów, w tym np. Niderlandów, które stawały się potęgą handlową i kolonialną.

Warto w tym momencie wyjaśnić zjawisko tzw. rewolucji cen. Polegała ona na gwałtownym i powszechnym wzroście cen we wszystkich krajach europejskich. Wzrost ów miał miejsce na początku wieku XVI i obejmował zarówno rolnictwo, jak i rzemiosło. W pierwszym okresie rosły przede wszystkim ceny zbóż. Dopiero z końcem XVI wieku zaczęły również rosnąć ceny wyrobów przemysłowych. Ten stan oznaczał pogorszenie statusu społecznego tych, którzy pracowali nie w swoim gospodarstwie lub warsztacie, jako że ich zarobki – nawet jeżeli wzrastały – nie zapewniały odpowiedniej stopy życiowej. Przyczyną wzrostu cen był wspomniany napływ złota do Europy, jak również zwiększone zapotrzebowanie na żywność, wynikające z rozwoju demograficznego.

(250) Upowszechnianie się gospodarki towarowo-pieniężnej. Przyczyny upowszechnienia się gospodarki towarowo-pieniężnej były dość złożone i od siebie zależne. Wiek XVI był okresem znacznego przyrostu naturalnego (ok. 10 promili rocznie), a także przepływów ludności do zajęć

pozarolniczych. Wskutek odkryć geograficznych i napływu złota znacznie rozwinął się handel, przede wszystkim kolonialny, ale i wewnątrzeuropejski. W ciągu XVI wieku powstało wiele wynalazków pozwalających zwiększyć produkcję rolną, a jeszcze bardziej industrialną. Na szeroką skalę stosowano napęd wodny, dzięki któremu rozwijały się nie tylko młyny, lecz także tartaki i huty (koło wodne uruchamiało miechy dmuchające powietrze do pieca). Powstały zupełnie nowe sektory produkcji i zatrudnienia, jak np. drukarstwo. W kopalniach zaczęto drążyć sztolnie, tj. korytarze służące do odprowadzenia wody z chodników do najbliższego zbiornika wodnego, co pozwalało usprawnić wydobycie. Wszystko to sprawiało, że wzrastał zarówno poziom produkcji, jak i poszerzał się asortyment proponowanych towarów. Sprzyjało to upowszechnieniu się gospodarki towarowo-pieniężnej, gdzie masowy obrót towarami odbywa się poprzez płatności w formie pieniądza, a nie np. metodą handlu wymiennego.

(251) Dualizm w rozwoju gospodarczym Europy. U progu XVI wieku na europejskiej wsi występowały dwa modele stosunków społecznych. Na zachodzie chłopi posiadali wolność osobistą, a swoją ziemią władali na zasadzie dzierżawy. Na wschodzie Europy natomiast występowało poddaństwo chłopów, co oznaczało nie tylko obowiązek świadczenia bezpłatnej robocizny na rzecz pana, ale także brak jakichkolwiek praw do uprawianej ziemi oraz brak możliwości swobodnego jej opuszczenia w poszukiwaniu innego zajęcia.

Z powodu przyrostu ludności znacznie wzrósł popyt na płody rolne. Uprawianie ziemi stało się bardzo opłacalne, co zachęcało do wzrostu produkcji. To jednak zostało osiągnięte w zupełnie inny sposób.

Na zachodzie, gdzie ziemia była uprawiana na podstawie najmu, właściciele ziemscy zaczynali gwałtownie podnosić czynsz. Chodziło o to, by wyeliminować drobnych rolników i samemu prowadzić zyskowną produkcję. Zjawisko to było jeszcze potęgowane przez działania burżuazji, która wzbogaciwszy się na nowych formach handlu starała się ulokować swoje oszczędności, a także dodać sobie prestiżu społecznego przez kupowanie ziemi. Popyt na ziemię uprawną doprowadził także do zjawiska komasacji gruntów oraz ich grodzenia. Wiele pastwisk, z których wcześniej mogli korzystać wszyscy mieszkańcy danej okolicy, było odtąd zastrzeżonych dla właściciela. Skutkiem społecznym takiego procesu był odpływ chłopów ze wsi do miast, w których zasilali szeregi miejscowego plebsu.

W Europie wschodniej natomiast, szlachta zachowała wystarczające wpływy, aby zatrzymać chłopstwo na wsi i zapewnić sobie odpowiednią ilość bezpłatnej siły roboczej. W taki sposób wykształcił się inny typ produkcji rolnej, zwany systemem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej,

gdzie dominującą rolę odgrywały gospodarstwa należące do przedstawicieli stanu szlacheckiego. Warto dodać, że wskutek takiego procesu na wschodzie Europy (w tym i w Polsce) nie wykształciły się silne struktury burżuazji, przedsiębiorców, a w dalszej perspektywie i umiejętności funkcjonowania w gospodarce kapitalistycznej.

(252) Rola rzemiosła cechowego. Jak już mówiliśmy, w poszczególnych miastach rzemieślnicy łączyli się w tzw. cechy, które miały zapewnić ich członkom trwałe zyski. Działo się tak, gdyż cechy wywalczały dla zrzeszonych monopol na wykonywanie danego zawodu, przez co nie mogły się rozwijać żadne konkurencyjne warsztaty. To wpływało na wysokość cen, które arbitralnie ustalali mistrzowie. Aby otworzyć własny warsztat, należało odbyć wpierw praktykę czeladniczą u danego mistrza cechowego, a dopiero potem można było wyzwolić się na mistrza. Tu jednak pojawiała się pewna niesprawiedliwość: wyzwolenie na mistrza wiązało się z licznymi opłatami, z których synowie mistrzów byli zwolnieni. Prowadziło to do powstania osobnej grupy – czeladników, którzy znali swój zawód, ale którzy z braku środków nie mieli możliwości usamodzielnienia się. Skutkiem tego był wzrost napięć społecznych i konfliktów między czeladnikami a mistrzami.

Jednak i taki mechanizm uległ z czasem ewolucji. Nie wszystkie zawody podlegały organizacji cechowej, np. poza nią pozostawało drukarstwo, rusznikarstwo (wytwarzanie broni palnej) oraz przemysł okrętowy. Istniały również przypadki nielegalnego wykonywania zawodu, tj. bez zgody organizacji cechowej. Działających na tej zasadzie wytwórców zwano „partaczami". Otwierali oni swoje zakłady poza miastem, często pod opieką jakiegoś lokalnego szlachcica.

(253) Powstanie i rozwój systemu nakładczego. Osłabienie organizacji cechowej przyniósł wreszcie rozwój systemu nakładczego. Jego początki wiązały się z postępującą specjalizacją produkcji. Przy wytwarzaniu poszczególnych artykułów pracowało coraz więcej rzemieślników. Bezpośredni kontakt z klientem utrzymywał jednak tylko ten ostatni, pozostali zaś nabywali surowiec i sprzedawali kolejnym jedynie półprodukty. Taki podział produkcji dawał przewagę ostatniemu wytwórcy, który miał szeroki margines w dyktowaniu konsumentowi ceny, co nie miało miejsca w przypadku rzemieślnika pracującego na pierwszym etapie produkcji. Końcowi wytwórcy szybko się więc bogacili, a pierwszym często nie starczało środków na zakup coraz droższych surowców. W tej sytuacji ubożsi rzemieślnicy zaczęli popadać w długi, zapożyczając się często u bogatszych.

Bywało, że końcowi wytwórcy byli na tyle bogaci, że sami skupowali surowiec i dostarczali go rzemieślnikom do przeróbki na półprodukty, dyktując przy tym cenę i rozmiar produkcji. Oznaczało to, że rzemieślnik

przestawał być samodzielnym wytwórcą i przeistaczał się w wyrobnika, tj. osobę pracującą na cudzy rachunek. W kolejnych latach końcowi rzemieślnicy zaczęli być stopniowo wypierani przez bogatych kupców, którzy handlowali artykułami wytwarzanymi przez wyrobników.

System nakładczy obejmował głównie takie dziedziny produkcji, w których technika produkcji nie była jeszcze zbyt skomplikowana, ale gdzie koszt surowca był wysoki. Z tego względu rozwinął się on szczególnie na wsi, gdzie chłopstwo cierpiało na niedostatek środków, a w długie zimowe wieczory dysponowało czasem na dodatkowe zajęcia. W rezultacie nakładca rozwoził surowce po okolicznych miejscowościach, a pozostający u siebie w domach wyrobnicy-chałupnicy zajmowali się produkcją przędzy, sukien, płótna, tkanin. Dla nakładców był to system bardzo opłacalny, ponieważ chałupnicy byli bardzo tanią siłą roboczą.

(254) Manufaktury. Kolejny etap rozwoju systemu nakładczego charakteryzował się powstawaniem manufaktur. Nakładcom zależało na wzroście produkcji i wydajności pracy, czego chałupnicza wytwórczość nie gwarantowała. W tej sytuacji zaczęto gromadzić wyrobników w jednym miejscu. Tak powstawała manufaktura, tj. rodzaj fabryki, w której jednak nie było jeszcze mechanizacji, taśmy produkcyjnej, itp. W porównaniu z chałupnictwem dawała ona jednak producentowi liczne korzyści. Pracownicy podlegali ściślejszej kontroli, a przez to większy był wpływ na rytm i wydajność ich pracy i odpowiednie wykorzystanie surowców. Pozwalało to ograniczyć straty wynikające ze złego gospodarowania surowcem i z kradzieży.

Rozwój manufaktur był powolny. Przez wiele lat współistniały one z chałupnictwem. Wynikało to z licznych kosztów i trudności, jakie napotykali założyciele manufaktur. Do produkcji niezbędne były odpowiednie pomieszczenia, a pracownikom należało zapewnić zakwaterowanie. To wymagało znacznych inwestycji. Brakowało również siły roboczej, gdyż praca w manufakturze była bardzo ciężka i słabo opłacana. Często wykorzystywano więc włóczęgów, więźniów, dzieci z sierocińców, pacjentów przytułków, a nawet chłopów pańszczyźnianych.

(255) Rola mieszczaństwa. Zwiększające się obroty handlowe otwierały przed mieszczaństwem szanse na postęp majątkowy i społeczny. Działo się tak m.in. wskutek rozwoju należących do mieszczan banków i instytucji kredytowych. Z biegiem lat transakcje handlowe zaczynały osiągać tak duże rozmiary, że ich finansowanie za pośrednictwem gotówki było coraz bardziej kłopotliwe i wręcz niebezpieczne. Przewożenie skrzyń pełnych złota stawało się zbyt dużą zachętą dla potencjalnych złodziei i rabusiów. Wprowadzono zatem weksel, tj. dokument poświadczający czyjąś wierzy-

telność w stosunku do danej osoby. Weksle zaczęły służyć jako tymczasowy środek płatności, której ostateczne uregulowanie mogło nastąpić później. Aby jednak panować nad przepływem weksli i gotówki, w każdej firmie konieczne stało się prowadzenie dokładnej rachunkowości. W XVI wieku upowszechnił się system księgowości dwustronnej, gdzie osobno notowano pasywa („winien") i aktywa („ma").

(256) Powstanie i rozwój instytucji bankowych. Kolejnym usprawnieniem handlu było udzielanie kredytu. Początkowo nie było wyraźnego podziału między firmami handlowymi a bankami. Każdy większy kupiec był jednocześnie bankierem. Największe domy kupiecko-bankierskie rozwinęły się na obszarze Włoch (Florencja, Genua), a po części także Francji i południowych Niemiec. Ich majątki były już tak wielkie, że pozwalały właścicielom wywierać wpływ na bieg politycznych wydarzeń. W XVI wieku pojawiły się także pierwsze formy lokat bankowych. Gotówkę można było zdeponować u jubilerów, którzy po określonym czasie oddawali ją z ustalonym wcześniej procentem. Osobom, które założyły taką lokatę, jubilerzy wystawiali specjalne pokwitowania, nazywane z czasem banknotami. Jubilerzy zajmowali się również skupowaniem weksli. Pozwalało to wierzycielom szybciej spieniężyć swoje wierzytelności, a ciężar odzyskania długu brali na siebie jubilerzy. Aby była to operacja opłacalna, ci ostatni wypłacali wierzycielom sumę nieco niższą od wartości weksla, a sami od dłużników odzyskiwali później pełną wartość. Uzyskana w ten sposób różnica nosi nazwę dyskonta. Warto wreszcie odnotować, że rozwojowi handlu sprzyjało powstawanie giełd, tj. miejsc gdzie spotykali się sprzedawcy i potencjalni nabywcy różnorakich dóbr. Pozwalało to bez straty czasu skonfrontować oferowaną podaż z możliwościami i oczekiwaniami popytu. Pierwsza tego rodzaju giełda powstała w 1531 r. w Antwerpii.

Podsumowanie XLV

- W XVI wieku doszło w Europie do zjawiska rewolucji cen, m.in. wskutek napływu do Europy złota zrabowanego ludom prekolumbijskim.
- Rozwój handlu przyczynił się do powstania gospodarki towarowo-pieniężnej.
- Dualizm w rozwoju Europy polegał na tym, że na zachodzie tworzyły się zręby rozwoju przemysłowego, a na wschodzie kontynentu ugruntowała się przewaga produkcji rolnej w jej pańszczyźnianej formie.
- Akumulacja kapitału spowodowała wytworzenie się systemu nakładczego, będącego pierwotną formą podziału pracy. Kończył się monopol rzemieślników cechowych, którzy tworzyli swoje produkty sami.

- Zgromadzenie wyrobników w jednym miejscu pracy i umieszczenie ich pod ciągłą obserwacją nakładcy oznaczało powstanie nowej formy produkcji – manufaktury.
- Wzrost obrotów handlowych wymusił potrzebę wprowadzenia czeków i banknotów.

3. Gospodarka i społeczeństwo Rzeczypospolitej w XVI wieku

(257) Geneza i istota folwarku szlacheckiego. W drugiej połowie XV i na początku XVI wieku w Polsce znacznie zwiększyło się zapotrzebowanie na zboże i produkty hodowli zwierzęcej. Wiązało się to z rozwojem miast, które zwiększały swój stan zaludnienia. Czynniki te sprzyjały zwiększeniu produkcji zboża przeznaczonego na sprzedaż.

Dążenia szlachty do zwiększenia własnych dochodów rozpoczęły proces tworzenia się w Polsce folwarków szlacheckich. Folwark nie był zjawiskiem nowym. Uprzednio stanowił własne gospodarstwo szlachcica, zapewniając jemu, jego rodzinie i służbie wyżywienie i utrzymanie. Jednakże w XVI stuleciu charakter owego folwarku zasadniczo się zmienił, gdyż stał się on nie tyle źródłem wyżywienia, ile dochodu. Początkowo szlachta powiększała istniejące już wcześniej gospodarstwa przez karczunek lasów i uprawę nieużytków, lecz niedługo później przeszła do zagarniania ziemi chłopskiej i gospodarstw sołtysów. Ponieważ wyraźnie rosły ceny zbóż i mięsa, wzrastała opłacalność produkcji. Dodatkowym bodźcem do tworzenia folwarków był wzrastający od lat 20. XVI wieku eksport polskiego zboża, głównie do Niderlandów, Francji i Anglii. Istotne znaczenie miało również umocnienie się politycznej przewagi szlachty w państwie, co ułatwiało jej swobodę poczynań w zapewnianiu sobie gruntów pod folwarki i całkowitym podporządkowywaniu chłopów. Proces ten ułatwił szlachcie nadany już w czasach Władysława Jagiełły przywilej w Warcie, który zezwalał na wykup przez szlachtę sołectw i doprowadził tym samym do skasowania samorządu wsi i umocnienia władzy pana nad chłopem. Szlachta pragnęła produkować zboże jak najtaniej, by osiągać jak największe zyski. Starała się więc o zapewnienie sobie dostatecznej ilości siły roboczej przez ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi (przywilej piotrkowski z 1496 roku) oraz zwiększenie pańszczyzny (od jednego dnia w tygodniu z łanu kmiecego w początku XVI stulecia do dwu, trzech i więcej dni w końcu tego stulecia).

Folwark szlachecki miał przeciętnie 60-90 ha gruntów uprawnych. Nastawiony był głównie na produkcję zbóż, przy czym większą część powierzchni zajmowało żyto. Poza produkcją roślinną w folwarkach rozwijała się hodowla (bydła, owiec, świń), niekiedy zakładano gorzelnie, warzelnie piwa, młyny i tartaki. Przeważnie na każdy folwark przypadała jedna wieś, której pańszczyźniana ludność pracowała w gospodarstwie szlachcica.

(258) Narastanie poddaństwa chłopów. Zdecydowana większość folwarków oparta była na pracy pańszczyźnianej, czyli przymusowej i darmowej pracy chłopów na gruntach pańskich. Folwarki kościelne wymagały w XV wieku już po kilka dni pracy w tygodniu. Szlachta polska starała się ciągle powiększać tereny folwarczne, a żeby zapewnić sobie ich uprawę, narzucała chłopom coraz wyższy wymiar pańszczyzny i „przypisywała" ich do ziemi. Sejm toruński z 1520 roku uchwalił, że poddanych we wszystkich dobrach obowiązuje pańszczyzna w wysokości co najmniej jednego dnia w tygodniu z jednego łanu ziemi, lecz dodano przy tym, że jeśli w poszczególnych dobrach chłopi pracowali większą liczbę dni w tygodniu, to ta zasada miała obowiązywać nadal. Szlachta ustalała również wymiar dniówki pańszczyzny, np. skoszenie odpowiedniej ilości zboża.

Oprócz pańszczyzny chłopi mieli również inne obciążenia. Nadal płacili czynsze pieniężne, zobowiązani też byli do pewnych świadczeń w naturze, płacili podatki na rzecz państwa i Kościoła. Od XVI wieku utrwaliła się również zasada niewtrącania się państwa w spory między chłopem a panem, który w końcu stał się panem życia i śmierci swoich poddanych. W kolejnych etapach rozwoju systemu folwarcznego wykształciła się zasada potrójnego poddaństwa chłopów:

- poddaństwo osobiste, oznaczające ograniczenie wolności chłopa, czyli przypisanie go do ziemi;
- poddaństwo gruntowe, regulujące prawa chłopa do ziemi, a tym samym narzucające chłopu pańszczyznę, daniny i czynsze;
- poddaństwo sądowe, oddające panu władzę sądową oraz administracyjną nad chłopem.

W 1496 roku szlachta uzyskała szeroki przywilej w Piotrkowie, który przypisywał chłopa do ziemi, zakazując bez zgody pana opuszczania wsi. Tylko jeden kmieć w roku mógł się przenieść do innej wsi i tylko jeden syn chłopski (i to nie jedynak) miał prawo przeprowadzić się do miasta i nauczyć zawodu. Poddaństwo sądowe zapoczątkowane zostało wydanym przez Zygmunta Starego w 1518 roku przywilejem, który wyłączał sprawy między panami i ich poddanymi spod kompetencji sądów królewskich. Poddani różnych panów nie mogli nawet zawierać małżeństw bez ich zgody.

Zwiększający się ucisk ze strony szlachty z czasem spotkał się z oporem ze strony chłopów. Jego najbardziej powszechnym przejawem było zbiegostwo. Chłopi uciekali tam, gdzie widzieli lepsze warunki egzystencji, możliwość uzyskania wolnizny i przejścia na czynsz. Często ucieczkę ułatwiali inni szlachcice, poszukujący siły roboczej do swych gospodarstw. Opór przybierał również inne formy: odmawianie odrabiania pańszczyzny, płacenia czynszów i składania danin, mało wydajna praca, a także jawne formy walki, takie jak bunty, zamachy na okrutnych panów i podpalenia zabudowań dworskich.

Upowszechnienie się folwarku pańszczyźnianego spowodowało zahamowanie rozwoju gospodarstw kmiecych. Spadała zamożność chłopów, zmniejszała się powierzchnia gospodarstw. Wiązało się to również z osłabieniem koniunktury na rynkach europejskich, co doprowadziło do zahamowania zwyżki cen na żywność. Szlachta, by nie dopuścić do zmniejszenia swych dochodów, zwiększała produkcję przez zagarnianie ziemi, z której plony zbierali chłopi. Zwiększała nadal wysokość pańszczyzny, która pod koniec XVII wieku wynosiła 4-5 dni w tygodniu z łanu chłopskiego. Takie działania prowadziły do pogarszania się sytuacji na wsi, pauperyzacji chłopstwa i tym samym ograniczenia kontaktów z miastem. Na kryzys w rolnictwie duży wpływ miały także liczne wojny, jakie Rzeczpospolita prowadziła w XVII wieku.

(259) Skutki gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Rozwój gospodarki zbożowej, mimo efektywnych osiągnięć, prowadził do zjawisk niebezpiecznych dla kraju. Specjalizacja Polski w zakresie produkcji rolnej uzależniła ją od kapitału zagranicznego. Taki sposób gospodarowania doprowadził również do stopniowego uzależnienia chłopów od szlachty oraz do spadku stopy życiowej chłopów. To zaś oznaczało malejące zapotrzebowanie na towary miejskie, a w wielu przypadkach nawet upadek produkcji miejscowej (np. rzemiosło uzależnione zostało niemal jedynie od zamówień szlachty). Kolejnym ujemnym skutkiem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej był ekstensywny charakter produkcji rolnej. Wynikał on z tego, że praca pańszczyźniana, na której opierało się rolnictwo, była pracą przymusową, co oznaczało brak zaangażowania chłopów, którzy nie widzieli w niej dla siebie żadnych korzyści ekonomicznych i materialnych.

Istotnym skutkiem takiej gospodarki były migracje uciekających przed wyzyskiem chłopów, którzy osiedlali się często na terenie Prus, Ukrainy oraz na puszczańskich terenach Mazur. Jedną z form obrony chłopów przed uciskiem stały się również powstania chłopskie, zbrojnie tłumione przez szlachtę.

(260) Handel wewnętrzny i zagraniczny. Znaczny udział w organizowaniu nowych form gospodarki miały miasta. Wzmożenie produkcji rolnej przeznaczonej na zbyt sprzyjało ożywieniu handlu wewnętrznego i zagranicznego. Zacieśniały się więzi gospodarcze między miastem a wsią, gdyż miasta dostarczały niezbędnych środków do zbycia towarów produkowanych w folwarkach. Położone nad spławnymi rzekami starały się korzystnie inwestować fundusze w organizację handlu zbożem, co stwarzało możliwość szybkiego wzbogacenie się ośrodka i stwarzało podstawy do silnej konkurencji pomiędzy poszczególnymi miastami. Intensywny rozwój oparty na wielkim handlu przeżywały takie duże miasta nadwiślańskie, jak Kraków, Sandomierz, Toruń oraz miasta nad Narwią: Pułtusk, Wizna i wiele innych.

W obrocie towarami nadal ogromną rolę odgrywały szlaki lądowe. Na wywozie futer, wołów, barwników, lnu, konopi bogaciły się m.in. Wilno, Grodno, Mohylew, Brześć, Łuck, Pińsk, Przemyśl, Lublin, Łęczyca oraz Kalisz. Ogromnego znaczenia nabrały jarmarki urządzane w miastach 1-2 razy w roku. Trwały one niekiedy kilka tygodni i stawały się zjazdami kupieckimi. Szczególną sławą cieszyły się jarmarki w Krakowie, Lublinie oraz ważny dla handlu ze Wschodem – we Lwowie. Handel krajowy utrudniały jednak cła wewnętrzne, myta oraz prawo składu.

Osobne miejsce wśród miast polskich zajmował Gdańsk, który będąc największym miastem Polski i Litwy, stał się również ośrodkiem handlowym na skalę europejską. Panując nad najlepszą drogą handlową kraju – Wisłą – kontrolował jednocześnie morski szlak na Bałtyku. Bogaci kupcy gdańscy przez swoich przedstawicieli w kraju udzielali kredytów i wypłacali zaliczki szlachcie, przez co kontrolowali nie tylko handel, ale także produkcję zbożową na terenie kraju. Z Gdańska odpływały statki do krajów Europy Zachodniej: Anglii, Niderlandów, Francji, Hiszpanii oraz państw skandynawskich. Wywożono głównie zboże, ale także drewno, miód, len konopie, wełnę, przędzę i futra. Do Polski natomiast napływały towary przemysłowe: wysokogatunkowe sukna, tkaniny, wina, korzenie. Główne korzyści z handlu zagranicznego, oprócz miast pomorskich, czerpały jednak kraje zachodnie. To one bowiem przewoziły towary własnymi statkami i dyktowały ceny. Brak własnej floty handlowej odbijał się więc bardzo poważnie na życiu gospodarczym kraju. Finansowanie przez miasta handlu płodami folwarcznymi oznaczało jednak inwestycje budowlane. Masowo powstawały więc porty rzeczne, spichrze i składy zboża.

(261) Rozwój przetwórstwa. Wzrost gospodarki rolnej prowadził do zwiększenia zapotrzebowania na narzędzia rolnicze. Rozwinęła się m.in. produkcja kos, sierpów, kotłów, pługów, noży itp. Coraz większy popyt na surowce pociągał za sobą konieczność rozbudowy górnictwa, hutnictwa

i innych gałęzi przemysłu. Wzrosło wydobycie żelaza i przeróbka rudy żelaznej. Do głównych ośrodków tej gałęzi przemysłu zaliczyć możemy Zagłębie Staropolskie, powiat sandomierski, okolice Częstochowy, Olkusza, Sącza, Lublina i in. Coraz częstsze były poszukiwania kolorowych metali, szczególnie szlachetnych – złota (w Tatrach i Pieninach) i srebra, zapoczątkowano wydobycie i przeróbkę miedzi (Chęciny), rozwinięto produkcję siarki, piasków kwarcowych dla hut szklanych. Rozwijały się kamieniołomy marmuru w Chęcinach i Dębniku, co wiązało się z rozkwitem wspaniałego budownictwa.

Konieczność zaspokojenia potrzeb społecznych zmuszała do szukania sposobu ulepszania produkcji – zastąpienia pracy ludzkiej pracą mechaniczną przez lepsze niż dotychczas wykorzystanie sił przyrody. Rozpowszechnione zostały młyny wodne, budowano urządzenia mechaniczne do poruszania miechów i młotów kuźniczych. W kopalniach (np. soli w Wieliczce) używano urządzeń mechanicznych poruszanych za pomocą siły zwierzęcej (koni).

Rozwinęły się takie gałęzie gospodarki jak sukiennictwo, produkcja prochu strzelniczego i broni, budownictwo okrętowe (Gdańsk), papiernictwo (szczególnie w Małopolsce) i stojące na wysokim poziomie drukarstwo. Osobną pozycję zajmowało meblarstwo (słynne szafy gdańskie), złotnictwo i zdobnictwo w metalu. Rozwój przemysłu doprowadził do dalszej jego specjalizacji, o czym świadczy m.in. wzrost liczby cechów w miastach.

Oprócz produkcji cechowej w niektórych dziedzinach występowała również forma nakładu. Dysponujący kapitałem kupcy dostarczali rzemieślnikom surowce i narzędzia, odbierali od nich gotowe wyroby, a następnie sprzedawali je z zyskiem. Taki proceder stosowano najczęściej w sukiennictwie i produkcji towarów luksusowych.

(262) Mieszczanie i miasta w XVI wieku. Druga połowa XV wieku i wiek XVI to okres rozkwitu miast w oparciu o rozwijającą się produkcję i handel. Rosła ludność miast, która pod koniec XVI wieku stanowiła prawie ¼ ogółu mieszkańców. Do największych ośrodków, liczących ponad 10 tys. mieszkańców, należały: Gdańsk (ok. 75 tys.), Kraków (28 tys.), Lwów, Warszawa, Elbląg, Toruń, Poznań, Ryga, Królewiec, Wilno. W sumie było około 1000 miast, z czego większość nie miała 1000 mieszkańców. Ludność miejska dzieliła się nadal na trzy grupy: patrycjat, pospólstwo i plebs.

Władzę w mieście sprawował patrycjat, wywodzący się z najbogatszych kupców, powiązanych zarówno z władzą państwową, jak i zagranicznymi wielkimi domami kupieckimi i bankierskimi. Walka pospólstwa, a więc średniego i drobnego mieszczaństwa, o władzę w mieście nie dawała początkowo trwałych rezultatów. Z czasem jednak, mimo pomocy państwa dla przedstawicieli starych władz, patrycjat musiał zrezygnować ze swego monopolu

na sprawowaną władzę. Wprowadzony tak zwany „trzeci porządek" odebrał kontrolę nad polityką finansową dotychczasowym władzom miejskim – radzie i ławie, co zwiększyło liczbę osób decydujących o losach danego miasta. Ze wzrostem gospodarki towarowo-pieniężnej wyodrębniła się w mieście warstwa bogaczy, z drugiej strony stale wzrastała liczba pozbawionej środków do życia biedoty miejskiej. Cechą charakterystyczną miast w XVI wieku była silna polonizacja jej mieszkańców, zwłaszcza patrycjatu. Było związane to z silniejszymi niż dawniej więzami ekonomicznymi z krajem oraz narastającym w społeczeństwie poczuciem odrębności narodowej. W wielu miastach Polski coraz większą rolę odgrywać zaczęli Żydzi, którzy tworzyli własne gminy, a co za tym idzie – własne organizacje samorządowe w miastach – kahały.

(263) Polityka szlachty wobec miast w XV i XVI wieku. Pomyślny rozwój miast i wzrost dobrobytu powodował zazdrość szlachty, która posiadając władzę polityczną w państwie zmierzała do podporządkowania sobie również i miast. Dążyła do zniesienia lub przynajmniej ograniczenia samorządu w miastach, ustanowienia kontroli nad cenami towarów przemysłowych i wprowadzenia na nie niskich cen, a wysokich na własne produkty. Walka pomiędzy szlachtą a miastami toczyła się niemal przez cały XVI wiek na sejmach. W 1505 r. postanowiono, że szlachectwo utraci ten, kto osiądzie w mieście i będzie się trudnił handlem lub rzemiosłem. Na kolejnych sejmach zakazano mieszczanom kupowania, posiadania i dziedziczenia dóbr ziemskich, a ci, którzy je posiadali, musieli się ich pozbyć. Oddano wojewodom i starostom kontrolę nad administracją i finansami miejskimi oraz prawo ustalania cen na towary w mieście. Taka polityka powodowała, że gospodarcze położenie miast z czasem zaczęło się pogarszać. Wzrost pańszczyzny i ubożenie chłopów odcięło miasta od głównych odbiorców towarów miejskich. Zakaz wychodźstwa chłopów ze wsi do miast pozbawił miasta najemnej siły roboczej niezbędnej do rozwoju stosunków kapitalistycznych.

Podsumowanie XLVI

- Dążenia szlachty do zwiększenia własnych dochodów rozpoczęły proces tworzenia się w Polsce folwarków szlacheckich.
- Szlachta pragnęła produkować zboże jak najtaniej, by ciągnąć z produkcji jak największe zyski. Starała się więc o zapewnienie sobie dostatecznej ilości siły roboczej przez ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi oraz przez zwiększenie pańszczyzny.
- W kolejnych etapach rozwoju systemu folwarcznego wykształciła się zasada potrójnego poddaństwa chłopów panom: poddaństwo osobiste, poddaństwo gruntowe oraz poddaństwo sądowe.

- Rozwój gospodarki zbożowej, mimo efektywnych osiągnięć, prowadził do zjawisk ujemnych: uzależnienia gospodarki od kapitału zagranicznego, stopniowego uzależnienia chłopów od szlachty, spadku stopy życiowej chłopów oraz ekstensywnego charakteru produkcji rolnej.
- Wzmożenie produkcji rolnej przeznaczonej na zbyt sprzyjało ożywieniu handlu wewnętrznego i zagranicznego. Zacieśniały się więzi gospodarcze między miastem a wsią, gdyż miasta dostarczały niezbędnych środków do produkcji i zbycia towarów produkowanych w folwarkach.
- Rozwój miast i wzrost dobrobytu powodował zazdrość szlachty, która dążyła do podporządkowania sobie również i miast, m.in. przez zniesienie lub przynajmniej ograniczenie samorządu w miastach i kontrolę nad cenami towarów przemysłowych.

4. Reformacja i reforma Kościoła w Rzeczypospolitej

(264) Rozwój wyznań reformowanych w Polsce. Wraz z kształtowaniem się szlacheckiego programu reform państwowych podnosiły się krytyczne głosy pod adresem Kościoła katolickiego w Polsce. Szlachta na sejmach i sejmikach zaczęła kwestionować przywileje duchowieństwa w sferze podatkowej, sądowej i politycznej. Reformacja w Polsce rozwijała się w swoistych warunkach, bowiem przed pojawieniem się tego ruchu państwo polskie nie było jednolite ani pod względem wyznaniowym, ani etnicznym. Sprzyjało to tolerancji, z jaką potraktowano różne odłamy protestantyzmu. Polska pozostała państwem bez stosów. Swoboda wiary była bowiem częścią swobód wywalczonych przez szlachtę. Tym niemniej, za panowania Zygmunta Starego, nieprzejednanego wroga nowej wiary, reformacja nie poczyniła widocznych postępów.

Luteranizm pojawił się na ziemiach polskich już w latach 20. XVI wieku. Zyskał zwolenników wśród niemieckiej ludności miast Prus Królewskich, Wielkopolski i Śląska. Potęga gospodarcza Gdańska, Torunia i Elbląg sprawiła, że Zygmunt August był zmuszony do rozszerzenia przyznanej im wcześniej autonomii również na sprawy wyznaniowe.

Kalwinizm pojawił się w Polsce na szerszą skalę w latach 50. XVI wieku Zyskał poparcie wśród szlachty polskiej, ale przede wszystkim litewskiej, która masowo przechodziła z prawosławia na kalwinizm. Ten ostatni dla niej wyznaniem szczególnie atrakcyjnym, ze względu na swój demokratyzm i niechęć do władzy centralnej. Świetnie współgrało to z ideami demokracji szlacheckiej. Na kalwinizm przechodzili przedstawiciele wszystkich warstw

szlacheckich, a dom Radziwiłłów – jednego z największych rodów magnackich – należał do czołowych protektorów tego wyznania.

Za ruchem reformacyjnym opowiedziała się szósta część stanu szlacheckiego. Była to jednak elita, kształcona na obcych uniwersytetach i przodująca w walce o egzekucję dóbr i praw. Domagano się udziału duchowieństwa w podatkach na rzecz obrony państwa, zniesienia sądownictwa kościelnego nad świeckimi oraz likwidacji dziesięcin. Na sejmach lat 60. XVI wieku wiele z tych postulatów zostało zrealizowanych, co zahamowało dalszy rozwój reformacji.

Na tle konfliktów dogmatycznych i społecznych doszło w latach 1562-1565 do rozłamu wśród zwolenników kalwinizmu. Powstał Kościół braci polskich – przez przeciwników zwanych arianami – za którymi opowiedziała się znaczna część intelektualnej elity protestantyzmu.

W 1570 roku w Sandomierzu zostało zawarte porozumienie pomiędzy wyznaniami reformowanymi: luteranami, kalwinami oraz braćmi czeskimi (ugoda sandomierska). Nie brali w nim jednak udziału arianie. Intencją była wspólna obrona przed kontrreformacją i zaprzestanie walk między różnymi wyznaniami protestanckimi. Postanowiono uznawać wzajemnie sakramenty oraz kaznodziejów, planowano wspólne synody. Ugodę sandomierską uważa się za najstarszy akt ekumeniczny w Europie. Wykluczenie arian z ugody osłabiło pozycję polskiej reformacji oraz zmniejszyło szanse na stworzenie Kościoła narodowego. Protestantyzm spotkał się z całkowitą niemal obojętnością wśród ludności wiejskiej, zyskał zaś zwolenników w takich miastach Korony, jak Kraków, Poznań czy Lublin.

Na przełomie XVI i XVII wieku doszło w nich jednak do stopniowej likwidacji zborów różnowierców; towarzyszyły temu napady na sklepy, mieszkania, a nawet pogrzeby różnowierców. Pogromy wyznaniowe przebiegały przy całkowitej niemal bierności władz świeckich.

Protestantyzm wpłynął pozytywnie na rozwój polskiej kultury, przyczyniając się m.in. do rozkwitu narodowego piśmiennictwa. Kalwinistą był Mikołaj Rej[203], zwolennikiem arianizmu – czołowy poeta polskiego baroku Jan Andrzej Morsztyn[204]. Towarzyszył temu rozwój drukarń, tłoczących Pismo Święte oraz utwory polemiczne w języku polskim. Różnowiercy stworzyli sieć szkół średnich, z najważniejszymi akademiami braci polskich w Rakowie i braci czeskich w Lesznie oraz gimnazjami luterańskimi w Toruniu i Gdańsku. Różnowiercy stworzyli sieć szkół średnich, z najważ-

[203] Mikołaj Rej (1505-1569) – polski poeta i prozaik renesansowy, teolog ewangelicki, tłumacz, uważany za ojca literatury polskiej.

[204] Jan Andrzej Morsztyn (1621-1693) – polityk, poeta, podskarbi wielki koronny, czołowy przedstawiciel polskiego baroku dworskiego.

niejszymi akademiami braci polskich w Rakowie i braci czeskich w Lesznie oraz gimnazjami luterańskimi w Toruniu i Gdańsku. W Lesznie wykładał wybitny pedagog, propagator powszechnego nauczania i autor elementarza Jan Ámos Komenský[205], należący do sporej rzeszy imigrantów wyznaniowych, którzy jeszcze w I połowie XVII wieku przybywali do Rzeczypospolitej z Czech oraz Niemiec, znajdując w niej bezpieczny azyl. W luterańskich miastach Prus Królewskich stroną szykanowaną była mniejszość katolicka.

(265) U źródeł reformy trydenckiej w Polsce. Pierwsze próby przeciwdziałania szerzeniu się prądów reformacyjnych na ziemiach polskich zostały podjęte przez władze już w 1520 (edykt króla Zygmunta I Starego zakazujący sprowadzania dzieł Marcina Lutra) i 1521 roku (cenzurowanie druków przez rektora Akademii Krakowskiej). Bardzo liczne przechodzenie szlachty i mieszczaństwa na luteranizm, a następnie na kalwinizm i arianizm, wraz z upadkiem morale i poziomu wykształcenia duchowieństwa, sprzyjały idei powołania niezależnego od Rzymu Kościoła narodowego. Opowiedzenie się Zygmunta II Augusta oraz większości członków episkopatu i elity politycznej za wiernością wobec Rzymu zostało potwierdzone w 1564 roku przyjęciem przez sejm postanowień soboru trydenckiego i utworzeniem stałej nuncjatury apostolskiej (1555 rok). Czołową postacią reformy katolickiej w Rzeczypospolitej był zdecydowany przeciwnik luteranizmu, kardynał Stanisław Hozjusz[206].

W II połowie XVI wieku Kościół katolicki w Rzeczypospolitej zaczął odzyskiwać utracone pozycje. W 1577 roku synod prowincjonalny w Piotrkowie przyjął postanowienia trydenckie jako obowiązujące we wszystkich diecezjach polskich.

Reforma katolicka znalazła odbicie w trzech dziedzinach:

- w odnowie wewnętrznej struktur kościelnych (zakładanie seminariów duchownych, dyscyplinowanie kleru, nowe księgi liturgiczne i kodyfikacja prawa kościelnego), połączonej z wprowadzaniem nowych form pobożności (kult maryjny i eucharystyczny, sodalicje, bractwa);
- w walce o odzyskanie wiernych, którzy przeszli na protestantyzm, przez kształcenie młodzieży niekatolickiej w szkołach jezuickich, przez

[205] Jan Ámos Komenský (1592-1670) – czeski pedagog, filozof, reformator protestancki, senior generalny braci czeskich w latach 1648-1670, w latach 1628-1656 mieszkał w Polsce (w Lesznie i Elblągu).

[206] Stanisław Hozjusz (1504-1579) – biskup warmiński, wybitny przedstawiciel potrydenckiego duchowieństwa. Przewodniczył końcowym obradom soboru trydenckiego i wdrażał jego reformy na gruncie polskim. W 1564 r. sprowadził do Polski zakon jezuitów, którzy szybko stali się główną siła reformującą katolicyzm. Założył w Braniewie pierwsze kolegium jezuickie (*Collegium Hosianum*). Był nawet wysuwany jako kandydat na papieża.

propagandę religijną (dzieła literackie i druki polemiczne) oraz naciski polityczne;
- w unii Kościoła katolickiego i prawosławia w Rzeczypospolitej, otwierającej drogę wpływom katolickim na Rusi.

(266) Konfederacja warszawska i jej znaczenie. Zwieńczeniem starań politycznych szlachty podjętych w czasie panowania Zygmunta Augusta, o pokojowe rozwiązywanie konfliktów wyznaniowych, była konfederacja warszawska, uchwalona i podpisana w 1573 roku. Utrzymanie pokoju wyznaniowego było istotne dla kształtowania się w tym czasie podstaw demokracji szlacheckiej, w myśl których istotniejszą przepustką do działalności publicznej było samo szlachectwo, a nie wyznanie. Obawiano się również, że niesnaski wyznaniowe mogą wzmocnić pozycję króla jako arbitra, i to nie tylko w sporach konfesyjnych. Dodatkową zachętą dla solidarności szlacheckiej były przykłady nietolerancji i zaburzeń wyznaniowych w Europie.

Akt konfederacji warszawskiej uchwalono w czasie sejmu konwokacyjnego, mającego przygotować zasady elekcji, który przekształcił się w sejm skonfederowany (wytyczając zasadę, że konfederacje sejmowe podejmują decyzję większością głosów). Oprócz klauzul wyznaniowych akt ustalał szereg szczegółowych zasad prawnych na czas bezkrólewia.

Tekst konfederacji warszawskiej mówi o zachowaniu „pokoju pospolitego" pomiędzy ludźmi różnymi „w wierze i nabożeństwie" na czas bezkrólewia i elekcji, z czego potem wyprowadzano ogólną zasadę prawną. Dokument zapowiada surowe kary dla tych, którzy naruszaliby pokój religijny, ze względów wyznaniowych ograniczali w jakikolwiek sposób wolności szlacheckie albo w celu prześladowań używaliby instrumentów władzy. Wyraźnie mówi się o *dissidentes de religione* („różnych w wierze"), jako o katolikach z jednej i protestantach z drugiej strony. Pod koniec XVI wieku do konfederacji warszawskiej zaczęli odwoływać się także prawosławni, choć uchwała dotyczyła tylko rozchodzących się w wyniku reformacji Kościołów zachodnich.

Po 1573 roku protestanci zabiegali bezskutecznie o proces konfederacji, czyli uchwalenie aktów wykonawczych do konfederacji warszawskiej. Po 1632 roku były one definitywnie nierealne. Na tle ustawodawstwa wyznaniowego w innych krajach w Europie XVI i XVII stulecia konfederacja warszawska to dokument wyjątkowy.

Konfederacja warszawska była jednym z pierwszych w Europie aktów szerokiej tolerancji religijnej. Polska stała się azylem dla tych odłamów protestantyzmu, których nie tolerowały panujące w ich krajach ojczystych kościoły protestanckie albo władza katolicka.

(267) Unia brzeska i jej skutki. W 1596 roku dokonało się połączenie Kościoła prawosławnego z Kościołem rzymskokatolickim w Rzeczypospolitej, co dało początek obrządkowi greckokatolickiemu. Część duchownych i wyznawców prawosławia uznała papieża za głowę swego Kościoła, przyjęła wszystkie dogmaty katolickie, zachowała jednak własną liturgię, kalendarz juliański, hierarchię kościelną, małżeństwa księży oraz dużą samodzielność w administracji. Mimo unii hierarchowie Kościoła greckokatolickiego nie zostali dopuszczenie do urzędów senatorskich. Prawosławie uważa unię brzeską za zdradę i rozbicie jedności, natomiast Kościół rzymskokatolicki za ważną próbę odbudowy jedności Kościoła. W XIX i XX wieku Kościół greckokatolicki w granicach dawnej Rzeczypospolitej nabrał charakteru narodowego wyznania Ukraińców.

Zdecydowanym przeciwnikiem reformacji był w XVII wieku Zygmunt III Waza[207], pozostający pod silnym wpływem jezuitów, z Piotrem Skargą[208] – wybitnym mówcą – na czele. Kościołowi udało się dopiero w 1658 roku przekreślić postanowienia konfederacji warszawskiej: sejm skazał braci polskich na banicję, czyli wygnanie, oraz zabronił, pod karą śmierci, jakiegokolwiek odstępstwa od katolicyzmu.

Podsumowanie XLVII

- Reformacja w Polsce rozwijała się w swoistych warunkach, bowiem przed pojawieniem się tego ruchu państwo polskie nie było jednolite ani pod względem wyznaniowym, ani etnicznym. Sprzyjało to tolerancji, z jaką potraktowano różne odłamy protestantyzmu.
- Luteranizm w Polsce zyskał zwolenników wśród niemieckiej ludności miast Prus Królewskich, Wielkopolski i Śląska, natomiast kalwinizm – wśród szlachty polskiej, ale przede wszystkim litewskiej, która masowo przechodziła z prawosławia na kalwinizm.
- Na tle konfliktów dogmatycznych i społecznych doszło do rozłamu wśród zwolenników kalwinizmu. Powstał Kościół braci polskich (arianie), za którymi opowiedziała się znaczna część intelektualnej elity protestantyzmu.
- Opowiedzenie się Zygmunta II Augusta oraz większości członków episkopatu i elity politycznej za wiernością wobec Rzymu zostało potwier-

[207] Zygmunt III Waza (1566-1632) – król Szwecji w latach 1592-1599, tytularny król Szwecji w latach 1599-1632, król Polski w latach 1587-1632, syn króla szwedzkiego Jana III Wazy i polskiej królewny Katarzyny Jagiellonki.

[208] Piotr Skarga (1536-1612) – polski jezuita, teolog, pisarz i nadworny kaznodzieja Zygmunta III Wazy, czołowy przedstawiciel kontrreformacji w Polsce, pierwszy rektor Uniwersytetu Wileńskiego.

dzone przyjęciem przez sejm postanowień soboru trydenckiego i utworzeniem stałej nuncjatury apostolskiej.
- Reforma katolicka znalazła odbicie w trzech zasadniczych dziedzinach: w odnowie wewnętrznej struktur kościelnych, w walce o odzyskanie wiernych oraz w unii Kościoła katolickiego i prawosławia w Rzeczypospolitej.
- Zwieńczeniem starań politycznych szlachty w czasie panowania Zygmunta Augusta o pokojowe rozwiązywanie konfliktów wyznaniowych była konfederacja warszawska, uchwalona i podpisana w 1573 roku.
- W 1596 roku w Rzeczypospolitej dokonało się połączenie Kościoła prawosławnego z Kościołem rzymskokatolickim, co dało początek obrządkowi greckokatolickiemu.

5. Kultura Polski Złotego Wieku

(268) Recepcja idei odrodzeniowych w Polsce. Polski humanizm i Odrodzenie, korzystając z osiągnięć ówczesnej kultury europejskiej, zrodziły się z polskich potrzeb i nabrały narodowego charakteru. Nowe prądy objęły znacznie szersze w porównaniu ze średniowieczem warstwy społeczne: nie tylko uczonych czy bogatych posiadaczy ziemskich, ale i licznych przedstawicieli drobnej szlachty, mieszczaństwa, a nawet niekiedy chłopów. Nowa idea, rozwijana przez myślicieli obcych i polskich, kształtowała odmienny stosunek do życia i jego przejawów, stawiając w centrum zainteresowań człowieka i jego działalność. Ludzie pozbywali się średniowiecznej obsesji śmierci, poszukując trwałych wartości i piękna w życiu doczesnym przez działalność na polu nauki i sztuki. Renesansowe wzory napływały do Polski z dwóch stron. Z Włoch i krajów południowoniemieckich, oraz z północy, gdzie włoski renesans przetworzony został przez artystów niderlandzkich. Ten drugi kierunek rozwinął się przede wszystkim w północnej Polsce.

(269) Ośrodki kultury w XVI wieku. Głównym ośrodkiem polskiego renesansu był oczywiście Kraków. Dzięki swoim kontaktom handlowym miasto było powiązane z wielkimi ośrodkami kultury na zachodzie Europy. Szczególne zasługi w propagowaniu nowych osiągnięć w nauce, a także myśli społecznej i politycznej, miała Akademia Krakowska. Jej profesorowie brali czynny udział w życiu politycznym kraju, reprezentowali Rzeczypospolitą na zjazdach międzynarodowych, rozwijali naukę polską, głosząc postępowe poglądy. Obok uniwersytetu szczególną rolę w krzewieniu nowych prądów odgrywał dwór królewski. Podobnie jak w Akademii, ścierali się tu

przedstawiciele nowych, postępowych kierunków z przedstawicielami starego teologicznego poglądu na świat. Zwyciężali przedstawiciele kierunku humanistycznego, którzy reprezentowali program centralizacji państwa oraz wzmocnienia władzy królewskiej. Czasy Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta zostały nazwane Złotym Wiekiem kultury polskiej. Jagiellonowie byli mecenasami pisarzy, poetów, muzyków, a także sprowadzanych z Włoch architektów i rzeźbiarzy. Obok dworu królewskiego olbrzymią rolę w tworzeniu nowej, narodowej kultury odegrała szlachta i mieszczaństwo. Wśród miast przede wszystkim wyróżniał się Kraków. Powstawały w nim już od końca XV wieku, na wzór miast włoskich, koła naukowe humanistów. W dyskusjach krytykowano istniejące stosunki feudalne, kształtowano postępowe poglądy, domagano się reform, ostro występowano przeciwko egoistycznej szlacheckiej polityce upośledzenia mieszczaństwa i chłopów. Walcząc o reformy w państwie, o język narodowy, o kościół narodowy, szlachta i mieszczanie zrywali z wszechwładnie panującą łaciną i w publicystyce i pismach polemicznych przechodzili do piśmiennictwa w języku polskim. Szybszemu rozwojowi kultury sprzyjał wynalazek druku. Pierwsza drukarnia została założona w Krakowie już w latach 70. XV wieku i chociaż funkcjonowała krótko, to utorowała drogę następnym. Ogółem w Rzeczypospolitej w XVI wieku istniało aż 87 oficyn wydawniczych.

(270) Oświata i nauka. Od połowy XV do początku XVI wieku na ziemiach polskich nadal rozwijało się szkolnictwo parafialne. Mimo że kierowało nim duchowieństwo, to zakres i treść nauki uwzględniały również potrzeby życia świeckiego. Wyraźnie było widać zmiany wywołane wpływem reformacji. Zahamowane zostało tempo rozwoju szkolnictwa parafialnego, powstawały natomiast szkoły wyznań reformacyjnych. Gimnazja kalwińskie w Pińczowie (później ariańskie), Krakowie, Lewartowie (dziś: Lubartów) oraz luterańskie w Gdańsku, Elblągu, Toruniu, Wschowie, Rawiczu i inne stały się w XVI wieku promieniującymi ośrodkami kultury. Świeckie szkoły średnie zakładały także miasta (np. Gdańsk, Toruń).

Odrodzenie, zarówno w Polsce, jak w całej Europie, przyniosło kolosalny przewrót w zakresie nauki. Postęp techniczny, jaki dokonał się w XVI wieku w różnych dziedzinach życia, przyspieszył rozwój nauk przyrodniczych, humanistycznych i ścisłych, m.in. kartografii, geologii, etnografii medycyny, matematyki i astronomii oraz nauki o języku polskim. Wśród uczonych wymienić należy przede wszystkim twórcę nowożytnej wiedzy o wszechświecie, Mikołaja Kopernika. Wszechstronnie wykształcony, działający na polu astronomii, ekonomii, polityki, literatury pięknej i medycyny, swym działem *De revolutionibus orbium coelestium* (1543 rok), otworzył nową epokę w dziejach myśli naukowej.

(271) Myśl społeczno-polityczna. Rozpowszechnione w Europie zainteresowanie państwem i jego działalnością przejawiło się w licznych pracach polskich myślicieli i wydawców norm prawnych. Największym osiągnięciem nauk politycznych stało się wydanie w 1551 roku dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1503-1572) *O naprawie Rzeczypospolitej (Commentariorum de republica emendanda)*. W 5 księgach swojego dzieła autor przeprowadził analizę sytuacji w zakresie obyczajów społecznych, prawa, wojny, Kościoła i szkolnictwa. Modrzewski wysuwał konkretny, opracowany w szczegółach program szerokich reform społecznych i politycznych państwa polskiego. Godził on w feudalną hierarchię społeczną, w istniejący w Polsce ustrój społeczny i polityczny. Występując przeciwko istniejącej nierówności społecznej demaskował chciwość szlachty i żądzę władzy. Rozważania Modrzewskiego doprowadziły do wniosku wyprzedzającego o parę wieków postępową myśl, że wszyscy ludzie powinni być równi w obliczu prawa i że szlachectwo winno być skutkiem zasług społecznych. W księdze *O wojnie* Modrzewski opracował nowe zasady stosunków międzynarodowych, oparte na pokojowym rozstrzyganiu spornych spraw. Potępiając wojny zaczepne, domagał się zabezpieczenia granic państwa, dopuszczał bowiem możliwość wojny obronnej, do której kraj powinien być starannie przygotowany. Podkreślał konieczność reorganizacji skarbu i armii państwa.

Nieco niższy poziom publicystyki reprezentował Stanisław Orzechowski (1513-1566), który w swych utworach przedstawiał samowładztwo szlachty. Był autorem twierdzenia, że Rzeczpospolita „to rycerstwo polskie z radą koronną". Jak się okazało, to twierdzenie było słuszne przez następnych 200 lat.

(272) Rozkwit polszczyzny w literaturze. Odrodzenie polskie obfituje przede wszystkim w dzieła licznych sławnych pisarzy. Należy przede wszystkim wspomnieć o ojcu narodowej polskiej literatury, Mikołaju Reju z Nagłowic. Jego *Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem* zawiera ostrą krytykę stosunków społecznych panujących w szesnastowiecznej Polsce. Do grona sławnych ludzi epoki należą również: reprezentant dworskiej humanistycznej poezji łacińskiej Klemens Janicki (1516-1543), autor filozoficznych opowieści Biernat z Lublina (1465-1529) oraz żyjący już nieco później słynny kaznodzieja Piotr Skarga. Szczytowym osiągnięciem literackim XVI wieku jest jednak twórczość Jana Kochanowskiego (1530-1584). Poeta z Czarnolasu we wszystkich swoich utworach, począwszy od żartobliwych *Fraszek* (świetnie ukazujących środowisko i czasy), poprzez *Pieśń świętojańską o Sobótce* (chwalącą uroki wsi polskiej), aż do bolesnych *Trenów* oraz *Odprawy posłów greckich* (pełne aktualnych, związanych z walką o reformę państwa akcentów), dotyka ważkich spraw człowieka epoki renesansu. A przy tym posługuje się piękną, bogatą polszczyzną.

(273) Architektura i sztuka. W architekturze nowym wzorem do naśladowania był Zamek Królewski na Wawelu, przebudowany w latach 1507-1536 przez Franciszka Florentczyka (?-1516), Bartłomieja Berecci (1480-1537), Jana Marię Padovano (1493-1574) i innych artystów, który stał się niemal symbolem polskiego renesansu. Największą nowością na polskim gruncie było wprowadzenie kolumnowych krużganków wokół czworobocznego dziedzińca i szerokich, trójskrzydłowych okien przepuszczających dużo światła. Wnętrza zamkowe zostały ozdobione rzeźbionymi stropami oraz malowidłami ściennymi, przedstawiającymi chwałę wojenną oręża polskiego i sceny mitologiczne. Szczególną sławą cieszyły się zamówione dla króla polskiego i sprowadzone z Niderlandów arrasy (350 sztuk), ze scenami mitologicznymi, biblijnymi oraz obyczajowymi. Jeden z okazalszych fragmentów Wawelu stanowi dobudowana do katedry Kaplica Zygmuntowska. Była ona pomyślana jako monumentalne mauzoleum. Tutaj spoczęły prochy dwu ostatnich Jagiellonów – Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, którzy położyli szczególne zasługi w rozwoju polskiego renesansu. Na zewnątrz kaplicę cechuje wyjątkowego kształtu kopuła, kryta złotą łuską.

Za przykładem monarszym szli liczni magnaci-humaniści. W następnych dziesięcioleciach na wzór Wawelu powstawały więc piękne, renesansowe zamki i pałace, jak choćby w Pieskowej Skale, Tęczynie, Krasiczynie czy Baranowie. Wznoszono okazałe mauzolea z pomnikami nagrobnymi i bogato zdobionymi płytami, wychwalającymi ród i osobę fundatora.

Nie szczędziło grosza na mecenat również bogate mieszczaństwo. Wspaniałe ratusze w Poznaniu, Sandomierzu, Tarnowie, Chełmnie, Gdańsku, Wrocławiu i innych miastach świadczą o przezwyciężaniu gotyckich form, a zarazem o bogactwie miast. Klasycznym przykładem renesansowego miasta był założony w 1580 roku. Zamość, z kwadratowym rynkiem, ratuszem oraz potężnymi fortyfikacjami. W nowym stylu wznoszono również kamienice mieszczańskie i mury obronne. Bogato zdobione renesansowe domy mieszczańskie zachowały się do dziś w wielu miastach, m.in. we Wrocławiu, Krakowie, Kazimierzu Dolnym, Gdańsku. Miały one bogato zdobione portale oraz fasady, często zwieńczone attykami.

Obok architektury rozwijała się rzeźba, stanowiąca nieodzowny element wznoszonych w tym czasie pałaców i innych budowli. Jej szczególny rozkwit wiąże się z modą stawiania ozdobnych, monumentalnych nagrobków, mających na wieki uchronić przed zapomnieniem nazwiska fundatorów.

Nowe prądy przenikały również do malarstwa. Nowością było tu pojawienie się, obok tematyki kościelnej, motywów świeckich. W szczególności rozwijał się portret, polichromia i freski o tematyce batalistycznej i historycznej. Do doskonałości doprowadzono malarstwo miniaturowe. W początkach XVI wieku nieznany krakowski artysta zilustrował na zamówienie pisarza

miejskiego Baltazara Behema(ok. 1450-1508) księgę praw i przywilejów miasta. Tak powstał wspaniały zbiór miniatur o tematyce związanej z życiem współczesnego mieszczaństwa, zwany *Kodeksem Behema*. Najwybitniejszym reprezentantem renesansowego malarstwa polskiego był miniaturzysta, a zarazem twórca polichromii w klasztorze cystersów w Mogile – Stanisław Samostrzelnik (1490-1541). Na okres odrodzenia przypada również rozwój muzyki. Znaczny wpływ wywarły na nią polskie motywy ludowe. Jej popularyzatorami byli zwykle wędrowni śpiewacy. Oprócz muzyki ludowej rozwijała się muzyka dworska i mieszczańska. Dużą rolę w życiu towarzyskim epoki odgrywał taniec, zarówno dworski, jak mieszczański i chłopski. Na dworze wawelskim istniała kapela królewska oraz zespoły chóralne. Popularność zyskały instrumenty smyczkowe, lutnie oraz różnej wielkości flety proste. Najwybitniejszymi kompozytorami polskimi w XVI wieku byli: Wacław z Szamotuł (1520-1560) i Mikołaj Gomółka (1535-1600) – autor około 150 utworów chóralnych oraz *Melodii na psałterz polski,* pisanych do tekstów Jana Kochanowskiego.

Podsumowanie XLVIII

- Polski humanizm i odrodzenie zrodziły się z polskich potrzeb i nabrały narodowego charakteru. Nowe prądy objęły nie tylko uczonych czy bogatych posiadaczy ziemskich, ale i licznych przedstawicieli drobnej szlachty, mieszczaństwa, a nawet niekiedy chłopów.
- Głównym ośrodkiem polskiego renesansu był Kraków, a szczególne zasługi w propagowaniu nowych osiągnięć w nauce, myśli społecznej i politycznej miała Akademia Krakowska.
- Na wzór miast włoskich od końca XV wieku powstawały koła naukowe humanistów. W dyskusjach krytykowano istniejące stosunki feudalne, domagano się reform, ostro występowano przeciwko egoistycznej polityce szlachty.
- Nadal na ziemiach polskich rozwijało się szkolnictwo parafialne. Mimo że kierowało nim duchowieństwo, to zakres i treść nauki uwzględniały również potrzeby życia świeckiego.
- Rozpowszechnione w Europie zainteresowanie państwem i jego działalnością przejawiło się w licznych pracach polskich myślicieli. Największym osiągnięciem nauk politycznych stało się dzieło A.F. Modrzewskiego *O naprawie Rzeczypospolitej.*
- Odrodzenie polskie obfituje w licznych sławnych pisarzy, wśród których prym wiodą Mikołaj Rej i Jan Kochanowski.
- W architekturze nowym wzorem do naśladowania był Zamek Królewski na Wawelu, który stał się niemal symbolem polskiego renesansu.

- Nowe prądy przenikały również do malarstwa polskiego. Nowością było pojawienie się, obok tematyki kościelnej, motywów świeckich. W szczególności rozwijał się portret, polichromia i freski o tematyce batalistycznej i historycznej.

6. Początki Rzeczypospolitej Obojga Narodów

(274) Rzeczpospolita – kraj wielu narodów i religii. W 1569 roku Polska i Litwa zawarły unię w Lublinie, tworząc wspólny organizm państwowy – Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Wliczając sporny obszar Inflant obejmowała ona powierzchnię powyżej 800 tys. km^2 i swoją rozległością w Europie ustępowała tylko państwo moskiewskiemu. Teren Rzeczypospolitej zamieszkiwało ponad 8 mln mieszkańców, z czego jedynie około 40% stanowiła ludność etnicznie polska. Drugie miejsce – ponad 20% wszystkich mieszkańców – zajmowała ludność ruska (rosyjska, ukraińska, białoruska). Kilkanaście procent mieszkańców Rzeczypospolitej stanowili Litwini, około 10% – Niemcy, około 5% – Żydzi. Resztę stanowili Łotysze, Ormianie, Tatarzy, Szkoci i inne drobniejsze grupy etniczne. Po zwycięskich wojnach z Rosją w XVII wieku obszar państwa wzrósł do 990 tys. km^2, a ludność – do 10 mln. Taki stan trwał jednak bardzo krótko. Zróżnicowanie narodowościowe Rzeczypospolitej szło w parze ze strukturą religijną. Ludność ruska w dużej części wyznawała prawosławie, ludność niemiecka – luteranizm. Liczni byli również wyznawcy kalwinizmu, religii mojżeszowej, bracia polscy, a także wyznawcy islamu.

Państwo wielonarodowościowe nie było także jednolite społecznie. Niemal 10% ogółu całej ludności stanowiła szlachta. Najliczniej, bo w ponad 20% zamieszkiwała ona Mazowsze W porównaniu z innymi krajami europejskimi był to odsetek olbrzymi. W większości państw wynosił on około 1%. Około 70% ludności stanowili chłopi, którzy podlegali w tym czasie silnym procesom różnicującym ich społecznie. Niemal 20% ludności stanowili mieszczanie. Jednak wielu przedstawicieli tego stanu zajmowało się rolnictwem, nierzadko też byli zmuszani do odrabiania pańszczyzny. Wynikało to stąd, że ponad 800 miast Rzeczypospolitej stanowiły małe osady, liczące zaledwie kilkuset mieszkańców.

(275) Sejm konwokacyjny. Gdy w 1572 roku wygasła na Zygmuncie Auguście dynastia Jagiellonów, przed Polską stanął problem opracowania sposobu wyboru kolejnych władców. Rozgorzała walka pomiędzy średnią

szlachtą, która dążyła do reorganizacji władzy państwowej, a magnaterią zmierzającą do ograniczenia władzy królewskiej i umocnienia własnych pozycji. Obóz szlachecki stał na stanowisku, że to członkowie izby poselskiej, jako przedstawiciele narodu, powołani są do wyboru króla. Uważali, że w czasie bezkrólewia kompetencje króla powinien przejąć marszałek wielki koronny. Wyższe duchowieństwo oraz większość magnatów domagała się, aby król wybierany był przez senat, co oddałoby władzę w ich ręce. Na stanowisku *interrexa*, czyli pełniącego władzę w okresie bezkrólewia, widzieli prymasa Polski. Przygotowaniem do elekcji zajął się zwołany przez prymasa sejm konwokacyjny.

Wtedy też postanowiono na nim, że:

- funkcje królewskie w okresie bezkrólewia, czyli stanowisko *interrexa,* będzie sprawował prymas;
- elekcje będą się odbywać według zasady *viritim* (mąż w męża, czyli cała szlachta dokonuje wyboru króla);
- miejscem elekcji będzie Warszawa;
- głosowanie będzie się odbywać województwami;
- zjazdy i sejmy w czasie bezkrólewia będzie zwoływał prymas, on też będzie prowadził elekcję; wynik elekcji miał ogłaszać marszałek wielki koronny.

Wolne elekcje umożliwiały wykorzystywanie słabych gospodarczo mas szlacheckich, powodowały wewnętrzne osłabienie państwa i walki pomiędzy rywalizującymi rodami magnackimi. Ułatwiało to mieszanie się obcych państw w wewnętrzne sprawy Polski i prowadziło do demoralizacji na skutek powszechnie stosowanego przekupstwa. Takie ustalenia dawały szlachcie możliwość wybierania przychylnego sobie władcy i negocjowania z kandydatami do tronu warunków przejęcia przez nich władzy.

(276) Pierwsza wolna elekcja. Elekcja, która odbyła się w 1573 roku, stała się miejscem przetargów i rozgrywek politycznych, przy czym zostały do tego wciągnięte różne mocarstwa europejskie. O tron polski ubiegały się przede wszystkim ówczesne potęgi europejskie: Habsburgowie i Francja. Papież, duchowieństwo i znaczna część magnaterii wysunęli kandydaturę arcyksięcia Ernesta Habsburga[209], syna cesarza Maksymiliana II[210]. Przeciwko Ernestowi (Rdestowi, jak go pogardliwie nazywano), którego zwycięstwo oznaczałoby wzrost roli Kościoła i magnaterii, wystąpiła szlachta. Część tego

[209] Ernest Habsburg (1553-1595) – syn cesarza Maksymiliana II Habsburga, arcyksiążę Austrii, dwukrotny kandydat do tronu polskiego.

[210] Maksymilian II Habsburg (1527-1576) – król Czech od 1562 r., król Węgier od 1563 r., cesarz od 1564 r.

stanu poparła kandydaturę cara Iwana IV Groźnego. Kandydatury: szwedzka – Jana III Wazy[211] i siedmiogrodzka – Stefana Batorego[212] miały mniejsze szanse. Byli również i tacy, którzy uważali, że królem Polski powinien być wyłącznie Polak. Nie wskazywali oni jednak żadnej osoby, toteż ich kandydaturę określano jako króla „Piasta". W rezultacie królem Polski został brat francuskiego monarchy, Karola IX – Henryk Walezy[213]. Koronacja odbyła się na Wawelu w 1574 roku.

(277) Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*. Przy objęciu tronu szlachta postawiła Henrykowi warunki, tzw. *pacta conventa* i tzw. artykuły henrykowskie, zawierające szereg zobowiązań, których przyjęcie i zaprzysiężenie było warunkiem uzyskania przez niego korony. Artykuły henrykowskie miały charakter praw zasadniczych, gdyż zawierały przepisy dotyczące podstaw ustroju państwa. Król zobowiązał się do utrzymania elekcyjności tronu i zwoływania co dwa lata sejmu. Izba Poselska i Senat miał sprawować kontrolę nad polityką wewnętrzną i zagraniczną Rzeczypospolitej. Potwierdzona została możliwość wypowiadania królowi posłuszeństwa w przypadku łamania przez niego praw. Artykuły były więc kolejnym, ważnym krokiem w decentralizacji państwa.

Pacta conventa zawierały natomiast szereg zobowiązań osobistych króla: Henryk Walezy miał m.in. na własny koszt wybudować flotę na Bałtyku, spłacić długi państwowe Zygmunta Augusta, wykształcić określoną liczbę młodzieży za granicą;

Pacta conventa, których treść ulegała zmianom w zależności od osoby wybranego króla oraz artykuły henrykowskie, które były niezamierzone, przedstawiano odtąd do zatwierdzenia każdemu nowo obranemu królowi. Taka procedura spowodowała, że w okresach bezkrólewia przyjęty został stały porządek zwoływanych sejmów: konwokacyjnego, na którym określano czas i miejsce elekcji, elekcyjnego, na którym wybierano króla, i koronacyjnego, na którym król-elekt zaprzysięgał przywileje.

W tym czasie, gdy w zachodniej Europie tworzyły się wielkie monarchie absolutne, w Polsce władza królewska ulegała silnemu ograniczeniu, co uniemożliwiało centralizację państwa. Kilkumiesięczne rządy Henryka Walezego nie doprowadziły w tej dziedzinie do żadnych zmian. Walka pomiędzy zwaśnionym społeczeństwem wzmogła się, gdy na wieść o śmierci brata, króla Francji – Karola IX, Henryk potajemnie uciekł z Polski do swojej

---

[211] Jan III Waza (1537-1592) – król Szwecji w latach 1569-1592.

[212] Stefan Batory (1533-1586) – książę Siedmiogrodzki od 1571 r., król Polski od 1576 r., ożeniony z Anną Jagiellonką.

[213] Henryk Walezy (1551-1589) – ostatni z francuskiej linii Walezjuszów, książę Orleanu, pierwszy elekcyjny król Polski w latach 1573-1574, od 1574 r. król Francji jako Henryk III.

ojczyzny. Długotrwałe bezkrólewie odbiło się ujemnie na bezpieczeństwie granic Rzeczypospolitej, zagrożonych ekspansją Iwana Groźnego.

(278) Polityka wewnętrzna Stefana Batorego. W 1576 roku doszło do kolejnej elekcji. Na polu elekcyjnym starli się tym razem zwolennicy cesarza Maksymiliana II Habsburga i wojewody siedmiogrodzkiego Stefana Batorego, któremu za żonę wyznaczono ostatnią z domu Jagiellonów, siostrę Zygmunta Augusta – Annę[214]. Spór rozwiązała zdecydowana postawa Batorego, który szybko przybył do Polski i koronował się w Krakowie na króla.

Stanowisko nowego władcy było poważnie osłabione silną opozycją wewnętrzną, reprezentowaną szczególnie przez najsilniejszy ośrodek gospodarczy w Królestwie, tzn. Gdańsk. Nieuznanie przez Gdańszczan koronacji Batorego doprowadziło do trwającego dziesięć miesięcy oblężenia miasta przez wojska królewskie oraz do represji gospodarczych, zwanych wojną gdańską. Zakończyła się ona kompromisem polegającym na tym, że Gdańszczanie uznali Batorego królem i zapłacili odszkodowania, w zamian za to król skasował wydane przez Zygmunta Augusta statuty ograniczające uprawnienia Gdańska.

Jednym z głównych wydarzeń okresu panowania Stefana Batorego było utworzenie w 1578 roku Trybunału Koronnego – sądu apelacyjnego, który na oddzielnych dla Małopolski i Wielkopolski sesjach miał rozstrzygać sprawy związane z odwołaniami od sądów niższych instancji. W skład Trybunału wchodzili deputaci, wybierani przez szlachtę na specjalnych sejmikach. Ponieważ poprzednio wszystkie apelacje kierowano bezpośrednio przed sąd królewski, możemy uznać, że ustanowienie Trybunału Koronnego (w 1581 roku Trybunału Litewskiego) było kolejnym wielkim krokiem do wzmocnienia pozycji szlachty w państwie.

Panowanie Stefana Batorego upływało pod znakiem podporządkowywania stosunków wewnętrznych celom polityki zagranicznej. Król interesował się kwestią morską, miastami, zarządem królewszczyzn o tyle tylko, o ile potrzebne to było do zabezpieczenia potrzeb skarbowych. Starał się również wzmocnić swą władzę, a jako swego głównego przeciwnika traktował sejm szlachecki. Poparcia zaś szukał przede wszystkim w różnych ugrupowaniach senatorskich, zwłaszcza w nowej magnaterii.

W dobie panowania króla Stefana Batorego ważną rolę w państwie odgrywał Jan Zamoyski[215]. Ten średnio zamożny początkowo szlachcic

---

[214] Anna Jagiellonka (1523-1596) – król Polski od 1575 r., córka Zygmunta Starego i Bony Sforzy, żona Stefana Batorego.

[215] Jan Zamoyski (1542-1605) – kanclerz wielki koronny od 1578 r., hetman wielki koronny od 1581 r., polityk i wódz polski, bliski współpracownik Stefana Batorego.

doszedł do najwyższych w państwie dostojeństw i magnackiej fortuny. Wszechstronnie wykształcony, był sekretarzem Zygmunta Augusta, trybunem szlacheckim w okresie pierwszego bezkrólewia, od 1576 roku podkanclerzym koronnym, a od 1578 – kanclerzem. W 1581 roku został hetmanem wielkim (pierwszym, który otrzymał tę godność dożywotnio), odznaczył się jako wódz-organizator w wojnie z Moskwą w latach 1580-1581. Pobił pod Byczyną arcyksięcia Maksymiliana[216], czym zakończył wojnę o tron polski w roku 1588, a w roku 1602 zdobył w walce ze Szwecją Estonię. W latach 1578-1581 rozpoczął budowę stolicy swych majątków, czyli Zamościa, który stał się jedną z najpotężniejszych twierdz Rzeczypospolitej.

(279) Organizacja państwa po unii lubelskiej. Na czele państwa stał król, będący jednocześnie wielkim księciem litewskim. W czasach jagiellońskich władza króla była silna, słabszą pozycję mieli władcy elekcyjni, ograniczeni przez artykuły henrykowskie, *pacta conventa* i pozycję magnatów. Próby wzmocnienia pozycji króla, jakie w XVII wieku podjęli Władysław IV[217] i Jan Kazimierz[218], nie powiodły się na skutek sprzeciwu szlachty. Do kompetencji króla należało zwoływanie i rozwiązywanie sejmu, zgłaszanie inicjatywy ustawodawczej oraz decydowanie w stosunku do miast królewskich, królewszczyzn, Żydów i w innych sprawach niezastrzeżonych specjalnie do decyzji sejmu. Król miał wyłączne prawo mianowania urzędników, sprawował naczelne dowództwo nad wojskiem (w praktyce ograniczane przez hetmanów), decydował o wojnie i pokoju, polityce zagranicznej i był najwyższym sędzią. Do niego należały królewszczyzny, obejmujące około 1/6 terytorium kraju, oraz żupy solne w Wieliczce i Bochni. Dochody z nich były przeznaczane m.in. na utrzymanie dworu.

Najwyższy organ ustawodawczy – Sejm – składał się króla i dwu izb: Senatu i Izby Poselskiej. W senacie zasiadali biskupi rzymskokatoliccy, wojewodowie, kasztelanowie oraz niektórzy wyżsi urzędnicy państwowi: marszałek wielki, odpowiedzialny za działalność dworu królewskiego i sprawujący sądownictwo w miejscu pobytu króla i w czasie trwania sejmów, marszałek nadworny, zastępca wielkiego, kanclerz – odpowiedzialny za kancelarię państwową, politykę zagraniczną i administrację wewnętrzną, jego zastępca – podkanclerzy i podskarbi – kierownik skarbu państwowego.

[216] Maksymilian Habsburg (1558-1618) – arcyksiążę austriacki, pretendent do tronu polskiego w 1587 r.

[217] Władysław IV Waza (1595-1648) – król Polski w latach 1632-1648, tytularny król Szwecji w latach 1632-1648, tytularny car Rosji w latach 1610-1634, syn Zygmunta III Wazy i Anny Habsburżanki.

[218] Jan Kazimierz Waza (1609-1672) – król Polski w latach 1648-1668, tytularny król Szwecji do 1660 r., syn Zygmunta III Wazy i Konstancji Habsburżanki.

Po unii lubelskiej senat liczył 140 członków. Izba poselska składała się ze 170 posłów, przedstawicieli ziem, wybranych na sejmikach pełniących również funkcje samorządu terytorialnego. Do kompetencji Sejmu, oprócz ustawodawstwa, należała kontrola finansów państwa, a co za tym idzie – kontrola wszystkich niemal poczynań króla i urzędników. Do urzędów centralnych niewchodzących w skład senatu należały również urzędy podskarbiego nadwornego (dochody i wydatki dworu) oraz hetmanów – wielkiego i polnego w Koronie i na Litwie. Z terytorialnych urzędników największą rolę odgrywali wojewodowie. Byli oni przywódcami pospolitego ruszenia na swoim terenie, sprawowali jurysdykcję nad Żydami, posiadali prawo wydawania tzw. taks wojewodzińskich, czyli cenników na towary. W grodach najwyższą władzę posiadali kasztelanowie. Nadal poważną rolę w administracji odgrywali dawni przedstawiciele centralnej władzy monarszej, czyli starostowie.

(280) Organizacja wojska. Od XV wieku malało znaczenie pospolitego ruszenia szlachty. Było to wynikiem niekarności, spadku umiejętności wojskowych i niechęci szlachty do wojaczki. Szlachta nie godziła się na zasadnicza reformę wojskową. Obawiała się, że stałe silne wojsko będzie narzędziem absolutyzmu monarszego i naruszy jej uprzywilejowane stanowisko. W razie potrzeby sejmy uchwalały specjalne podatki na organizację wojska zaciężnego, które miało walczyć tylko w określonym czasie. Składało się ono z chłopów, mieszczan, drobnej szlachty i cudzoziemców. W czasach Zygmunta Augusta uchwalono powołanie stałego wojska, tzw. kwarcianego, utrzymywanego z $^1/_4$ dochodów z królewszczyzn. W czasie pokoju liczyło ono kilka tysięcy żołnierzy, w razie wojny zwiększano zaciąg, w zależności od pieniędzy przyznanych na Sejmie na ten cel. Stefan Batory zwiększył liczbę wojska przez utworzenie piechoty wybranieckiej. Przyjęto zasadę, że z 20 łanów królewskich do wojska szedł jeden chłop, który jako wynagrodzenie otrzymywał specjalny łan wybraniecki. Od końca XVI wieku Rzeczpospolita brała na żołd również Kozaków, tzw. rejestrowych, czyli wpisanych w rejestr. Początkowo ich liczba nie przekraczała 1000 żołnierzy, z czasem jednak znacznie wzrosła. Poważnym mankamentem polskiego systemu obronności był brak floty. Próby jej budowy podjęte przez królów z dynastii Wazów nie przyniosły zamierzonych rezultatów. Jazda dzieliła się na husarię, pancernych i jazdę lekką. Nowością było zastosowanie dragonii używającej koni do przemieszczania się, a walczącej pieszo. Piechota dzieliła się na regimenty, w których około $^1/_3$ żołnierzy stanowili pikinierzy, uzbrojeni w czterometrowe piki. Reszta piechoty uzbrojona była w muszkiety. W XVI wieku armia, choć nieliczna, była sprawna i zdolna bronić kraju. Jej siła znacznie spadła w XVII wieku, m.in. na skutek wzrostu potęgi

państw ościennych. W XVII i XVIII wieku istniały silne armie prywatne, organizowane przez magnatów, którzy posiadali również swoje twierdze. Poczty magnackie były często liczniejsze od wojsk Rzeczypospolitej.

(281) Sądownictwo. Sądownictwo w Rzeczypospolitej było odrębne dla każdego stanu. Sprawy, w których szlachcic był stroną, podlegały sądom szlacheckim. Szlachta dla spraw karnych i cywilnych miała przede wszystkim sądy ziemskie. Odbywały się one w wyznaczonych terminach, tzw. rokach, co miało miejsce raz na 6 tygodni. Poważniejszymi sprawami, takimi jak m.in. morderstwo, gwałt, podpalenie, rabunek, zajmowały się sądy grodzkie, prowadzone przez starostów lub ich urzędników. Mogły one działać stale. Dla rozpatrywania spornych spraw granicznych między szlachtą działały sądy podkomorskie. Wyższą instancją dla wszystkich sądów szlacheckich były sądy wiecowe, którym przewodzili wojewodowie. Sądami najwyższej instancji były utworzone przez Batorego Trybunał Koronny i Trybunał Litewski. Duchowieństwo, podobnie jak i mieszczaństwo, posiadało swoje odrębne sądy. Mieszczanie stopniowo jednak coraz bardziej uzależniali się od szlachty. Liczne sądy w miastach w sprawach wątpliwych lub większej wagi zmuszone były bowiem do konsultowania się z urzędnikiem królewskim lub z senatorem piastującym urząd ziemski. Jedynie największe ośrodki miejskie zachowały pełną niezależność sądowniczą. Chłopi początkowo podlegali sądowi ławy wiejskiej, od której mogli się odwołać do pana wsi. Od 1518 roku nie mieli prawa występować ze skargą na panów. Od lat 20. XVI wieku podlegali natomiast wyłącznemu sądownictwu właścicieli ziemskich. Jedynie nieliczne wsie zachowały własne ławy, których wyroki były honorowane. W dobrach królewskich i duchownych sądy sprawowali starostowie. Od ich wyroku chłopi mogli odwołać się do króla lub biskupa. W sprawach spornych pomiędzy chłopami i starostami od XVI wieku rozstrzygał sąd referendarski. Zapobiegało to nadmiernemu wyzyskowi osiadłych na tym terenie chłopów.

Podsumowanie XLIX

- Rzeczpospolita Obojga Narodów była państwem zróżnicowanym zarówno pod względem narodowościowym, jak i religijnym oraz społecznym.
- Gdy w 1572 roku wygasła na Zygmuncie Auguście dynastia Jagiellonów, przed Polską problem stanął opracowania sposobu wyboru kolejnych władców. Decyzje w tej sprawie zostały podjęte na sejmie konwokacyjnym, gdzie m.in. przyjęto zasadę elekcji *viritim*.
- Przy objęciu tronu szlachta postawiła Henrykowi Walezemu warunki, tzw. *pacta conventa* i artykuły henrykowskie, zawierające szereg zobo-

wiązań, których przyjęcie i zaprzysiężenie było warunkiem uzyskania przez niego korony.
- Jednym z głównych wydarzeń okresu panowania Stefana Batorego było utworzenie Trybunału Koronnego i Trybunału Litewskiego.
- Stefan Batory starał się wzmocnić swą władzę. Jako swego głównego przeciwnika traktował sejm szlachecki, poparcia zaś szukał przede wszystkim u magnaterii.
- Od XV wieku malało znaczenie pospolitego ruszenia szlachty. W czasach Zygmunta Augusta uchwalono powołanie stałego wojska, tzw. kwarcianego. Stefan Batory zwiększył liczbę wojska przez utworzenie piechoty wybranieckiej.
- Sądownictwo w Rzeczypospolitej było odrębne dla każdego stanu, różne sądy wydawały wyroki w różnych sprawach. Istniały więc m.in. sądy ziemskie, grodzkie, podkomorskie, wiecowe, sądy ław wiejskich i inne.

7. Walka o hegemonię w Europie w XVI wieku

(282) Wzrost znaczenia Hiszpanii. W XVI wieku nastąpiły w Europie poważne zmiany społeczne, które wpłynęły na kształt polityczny kontynentu. Dokonane przekłady Biblii na języki narodowe walnie przyczyniły się do powstania i *de facto* skodyfikowania literackich języków narodowych, a w konsekwencji legły u podstaw budowy monarchii narodowych. Równolegle ewoluowała struktura społeczna. Zwiększyło się, zwłaszcza na zachodzie, znaczenie mieszczaństwa, nazywanego już burżuazją, malała natomiast rola szlachty i rycerstwa.

Pierwsza połowa XVI wieku w Europie to okres świetności dynastii Habsburgów, która dzięki trafnej polityce dynastycznej, a także strategicznym decyzjom Karola V, stworzyła mocarstwo sięgające od Hiszpanii, przez Niderlandy i kontrolowane miasta włoskie (Neapol, Mediolan, Genuę), aż po państwa naddunajskie. Zdobywając kontrolę nad Hiszpanią, Habsburgowie zdobyli zarazem złoto płynące z kolonii w Amerykach, a dzierżąc w rękach Niderlandy, kontrolowali sprzedaż przywożonych do holenderskich portów produktów dla całego kontynentu.

W 1469 roku Ferdynand Aragoński poślubił Izabelę Kastylijską, co spowodowało połączenie Aragonii i Kastylii i powstanie zjednoczonego Królestwa Hiszpanii. Po wyparciu Arabów z Grenady (1492 rok) młode państwo, wykorzystując bogactwo płynące z kolonii, zaczęło się prężnie rozwijać. Choć to Portugalczycy a nie Hiszpanie rozpoczęli falę wielkich odkryć geograficznych,

to Hiszpania stała się pierwszą potęgą kolonialną początku XVI stulecia. Taktyka Portugalczyków zakładała budowę portów i fortów, czego przykładem były fortyfikacje ciągnące się aż do Goa w Indiach i do Makao w Chinach, służące również jako punkty wymiany w handlu z metropolią. Hiszpanie natomiast dążyli do ustanowienia na ziemiach skolonizowanych i zaludnionych Europejczykami porządku prawno-państwowego pod własną kuratelą. Realizując te plany zajęli Kubę, która stała się dla nich bazą wypadową do podboju Meksyku, gdzie barbarzyńsko zniszczyli cywilizację Azteków. Następnie zajęli wybrzeża dzisiejszej Kolumbii i Wenezueli (Nowej Granady). Ostatnim etapem polityki podboju i rzezi autochtonicznych cywilizacji był podbój państwa Inków, dokonany przez Franciszka Pizarro. Hiszpania handlowała produktami wywiezionymi z podbitych terenów, a stolicami ówczesnego handlowego świata były Antwerpia, a potem Amsterdam, leżące w rządzonych przez Habsburgów Niderlandach.

(283) Potęga dynastii Habsburgów. *Fortes bella gerant, tu felix Austria, nube* – „niech inni toczą wojny, a ty szczęśliwa Austrio, żeń się" – ten cytat doskonale charakteryzuje sprawną politykę militarno-matrymonialną Habsburgów. W XVI wieku osiągnęli oni szczyt swojej potęgi i panowali nad królestwem, w którym – jak mawiano – „słońce nigdy nie zachodziło". Potęgę dynastii zainicjował Maksymilian I Habsburg, kiedy to na mocy traktatu dziedzicznego, podpisanego w roku 1515 w Wiedniu, odzyskał od Jagiellonów Czechy i Węgry. Traktaty weszły w życie w 1526 roku, kiedy syn Władysława Jagiellończyka, Ludwik II, zginął z rąk Turków na polu bitwy pod Mohaczem. Syn Maksymiliana – Filip Piękny – ożenił się z córką Ferdynanda i Izabeli – Joanną Szaloną, co przyniosło Habsburgom panowanie nad Hiszpanią i terytoriami zamorskimi przez nią zajmowanymi. Maksymilian I ożenił się zaś ponownie (pierwsza żona zostawiła mu w spadku Burgundię) z Bianką Sforzą z Mediolanu, co umocniło jego pozycję na tyle, że w 1508 roku zostało oficjalnie potwierdzone jego prawo do korzystania z tytułu cesarza.

Wnuk Maksymiliana – Karol V (1519-1558) – po mistrzowsku radził sobie z koordynacją działań w królestwie rozciągającym się od Filipin po Peru. Z urzędnikami cesarstwa starał się mówić w ich ojczystym języku; dążył także do zażegnania sporów religijnych na terenie Cesarstwa i inspirował zwołanie soboru w Trydencie. Postanowienia pokoju augsburskiego (1555 rok), które nie rozwiązywały w definitywny sposób sporów w Europie, Karol V odebrał jako porażkę strategiczną i postanowił abdykować. Katolicki cesarz imperialne sukcesy Turków potraktował jako osobistą klęskę. Warto zauważyć, że Karol V był ostatnim cesarzem zdradzającym uniwersalistyczne ambicje zjednoczenia kontynentu.

Po abdykacji (1556 rok) Karola V dom Habsburgów już nigdy nie odzyskał dawnej świetności. Odchodzący cesarz podzielił mocarstwo: Hiszpanię i Niderlandy oddał synowi Filipowi[219], a pozostałe terytoria i tytuł cesarza – bratu Ferdynandowi. Linia austriacka pogrążyła się we wzajemnych rozgrywkach dworskich. Nękana przez powstania w państwach naddunajskich została osłabiona przez wojnę trzydziestoletnią. Tymczasem Hiszpania pod panowaniem Filipa II pozostawała potęgą. To za jego czasów powstała imponująca rezydencja pałacowa Escorial pod Madrytem. W 1580 roku Hiszpania rozpoczęła 60-letnią okupację Portugalii.

(284) Rywalizacja hiszpańsko-francuska. Wraz z błyskawicznym wzrostem znaczenia dynastii Habsburgów i efektywną polityką ekspansywną Karola V, Francja zaczynała czuć się zagrożona i otoczona przez cesarstwo: na wschodzie i na zachodzie graniczyła z posiadłościami Karola V, na północy miała habsburskie Niderlandy, a na południu – posiadłości Habsburgów w basenie Morza Śródziemnego.

Francja ze wszystkich sił chciała wydostać się z habsburskiego okrążenia. Była jednak zbyt słaba by iść na bezpośrednią konfrontację z Austrią. Postanowiono zatem uderzyć tam, gdzie rządy Habsburgów nie były jeszcze ugruntowane i skąd Francja mogła pośrednio zadać cios Wiedniowi. Terenem tym okazały się państwa włoskie. Franciszek I, król Francji w latach 1515-1547, podjął pierwszą z wypraw włoskich. Chciał uniemożliwić cesarstwu opanowanie Neapolu i Mediolanu. Karol V pokonał jednak króla Francji pod Pawią (1525 rok) i Franciszek I trafił do niewoli. Francja nie wahała się szukać sojuszników na całym kontynencie: do walki przeciwko Habsburgom udało się jej zwerbować Henryka VIII (Anglia), a w 1536 roku także Turcję, dzięki porozumieniom polityczno-handlowym z sułtanem Sulejmanem Wspaniałym.

(285) Rewolucja w Niderlandach. Pozostające dotąd pod władaniem hiszpańskim Niderlandy w drugiej połowie XVI wieku pogrążyły się w domowej wojnie religijnej: północ (dziś Holandia) poparła protestantyzm, zaś południowe prowincje (dziś Belgia i Luksemburg) pozostały katolickie. Hiszpański król Filip II – zagorzały katolik – zwalczał innowierców, katem w Niderlandach był królewski namiestnik, Alba. W prowincjach północnych wybuchł bunt, początkowo o podłożu religijnym, który następnie przybrał charakter walki politycznej. Na czele powstania w 1572 roku stanął Wilhelm

[219] Filip II Habsburg (1527-1598) - syn cesarza Karola V Habsburga. Po abdykacji ojca w 1556 r. objął tron w Hiszpanii.

Orański[220]. W 1576 roku mieszkańcy obydwu części Niderlandów (protestanckiej i katolickiej) zawarli porozumienie, na mocy którego zobowiązali się wspólnie walczyć z Hiszpanami. Po trzech latach katolickie południe Niderlandów zmieniło jednak front i w obawie przed nadmiernym rozwojem szerzącego się z północy kalwinizmu zawarło porozumienie (unia z Arras) z Filipem II. W odpowiedzi północne prowincje zawarły w tym samym 1579 roku unię w Utrechcie, w wyniku której powstał początkowo luźny związek, a następnie państwo pod nazwą Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów (RZP), w skład którego weszło siedem suwerennych prowincji. W 1581 roku RZP ogłosiła oderwanie się od Hiszpanii. Na czele związku próbowano początkowo osadzić jakiegoś monarchę, jednak ostatecznie utrwaliła się władza namiestników. Wywodzili się oni z zapoczątkowanej przez Wilhelma I dynastii orańskiej. Ich władza – początkowo ograniczana przez niezależność poszczególnych regionów – umocniła się z końcem XVII wieku. Od samego początku największe wpływy w RZP miała Holandia.

Francuzi, w imię rywalizacji z Habsburgami, wspierali Niderlandy przeciwko Hiszpanii. Prócz Francuzów, Niderlandy wspierali także Anglicy. To właśnie przeciwko nim Filip II przygotował wielką wyprawę morską, składającą się ze 130 statków (Wielka Armada). Hiszpańska flota poniosła jednak druzgocącą klęskę w bitwie z marynarką angielską (1588 rok). Legły tym samym w gruzach marzenia Filipa II o podbiciu Anglii i przywróceniu na jej obszarze katolicyzmu. Osłabły również kolonialne wpływy Hiszpanii, a Niderlandy ugruntowały swoją niezależność.

Wojny w Niderlandach nie tylko doprowadziły do znaczącego osłabienia Habsburgów (była to najbogatsza prowincja Imperium), ale też do wzrostu potęgi Francji. Rywalizację z Francją udało się zakończyć dopiero w 1659 roku podpisaniem pokoju pirenejskiego.

(286) Państwo moskiewskie w XVI wieku. Iwan III[221] dążył do podniesienia pozycji Księstwa Moskiewskiego, ale to Iwanowi IV, zwanemu Groźnym (1533-1584), to państwo zawdzięcza narodziny mocarstwowości. Iwan jako cel postawił sobie ugruntowanie w państwie moskiewskim silnej, scentralizowanej władzy, podobnie jak to nastąpiło we Francji, Hiszpanii i w Anglii. Wzmocnienie władzy monarszej odpowiadało interesom drobnej szlachty, którą władza broniła przed powstaniami uciskanych chłopów i bojarami – uprzywilejowanymi dotąd feudałami.

---

[220] Wilhelm Orański (1533-1584) – hrabia Nassau, książę Oranii, przywódca powstania antyhiszpańskiego w Niderlandach, od 1667 r. kierował walką o wolność.

[221] Iwan III Srogi (1440-1505) – wielki książę moskiewski w latach 1462-1505.

To w oparciu o drobną szlachtę car Iwan IV przeprowadził reformę administracji państwowej. Zaprzestał zwoływania przedstawicielstwa możnych – Dumy Bojarskiej i Soboru Ziemskiego, podporządkował sobie sądownictwo, zlikwidował samorządy w dawnych republikach miejskich, zreorganizował wojsko, powołując do życia gwardię carską, *opryczników*, utworzył wreszcie urzędy władzy centralnej – *prikazy*, odpowiedniki dzisiejszych ministerstw, ale całkowicie podporządkowane jego woli.

Rządził za pomocą terroru, którego najkrwawszym przykładem była rzeź Nowogrodu, rywalizującego z Moskwą o miano stolicy. Iwan IV był też pierwszym władcą Rosji, który zdradzał ambicje imperialne, czego przejawem jest np. przyłączenie chanatu kazańskiego i astrachańskiego.

Po Iwanie Groźnym tron objął jego syn, Fiodor[222], który jednak nie miał w sobie charyzmy i ambicji ojca. Po jego śmierci (1598 rok) Księstwo Moskiewskie pogrążyło się w wojnach domowych i sukcesyjnych rywalizacjach.

(287) Ekspansja turecka na świecie. Imperium osmańskie rozkwitło za panowania Selima I[223] (1512–1520) i Sulejmana Wspaniałego (1520-1566), nie na darmo obdarzonego takim przydomkiem. Już do końca XV wieku Turcy osmańscy opanowali południowo-wschodnią część Europy (Bałkany), sięgając do Węgier. Kontynuowali również podboje na wschodzie. Wspomniany Selim I z pomocą wojsk sunnickich podbił szyicką Persję (dzisiejszy Iran), a także Syrię, Palestynę, Egipt, Armenię i Półwysep Arabski (pod panowaniem Osmanów znalazły się święte miejsca islamu). Za panowania Sulejmana Turcy skierowali się na zachód: z jednej strony posuwali się wzdłuż Dunaju (zdobycie Belgradu: 1521 rok), aż po Wiedeń, z drugiej – południowym brzegiem Morza Śródziemnego. Decydujące znaczenie dla ugruntowania wpływów tureckich w Europie miało ich miażdżące zwycięstwo nad Węgrami w bitwie pod Mohaczem (1526 rok). Wtedy właśnie zginął wywodzący się z Jagiellonów Ludwik II, król Czech i Węgier. W 1529 roku doszło do tureckiego oblężenia Wiednia. Inwazję osmańską powstrzymał dopiero rozejm z 1533 roku, na mocy którego Węgry Środkowe stały się prowincją państwa Osmanów, Węgry Zachodnie zaś znalazły się pod panowaniem Habsburgów. Leżący bardziej na wschód Siedmiogród stał się formalnie państwem odrębnym, ale faktycznie podporządkowanym Turkom. Uregulowania potwierdzono pokojem w 1541 roku.

Inwazja turecka w basenie Morza Śródziemnego doprowadziła do zajęcia Rodos, Algieru, Trypolisu, Cypru i Tunisu. Najważniejszą bitwą morską

---

[222] Fiodor I (1557-1598) – car Rosji w latach 1584-1598, ostatni władca Rosji z dynastii Rurykowiczów.

[223] Selim I Groźny (1466-1520) – sułtan z dynastii Osmanów panujący w latach 1512-1520.

tej kampanii było starcie pod Lepanto (1571 rok), w którym Turcy ponieśli klęskę w walce ze zjednoczonymi siłami Wenecji, Genui i Hiszpanii, a także Państwa Kościelnego, połączonych w Lidze Świętej, a walczących w imię Habsburgów.

Wzrost potęgi Turków uświadomił europejskim władcom, że zagrożenie ich potęgi może również płynąć ze wschodu. Narodziło się także poczucie odrębności i wrogości kulturowej między chrześcijańską, chociaż podzieloną reformacją Europą a muzułmanami. Swoją potęgę Osmanowie zawdzięczali specyficznej taktyce postępowania z podbitymi ziemiami: Turcy nie starali się wywierać ideologicznego wpływu na podbite ludy, dążyli do asymilacji kultur, a przede wszystkim stworzyli sprawnie działającą administrację.

Podsumowanie L

- W XVI wieku ugruntowali swoje wpływy Habsburgowie – dynastia najpotężniejsza w Europie przez kolejne trzy stulecia.
- Przeciwko dominacji Habsburgów występowała Francja. Z morską potęgą habsburskiej Hiszpanii rywalizowała Anglia. Spod dominacji hiszpańskiej udało się wyłamać Zjednoczonym Prowincjom Niderlandów.
- Na wschodzie Europy tworzyła się nowa potęga – państwo moskiewskie. Do jego wzmocnienia i centralizacji przyczynił się car Iwan IV Groźny.
- Na panowanie Sulejmana Wspaniałego przypada apogeum świetności Imperium Osmańskiego.

ROZDZIAŁ VIII

Europa i Rzeczpospolita w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku

1. Wojna trzydziestoletnia

(288) Geneza wojny. Początki wojny trzydziestoletniej wiążą się z rosnąca na terenie Niemiec rywalizacją pomiędzy protestantami a katolikami. W 1608 roku w Auhausen została zawarta tzw. Unia Protestancka, tj. związek 17 miast, 9 książąt i hrabiów, wymierzony przeciwko stronnictwom katolickim, zwłaszcza Habsburgom. Przewodnictwo Unii objął palatyn reński, Fryderyk IV[224]. W odpowiedzi, w 1609 roku została założona Liga Katolicka, której przewodził książę bawarski, Maksymilian[225]. Z katolickim kierunkiem polityki habsburskiej związali się również władcy Polski. Obok sporu religijnego, w niektórych posiadłościach Habsburgów rozgorzał również konflikt wokół kwestii zależności od Wiednia. Stało się tak przede wszystkim na obszarze Czech, gdzie protestantyzm mieszkańców łączył się z dążeniami do politycznego usamodzielnienia się. O spełnieniu takich postulatów austriaccy władcy nie chcieli jednak nawet słyszeć. Wprawdzie w 1609 roku cesarz Rudolf II[226] zagwarantował im swobodę praktyk religijnych, jednak działalność protestanckich zborów nadal była ograniczana. Ludność zwalczanie protestantyzmu odbierała jako zwalczanie samych Czechów. Istotne ogniwo w konfliktach europejskich odgrywała również rywalizacja francusko-habsburska oraz coraz silniejsze ekspansywne tendencje Szwecji, która dążyła do władztwa na Bałtyku.

---

[224] Fryderyk IV Sprawiedliwy (1574-1610) – elektor Palatynatu Reńskiego w latach 1583-1610.

[225] Maksymilian I Bawarski (1573-1651) – książę Bawarii od 1597 r., elektor Palatynatu Reńskiego w latach 1623-1648, elektor Bawarii od 1648 r.

[226] Rudolf II Habsburg (1552-1612) – król Czech w latach 1576-1611, król Węgier i arcyksiążę Austrii w latach 1576-1608, od 1575 r. król Niemiec, od 1576 r. cesarz rzymski.

(289) Defenestracja praska. W 1618 roku delegacja czeskich stanów udała się do praskiego zamku królewskiego na Hradczanach, gdzie spotkała się z namiestnikami cesarskimi. Dyskusja przerodziła się jednak w ostrą kłótnię, podczas której Czesi wyrzucili cesarskich urzędników przez okno (tzw. defenestracja praska). Wprawdzie cesarscy namiestnicy przeżyli, ale zostało to odebrane przez Wiedeń jako zamach na samego cesarza. Wkrótce ludność czeska wznieciła powstanie, a cesarz Ferdynand II[227] został przez czeski parlament zdetronizowany. Na jego miejsce powołany został palatyn reński i zwierzchnik Unii Protestanckiej – Fryderyk V[228].

(290) Czeski etap wojny (1618-1622). Cesarz nie chciał się pogodzić z utratą Czech i wysłał tam swoje wojska z misją zdławienia powstania. Również militarnego poparcia udzieliła cesarzowi Liga Katolicka. Powstańców wsparła natomiast Anglia, Holandia, Palatynat oraz książę siedmiogrodzki Gabor Bethlen[229], który rozpoczął oblężenie Wiednia. Do odwrotu zmusiły go wojska polskie, które wkroczyły do Siedmiogrodu. Połączone siły katolicko-cesarskie rozgromiły wojska czeskie w bitwie pod Białą Górą (1620 rok). Przy tej okazji i w wyniku późniejszych represji wyginęła cała etnicznie czeska szlachta. Tzw. „zimowy" król Fryderyk V (zimowy, gdyż panował tylko przez jedną zimę) musiał uciec przez Holandię do rodzimego Palatynatu. Jednak i tam nie zaznał spokoju, jako że na terytorium Palatynatu wkroczyły połączone siły Hiszpanów i księstw katolickich pod wodzą Johana Tilly'ego[230]. Kraj został doszczętnie ograbiony. Walki objęły również hiszpańskie Niderlandy.

Po klęsce Czechów przez ich ziemie przetoczyła się fala krwawych represji. Powołany został specjalny trybunał, który skazał na śmierć wszystkich przywódców i wybitnych uczestników powstania. Majątki skazańców zostały skonfiskowane i rozdane niemieckiej szlachcie, co przyczyniło się do germanizacji Czech. Kraj z prawie niezależnego królestwa – jeszcze trzy wieki wcześniej stolicy cesarstwa niemieckiego – został przekształcony w zwykłą habsburską prowincję.

---

[227] Ferdynand II Habsburg (1578-1637) – król Czech w latach 1617-1637, król Węgier w latach 1618-1637, Święty Cesarz Rzymski w latach 1619-1637.

[228] Fryderyk V Wittelsbach (1596-1632) – elektor Palatynatu Reńskiego w latach 1608-1623, przywódca Unii Protestanckiej, król Czech w latach 1619-1620 (tzw. „zimowy" król).

[229] Gabor Bethlen (1580-1629) – książę Siedmiogrodu w latach 1613-1629, książę opolski w latach 1622-1625, przywódca powstania antyhabsburskiego na Węgrzech, obrany królem Węgier w latach 1620-1621.

[230] Johan Tilly (1559-1632) – generał w służbie bawarskiej, a następnie cesarskiej w wojnie trzydziestoletniej.

(291) Duński etap wojny (1622-1629). Przeciwko cesarzowi wystąpił w roku 1625 król duński, Chrystian IV[231], który był jednocześnie władcą Holsztynu, a przez to zaliczał się do książąt niemieckich. Chrystian bał się, że sukcesy habsburskie mogą zagrozić również jego, protestanckim przecież posiadłościom. U boku Danii wyrastała nowa potęga, Szwecja, która również zdradzała chęć zdobywania ziem na obszarze Niemiec. Istniało więc dla Duńczyków niebezpieczeństwo, że Szwedzi jako pierwsi zajmą niemieckie księstwa na brzegu Bałtyku i sami staną się zagrożeniem dla Danii. Było to rozumowanie o tyle logiczne, że w tym samym czasie Szwecja zdobyła właśnie polskie Inflanty i szykowała się do dalszych podbojów w basenie Morza Bałtyckiego.

Duński król Chrystian IV postanowił zatem nie zwlekać i wystąpił przeciwko Habsburgom. Jego wojska zostały jednak pokonane, najpierw przez armię Albrechta von Wallensteina[232]), a potem przez siły Tilly'ego. Decydująca bitwa rozegrała się pod Lutter (1626 rok). Wspierane przez Ligę Katolicką wojska cesarza ruszyły w pościg za wycofującymi się Duńczykami, zajmując przy tym nie tylko Holsztyn, ale i cały Półwysep Jutlandzki. Na zajętych obszarach dopuszczano się licznych grabieży.

Bieg wydarzeń skłaniał Danię i Szwecję do zbliżenia. Przed nimi stał bowiem wspólny przeciwnik – monarchia habsburska – która chciała teraz stworzyć własny ośrodek polityczny nad Bałtykiem i w dalszej perspektywie całkowicie opanować również i ten region. W tej sytuacji w 1628 roku został zawarty sojusz Danii i Szwecji, z którego Duńczycy szybko się jednak wycofali, podpisując z Habsburgami pokój w Lubece (1629 rok).

(292) Szwedzki etap wojny (1630-1635). Osamotniona Szwecja postanowiła walczyć dalej. Jej władca, Gustaw II Adolf[233], zdecydował się samodzielnie wyruszyć na Habsburgów. Przez pierwsze miesiące król nie napotykał większego oporu, ale też i książęta protestanccy nie spieszyli się z udzieleniem mu pomocy, wyczekując, która ze stron odniesie sukces. Sytuacja zmieniła się dopiero wtedy, kiedy ciągnące na północ wojska cesarskie zdobyły i splądrowały Magdeburg. Protestanccy władcy, w tym przede wszystkim elektor saski Jan Jerzy[234], wsparli wówczas Szwedów i wspólnie ruszyli na wojska Tilly'ego. Tym razem wojska cesarskie zostały pokonane.

W 1632 roku dowództwo wojsk cesarskich przejął ponownie Wallenstein. Udało mu się wyprzeć wojska saskie, a następnie zająć Lipsk. W jego pobliżu

---

[231] Chrystian IV (1577-1648) – król Danii i Norwegii w latach 1588-1648.

[232] Albrecht von Wallenstein (1583-1634) – wódz i polityk czeskiego pochodzenia z okresu wojny trzydziestoletniej, walczył po stronie cesarza.

[233] Gustaw II Adolf (1594-1632) – król Szwecji w latach 1611-1632.

[234] Jan Jerzy I Wettyn (1585-1656) – książę elektor Saksonii w latach 1611-1656.

(pod Lützen) spotkał się z wojskami szwedzkimi, z którymi stoczył bitwę zakończoną bez wiążącego rozstrzygnięcia. W ogniu walki zginął jednak szwedzki król Gustaw II Adolf. Wprawdzie na przestrzeni roku 1633 wojska szwedzkie odnosiły sukcesy, jednak nie na tyle przekonujące, by skłonić cesarza do politycznych ustępstw. W 1634 roku szala zwycięstwa znów przechyliła się na stronę habsburską. Rok później doszło do ugody (pokój praski) między cesarzem a elektorem saskim Janem Jerzym. Szwecja pozostała odtąd praktycznie bez swych niemieckich sojuszników. Musiała zrzec się na rzecz Polski tych korzyści, które uzyskała w 1629 roku. Mimo to Szwedzi nie opuszczali terenu Niemiec, a z pomocą przybył im zupełnie nowy sojusznik – Francja.

(293) Francuski etap wojny (1635-1648). W latach 1610-1643 we Francji panował król Ludwik XIII[235], ale w okresie 1624-1642 rzeczywisty wpływ na politykę Francji miał jednak królewski minister – kardynał Richelieu[236]. Ten zaś powstrzymywał się od przystąpienia do wojny, póki jej losy nie były przesądzone. Gdy jednak w 1635 roku Szwedzi zostali sami, wojska cesarza Ferdynanda II doszły do linii Renu, a w Niderlandach pojawiła się armia hiszpańska, wtedy Francja poczuła się bezpośrednio zagrożona i przystąpiła do konfliktu. Najpierw został podpisany układ ze Szwecją (1635 rok), a wkrótce potem Francja wypowiedziała wojnę habsburskiej Hiszpanii. Rok później wojnę Ludwikowi XIII wypowiedział cesarz Ferdynand II.

Armia francuska przypuściła uderzenie w kierunku północnym (Niderlandy) i południowo-wschodnim (Alpy). Początkowo losy wojny układały się dla Francuzów niepomyślnie. Skłoniło to Zjednoczone Prowincje Niderlandów (dotychczas w sojuszu z Francją) do pertraktacji z Hiszpanią. Rok 1636 zaczął się dla Francji jeszcze gorzej, jako że połączonym siłom austriacko-hiszpańsko-bawarskim udało się dojść aż pod Paryż. Ludwik XIII zdołał jednak przeprowadzić skuteczną kontrofensywę, a w dalszych miesiącach odzyskać kontrolę nad szlakami komunikacyjnymi w Alpach, usunąć Hiszpanów z Niderlandów, a nawet bezpośrednio zaatakować prowincje hiszpańskie w Pirenejach. U obydwu stron powoli dojrzewała myśl o ustanowieniu trwałego pokoju.

Począwszy od 1645 roku sukcesy zaczęły znów odnosić wojska szwedzkie, którym udało się nawet podejść pod Wiedeń. Sprzymierzeni ze Szwedami Węgrzy pod wodzą Jerzego Rakoczego[237] zostali jednak najechani przez

---

[235] Ludwik XIII (1601-1643) – król Francji i Nawarry z dynastii Burbonów w latach 1610-1643.

[236] Armand Jean du Plesis de Richelieu (1585-1642) – francuski kardynał, w latach 1624-1642 pełnił funkcję pierwszego ministra Francji.

[237] Jerzy I Rakoczy (1593-1648) – książę Siedmiogrodu w latach 1630-1648.

Turków, wobec czego osamotnieni Szwedzi musieli zrezygnować z zajęcia Wiednia i wycofać się na północ. Połączonym siłom szwedzko-francuskim udało się opanować sojuszniczy kraj cesarza – Bawarię.

(294) Traktat westfalski. Ogólne wyczerpanie trzema dekadami konfliktu skłoniło walczące strony do ostatecznego wypracowania pokoju. Został on zawarty w roku 1648 w dwóch częściach (formalnie od siebie niezależnych), w oddalonych o kilkadziesiąt kilometrów od siebie westfalskich miastach Münster i Osnabrück. Traktat z Münster podpisały Francja i cesarstwo, które na rzecz francuskiego króla zrzekało się praw do licznych ziem w Lotaryngii i Alzacji. Pozwalało to przybliżyć odwieczne marzenie Francuzów o oparciu swej wschodniej granicy na Renie.

W Osnabrück zaś określone zostały nabytki terytorialne Szwedów. Na mocy tego traktatu przypadły im liczne ziemie na Pomorzu i w Brandenburgii: m.in. ujście Odry ze Szczecinem oraz wyspy Wolin, Uznam i Rugia. W zamian za to elektorowi brandenburskiemu przyznano środkową część Pomorza z Kołobrzegiem, a także Magdeburg, przez co ziemie elektora miały największą ze wszystkich księstw niemieckich powierzchnię.

(295) Znaczenie wojny. Podstawowym postanowieniem traktatów westfalskich było ugruntowanie zasady suwerenności państw. Rok 1648 uznaje się za kres uniwersalistycznych ambicji stworzenia państwa światowego (choć tego rodzaju próby jeszcze podejmowano) i definitywne wykrystalizowanie się całkowicie niezależnych od siebie monarchii narodowych. Wtedy właśnie powszechnie przyjęto, że każde państwo jest na swoim terytorium niezawisłe i nie podlega władzy żadnego innego państwa. W ślad za tym poszło również postanowienie w kwestiach wyznaniowych. Poszczególni książęta mieli zapewnić swym poddanym swobodę wyznania (katolickiego, luterańskiego albo kalwińskiego), ale ludność każdego państwa miała w pełni wywiązywać się ze swych powinności w stosunku do swojego państwa. Tożsamość religijna ustępowała zatem miejsca tożsamości państwowej. W traktacie westfalskim uznano niepodległość Holandii i Szwajcarii oraz zaakceptowano władzę Habsburgów w Czechach.

Podsumowanie LI

- W wojnie trzydziestoletniej starły się ze sobą obozy katolicki i protestancki. Najważniejszymi jej uczestnikami były Austria, Szwecja i Francja.
- Najważniejszym skutkiem wojny trzydziestoletniej było ugruntowanie suwerenności poszczególnych monarchii narodowych i kres marzeń o uniwersalizmie.

- Wskutek wojny trzydziestoletniej ostatecznie wykrystalizowały się granice wpływów katolicyzmu i protestantyzmu.

2. Państwo absolutne

(296) Legitymizacja absolutyzmu. W XVII wieku w wielu krajach Europy (Francji, Prusach, Rosji, Szwecji, Danii) wykształcił się nowy model ustrojowy, zwany monarchią absolutną. Jego szczególną cechą była centralna pozycja króla, którego władza miała charakter nieograniczony. Mówiono zatem o suwerenności monarchy: on jeden był źródłem władzy i on sam tę władzę sprawował. Skoro więc całokształt procesów związanych ze sprawowaniem władzy politycznej odbywał się tylko w kręgu jednego i tego samego człowieka, to nie dziwi sformułowanie przypisywana, prawdopodobnie na wyrost, francuskiemu królowi Ludwikowi XIV[238]: „państwo, to ja".

Aby zagwarantować niewzruszalność królewskiej władzy konieczne stało się takie jej uzasadnienie (inaczej legitymizacja), by nikt nie odważył się jej zakwestionować. Pierwszą formą takiej legitymizacji było odwołanie się do boskiego pochodzenia. Zdaniem zwolenników absolutyzmu, Bóg nie tylko stworzył świat, ale i powierzył poszczególnym monarchom utrzymanie społecznego ładu. Innymi słowy, królowie byli namiestnikami Boga na ziemi, a ich obalenie oznaczałoby koniec świata: na ziemi zapanowałby wówczas całkowity chaos.

Nadawanie monarchom boskich atrybutów nie zostawiało miejsca na żadną działalność opozycyjną. Skoro król jest prawie Bogiem, to wszelki opór względem niego stanowi grzech, a więc po śmierci może się zakończyć trafieniem do piekła. Za grzech śmiertelny uznawano zresztą nie tylko bunt, ale i nawet ciche szemranie na jego temat. Póki obojętność wyznaniowa nie poczyniła jeszcze postępów (co nastąpiło w XVIII wieku) groźba wiecznego potępienia była bardzo skuteczna. To jednak z czasem będzie się zmieniać...

Innym sposobem legitymizacji władzy królewskiej było podkreślenie jej dawności: królowie zasiadają przecież na tronach od bardzo dawna, a więc istniejący system rządów jest już od wielu pokoleń wypróbowany, toteż próby jego zmiany zakrawają na arogancję i pyszałkowatość.

Starano się zatem usprawiedliwić władzę absolutną ze względu na to, czym ona jest. Z czasem również zaczęto się odwoływać do korzyści, jakie

[238] Ludwik XIV (1638-1715) – król Francji i Nawarry w latach 1643-1715, syn Ludwika XIII z dynastii Burbonów.

ta władza przynosi. Jej zwolennicy podkreślali, że dzięki niej poddani mają gwarancję nie tylko ładu i bezpieczeństwa, ale również ogólnego dobrobytu i pomyślności. To dzięki absolutyzmowi miała się rozwijać gospodarka i rosnąć dochody społeczeństwa. Trzeba też dodać, że monarchowie absolutni wspierali swój autorytet prawdziwą lub pozorowaną pracowitością, chcąc wiedzieć naprawdę jak najwięcej o stanie losów państwa.

(297) Rozwój państwa urzędniczego. Nawet najbardziej pracowity monarcha nie byłby w stanie zarządzać swym państwem sam. Konieczny był coraz bardziej rozbudowany aparat administracyjny, który w dość znaczącym stopniu składał się z organów wieloosobowych (kolegialnych): w Hiszpanii istniały rady, w Austrii – Nadworna Kancelaria, Nadworna Rada Wojenna, w Prusach – Generalne Dyrektorium. Na ich tworzeniu zależało szczególnie władcom, ponieważ zakładali, że ich członkowie będą się wzajemnie równoważyć, a tym samym jakiś pojedynczy urzędnik nie będzie budował samodzielnej kariery. Mogłoby to przecież pachnieć jakąś formą niezależności, czy wręcz opozycji, co dla monarchów było nie do pomyślenia. Poddani również odnosili korzyści z istnienia organów kolegialnych: ponieważ funkcjonowały one bardziej ociężale niż organy indywidualne (co jest poniekąd normalne nawet w demokratycznych państwach prawnych), stanowiły swego rodzaju osłonę przed nagłymi ekscesami absolutnego władcy. Ociężałość była jednak mieczem obosiecznym, gdyż mogła przynosić uszczerbek również poddanym, kiedy w jakiejś sprawie zależało im na czasie. Z tego powodu wraz z końcem XVIII wieku organy wieloosobowe zaczęto zastępować indywidualnymi.

Charakterystyczną cechą takich krajów absolutnych, jak przede wszystkim Francja, a także Hiszpania czy Anglia, był bardzo rozbudowany system sprzedawalności urzędów i stanowisk dowódczych w armii. Oznaczało to, że za określoną sumę poddany mógł kupić dany urząd i sprawować go dożywotnio, a nawet przekazać komuś w spadku, jednak pod warunkiem opłacania corocznej składki wynoszącej 1/60 ceny urzędu (1,5%).

Korzyści ze sprzedaży urzędów odnosił przede wszystkim król, gdyż zarówno samo wykupienie urzędu, jak i coroczne opłaty stanowiły bardzo poważne źródło dochodów budżetowych. Nabywca urzędu stawał się także cennym sojusznikiem w walce o zachowanie ustroju absolutnego: upadek tego ostatniego oznaczałby przecież dla urzędnika przepadek zainwestowanych przezeń pieniędzy. Nabycie urzędu często otwierało drogę do tytułu szlacheckiego. Tym samym obok starej arystokracji wyrastała nowa. Ta stara wywodziła się jeszcze ze średniowiecznego rycerstwa (*noblesse d'épée* – szlachta miecza), ta nowa zaś – w konsekwencji objęcia jakiegoś państwowego urzędu (*noblesse de robe* – szlachta togi).

Urzędy kupowali przede wszystkim przedstawiciele tzw. burżuazji, tj. grupy społecznej nieposiadającej tytułów szlacheckich, ale która dysponowała coraz większymi majątkami, zgromadzonymi głównie na handlu dalekomorskim (w tym niewolnikami) lub na rozwijającej się powoli działalności przemysłowej. Bez tytułu szlacheckiego żaden *bourgeois* nie mógł jednak liczyć na jakąkolwiek karierę polityczną czy militarną. I tu przydawała się właśnie sprzedajność urzędów, gdyż nabyciu takowego bardzo często towarzyszyło nadanie upragnionego szlachectwa. Wykupywanie urzędów przez burżuazję miało zatem i tę korzyść, że różnorakie funkcje państwowe zaczęli sprawować ludzie nawykli do systematycznej pracy, potrafiący prowadzić własny – by użyć współczesnego sformułowania – biznes, umiejący budować strategię rozwoju, kierować zespołem ludzi, itp.

Sprzedajność urzędów miała jednak i swoje negatywne skutki: nowy szlachcic, raz uzyskawszy dziedziczny urząd, wiele tracił ze swego zapału i gorliwości. Nie liczył przecież już na dalsze awanse, toteż upodabniał swój styl życia do tego, który był charakterystyczny dla starej szlachty rodowej. To zjawisko przebiegało ze szkodą dla rozwijającego się kapitalizmu, od którego co wybitniejsze jednostki odpływały do sektora urzędniczego. A to niewątpliwie opóźniało rozwój gospodarczy. Co ciekawe, w niektórych krajach trwały różnego rodzaju dyskryminacje, zakazujące na przykład protestantom dostępu do urzędów i tytułów szlacheckich. To między innymi dlatego w wielu państwach zachodniej Europy (w tym zwłaszcza we Francji) utrwaliła się dominacja protestantów w gospodarce: ich „odpływ" do szlachty i karier urzędniczych był formalnie niemożliwy.

Wszystkie te zjawiska dostrzegali również ówcześni monarchowie i ich doradcy. Likwidacja sprzedajności urzędów była wszakże niemożliwa, gdyż konieczne byłoby spłacenie setek przedstawicieli aparatu administracyjnego, czego nie wytrzymałby żaden budżet. Zaczęto więc powoływać nowych urzędników bez sprzedawania samego urzędu, a takich urzędników można było odwoływać.

(298) Polityka ekonomiczna i skarbowa państwa absolutnego. Merkantylizm. Podstawą polityki gospodarczej absolutyzmu był merkantylizm. W języku potocznym pojęcie to oznacza dążenie do ograniczania importu i promocji eksportu, czyli zwiększenia sprzedaży przy redukcji zakupów. Jest to skojarzenie prawdziwe, ale niedostatecznie precyzyjne i wyczerpujące. Merkantylizm to przede wszystkim zaprzeczenie zasadom kapitalizmu, wolnego rynku i swobodnego pozyskiwania dochodów przez społeczeństwo. Jest to raczej system reglamentacji i kontroli gospodarki przy bardzo rozbudowanym systemie podatkowym. Merkantylizm zakładał rozbudowę przede wszystkim przemysłu i handlu. Produkcję rolniczą uważano

bowiem za zbyt uzależnioną od kaprysów pogody, a przez to niezdolną do wytworzenia większych zysków.

Merkantylizm możemy zatem uznać za świadomą politykę monarchów absolutnych, dążącą do rozwoju przemysłu kontrolowanego przez państwo, ale tylko po to, by móc przejmować wszelkie zyski. Poszczególne monarchie odwoływały się przy tej okazji do różnych metod, mających wymusić wzrost produkcji. Dla przykładu – w Rosji wydawano prawny nakaz kupowania niektórych wyrobów. Istniały również różnego rodzaju monopole, dotacje na rzecz postępu technicznego, ograniczenia celne dla importu z zagranicy itp.

Główny problem dla ówczesnych społeczeństw polegał jednak na tym, że państwo wspierało przemysł tylko po to, by finansował on rosnące potrzeby budżetowe. Rozwojowi gospodarki towarzyszyło więc bardzo silne dokręcenie śruby podatkowej. To z kolei prowadziło do wybuchu buntów społecznych, stanowiących zagrożenie dla samego absolutyzmu (np. Fronda). Głośno protestowały głównie masy chłopskie, jednak niezadowolona była również burżuazja, która stan swoich nastrojów wyrażała przez zakup jakiegoś urzędu. To bowiem dawało może nieduże, ale pewne dochody, a do tego pozwalało liczyć na nabycie tytułu szlacheckiego, który z kolei dawał prawo do licznych zwolnień podatkowych i ucieczki od zachłanności państwa.

(299) Społeczeństwo wobec władzy absolutnej. Na czym polegała specyfika absolutyzmu z perspektywy poddanego? Przede wszystkim brak było powszechnie obowiązujących reguł postępowania władzy, obywateli i zasad postępowania w stosunkach między władzą a obywatelami. Dzisiaj rolę takiego katalogu najważniejszych zasad odgrywa konstytucja: jest to dokument, którego treść obowiązuje w jednakowym stopniu i obywateli, i władzę. I tu właśnie zasadza się szczególna cecha absolutyzmu: król sam ustanawiał nowe zasady, prawa, reguły, podatki, obciążenia, wymogi itp. Co więcej, mógł treść tychże zasad redagować stosownie do własnych potrzeb, a także – równie szybko ustanowione prawa odwołać, nie pytając nikogo o zdanie. Szczególnie ten ostatni przywilej mógł budzić irytację poddanych. Jest bowiem niepisanym zwyczajem, że władza powinna przestrzegać przynajmniej tych praw, które sama ustanowiła. Skoro król w każdej chwili mógł swobodnie zmieniać przepisy, które dopiero co ustanowił, to powstawała sytuacja niejasna i rodził się chaos. Można więc stwierdzić, że podstawową cechą państwa absolutnego była daleko posunięta subiektywność władzy, czyli rządy królewskiego kaprysu i „widzimisię".

Absolutyzmu nie można utożsamiać wprost z późniejszymi ustrojami autorytarnymi czy totalitarnymi. Przede wszystkim dlatego, że królowie nie mieli ambicji objęcia kontrolą dosłownie wszystkich aspektów życia społecznego, gospodarczego i prywatnego. W XVII i XVIII wieku

nie istniały odpowiednie warunki techniczne do sprawowania takiej kontroli. Nie było przecież nowoczesnych środków komunikacji i możliwości szybkiego przemieszczania się. Dla przykładu na przebycie drogi z Paryża do południowych granic Francji potrzeba było przeszło dwóch tygodni, toteż społeczeństwa państw absolutnych często żyły dwojakim rytmem. Jedną grupę stanowili mieszkańcy stolicy państwa, którzy żyli blisko króla, jego dworu i jego oczekiwań. W innej zaś sytuacji znajdowali się poddani zamieszkali na prowincji. Co prawda tam też docierały królewskie rozkazy i królewscy urzędnicy, ale na co dzień urzędnicy mieli pod bokiem silne elity lokalne. Często woleli więc żyć w zgodzie z miejscowymi elitami, a do centrali posyłać sfałszowane sprawozdania ze swej działalności.

Podsumowanie LII

- Absolutyzm wskazywał na króla, jako namiestnika Boga na ziemi. Odwoływał się również do wielowiekowej tradycji rządów królewskich.
- Aby urzeczywistnić postulat władzy absolutnej, konieczny był rozbudowany aparat administracyjny. Tworzono go przez sprzedawanie urzędów zamożnym przedstawicielom burżuazji.
- Programem gospodarczym absolutyzmu był merkantylizm.

3. Przemiany polityczne we Francji i w Anglii w XVII wieku

(300) Francja doby absolutyzmu: Armand de Richelieu. Do ustanowienia we Francji absolutyzmu przyczynił się w znacznym stopniu minister Ludwika XIII, kardynał Armand de Richelieu. Jego cel był jasny: ugruntować suwerenność państwa francuskiego, a także zwiększyć jego prestiż i znaczenie wojskowe. Aby go osiągnąć kardynał nie stronił od żadnych, nawet mało etycznych metod. Stąd też w pamięci ówczesnych i potomnych utrwalił się jako mistrz intrygi i bezduszny tyran, przy którym nawet król Ludwik XIII miał niewiele do powiedzenia.

W tym ostatnim twierdzeniu wiele jest przesady, zwłaszcza że wzmocnienie państwa przebiegało nieuchronnie przez wzmocnienie samej korony i władzy królewskiej. Oparcie potęgi państwa na którejś z grup społecznych było wtedy niemożliwe. Podobnie jak cała Europa (wojna trzydziestoletnia), Francja była targana konfliktami religijnymi. Przeciwko sobie występowali protestanccy hugenoci i obecni na królewskim dworze skrajni katoliccy dewoci, wywodzący się głównie z wielkiej arystokracji ziemskiej. Wprawdzie

od 1598 roku obowiązywał we Francji edykt nantejski, który ustanawiał tolerancję religijną, ale pod szyldem tlącego się konfliktu religijnego krył się polityczny spór o władzę, w którym za poszczególnymi stronnictwami stały inne europejskie mocarstwa (Anglia, Austria).

Aby przeciąć istniejące powiązania i wyzwolić Francję z wpływów obcych państw, Richelieu postanowił zdławić zakusy obydwu religijnych frakcji. Nie było to jednak łatwe zadanie: hugenoci posiadali własną armię oraz potężne twierdze, w tym przede wszystkim portową Roszelę (La Rochelle) na brzegu Oceanu Atlantyckiego. Wojska królewskie przez wiele miesięcy oblegały miasto, przez co wzięci głodem hugenoci zostali zmuszeni do poddania się (1628 rok). Richelieu wykazał się wielką roztropnością, ponieważ pokonawszy hugenotów wcale nie dążył do fizycznego ich unicestwienia. Przeciwnie, wprawdzie pozbawił ich politycznych wpływów, ale zagwarantował im swobodę kultu. Tym samym udało mu się zagwarantować lojalność hugenotów wobec francuskiej korony, która w najbliższych latach, zwłaszcza w czasach Frondy, okazała się wielce pomocna.

Na barkach kardynała spoczęło wówczas rozprawienie się z dewotami i stojącymi za nimi Habsburgami. Wpływy dewotów na dworze francuskim umacniały się wraz z sukcesami militarnymi Austrii w wojnie trzydziestoletniej. Na dodatek wspierała ich matka króla Ludwika XIII, Anna Austriaczka. Kiedy wydawało się już, że naciskany król odwoła swojego ministra, ten poparł go (1630 rok). Wpływy dewotów zostały tym samym złamane, a najwięksi przywódcy trafili do więzienia. Przez następne lata, drogą spisków, próbowali wprawdzie doprowadzić do obalenia Richelieu, ale brali się do tego w sposób bardzo nieudolny. Kardynał nie wykazywał się wobec nich łaskawością: spiskowców czekał albo wyrok śmierci, albo utrata majątków.

Richelieu nie tylko tępił wszelkie bunty, ale chciał również ograniczyć przejawy arystokratycznej samowoli i anarchii. Przejawem tego dążenia był osławiony zakaz pojedynków, powszechnie znany z beletrystycznego dzieła *Trzej muszkieterowie*, pióra Aleksandra Dumasa[239]. Wszystko to nie oznaczało jednak, że kardynał chciał unicestwić dotychczasową strukturę społeczną. Potwierdza się bowiem często prawidłowość, że nawet najbardziej „muskularne" reżimy nie mogą dłużej funkcjonować bez oparcia się przynajmniej na części społeczeństwa. W przypadku Francji i kształtującego się absolutyzmu konieczne były kadry zdolne do obsadzania urzędów państwowych, stanowisk w armii oraz do prowadzenia, wspieranej przez Richelieu, ekspansji kolonialnej i gospodarczej. Źródłem takich kadr mogła być jedynie część burżuazji i część arystokracji.

---

[239] Aleksander Dumas (1802-1870) – pisarz francuski, autor m.in. powieści przygodowych, związanych z historią Francji.

(301) Fronda. Polityka gospodarcza państw absolutnych cechowała się daleko posuniętym fiskalizmem. Tak też było we Francji i właśnie tu doszło do jednej z największych rebelii antyustrojowych, zwanej Frondą. Fronda wybuchła już po śmierci kardynała Richelieu (1642 rok) i Ludwika XIII (1643 rok), kiedy na tronie zasiadał Ludwik XIV. Król był wtedy jeszcze małoletni, toteż władzę sprawował minister i kardynał – Juliusz Mazarini[240]. Ten zaś w 1648 roku postanowił poprawić znów pogarszającą się sytuację budżetową przez wzrost podatków. Przeciwko temu zaprotestował organ sądowniczy, tzw. parlament paryski, który miał prawo do zgłaszania uwag do projektów ustaw. W odpowiedzi Mazarini uwięził jego najwybitniejszych członków. To doprowadziło do zamieszek na ulicach Paryża i zmusiło Mazariniego do przejściowego wycofania się. Dopiero w marcu 1649 roku powstanie paryskie udało się zdławić z pomocą regularnej armii francuskiej, która po podpisaniu traktatów westfalskich mogła wrócić z frontu do kraju.

W 1650 roku znów wybuchł konflikt wewnętrzny, zwany drugą Frondą (albo „książęcą", w odróżnieniu od tej pierwszej, „parlamentarnej"). Przeciwko kardynałowi wystąpiła grupa książąt, którym przewodził Wielki Kondeusz[241] (książę de Condé). Na początku wydawało się, że buntownicy mają szansę odnieść sukces, gdyż uzyskali wsparcie hiszpańskiego króla Filipa IV[242] oraz przywódcy angielskiego Cromwella[243]. Ostatecznie jednak i druga Fronda upadła (1653 rok), głównie wskutek nieudolności i wewnętrznego skłócenia jej członków.

(302) Francja Ludwika XIV. Mazarini kierował Francją za przyzwoleniem Ludwika XIV aż do swojej śmierci w 1661 roku. Później król nie mianował już pierwszych ministrów i sprawował rządy sam (tzw. rządy osobiste). Nie oznacza to, że aparat urzędniczy nie istniał, jednak nie było już mowy o kontestowaniu królewskiej władzy przez jakiegoś urzędnika lub przez parlament paryski. Do tego ostatniego, jak i do całego ludu paryskiego, Ludwik XIV żywił zresztą tak głęboką niechęć (za upokorzenia czasu Frondy), że postanowił opuścić swą paryską siedzibę (Luwr) i przenieść się do oddalonego o kilkanaście kilometrów na zachód od Paryża Wersalu, gdzie zbudowano nowy, jeszcze bardziej okazały pałac królewski.

---

[240] Juliusz Mazarini (1602-1661) – francuski kardynał, pierwszy minister Francji w latach 1642-1661.

[241] Ludwik Burbon, Kondeusz Wielki (1621-1686) – książę de Condé, marszałek Francji, jeden z największych dowódców wojskowych w historii.

[242] Filip IV (1605-1665) – król Hiszpanii w latach 1621-1665 i Portugalii w latach 1621-1640.

[243] Oliver Cromwell (1599-1658) – polityk angielski, główna postać wojny domowej w Anglii, lord protektor w latach 1653-1658.

Ludwik XIV zneutralizował dążenia polityczne szlachty, obsypując ją różnymi bardzo dobrze płatnymi dworskimi stanowiskami, pozbawionymi jednak znaczniejszych kompetencji. Szerokie perspektywy oferowały natomiast arystokracji kariery w wojsku. Szlachcie podobało się również, że od dworsko-militarnych apanaży odsunięto protestantów. Mocą edyktu z 1685 roku zniesiono tolerancję religijną, ustanowioną za Henryka IV. Oznaczało to, że protestanci mogli się odtąd zajmować jedynie prowadzeniem działalności gospodarczej. To jednak utrudniał bardzo rozbudowany fiskalizm, a także bardzo pogmatwany i niestabilny system prawny.

(303) Anglia – od absolutyzmu do monarchii parlamentarnej: sytuacja społeczno-gospodarcza Anglii w XVII wieku. Ustanowienie w Anglii monarchii parlamentarnej odbyło się w drodze dwóch rewolucji. Panujący na tronie angielskim władcy z dynastii Stuartów w osobie Jakuba I[244] (1603-1625) i Karola I[245] (1625-1649) za wszelką cenę chcieli ustanowić rządy absolutne. To jednak wywoływało protesty, głównie ze strony nowych grup społecznych. Przypomnijmy, że wskutek przemian ostatnich dziesięcioleci bardzo rozwinął się handel zamorski, jak również powstały zalążki przemysłu włókienniczego. W wyniku grodzenia pastwisk znacznie wzrosły majątki niektórych właścicieli ziemskich, co pozwalało im na awans społeczny. Wszystko to prowadziło do powstania burżuazji, tj. grupy składającej się z kupców, bogatych rzemieślników, nakładców, przemysłowców, której zasadniczym postulatem było pozostawienie jej pełnej swobody działania i możliwości dalszego rozwoju.

Tymczasem posunięcia Stuartów wiodły w przeciwną stronę. Przede wszystkim rosnące potrzeby budżetowe państwa skłaniały monarchów do ustanawiania bardzo wysokich podatków i danin lub wręcz monopoli królewskich. Deficyt wynikał po części z toczonej rywalizacji z Francją i Hiszpanią, ale przede wszystkim był konsekwencją wybuchu konfliktów wewnętrznych. Karol I przejawiał skłonności absolutystyczne i chciał narzucić wszystkim swym poddanym (w tym Szkotom) anglikanizm. Tymczasem w Szkocji dominowali prezbiterianie, tj. odłam kalwinizmu, który nie uznaje zwierzchności osobnego stanu duchownego. Szkoci zbuntowali się i wzniecili powstanie, którego wojska królewskie nie mogły opanować (1638-1639).

(304) „Krótki" i „długi" parlament. Król musiał znowu podnieść podatki dla udźwignięcia ciężaru wojny domowej. Burżuazja nie chciała

[244] Jakub I Stuart (1566-1625) – król Szkocji w latach 1567-1625 i król Anglii w latach 1603-1625. Pierwszy król Anglii z dynastii Stuartów.

[245] Karol I Stuart (1600-1649) – król Anglii i Szkocji w latach 1625-1649.

się na to zgodzić i argumentowała, że nowe lub wyższe podatki mogą być ustanowione jedynie za zgodą jej przedstawicieli. Krótko mówiąc żądano, by nowe podatki musiały uzyskać zgodę parlamentu. Monarcha zgodził się na takie rozwiązanie, ale zwołany parlament (kwiecień 1640 rok) nie był skłonny do ustępstw, toteż Karol I rozwiązał go po zaledwie 23 dniach obrad (dlatego parlament nazwano „krótkim").

To posunięcie w żaden sposób nie zwiększyło przychodów do królewskiego budżetu, a tymczasem potrzeby na froncie szkockim rosły. Po kilku miesiącach król zwołał kolejny parlament, ale tym razem obiecał, że nie rozwiąże go bez zgody posłów, stąd nowemu parlamentowi dane było obradować przez kilka lat (1640-1648; stąd „długi" parlament). W jego skład weszli w większości przeciwnicy króla.

(305) Wojna domowa. Król był wciąż nieugięty. Z jego inspiracji doszło nawet do nieudanego zamachu na przywódców opozycji (1642 rok). Rozwścieczeni członkowie parlamentu wezwali do chwycenia za broń, co doprowadziło do wybuchu wojny domowej. Na początku wojska wierne parlamentowi ponosiły sromotne klęski. Oddziały królewskie składały się bowiem głównie z kawalerii, a siły parlamentu stanowiła źle zorganizowana piechota. Sytuację odmieniło dopiero przejęcie dowództwa nad wojskami parlamentu przez Olivera Cromwella – purytanina związanego z kształtującą się burżuazją. Cromwell dokonał reformy armii (ustanawiając tzw. „Armię Nowego Wzoru"), która polegała przede wszystkim na wzmocnieniu dyscypliny w duchu protestanckiego zapału religijnego. Doprowadziło to do odwrócenia losów wojny, czego przejawem była miażdżąca porażka wojsk królewskich w bitwie pod Naseby (1645 rok). Król Karol I początkowo schronił się w Szkocji, która jednak za korzyści finansowe wydała go angielskiemu parlamentowi (1647 rok).

Gdy już wydawało się, że parlament osiągnął pełny sukces, w jego składzie doszło do gwałtownych starć, które omalże nie doprowadziły do odzyskania władzy przez Karola I. Władzę zwycięskich purytanów zaczęli kontestować bardziej radykalni independenci i jeszcze bardziej skrajni lewellerzy. Ci ostatni domagali się nadania wszystkim praw politycznych i likwidacji wszelkich przywilejów. Independenci żądali wolności religijnej, na którą purytanie nie chcieli się zgodzić. Wobec postępującej destabilizacji w parlamencie, król zdecydował się na śmiały manewr: w grudniu 1647 roku zbiegł, a następnie wzniecił powstanie w Szkocji, wykorzystując obawy tamtejszych prezbiterian co do dalszych decyzji parlamentu angielskiego. Powstanie szkockie pociągnęło za sobą wybuch walk również w Anglii i w Irlandii.

W 1648 roku armia szkocka poniosła jednak klęskę, a parlament zaczął negocjować z królem kształt przyszłego układu politycznego. Na to jednak

nie chciała zgodzić się armia i jej przywódca, Cromwell, którego znaczenie w państwie istotnie wzrosło. Cromwell usunął przemocą z parlamentu 140 posłów przeciwnych jego polityce. Ujarzmiony parlament powołał specjalny trybunał, który skazał Karola I na śmierć. Wyrok został wykonany 30 stycznia 1649 roku, a parlament proklamował ustanowienie w Anglii republiki. Kiedy zaś znowu ożywiła się opozycja wobec Cromwella (independenci), ten postanowił podbić Irlandię, a zajęte ziemie nadał swym żołnierzom i oficerom, czym wyciszył wszelkie protesty. W tym samym czasie ostatecznie podbił Szkocję, którą wraz z Irlandią ściśle podporządkował Anglii.

(306) Republika, restauracja Stuartów. W 1653 roku został przyjęty dokument, zwany *Instrumentem rządzenia*, na mocy którego Cromwell objął dyktatorską władzę nad Anglią, przyjmując tytuł lorda protektora. Po śmierci Cromwella (1658 rok) rządy sprawował jego syn Ryszard[246], lecz w żaden sposób nie potrafił doprowadzić do zakończenia ostrych konfliktów, jakie wywiązały się pomiędzy poszczególnymi generałami. Społeczeństwo było również zmęczone latami cromwellowskiej dyktatury. Gdy po nowych wyborach zebrał się kolejny parlament, postanowiono przywrócić tron angielski i obwołać królem księcia Karola, syna Karola I, który panował jako Karol II[247]. Reformy czasów cromwellowskich, jak choćby zniesienie przywilejów, zostały jednak zachowane.

O ile rządy Karola II cechowały się względną ostrożnością, o tyle jego brat i od 1685 roku następca – Jakub II[248] – dążył do radykalnego ograniczenia praw parlamentu. Faworyzował również katolików. W tej sytuacji wybuchła druga rewolucja angielska (1688 rok) zwana „Wspaniałą Rewolucją" (*Glorious Revolution*). W odróżnieniu od pierwszej, Wspaniała Rewolucja była praktycznie bezkrwawa: na tron angielski został wezwany Wilhelm Orański[249], zięć Jakuba II. Dotychczasowy król schronił się we Francji. Wszelkie próby samowoli królewskiej zostały tym samym definitywnie ukrócone, jako że odtąd bez zgody parlamentu król nie mógł stanowić praw (w tym również podatków) i utrzymywać stałej armii. Potwierdzała to przyjęta w 1689 roku. Deklaracja Praw Narodu Angielskiego (*Bill of Rights*). Akt ten stworzył podstawy nowego ustroju w Anglii, nazwanego monarchią parlamentarną. Na czele gabinetu miał wkrótce stanąć cieszący się zaufaniem parlamentu i króla premier. Był on przywódcą partii, która posiadała większość w parlamencie.

[246] Ryszard Cromwell (1626-1712) – syn Olivera, lord protektor Anglii, Szkocji i Irlandii w latach 1658-1659.

[247] Karol II Stuart (1630-1685) – król Anglii i Szkocji w latach 1660-1685.

[248] Jakub II Stuart (1633-1701) – król Anglii i Szkocji w latach 1685-1688.

[249] Wilhelm III Orański (1650-1702) – książę Oranii-Nassau od 1650 r., stadhouder Republiki Zjednoczonych Prowincji od 1672 r., król Anglii i Szkocji w latach 1689-1702.

Podsumowanie LIII

- Do wzmocnienia absolutyzmu we Francji przyczynili się kardynałowie Richelieu i Mazarini.
- Wyrazem sprzeciwu możnych wobec hegemonii francuskiego króla była Fronda.
- Na lata panowania Ludwika XIV przypada apogeum rządów absolutnych we Francji.
- Próby zwiększenia podatków bez zgody parlamentu doprowadziły w Anglii do wybuchu wojny domowej.
- Pierwsza faza rewolucji angielskiej została zakończona ścięciem króla Karola I i ustanowieniem republiki, z Cromwellem na czele.
- Kilka lat po śmierci Cromwella dokonano restauracji monarchii. Gdy jednak król ponownie zaczął przejawiać tendencje do jedynowładztwa, wybuchła druga rewolucja, zwana „wspaniałą". W jej wyniku ukształtował się ustrój monarchii parlamentarnej.

4. Kultura polskiego baroku

(307) Na styku Wschodu i Zachodu. Ekspansja Polski w II połowie XVI i na początku XVII wieku sprawiła, że Rzeczpospolita stała się nie tylko jednym z największych państw Europy, lecz również przyniosła ogromne zróżnicowanie narodowościowe, gospodarcze, społeczne, a co za tym idzie – również kulturowe kraju. Polska, związana dotąd z zachodnioeuropejskim kręgiem kulturowym, zaczęła zwracać się ku Wschodowi, czemu również sprzyjały ekspansjonistyczne dążenia szlachty i magnaterii polskiej. Specyficznie, w porównaniu z innymi państwami Europy, kształtowała się sytuacja Polski w zakresie rozwoju kultury i nauki. Nastąpił on w dwóch kierunkach: po pierwsze wytworzył się nurt intelektualny, nawiązujący do uniwersalnych zasad baroku europejskiego, a po drugie – powstał specyficzny dla Polski i przodujący na tym terenie barok sarmacki, czyli szlachecki. Stąd kulturę szlachty polskiej XVII i pierwszej połowy XVIII wieku określa się pojęciem sarmatyzmu.

(308) Ideologia i obyczajowość sarmacka. Nazwa „sarmatyzm" wiąże się z utrwalonym przez historyków renesansu mitem, że polski stan rycerski wywodził się od starożytnego plemienia czarnomorskich Sarmatów – dzielnych i nieposkromionych jeźdźców, spokrewnionych z rodem walecznych

Scytów. Legenda głosiła, że jedno z plemion przywędrowało z okolic Morza Czarnego nad Wisłę, założyło tu swoje osady, zdominowało tubylców i dało początek polskiemu rycerstwu, z którego z czasem ukształtowała się warstwa rycerska. Tą fantastyczną teorią szlachta uzasadniała swą wyjątkową pozycję w państwie, której efektem były liczne przywileje. W ciągu XVII wieku sarmatyzm stał się podstawą szlacheckiego światopoglądu. Szlachta była przekonana o absolutnej wyższości polskiego modelu politycznego, sposobu życia, obyczaju, a nawet stroju nad wszystkimi innymi. Krytycznie więc zaczęła patrzeć na kulturę Zachodu, zwracając się w kierunku stylów orientalnych. To z kultury wschodniej pochodzą takie elementy strojów i ozdób jak: kontusz, żupan, karabela, kobierce, jedwabne pasy, złote guzy oraz wiele innych.

Początkowo pojęcie sarmatyzmu miało jak najbardziej pozytywny wydźwięk. Utożsamiano je z zespołem największych cnót rycerskich, takich jak: duma narodowa, przywiązanie do rodzimych tradycji, waleczność, odwaga, męstwo, honor, umiłowanie wolności i demokracji, przywiązanie do katolicyzmu, szacunek do praworządności, gościnność i wiele innych. Niestety, praktyczna realizacja tych założeń pozostawiała wiele do życzenia. Szlachta polska nie potrafiła właściwie wyważyć proporcji i zachować umiaru, toteż kult cnót rycerskich przyjął w rezultacie najbardziej skrajne formy. Wartości przestały być w obiektywnym rozumieniu walorami, a nabrały cech największych przywar i ułomności ludzkiego charakteru. Duma narodowa przekształciła się w narodową i stanową megalomanię i doprowadziła do nadużywania władzy w stosunku do ludzi z niższych warstw społecznych. Wiara we własną doskonałość sprawiała, że odrzucano wszelkie próby reform państwa. Szlachta broniła swej „złotej wolności" ograniczając rolę instytucji ustawodawczych i wykonawczych w kraju. Te tendencje zdecydowanie odbiegały od silnego centralizmu absolutystycznego, charakterystycznego dla Europy Zachodniej. Wierność tradycji nierzadko prowadziła do zaściankowości i wstecznictwa kulturalnego. Waleczność i odwaga przeradzały się w awanturnictwo, sprzyjały brawurze i nieposzanowaniu własnego życia. Umiłowanie wolności i demokracji doprowadziło do nadużywania praktyki *liberum veto* i w efekcie przyczyniło się do rozbiorów Polski. Wierność katolicyzmowi odbierana jako była obowiązek nietolerancji wobec innowierców, a także przyczyniła się do powierzchownej dewocji i fanatyzmu religijnego. Również gościnność i wystawność nierzadko prowadziły do pijaństwa, obżarstwa, wielkopańskich manier oraz życia ponad stan, co w konsekwencji powodowało ruinę finansową. Wystawność uczt, przepych kościołów, pałaców, pojazdów kontrastowały z nędzą i brudem wsi i miast.

(309) Model edukacji szlacheckiej. Po błyskotliwym rozkwicie odrodzenia, od XVII wieku rozpoczął się powolny spadek poziomu wiedzy, zwłaszcza

jeśli chodzi o zakres akademicki. W ramach walki z reformacją szkolnictwo na poziomie średnim organizowali jezuici, którzy do połowy XVII wieku założyli około 50 kolegiów na terenie kraju, co oznaczało ogromny skok ilościowy w nauczaniu na tym etapie. Poziom kolegiów był wprawdzie nierówny, ale zapewniał synom szlacheckim zdobycie ogólnej wiedzy. W 1579 roku jezuici zorganizowali również wyższą uczelnię w Wilnie, która miała pełnić rolę drugiego po uczelni krakowskiej ogniska naukowego. Wysoki poziom i elitarny charakter utrzymywały reformacyjne kolegia, licznie zakładane na terenie kraju. Do często spotykanej formy edukacji szlacheckiej należał długotrwały pobyt za granicami Rzeczypospolitej. Podróże do Włoch, krajów Rzeszy, Francji, Anglii rozwijały nie tylko znajomość geografii i języków obcych, ale dawały także ogólną wiedzę o stosunkach panujących w świecie, która potem była wykorzystywana w kraju.

(310) Architektura barokowa. Nowe obiekty architektoniczne wznoszono głównie na zamówienie dworu królewskiego, możnowładztwa i Kościoła. Schyłek XVI i pierwsza połowa XVII wieku to okres najbardziej ożywionego ruchu budowlanego w kraju. Z tego czasu pochodzi większość zachowanych do dziś w całości lub w ruinie magnackich zamków, takich jak choćby Krasiczyn Krasickich, Wiśnicz Lubomirskich, Tęczyn Tęczyńskich, Ujazd Ossolińskich i kilkadziesiąt innych siedzib, rozsianych na terenie całego kraju. Kres architekturze zamkowej położyła wojna polsko-szwedzka, określana mianem „potopu". Oprócz zamków, posiadających zwykle charakter obronny, powstawały liczne pałace i rezydencje wiejskie, często otoczone parkami i ogrodami. Do takich należy choćby rezydencja króla Jana III Sobieskiego[250] w Wilanowie.

Jednak najbardziej rozpowszechnioną formą architektoniczną okresu polskiego sarmatyzmu był drewniany szlachecki dwór. Jedyny typ starych, dochowanych dotąd dworków, powtarzający się stosunkowo często we wszystkich dzielnicach Polski, charakteryzuje się parterową konstrukcją, pokrytą łamanym dachem o dwóch kondygnacjach, często z narożnikami o stromych, jakby wieżyczkowych kopułkach. Częścią nieodłączną takiego dworku był ganek.

W czasie baroku silny rozwój przeżywało również budownictwo sakralne. Ośrodkiem barokowego budownictwa był Kraków, potem zaś nowa stolica państwa – Warszawa. Pierwszą świątynią wzniesioną na wzór rzymski – z kopułą i bezwieżową fasadą – był kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie, dzieło architekta królewskiego i czołowego twórcy polskiego baroku – Jana Trevano (?-1644). Szczególną rolę w propagowaniu stylu barokowego

[250] Jan III Sobieski (1629-1696) – król Polski w latach 1674-1696.

wzorowanego na rzymskim kościele *Il Gesù* odegrał zakon jezuitów, lecz duże znaczenie miała również działalność benedyktynów, karmelitów, kamedułów i innych zakonów. Liczne, istniejące wcześniej kościoły otrzymały nowe barokowe fasady i uzyskały nowe wyposażenie. Do takich zaliczyć możemy kościół Kamedułów na krakowskich Bielanach, kościół św. Anny w Krakowie – dzieło czołowego architekta działającego w tym okresie w kraju – Tylmana z Gameren (1632-1706), warszawskie kościoły: św. Anny, ss. wizytek, ss. sakramentek i wiele innych.

(311) Sztuki plastyczne. O ile w dziedzinie architektury Polska zajmuje w Europie dość istotne miejsce, o tyle nie można tego powiedzieć w przypadku malarstwa i rzeźby. Do Polski przyjeżdżali artyści z całej Europy, którzy pracowali na zamówienia króla i magnatów, dekorując ich siedziby obrazami, plafonami, sztukaterią i rzeźbami. W Polsce rozwinęło się wówczas malarstwo portretowe. Charakterystycznym elementem kultury sarmackiej był polski portret trumienny. Powstawanie tego typu dzieł było związane ze specyficznym obrzędem pogrzebowym, jaki rozpowszechnił się w XVI, XVII i pierwszej połowie XVIII wieku, kiedy to zdarzały się uroczystości trwające nawet dwa tygodnie. Na ten czas z przodu trumny umieszczano portret zmarłego, namalowany zwykle za życia, czasem nawet wiele lat wcześniej. Portrety te charakteryzowała prostota techniki, czasem brutalny realizm, a nierzadko także próba analizy psychologicznej zmarłego.

Szczególny rozgłos w dziedzinie przemysłu artystycznego zdobył Gdańsk, rozsławiony m.in. znanymi w całej Europie meblami gdańskimi.

(312) Literatura wobec problemów epoki. Na kształt barokowej kultury miały wpływ liczne wojny i kontrreformacja, niosące poczucie niepewności i zwątpienia. W rezultacie przyniosło to w filozofii zainteresowanie sensem istnienia, miejscem człowieka we wszechświecie, jego stosunkiem do Boga; spowodowało także dominację tematyki śmierci i przeżycia religijnego. Twórcy barokowi twierdzili, że sztuka tej epoki, w tym również literatura, musi zaskakiwać, wywoływać zdumienie odbiorcy, wstrząsać jego uczuciami, słowem spowodować szok. W tej kwestii literatura polska nie odbiegała zbytnio od konwencji epoki. Za prekursora baroku polskiego uważa się Mikołaja Sępa Szarzyńskiego (1550-1581). Jego poezja metafizyczna szukała odpowiedzi na pytanie o istotę człowieczeństwa, nie unikając przy tym grozy i makabry. W kolejnych latach na ziemiach polskich wyodrębniły się trzy zasadnicze nurty literackie:

- Dworski, rozwijający się na dworach magnackich i królewskim; nawiązywał do wzorców zachodnich w zakresie tematyki i formy. Wzorem dla artystów tego nurtu stała się poezja włoskiego autora, Marina.

Poezja dworska miała zaskakiwać odbiorcę, dowodzić mistrzostwa swego twórcy, wreszcie bawić i uatrakcyjniać uczty i rozmaite spotkania dworskie. Nurt ten był reprezentowany przez Jana Andrzeja Morsztyna (1621-1693) i Daniela Naborowskiego (1573-1640).

- Ziemiański, zwany sarmackim, opanował polskie dwory szlacheckie i nawiązywał do polskich rodzimych tradycji. Reprezentowali go Jan Chryzostom Pasek (1636-1701) i Wacław Potocki (1621-1696).
- Plebejski, stworzony przez mieszkańców miast. Symbolem tej literatury jest Sowizdrzał – prześmiewca obnażający niedoskonałości świata. Literatura plebejska zajmowała się człowiekiem, jego miejscem w machinie społecznej, postawą wobec konfliktów międzyludzkich, wreszcie – uniwersalnymi prawami ludzkimi. Wiersze krążyły zwykle anonimowo, twórcą, który pozostał w pamięci potomnych, jest Jan z Kijan (przełom XVI i XVII w.).

Charakterystyczną cechą polskiej literatury barokowej jest bogate pamiętnikarstwo. Reprezentowali je m.in. hetman wielki Stanisław Żółkiewski (1547-1620), autor *Początku i progresu wojny moskiewskiej* oraz Jan Chryzostom Pasek (*Pamiętniki*). W swych utworach dali oni znakomity i wszechstronny obraz epoki. Na szczególną uwagę w zakresie problematyki społeczno-patriotycznej w literaturze zasługuje również twórczość Wacława Potockiego, określana często jako „obywatelskie sumienie narodu". Poeta przejęty był poczuciem odpowiedzialności za losy i kształt państwa, dlatego też w swych utworach zawarł liczne morały i pouczenia skierowane do narodu polskiego, a zwłaszcza do stanów uprzywilejowanych. W dziełach: *Nierządem Polska stoi*, *Pospolite ruszenie* i *Zbytki polskie* Potocki zawiera liczne postulaty patriotyczne, mogące wyprowadzić kraj z kryzysu. Krytykuje bałagan prawny, niesprawiedliwość i ucisk biedniejszej szlachty. Poeta poddaje krytyce poczucie szlacheckiej wolności, drwiąc z tego, że wolny szlachcic nie podlega nawet rozkazom wojskowym. Ubolewa nad wadami kleru i szlachty polskiej, myślącej o bogactwach i wygodach, o klejnotach i strojach, zabawach i rozrywkach, podczas gdy ojczyzna potrzebuje obrony i pieniędzy na wojsko. Do utworów patriotycznych można także zaliczyć epos *Transakcja wojny chocimskiej*, gdyż z opisu przebiegu wojny pod Chocimiem wyłaniają się dwa najważniejsze uczucia autora – miłość do Boga i miłość do ojczyzny. Ważne miejsce w twórczości Potockiego zajmują postulaty tolerancji wyznaniowej. W wierszu *Kto mocniejszy, ten lepszy* potępia nietolerancję i podział na wiarę dobrą lub złą, protestuje przeciwko szykanom, np. zabieraniu innowiercom majątków.

Osobne miejsce w literaturze barokowej zajmuje sztuka epistolarna, której przedstawicielem jest król Jan III Sobieski, autor *Listów do Marysieńki*. Mają one nie tylko bardzo osobisty charakter, ale stanowią cenne źródło

wiedzy historycznej, gdyż powstawały w czasie wypraw wojennych króla Jana III i zawierają relację z niektórych bitew.

Podsumowanie LIV

- Na ziemiach polskich w epoce baroku wykształciły się dwa nurty: intelektualny, nawiązujący do uniwersalnych zasad baroku europejskiego oraz drugi, specyficzny dla Polski i przodujący na tym terenie – barok sarmacki, czyli szlachecki.
- Sarmatyzm stał się podstawą szlacheckiego światopoglądu. Szlachta była przekonana o wyższości polskiego modelu politycznego, sposobu życia, obyczaju, a nawet stroju. Krytycznie patrzyła na kulturę Zachodu, zwracając się w kierunku stylów orientalnych.
- Nowe obiekty architektoniczne wznoszono głównie na zamówienie dworu królewskiego, możnowładztwa i Kościoła.
- Najbardziej rozpowszechnioną formą architektoniczną okresu polskiego sarmatyzmu był drewniany szlachecki dwór. Charakteryzował się parterową konstrukcją, pokrytą łamanym dachem o dwóch kondygnacjach. Częścią nieodłączną takiego dworku był ganek.
- Na ziemiach polskich wyodrębniły się w baroku trzy zasadnicze nurty literackie: dworski (Jan Andrzej Morsztyn i Daniel Naborowski), ziemiański, zwany sarmackim (Jan Chryzostom Pasek i Wacław Potocki) i plebejski, stworzony przez mieszkańców miast.

5. Wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w drugiej połowie XVI i w XVII wieku

(313) Sytuacja społeczno-gospodarcza na przełomie XVI i XVII wieku. Lata panowania Stefana Batorego zapoczątkowały istotne zmiany w strukturze majątkowej szlachty. Przyłączenie na podstawie unii lubelskiej całej Ukrainy do Korony stworzyło dla polskich feudałów szerokie możliwości ekspansji na wschód. Posiadając już w swym ręku znaczne obszary na zachodniej Ukrainie, zaczęli zajmować bogate, żyzne ziemie Ukrainy Naddnieprzańskiej. Przejmowano je na drodze nadań królewskich, obejmowania urzędów ziemskich na tym terenie, ale często także drogą podbojów. Tak zaczęły powstawać latyfundia, wielkie majątki, stanowiące zwarte jednostki terytorialne. W ten sposób tworzyły się na Ukrainie wielkie fortuny Koniecpolskich, Potockich, Kalinowskich oraz magnatów pochodzenia

ukraińskiego – Zbaraskich, Ostrogskich, Wiśniowieckich, którzy dążyli do rozwinięcia swej potęgi przez pogłębienie ucisku mas chłopskich. Te olbrzymie majątki, liczące nieraz kilkaset wsi i dziesiątki miast, stały się podstawą potęgi ekonomicznej oraz politycznej magnaterii, która stopniowo przejmowała władzę w państwie. By nie rozdrabniać majątków, już w XVI wieku pojawiły się tzw. ordynacje rodowe, czyli zespoły dóbr zabezpieczone pod względem prawnym przed podziałem i dziedziczone wyłącznie przez najstarszego przedstawiciela rodu.

Cechą szczególną czasów Batorego było rozpoczęcie procesu polonizowania się magnatów rusko-litewskich i ich coraz silniejsze związki rodzinne z magnatami polskimi. Wiązało się to z integracją kulturalną wewnątrz Rzeczypospolitej i powodowało dalsze konsekwencje: polonizująca się magnateria litewsko-ruska zapewniała sobie coraz większe znaczenie w życiu politycznym kraju, obsadzała stanowiska senatorskie i starostwa w Koronie. Polityka rozdawnicza króla powodowała też wzrost znaczenia nowych rodów – Potockich, Ossolińskich, Lubomirskich i innych. Latyfundia stały się podstawą potęgi ekonomicznej, a w ślad za tym – potęgi politycznej magnatów. W ten sposób nie tylko odzyskali swe czasowo zachwiane w XVI wieku stanowisko polityczne, ale je coraz bardziej umacniali i u schyłku XVII wieku niemal całą władzę w Rzeczypospolitej wzięli w swe ręce.

(314) Polityka bałtycka Stefana Batorego. Zakończenie sporu z Gdańskiem i uzyskanie dużych kwot pieniężnych umożliwiły Batoremu przystąpienie do wojny z państwem moskiewskim, które – wykorzystując konflikty wewnętrzne w Rzeczypospolitej – zajęło całe polskie Inflanty. Sejm w 1578 roku uchwalił wysoki podatek i zatwierdził projekt utworzenia narodowej piechoty wybranieckiej, która miała się składać z chłopów królewszczyzn (jeden wybraniec z 20 łanów). Plan opracowany przez króla i Zamoyskiego nie zakładał zdobywania utraconych Inflant, lecz zakładał uderzenie w kierunku Moskwy i odcięcie sił rosyjskich od zaplecza. Wojna toczona z carem Iwanem IV dzieliła się na trzy kampanie. W 1579 roku wojska Batorego zdobyły Połock; rok później opanowały kilka fortec, m.in. Wielkie Łuki, a w 1581 roku, dzięki uchwale sejmu o dodatkowym poborze, Batory wyprawił się na wielką twierdzę wroga – Psków. Miasta wprawdzie nie zdobyto, ale Moskwa, rozbita przez Polaków i dodatkowo zagrożona przez Szwedów, zdecydowała się pójść na ustępstwa. W 1582 roku doszło do podpisania rozejmu w Jamie Zapolskim. Na jego mocy Inflanty wróciły do Polski, a państwo moskiewskie na ponad 120 lat zostało odsunięte od Bałtyku. Rzeczpospolita umacniając swoje wschodnie i północne nabytki jednocześnie wchodziła w nowy konflikt ze Szwecją.

(315) Interwencja na wschodzie. Państwo moskiewskie – wschodni sąsiad Rzeczypospolitej – znalazło się u schyłku XVI wieku w stanie wewnętrznego kryzysu. Niekorzystne tendencje zarysowały się już za rządów Iwana IV Groźnego, ale zdecydowanie nasiliły się po jego śmierci. Wybuchały powstania chłopów, toczyły się walki o tron carski, zaostrzały się konflikty między średnią szlachtą a bojarami. Tę sytuację chciała wykorzystać grupa magnatów polskich, by przejąć wpływy na rozległych obszarach Rosji. Również polscy królowie dążyli do podporządkowania władzy w tym kraju. Stefan Batory liczył na pomoc Rosji w pokonaniu Turków, a Zygmunt III Waza przy pomocy Rosji chciał odzyskać utracony tron szwedzki. Na początku XVII wieku nadarzyła się dobra okazja do interwencji. Na dworze ukraińskiego magnata Wiśniowieckiego pojawił się awanturnik, podający się syna cara Iwana IV – Dymitra[251], który w dzieciństwie zginął w tajemniczych okolicznościach. Losem rzekomego carewicza zainteresowali się panowie polscy i dla poparcia jego pretensji do tronu rosyjskiego zorganizowali zbrojną wyprawę na Moskwę. Samozwaniec uzyskał szerokie poparcie chłopów liczących na złagodzenie ucisku feudalnego, Kozaków i drobnej szlachty. Cichego poparcia udzielił Dymitrowi również dwór królewski. Zajęcie Moskwy ułatwiła Dymitrowi nagła śmierć cara Borysa Godunowa[252]. W 1605 r. Dymitr został obwołany carem.

Sukces Polaków był jednak krótkotrwały. Już rok później wybuchło powstanie, które doprowadziło do śmierci Dymitra i wielu jego polskich popleczników. Nowym władcą Moskwy został przywódca powstania Wasyl Szujski[253]. Musiał on walczyć z wielkim powstaniem chłopskim Bołotnikowa i nową interwencją polską. Niektórzy magnaci poparli bowiem kolejnego samozwańca, który podawał się za Dymitra. Szujski, starając się ustabilizować swą władzę, zawarł traktat ze Szwedami, co z kolei Zygmunt III uznał za powód do wojny z Moskwą. Króla zdecydowanie poparli jezuici, liczący na unię z Kościołem prawosławnym, a także wielu magnatów, którym zależało na nowych zdobyczach.

(316) Kampania smoleńska. Wojsko polskie ruszyło pod osobistym dowództwem króla zdobywać główny cel ataku – Smoleńsk. Odsiecz rosyjską i udzielających pomocy Szwedów rozbił w 1610 r. pod Kłuszynem hetman polny koronny Stanisław Żółkiewski[254], otwierając tym samym

[251] Dymitr Samozwaniec (1581-1606) – rzekomo cudownie ocalały carewicz Dymitr, syn cara Iwana IV Groźnego, car Rosji w latach 1605-1606.

[252] Borys Godunow (ok. 1551-1605) – car Rosji w latach 1598-1605.

[253] Wasyl Szujski (1552-1612) – car Rosji w latach 1606-1610.

[254] Stanisław Żółkiewski (1547–1620): kanclerz wielki koronny i hetman wielki koronny, wybitny polityk polski przełomu XVI i XVII wieku. Świetny dowódca jazdy. Opowiadał się

drogę Polaków do Moskwy. Równocześnie Moskwie zagroził Dymitr II Samozwaniec[255]. W obawie przed wybuchem w Moskwie powstania ludowego, a także przed opanowaniem miasta przez Samozwańca, bojarzy obalili cara Szujskiego i wpuścili do stolicy wojska polskie. Porozumienie zawarte z hetmanem zawierało następujące warunki: carem miał zostać królewicz Władysław (syn Zygmunta III), miał on przyjąć prawosławie i rządzić wraz z bojarami. Zygmunt III nie uznał tej decyzji i wysunął swoją kandydaturę do tronu moskiewskiego, na co z kolei nie chcieli wyrazić zgody bojarzy, obawiając się podporządkowania państwa moskiewskiego Polsce. Rokowania nie przyniosły rezultatów. W Moskwie wybuchło powstanie, skierowane przeciw polskiej interwencji. Polska załoga na Kremlu została oblężona i po wielomiesięcznym oporze skapitulowała. W 1613 r. nowym carem został wybrany narodowy kandydat, założyciel rodzimej dynastii – Michał Romanow[256], który potrafił odeprzeć dalsze ataki – szwedzkie i polskie.

Zmęczeni wojną Polacy zdecydowali się na rozejm, który podpisano w 1619 r. w Dywilinie na 14 lat. Rzeczpospolita zatrzymała ziemię smoleńską, czernihowską i siewierską, osiągając granice Litwy z XV wieku. Na mocy pokoju w Polanowie z 1634 r. Rzeczpospolita utrzymała swe nabytki, a król Władysław IV oficjalnie zrzekł się pretensji do tronu moskiewskiego.

(317) Problem Ukrainy i Kozaczyzny. Pograniczne obszary stepowe nad dolnym Dnieprem w coraz większym stopniu stawały się terenem osadniczym ludności szukającej tam schronienia lub kariery życiowej. Mieszkających tam osadników nazywano Kozakami, co miało oznaczać „ludzi wolnych". Kozacy wywodzili się z chłopów, plebsu miejskiego i szlachty różnych narodowości. Toczyli walki z tatarskimi najeźdźcami, sami też organizowali wyprawy na tureckie i tatarskie miasta i wsie. Wzrost ucisku ze strony szlachty i rozwój latyfundiów spowodowały nasilenie zbiegostwa chłopów nad Dniepr i ogromny wzrost liczebny kozaczyzny. Osadnictwo rolne i hodowlane na tym terenie łączyło się, przede wszystkim ze względu na niebezpieczeństwo tatarskie, z silną i dobrze zorganizowaną strukturą wojskową. Militarnie coraz liczniejsi Kozacy stanowili więc cenną pomoc dla państwa

---

za unią z Moskwą i osadzeniem na tronie moskiewskim królewicza Władysława. Odniósł wielkie zwycięstwo z Rosją pod Kłuszynem, nie potrafił jednak znaleźć skutecznej metody w walkach z Tatarami. Poniósł klęskę w bitwie pod Cecorą, a następnie klęskę i śmierć w trakcie marszu do kraju. Autor dzieła o charakterze pamiętnikarskim *Początek i progres wojny moskiewskiej*.

[255] Dymitr II Samozwaniec (?-1610) – podawał się za cudownie ocalałego syna cara Iwana IV Groźnego, pretendował do tronu Rosji, w znacznej części kraju utworzył własną administrację.

[256] Michał I Romanow (1596-1645) – car Rosji w latach 1613-1645.

na odcinku południowo-wschodniej granicy. Już w połowie XVI wieku powstała specyficzna, silna organizacja wojskowa, której ośrodkiem stała się Sicz Zaporoska. Było to miejsce obronne, otoczone szeregiem umocnień ze zwalonych pni drzew, na wysepkach leżących w dolnym biegu Dniepru za skalnymi progami (porohami – stąd nazwa Zaporoże). Rzeczpospolita brała część Kozaków na służbę. Stefan Batory utworzył stałe wojsko rejestrowe, liczące początkowo 500 ludzi. Z czasem liczba Kozaków rejestrowych będących na żołdzie Rzeczypospolitej wzrastała. Kozaków niewciągniętych w rejestr szlachta polska starała się pozbawić wolności i narzucić im poddaństwo. Wpływy Kozaków obejmowały coraz szerszy zasięg, a Sicz Zaporoska stopniowo stawała się politycznym ośrodkiem całego ludu ukraińskiego w walce z panowaniem magnatów i szlachty polskiej. Kozacy stanowili siłę zdolną przeciwstawić się magnaterii. Panowie polscy, zaniepokojeni wzrostem tej potęgi, zaczęli stopniowo ograniczać prawa Kozaków.

U schyłku XVI wieku rosnące powinności pańszczyźniane w latyfundiach magnatów kresowych powodowały opór chłopów na Ukrainie, zwłaszcza że szlachta wywodziła się ze spolonizowanych bojarów lub Polaków. Duże znaczenie miało również narzucenie chłopom ukraińskim unii brzeskiej. Nie bez znaczenia pozostawały także kwestie narodowościowe. Poczynania Polaków, odrębność kulturowa Kozaków oraz ich dążenia do zwiększenia liczby rejestru doprowadziły do trwających wiele lat waśni, a nawet powstań[257].

(318) Powstanie Chmielnickiego. Największe z powstań, mające charakter przede wszystkim społeczny, wybuchło pod wodzą Bohdana Chmielnickiego[258] w roku 1648. Jego bezpośrednią przyczyną było odwołanie przez Władysława IV wyprawy na Turcję. Wcześniej za udział w tej wyprawie

[257] Konflikt pomiędzy Polakami a Kozakami stanowił istotny problem już w czasach króla Zygmunta Augusta. Aby rozwiązać sprawę ukraińską utworzono tzw. listę kozaków rejestrowych, biorąc na żołd Rzeczypospolitej ograniczoną liczbę Kozaków, a pozostałych traktując na równi z chłopami przypisanymi do ziemi. Wzbudziło to oczywiście powszechny ferment i doprowadziło do wybuchu powstań, w których domagano się zwiększenia liczby Kozaków rejestrowych. Kolejnymi powstaniami kozackimi dowodzili:

– Krzysztof Kosiński – 1591 r.
– Semen Nalewajko – 1594-1596 r.
– Taras Fedorowicz – 1630 r.
– Paweł Pawluk – 1637-1638 r.
– Jacko Ostrzanin – 1638 r.
– Bohdan Chmielnicki – 1648 r.

[258] Bohdan Chmielnicki (1595-1657) – hetman zaporoski, przywódca powstania kozackiego przeciw Rzeczypospolitej z lat 1648-1654.

król obiecywał Kozakom podwyższenie żołdu, zwiększenie rejestru do 20 tys. oraz szereg przywilejów, które zrównywałyby Kozaków ze szlachtą.

Pod wodzą Chmielnickiego zbrojne siły kozackie, wraz z posiłkującym ich oddziałem Tatarów, wyruszyły do walki i w bitwach pod Żółtymi Wodami, Korsuniem i Piławcami pokonały wojska koronne. Powstanie, które wybuchło jako powstanie kozackie, szybko przybrało charakter ogólnonarodowy. Powstańcy mordowali szlachtę, Żydów, unitów, księży katolickich, palili ich zabudowania. W tym czasie zmarł Władysław IV i nowym królem obrany został jego brat, Jan Kazimierz. Ze względu na zwycięstwa kozackie w kolejnych bitwach, postanowienia zawartej w 1649 roku ugody zborowskiej były korzystne dla Kozaków. Przewidywała ona, że podniesiona zostanie liczba Kozaków rejestrowych do 40 tys., Chmielnicki otrzyma godność oraz władzę hetmańską, wyodrębnione zostaną trzy województwa (kijowskie, bracławskie i czernihowskie) z urzędami dla szlachty prawosławnej. Szlachta odzyska majątki, co będzie oznaczało powrót poddaństwa i pańszczyzny. Ugoda nie zadowoliła jednak żadnej ze stron, dlatego też sejm Rzeczypospolitej ogłosił ponownie pospolite ruszenie i w 1651 roku wojna została wznowiona. Tym razem wielkie zwycięstwo odniosły wojska koronne, pokonując Kozaków w bitwie pod Beresteczkiem. Nowa ugoda podpisana w Białej Cerkwi, zmniejszała o połowę rejestr, a teren autonomii został ograniczony do województwa kijowskiego. Wojna prowadzona przez obydwie strony z niezwykłym okrucieństwem nie przynosiła jednak rozstrzygnięcia. W tej sytuacji Chmielnicki postanowił poprosić o pomoc Rosję, która przyjęła propozycję, licząc na przyłączenie Ukrainy. Car zwołał do Moskwy Sobór Ziemski, na którym postanowiono zjednoczyć Ukrainę z Rosją, a w roku 1654 starszyzna kozacka w Perejasławiu zaakceptowała te postanowienia. Armia rosyjska wkroczyła w granice Rzeczypospolitej, przeradzając tym samym powstanie w wojnę polsko-rosyjską.

(319) Wojna z Rosją. Sukcesy armii rosyjskiej sprawiły, że została zajęta nie tylko Ukraina, ale również ziemia smoleńska, a nawet Wilno. Najazd szwedzki na Rzeczpospolitą w 1655 r. spowodował zawieszenie broni na froncie polsko-rosyjskim i wspólne akcje przeciwko Szwecji. W czasie wojny zmarł Bohdan Chmielnicki. Jego następcą wybrany został Iwan Wyhowski[259], zwolennik ugody z Polakami. Zawarta pomiędzy Wyhowskim i Rzeczpospolitą ugoda w Hadziaczu (1658 rok) zapowiadała utworzenie Księstwa Ruskiego składającego się z trzech województw: kijowskiego, czernihowskiego i bracławskiego. Stanowiłoby ono, obok Korony i Litwy, trzeci,

[259] Iwan Wyhowski (?-1664) – szlachcic polski, hetman kozacki, następca Bohdana Chmielnickiego.

odrębny, czyli posiadający własną administrację, człon Rzeczypospolitej. W 1660 roku szereg zwycięstw odnieśli Polacy, jednak te sukcesy nie zostały w pełni wykorzystane. Na skutek znacznego osłabienia obydwu stron walki zostały zakończone podpisaniem w 1667 roku kompromisowego rozejmu w Andruszowie. Na jego mocy Rzeczpospolita traciła zdobyte w czasie kampanii smoleńskiej ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską oraz znaczną część Ukrainy, która podzielona została wzdłuż rzeki Dniepr. Rozejm wyznaczył wschodnią granicę Rzeczypospolitej aż do rozbiorów, a jednocześnie oznaczał rezygnację z ekspansji na ziemie Rosji i Ukrainy. Przekreślał też plany stworzenia trzeciego – ukraińskiego członu Rzeczypospolitej. Postanowienia rozejmu zostały potwierdzone w 1686 roku, gdy został podpisany „wieczysty" pokój z Rosją, zwany od wysłannika polskiego do Moskwy pokojem Grzymułtowskiego.

Podsumowanie LV

- Przyłączenie Ukrainy do Korony stworzyło dla polskich feudałów wielkie możliwości ekspansji na wschód. Posiadając już obszary na zachodniej Ukrainie, zaczęli zajmować ziemie Ukrainy Naddnieprzańskiej. Tak narodziły się wielkie majątki, zwane latyfundiami.
- W latach 1577-1582 Stefan Batory prowadził wojnę z Moskwą o Inflanty. Trzy wyprawy (na Połock, Wielkie Łuki i Psków) doprowadziły do odzyskania zabranych wcześniej Polsce ziem.
- Kolejny etap wojen Rzeczpospolita z Moskwą toczyła w latach 1604–1634. Szczególnie korzystna dla Polski była kampania smoleńska. Na mocy rozejmu podpisanego w Dywilinie Polska zatrzymała ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską.
- Rosnące powinności pańszczyźniane w latyfundiach magnatów kresowych powodowały opór chłopów na Ukrainie. Narzucenie unii brzeskiej, nierozwiązane kwestie narodowościowe, odrębność kulturowa Kozaków oraz ich dążenia do zwiększenia liczby rejestru doprowadziły do trwających wiele lat waśni, a nawet powstań.
- Największe z powstań wybuchło pod wodzą Bohdana Chmielnickiego w roku 1648. Gdy w roku 1654 w Perejasławiu starszyzna kozacka zadecydowała o przyłączeniu Ukrainy do Rosji, powstanie przerodziło się w wojnę polsko-rosyjską.
- Walki zakończone zostały podpisaniem w 1667 roku kompromisowego rozejmu w Andruszowie. Na jego mocy Rzeczpospolita traciła ziemie zdobyte w czasie kampanii smoleńskiej oraz znaczną część Ukrainy, która została podzielona wzdłuż rzeki Dniepr.

6. Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją w XVII wieku

(320) Geneza konfliktów ze Szwecją. W 1587 roku doszło do podwójnej elekcji. Hetman Jan Zamoyski poparł elekcję ostatniego Jagiellona po kądzieli, królewicza szwedzkiego – Zygmunta, gdy tymczasem stronnictwo habsburskie, wzmocnione przez tych wszystkich, którzy pozostawali w opozycji do dworu i do Zamoyskiego, opowiedziało się za arcyksięciem Maksymilianem. Obaj elekci wkroczyli zbrojnie do Polski, ale zwycięstwo Zamoyskiego na wojskami Maksymiliana w bitwie pod Byczyną zapewniło sukces Zygmuntowi. Zygmunt III nie cieszył się zbytnią popularnością wśród szlachty polskiej. Jako gorliwy katolik był również bardzo niepopularny w protestanckiej Szwecji. Po śmierci swego ojca Jana III, Zygmunt objął tron szwedzki (1592 rok), ale napotkał tam silną opozycję, której przewodził jego stryj, Karol, książę sudermański[260]. Szwedzi nie chcieli przywrócenia katolicyzmu i oddania Estonii, co obiecane zostało Rzeczypospolitej w *Pacta conventa*. W 1598 roku Zygmunt został detronizowany, a władzę objął Karol Sudermański. Odzyskanie tronu szwedzkiego stało się odtąd jednym z głównych celów polityki Zygmunta i doprowadziło do trwających z przerwami kilkadziesiąt lat wojen ze Szwecją. Istotną przyczyną konfliktu stała się również walka o *Dominium Maris Baltici*, czyli panowanie nad Bałtykiem. W miarę rozwoju handlu bałtyckiego i wzrastającej roli Bałtyku jako drogi komunikacyjnej, posiadanie jego wybrzeży nabrało szczególnego znaczenia. Szwedzi podjęli więc działania zmierzające do utworzenia z Bałtyku morza wewnętrznego.

(321) Wojny polsko-szwedzkie za Zygmunta III Wazy. Pierwszy konflikt zbrojny wybuchł w 1600 roku. zwedzi wkroczyli na teren Inflant i doszli aż do linii Dźwiny. W bitwie pod Kockenhausen hetmani litewscy – Krzysztof Radziwiłł[261] i Jan Karol Chodkiewicz[262] pokonali nieprzyjaciela, ale nie zdołali przejść do akcji ofensywnej. Do decydującej rozgrywki doszło w 1605 r. pod Kircholmem, gdzie wojska dowodzone przez Chodkiewicza rozgromiły niemal czterokrotnie liczniejszą armię szwedzką. O zwycięstwie

[260] Karol IX Sudermański (1550-1611) – król Szwecji w latach 1604-1611.

[261] Krzysztof Radziwiłł Piorun (1557-1603) – hetman wielki litewski od 1589 r.

[262] Jan Karol Chodkiewicz (1560-1621): hetman wielki litewski, jeden z najwybitniejszych wodzów litewskich i polskich XVII wieku. Zwyciężył Szwedów pod Kockenhausen (1601), Białym Kamieniem (1603) i Kircholmem (1605). Nie wahał się wypłacić zaległy żołd z własnej szkatuły, gdy przygotowywał się do odebrania Dorpatu z rąk szwedzkich. W 1621 r. naczelny wódz sił polsko-kozackich w wojnie z Turcją, ranny w bitwie, zmarł w obozie pod Chocimiem. Postać i czyny tego hetmana opiewa Wacław Potocki w poemacie *Wojna chocimska.*

zdecydowały wybitne zdolności wojskowe hetmana i skuteczny atak husarii. Mimo tego sukcesu wojna w Inflantach toczyła się nadal, aż do śmierci króla szwedzkiego Karola IX w 1611 roku. W wyniku tych walk Inflanty pozostały przy Polsce.

W 1617 roku wojnę z Rzeczpospolita wznowił następca Karola IX, Gustaw Adolf. W ciągu kilku lat Szwedzi, wykorzystując zaangażowanie Rzeczypospolitej w wojnę z Turcją, zdołali opanować Inflanty z Rygą i roztoczyli kontrolę nad ujściem Dźwiny. Pomimo że dalszy marsz w głąb Rzeczypospolitej został powstrzymany, to jednak dotychczasowe nabytki Szwedów pozostały w ich rękach. Podpisany w Mitawie w 1622 roku rozejm oznaczał utratę przez Polskę większości obszaru Inflant na północ od rzeki Dźwiny. Przy Rzeczypospolitej pozostawał jedynie niewielki obszar, zwany polskimi Inflantami, oraz Kurlandia.

Zawieszenie broni nie trwało długo. Pod koniec 1625 roku Gustaw Adolf, chcąc przejąć kontrolę nad handlem bałtyckim, zdołał zająć resztę Inflant, niemal całe Prusy Królewskie (oprócz Gdańska) i uzyskać neutralność Prus Książęcych. Pochód Szwedów zatrzymał hetman Stanisław Koniecpolski[263]. W 1627 roku zdołał odzyskać Puck, flota polska odniosła zwycięstwo pod Oliwą, a dwa lata później Szwedzi ponieśli dotkliwą porażkę w bitwie pod Trzcianą. Na skutek wyczerpania obu stron oraz komplikacji na arenie międzynarodowej, jeszcze tego roku (1629 rok) podjęto decyzję o zawieszeniu broni i zawarto rozejm w Starym Targu (Altmarku). Z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca porty pruskie pozostawały w rękach Szwedów, którzy mieli również prawo do pobierania opłat z polskiego handlu na Bałtyku.

Znaczenie odzyskania ujścia Wisły doceniała szlachta, lecz nie stać jej było na stały wysiłek finansowy, niezbędny do stworzenia silnej armii. Do odzyskania utraconych ziem dążył kolejny Waza na tronie polskim, Władysław IV, który również nie rezygnował z pretensji do korony szwedzkiej. Stworzył znaczącą flotę wojenną i wybudował twierdzę Władysławowo. W znacznie gorszej sytuacji niż poprzednio byli Szwedzi, gdyż ponieśli klęski, biorąc udział w wojnie trzydziestoletniej na terenie Rzeszy. Szczególnie dotkliwa była klęska w bitwie pod Lützen w 1632 roku, gdzie w walkach zginął król Gustaw Adolf. W 1635 roku w Sztumskiej Wsi przy niechęci szlachty do wznowienia walk i wyczerpaniu Szwedów, doszło do przedłużenia rozejmu na dalsze 26 lat. Szwedzi wycofali się z portów pruskich i zrezygnowali z pobierania cła gdańskiego. Polska, niestety, utraciła kontrolę nad całymi Inflantami.

[263] Stanisław Koniecpolski (1594-1646): od 1632 r. hetman wielki koronny, jeden z najwybitniejszych wodzów polskich XVII wieku. Walczył z królem szwedzkim Gustawem Adolfem (1627-1629) i Tatarami (1629, 1644). Zwolennik modernizacji armii koronnej i doradca wojskowy króla Władysława IV.

(322) „Potop" szwedzki. Pokój westfalski, kończący wojnę trzydziestoletnią, przyniósł naszemu północnemu sąsiadowi nowe nabytki terytorialne na południowo-zachodnich wybrzeżach Morza Bałtyckiego. Wskutek tego wzmocniona została pozycja Szwecji, odżyły również plany przekształcenia Bałtyku w morze wewnętrzne. Wojska szwedzkie, dowodzone przez nowego króla, Karola X Gustawa[264], zaprawione do nowoczesnej walki, były uważane za jedną z najlepszych armii ówczesnej Europy. Oficjalnym pretekstem do ataku była chęć rozwiązania sprawy Inflant i zlikwidowania pretensji polskiej linii Wazów do tronu szwedzkiego. W rzeczywistości Szwedom chodziło głównie o złotodajne porty południowego Bałtyku i możliwość zdobycia łupów wojennych. Pojawiały się nawet plany podporządkowania całej Rzeczypospolitej. Szwedów zachęcała do ataku również opozycja magnacka w Rzeczypospolitej, niezadowolona z prób wzmocnienia władzy królewskiej i klęsk na wschodzie. Przebywający na dworze szwedzkim, skazany na banicję polski magnat Hieronim Radziejowski, namawiał króla szwedzkiego do wkroczenia do Polski, obiecywał swą pomoc oraz zapewniał, że ze względu na prowadzone w tym czasie walki polsko-rosyjskie i polsko-ukraińskie, opór Polaków będzie nikły. Do inwazji zachęcali też Szwedów niektórzy protestanci, licząc na możliwość przeprowadzenia w Polsce reformacji i na stworzenia bloku antypapieskiego.

Karol Gustaw, zachęcony tymi sprzyjającymi okolicznościami, w 1655 roku wkroczył na terytorium Rzeczypospolitej z dwóch stron: z Pomorza Zachodniego na Wielkopolskę i ze szwedzkich Inflant na terytorium Litwy. Prognozy Radziejowskiego szybko się spełniły. Bez walki pod Ujściem skapitulowało pospolite ruszenie wielkopolskie, a niedługo później ich śladem poszli panowie litewscy, poddając się w Kiejdanach. Magnaci i szlachta mieli nadzieję, że przy pomocy szwedzkiej uda się im odzyskać obszary utracone na wschodzie. Poddając się królowi szwedzkiemu uważali, że ratują całość państwa i przywileje stanowe. Radziwiłłowie na Litwie, z hetmanem wielkim litewskim Januszem[265] na czele, mieli nadzieję, że zdrada zostanie opłacona przez Karola Gustawa wykrojeniem dla nich księstwa. Szwedzi wkrótce zajęli bez walki Warszawę, a następnie poddawały im się kolejne miasta. Jedynie Kraków ze Stefanem Czarnieckim na czele stawił silny opór, ale na skutek zdecydowanej przewagi wroga musiał skapitulować. W ciągu kilku miesięcy upadło jedno z większych państw w Europie. Król Jan Kazimierz uszedł na Śląsk.

Wkrótce okazało się, że Szwedzi traktują Rzeczpospolitą jak kraj pod okupacją. Rozpoczęli bezwzględną grabież miast i wsi, pustoszenie dóbr

[264] Karol X Gustaw (1622-1660) – król Szwecji w latach 1654-1660 (w 1649 r. ogłoszony następcą tronu szwedzkiego).

[265] Janusz Radziwiłł (1612-1655) – hetman wielki litewski od 1654 r.

szlacheckich, nakładali wysokie kontrybucje i podatki, dopuszczali się okrutnych gwałtów na ludności. Nie szanowali praw, zwyczajów i religii.

Chciwość i brutalność zgubiły jednak Szwedów. Niszczony kraj zaczął powoli budzić się z letargu. Do szybkiego rozprzestrzenienia się walki narodowowyzwoleńczej przyczyniła się podjęta przez Szwedów w grudniu 1655 roku nieudana próba zdobycia klasztoru jasnogórskiego, bronionego przez przeora, ojca Augustyna Kordeckiego[266]. Na fali walki ze Szwedami rozwinęło się poczucie solidarności narodowej ludzi wspólnej wiary, języka i obyczajów. W organizacji oporu zaangażowane były wszystkie warstwy ludności, w tym również chłopi. Szwedów zaczęła masowo opuszczać szlachta i przechodzić na stronę Jana Kazimierza, który z początkiem 1656 roku powrócił do kraju. We Lwowie złożył słynne śluby, zapowiadające ulżenie doli chłopów biorących udział w walce z najeźdźcą. Taką samą przysięgę składali później również senatorowie. Niestety, śluby były tylko manewrem dokonanym pod wrażeniem walki chłopów i mieszczan ze Szwedami, i miały na celu zmobilizowanie ich do większego wysiłku. Z chwilą gdy niebezpieczeństwo minęło, lwowskie obietnice poszły w zapomnienie. Kierownictwo ruchem powstańczym, a następnie całą kampanią przeciw Szwedom objął Stefan Czarniecki[267]. Oddziały partyzanckie, w poszczególnych regionach kraju rozbijały drobniejsze oddziały szwedzkie. Do połowy 1656 roku wojska koronne, wspierane przez oddziały partyzanckie zdołały odzyskać kontrolę nad Małopolską (bez Krakowa), Wielkopolską, a nawet odzyskały Warszawę. Karol X Gustaw, zdając sobie sprawę z tego, że sam nie da rady pokonać Polski, doprowadził do podpisania w grudniu 1656 roku w Radnot układu rozbiorowego Rzeczypospolitej między Szwecją, Siedmiogrodem, Brandenburgią, Chmielnickim a Bogusławem Radziwiłłem[268]. Rok, który miał przynieść zagładę Rzeczypospolitej okazał się przełomowy, ale dla wrogów Polski. Wojska księcia Siedmiogrodu, Jerzego Rakoczego, zostały przez Polaków rozbite, wielki elektor brandenburski przeszedł na stronę polską, przeciwko Szwecji wystąpiła Dania, a z pomocą Polsce wyruszyli

[266] Augustyn Kordecki (1603-1673) – paulin, przeor klasztoru na Jasnej Górze w czasie potopu szwedzkiego, dowódca obrony klasztoru w czasie oblężenia.

[267] Stefan Czarniecki (1599–1665) – kasztelan kijowski, wojewoda ruski, wybitny wódz, uczestnik kampanii szwedzkiej i walk z Bohdanem Chmielnickim. Znany jako obrońca Krakowa z 1655 r., a następnie dowódca kampanii antyszwedzkiej 1656 r. W 1657 r. zmusił do kapitulacji armię Rakoczego, sprzymierzeńca Szwedów, a następnie dowodził oddziałami polskimi wysłanymi na pomoc Danii. Buławę hetmańską otrzymał dopiero na łożu śmierci. W tradycji narodowej jest wzorem niezłomnego i ofiarnego żołnierza.

[268] Bogusław Radziwiłł (1620-1669) – książę cesarstwa niemieckiego, wielokrotny poseł na sejm Rzeczypospolitej, chorąży wielki litewski, koniuszy wielki litewski, brat hetmana Janusza Radziwiłła.

Habsburgowie. W tej sytuacji Karol Gustaw wycofał się z Polski. W 1660 roku w Oliwie podpisano traktat pokojowy, kończący wojny ze Szwecją. Na jego mocy utrzymano przedwojenny stan posiadania. Przy Szwecji pozostały niemal całe Inflanty, Rzeczpospolita uzyskała jedynie tzw. Inflanty Polskie i Kurlandię. Jan Kazimierz zrzekł się praw do tronu szwedzkiego, Szwedzi zobowiązali się natomiast zwrócić zrabowane w czasie wojny dzieła sztuki, co jednak nie zostało w pełni zrealizowane.

(323) Stosunki z Brandenburgią i Prusami Książęcymi. Konflikty polsko–szwedzkie oraz ekspansję Polski na wschód wykorzystali Hohenzollernowie, władcy Brandenburgii. Według układu z 1525 roku dziedzictwo w Prusach Książęcych przysługiwało tylko synom Albrechta, a po wygaśnięciu tej linii miało przejść na władców Polski. Już jednak Zygmunt August, a potem Stefan Batory wyrazili zgodę na rozszerzenie prawa dziedziczenia na Hohenzollernów brandenburskich. Zygmunt III, poszukując sprzymierzeńców w trakcie długotrwałych wojen, prowadził ustępliwą politykę wobec roszczeń Hohenzollernów. W 1605 roku przyznał linii elektorów brandenburskich prawo do kurateli nad chorym umysłowo księciem Prus Albrechtem Fryderykiem[269], a sześć lat później zgodził się nawet na przeniesienie lenna pruskiego na władców Brandenburgii, wskutek czego przejęli oni formalną władzę w Prusach Książęcych. Elektorzy Brandenburgii, jako lennicy Rzeczypospolitej, zobowiązani byli do pomocy materialnej i niewiązania się z wrogami Polski. Akt lenny zawierał wprawdzie zapis o prawie Rzeczypospolitej do ingerencji w wewnętrzne sprawy Prus, jednak dalszy bieg wydarzeń uniemożliwił praktyczne wykorzystywanie tego prawa. Politykę ustępstw wobec Brandenburgii i Prus Książęcych kontynuował Władysław IV. W 1640 roku władzę w Brandenburgii i Prusach Książęcych objął Fryderyk Wilhelm[270], który dążył do rozbudowy armii, wzmocnienia władzy i uniezależnienia się od Polski. Zniósł on nałożoną przez Władysława IV opłatę celną, ściąganą z miast pruskich na rzecz Rzeczypospolitej i rozpoczął samodzielną politykę finansową na terenie Prus.

W czasie „potopu" szwedzkiego elektor zawarł sojusz ze Szwecją, a jego wojska przyczyniły się do zniszczenia ziem polskich. Według traktatu podpisanego w Radnot miał otrzymać Warmię i Wielkopolskę oraz pełną suwerenność. Widząc jednak klęski swojego sojusznika, Fryderyk Wilhelm przeszedł na stronę polską. Jesienią 1657 roku podpisane zostały traktaty welawsko-bydgoskie, według których Rzeczpospolita, w zamian za odstąpienie Fryderyka Wilhelma od sojuszu ze Szwecją, zrzekła się na rzecz

[269] Albrecht Fryderyk Hohenzollern (1553-1618) – książę pruski w latach 1568-1578.
[270] Fryderyk Wilhelm (1620-1688) – elektor brandenburski i książę pruski od 1640 r.

Brandenburgii lenna w Prusach Książęcych. Traktaty były niekorzystne dla Rzeczypospolitej i zdecydowanie osłabiły jej pozycję nad Bałtykiem. W niedalekiej przyszłości Prusy miały stać się jednym z zaborców państwa polskiego.

Podsumowanie LVI

- Do najważniejszych przyczyn wojen polsko-szwedzkich zaliczyć możemy: spór o Inflanty, dążenia królów z dynastii Wazów do odzyskania tronu szwedzkiego oraz spór o *Dominium Maris Baltici*.
- Do pierwszej rozgrywki doszło w 1605 roku pod Kircholmem, gdzie wojska dowodzone przez Chodkiewicza rozgromiły armię szwedzką. W wyniku tych walk Inflanty pozostały przy Polsce.
- Wojnę z Rzeczpospolitą wznowił następca Karola IX, Gustaw Adolf. Podpisany w Mitawie w 1622 roku rozejm oznaczał utratę przez Polskę większości obszaru Inflant na północ od rzeki Dźwiny.
- Kolejny etap wojen trwał w latach 1616–1635 i zakończył się podpisaniem pokoju w Sztumskiej Wsi. Szwedzi wycofali się z portów pruskich i zrezygnowali z pobierania cła, ale Polska utraciła kontrolę nad całymi Inflantami.
- Największe zniszczenia przyniósł Polsce „potop" szwedzki. W wyniku postanowień pokoju w Oliwie przy Szwecji pozostały niemal całe Inflanty, a Jan Kazimierz zrzekł się praw do tronu szwedzkiego.
- Konflikty polsko-szwedzkie wykorzystali władcy Brandenburgii. W 1657 roku zostały podpisane traktaty welawsko-bydgoskie, według których Rzeczpospolita, w zamian za odstąpienie Brandenburgii od sojuszu ze Szwecją, przekazała jej lenno w Prusach Książęcych.

7. Wojny Rzeczypospolitej z Turcją w XVII wieku

(324) Geneza konfliktów z Turcją. Istotne zagrożenie dla południowo-wschodnich terenów Rzeczypospolitej stanowili również Turcy, którzy opanowali wcześniej Półwysep Bałkański i uzależnili od siebie znaczną część Węgier. W XVI wieku Polska dążyła do utrzymania pokojowych stosunków z Turcją, realizując postanowienia pokoju z 1533 roku. Do pogorszenia stosunków polsko-tureckich przyczyniły się dążenia panów polskich, którzy podjęli próby roztoczenia swych wpływów na terenie Mołdawii, będącej

w strefie wpływów tureckich. Wyprawy najpierw Jana Zamoyskiego, który osadził w Mołdawii swego pretendenta Jeremiego Mohyłę[271], a następnie Wiśniowieckich i Potockich, stworzyły sytuację konfliktową. Źródłem konfliktów były również wzajemne napady łupieżcze Kozaków na terytorium tureckie i podległych Turcji Tatarów na terytorium Rzeczypospolitej. Turcja odnosiła się również niechętnie do polskiej interwencji w Moskwie, obawiając się naruszenia równowagi politycznej w tej części Europy. Do wyraźnego zaostrzenia stosunków polsko-tureckich doszło z powodu wiązania się króla polskiego z Habsburgami, z którymi Turcja była w ustawicznych konfliktach. Gdy w 1619 roku wojska czeskie i węgierskie pod wodzą księcia siedmiogrodzkiego Gabora Bethlena, lennika tureckiego, oblegały Wiedeń, Zygmunt pospieszył z odsieczą i wysłał zbrojne oddziały lisowczyków na Węgry. Pomoc ta zmusiła Bethlena do odwrotu spod Wiednia i uratowała stolicę cesarstwa, ale stała się bezpośrednim powodem wyprawy tureckiej na Rzeczpospolitą.

(325) Etapy wojen polsko-tureckich w XVII wieku. W 1620 roku hetman wielki koronny Stanisław Żółkiewski wyruszył do Mołdawii, by wesprzeć przychylnego Rzeczypospolitej hospodara. Słaba armia polska została jednak pokonana pod Cecorą przez przeważające siły turecko-tatarskie. Zginął wtedy hetman Żółkiewski, wraz z wieloma żołnierzami, a liczna grupa Polaków dostała się do niewoli. Granice Rzeczypospolitej stanęły dla Turków otworem. Wieść o klęsce wywarła ogromne wrażenie na polskim społeczeństwie. Sejm uchwalił podatki na wystawienie silnej armii, do wspólnej walki przeciw Turcji przyłączyły się też wojska kozackie. W 1621 roku wyruszyła na Polskę wyprawa sułtana Osmana II[272]. Wojska polsko-litewskie pod wodzą hetmana Karola Chodkiewicza i Kozacy czekali na Turków w obozie pod Chocimiem. Mimo że siły tureckie znacznie przewyższały siły Rzeczpospolitej, obrona zakończyła się sukcesem polskim i uniemożliwiła dalsze postępy nieprzyjaciela. W czasie oblężenia w warownym obozie pod Chocimiem zmarł hetman Chodkiewicz, a dowództwo po nim objął Stanisław Lubomirski[273]. Wobec obustronnego wyczerpania zawarto pokój ustalający granicę wpływów na rzece Dniestr. Turcy mieli wycofać się z Rzeczpospolitej, ale zatrzymywali wpływy na terenie Mołdawii. Nadal jednak trwały walki tatarsko-kozackie, mimo że oba państwa miały powstrzymać swoich poddanych od wypraw wojennych.

---

[271] Jeremi Mohyła (?-1606) – hospodar Mołdawii w latach 1595-1606.

[272] Osman II (1604-1622) – sułtan imperium osmańskiego w latach 1618-1622.

[273] Stanisław Lubomirski (1583-1649) – wojewoda ruski w latach 1629-1638 i krakowski od 1638 r., jako regimentarz dowodził wojskami koronnymi i litewskimi po śmierci Jana Karola Chodkiewicza w 1621 r.

W drugiej połowie XVII wieku, pod hasłem świętej wojny z niewiernymi, odżyły ekspansywne dążenia Turcji. Swoje zainteresowania skierowali Turcy na Rzeczpospolitą, by przejąć wpływy na Ukrainie. Atak kozacko-tatarski odparł hetman Jan Sobieski pod Podhajcami (1667 rok). Rzeczpospolita była jednak zupełnie nieprzygotowana do dalszej wojny. Tymczasem w 1672 r. ruszyła na Polskę regularna armia turecka. Po krótkiej walce padł główny punkt oporu polskiego – Kamieniec, a wraz z nim niemal cała pozostająca przy Rzeczypospolitej Ukraina. Kraj stojący na krawędzi wojny domowej zmuszony był podpisać upokarzający traktat w Buczaczu. Król polski Michał Korybut Wiśniowiecki[274] zrzekł się na rzecz Turcji województw podolskiego, bracławskiego i resztek Kijowszczyzny, zobowiązał się również do płacenia na rzecz Turcji stałego haraczu. Rok później działania wojenne podjął hetman Jan Sobieski, który rozgromił armię turecką pod Chocimiem. Zwycięstwo to spowodowało, że po śmierci nieudolnego Michała Korybuta szlachta wybrała Jana Sobieskiego na króla. Kolejne ataki na Rzeczpospolitą zostały odparte, co doprowadziło do podpisania z Turkami rozejmu w Żurawnie w 1676 roku. Turcja zatrzymała nabytki z 1672 roku, ale o płaceniu haraczu nie było już mowy.

Ponad dwadzieścia lat panowania Sobieskiego upłynęło pod znakiem walk pomiędzy dwoma stronnictwami politycznymi. Stronnictwo procesarskie dążyło do pokonania, wespół z Habsburgami, Turcji i odzyskania wpływów na obszarach Ukrainy. Stronnictwo profrancuskie dążyło do porozumienia z Turcją, jako naturalnym wrogiem Austrii, co mogło przynieść odzyskanie Śląska. Zwolennicy tej orientacji postulowali walkę z wrogiem Francji – Brandenburgią, w celu odzyskania Prus Książęcych. Francja zaś miała pośredniczyć w pomyślnym rozwiązaniu kwestii tureckiej. Inspirowany przez żonę Marię Kazimierę[275], Francuzkę z pochodzenia, Jan III próbował przez kilka lat prowadzić politykę profrancuską. Zawarł w tym celu tajny traktat z Francją i Szwecją w Jaworowie (1675 rok), skierowany przeciwko Brandenburgii. Wzmagające się nastroje antytureckie i wzrastająca niechęć do króla zmusiły go jednak do powrotu do koncepcji sojuszu z Habsburgami i walki z Turcją.

(326) Koalicja antyturecka. W obliczu niebezpieczeństwa tureckiego popularna wśród szlachty była teoria o roli Polski jako przedmurza chrześcijaństwa, szerzona przez dyplomację papieską i duchowieństwo.

---

[274] Michał Korybut Wiśniowiecki (1640-1673) – król Polski w latach 1669-1673, syn wojewody ruskiego, księcia Jeremiego Wiśniowieckiego i Gryzeldy Zamoyskiej.

[275] Maria Kazimiera d'Arquien (1641-1716) – pochodząca z francuskiego rodu królowa Polski, od 1665 r. żona króla Jana III Sobieskiego.

Niebezpieczeństwo tureckie sprawiło, że szlachta w pierwszej połowie XVII wieku, zasadniczo niechętna Habsburgom, skłonna była teraz widzieć w nich naturalnego sojusznika w wojnie z Turkami. W tych warunkach król rozwinął szeroką akcję zmierzającą do stworzenia koalicji antyturecki. W roku 1683, w obliczu przygotowań Turcji do wielkiej wyprawy wojennej przeciw cesarzowi, zawarte zostało przymierze między Rzeczpospolitą i cesarstwem. Gdy Turcy rozpoczęli oblężenie Wiednia, Jan III wyruszył z odsieczą i objął osobiste dowództwo również nad wojskami cesarskimi i posiłkami niektórych książąt niemieckich. Dnia 12 września 1683 roku doszło do całodniowej bitwy pod murami stolicy Austrii. Turcy zostali rozbici, utracili artylerię, obóz, 15 tysięcy żołnierzy i zagrabione wcześniej łupy wojenne. Ogromna klęska Turków pod Wiedniem kładła kres tureckiemu zagrożeniu ziem polskich i austriackich.

O zwycięstwie nad wojskami Kara Mustafy[276] zdecydował m.in. atak ciężkozbrojnej jazdy polskiej – husarii. Była ona charakterystycznym elementem, związanym z XVII–wiecznym systemem obronnym kraju. Husarz uzbrojony był w kopię, koncerz (typ broni siecznej przeznaczonej do kłucia), pistolety i szablę. Osłaniała go zbroja, a na głowie nosił hełm. Ważnym elementem husarii były skrzydła mocowane do siodła lub zbroi, które miały na celu m.in. chronić w czasie walki przed używanymi przez Tatarów arkanami. Pomagały też rycerzom utrzymać równowagę, gdy w szyku bojowym nacierali na wroga.

W 1684 roku utworzona została Święta Liga. Była ona sojuszem Rzeczypospolitej, Austrii, Wenecji i papiestwa przeciw Turcji. Liga prowadziła jeszcze długą wojnę, w której jednak Rzeczpospolita, ze względu na silne osłabienie, nie brała większego udziału. Niepowodzeniem zakończyły się wyprawy organizowane przez Sobieskiego na tereny Mołdawii w latach 1686 i 1691. Turcja, podobnie jednak osłabiona jak Rzeczpospolita, po kolejnych klęskach poniesionych na Węgrzech od wojsk cesarskich, zdecydowała się na zawarcie traktatu pokojowego. Podpisany w 1699 roku w Karłowicach przez wszystkie państwa walczące, kończył definitywnie wojny polsko-tureckie. W stosunku do Polski pokój ten przywracał stan sprzed traktatu buczackiego. Do Rzeczypospolitej powróciły zajęte przez Turków obszary Podola, województwa bracławskiego i kijowskiego.

Wojny z Turcją osłabiły państwo i uniemożliwiły aktywniejszą politykę zagraniczną w innych kierunkach. Walki ugrupowań magnackich uniemożliwiały jakiekolwiek reformy, prowadziły do dezorganizacji państwa i upadku jego znaczenia na arenie międzynarodowej. Już w latach 80. Rosja,

[276] Kara Mustafa (1634 lub 1635-1683) – turecki wódz i wezyr Mehmeda IV, przyczynił się do ekspansji imperium na wschód.

Tabela nr 11. Wojny Rzeczypospolitej w XVII wieku

Władca	Moskwa/Rosja	Szwecja	Turcja
Stefan Batory (1576–1586)	– 1577 – Iwan IV Groźny zajmuje Inflanty; – 1579 – wyprawa na Połock; – 1580 – wyprawa na Wielkie Łuki; – 1581 – Batory pod Pskowem; – 1582 – rozejm w Jamie Zapolskim.	_____	_____
Zygmunt III Waza (1587–1632)	– 1604 – wyprawa Dymitra Samozwańca; – 1610 – bitwa pod Kłuszynem; – 1619 – rozejm w Dywilinie.	– 1605 – bitwa pod Kircholmem; – 1622 – rozejm w Mitawie; – 1626 – najazd Szwedów na Polskę; – 1627 – zwycięstwo Polaków pod Oliwą; – 1629 – zwycięstwo Polaków pod Trzcianą; rozejm w Altmarku.	– 1620 – bitwa pod Cecorą; – 1621 – obrona Chocimia; rozejm pod murami miasta.
Władysław IV (1632–1648)	– 1634 – pokój w Polanowie.	– 1635 – pokój w Sztumskiej Wsi.	_____
Jan Kazimierz (1648–1668)	– 1654 – najazd Rosji na Polskę; – 1667 – rozejm w Andruszowie.	– 1655–1660 – potop szwedzki; – 1655 – obrona Częstochowy; – 1657 – traktaty welawsko–bydgoskie; – 1660 – pokój w Oliwie.	_____
Michał Korybut (1669–1673)	_____	_____	– 1672 – Turcy zajmują Kamieniec Podolski; rozejm w Buczaczu; – 1673 – bitwa pod Chocimiem.
Jan III Sobieski (1673–1696)	– 1686 – pokój Grzymułtowskiego.	_____	– 1683 – odsiecz wiedeńska; – 1684 – utworzenie Świętej Ligi.
August II Mocny (1697–1733)	_____	_____	– 1699 – pokój w Karłowicach.

Źródło: opracowanie własne

Szwecja i Brandenburgia zawierały między sobą tajne traktaty, których celem było utrzymanie ustroju istniejącego w Rzeczypospolitej.

Podsumowanie LVII

- Źródłem konfliktów polsko-tureckich były m.in. wzajemne napady łupieżcze Kozaków na terytorium tureckie i Tatarów na terytorium Rzeczypospolitej, próby roztoczenia przez Polskę wpływów na terenie Mołdawii, wiązanie się króla polskiego z wrogami Turcji – Habsburgami.
- W 1620 roku słaba armia polska została pokonana pod Cecorą przez przeważające siły turecko-tatarskie. Rok później doszło do obrony Chocimia, która zakończyła się sukcesem polskim i uniemożliwiła dalsze postępy nieprzyjaciela. Pokój ustalał granicę wpływów na rzece Dniestr.
- W 1672 roku w ręce wroga wpadł główny punkt oporu polskiego – Kamieniec, a wraz z nim niemal cała pozostająca przy Rzeczypospolitej Ukraina (traktat w Buczaczu). Rok później działania wojenne podjął hetman Jan Sobieski, który rozgromił armię turecką pod Chocimiem.
- W roku 1683 zostało zawarte przymierze między Rzeczpospolitą i cesarstwem. Gdy Turcy rozpoczęli oblężenie Wiednia, Jan III wyruszył z odsieczą. Turcy zostali rozbici, utracili artylerię, obóz, 15 tysięcy żołnierzy i zagrabione wcześniej łupy wojenne.
- W 1684 roku utworzona została Święta Liga, która była sojuszem Rzeczypospolitej, Austrii, Wenecji i papiestwa przeciw Turcji. Pokój, podpisany w 1699 roku w Karłowicach przez wszystkie państwa walczące, kończył definitywnie wojny polsko-tureckie. W stosunku do Polski pokój ten przywracał stan sprzed traktatu buczackiego.

8. Sytuacja wewnętrzna Rzeczypospolitej w XVII wieku

(327) Terytorialne i demograficzne skutki wojen. Wojny prowadzone przez Polskę w XVII wieku przyniosły dla kraju zniszczenia, które nie były notowane bodaj od czasów najazdów tatarskich w XIII wieku. Najwymowniejszym tego dowodem były straty terytorialne i ludnościowe. Rzeczpospolita straciła około 200 tysięcy km^2 powierzchni kraju, którego terytorium w 1634 r. obejmowało 990 tysięcy km^2.

Z ponad 10 milionów ludności, zamieszkujących Rzeczpospolitą w 1648 roku, dwadzieścia lat później zostało tylko 6 milionów. Na wsi liczba chłopów zmniejszyła się mniej więcej o jedną trzecią, a w jeszcze większym

stopniu niż wieś zniszczone zostały miasta. Ludność miast na Mazowszu i w Wielkopolsce spadła do około 30% w porównaniu ze stanem sprzed wojen. Niektóre ośrodki jak Oświęcim, Chojnice, Leszno zostały zupełnie spalone. Ogółem w miastach pozostała zaledwie 1/5 zabudowy. Taka sytuacja była spowodowana nie tylko śmiertelnością wynikającą z toczonych bitew, ale również pozbawieniem mieszkańców kraju normalnego trybu życia. Prowadzenie gospodarstwa utrudniały rekwizycje i rabunki ze strony własnych i obcych wojsk, niszczenie zbiorów, palenie domostw, uprowadzanie w jasyr, a także egzekucje wobec opornych. Wraz z wojnami pojawił się więc głód i zaraza, która poważnie zdziesiątkowała ludność kraju (zwłaszcza w 1652 roku).

(328) Kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Zniszczenia wojenne, jakich doświadczyła Rzeczpospolita w XVII wieku, przyczyniły się do poważnego regresu gospodarczego kraju. Mimo że folwarki produkowały znacznie mniej zboża, a ceny polskich produktów ciągle spadały. Ogromną część kraju stanowiły spalone wsie i połacie ziemi leżące odłogiem. Brakowało bydła, koni i narzędzi do produkcji rolnej, a spalone młyny wymuszały powrót do dawnych metod ręcznego mielenia ziarna. W wielu regionach przechodzono z trójpolówki na dwupolówkę, a pługi zastępowano sochami. Wzrastała liczba chłopów nieposiadających (użytkujących) ziemi, w wielu rodzinach panował głód. Szlachta starała się odbudować gospodarkę folwarczną, zwiększając jeszcze bardziej pańszczyznę i ucisk poddańczy. Zmorą wsi była tzw. hiberna, czyli podatek ściągany na utrzymanie wojsk, niejednokrotnie egzekwowany przez niekarne oddziały najemne, rabujące i niszczące nie gorzej od nieprzyjaciela. Chłopi zmuszani byli m.in. do kupowania piwa i gorzałki po wyższych cenach wyłącznie w browarach folwarcznych lub w karczmie pańskiej (przymus propinacyjny), co przynosiło duże zyski szlachcie, jednak rujnowało chłopów i prowadziło do ich rozpijania. Z gospodarstwa łanowego, należącego w tym czasie do wyjątków, obowiązywała pańszczyzna 6 dni w tygodniu, zaś z gospodarstwa ćwierćłanowego – aż 3 dni. Mnożyły się wypadki sprzedaży parobków i chłopów bez ziemi. Chłopi na ten wzrost wyzysku odpowiadali często zbiegostwem, a niekiedy nawet walką zbrojną.

Kryzys na wsiach wpłynął również na spadek dochodów mieszkańców miast. Wieś była przecież głównym odbiorcą wyrobów rzemieślniczych, produkowanych zwłaszcza w mniejszych miastach. Jedną z najistotniejszych przyczyn upadku miast była niewątpliwie polityka gospodarcza szlachty, która dążąc do utrzymania i rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, eliminowała mieszczaństwo z życia gospodarczego. Dążąc do zwiększenia swych dochodów szlachta tworzyła wiele własnych zakładów, które

zaopatrywały jej poddanych w artykuły dotąd wyrabiane w miastach, oraz osadzała w tym celu zależnych od dworu rzemieślników. Gdy w innych państwach otaczano opieką produkcję krajową i handel, szlachta polska popierała wolność handlu dla towarów zagranicznych i obcych kupców, co powodowało upadek wytwórczości krajowej i odpływ z państwa znacznych sum pieniężnych. Miasta, pozbawione praw politycznych, udziału w sejmach i sejmikach, stawały się coraz bardziej ofiarą rosnącej samowoli szlacheckiej, popadały w coraz większą zależność od magnatów i szlachty. Coraz większemu ograniczeniu ulegał samorząd miejski. Gwałtownie ubożejąca ludność, nie mając zabezpieczonych środków na życie wynikających z handlu i rzemiosła, zaczęła zajmować się uprawą ziemi. Rozpoczął się więc nowy proces w gospodarce polskiej, tzn. wzrost funkcji rolniczej miast, dokonywany kosztem funkcji przemysłowo-handlowej. Takie przemiany nazywamy agraryzacją miast.

(329) Triumf tendencji oligarchicznych w XVII wieku. W warunkach kryzysu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, upadku miast i mieszczaństwa wzrastała potęga magnatów i zwiększały się ich latyfundia. Przechodzeniu w ręce magnatów własności szlacheckiej sprzyjały zniszczenia wojenne i trudności, jakie szlachta miała w odbudowywaniu zniszczonych majątków. Latyfundia magnackie tworzyły niemal odrębne państewka. Panowie tych latyfundiów: Radziwiłłowie, Sapiehowie, Pacowie, Czartoryscy, Potoccy, Lubomirscy, wzorując się na książętach rozbitej wówczas Rzeszy niemieckiej, pragnęli odgrywać podobną rolę udzielnych władców. Posiadali dwory wspanialsze często od dworu królewskiego, poczty zbrojne, licznych dworzan, a nawet prowadzili na własną rękę politykę zagraniczną, wchodząc w układy z obcymi dworami. Znaczna część służby i siły zbrojnej magnata rekrutowała się z uboższej szlachty. Członkowie zamożniejszych rodzin szlacheckich zajmowali natomiast stanowiska starszych dworzan i administratorów folwarków, bądź zespołów folwarcznych należących do magnata. Z biegiem czasu to „trzymanie się przez szlachtę klamki pańskiej" stało się niemal czymś w rodzaju zawodu. Ten stan odpowiadał magnatom, ponieważ głosy szlachty były im potrzebne na sejmikach. Mogli też zgodnie ze swoimi interesami kierować wyborem posłów na sejm, deputatów do trybunału itd.

Taka sytuacja wpłynęła na zmiany w modelu ustrojowym Rzeczypospolitej, zmierzającym coraz wyraźniej ku umacnianiu się tendencji oligarchicznych i postępującej decentralizacji władzy. Dwory magnackie zaczęły pełnić rolę peryferyjnych ośrodków władzy. Poprzez rozbudowane powiązania rodzinne oraz uzależnienie od siebie szlachty, magnaci skutecznie ograniczali władzę królewską. Wytyczną politycznej działalności magnaterii były najczęściej jej interesy osobiste i korzyści materialne. Magnaci, pociągając za sobą szlachtę,

stali się orędownikami polityki profrancuskiej, proaustriackiej, prorosyjskiej, czy proszwedzkiej, rzadko mając przekonanie, że taka orientacja była w interesie Rzeczypospolitej. Za specjalne usługi, takie jak poparcie danej kandydatury w czasie elekcji czy zerwanie sejmu, magnaci nierzadko pobierali od obcych państw stałe pensje.

Skutkiem rządów oligarchii magnackiej był nieustanny spadek autorytetu władzy królewskiej. Pozycję króla ograniczał fakt, że najważniejsze urzędy w państwie również sprawowali magnaci. Byli oni kanclerzami, hetmanami, wojewodami, kasztelanami, a swe funkcje sprawowali dożywotnio, praktycznie bez żadnej odpowiedzialności.

W XVII wieku znacznie upadło znaczenie sejmu, jako centralnego organu władzy, zwiększyła się natomiast rola sejmików, które często przejmowały uprawnienia sejmu. Od połowy XVII wieku sejmiki stały się samodzielnymi organami o szerokich uprawnieniach ustawodawczych, wojskowych, administracyjnych i sądowych. Taki proces wynikał przede wszystkim z częstych przypadków zrywania sejmów, będących skutkiem przyjęcia zasady *liberum veto*.

Zasada *liberum veto* („wolne nie pozwalam") została użyta po raz pierwszy w 1652 roku przez posła upickiego Władysława Sicińskiego, który zaprotestował przeciwko przedłużeniu obrad sejmu poza sześciotygodniowy okres, przewidziany regulaminem. Doprowadziło to do zerwania obrad sejmu bez podjęcia jakichkolwiek uchwał. Odtąd szlachta chwytała się coraz częściej tego sposobu, uniemożliwiając tym samym przeprowadzenie koniecznych dla kraju reform. W opinii szlachty ustalił się niebawem pogląd, że *liberum veto* jest „źrenicą wolności szlacheckiej", której należy strzec za wszelką cenę. Przemiany ustrojowe, które nastąpiły w XVII wieku, oznaczają upadek demokracji szlacheckiej i początek rządów oligarchii magnackiej.

(330) Próby reform ustrojowych w XVII wieku. Niepowodzenia militarne i polityczne okresu wojen XVII-wiecznych poważnie nadwątliły autorytet monarchów polskich. To przecież ich obarczano winą za wszelkie niepowodzenia. Coraz widoczniejsze były ujemne skutki braku silnego wojska, zrywania sejmów, dezorganizacji skarbu i władz centralnych. Kryzys państwa polskiego był tym wyraźniejszy, że w tym samym czasie w państwach sąsiadujących z Rzecząpospolitą, ale także i w całej Europie, następowały zmiany, które zmierzały w kierunku stworzenia państw absolutnych. Tendencja występująca u nas była więc przeciwna do tendencji występujących w Europie. Sytuacja ta uświadomiła stronnictwu królewskiemu konieczność przeprowadzenia reform.

Ich zwolennikiem był panujący na przełomie XVI i XVII wieku, a więc w okresie konfliktów religijnych, Zygmunt III Waza. Jako gorliwy katolik

stworzył wokół siebie silne stronnictwo królewskie oparte na wyższym duchowieństwie i katolickich magnatach. Dysponował większością w Senacie, do którego wchodzili w wyraźnej większości katolicy. Król dążył do wzmocnienia władzy królewskiej, przyjęcia w Sejmie zasady głosowania większością, reform skarbowych, zwiększenia roli Senatu kosztem izby poselskiej oraz popierał działalność kontrreformacji. Taki program spowodował powstanie opozycji antykrólewskiej, do której wchodziła średnia szlachta, część magnaterii i oczywiście różnowiercy. Do największego zaostrzenia sytuacji doszło, gdy w 1606 roku została zawiązana konfederacja antykrólewska w Sandomierzu, na czele której stanął wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski[277] (rokosz Zebrzydowskiego 1606-1609). Domagano się ograniczenia władzy królewskiej i pozbawienia władcy prawa mianowania urzędników, z czasem coraz głośniejsze stały się również żądania detronizacji Zygmunta III. Dowodzone przez króla, Chodkiewicza i Żółkiewskiego wojska koronne rozbiły pod Guzowem wojska rokoszan. Niektórzy magnaci z obozu królewskiego, obawiając się wzmocnienia władzy królewskiej, doprowadzili do zgody przywódców rokoszu z królem. Przeprosili oni króla za swoje działania, jednak Zygmunt III musiał zrezygnować z planów wzmocnienia władzy królewskiej i przeprowadzenia reform. Rezultatem rokoszu było więc wzmocnienie wpływów magnackich, a podważenie autorytetu Zygmunta III i osłabienie władzy królewskiej.

Próby reformowania ustroju państwowego podjął po „potopie" szwedzkim król Jan Kazimierz i jego ambitna żona Ludwika Maria[278]. Dążyli oni do zniesienia *liberum veto* i wprowadzenia większości 2/3 głosów przy podejmowaniu decyzji sejmowych, wprowadzenia stałych podatków oraz zmiany sposobu wybierania króla. Chcąc pozyskać dwór francuski (królowa była Francuzką) wysunięto propozycję elekcji *vivente rege*, tj. elekcji jeszcze za życia króla, kandydata francuskiego, księcia Kondeusza. Sejmy z lat 1661 i 1662 odrzuciły jednak zarówno projekty reform jak i koncepcję elekcji. Walka pomiędzy obozem dworskim i przeciwnikami reform trwała jednak dalej i doprowadziła w 1665 r. do wybuchu wojny domowej, która od przywódcy obozu antykrólewskiego nazwana została rokoszem Lubomirskiego[279]. Do rokoszan, występujących w obronie „złotej wolności"

[277] Mikołaj Zebrzydowski (1553-1620) – od roku 1585 starosta generalny krakowski, od 1589 r. wojewoda lubelski, w latach 1601-1620 wojewoda krakowski, w latach 1596-1600 marszałek wielki koronny, przywódca opozycji antykrólewskiej przeciw Zygmuntowi III Wazie.

[278] Ludwika Maria Gonzaga (1611-1667) – królowa polska pochodzenia francuskiego, żona króla Władysława IV w latach 1645-1648 i króla Jana Kazimierza w latach 1649-1667.

[279] Jerzy Sebastian Lubomirski (1616-1667) – marszałek wielki koronny od 1649 r., marszałek nadworny koronny od 1650 r., hetman polny koronny od 1657 r., przywódca rokoszu przeciw królowi Janowi Kazimierzowi.

szlacheckiej, dołączyły oddziały żołnierzy domagających się od króla wypłaty zaległego żołdu. W bitwie pod Mątwami, stoczonej rok później, wojska rokoszan pokonały dowodzoną przez Jana Sobieskiego armię królewską. Mimo że ostatecznie Lubomirski ukorzył się przed królem, to rokosz i tym razem przekreślił wszelkie plany reform. W 1668 roku, pod wrażeniem niepowodzeń planów reformy państwa, król Jan Kazimierz abdykował. Rzeczpospolita coraz bardziej popadała w anarchię, a kraj dzielony był na magnackie strefy wpływów.

(331) Kryzys wyznaniowy. Wszystkie wojny, jakie prowadziła Rzeczpospolita w XVII wieku, miały aspekt religijny. Szlachta polska musiała walczyć z napastnikami z luterańskiej Szwecji, prawosławnej Rosji, muzułmańskiej Turcji i kalwińskiego Siedmiogrodu. Nic więc dziwnego, że Polacy, zmęczeni ciągłymi najazdami i walkami, przyjęli wyjątkowo negatywną postawę wobec wszystkich różnowierców nie tylko zza granicy, ale również i polskich. Wszyscy uważali się za obrońców religii katolickiej, a Polskę, za „przedmurze chrześcijaństwa" w Europie Środkowo-Wschodniej.

Szczególnej niechęci nabrali Polacy do polskiego odłamu protestantyzmu – arian. Już w 1638 roku zamknięto ich główny ośrodek – akademię w Rakowie, a uchwałą sejmu z 1658 roku arianie zostali uznani za grupę heretyków spiskujących przeciw Rzeczypospolitej i usunięci z kraju. Dziesięć lat później sejm uchwalił kolejną ważną zasadę – zakaz odstępowania od religii katolickiej.

Podsumowanie LVIII

- Wojny prowadzone przez Polskę w XVII wieku przyniosły zniszczenia nienotowane od XIII wieku. Rzeczpospolita straciła ok. 200 tys. km^2 powierzchni oraz ponad 4 miliony mieszkańców.
- Zniszczenia wojenne przyczyniły się do poważnego regresu gospodarczego kraju. Folwarki produkowały znacznie mniej zboża, a ceny polskich produktów ciągle spadały.
- Kryzys na wsiach wpłynął na spadek dochodów mieszczan. Miasta pozbawione praw politycznych, udziału w sejmach i sejmikach, popadały w coraz większą zależność od magnatów.
- Gwałtownie ubożejąca ludność miast, nie mając zabezpieczonych środków na życie, zaczęła zajmować się uprawą ziemi. Rozpoczął się nowy proces w gospodarce, zwany agraryzacją miast.
- Sytuacja polityczna i społeczno-gospodarcza kraju wpłynęła na zmiany w modelu ustrojowym, zmierzającym ku umacnianiu się tendencji oligarchicznych i decentralizacji władzy.

- W XVII wieku znacznie upadło znaczenie sejmu, zwiększyła się natomiast rola sejmików, które przejmowały uprawnienia sejmu. Taki proces wynikał m.in. z przyjęcia zasady *liberum veto*.
- Próby reform Rzeczypospolitej podjęte przez Zygmunta III Wazę i Jana Kazimierza spotkały się z ostrym sprzeciwem ze strony szlachty i magnaterii i doprowadziły do zawiązania rokoszy i walk wewnętrznych w kraju.
- Wszystkie wojny, jakie prowadziła Rzeczpospolita w XVII wieku, miały aspekt religijny, toteż Polacy przyjęli wrogą postawę wobec różnowierców nie tylko zza granicy, ale również i polskich. Szczególnej niechęci nabrali do polskiego odłamu protestantyzmu – arian.

9. Polska w czasach saskich

(332) Unia polsko-saska za Augusta II. Śmierć Jana III otworzyła nowy rozdział walk o koronę polską. Bezkrólewie uwidoczniło zaciekłą walkę dwóch stronnictw: habsburskiego i francuskiego. Ostatecznie królem Polski w roku 1697 obrany został elektor saski August II Wettin[280] (1697-1733). Zyskał on tron dzięki ogromnym sumom, jakie wydał na kupno głosów polskiej szlachty i magnaterii, a przede wszystkim na skutek poparcia Austrii i Rosji. August II, zwany także Mocnym, przez tron polski pragnął umocnić pozycję elektorów saskich w Rzeszy Niemieckiej i w Europie. Dążył do zapewnienia dynastii saskiej prawa dziedziczenia tronu polskiego i wprowadzenia w Polsce absolutyzmu. Ponieważ był jednocześnie władcą Polski i Saksonii, możemy mówić o istniejącej w tym czasie unii personalnej.

(333) Rzeczpospolita w okresie wojny północnej. Pierwszym krokiem do wzmocnienia pozycji Wettinów w Europie miało być zdobycie Inflant. W 1699 roku z inicjatywy Augusta II została utworzona antyszwedzka koalicja, w której skład weszły: Saksonia, Dania i Rosja. Rozpoczęta w 1700 roku wojna, zwana północną, przybrała jednak niespodziewany obrót. Król szwedzki Karol XII[281] rozgromił Danię, a następnie pokonał wojska rosyjskie oraz saskie i wkroczył na terytorium Rzeczypospolitej. Odtąd Polska stała się głównym teatrem działań wojennych. Magnaci polscy, poróżnieni wewnętrznymi waśniami, nie byli w stanie stawić silnego oporu

[280] August II Mocny (1670-1733) – król Polski w latach 1697-1706 i 1709-1733, elektor saski w latach 1694-1733.

[281] Karol XII (1682-1718) – król Szwecji w latach 1697-1718.

najeźdźcy, który szybko opanował główne miasta kraju: Warszawę, Kraków, Poznań i inne. Wśród społeczeństwa polskiego wytworzyły się dwa obozy: zwolenników Szwecji i zwolenników Augusta II. Pierwsi, którzy w 1704 roku zawiązali konfederację w Warszawie, widzieli konieczność detronizacji Augusta II i doprowadzili do elekcji Stanisława Leszczyńskiego[282]. Drudzy, oburzeni najazdem Szwedów, zawiązali konfederację sandomierską. Postanowili udzielić pomocy Augustowi, walczącemu nadal ze Szwecją, i poprosili o pomoc Rosję. Dalsze klęski Augusta II sprawiły, że musiał zrezygnować z tronu polskiego i wówczas samodzielne rządy objął Leszczyński. Przełom nastąpił w 1709 roku, kiedy Szwedzi ponieśli druzgocącą klęskę pod Połtawą. Z tronu ustąpił Stanisław Leszczyński, a do rządów powrócił August II. Ostatecznie wojna północna zakończyła się w 1721 roku pokojem podpisanym w Nystad. Jedynym zwycięzcą była Rosja, która zdobyła szeroki dostęp do Bałtyku z Inflantami, mimo że car Piotr I[283] obiecywał je wcześniej Polsce. Szwecja straciła swą mocarstwową pozycję. Rzeczypospolitej w ogóle nie dopuszczono do rozmów pokojowych. Rabunki, rekwizycje wojsk saskich, szwedzkich, rosyjskich i konfederackich, powoływanie rekruta i konfiskaty żywności doprowadziły do olbrzymich strat ludzkich i materialnych. Polska została mocno osłabiona. Chaos i zamęt wśród samych Polaków (ciągłe przechodzenie szlachty z jednej konfederacji do drugiej) doprowadził do upadku znaczenia politycznego państwa na arenie międzynarodowej, a przede wszystkim – do utrwalenia się w Rzeczypospolitej wpływów Rosji.

(334) Sejm „niemy”. W trakcie trwania wojny północnej w Polsce doszło do ważnego wydarzenia, które nazywamy sejmem „niemym” (1717 rok). Kończył on walki wewnętrzne, jakie rozpoczęły się w kraju w 1715 roku, gdy przeciwko dążeniom reformatorskim Augusta II i nadużywającym swą pozycję w Polsce wojskom saskim szlachta zawiązała nową konfederację – tarnogrodzką. Na jednodniowym sejmie, na którym w obawie przed jego zerwaniem nie udzielono głosu żadnemu posłowi, konfederaci odnieśli sukces. August II zobowiązał się wyprowadzić wojska saskie z Rzeczypospolitej oraz został zmuszony do zrezygnowania z planów zapewnienia dziedziczności tronu polskiego swej dynastii. Zatwierdzone zostały wszystkie zasady „złotej wolności szlacheckiej”, ustalono liczbę wojska na 24 tysiące (w tym czasie Prusy posiadały 145-, Austria – 140-, a Rosja 330-tysięczną armię), na które został wprowadzony specjalny stały podatek. Ograniczono kompetencje hetmanów, których rola podczas anarchii wojny północnej znacznie urosła, obejmując w praktyce kompetencje rzeczywistych kierowników

[282] Stanisław Leszczyński (1677-1766) – król Polski w latach 1705-1709 i 1733-1736.

[283] Piotr I Wielki (1672-1725) – car Rosji w latach 1689-1721, cesarz Rosji w latach 1721-1725.

nie tylko polityki wojskowej, ale także zagranicznej i skarbowej. Wszelkie dotychczasowe próby reform właśnie z tej strony napotykały na największy opór. Gwarantem uchwał sejmu został car Piotr I, uzyskując w ten sposób możliwość mieszania się w wewnętrzne sprawy Polski. Sejm „niemy”, mimo że nie przeprowadził wielu ważnych dla kraju reform, to jednak zamykał okres długotrwałych wojen i walk wewnętrznych. Umożliwiał tym samym odbudowę gospodarczą kraju.

(335) Traktat „trzech czarnych orłów”. Okres wojny północnej był dowodem upadku znaczenia politycznego Polski na arenie międzynarodowej. Rosja była zainteresowana utrzymaniem w Polsce „złotej wolności szlacheckiej”, z wolną elekcją i *liberum veto*, co ułatwiało jej zachowanie wpływów. Podobny cel stawiały sobie również Prusy. Dlatego też w 1720 roku car Piotr I i król pruski Fryderyk Wilhelm I[284] zawarli w Poczdamie porozumienie, na mocy którego oba państwa zobowiązywały się stać na straży panującego w Polsce ustroju, w szczególności wolnej elekcji, oraz wspólnie wysuwać kandydatów na tron polski, a w razie potrzeby popierać swe żądania siłą zbrojną. W roku 1732 do porozumienia przystąpiła również i Austria. Odtąd ugodę pomiędzy tymi trzema państwami nazywamy traktatem „trzech czarnych orłów”. Układ był wymierzony przede wszystkim w Stanisława Leszczyńskiego, który miał w tym czasie największe szanse na objęcie tronu po śmierci Augusta II. Oprócz tego, że reprezentował on przeciwną naszym sąsiadom – profrancuską orientację, był też zwolennikiem reform utrudniających obcą ingerencję w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.

(336) Podwójna elekcja 1733 roku. Utrata suwerenności przez Rzeczpospolitą przejawiła się już podczas elekcji po śmierci Augusta II. Ogromna większość szlachty po raz drugi obrała królem Stanisława Leszczyńskiego. Przeciw niemu wystąpiły jednak, zgodnie z zawartym porozumieniem, Austria, Rosja i Prusy, które postanowiły nie dopuścić do tronu kandydata popieranego przez Francję (król Ludwik XV[285] był zięciem Stanisława Leszczyńskiego). W tej sytuacji państwa ościenne, wbrew poprzednim wahaniom, zdecydowały się poprzeć innego pretendenta, syna Augusta II. Trzydziestotysięczny korpus rosyjski oraz armia saska wkroczyły na teren Rzeczypospolitej i zdołały skupić opozycję, która okrzyknęła królem Wettina, jako Augusta III[286]. O dalszych losach państwa zadecydowała

[284] Fryderyk Wilhelm I (1688-1740) – król Prus w latach 1713-1740.

[285] Ludwik XV (1710-1774) – król Francji i Nawarry w latach 1715-1774.

[286] August III Sas (1696-1763) – król Polski i elektor Saksonii w latach 1733-1763, syn Augusta II.

ostatecznie obca interwencja zbrojna. Król Stanisław, wraz z wiernymi oddziałami, schronił się w Gdańsku, licząc na pomoc Francji i regularnych wojsk polskich. Pierwsza zawiodła niemal całkowicie. Armia koronna natomiast, przerażona powstaniami chłopskimi na Ukrainie i przewagą wojsk obcych, uznała Augusta III za króla. Leszczyński po zdobyciu Gdańska przez Rosjan uciekł do Prus, a następnie do Francji. Nie oznaczało to jednak końca wojny. Przeciwko narzuconemu władcy wystąpiła część szlachty, działania dyplomatyczne i zbrojne, związane z tronem polskim, prowadziły ze sobą również mocarstwa europejskie. W wojnie o sukcesję polską (1733-1735) przeciwko Austrii wystąpiły Francja, Hiszpania i Sardynia. Sprawa pogwałconej wolności polskiej elekcji była tu w dużej mierze tylko pretekstem, sojusznikom chodziło bowiem o wyparcie Austrii z Lotaryngii i Włoch. Mimo pomocy rosyjskiej Austria przegrała i zgodziła się m.in. przekazać Leszczyńskiemu Lotaryngię, która po śmierci tegoż miała przypaść Francji. Francja wyrzekła się natomiast realizacji polskich planów dynastycznych.

(337) Kryzys państwa i władzy królewskiej za Augusta III. Długie panowanie Augusta III to pasmo walk ugrupowań magnackich i przykład całkowitego braku funkcjonowania władz państwowych. Niemal wszystkie sejmy zostały zerwane, nie powiodły się tym samym jakiekolwiek plany reformatorskie, np. próba zwiększenia liczby wojska. W licznej i regularnej armii widziano potencjalne narzędzie absolutyzmu. Stałe wojsko wymagało ponadto płacenia podatków i rekrutowania chłopów poddanych szlachcie. Sejmy najczęściej zrywali posłowie przekupieni pieniędzmi płynącymi ze stolic państw ościennych. Rzeczpospolita była zupełnie bezsilna i mogła ograniczyć się jedynie do protestów, które nie miały żadnego znaczenia. Wierzono, że zwalczające się wzajemnie mocarstwa europejskie nie pozwolą na dokonanie jakichkolwiek zmian w Polsce, w tym również na utratę przez nią niepodległości lub uszczuplenie granic. Ówcześni Polacy ukuli powiedzenie, że „Polska nierządem stoi".

Słabość polityczna Rzeczypospolitej wynikała również z zaostrzenia stosunków wewnętrznych, zwłaszcza pod koniec panowania Augusta III. W dobie saskiej ukształtowały się magnackie obozy polityczne. Idei republikańskich najsilniej bronił opozycyjny początkowo wobec Augusta III obóz, któremu przewodzili Potoccy. Znajdowała się w nim większość oligarchii magnackiej, wśród których prym wiedli: Karol Radziwiłł[287] i hetman Jan

[287] Karol Stanisław Radziwiłł Panie Kochanku (1734-1790) – wojewoda wileński od 1762 r., najbogatszy magnat Rzeczypospolitej II połowy XVIII w.

Klemens Branicki[288]. Idee te polegały na obronie „złotej wolności" i przeciwstawianiu się reformom wzmacniającym władze centralne. Obóz ten, zwany republikańskim lub hetmańskim, stał na stanowisku zachowania dotychczasowego ustroju polityczno-społecznego, a w polityce zagranicznej liczył na pomoc Francji i Austrii. W połowie XVIII wieku Potoccy zbliżyli się do obozu dworskiego, by przeciwstawić się reformom, do których dążył obóz Czartoryskich.

Obóz Czartoryskich, nazywany również Familią, skupiał postępową grupę magnatów i średnią szlachtę, na czele których stali Michał i August Czartoryscy oraz Stanisław Poniatowski, ojciec przyszłego króla. Liczebnie słabsi od „republikanów" dążyli do zdobycia władzy w państwie, ale w przeciwieństwie do partii hetmańskiej wysuwali konkretny program reform, które wzmocniłyby państwo. Familia dążyła do zniesienia *liberum veto*, ustanowienia stałego Sejmu o dwuletniej kadencji, likwidacji instrukcji poselskich, ustanowienia stałych organów władzy wykonawczej, ograniczenia kompetencji hetmanów oraz reform gospodarczych. Reformy przewidywały ingerencję państwa w sprawy handlu, oświaty, rolnictwa i wojska. Tych ambitnych planów Familia nie była jednak w stanie zrealizować wobec opozycji obozu republikańskiego.

Odrębną grupę stanowili dostojnicy skupieni wokół króla, czyli tzw. obóz dworski. Unia personalna polsko-saska stwarzała możliwość znaczącego awansu majątkowego dla szlachty i urzędników saskich. Traktowali oni Polskę niejednokrotnie jako obszar eksploatacji, uzyskując nawet najwyższe godności państwowe. Główną troską dworu było zapewnienie kontynuacji władzy dynastii oraz powiększenie kompetencji władzy centralnej. Obóz początkowo zbliżony do Czartoryskich, stał się następnie sojusznikiem Potockich w walce o utrzymanie wpływów oraz w walce przeciw nowym, postulowanym przez Familię, formom życia politycznego.

Sprecyzowanie postaw i programów politycznych doprowadziło do zdecydowanego zaognienia stosunków, przy czym strony przygotowywały się do zbrojnego rozstrzygnięcia walki, szczególnie wobec choroby Augusta III i przewidywanego wyboru nowego władcy.

(338) Publicystyka czasów saskich. W okresie rządów Augusta III intensywnie rozwijała się publicystyka. Zajmowali się nią Polacy, którzy zaczęli poważnie myśleć o sprawach państwowych i dostrzegali konieczność przeprowadzenia reform. Do tej grupy należał jeden z czołowych publicystów

[288] Jan Klemens Branicki (1689-1771) – chorąży wielki koronny w latach 1724-1746, kasztelan krakowski i wojewoda krakowski od 1746 r., hetman polny koronny w latach 1735-1752, hetman wielki koronny od 1752 r.

XVIII wieku, Stanisław Konarski (1700-1773). Swój program reform zawarł on w dziele *O skutecznym rad sposobie*. Przeprowadził w nim gruntowną krytykę dotychczasowego ustroju i przedstawił swój program naprawy Rzeczypospolitej, akcentując zwłaszcza konieczność likwidacji *liberum veto* i wpływów oligarchii magnackiej. Długotrwałe starania tego reformatora i przeciwnika zakonu jezuitów doprowadziły do otwarcia w 1740 roku w Warszawie *Collegium Nobilium* – szkoły kształcącej młodych szlachciców. Zajęcia z łaciny ograniczono na korzyść języka ojczystego, fizyki, geografii, języków obcych oraz historii narodowej, mającej krzewić uczucia patriotyczne. Na wzór *Collegium* została przeprowadzona reforma w całym szkolnictwie podporządkowanym zakonowi pijarów. Podobne hasła reformatorskie głosił również w swoim dziele *Głos wolny wolność ubezpieczający* Stanisław Leszczyński. Domagał się m.in. uwolnienia z poddaństwa chłopów, nadania im wolności osobistej, zamiany pańszczyzny na czynsze, zniesienia wolnej elekcji, szerokich reform dotyczących sejmu, ustanowienia stałej silnej armii oraz wielu innych zmian.

(339) Wzrost gospodarczy i kulturalny. Pierwsze próby realizacji reform gospodarczych możemy dostrzec w połowie XVIII wieku. Feudałowie polscy zaczęli szukać wyjścia z kryzysu gospodarki folwarcznej przez zamianę pańszczyzny na czynsz w naturze i pieniądzach. Pierwsze reformy czynszowe o charakterze trwałym zostały wprowadzone w okolicach Poznania. Przechodzenie na czynsze wiązało się z ożywieniem gospodarki towarowo-pieniężnej i wpływało dodatnio na rozwój gospodarczy zarówno wsi jak i miast. Wyrazem postępowych przemian w życiu gospodarczym stało się również zakładanie manufaktur przez mieszczan i niektórych magnatów (manufaktury magnackie opierały się jednak przeważnie na pracy chłopów pańszczyźnianych).

Ożywienie możemy dostrzec również w dziedzinie kultury. Życie umysłowe w Rzeczypospolitej rozwijało się kilkoma nurtami. Znaczna część przedstawicieli stanu szlacheckiego reprezentowała bardzo niski poziom kultury umysłowej. Zawieruchy wojenne XVII i początku XVIII wieku zniszczyły sieć szkół i obniżyły poziom nauczania. Na początku epoki saskiej znaczna część mieszkańców kraju (w tym również szlachty) nie potrafiła czytać ani pisać, szerzył się zabobon. Większość szlachty, mieszczan i chłopstwa tłumaczyła rozmaite wydarzenia jako znaki boskie, wróżby lub czary. Nierzadko zdarzały się procesy czarownic, w wyniku których niewinne kobiety skazywano na śmierć. Rosła niechęć wobec innowierców. Niski poziom kultury znajdował swe odbicie w literaturze pięknej. Strawę duchową większości szlachty stanowiły rymy księdza Józefa Baki, niewiele mające wspólnego z poezją i stanowiące bardzo uproszczoną formę dydak-

tyki. Do częstych lektur należały *Uczone rozmowy* Wojciecha Tylkowskiego i naiwne w swej treści *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna* Benedykta Chmielowskiego. Tradycyjny szlachecki nurt literatury tego czasu był reprezentowany przez pamiętnikarzy, zwłaszcza Jędrzeja Kitowicza, który w barwny sposób przekazał obraz obyczajów tamtej epoki. Perłami w tej epoce były więc wspomniane już wcześniej dzieła Leszczyńskiego i Konarskiego.

Wzrastało ogólne zainteresowanie czytelnictwem. Biskup kijowski Józef Andrzej Załuski[289] założył w 1744 roku Towarzystwo Kupowania Książek. Trzy lata później (1747 rok), pod wpływem swego brata Andrzeja[290], udostępnił w Warszawie pierwszą bibliotekę publiczną, w której zgromadził około 30 tysięcy druków i około 10 tysięcy rękopisów. Stała się ona zalążkiem dzisiejszej Biblioteki Narodowej.

Jednym z pozytywnych elementów panowania Sasów w Rzeczypospolitej było ich zamiłowanie do sztuki, które pozytywnie wpłynęło na niektóre trendy i obyczaje polskie. Na dwór warszawski przybyli z Saksonii wybitni muzycy, malarze, rzeźbiarze i architekci, którzy przyczynili się do rozwoju kultury polskiej. Do głównych przedsięwzięć króla Augusta II na terenie Warszawy należało założenie urbanistyczno-architektoniczne, zwane osią saską, którego centralnym elementem był pałac królewski. Jego otoczenie stanowił otwarty dla publiczności w 1727 r. pierwszy, istniejący do dnia dzisiejszego warszawski park – Ogród Saski.

Czasy saskie przyniosły ze sobą rozwój starych i powstanie nowych form architektury. Po wielkiej monumentalnej architekturze z końca XVII wieku magnateria przyjęła pomysły przynoszone z Francji za pośrednictwem Sasów. Dążenie do wygody mieszkania, konieczność stworzenia użytkowej rezydencji, odpowiadającej możliwościom najbogatszych, prowadziły do przyjęcia się budowli, której jednym z pierwowzorów był rozbudowany w czasach saskich pałac Sobieskiego w Wilanowie. Rezydencja Brühla[291] w Warszawie, Branickich w Białymstoku i inne były otoczone reprezentacyjnymi dziedzińcami i ogrodami, ozdobionymi z rokokową fantazją. Styl rokokowy cechowała lekkość i wykwintność formy, umiłowanie detalu oraz bogactwo elementów zdobniczych.

---

[289] Józef Andrzej Załuski (1702-1774) – biskup kijowski, mecenas nauki i kultury, współzałożyciel Biblioteki Załuskich w Warszawie.

[290] Andrzej Stanisław Załuski (1695-1758) – biskup płocki, lucki, chełmiński i krakowski, kanclerz wielki koronny w latach 1735-1746, współzałożyciel Biblioteki Załuskich w Warszawie.

[291] Henryk von Brühl (1700-1763) – hrabia Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, pierwszy minister Rzeczypospolitej i faworyt Augusta III.

Podsumowanie LIX

- W 1697 roku królem Polski został obrany elektor saski August II. Ponieważ był jednocześnie władcą Polski i Saksonii, możemy mówić o istniejącej w tym czasie unii personalnej.
- Trwająca w latach 1700-1721 wojna północna przyniosła Rzeczypospolitej wiele negatywnych skutków: zniszczenie kraju i straty ekonomiczne, skłócenie wewnętrzne szlachty oraz początek kontroli rosyjskiej nad Polską.
- W trakcie trwania wojny północnej w Polsce doszło do ważnego wydarzenia, które nazywamy sejmem „niemym". Mimo że nie przeprowadził on wielu ważnych dla kraju reform, to jednak zamykał okres wojen i walk wewnętrznych i umożliwiał odbudowę gospodarczą kraju.
- W 1720 roku Rosja i Prusy zawarły porozumienie, na mocy którego oba państwa zobowiązywały się stać na straży panującego w Polsce ustroju i porządku. W roku 1732 do porozumienia przystąpiła również i Austria (traktat „trzech czarnych orłów").
- Utrata suwerenności przez Rzeczypospolitą przejawiła się podczas elekcji w 1733 roku. Większość szlachty obrała wówczas królem Stanisława Leszczyńskiego, państwa sąsiednie doprowadziły jednak do drugiej elekcji – Augusta III, który ostatecznie pozostał na tronie.
- Długie panowanie Augusta III to pasmo walk ugrupowań magnackich i przykład całkowitego braku funkcjonowania władz państwowych. Niemal wszystkie sejmy zostały zerwane, nie powiodły się tym samym jakiekolwiek plany reformatorskie.
- W dobie saskiej ukształtowały się rywalizujące ze sobą magnackie obozy polityczne: republikański (hetmański), Familia i dworski.
- Jednym z pozytywnych elementów panowania Sasów w Rzeczypospolitej było ich zamiłowanie do sztuki. Na dwór warszawski przybyli z Saksonii wybitni muzycy, malarze, rzeźbiarze i architekci, którzy wywarli znaczący wpływ na kulturę polską.

ROZDZIAŁ IX

Ład społeczno-polityczny drugiej połowy XVIII wieku. Europa napoleońska

1. Państwo absolutyzmu oświeconego. Sąsiedzi Rzeczypospolitej w XVIII wieku

(340) Wojna północna: geneza i skutki. Do wojny północnej doszło w wyniku starcia interesów Szwecji z innymi państwami basenu Morza Bałtyckiego. Przeciwko niej została zawarta koalicja Danii, Saksonii i Rosji (1699 rok). Wojska Danii i Rosji zostały jednak rozbite przez Szwedów już w następnym roku: duńskie w Holsztynie, a rosyjskie pod Narwą (nad Zatoką Fińską). Młody i pełen brawury szwedzki król Karol XII chciał jednak położyć kres wpływom saskim, które wraz z zawiązaniem unii polsko-saskiej zaczęły się niebezpiecznie dla Szwedów zwiększać. Stąd, pomimo zwycięstwa w 1701 roku nad wojskami saskimi (bitwa nad Dźwiną), Karol XII kontynuował swój pochód na południe, zajmując Kurlandię, Litwę, a wreszcie ziemie Korony polskiej (Warszawę i Kraków). Paradoksem było to, że August II toczył ze Szwedami wojnę jako elektor saski, a nie jako król polski. Chociaż Polska nie była formalnie stroną walczącą, to jednak wbrew własnej woli została w nią zaangażowana. Karol XII nie chciał jednak słuchać takiej argumentacji i konsekwentnie dążył do obalenia saskich Wettinów – w tym również z tronu polskiego.

W tym ostatnim przypadku zamiar częściowo się powiódł, jako że w 1704 roku z inspiracji Szwedów część szlachty zawiązała konfederację warszawską, która ogłosiła w Polsce bezkrólewie i obwołała nowym królem Stanisława Leszczyńskiego. Przywiązana do swych przywilejów większa część szlachty wolała jednak utrzymać na tronie Augusta II, toteż w jego obronie zawiązała w tymże roku konfederację sandomierską. Zwróciła się ona o pomoc do rosyjskiego władcy Piotra I Wielkiego, który łaknął zemsty na Szwedach po przegranej bitwie pod Narwą. Rosjanie zaatakowali Szwedów w Inflantach odnosząc liczne sukcesy.

W tym samym czasie Karol XII kontynuował pochód przez ziemie polskie, a w 1706 roku wkroczył do Saksonii, gdzie zmusił Augusta II do rezygnacji z polskiej korony i wypowiedzenia sojuszu z Rosją. Następnie przerzucił swoje wojska na wschód, aby rozpocząć kampanię przeciwko wojskom rosyjskim. Do rozstrzygającej bitwy doszło w 1709 roku pod Połtawą, we wschodniej części dzisiejszej Ukrainy. Zakończyła się ona całkowitą klęską i rozbiciem wojsk szwedzkich, a sam Karol XII musiał szukać schronienia na ziemiach imperium osmańskiego. Bitwa pod Połtawą miała również dalekosiężne skutki: wyznaczyła kres potęgi Szwecji, która już nigdy nie odbudowała swej politycznej mocarstwowości. Natomiast wydatnie zwiększyło się znaczenie Rosji.

Wojna północna trwała jeszcze do 1721 roku. Po klęsce pod Połtawą Szwedzi byli wciąż w defensywie. Wtedy ponownie wystąpili przeciw nim Duńczycy. Do wojny przyłączył się również elektor hanowerski Jerzy[292] (późniejszy król brytyjski) i król pruski, którzy liczyli na zajęcie szwedzkich ziem w Brandenburgii. Ostatecznie Hanower uzyskał Bremę i Verdun, Prusy – część Pomorza Zachodniego ze Szczecinem oraz wyspami Uznam i Wolin (1720 rok), a Rosja – północną część Inflant oraz Karelię (pokój w Nystad z 1721 roku). Żadnej korzyści nie odniosła jedynie Polska, na której tron August II powrócił już w roku 1709. Za to szkody powstałe wskutek przemarszu obcych wojsk przed ziemie Rzeczpospolitej jeszcze bardziej osłabiły państwo. Do skutków wojny północnej, negatywnych dla Rzeczpospolitej, możemy również zaliczyć skłócenie polskiego społeczeństwa, spowodowane rywalizacją pomiędzy zwolennikami Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego oraz początki ingerencji Rosji w wewnętrzne sprawy Polski.

(341) Reformy w Rosji, Prusach i Austrii. Osłabieniu Szwecji i Polski towarzyszył gwałtowny rozwój innych państw tej części Europy, w tym przede wszystkim Rosji, Prus i Austrii. Do zmian w Rosji przyczyniła się postać Piotra I Wielkiego, żyjącego w latach 1672-1725 (car od 1682, a cesarz od 1721 r.). Rosyjski władca w latach 1697-1698 odbył w tajemnicy podróż do Europy zachodniej, gdzie m.in. pracował w Holandii jako zwykły robotnik w stoczni. Pozwoliło mu to nie tylko poznać technikę budowy okrętów, ale przede wszystkim uprzytomnić sobie znaczenie mórz i oceanów. Po powrocie do kraju starał się zbudować również rosyjską potęgę morską. W tym celu w 1703 roku założył nad Bałtykiem nowe miasto, nazwane na jego cześć Petersburgiem, które stało się stolicą Rosji i było nią aż do 1918 roku.

Oprócz rozbudowy rosyjskiej floty, Piotr Wielki podczas swej podróży po zachodzie Europy przyglądał się również tamtejszym rozwiązaniom poli-

[292] Jerzy II Hanowerski (1683-1760) – książę elektor Hanoweru, od 1727 r. król Wielkiej Brytanii.

tycznym i społecznym. Dostrzegł wówczas potrzebę zmian w Rosji również na tej płaszczyźnie. W tym celu nakazał później rosyjskiej szlachcie przyjąć zachodni tryb życia: zgolić brody, nauczyć się czytać i pisać, nosić zachodnie ubrania. Jednocześnie dokonał głębokich reform w administracji, dzieląc kraj na pięćdziesiąt prowincji, powołał organy zwane kolegiami (późniejsze ministerstwa). Ustanowił również tabelę rang, która dzieliła zarówno żołnierzy jak i urzędników na czternaście hierarchicznie ułożonych klas. Podobnie jak stołeczność Petersburga, tabela rang przetrwała aż do rządów bolszewickich.

W polityce zagranicznej Piotr Wielki w pierwszych latach swego panowania musiał borykać się z najazdem szwedzkim (wojna północna). Po klęsce pod Narwą konieczne stało się odbudowanie wojska i unowocześnienie przemysłu pracującego na jego potrzeby. Przyczyniło się to do ostatecznego pokonania Szwedów i przyłączenia do Rosji północnej części Inflant. Z nieco mniejszym powodzeniem Piotr Wielki potykał się z Turkami.

Za przedstawiciela absolutyzmu oświeconego w Rosji uchodzi również Katarzyna II[293] (1762-1796). Chociaż prowadziła korespondencję z wybitnymi przedstawicielami oświecenia, takimi jak Wolter czy Diderot, to jednak trudno wskazać na jakiekolwiek reformy wewnętrzne dokonane w duchu oświeceniowym. Rządziła twardą ręką, tłumiąc wszelkie bunty społeczne, a zwłaszcza chłopskie z lat 1773-1775, dowodzone przez Pugaczowa. Dużo więcej osiągnięć miała na płaszczyźnie międzynarodowej. Wywalczyła od Turcji Krym i południowe połacie Ukrainy. Udało się jej całkowicie uzależnić Polskę, osadzając na tronie swego faworyta, Stanisława Augusta Poniatowskiego[294], a później – gdy ten zaczął wspierać wewnętrzne reformy w kraju – przyczyniła się do wszystkich trzech rozbiorów Rzeczypospolitej.

Ważne zmiany nastąpiły również w państwie pruskim. Królestwo Prus powstało formalnie dopiero w 1701 roku (głównie z połączenia Prus Książęcych i Brandenburgii), ale już pierwsi jego królowie uczynili zeń potężne państwo. Panujący w latach 1713-1740 Fryderyk Wilhelm I stworzył sprawny aparat biurokratyczny i rozbudowywał wojsko, ustanawiając w nim bardzo surową dyscyplinę (stąd porzekadło „pruski dryl"). Nie dostrzegał potrzeby rozwoju nauki, ale promował merkantylizm. Dużo bardziej otwarty na prądy oświeceniowe, a jednak równie bezwzględny, był kolejny władca – Fryderyk II[295]. Obaj doprowadzili do utworzenia silnej armii, która w cza-

---

[293] Katarzyna II (1729-1796) – żona cesarza rosyjskiego Piotra III, po dokonaniu zamachu stanu cesarzowa Rosji w latach 1762-1796.

[294] Stanisław Antoni Poniatowski (1732-1798) – ostatni król Polski w latach 1764-1795 jako Stanisław II August.

[295] Fryderyk II Wielki (1712-1786) – król Prus w latach 1740-1786.

sach Fryderyka II liczyła ok. dwustu tysięcy żołnierzy (tj. prawie dziesięć razy więcej niż miała sąsiednia Rzeczpospolita).

Austria w XVII wieku borykała się z problemami dynastycznymi. W 1740 roku wygasła męska linia Habsburgów, a tron objęła Maria Teresa[296], córka ostatniego z Habsburgów – Karola VI[297]. Ta decyzja spotkała się z niezadowoleniem ościennych państw, co doprowadziło do wybuchu wojny sukcesyjnej. Maria Teresa była również uznawana za przedstawiciela absolutyzmu oświeconego: zwiększała skuteczność administracji państwowej, unowocześniała wojsko, a także zmniejszyła obciążenia pańszczyźniane. Po śmierci Marii Teresy (1780 rok) tron objął jej syn Józef II[298], panujący do roku 1790. Nowy władca wsławił się przede wszystkim ustanowieniem kontroli nad Kościołem przez państwo. Z jednej strony wprowadził tolerancję religijną, a z drugiej podporządkował sobie duchowieństwo katolickie: księża otrzymywali wynagrodzenie od państwa, przez co mieli być posłuszni właśnie władzy świeckiej, a nie papieżowi. Aby móc księżom wypłacać wynagrodzenie, Józef II zlikwidował około siedmiuset klasztorów i skonfiskował posiadane przez nich mienie. Polityka zagraniczna Austrii była ściśle związana z wojną sukcesyjną i wojną siedmioletnią.

(342) Wojna o sukcesję austriacką. Objęcie w 1740 roku tronu habsburskiego przez kobietę nie zostało zaakceptowane przez inne europejskie mocarstwa. Można nawet powiedzieć, że dla wielu państw był to pretekst do napaści na Austrię i do zemsty za kilka wieków jej hegemonii w Europie. Jako pierwsze wystąpiło Królestwo Prus, które zwietrzyło okazję do odebrania Austrii części jej terytoriów, w tym przede wszystkim Śląska. Do Prusaków dołączył się odwieczny wróg Habsburgów – Francja, jak również lokalni rywale – Bawaria i Saksonia.

Z pomocą zagrożonej Marii Teresie przyszła wówczas szlachta węgierska, która za cenę ustępstw zgodziła się pomóc w odparciu napastników. W tej sytuacji król pruski Fryderyk II zawarł z Marią Teresą pokój berliński (1742 roku\), który przyznawał Prusom Śląsk. Jak się miało później okazać, skutki tej decyzji okazały się trwałe, gdyż pomimo prób zmiany sytuacji Śląsk pozostał w pruskich (niemieckich) granicach aż do 1945 roku. W tym samym 1742 roku. Austriacy odzyskali kontrolę nad Czechami, a w roku następnym zajęli Bawarię.

---

[296] Maria Teresa (1717-1780) – córka cesarza Karola VI Habsburga, królowa Węgier od 1740 r. i Czech od 1743 r., niekoronowana cesarzowa od 1745 r.

[297] Karol VI Habsburg (1685-1740) – Święty Cesarz Rzymski, król Czech i Węgier oraz arcyksiążę Austrii od 1711 r., ostatni męski przedstawiciel dynastii Habsburgów.

[298] Józef II (1741-1790) – Święty Cesarz Rzymski, król Czech i Węgier od 1765 r., do 1780 r. rządził jako współregent z matką Marią Teresą.

Fryderyk II obawiał się odwetu ze strony Austrii. Aby więc nie dać tej ostatniej czasu na odzyskanie sił, już w 1744 roku ponownie najechał ziemie habsburskie. Austria potwierdziła wówczas, że zrzeka się Śląska na rzecz Prus, co zakończyło działania wojenne. Tym samym Austria toczyła wojnę już tylko z Francją, której celem było zajęcie habsburskich posiadłości w południowych Niderlandach i we Włoszech. Ostatecznie wyczerpane strony zawarły w 1748 roku w Akwizgranie traktat pokojowy, który potwierdzał dotychczasowe ustalenia. Wciąż jednak tlił się konflikt między Francją a Anglią, dla których udział w austriackiej wojnie sukcesyjnej był jedynie elementem szerszej rywalizacji, w tym głównie o kolonie zamorskie. Po upływie ośmiu lat w Europie rozgorzała nowa wojna, zwana siedmioletnią.

(343) Wojna siedmioletnia. W wojnie naprzeciw siebie stanęły dwa obozy: z jednej strony Wielka Brytania, Prusy i dwa księstwa niemieckie, Brunszwik i Hessen-Kassel, a z drugiej – Austria, Francja, Rosja, Saksonia, Szwecja i większość pozostałych księstw niemieckich. Wojna toczyła się nie tylko w Europie, ale również i w koloniach, w tym zwłaszcza w Ameryce Północnej. Angielsko-francuskie walki na tym właśnie kontynencie (1756 rok) stały się detonatorem szerszego konfliktu. Sytuację zmieniło przede wszystkim poparcie Wielkiej Brytanii przez Prusy, dotychczas będącym w sojuszu z Francją. Aby nie popaść w izolację, Francuzi związali się ze swym odwiecznym rywalem – Austrią. Tej z kolei ciągle marzyło się odzyskanie od Prus, utraconego kilka lat wcześniej Śląska. Dawniej Austria była w sojuszu z Rosją.

Prusy, czując, że mogą zostać otoczone przez trzy silne mocarstwa, pierwsze przystąpiły do uderzenia, pokonując proaustriacką Saksonię i zajmując sporą część Czech. Losy wojny szybko się jednak odwróciły, ponieważ kontratakowi Austrii towarzyszyły prawie jednoczesne ofensywy na Prusy wojsk francuskich, rosyjskich (w Prusach Wschodnich) i szwedzkich (na Pomorzu). Kiedy wszystko wskazywało na miażdżącą klęskę pruskiego króla Fryderyka II, jego armii udało się pokonać Francuzów i Austriaków. Z wojskami rosyjskimi Fryderykowi II poszło dużo gorzej, gdyż przegrał z nimi bitwę pod Kunowicami. W 1759 roku Rosjanie zajęli Berlin i upadek państwa pruskiego wydawał się przesądzony.

Tu jednak Prusakom znów dopisało szczęście, gdyż zmarłą właśnie cesarzową rosyjską Elżbietę[299] zastąpił jej siostrzeniec Piotr III – żywiący wielką sympatię do Fryderyka II i jego metod zarządzania państwem. Nowy car nakazał odwrót swych wojsk, a Fryderyk II mógł skupić całą swoją uwagę na walce z Austrią i Francją.

---

[299] Elżbieta Romanowa (1709-1762) – cesarzowa Rosji w latach 1741-1762, córka cara Piotra I Wielkiego.

Toczące się równolegle rywalizacje w koloniach zakończyły się pełnym sukcesem Wielkiej Brytanii. Francja straciła Kanadę wraz z miastem Montreal, sporą część amerykańskiej Luizjany, jak również swe fortece w Indiach i część afrykańskiego Senegalu. Powyższe postanowienia zostały usankcjonowane mocą pokoju paryskiego z 1763 roku, który zamykał wojnę siedmioletnią.

(344) Specyfika systemu ustrojowego Rzeczypospolitej. Jednym ze skutków wojny siedmioletniej było przymierze prusko-rosyjskie, które miało szczególnie niebezpieczną wymowę dla dalszych losów Rzeczypospolitej. Tym bardziej, że nasz kraj całkowicie wówczas odbiegał od innych państw, głównie pod względem ustroju politycznego i społecznego. W Rzeczypospolitej nie było absolutyzmu. Ograniczenie władzy królewskiej na rzecz parlamentu (sejmu) nie było rzeczą z natury złą. Wyprzedzało wiele rozwiązań, jakie w innych państwach Europy ustanowiono dopiero w XIX wieku. Problem polegał jedynie na tym, że od połowy XVII wieku panował w Sejmie całkowity paraliż decyzyjny. Był on spowodowany rygorystycznie przestrzegą zasadą jednomyślności przy podejmowaniu decyzji przez sejm. Uznawano, że jeden głos sprzeciwu (*liberum veto*) nie tylko blokuje przyjęcie danego projektu, ale oznacza również, że wszystkie przyjęte dotąd projekty trafiały do kosza, a Sejm z mocy prawa rozwiązywał się. Aby więc przyjąć jakąkolwiek ustawę trzeba było od nowa przeprowadzić wybory do Sejmu, tj. wybrać posłów na sejmikach i spisać tam instrukcje poselskie.

Sposobem na ominięcie *liberum veto* było wprawdzie zawiązywanie konfederacji (tzn. sejmów, na których obowiązywała większość głosów), jednak nie mogło to udrożnić procesu decyzyjnego w państwie. Bardzo szybko nastąpiło zahamowanie jakichkolwiek reform, przede wszystkim w zakresie unowocześnienia wojska. Podczas gdy sąsiedzi Rzeczypospolitej wzmacniali i rozbudowywali swe armie w duchu absolutyzmu oświeconego, polskie wojsko pozostawało nieliczne i słabe, zaś szlachta tonęła w wewnętrznych kłótniach, z których korzyści odnosiły mocarstwa ościenne. Opisując ówczesną sytuację w Polsce niektórzy historycy mówią wręcz o tzw. atrofii państwa, czyli o zanikaniu jego struktur i wewnętrznej organizacji.

Podsumowanie LX

- Wskutek wojny północnej Szwecja definitywnie straciła status europejskiego mocarstwa, a Rzeczpospolita uległa dalszemu osłabieniu.
- W pierwszej połowie XVIII wieku kraje sąsiadujące z Polską dokonały unowocześnienia struktur państwowych i organizacji wojska.

- Wojna o sukcesję austriacką i wojna siedmioletnia zwiększyły wpływy Prus i Wielkiej Brytanii.
- W Rzeczypospolitej następował zanik struktur państwowych.

2. Gospodarka i społeczeństwo Europy w II połowie XVIII wieku

(345) Rozwój gospodarczy Europy Zachodniej w II połowie XVIII wieku. Historię ludzkości przedstawia się często jako historię trzech wielkich rewolucji, które sukcesywnie zmieniały oblicze świata: kilkanaście tysięcy lat temu miała miejsce rewolucja neolityczna, która ze zbierackich plemion uczyniła osiadłych rolników. Potem była rewolucja przemysłowa, która zmieniała Europę od połowy XVIII do końca XIX wieku. Trzecią rewolucją była rewolucja techniczna, którą świat przeżywa od połowy XX wieku.

Rozwój gospodarczy w Europie Zachodniej rozwinął się dzięki ograniczeniu i stopniowemu znoszeniu pozostałości feudalizmu, który sam w sobie jest systemem hamującym procesy rynkowe. Nie brakowało filozofów, którzy w całkowitej wolności działalności gospodarczej upatrywali źródeł sukcesów gospodarki (teorie leseferyzmu i liberalizmu gospodarczego Adama Smitha[300]). Anglia była pierwszym krajem, w którym system feudalny załamał się i w XVIII wieku praktycznie przestał funkcjonować.

(346) Rozwój manufaktur i przemysłu. W Wielkiej Brytanii w XVIII wieku coraz częściej warsztaty rzemieślnicze przekształcano w manufaktury. Różniły się one od produkcji typu rzemieślniczego wyłącznie organizacją pracy; nie stosowano tam ani nowych maszyn, ani innowacyjnych technologii produkcji (te będą dopiero w fabrykach). Dopiero wraz z rozwojem wynalazków i uruchomieniem pierwszych maszyn można mówić o początkach produkcji masowej. Manufaktury zaczęły przekształcać się w fabryki, w których już nie robotnicy stanowili najważniejszą, bo niezastąpioną siłę. Stawały się nią niezawodne i znacznie tańsze maszyny.

Słowo „fabryka", powszechnie używane w XVIII wieku, początkowo opisywało zakład, w którym grupa ludzi wytwarzała produkt ręcznie (np. fabryki jedwabiu w Lyonie lub porcelany w Nancy). W XVIII wieku przekształcały się one coraz częściej w zmechanizowane zakłady, w których

[300] Adam Smith (1723-1790) – szkocki myśliciel i filozof, autor *Badań nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Twórca klasycznej ekonomii, zwolennik liberalizmu w gospodarce.

niemałą rolę zaczęła odgrywać logistyka, tzn. proces planowania, realizacji, kontroli, sprawnego przepływu surowców, materiałów, wyrobów. W ten sposób rodził się nowożytny przemysł, którego symbolem może być stolica przemysłu bawełnianego – Manchester.

(347) Przemiany demograficzne. Rozwój przemysłu, akumulacja kapitałów, bardzo stopniowe podnoszenie się stopy życiowej społeczeństw, postęp higieny i medycyny (np. szczepionka przeciwko czarnej ospie) przyczyniły się do znacznego ograniczenia śmiertelności, a przez to do zwiększenia liczby ludności. Od XVIII wieku Anglia notuje znaczny jej przyrost, podczas gdy 20-milionowy naród francuski, gdzie do przemian gospodarczych jeszcze nie dochodzi, pogrąża się w demograficznej stagnacji. Po kilkunastu latach wzmożonego wzrostu populacji – spowodowanego ograniczeniem śmiertelności – liczba urodzeń zaczęła spadać.

(348) Rewolucja agrarna. Odchodzenie od modelu feudalnego, w stronę sposobu zarządzania majątkiem ziemskim przez dzierżawców w imieniu właściciela, nazywa się rewolucją agrarną. Termin „rewolucja" jest o tyle uzasadniony, o ile zmiany mają głęboki i nieodwracalny charakter. W tym przypadku było inaczej – procesy następowały powoli, acz konsekwentnie od końca XVII wieku aż do połowy XIX wieku.

Rewolucja agrarna rozpoczęła się w Anglii, gdzie już od końca XV wieku właściciele ziemscy grodzili coraz większe obszary ziemi, na których prowadzono hodowlę owiec. W XVII-XVIII wieku proces grodzeń postępował, choć coraz częściej przeznaczano grunt pod uprawy. Właściciele oddawali ziemię dzierżawcom, a ci zatrudniali na nich bezrolnych chłopów. W ten sposób model feudalnego rolnictwa ewoluował w kierunku rolnictwa farmerskiego. Paradoksalnie, rozwój rolnictwa zależał od sprawności rozwoju przemysłowego. Dopiero wykorzystanie surowców, a szczególnie twardej stali, pozwoliło na wyprodukowanie narzędzi rolniczych (np. stalowy lemiesz do pługa, 1803 rok), które usprawniły pracę na roli.

(349) Geneza i rozwój rewolucji przemysłowej. W drugiej połowie XVIII wieku w Anglii nastąpiła prawdziwa rewolucja. Postęp przemysłowy, połączony ze zmianami demograficznymi, poprzedził polityczne burze w dziejach kontynentu. Pojęcie „rewolucji przemysłowej" zostało utworzone dla nazwania ogółu zmian technicznych i socjologicznych, jakie stanowiły wstęp do znacznie silniejszego nurtu przemian w XIX-wiecznej Europie. Prawdziwym przełomem było poznanie możliwości wykorzystania napędu mechanicznego pary wodnej. Wszystkie późniejsze wynalazki, a przede wszystkim rozwój środków transportu, który

pociągnął za sobą ogromne przemiany społeczne, były jedynie skutkiem tego wydarzenia.

Za początek rewolucji przemysłowej powszechnie uważa się opatentowanie maszyny parowej przez Anglika Jamesa Watta w 1769 roku, choć już francuski wynalazca Papin w 1700 roku próbował wykorzystać właściwości pary do wprawienia maszyny w ruch. Po raz pierwszy udało się to w 1711 roku, kiedy wodę w kopalni w hrabstwie Devon wypompowano za pomocą niezgrabnej maszyny napędzanej parą.

Rozwój transportu, finansowanie wydobycia surowców, znaczne zwiększenie zapasów i wytwarzanych produktów – te wszystkie inwestycje były obarczone znacznym ryzykiem i wymagały sporych nakładów państwa.

Tabela nr 12. Wynalazczość w okresie rewolucji przemysłowej

Rok	Wynalazca	Wynalazek
Włókiennictwo		
1733	John Kay	„latające czółenko" (tkactwo)
1765	James Hargreaves	„przędząca Joasia"
1768	Richard Arkwright	krosno tkackie z napędem wodnym
1786	Edmund Cartwright	krosno mechaniczne
1793	Eli Whitney	odziarniarka bawełny (maszyna do oddzielania nasion bawełny od włókien)
1801	Joseph Marie Jacquart	maszyna żakardowa (krosno tkackie mogące wytwarzać tkaniny w różnych wzorach, dzięki zastosowaniu kart perforowanych sterujących urządzeniem)
Hutnictwo		
1730	Abraham Darby	zastosowanie koksu w piecu hutniczym
1784	Henry Cort	pudlingowanie (oczyszczanie wytopionej surówki stali z domieszek)
1854	Henri Sainte-Claire Deville	produkcja aluminium
1856	Henry Bessemer	proces Bessemera (przemysłowa metoda wytapiania stali poprzez wdmuchiwanie powietrza)
1864	Pierre Émilie Martin	piec martenowski (piec hutniczy, przy którym odzyskuje się ciepło spalin)
Przemysł chemiczny		
1774	Carl Scheele	odkrycie chloru

1789	Nicolas Leblanc	odkrycie sody kaustycznej (wodorotlenku sodu)
1792	William Murdoch	lampa gazowa
1822	Joseph Niépce	pierwsza fotografia
1842	Charles Goodyear	wulkanizacja (powstawanie gumy)
1853	Ignacy Łukasiewicz	destylacja ropy naftowej, lampa naftowa
1907	Fritz Hofmann	kauczuk syntetyczny
Napęd, elektryczność, transport, łączność		
1769	James Watt	maszyna parowa
1800	Alessandro Volta	bateria elektryczna
1803	Robert Fulton	statek parowy
1814	George Stephenson	lokomotywa parowa
1830		linia kolejowa Manchester-Liverpool
1837	Charles Wheatstone	telegraf elektryczny
1840	Samuel Morse	alfabet telegraficzny
1860	Joseph Wilson Swan	żarówka (udoskonalona potem przez Thomasa Edisona)
1873	Alexander Graham Bell	telefon (wcześniej prototyp stworzył Włoch Meucci)
1873	Nikolaus Otto	czterosuwowy silnik spalinowy (pierwszy plan silnika stworzył Francuz Beau de Rochas)
1885	Carl Benz	automobil z silnikiem spalinowym
1895	Guglielmo Marconi	łączność radiowa
1895	August i Ludwik Lumière	kinematograf
1897	Rudolf Diesel	silnik wysokoprężny
1898	Maria Skłodowska-Curie i Piotr Curie	odkrycie polonu i radu
1903	Orville i Wilbur Wright	pierwszy przelot samolotem o napędzie spalinowym

Źródło: opracowanie własne

(350) Narodziny społeczeństwa industrialnego. Rewolucja agrarna z wolna przyczyniała się do pustoszenia wsi. Co prawda ten proces rozwinął się w pełni dopiero w wieku XIX, ale już istniejące nadwyżki żywności powodowały migracje chłopów do miast. Tą drogą powiększała się masa miejskiej biedoty, głodującej, żyjącej w warunkach urągających ludzkiej godności, gotowej do każdej pracy dla kawałka chleba (można przywołać obrazy

społeczeństwa industrialnego pierwszej połowy XIX wieku z *Nędzników* Wiktora Hugo[301] czy z powieści Karola Dickensa[302]).

Zjawisko przekształcania się małych wsi w miasta, które rozrastały się wokół fabryk czy kopalń, można zaobserwować szczególnie w Anglii. Tak np. narodziły się ośrodki przemysłowe Liverpool czy Birmingham. Proces tworzenia się nowych i rozrastania istniejących już miast nazywa się urbanizacją.

(351) Wynalazki i ich zastosowanie. W tym kontekście wydaje się naturalne, że powstające pod koniec XVIII wieku wynalazki rodziły się z myślą o zastosowaniu ich w przemyśle. Stolicą wynalazków była Anglia, w której najważniejszą gałęzią przemysłu było tkactwo. Nie dziwi więc, że pierwsze innowacje techniczne powstały w celu udoskonalenia tej branży: W 1767 roku James Hargreaves skonstruował automatyczną przędzarkę osiemnastowrzecionową, napędzaną siłą ludzkich mięśni, pozwalającą na jednoczesne wytworzenie 18 nici, pieszczotliwie nazywaną „Jenny". Praktyczniejsza okazała się „rama wodna" (Richard Arkwright, 1768 rok), czyli przędzarka z napędem wodnym, czy maszyna przędzalnicza – „muł" (Samuel Crompton, 1779 rok). Te wynalazki pozwoliły na znaczne przyspieszenie produkcji samych nici; wytwarzanie tkanin przyspieszył dopiero wynalazek mechanicznego krosna, opatentowanego w 1785 roku przez Edmunda Cartwrighta. Na takim krośnie powstawała tkanina wykonywana wcześniej przez 40 tkaczy. Przy wykorzystaniu technologii napędu parowego w 1784 roku powstała pierwsza fabryka przędzalnicza, w której maszyny nie były już napędzane wodą, ale parą. Warto wspomnieć, że w Lyonie, stolicy europejskiego przemysłu jedwabniczego, skonstruowano nowoczesne krosno (wynalazek Jacquarda, 1804 rok), na którym produkowano tkaniny o skomplikowanej fakturze, od nazwiska wynalazcy nazywane do dziś maszyną żakardową.

Ambicją wynalazców stało się wykorzystanie napędu parowego do ulepszenia środków transportu. Dokonał tego George Stephenson, który w 1814 roku zbudował lokomotywę „Blücher", ciągnącą 8 wózków z kopalni. Chyba sam twórca nie zdawał sobie sprawy, jak przełomowe jest jego dzieło: w przeciągu pół wieku kolej stała się dominującym środkiem transportu.

Transport kolejowy nie zaspokajał w pełni potrzeb eksportowych. Zatem konieczne stało się ulepszenie transportu wodnego: powstawały kanały, śluzy i nowoczesne, napędzane parą, statki. Pierwszy parowiec wypłynął

[301] Wiktor Hugo (1802-1885) – francuski pisarz, poeta, dramaturg i polityk, czołowy przedstawiciel francuskiego romantyzmu.

[302] Karol Dickens (1812-1870) – angielski powieściopisarz, przedstawiciel powieści społeczno-obyczajowej XIX Anglii.

z Nowego Yorku wzdłuż wybrzeża do sąsiedniego portu w 1803 roku i był dziełem Roberta Fultona.

(352) Gospodarcze i społeczne następstwa rewolucji przemysłowej. Gospodarcze korzyści i skutki rewolucji przemysłowej były znaczące. Koszty spadały lawinowo, a co za tym idzie – rosła podaż, która musiała znaleźć swoje ujście (a to z kolei pociągało za sobą przeobrażenia rynku). Wraz z mechanizacją produkcji konieczne stało się zwiększenie wydobycia i przetwarzania surowców. Kwitło górnictwo i hutnictwo. W ciągu XVIII wieku 4-krotnie wzrosło wydobycie węgla kamiennego, a produkcja żelaza wzrosła z 18 000 ton do 250 000 ton.

Należy jednak zwrócić szczególną uwagę na społeczne skutki rewolucji przemysłowej: dotychczasowi robotnicy (choć to pojęcie nie funkcjonowało w XVIII-wiecznej Europie) musieli szukać innego zajęcia. Część z nich została pracownikami rodzących się manufaktur i pierwszych fabryk. Ale rewolucja przemysłowa była okresem przejściowym, bo nie wszyscy (zarówno w miastach jak i na wsiach) mogli znaleźć nowe zajęcie. Pojawił się więc prawdziwy problem społeczny – bezrobocie. A ponieważ nie istniały jeszcze systemy wsparcia i pomocy, to nędza w Europie zaczęła przybierać coraz większe rozmiary.

Bezradni ludzie doprowadzeni do ostateczności gotowi byli niszczyć maszyny, które utożsamiali ze źródłem nieszczęść i społecznego rozkładu wspólnoty. W ten sposób narodził się luddyzm, czyli strach przed techniką. Termin pochodzi od nazwiska Neda Ludda, żyjącego pod koniec XVIII stulecia, który w odruchu frustracji zniszczył maszynę tkacką do produkcji skarpetek. Podobne wydarzenia, które miały miejsce przez kilkanaście lat, dziś można by nazwać przemysłowym terroryzmem. Wtedy były przejawem lęku przed erą przemysłową, niosącą znaczące zmiany w dotychczas uporządkowanym życiu społecznym.

Wraz z rozwojem i sukcesem kolejnych etapów rewolucji przemysłowej zdano sobie sprawę, że rozwój społeczny nie może pozostawać w tyle za rozwojem cywilizacyjnym. Właśnie z takiej refleksji narodziły się prądy myśli socjalistycznej w pierwszej połowie XIX wieku.

Podsumowanie LXI

- Na połowę XVIII wieku przypada w Wielkiej Brytanii początek rewolucji przemysłowej.
- W wyniku koncentracji warsztatów rzemieślniczych powstawały manufaktury, w tym głównie włókiennicze.
- Do najważniejszych wynalazków pierwszej fazy rewolucji przemysłowej należy zaliczyć maszynę parową i przędzarkę „Jenny".

- Wskutek rewolucji przemysłowej coraz szersze rzesze społeczeństwa zaczęły porzucać pracę na roli i szukać zatrudnienia w przemyśle.

3. Społeczeństwo Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku

(353) Zmiany w zaludnieniu i strukturze narodowościowej. Podobnie jak cała Europa, również Rzeczpospolita od drugiej ćwierci XVIII wieku odnotowywała szybki wzrost ludności. Oblicza się, że w przededniu I rozbioru (1772 rok) ludność Rzeczypospolitej wynosiła ok. 12-14 milionów mieszkańców. Ponieważ terytorium Rzeczypospolitej w tym czasie obejmowało około 730 tys. km^2, przeciętna gęstość zaludnienia wynosiła około 16–18 osób na km^2. Istniały pod tym względem znaczne dysproporcje pomiędzy zachodnimi częściami kraju (jak krakowskie czy poznańskie, gdzie gęstość zaludnienia przekraczała 30 mieszkańców na km^2) a wschodnimi terenami, gdzie nie sięgała nawet dziesięciu. W wyniku I rozbioru Rzeczpospolita straciła łącznie ponad 210 tys. km^2 powierzchni i około 4,5 miliona mieszkańców, czyli prawie 30% obszaru i 35% ludności. Nadal jeszcze była rozległym państwem, liczącym prawie pół miliona km^2. Straty na rzecz Prus i Austrii dotyczyły ziem zamieszkanych przez ludność polską. Pogorszyło to układ stosunków narodowościowych i osłabiło pozycję ludności polskiej. Po drugim rozbiorze (1793 rok) Rzeczpospolita miała jeszcze około 200 tys. km^2 powierzchni i około 4 milionów mieszkańców.

Struktura społeczna kraju nadal pozostawała w ścisłym związku z panującym systemem folwarczno-pańszczyźnianym. Przeważali zatem chłopi (około 70-75% ogółu ludności), głównie pańszczyźniani. O wiele miej liczne było mieszczaństwo, które wprawdzie przeżywało pewien wzrost, nie przekraczało jednak 20% zaludnienia. Szlachta polska należała do najliczniejszej w Europie i wraz z klerem obejmowała około 10% ludności (dla porównania w innych państwach zazwyczaj nie przekraczała 1%, a na Mazowszu liczba szlachty dochodziła nawet do 20%). Szlachta była również stanem, który stanowił warstwę niemal całkowicie polską lub spolonizowaną. Rzeczpospolita Obojga Narodów po unii lubelskiej stała się państwem wielonarodowym. Ludność polska stanowiła zaledwie około 40% mieszkańców, 20% to ludność ruska (białoruska i ukraińska), 10% – to Niemcy, 10% – to Litwini. Dość liczne grupy reprezentowali również Żydzi, Łotysze, Ormianie, Tatarzy, Szkoci. W XVII i pierwszej połowie XVIII wieku te proporcje uległy zmianom na korzyść ludności polskiej i w 1772 roku Polacy stanowili nieco ponad 50% ogółu. Pamiętać należy również, że znaczne grupy ludności polskiej znajdowały się poza wschodnią i zachodnią granicą kraju.

(354) Położenie chłopów. Wieś była znacznie zróżnicowana. Jedynie około 20% stanowiły gospodarstwa samodzielne (kmiece), po części produkujące na rynek. Ponad 60% stanu chłopskiego stanowili chłopi małorolni, którzy często byli zmuszeni szukać dodatkowych źródeł utrzymania. Pozostałą część stanowili chłopi bezrolni. Proces rozwarstwienia wsi narastał wraz z rozwojem rynku i prowadził do zubożenia chłopów. Mimo że faktyczne zmiany w położeniu tej najliczniejszej części społeczeństwa w II połowie XVIII wieku były skromne, istotne znaczenie miało narastające przeświadczenie, że sytuacja chłopów powinna się zmienić i że jednym z pilnych zadań państwa jest zapewnienie temu stanowi godziwych warunków życia.

Cechą charakterystyczną, a zarazem środkiem przechodzenia od tradycyjnego do nowego typu struktury społeczno-gospodarczej wsi, było zwiększanie się roli czynszu w miejsce pańszczyzny. Wyraźnie polepszała się sytuacja chłopów w dobrach oczynszowanych. Następowało rozluźnienie poddaństwa, oraz zwiększenie uprawnień samorządowych i administracyjnych. Obok oczynszowania częstym sposobem zwiększania dochodów z folwarków było zwiększanie obciążeń chłopskich. Ustalano nowe normy pracy w czasie dniówek pańszczyźnianych, zmuszano do podróży z towarami folwarcznymi, obciążano pańszczyzną bezrolnych oraz nakładano na chłopów nowe obowiązki. Nawet przejście na czynsz było niejednokrotnie dla chłopa wielkim ciosem, bowiem oznaczało przerzucenie na niego kontaktów z rynkiem.

Wzrost obciążeń na wsi spowodował wzrost oporu ze strony chłopów. Konsekwencją tego stanu rzeczy były liczne ucieczki i migracje w poszukiwaniu znośniejszych warunków pracy (do Prus, na Śląsk i Ukrainę). To z kolei spowodowało pojawienie się nowego zjawiska w strukturze społecznej – ludzi luźnych. Żebracy, włóczędzy, domokrążcy stanowili stały element krajobrazu wsi polskiej od czasów średniowiecza. W czasach stanisławowskich ich liczba znacznie wzrosła, do czego, oprócz zbiegostwa, przyczyniło się również rozwarstwienie klasowe w łonie samego chłopstwa. Bezrolni tworzyli tolerowaną, a nawet często poszukiwaną grupę, z której rekrutowano siłę roboczą na potrzeby miast i przemysłu szlacheckiego.

W napięciach społecznych, jakie występowały na wsi od wieków, pojawił się nowy czynnik – odwołanie się i liczenie na władzę państwową, na króla i sejm, jako organy zdolne do reagowania na krzywdę chłopską. Działo się tak zapewne dlatego, że chłopi mieli pewne doświadczenia z licznymi najeźdźcami, dokonującymi licznych gwałtów i ograniczającymi swobody narodowe. Istotną rolę odegrała również żywa w stosunku do potrzeb wsi publicystyka krajowa. Na postawy chłopów wpływ wywarła również polityka germanizacyjna, podejmowana na terenach zajętych przez Prusy i Austrię po I rozbiorze. Efekty tej świadomości politycznej i narodowej widoczne

są choćby w wydanej w 1767 roku *Suplice torczyńskiej* (która zawiera m.in. postulat dopuszczenia chłopów do sejmu), a przede wszystkim – w znacznym udziale chłopów w powstaniu kościuszkowskim.

(355) Awans mieszczaństwa. Jak w większości krajów europejskich, tak i w Rzeczypospolitej czasy oświecenia to okres wielkiego awansu mieszczaństwa, które nie tylko zdobywa sobie coraz większą pozycję ekonomiczną, ale również usiłuje sięgnąć po uprawnienia polityczne, należące dotąd do szlachty. Należy jednak zaznaczyć, że jest to częściej awans poszczególnych tylko przedstawicieli mieszczaństwa, a nie całego stanu. Ingerencja państwa w sprawy miejskie nie miała jednolitego charakteru i dotyczyła głównie miast królewskich. Na sejmie konwokacyjnym z 1764 roku powołano tzw. Komisje Dobrego Porządku, które miały zająć się uzdrowieniem gospodarki miejskiej i podniesieniem jej na wyższy poziom, a także reorganizacją samorządu miejskiego. Zdecydowany przełom w sprawie miast nastąpił dopiero w okresie Sejmu Wielkiego. Za namową publicystów i pisarzy politycznych, a także pod wpływem postaw samego mieszczaństwa, w kwietniu 1791 roku przyznano mieszczanom z miast królewskich prawo nabywania dóbr ziemskich, przywileje sądowe, dostęp do urzędów i sejmu, a szlachcie pozwolono sprawować urzędy miejskie. Wprowadzone reformy wyraźnie faworyzowały bogatsze mieszczaństwo. Przy reorganizacji samorządu miejskiego dostęp do urzędów zastrzeżono dla posiadaczy własności dziedzicznej w miastach.

W wyniku tych postanowień sytuacja mieszczaństwa polskiego w Rzeczypospolitej przedstawiała się znacznie lepiej niż pod zaborami. W zaborze pruskim niezależność mieszczaństwa została w XVIII wieku znacznie ograniczona, a władze miejskie stały się posłusznym wykonawcą zarządzeń centralnych. Życie miejskie zostało podporządkowane nie tylko zaborczej administracji państwowej, ale także i wojskowej. Ponieważ uprzywilejowane stanowisko zajęło mieszczaństwo niemieckie, nastąpił szybki napływ ludności niemieckiej z głębi Prus do miast polskich. W rezultacie liczba mieszkańców miast zajętych przez Prusy zwiększyła się, ale nastąpiło to kosztem wypierania z miast elementów polskości. Terenem niemieckiej akcji kolonizacyjnej stały się również miasta w Galicji.

Od lat osiemdziesiątych w kilku największych miastach, najwyraźniej w Warszawie i w Poznaniu, obok patrycjatu coraz większą rolę zaczęła odgrywać wąska na razie grupa bankierów, przedsiębiorców manufakturowych, bogatych kupców, tworząca zalążek przyszłej burżuazji. Poziomem życia oraz bogactwem zbliżała się ona do zamożnej szlachty, a nawet magnaterii. Przez nabywanie dóbr ziemskich i nobilitacje nowa elita mieszczańska usiłowała odgrodzić się od uboższej ludności miasta.

Wraz z awansem gospodarczym i politycznym mieszczan następował również ich awans kulturowy. Wprawdzie w dziejach Rzeczypospolitej nie było takiej epoki, w której wśród twórców wartości kulturalnych nie spotkałoby się mieszczan, jednak w końcu XVIII wieku ich udział w tej dziedzinie wzrósł zdecydowanie. Bogatsi mieszczanie, pragnący dorównać magnaterii, roztaczali mecenat kulturalny, budowali wspaniałe pałace, łożyli na publicystykę, broniącą ich interesów. Wiązało się to przede wszystkim z pojawieniem się nowej warstwy – inteligencji – która na razie występowała w postaci zalążkowej. Byli to ludzie gruntownie wykształceni, obeznani z prądami ideowymi, interesujący się nauką europejską. Należeli do tej grupy urzędnicy państwowi, lekarze, prawnicy, nauczyciele, twórcy, zwłaszcza pisarze, dziennikarze i inni. To oni odegrali pierwszorzędną rolę w propagowaniu idei oświecenia oraz byli źródłem postaw i wzorów dla innych warstw społecznych, zwłaszcza bogatego i średniego mieszczaństwa.

(356) Szlachta i magnateria. Ani ideologia oświecenia, ani pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej nie wstrząsnęły mocniej uprzywilejowaną pozycją szlachty. W drugą połowę XVIII wieku wkraczała ona pełna jak najgorszych tradycji doby saskiej, a tylko jej część zdołała się z tych wpływów otrząsnąć i poszukać nowych dróg. Większość uważała nadal wszelkie zmiany za szkodliwe, czemu dała wyraz zarówno w opozycji przeciwko reformom z pierwszych lat panowania Stanisława Augusta, jak i przede wszystkim w przystąpieniu do Targowicy.

Za wzór takiej postawy służyła magnateria. Jej pozycja ekonomiczna pozostawała niezachwiana. Nie brakowało jej ogłady, wykształcenia, znajomości kultury europejskiej, była przy tym bliższa arystokracji innych krajów niż niższej szlachcie polskiej, z którą nieraz nie umiała czy też nie chciała znaleźć wspólnego języka. Pamiętać należy jednak o tym, że wśród magnaterii znajdowali się też ludzie nastawieni patriotycznie, a także skłonni przyczynić się do gruntownej naprawy państwa. Jednak większość magnaterii broniła starego systemu, kierując się wyrachowaniem i poczuciem własnego znaczenia.

Nieco lepiej wyglądała sytuacja wśród szlachty średniej. To ona silniej odczuła katastrofę pierwszego rozbioru, zarówno z powodu ofiar, jakie poniosła w czasie konfederacji barskiej, jak i późniejszych trudności ekonomicznych. Szlachta, która znalazła się pod panowaniem zwłaszcza pruskim i austriackim, była pozbawiona dawnych uprawnień, spychana w kąt przez szlachtę niemiecką, szykanowana i prześladowana. Na przykład w Prusach Królewskich polski szlachcic musiał płacić podatek w wysokości 25% rocznego dochodu, podczas gdy szlachta niemiecka tylko 20%. Zaś jego dzieci były kierowane do szkół kadeckich, by uległy szybszemu zniemczeniu.

Wysokie podatki spadły również na szlachtę galicyjską. Wprawdzie miała ona swój sejm stanowy, ale w przeciwieństwie do dawnych sejmików mógł on tylko wysuwać postulaty, z którymi zresztą władca niezbyt się liczył. Jedynie magnateria, wyodrębniona w stan magnacki i uhonorowana tytułami, których odmawiała Rzeczpospolita, cieszyła się większymi łaskami dworu cesarskiego. Część średniej szlachty zdobywała się na bardziej samodzielne stanowisko wobec hegemonii magnaterii, myślała o zapewnieniu sobie silniejszego wpływu na władzę, szukając pomocy w zamożnym mieszczaństwie.

Ofiarą rywalizacji między magnaterią a średnią szlachtą stała się szlachta drobna. Stanowiła ona większość stanu szlacheckiego. Na ogólną liczbę ok. 700 tys. szlachty szacuje się, że do drobnej po pierwszym rozbiorze należało ok. 400 tys. osób. Składały się na nią bardzo różne warstwy: obok szlachty cząstkowej (posiadającej tylko część wsi), zagrodowej czy czynszowej należeli do niej wszelcy nieposesjonaci (szlachta dworska, zwana też służebną oraz gołota). Wszystkie te grupy szlachty drobnej traciły swe znaczenie. Magnaci, w miarę jak przestawiali swą gospodarkę na czynszową i likwidowali wojska prywatne, niechętnie trzymywali na swych dworach zbyt kosztowną w tych warunkach gołotę, starając się zastępować ją w razie potrzeby osadzoną w swych dobrach szlachtą cząstkową, czynszową lub doraźnie ściąganą szlachtą zagrodową. Pozbawiona oparcia magnackiego gołota szukała źródeł zarobku w miastach, w wojsku, urzędach, nierzadko też spadając do pozycji ludzi luźnych. Warstwy drobnej szlachty trzymały się mocno staroświeckich tradycji. Przywileje szlacheckie bywały często jedynym dobrem wyróżniającym je z szarego tłumu „plebejów". Dawne zasady równości szlacheckiej, nigdy zresztą w praktyce nieprzestrzegane, stały teraz pod znakiem zapytania. Trudno było o dalsze utrzymywanie wewnętrznej spoistości stanu w dobie, kiedy kryterium pochodzenia traciło znaczenie, a rosła rola kryterium majątkowego. Podział i rozkład drobnej szlachty przypieczętował ograniczenie jej roli politycznej. W trakcie obrad Sejmu Wielkiego w 1791 roku zapadła decyzja o odsunięciu szlachty nieposesjonackiej od udziału w sejmikach, zastrzegając go dla tych, którzy mieli co najmniej 1000 złp rocznego dochodu z roli.

Dokonujące się przemiany społeczne, przede wszystkim wśród szlachty i mieszczaństwa, otwierały drogę do formowania się nowoczesnego narodu. Nawet w przekonaniu zwolenników idei pochodzenia szlacheckiego nie miał to już być dawny naród szlachecki, ale wspólnota wszystkich warstw społecznych.

Podsumowanie LXII

- Cechą charakterystyczną, a zarazem środkiem przechodzenia od tradycyjnego do nowego typu struktury społeczno-gospodarczej wsi było zwiększanie się roli czynszu w miejsce pańszczyzny.
- Obok oczynszowania częstym sposobem zwiększania dochodów z folwarków było zwiększanie obciążeń chłopskich, które powodowały wzrost oporu ze strony chłopów.
- Czasy oświecenia to okres wielkiego awansu mieszczaństwa w Rzeczypospolitej, które zdobyło sobie coraz większą pozycję ekonomiczną i sięgnęło po uprawnienia polityczne, należące dotąd do szlachty. Wraz z awansem gospodarczym i politycznym mieszczan następował również ich awans kulturowy.
- Ani ideologia oświecenia, ani pierwszy rozbiór nie wstrząsnęły mocniej uprzywilejowaną pozycją szlachty w Rzeczypospolitej. Większość nadal uważała wszelkie zmiany za szkodliwe.
- Dokonujące się przemiany społeczne otwierały drogę do formowania się nowoczesnego narodu. Nawet w przekonaniu zwolenników idei pochodzenia szlacheckiego nie miał to już być dawny naród szlachecki, ale wspólnota wszystkich warstw społecznych.

4. Gospodarka Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku

(357) Przemiany w rolnictwie. W rolnictwie Rzeczypospolitej II połowy XVIII wieku nadal dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. W niektórych regionach kraju następował nawet dalszy wzrost wymiaru pańszczyzny, dochodzący nawet do 8-9 dniówek od rodziny chłopskiej. W tym czasie po raz pierwszy pojawiła się sprawa zmian struktury rolnej nie tylko przez zwolenników reformy państwa, ale także i przez pozostałych użytkowników. Te zmiany polegały głównie na rozszerzaniu terenów zagospodarowanych, wzroście hodowli, nowych uprawach (lnu, bobu, grochu, ziemniaków i innych roślin) oraz rozwoju osadnictwa czynszowego, które zwiększało dochody folwarków. Oczynszowanie szło dwoma torami: przez parcelacje folwarku pańszczyźnianego lub też przez zamianę pańszczyzny na czynsze. Te reformy wywarły dodatni wpływ na wzrost wydajności pracy oraz rozszerzyły horyzonty umysłowe chłopów, budząc ich świadomość narodową. Ponieważ rozwój nowych kierunków działania gospodarczego i gospodarki czynszowej dokonywał się równocześnie ze wzrostem i rozwo-

jem form pańszczyzny, druga połowa XVIII wieku przyniosła dalsze przyspieszenie rozwarstwienia stanu chłopskiego. Zanik grupy średniozamożnych chłopów szedł w parze z rozwojem liczebnym biedoty i wyrastaniem chłopskich bogaczy nierzadko korzystających z pracy najemnej, m.in. przy odróbce pańszczyzny.

Decydujący wpływ na przemiany w gospodarce rolnej miała stale zaostrzająca się walka wsi przeciwko folwarkowi, a więc przeciwko szlachcie. W połowie XVIII wieku obok dawnych form walki, takich jak zagarnianie dobra pańskiego, odmowy pracy i danin oraz zbiegostwo, rozpowszechniły się masowe formy przeciwstawiania się uciskowi. Chłopi poczęli zdawać sobie sprawę z tego, że ich siła zależy od jedności i dlatego łączyli się do walki. Najbardziej rozległym, krwawo stłumionym powstaniem, była tzw. koliwszczyzna[303] – ruch ukraińskiego prawosławnego chłopstwa przeciw Polakom, głównie szlachcie. Powstańcy ruszyli na zamki i majątki szlacheckie na Ukrainie. Wiekowa nienawiść do ciemiężycieli doprowadziła do krwawej rzezi humańskiej, w której zginęło wiele tysięcy szlachty. Powstania chłopskie przeniosły się także na Podole, Wołyń, Białoruś oraz na ziemie polskie. W odwecie oddziały magnackie, a nawet carskie, tłumiące powstanie, doprowadziły do egzekucji około 180 tysięcy chłopów.

Obok powstań zbrojnych wszczynano strajki rolne w folwarkach oraz występowano do władz państwowych i sądów ze skargami na panów, zwanymi suplikami. Pisali je przeważnie niżsi duchowni lub mieszczanie, chłopi bowiem byli niepiśmienni. Szczególne miejsce wśród suplik zajmuje tzw. *Suplika torczyńska*, w której chłopi nie tylko przedstawili tragiczny obraz sytuacji, ale podali również swój program reformy rolnictwa i co za tym idzie – stanu chłopskiego i szlacheckiego.

(358) Zmiany w strukturze handlu. Niektórzy właściciele coraz częściej zwiększali produkcję towarową folwarku. Następowało to wraz z pomyślną koniunkturą na rynkach europejskich. Była ona efektem silnego rozwoju przemysłu na Zachodzie, zwiększenia się ludności w miastach zachodnioeuropejskich i wzmożonego popytu na zboże wschodnioeuropejskie. Nowe możliwości eksportu zboża na południe nastąpiły po zdobyciu przez Rosję wybrzeży czarnomorskich. Ten kierunek wspierała Katarzyna II, licząc na wzmocnienie swych wpływów w obozie magnackim. Polskie domy handlowe i składy towarowe otwarto przy ujściu Dniepru, w Chersoniu. Magnaci zaś budowali na ziemiach ukraińskich i białoruskich kanały dla usprawnienia

[303] Koliwszczyzna - nazwa utworzona od polskiego wyrazu „kolej", co na Ukrainie oznaczało „kolejną straż, usługę dworską uzbrojonych chłopów" (za *Słownikiem mitów i tradycji kultury* Wł. Kopalinskiego).

transportu wodnego. Na przykład Kanał Ogińskiego połączył dorzecze Dniepru i Niemna, stanowiąc pomost pomiędzy Morzem Czarnym i Bałtykiem, zaś Kanał Królewski łączył dorzecze Dniepru i Wisły.

Mimo przeszkód ze strony Prus w postaci wysokich ceł utrzymywał się również wywóz zboża polskiego przez Gdańsk. Dla rozwijającego się handlu wewnętrznego i zewnętrznego ciężkim ciosem był I rozbiór (który odciął Polskę od ujścia Wisły) oraz traktaty handlowe z państwami zaborczymi, zwłaszcza z Prusami. Właśnie Prusy z ceł za towary wywożone i przywożone do Polski osiągały zyski przekraczające dochody skarbu koronnego. Również Austria po I rozbiorze czerpała ogromne korzyści z soli sprzedawanej z zajętych żup do Rzeczypospolitej.

(359) Odrodzenie miast. Ożywienie gospodarcze w drugiej połowie XVIII wieku silnie zaznaczyło się w miastach polskich, gdzie w szybkim tempie zaczęła wzrastać liczba mieszkańców. Na około 900 miast Korony blisko 800 stanowiły osiedla rolnicze, w których ludność nie dochodziła nawet do 2000, przy czym istniało wiele osad miejskich o zaludnieniu znacznie poniżej 500 mieszkańców. Warszawa, która na początku panowania Stanisława Augusta liczyła ok. 30 tysięcy mieszkańców, w roku 1792 miała ich już ponad 100 tysięcy. W tym czasie miasto stało się nie tylko głównym ośrodkiem politycznym, ale również największym ośrodkiem przemysłu, rzemiosła i handlu. Wzrost odsetka ludności miejskiej nastąpił mimo upadku małych miast, które utraciły swe znaczenie gospodarcze, stając się przede wszystkim rezydencjami. Na ten szybki rozwój złożyło się wiele czynników, do których przede wszystkim możemy zaliczyć zacieśnienie więzi gospodarczej między miastem a oczynszowaną wsią, zniesienie prawa zabraniającego szlachcie trudnienia się handlem i rzemiosłem oraz stopniowe uzyskiwanie przez mieszczan praw politycznych i gospodarczych. Bardzo duże znaczenie miał również znaczny przyrost naturalny w tym okresie. Podobnie jak na wsi, również i w mieście ludność uległa widocznemu rozwarstwieniu. Tworzyły się grupy stanowiące zalążek klasy robotniczej, a na drugim biegunie powstawały grupy wielkich finansistów. Zamiast tradycyjnych form handlu rozwijały się nowe, oparte na kredycie, kapitale bankowym, powiązane z finansami zagranicznymi. Wprowadzenie nowych przepisów wekslowych szło w parze z szybkim rozwojem bankierstwa. W związku z rozwojem stałych placówek administracji państwowej powstawała i rozwijała się również wykształcona klasa urzędnicza.

(360) Manufaktury. Produkcja przemysłowa Polski w XVIII wieku rozwijała się nadal w starych feudalnych formach jako rzemiosło cechowe, ale także w nowych – manufakturach, których początki sięgają schyłku poprzed-

niej epoki, czyli saskiej. Zakładał je król, magnateria świecka i duchowna oraz bogate mieszczaństwo większych miast. Sam Stanisław August oprócz wielu innych założył wytwórnię fajansów, broni, wyrobów marmurowych, mennicę i ludwisarnię (odlewnię dział). Na tym polu zasłużył się również podskarbi litewski Antoni Tyzenhauz, który w królewszczyznach grodzieńskich założył kilkadziesiąt manufaktur produkujących wszystko: od igieł i guzików przez dywany i meble do powozów oraz broni. Już w czasach saskich słynne były radziwiłłowskie huty szkła w Nalibokach i Nieświerzu oraz farfurnie produkujące wyroby z fajansu w Białej Podlaskiej. Szczególne znaczenie miały również manufaktury żelazne Małachowskich (kanclerza Jacka i marszałka Sejmu Czteroletniego – Stanisława) w województwie sieradzkim i mazowieckim, a przede wszystkim duży ośrodek przemysłowy biskupa krakowskiego Końskie oraz ośrodki w okolicach takich miast jak: Warszawa, Radom, Kielce i Sandomierz. Brak rynków zbytu, zła organizacja, praca pańszczyźniana w przedsiębiorstwach prowadziły często do upadku manufaktur magnackich. Manufaktury mieszczańskie rozwijały się głównie w miastach wielkopolskich, na Pomorzu, w Warszawie oraz w Krakowskiem. W Wielkopolsce powstawały przede wszystkim manufaktury sukiennicze. W Poznaniu przedsiębiorca Jan Klug założył kilka manufaktur produkujących sukno, mydło, świece, wyroby skórzane, powozy. Dużym ośrodkiem była Warszawa, gdzie mieszczanie założyli kilkanaście manufaktur sukienniczych, kapeluszniczą, fajansów, wytwórnię kart do gry, powozów i inne. Manufaktury lokowano w pobliżu źródeł surowców, a także tam, gdzie łatwo było zdobyć siłę roboczą. Znaczną część prostszych robót wykonywali chłopi pańszczyźniani. Istotną rolę odgrywali pracownicy najemni: fachowcy sprowadzani przeważnie z zagranicy oraz wykwalifikowani robotnicy. Na nieco innych zasadach, bardziej przypominających późniejsze fabryki, organizowano te manufaktury, w których coraz większy udział mieli mieszczanie. Inwestowali oni kapitał w organizację mieszanych spółek akcyjnych i zakładów przemysłowych.

W związku z ożywionym ruchem budowlanym, zarówno magnackim, jak i szlacheckim oraz mieszczańskim, rozwijały się cegielnie oraz „fabryki" budujące domy czynszowe w miastach.

W związku z rozwojem manufaktur, rzemiosła polskiego oraz nasileniem czynszowania powstały pierwsze polskie mieszczańskie banki i towarzystwa akcyjne. Mieszczaństwo polskie bogaciło się i zacieśniało stosunki ze szlachtą oraz magnaterią, tworząc podłoże do zbliżenia ekonomicznego, a co za tym idzie i politycznego.

Podsumowanie LXIII

- W rolnictwie Rzeczypospolitej II połowie XVIII wieku nadal dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Rozwój gospodarki czynszowej dokonywał się równocześnie ze wzrostem i rozwojem form pańszczyzny, co przyniosło przyspieszenie rozwarstwienia stanu chłopskiego.
- Decydujący wpływ na przemiany w gospodarce rolnej miała stale zaostrzająca się walka wsi przeciwko folwarkowi, czyli szlachcie. Najbardziej rozległym, krwawo stłumionym powstaniem, była koliwszczyzna – ruch ukraińskiego prawosławnego chłopstwa przeciw Polakom, głównie szlachcie.
- Rozwój przemysłu na Zachodzie i zwiększenie się ludności w miastach zachodnioeuropejskich spowodowały wzmożony popyt na polskie zboże. Rolnictwo uzyskało nowe możliwości eksportu zboża po zdobyciu przez Rosję wybrzeży czarnomorskich.
- Na ożywienie gospodarcze w miastach polskich wpłynęło wiele czynników: znaczny przyrost naturalny, zacieśnienie więzi gospodarczej między miastem a wsią, zniesienie prawa zabraniającego szlachcie trudnienia się handlem i rzemiosłem oraz stopniowe uzyskiwanie przez mieszczan praw politycznych i gospodarczych.
- Produkcja przemysłowa Polski w XVIII wieku rozwijała się nadal w swych starych feudalnych formach jako rzemiosło cechowe, ale także w nowych, tj. w manufakturach. Zakładał je król, magnateria świecka i duchowna oraz bogate mieszczaństwo większych miast.

5. Rzeczpospolita oświecona

(361) Przejmowanie idei oświecenia. Zachodzące w kraju przemiany gospodarcze, społeczne i polityczne wpłynęły na ogólne podniesienie stanu kulturalnego. Duży wpływ miało tu oświecenie zachodnioeuropejskie, zarówno angielskie, jak i francuskie. Początkowo przejawiło się ono we wzroście zainteresowań osiągnięciami w dziedzinie filozofii i nauk ścisłych, z czasem – gdy na tle zagrożenia niepodległego bytu państwowego sprawa reform stała się paląca – również osiągnięciami nauk społeczno-politycznych. Szczególnie interesowano się pracami Monteskiusza, szeroko rozchodziły się po kraju prace Woltera i Rousseau. Dzieła myślicieli francuskich czytano bądź w oryginale, bądź w tłumaczeniach. Chociaż treść polskiego oświecenia kształtowała się pod wpływem Zachodu, miała ona polski, narodowy charakter. Była odbiciem wszystkich sprzeczności, które się

wówczas w Polsce spiętrzyły i starły. Cechą ideologów polskiego oświecenia była ich dążność do czynnego, świadomego oddziaływania na rozwój wszystkich dziedzin życia narodu. Oświecenie w Polsce było równocześnie i podobne i odmienne od oświecenia w zachodniej Europie. Polskich twórców łączyła z Zachodem idea dogłębnej reformy ustrojowej i konieczność rozbudzenia świadomości obywatelskiej, różniły zaś motywy podjętych zadań: nie próba budowy państwa, w którym wszyscy ludzie mogliby żyć szczęśliwie, lecz rozpaczliwa akcja mająca uratować niezawisłość ojczyzny. Inni byli też inicjatorzy i główni przedstawiciele myśli oświeceniowej w Polsce. Rekrutowali się spośród duchowieństwa i arystokracji, czyli tych grup, przeciwko którym w innych krajach Europy skierowano atak. W owym czasie jedynie arystokracja i duchowieństwo, kształcone na Zachodzie, były w stanie uświadomić sobie zacofanie i słabości Polski i znaleźć sposób na wyprowadzenie kraju z tego kryzysu.

(362) Myśl polityczna i społeczna. W początkowym okresie przedstawiciele polskiego oświecenia skupiali się przeważnie wokół dworu królewskiego i dworów magnackich. Walczyli przede wszystkim o naukowy pogląd na świat, występowali przeciwko ciemnocie i zabobonom. W takich czasopismach jak: *Monitor*, *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne* oraz *Pamiętnik Historyczno-Polityczny* szerzyli praktyczną wiedzę o świecie. Pragnąc zainteresować szlachtę postępowymi metodami gospodarczymi wykazywali, że wzorowe majątki przynoszą większe dochody właścicielom i wzbogacają kraj. Stojąc na stanowisku konieczności przemian w życiu gospodarczym domagali się rozluźnienia więzów feudalnych. By zapewnić rozwijającym się manufakturom dostęp stałej siły roboczej wzywali do zarzucenia wstecznej gospodarki pańszczyźnianej, a przejścia do bardziej postępowej – czynszowej. W interesie miast żądali przywrócenia mieszczanom praw politycznych, odebranych im w roku 1496 w statutach piotrkowskich. Polska, w odróżnieniu od scentralizowanych monarchii absolutnych, była feudalnym zlepkiem ziem i województw rządzonych przez magnatów, a będących w dużej mierze ich własnością. Ideologowie oświecenia dążyli do utworzenia jednolitego organizmu państwowego z silną władzą centralną. Domagali się ograniczenia anarchii magnackiej i odebrania praw politycznych gołocie. Opierając się na wzorach angielskich zmierzali do wprowadzenia monarchii konstytucyjnej z dziedziczną władzą królewską, z sejmem, do którego dostęp mieliby również mieszczanie i w którym ustawy zapadałyby większością głosów. Zachowując dla szlachty uprzywilejowane stanowisko w państwie pragnęli ją przekształcić w ziemiaństwo aktywne gospodarczo i politycznie, a przy tym patriotyczne, światłe, świadome swych obowiązków wobec państwa i społeczeństwa.

Najwybitniejszymi ideologami obozu postępowego w okresie Sejmu Czteroletniego byli Hugo Kołłątaj (1750-1812) i Stanisław Staszic (1755-1826). Kołłątaj swój filozoficzno-społeczny program zawarł w dziełach: *Do Stanisława Małachowskiego... Anonima słów kilka* i *Prawo polityczne narodu polskiego*. Wysuwał w nich program „łagodnej rewolucji", żądał zniesienia poddaństwa, opowiadał się za oczynszowaniem chłopów i przyznaniem im wolności osobistej, był również zwolennikiem równouprawnienia mieszczan i szlachty. Duży nacisk kładł na reformę władz państwowych, tj. usprawnienie działania sejmu oraz zwiększenie kompetencji królewskich. Był również zwolennikiem zwiększenia liczebności armii. Wiele postulatów Kołłątaja zostało zapisanych w Konstytucji 3 maja.

Ośrodek powstały wokół zwolenników Hugona Kołłątaja, tzn. *Kuźnica Kołłątajowska,* odegrał szczególną rolę w kształtowaniu opinii publicznej w okresie Sejmu Wielkiego. Siedzibą tego radykalnego skrzydła obozu patriotycznego było mieszkanie Kołłątaja na Solcu w Warszawie. Umieszczona na drzwiach skrzynka była przeznaczona na pisma i uwagi każdego, kto chciał wyrazić swoje zdanie i w ten sposób brać czynny udział w życiu politycznym kraju. Oprócz Kołłątaja czołową rolę odegrali tu tacy działacze jak ks. Franciszek Salezy Jezierski (1740-1791), ks. Franciszek Ksawery Dmochowski (1762-1818), Franciszek Zabłocki (1752-1821), Julian Ursyn Niemcewicz (1758-1841) i wielu innych.

Podobne postulaty jak Kołłątaj zgłaszał w swych dziełach *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* i *Przestrogi dla Polski* Stanisław Staszic. Kładł on większy nacisk na sprawy mieszczańskie i chłopskie, pracę rolnika uważał za podstawę dobrobytu kraju, a w ciężkim położeniu chłopów widział podstawową przyczynę słabości Polski. Również on dążył do wzmocnienia władzy centralnej, likwidacji *liberum veto* i wolnej elekcji, równouprawnienia politycznego mieszczan i zwiększenia armii do 100 tysięcy.

(363) Nauka polska w II połowie XVIII wieku. Wyraźny postęp zaznaczył się w dziedzinie nauk, przybierających charakter świecki i zrywających z teologią. U ich podstaw leżał, tak preferowany wtedy w Europie, racjonalizm i empiryzm. Nauka polska przestała korzystać jedynie z dorobku myśli oświeceniowej Europy i zaczęła również wnosić do niej swój wkład. Głównymi ośrodkami były Warszawa, Kraków, Wilno, Gdańsk. Szczególny nacisk położono na rozwój fizyki doświadczalnej, chemii, matematyki i astronomii. Rozwojowi tych nauk sprzyjało zakładanie laboratoriów doświadczalnych oraz utworzenie obserwatorium astronomicznego w Warszawie. Nastąpił gwałtowny powrót do potępionej teorii heliocentrycznej Kopernika. Rozwijała się również medycyna, geografia, kartografia i historiografia. W stolicy Józef Andrzej Załuski założył jedną z największych w Europie

bibliotek. Książnica liczyła około 300 tysięcy druków. Do osób, które najbardziej zasłużyły się w rozwoju polskiej nauki w epoce oświecenia należą:

- Józef Andrzej Załuski – założyciel biblioteki;
- Adam Naruszewicz – poeta, historyk, autor satyr (*Chudy literat*) i 6-tomowej *Historii narodu polskiego*;
- Jan Śniadecki – astronom i matematyk, twórca prac o charakterze podręcznikowym, twórca polskiej terminologii naukowej (np. iloczyn, iloraz, wycinek, cięciwa, średnica i inne);
- Marcin Poczobutt – astronom, reformator Akademii Wileńskiej;
- Jędrzej Śniadecki (brat Jana) – lekarz i chemik, autor pierwszego w Polsce podręcznika chemii;
- Krzysztof Kluk – najwybitniejszy polski badacz fauny i flory;
- Rafał Czerniakowski – twórca nowoczesnej szkoły chirurgicznej w Polsce.

(364) Literatura polskiego oświecenia. Wielką rolę w walce o odrodzenie kultury narodowej odegrała literatura piękna. Ideologowie polskiego oświecenia występowali w obronie języka narodowego, walczyli o wzbogacenie go i nawiązanie do tradycji literatury narodowej z XVI wieku. Krytykowali zarówno wsteczny sarmatyzm, jak i francuszczyznę, walczyli o nowy typ człowieka – obywatela. Wielu wybitnych i postępowych twórców przez swoje utwory dążyło do naprawy państwa, krytykując rozliczne wady szlachty i kleru, sarmackie wzorce, ciemnotę i zacofanie, wyzysk ludu, głosząc pochwałę reform społeczno-politycznych. W literaturze przeważała myśl społeczna i pedagogiczna, przekazywana w formie powieści edukacyjnej. Łączono w niej szacunek do tradycji z postępową myślą oświeceniową. Uczono gospodarności i humanizmu, poruszano problematykę tolerancji i patriotyzmu. Rozwijała się satyra. Jej mistrzem był Ignacy Krasicki (1735-1801), biskup warmiński (zwany „książę poetów"), autor m.in. *Myszeidy*, *Monachomachii* i *Antymonachomachii*, licznych bajek i przypowieści, zbioru pod tytułem *Satyry* oraz powieści *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. Krasicki w swoich utworach krytykował ciemnotę umysłową kleru, szlachty, zwalczał obłudę, marnotrawstwo i pijaństwo. Propagował wzór szlachcica, który byłby dobrym gospodarzem, patriotą, wzorem dla innych. Rozwijała się liryka sentymentalna, w której wyróżniali się Franciszek Dionizy Kniaźnin (1750-1807) i Franciszek Karpiński 1741-1825 (*Laura i Filon*). Autorami komedii byli Franciszek Bohomolec (1720-1784) oraz Franciszek Zabłocki (1752-1821, *Fircyk w zalotach*). Julian Ursyn Niemcewicz, aktywny działacz Sejmu Czteroletniego był autorem m.in. komedii o charakterze politycznym pt. *Powrót posła*, w której ośmieszał konserwatystów, przeciwstawiając im młodego, postępowego posła na sejm.

Znaczącą rolę w oddziaływaniu na społeczeństwo odegrał również założony przez króla teatr. Jego dyrektorem został Wojciech Bogusławski (1757-1829), autor wielu utworów, z których najważniejszym był cieszący się dużą popularnością patriotyczny *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale*. Zgodnie z hasłem „bawiąc – uczyć" sztuki teatralne służyły ukazywaniu właściwych postaw obywatelskich, piętnując jednocześnie zachowania negatywne. Celował w tym zwłaszcza Franciszek Bohomolec, który ośmieszał i krytykował zabobony, przesądy i inne wady sarmackie, powierzchowne uleganie wpływom i modom zagranicznym.

(365) Architektura, malarstwo i muzyka. Głębokie przemiany widoczne były również w architekturze i malarstwie. W sztukach pięknych dominowali osiadli na stałe w Polsce cudzoziemcy, których utwory były jednak ściśle związane z tematyką narodową. Miejsce barokowych kościołów i zamków magnackich zajęły budowle w stylu klasycystycznym. Cechuje je prostota formy i doskonała proporcja oraz wszechstronność. W początkowym okresie inicjatywę tworzenia podjął król oraz magnaci (Potoccy, Radziwiłłowie, Czartoryscy i inni). Z czasem bogate kamienice i pałacyki zaczęli budować również mieszczanie. Nadwornym architektem królewskim został Dominik Merlini (1730-1797), któremu Stanisław August powierzył przebudowę w nowym stylu swojej prywatnej rezydencji, tzn. Łazienek.

W stylu klasycystycznym odnowiony został również Zamek Królewski, który stał się wzorem dla licznych magnackich rezydencji wznoszonych na terenie całego kraju. Czołowymi architektami tego czasu byli: Szymon Bogumił Zug (1733-1807), Jan Chrystian Kamsetzer (1753-1795) i Piotr Aigner (1756-1841).

Obok budownictwa mieszkaniowego i sakralnego przebudowywano i wznoszono gmachy publiczne (*Collegium Nobilium*), teatr publiczny w Warszawie, koszary, arsenały, studnie i wiele innych.

W malarstwie czołowe miejsce zajmował Włoch z pochodzenia, Marcello Bacciarelli (1731-1818), którego Stanisław August sprowadził do Polski i uczynił swym nadwornym malarzem. Bacciarelli malował portrety, ozdabiał wnętrza Zamku Królewskiego i Łazienek, był także nauczycielem wielu utalentowanych polskich artystów.

Wielką sławę zdobył również malarz Bernardo Belotto, zwany Canaletto (1721-1780). Pracując na dworze królewskim wykonał wiele obrazów przedstawiających sceny historyczne, widoki Warszawy, które z wielkim realizmem i dokładnością oddają zarówno architekturę, jak i życie miejskie ówczesnej stolicy. To właśnie jego obrazy były nieocenioną pomocą przy odbudowie warszawskiej Starówki po II wojnie światowej. Szczególne miejsce wśród malarzy tego okresu zajął Jan Piotr Norblin (1740-1830), nadworny malarz

Czartoryskich. Oprócz napuszonych prac, robionych na zamówienie swoich chlebodawców, był on również autorem licznych obrazów, ilustrujących historię państwa i życie codzienne społeczeństwa w II połowie XVIII wieku.

Wraz z budową pałaców i willi podmiejskich zakładano również parki i ogrody. W tej dziedzinie duże zasługi położył ogrodnik Stanisława Augusta – Jan Chrystian Szuch (1752-1813). Niektóre z tych parków, jak Saski czy Krasińskich w Warszawie, zostały udostępnione publiczności i stały się ośrodkami życia politycznego stolicy.

Ożywienie było widoczne również w muzyce. W 1778 r. została wystawiona pierwsza polska opera pt. *Nędza uszczęśliwiona* Macieja Kamieńskiego (1734-1821). Rozwijał się balet, muzyka koncertowa, symfoniczna, a liczne orkiestry i kapele działały na magnackich dworach.

(366) Mecenat królewski Stanisława Augusta. Rozwój myśli oświeceniowej, nauki i kultury na ziemiach polskich w II połowie XVIII wieku ściśle wiąże się z osobą króla Stanisława Augusta.

W 1765 roku została otwarta Szkoła Rycerska, zwana inaczej Korpusem Kadetów. Stanisław August bardzo często bywał w szkole i bratał się z jej społecznością. Marzyło mu się bowiem powołanie silnej armii. Ale chyba najaktywniej działał na polu ożywienia polskiej kultury, m.in. przez stworzenie systemu zagranicznych stypendiów i różnego rodzaju pomocy dla młodych, uzdolnionych artystów, których wysyłał do akademii sztuk pięknych Francji, Włoch, Anglii i Niemiec. Robił tak z nadzieją, że w ten sposób narodzi się nowa polska elitę intelektualna i artystyczna. Królewskie stypendia zagraniczne i inne formy pomocy młodym talentom zapewniała Malarnia Królewska na Zamku. Początkowo miała tam powstać Akademia Sztuk Pięknych, lecz brak dostatecznych funduszy ograniczył zamiary króla. Jeszcze inną formą zainteresowania króla rozwojem polskiej nauki, kultury i sztuki były organizowane na Zamku Królewskim, a latem często w Łazienkach, obiady czwartkowe. Przy okrągłym stole (bez miejsc lepszych i gorszych), wzorem francuskich salonów spotykali się zaproszeni przez króla goście (10-12 osób), dla których zaproszenie było wyróżnieniem albo nagrodą za położone zasługi. Dyskutowano wtedy nie tylko o sztuce i literaturze, ale również o sprawach państwa i jego naprawy. W obiadach, na których nigdy nie było kobiet, brali udział najwybitniejsi ówcześni polscy poeci, pisarze, artyści i reprezentanci idei reformatorskich. Do stałych gości należeli Adam Naruszewicz i Stanisław Trembecki, do najczęstszych: Jan Chrzciciel Albertrandi, Franciszek Zabłocki, Franciszek Bohomolec, Ignacy Potocki, Józef Wybicki, Ignacy Krasicki i wielu innych. Nagrodą za wartościowy utwór był medal z wizerunkiem króla i napisem na rewersie *Merentibus* (łac. ‚zasłużony').

Stanisław August z pasją oddawał się też kolekcjonerstwu. Gromadził ryciny, obrazy, stare monety i medale. Polecił też, by robiono gipsowe i marmurowe kopie słynnych rzeźb. Jego zbiory zapoczątkowały późniejsze liczne kolekcje muzealne, gdyż za przykładem króla poszło wielu magnatów i bogatych mieszczan.

Podsumowanie LXIV

- Zachodzące w kraju przemiany gospodarcze, społeczne i polityczne wpłynęły na ogólne podniesienie stanu kulturalnego. Duży wpływ na te przemiany wywarło oświecenie zachodnioeuropejskie.
- Z Zachodem łączyła polskich twórców idea reformy ustrojowej i konieczność rozbudzenia świadomości obywatelskiej, różniły zaś motywy podjętych zadań: nie próba budowy państwa, w którym wszyscy ludzie mogliby żyć szczęśliwie, lecz ratowanie niezawisłości ojczyzny.
- Najwybitniejszymi ideologami obozu postępowego w okresie Sejmu Czteroletniego byli Hugo Kołłątaj i Stanisław Staszic.
- Wyraźny postęp zaznaczył się w dziedzinie nauk, przybierających świecki charakter. U ich podstaw leżał, tak preferowany wtedy w Europie, racjonalizm i empiryzm.
- Wielką rolę w walce o odrodzenie kultury narodowej odegrała literatura piękna. Ich twórcy dążyli do naprawy państwa, głosząc pochwałę reform społeczno-politycznych, a krytykując wady szlachty i kleru, sarmackie wzorce, ciemnotę, zacofanie i wyzysk ludu.
- Ogromne osiągnięcia dokonały się również w dziedzinie architektury, malarstwa i muzyki. Rozwój myśli oświeceniowej, nauki i kultury na ziemiach polskich w II połowie XVIII wieku wiąże się ściśle z mecenatem króla Stanisława Augusta.

6. Rzeczpospolita w latach 1764-1788

(367) Reformy sejmu konwokacyjnego. Pod koniec panowania Augusta III Familia dążyła do obalenia króla drogą konfederackiego zamachu stanu. W tej sprawie liczono na poparcie cesarzowej rosyjskiej Katarzyny II, a jako kandydata do tronu wysuwano Adama Czartoryskiego[304]. Katarzyna II

[304] Adam Kazimierz Czartoryski (1734-1823) – polityk, dramatopisarz, publicysta, przywódca stronnictwa patriotycznego, dowódca wojskowy.

nie zdecydowała się jednak na poparcie zamachu stanu i wysunęła kandydaturę stolnika litewskiego Stanisława Poniatowskiego na przyszłego króla Rzeczypospolitej. Katarzyna chciała mieć na tronie kogoś, kim łatwo mogłaby kierować. A taką gwarancję dawał jej właśnie Poniatowski, niemający w kraju większego zaplecza i zawdzięczający władzę cesarzowej. Był to cios w ambicje Czartoryskich, którzy, chcąc mieć Rosję za sojusznika w rywalizacji z obozem hetmańskim, musieli pogodzić się z taką decyzją swej protektorki. Na kandydaturę Poniatowskiego godziły się także Prusy, ale od początku przeciwne mu było stronnictwo hetmańskie. Sytuacja wewnętrzna w Rzeczypospolitej po śmierci Augusta III była bardzo napięta. Ponieważ na sejmikach konwokacyjnych przewagę zdobyło stronnictwo hetmańskie, Czartoryscy zwrócili się o pomoc do Rosji. Dzięki wojskom rosyjskim Familia zdobyła przewagę zbrojną podczas sejmu konwokacyjnego. W tej sytuacji przeciwnicy postanowili zerwać sejm jeszcze przed obiorem marszałka, ale zawiązanie przez Familię sejmu pod laską konfederacji, z Adamem Czartoryskim jako marszałkiem, spowodowało, że odtąd decyzje miały zapadać większością głosów.

Na sejmie Familii udało się zrealizować swój program jedynie w części. Przeciwni zniesieniu *liberum veto* byli władcy Rosji i Prus. Katarzyna II poparła pewne zmiany ukrócające anarchię, ale była przeciwna przekształceniu Rzeczypospolitej w silne państwo, ze sprawnym sejmem i rządem, z silną armią. Mogłoby to bowiem doprowadzić do uniezależnienia się Polski od dotychczasowej protektorki. Na sejmie uchwalono nowy porządek obrad – zniesiono instrukcje poselskie ograniczające swobodę posłów. Zostały utworzone komisje skarbowe (koronna i litewska), które miały czuwać nad budżetem państwa, oraz komisja wojskowa, ograniczająca władzę hetmanów i mająca unowocześnić armię. Zniesiono prywatne cła i myta, a na ich miejsce wprowadzono obowiązujące wszystkich obywateli cło generalne. Ograniczono zasadę *liberum veto,* wprowadzając głosowanie większością w uchwałach skarbowych. Sejm uchwalił również szereg zmian mających ułatwić rozwój miast, handlu i przemysłu.

We wrześniu 1764 roku odbył się sejm elekcyjny, na którym, zgodnie z ustaleniami Katarzyny i Fryderyka, w obecności wojsk rosyjskich, obrano królem Stanisława Poniatowskiego (1764-1795). Ta elekcja otwierała trzydziestoletni okres walk o naprawę i utrzymanie niepodległości państwa.

(368) Reformy pierwszych lat panowania Stanisława Augusta. Po 1764 roku Rzeczpospolita weszła na drogę przemian, które miały uczynić z niej państwo nowoczesne. Król chciał monarchii parlamentarnej, zwiększenia liczebności armii i wzmocnienia prestiżu króla. W polityce zagranicznej zamierzał opierać się na sojuszu z Rosją, przy zachowaniu dużej samodzielności

Rzeczypospolitej. Dążył do nawiązania bliższych kontaktów z Austrią i Francją. Chciał również doprowadzić do całkowitej likwidacji *liberum veto*. Na przeszkodzie stały jednak dotychczasowe przyzwyczajenia społeczeństwa, słabość władzy centralnej oraz uzależnienie od Rosji. Mimo tego początek panowania Stanisława Augusta przyniósł istotne zmiany w życiu politycznym i gospodarczym. Dzięki podniesieniu dochodów z królewszczyzn oraz otwarciu mennicy państwowej nastąpiło polepszenie stosunków monetarnych. Król, popierając działalność Komisji Wojskowych, powiększył budżet na potrzeby wojska i wprowadził nowe regulaminy dotyczące wykształcenia i dyscypliny w armii. Znaczny postęp nastąpił również w dziedzinie rozwoju przemysłu manufakturowego i handlu oraz w administracji miast. W polityce coraz większą rolę zaczęła odgrywać „konferencja króla z ministrami", tj. rada stale działająca w zakresie życia wewnętrznego i pełniąca częściowo funkcję rządu. Takie zmiany zmierzały do uczynienia z Rzeczypospolitej nowożytnej monarchii parlamentarnej, co wzbudziło niepokój nie tylko wśród zagranicznych sąsiadów, ale również wśród przedstawicieli wewnętrznej opozycji magnackiej. Wydarzenia po roku 1766 potwierdziły nierealność planów królewskich odbudowy państwa w oparciu o gwarancje państw sąsiednich.

(369) Konfederacja radomska. Reformy z okresu pierwszych lat panowania Stanisława Augusta spotkały się z ostrym sprzeciwem Rosji i Prus, które postanowiły rozpocząć ostrzejszą ingerencję w wewnętrzne sprawy Polski. Rosja jako pretekst do obalenia reform i wmieszania się w politykę polską podawała konieczność udzielenia pomocy występującym przeciw królowi różnowiercom. Do opozycji, licząc na pomoc Rosji, przystąpili również członkowie obozu hetmańskiego, niezadowoleni z polityki króla. W 1767 roku zawiązali konfederację w Radomiu, której celem była detronizacja króla, obalenie reform z 1764 roku i osłabienie obozu patriotycznego.

Zasadniczym dziełem sejmu obradującego pod kontrolą Rosji i konfederatów radomskich było ustanowienie „wiecznych i niezmiennych" tzw. praw kardynalnych. Gwarantowały one nienaruszalność najbardziej wstecznych zasad ustrojowych Polski takich jak: *liberum veto*, wolna elekcja, prawo wypowiadania posłuszeństwa królowi oraz wyłączne prawo szlachty do posiadania dóbr ziemskich i sprawowania urzędów. Na tym sejmie innowiercom nadano prawa polityczne, ale katolicyzm uznano za religię panującą.

(370) Konfederacja barska. Równouprawnienie innowierców, a także panoszenie się w Polsce rosyjskich oddziałów wojskowych i ambasadora

Rosji, Repnina[305], wywołało oburzenie wśród społeczeństwa polskiego. Konfederaci radomscy poczuli się oszukani przez Rosję i wykorzystani do zdobycia przez nią wpływów w Polsce. Znaczna część polskiej szlachty zawiązała w 1768 r. nową konfederację – barską (podpisaną w Barze na Podolu) – skierowaną przede wszystkim przeciwko Rosji, ale także przeciwko królowi, różnowiercom i reformom Czartoryskich. Konfederaci występowali w obronie niezależności politycznej kraju, ale również w obronie zacofanego ustroju, zachowania wszystkich przywilejów szlachty i nienaruszalności stanowiska Kościoła katolickiego. To jawne wystąpienie przeciw Rosji doprowadziło do wkroczenia w granice Polski wojsk rosyjskich i trwającej kilka lat (1768-1772) wojny domowej. Początkowo terenem działań konfederatów były ziemie ukraińskie. Postawa barżan wobec chłopów, przejawiająca się w zwiększeniu pańszczyzny i prześladowaniu prawosławia, przyspieszyła antyfeudalny ruch chłopów, zwany koliwszczyzną, o której mówiliśmy już poprzednio.

Główną władzą konfederacji była Generalność, która w 1770 roku ogłosiła detronizację króla. Pozycję barżan skompromitowała również nieudana próba porwania króla. Na początku 1772 roku działania konfederatów były coraz słabsze i powstanie chyliło się ku upadkowi. Konfederacja nie osiągnęła więc swojego głównego celu – nie doprowadziła do suwerenności Polski na arenie międzynarodowej. Ruch ten przyczynił się natomiast do poważnego wyniszczenia kraju. Największą słabością konfederacji był brak jasnego programu, wewnętrzne walki o przywództwo i jednoczesne wystąpienie konfederatów przeciwko królowi i Czartoryskim oraz Rosji. To podzieliło Polaków i uniemożliwiło wspólną walkę przeciwko temu największemu wrogowi zewnętrznemu. Wypadki z lat wojny oraz klęski konfederatów przyspieszyły grabieżcze dążenia państw ościennych i wzmogły chęć wzbogacenia się kosztem terytoriów Rzeczypospolitej. Wielokrotne usiłowania Austrii i Prus, zmierzające do rozbioru Polski, które do tej pory napotykały na opór Rosji, poczęły nabierać teraz realnych kształtów. Katarzyna, widząc, że jest niezdolna do pełnego podporządkowania sobie całej Polski, przyjęła propozycję, z którą po raz kolejny wystąpił król pruski Fryderyk II. W 1772 roku doszło do zawarcia pomiędzy Prusami, Rosją i Austrią konwencji rozbiorowej, w wyniku której Rzeczpospolita utraciła prawie 1/3 swojego obszaru i 2/5 ludności.

[305] Mikołaj Repnin (1734-1801) – książę rosyjski, generał-feldmarszałek, dyplomata, w latach 1764-1768 rosyjski poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny w Warszawie, wykonawca woli Katarzyny II.

Tabela nr 13. Rozbiory Polski

	Prusy	Rosja	Austria
I rozbiór (1772)	Warmia, Pomorze Gdańskie (bez Gdańska) część Kujaw i Wielkopolski, razem 36 tys. km^2 i 600 tys. mieszkańców	Inflanty Polskie i ziemie na wschód od Dźwiny i Dniepru, razem 92 tys. km^2 i 1,3 mln mieszkańców	Ziemie na południe od górnego biegu Wisły, Podole, Ruś Czerwona, razem 83 tys. km^2 i 2,6 mln mieszkańców
II rozbiór (1793)	Wielkopolska z Poznaniem, płn. część Mazowsza, Kujawy, Gdańsk, razem 57 tys. km^2 i milion mieszkańców	Ukraina naddnieprzańska, część Podola, większość ziem białoruskich, razem 250 tys. km^2 i 3 mln mieszkańców	[nie brała udziału w II rozbiorze]
III rozbiór (1795)	Większość Mazowsza z Warszawą, ziemie litewskie aż do Niemna (w tym większość Podlasia), razem 48 tys. km^2 i milion mieszkańców	Kurlandia, Żmudź, Wołyń, reszta Podola, Wilno, razem 120 tys. km^2 i 1,2 mln mieszkańców	Ziemie na południe od Pilicy, w tym Małopolska z Krakowem, południe Podlasia i Mazowsza, razem 47 tys. km^2 i 1,5 mln mieszkańców

Źródło: opracowanie własne

Po dokonanym rozbiorze zaborcy zażądali, aby grabież oficjalnie uznał sejm Rzeczypospolitej. Wbrew oporowi niektórych posłów, zwłaszcza Tadeusza Reytana[306], przekupieni i zastraszeni przez sąsiednie mocarstwa posłowie polscy zatwierdzili rozbiór Polski. Sejm rozbiorowy (1773 rok) ustanowił ponadto rząd – Radę Nieustającą, narzucił ponownie prawa kardynalne oraz zmniejszył liczbę armii do 30 tysięcy.

(371) Odrodzenie mimo upadku. Powołana w wyniku postanowień sejmu rozbiorowego Rada Nieustająca składała się z króla, 18 posłów i 18 senatorów, wybieranych przez sejm na dwa lata. Ponieważ w skład Rady weszli w znacznej części posłowie i senatorowie prowadzący politykę przychylną wobec Rosji, nie była ona w kraju postrzegana pozytywnie, lecz jako instytucja narzucona i ślepo podporządkowana carskiej Rosji. Królowi odebrano prawo zwoływania sejmu, obsadzania godności senatorskich i ministerialnych oraz niektórych niższych urzędników państwowych.

[306] Tadeusz Reytan (1742-1780) – litewski szlachcic, w 1773 r. poseł na sejm rozbiorowy, znany z bohaterskiego oporu przeciwko skonfederowaniu sejmu rozbiorowego.

Działania te, zmierzające do osłabienia pozycji Stanisława Augusta, odniosły jednak skutek wręcz odwrotny. W okresie rządów Rady Nieustającej wytworzyły się przesłanki do powstania bardzo nowoczesnego systemu władzy. Działalność w poszczególnych dziedzinach życia politycznego została zreorganizowana i podporządkowana różnym departamentom skutecznie zastępującym przestarzałe urzędy koronne i litewskie. Departamenty Rady Nieustającej nie miały odpowiedniej siły wykonawczej, ale ich działalność wskazywała na konieczny kierunek zmian i była punktem wyjścia dla reform Sejmu Wielkiego.

(372) Reformy szkolnictwa. Najbardziej doniosłą w skutkach reformą sejmu rozbiorowego było powołanie do życia Komisji Edukacji Narodowej, czyli pierwszego w świecie ministerstwa oświaty, mającego unowocześnić i rozbudować system edukacji. Działalność Komisji była możliwa dzięki przejęciu przez skarb państwa dóbr właśnie skasowanego zakonu jezuitów. Przyczyniła się ona do wychowania w duchu patriotycznym, oświeceniowym tysięcy młodych ludzi nie tylko pochodzenia szlacheckiego, ale także mieszczańskiego, a nawet chłopskiego. Z grona wychowanków szkół Komisji Edukacji Narodowej rekrutowali się działacze Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego. Komisja podlegała królowi. Do czołowych działaczy należeli m.in.: brat króla, prymas Michał Poniatowski[307], Ignacy Potocki[308], Andrzej Zamoyski[309], Adam Czartoryski i Hugo Kołłątaj. Komisji Edukacji Narodowej podlegały wszystkie szkoły w państwie, z wyjątkiem Szkoły Rycerskiej i szkół duchownych.

Zmiany nastąpiły również w organizacji polskiego szkolnictwa. Cała Rzeczpospolita została podzielona na dwie prowincje szkolne: koronną i litewską, na których czele stały dwie szkoły główne – Akademia Krakowska i Wileńska. Obydwie te uczelnie zostały gruntownie zreformowane w duchu oświeceniowym, stając się nowoczesnymi ośrodkami dydaktycznymi i naukowymi. Akademie sprawowały również nadzór nad szkolnictwem niższych szczebli. Szkołom głównym podlegały bowiem bezpośrednio siedmioletnie szkoły wydziałowe, tym zaś sześcioletnie szkoły podwydziałowe. Najniższy szczebel stanowiły szkoły elementarne, w założeniu mające mieć charakter powszechny.

---

[307] Michał Jerzy Poniatowski (1736-1794) – sekretarz wielki koronny od 1768 r., biskup płocki od 1773 r., od 1784 r. prymas Rzeczypospolitej; najmłodszy brat króla Stanisława Augusta.

[308] Ignacy Potocki (1741-1809) – polski polityk i działacz patriotyczny, pisarz, publicysta, marszałek wielki litewski w latach 1791-1794.

[309] Andrzej Hieronim Zamoyski (1717-1792) – wojewoda inowrocławski w latach 1757-1764, kanclerz wielki koronny w latach 1764-1767, autor kodyfikacji prawa (Kodeks Zamoyskiego).

W zreformowanych szkołach dużą rolę zaczęły odgrywać nauki przyrodnicze, matematyka, historia, geografia, a także wychowanie obywatelskie. Językiem wykładowym nie była już łacina, lecz polski, co miało podkreślać świecki charakter szkół. Komisja Edukacji Narodowej współpracowała z Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych, którego prezesem był Ignacy Potocki, a najwybitniejszym działaczem i autorem wielu podręczników eksjezuita, Grzegorz Piramowicz[310].

(373) Kodeks Zamoyskiego. Usunięcie chaosu ustawodawczego miało służyć sprawnej działalności państwa. W polskim prawie było wiele sprzecznych ustaw, uchwalonych przez sejmy w różnych okresach. Ważną próbą reformy w tym zakresie był opracowany przez komisję kodyfikacyjną (działającą pod przewodnictwem Andrzeja Zamoyskiego), wyprzedzający swoją epokę zbiór praw, zwany Kodeksem Zamoyskiego. Do jego najważniejszych postulatów należało ograniczenie stosunków poddańczych na wsi, przyznanie praw mieszczanom oraz wprowadzenie równouprawnienia podatkowego. Synowie chłopscy, z wyjątkiem pierwszego i trzeciego, mogli otrzymać wolność osobistą i przenosić się do miast. Córki chłopskie uzyskały prawo swobody decydowania o zamążpójściu, ograniczone zostały możliwości ścigania zbiegłych chłopów. Mieszczanom większych miast przyznano prawo nabywania dóbr ziemskich i wysyłania posłów na sejm. Zniesiono uprzywilejowanie podatkowe szlachty oraz zagwarantowano mieszczanom dostęp do urzędów wojskowych. Kodeks odbierał prawa polityczne szlachcie nieposiadającej ziemi. Przeciwko tej reformie zmobilizowała się jednak cała reakcja polska i obca i na sejmie w 1780 roku doprowadziła do odrzucenia projektu „na wieczne czasy".

Podsumowanie LXV

- Przełomowym wydarzeniem na drodze reform Rzeczypospolitej był sejm konwokacyjny w 1764 roku, na którym podjęto szereg decyzji dotyczących zmian ustrojowych, politycznych oraz gospodarczych.
- Po 1764 roku Rzeczpospolita weszła na drogę przemian, na przeszkodzie stały jednak dotychczasowe przyzwyczajenia społeczeństwa, słabość władzy centralnej oraz uzależnienie od Rosji. Mimo tego początek panowania Stanisława Augusta przyniósł istotne zmiany w życiu politycznym i gospodarczym.

[310] Grzegorz Piramowicz (1735-1801) – jezuita, pisarz oświeceniowy, pedagog, działacz oświatowy, sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

- Reformy z okresu pierwszych lat panowania Stanisława Augusta spotkały się z ostrym sprzeciwem Rosji i Prus, które przyczyniły się do zawiązania w 1767 roku w Radomiu konfederacji, której celem była detronizacja króla, obalenie reform z 1764 roku i osłabienie obozu patriotycznego.
- Panoszenie się w Polsce rosyjskich oddziałów wojskowych i ambasadora Rosji, Repnina, wywołało oburzenie wśród społeczeństwa polskiego i doprowadziło do zawiązania w 1768 roku nowej konfederacji – barskiej. Jej skutkiem był I rozbiór Rzeczypospolitej.
- Najbardziej doniosłą w skutkach reformą sejmu rozbiorowego było powołanie do życia Komisji Edukacji Narodowej, czyli pierwszego w świecie ministerstwa oświaty, mającego unowocześnić i rozbudować system edukacji.
- Ważną próbą reformy w dziedzinie prawa był opracowany przez komisję kodyfikacyjną (działającą pod przewodnictwem Andrzeja Zamoyskiego), wyprzedzający swoją epokę zbiór praw, zwany Kodeksem Zamoyskiego.

7. Rzeczpospolita w latach 1788-1795

(374) Reformy Sejmu Wielkiego. W roku 1788 rozpoczął swe obrady sejm, który nazwano Czteroletnim lub Wielkim. Jego głównym zadaniem była próba zreformowania anachronicznej struktury państwa i chęć wyzwolenia się spod kurateli Rosji. Jednak nie wszyscy przedstawiciele polskiego możnowładztwa byli zdecydowani na przemiany ustrojowe państwa, toteż już w pierwszym okresie sejmowym ukształtowały się trzy stronnictwa polityczne, które miały odmienne poglądy na temat zakresu i sposobu przeprowadzenia reform. Początkowo główną rolę zaczęli odgrywać działacze stronnictwa zwanego patriotycznym, którzy głosili konieczność radykalnej zmiany istniejącej sytuacji politycznej, unowocześnienia państwa i uniezależnienia go od Rosji, ustanowienia silnych władz centralnych, osłabienia pozycji króla i przeprowadzenia reform społecznych, na które nalegało skrzydło Kołłątaja. Do tego obozu należała postępowa szlachta i magnateria, w której prym wiedli marszałek sejmu Stanisław Małachowski[311], Ignacy Potocki, Adam Czartoryski, Stanisław Kostka Potocki[312], Hugo Kołłątaj, Julian Ursyn

[311] Stanisław Małachowski (1736-1809) – polski polityk, poseł, marszałek Sejmu Czteroletniego.

[312] Stanisław Kostka Potocki (1755-1821) – polski polityk, generał artylerii konnej działacz stronnictwa patriotycznego.

Niemcewicz[313] i Józef Wybicki[314]. Przywódcy stronnictwa patriotycznego liczyli na możliwość usamodzielnienia się politycznego państwa w oparciu o Prusy, które w tym czasie przeciwstawiały się przymierzu polsko-rosyjskiemu[315]. Drugą tendencję polityczną wyrażało stronnictwo królewskie, które dążyło do wzmocnienia władzy wykonawczej króla, przy zachowaniu dotychczasowego związku z Rosją. Do jego działaczy, oprócz króla, należeli brat królewski prymas Michał Poniatowski i kanclerz Jacek Małachowski[316]. Trzecią grupę, najbardziej zachowawczą, stanowiło stronnictwo magnackie walczące o utrzymanie dotychczasowego systemu władzy. Tym obozem, zwanym hetmańskim lub republikańskim, kierowali ludzie zaprzedani carskiej Rosji, dawni konfederaci radomscy, wielcy feudałowie, którym marzyła się Rzeczpospolita zdecentralizowana, bez Rady Nieustającej. Wśród nich prym wiedli Ksawery Branicki[317], Seweryn Rzewuski[318], Szczęsny Potocki[319] i wielu innych.

Tymczasem w Rzeczpospolitej, wykorzystując sprzyjającą sytuację międzynarodową (Rosja była uwikłana w wojnę z Turcją), w latach 1788–1792 przeprowadzono wiele reform społecznych i politycznych. Rozwiązano podporządkowaną Rosji Radę Nieustającą, przez co swe wpływy stracił wszechwładny dotychczas ambasador rosyjski Stackelberg[320]. Uchwalono zwiększenie liczebności wojska do stu tysięcy, lecz brak środków finansowych i niechęć szlachty do wyrażenia zgody na pobór poddanych uniemożliwiły realizację tej ustawy. Opodatkowane zostały dochody szlachty w wysokości 10% i duchowieństwa w wysokości 20%. To pozwoliło na wystawienie armii liczącej 65 tysięcy żołnierzy. Sejm pozbawił również praw politycz-

[313] Julian Ursyn Niemcewicz (1758-1841) – polski polityk, poeta, dramaturg, pamiętnikarz, publicysta.

[314] Józef Wybicki (1747-1822) – pisarz i polityk, autor słów *Mazurka Dąbrowskiego*, polskiego hymnu narodowego, współtwórca Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

[315] Siedzibą tego radykalnego skrzydła obozu patriotycznego było mieszkanie Kołłątaja na Solcu w Warszawie.

[316] Jacek Małachowski (1737-1821) – kanclerz wielki koronny, podstoli wielki koronny i referendarz wielki koronny od 1764 r.

[317] Franciszek Ksawery Branicki (1730-1819) – starosta halicki, przeciwnik reform Sejmu Czteroletniego, współtwórca konfederacji targowickiej, uznany za zdrajcę.

[318] Seweryn Rzewuski (1743-1811) – hetman polny koronny, generał wojsk, w czasie Sejmu Czteroletniego stał na czele obozu zwanego hetmańskim, jeden z przywódców konfederacji targowickiej, uznany za zdrajcę.

[319] Stanisław Szczęsny Potocki (1753-1805) – polityk o orientacji prorosyjskiej, wojewoda ruski, generał wojsk, marszałek konfederacji targowickiej, uznany za zdrajcę.

[320] Otto Magnus von Stackelberg (1736-1800) – dyplomata rosyjski, w latach 1772-1790 ambasador Rosji w Warszawie.

nych gołotę, co uderzało w magnatów, gdyż pozbawiało ich tysięcy głosów na sejmikach.

W okresie Sejmu Wielkiego zaktywizowało się mieszczaństwo domagające się zrównania w prawach ze szlachtą. Z inicjatywy prezydenta Starej Warszawy Jana Dekerta[321] doszło do zjazdu przedstawicieli 141 miast królewskich, którzy opracowali żądania polityczne. Delegaci miast ubrani na czarno (stąd jej nazwa „czarna procesja") udali się na Zamek Królewski, gdzie wręczyli królowi memoriał zawierający postulaty. Skutkiem tego była ustawa – Prawo o miastach, które zapewniało mieszczanom przywilej nietykalności osobistej i majątkowej, przyznawało im prawo nabywania i dziedziczenia dóbr ziemskich, dostęp do wyższych godności duchownych, urzędów cywilnych i stopni oficerskich oraz rozległy samorząd. Ustawa znosiła również władzę starostów i wojewodów nad miastami i przyznawała im własne sądownictwo. Odtąd w sejmie mieli zasiadać delegaci miast bez prawa głosu, tzw. plenipotenci, zaś aktywni mieszczanie uzyskali możliwość szybkiej nobilitacji. Prawo o miastach, choć nie spełniało wszystkich oczekiwań mieszczan, było ważnym osiągnięciem sejmu i zostało włączone do konstytucji.

(375) Obca ingerencja w okresie Sejmu Wielkiego. W latach 80. ukształtował się nowy układ sił politycznych, początkowo korzystny dla Polski. Rosja i Austria, które rozpoczęły wojnę z Turcją, nie były w stanie przeciwdziałać planom reform w Polsce. Przeciwko Rosji wystąpiły natomiast liczne państwa, m.in. Prusy, zaniepokojone możliwością rozbioru Turcji i wzrostem potęgi Rosji oraz Austrii. W sytuacji konfliktu pomiędzy zaborcami Rzeczpospolita stała się pożądanym partnerem dla obydwu stron. Stanisław August dążył do zawarcia sojuszu militarnego z Rosją i wystąpienia przeciw Turcji. W zamian liczył na zgodę Katarzyny na przeprowadzenie niektórych reform. Do przeciwdziałania przystąpiła jednak dyplomacja pruska przeciwna takiemu sojuszowi. Prusy zaproponowały Polsce zawarcie sojuszu przeciwko Austrii i Rosji. W marcu 1790 r. doszło do porozumienia. Król pruski zrzekł się roli gwaranta nienaruszalności stanu w Rzeczypospolitej i akceptował reformy wewnętrzne. Był to jednak tylko manewr, bowiem gdy Rosja poczęła odnosić zwycięstwa nad Turcją, Prusy za plecami Polski zawarły z nią sojusz, a tytułem gratyfikacji za to poparcie zażądały od niej zgody na drugi rozbiór Polski.

[321] Jan Dekert (1738-1790) – kupiec, działacz mieszczański, prezydent miasta Starej Warszawy w latach 1789-1790.

(376) Konstytucja 3 maja 1791 r. W tajemnicy przed oporną większością sejmową grupa najwybitniejszych działaczy patriotycznych doprowadziła do uchwalenia najważniejszej ustawy Sejmu Czteroletniego – Konstytucji 3 maja. Reformatorzy zdecydowali się na uchwalenie konstytucji z pominięciem obowiązującego regulaminu i dokonali tego w czasie nieobecności większości posłów opozycji, którzy udali się w tym czasie na ferie wielkanocne. Wbrew kilku opozycjonistom konstytucja została przyjęta przez aklamację.

Tabela nr 14. Podział władzy według Konstytucji 3 Maja

Legislatywa	Egzekutywa	Judykatywa
• Izba poselska składająca się z 204 posłów szlacheckich wybieranych na sejmikach i 24 przedstawicieli miast z głosem doradczym • Senat składający się ze 132 senatorów (wojewodowie, kasztelanowie, biskupi i ministrowie) • Sejm wybrany jest na 2-letnią kadencję (wcześniej sejmy wybierano doraźnie) • zniesienie *liberum veto*. Decyzje zapadają większością głosów	• Władza wykonawcza przysługuje Straży Praw • Król przewodniczy jedynie Straży Praw i ma głos decydujący w razie równości głosów • pozostali członkowie Straży Praw, to prymas, 5 ministrów oraz jako obserwatorzy marszałek Sejmu i pełnoletni następca tronu • ministrowie ponosili polityczną i konstytucyjną odpowiedzialność przez Sejmem • Straży Praw podlegały tzw. komisje rządowe (resorty), np. Komisja Edukacji Narodowej	• Sąd Sejmowy • Trybunał Koronny i Litewski • sądy ziemiańskie • sądy miejskie • sądy dominialne

Źródło: opracowanie własne

Była to druga na świecie (po USA) ustawa zasadnicza regulująca organizację władz państwowych, a także prawa i obowiązki obywateli. W myśl jej postanowień został zniesiony dualizm polsko-litewski przez likwidację wszelkich odrębności. Polska stała się monarchia konstytucyjną. Konstytucja znosiła *liberum veto*, konfederacje i wolną elekcję, ustalając dziedziczność tronu, przeznaczonego po śmierci Stanisława Augusta dla dynastii saskiej, oraz wprowadzała trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Władzę ustawodawczą sprawował dwuizbowy parlament, wybierany na dwuletnią kadencję. Posłowie reprezentowali naród, a nie jak dotąd sejmiki, co wiązało się również ze zniesieniem instrukcji ograniczających swobodę posłów. Sejm był „zawsze gotowy", czyli w każdej chwili mógł być zwołany na sesję nadzwyczajną. Ograniczono kompetencje senatu i króla, który przestał być odrębną izbą w parlamencie. Wraz z powo-

łaną Strażą Praw (prymas, przewodniczący KEN, marszałek sejmu i 5 ministrów), król był organem wykonawczym. Władzę sądowniczą miały sprawować sądy: sejmowy, wybierane co 4 lata sądy ziemskie, Trybunał Koronny i sądy miejskie. Pod opiekę prawa zostali wzięci również chłopi przez ograniczenie samowoli w zawieraniu umów pomiędzy dziedzicami i chłopami. Konstytucja nie znosiła jednak poddaństwa, pańszczyzny i nie dawała wolności osobistej, co zamierzano zrealizować dopiero w przyszłości. Co 25 lat miał zbierać się sejm konstytucyjny, który jako jedyny mógł wprowadzać zmiany w postanowieniach konstytucji.

(377) Konfederacja targowicka. Reformy Sejmu Wielkiego gwałtownie zwalczała grupa magnatów i uzależnionej od nich szlachty. Ponieważ ta opozycja była liczebnie słaba i nie miała w kraju szerszego oparcia, magnaci zdecydowali się na zdradę i postanowili swój cel osiągnąć przy zbrojnej pomocy państw ościennych. Główne role w tych zdradzieckich działaniach przypadły Sewerynowi Rzewuskiemu, Szczęsnemu Potockiemu i Ksaweremu Branickiemu. Gdy Austria odmówiła im poparcia, udali się do Rosji, gdzie przyjęto ich nad wyraz życzliwie. W kwietniu 1792 roku podpisano w Petersburgu akt konfederacji, który został później ogłoszony w Targowicy. Konfederacja wymierzona przeciwko reformom Sejmu Wielkiego, a szczególnie przeciw Konstytucji 3 maja, wprowadzała na nowo zasady „złotej wolności". Rosja zapewniała konfederatom pomoc zbrojną. Przeciw zaprawionej w wojnie z Turcją stutysięcznej armii rosyjskiej Rzeczpospolita wystawiła znacznie słabsze liczebnie, gorzej uzbrojone i wyszkolone wojska, którymi dowodzili książę Józef Poniatowski[322] (w Koronie) oraz książę Ludwik Wirtemberski[323] (na Litwie). Naczelnym wodzem był król. Godny podkreślenia jest fakt, że pomimo usilnych starań targowiczan i nikłych szans na zwycięstwo żołnierze pozostali wierni konstytucji. Książę Józef odniósł zwycięstwo pod Zieleńcami, który upamiętniony został ustanowieniem orderu *Virtuti Militari*[324]. Zacięty opór głównym siłom rosyjskim stawiał również

[322] Józef Antoni Poniatowski (1763-1813) – książę, generał, minister wojny i wódz naczelny wojsk polskich Księstwa Warszawskiego, marszałek Francji, bratanek króla Stanisława Augusta.

[323] Ludwik Wirtemberski (1756-1817) – generał armii litewskiej, feldmarszałek wirtemberski.

[324] Pierwszym polskim orderem był ustanowiony przez Augusta II Mocnego w 1705 r. order Orła Białego. Odznaczenie składało się z zawieszonego na niebieskiej wstędze wizerunku orła i przyczepianej na lewej piersi gwiazdy z dewizą orderu *Pro Fide, Rege et Lege* (łac. *Za wiarę, króla i prawo*). W 1765 r. król Stanisław August ustanowił order Świętego Stanisława, który zawieszany na czerwonej wstędze i posiadający dewizę *Pramiando incitat* (łac. *Nagradzając zachęca*) przetrwał jedynie do XIX wieku. Kolejnym orderem był wspomniany wyżej order *Virtuti Militari* (łac. *Cnocie wojskowej*), a po nim ustanowiony już po I wojnie światowej order Odrodzenia Polski, zwany często od swej dewizy *Polonia Restituta*.

Tadeusz Kościuszko[325] pod Dubienką. Na posiedzeniu Straży Praw większość zebranych wypowiedziała się jednak – zgodnie z sugestią króla – za przystąpieniem do Targowicy i zaprzestaniem walk. Król argumentował decyzję groźbą wkroczenia wojsk pruskich, obawą przed rozbiorem i dążeniem do ratowania części konstytucji. Po kapitulacji obrońców konstytucji władzę w Rzeczypospolitej objęli targowiczanie, rządząc według zasad sprzed Sejmu Wielkiego. Konstytucja majowa i prawie wszystkie ustawy Sejmu Wielkiego zostały obalone (zachowane zostało prawo o miastach), a w kraju zaczął się szerzyć terror i bezprawie. W styczniu 1793 roku Prusy i Rosja dokonały II rozbioru Rzeczypospolitej.

Po drugim rozbiorze Polska przestała istnieć jako państwo niezależne, bowiem układ z Rosją zabraniał Rzeczypospolitej prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej. Rządy targowiczan, utrzymanie okupacyjnej armii rosyjskiej oraz odcięcie kraju od morza spowodowały, że kraj przeżywał wielki kryzys gospodarczy. Załamał się handel i przemysł. Nastąpił upadek banków, dezorganizacja aparatu władzy i rozprężenie w armii. Nowi władcy, chcąc jak najszybciej odnieść korzyści materialne, gotowi byli pójść na dalsze ustępstwa wobec naszych sąsiadów. Kilka miesięcy później na polecenie Rosji do Grodna został zwołany sejm, który miał zatwierdzić traktaty rozbiorowe. Pomimo starannej selekcji do sejmu weszli nieliczni patrioci, przeciwni zatwierdzeniu rozbiorów. Po licznych aresztowaniach, konfiskatach majątków, trzymaniu posłów przez wiele godzin bez picia i jedzenia oraz wymierzeniu armat z zapalonymi lontami w kierunku gmachu sejmu, opór został złamany. Wszechwładną rolę w uszczuplonej Polsce odgrywał ambasador rosyjski, okrutnik Iosif Igelström[326]. Miał on do dyspozycji 30-tysięczną armię, z czego w samej Warszawie stacjonowało 7 tys. żołnierzy.

(378) Powstanie kościuszkowskie. Jesień i zima 1793/1794 były okresem, w którym dojrzewały przesłanki rozwoju ruchu wyzwoleńczego. Sytuacja po II rozbiorze nie rokowała nadziei na poprawę, a brak stabilizacji dawał się odczuć w każdej dziedzinie życia politycznego i gospodarczego. Do wzrostu niezadowolenia w kraju (oprócz polityki Rosji wobec Polski) przyczyniło się zwiększające się bezrobocie, szalejąca drożyzna oraz ciążący na Polakach obowiązek utrzymania armii najeźdźczej. Wszystko to stwarzało dogodny grunt do działalności konspiracyjnej oraz podjęcia walki narodowowyzwoleńczej.

---

[325] Tadeusz Kościuszko (1746-1817) – polski i amerykański generał, inżynier, fortyfikator, uczestnik walk o niepodległość Stanów Zjednoczonych, przywódca powstania w 1794 r.

[326] Iosif Igelström (1737-1817) – rosyjski generał, w roku 1794 mianowany ambasadorem w Warszawie i dowódcą wojsk rosyjskich w Polsce. Odwołany po niepowodzeniach w walce z Kościuszką.

Dnia 24 marca 1794 roku na rynku w Krakowie Tadeusz Kościuszko, zasłużony i doświadczony żołnierz z czasów wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, złożył przysięgę i rozpoczął tym samym powstanie, zwane od jego nazwiska kościuszkowskim.

Do pierwszego starcia w powstaniu doszło 4 kwietnia pod Racławicami. Znamienne jest, że o zwycięstwie polskim w tej walce zadecydował atak oddziału złożonego z 320 chłopów uzbrojonych w kosy. Szczególnie zasłużył się w boju chłop Wojciech Bartos, który pierwszy rzucił się na armaty wroga, nie dopuszczając do oddania strzału. Za ten bohaterski czyn został mianowany oficerem i otrzymał nazwisko Głowacki.

Do powstania przyłączyły się wojska polskie na Lubelszczyźnie, 17 kwietnia wybuchło powstanie w Warszawie, w którym ważną rolę odegrał szewc Jan Kiliński[327], a 23 kwietnia wyzwoliło się Wilno, gdzie walkami kierował Jakub Jasiński[328].

Powodzenie powstania i skuteczna walka o niepodległość nie mogła być dziełem tylko szlachty. Niezbędny był również udział szerokich mas chłopskich. Walka o niepodległość była nierozerwalnie związana z walką o wyzwolenie społeczne chłopa, a więc o obalenie feudalizmu. Widząc pilną potrzebę zwerbowania chłopów do powstania, Kościuszko 7 maja 1794 roku wydał słynny uniwersał (połaniecki), regulujący stosunki chłopskie. Dokument znosił poddaństwo osobiste chłopów, zmniejszał wymiar pańszczyzny, a tych, którzy służyli w chłopskiej milicji pospolitego ruszenia kościuszkowskiego całkowicie zwalniał z posług wobec dziedzica.

Sytuacja powstańców uległa znacznemu pogorszeniu po przystąpieniu Prus do wojny i po przybyciu znacznych posiłków rosyjskich. Posiadające dwukrotną przewagę połączone siły rosyjsko–pruskie odniosły 6 czerwca zwycięstwo nad powstańcami pod Szczekocinami, 10 października oddziały powstańcze poniosły druzgocącą klęskę pod Maciejowicami, w czasie której ciężko ranny Kościuszko dostał się do niewoli. Nowy naczelnik powstania Tomasz Wawrzecki[329] nie był już w stanie zapobiec dalszym klęskom. Dnia 4 listopada dowódca armii rosyjskiej Aleksander Suworow[330] gwałtownym szturmem zaatakował podwarszawską Pragę i w odwet za insurekcję dokonał

---

[327] Jan Kiliński (1760-1719) – szewc, członek Rady Miasta Warszawy, jeden z pułkowników powstania kościuszkowskiego.

[328] Jakub Jasiński (1761-1794) –szlachcic, generał wojsk litewskich, uczestnik walk 1792 i 1794 r.

[329] Tomasz Wawrzecki (1753-1816) – oficer, w czasie insurekcji kościuszkowskiej mianowany generałem, po aresztowaniu Kościuszki naczelnik powstania.

[330] Aleksander Suworow (1730-1800) – książę italski i Sardynii, hrabia Świętego Cesarstwa Rzymskiego, rosyjski feldmarszałek, zwalczał m.in. konfederację barską i powstanie kościuszkowskie, dokonał szturmu na Pragę (rzeź Pragi), walczył z rewolucyjna Francją.

okrutnej rzezi żołnierzy i ludności cywilnej (zamordowano ok. 20 tys. osób). Sterroryzowana Warszawa poddała się, a resztki wojsk powstańczych Suworow zmusił do kapitulacji po zwycięskiej bitwie pod Radoszycami.

Klęska powstania przesądziła o dalszych losach Rzeczypospolitej. Jeszcze w trakcie trwania walk sąsiedzi Polski rozpoczęli rokowania rozbiorowe, które zakończyły się jesienią 1795 roku ostatecznym, III rozbiorem Rzeczypospolitej.

Reformy zaproponowane przez obóz patriotyczny nie powiodły się, a próba ich przeprowadzenia doprowadziła do upadku państwa. W zdecydowanej większości winę za tę sytuację ponoszą członkowie opozycji wewnętrznej, dla których utrzymanie własnej pozycji politycznej i gospodarczej było celem najwyższym. Klęska obozu reform okazała się jednak klęską wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. Kierunki przemian dokonywanych jeszcze przed utratą niepodległości stały się punktem wyjścia dla społeczeństwa walczącego w XIX wieku o odzyskanie niepodległości.

Trzeci rozbiór Polski rozpoczyna nowy, trwający 123 lata etap w dziejach państwa polskiego – okres zaborów. W 1797 roku zaborcy podpisali konwencję, w której m.in. stanowili, że Polska na zawsze ma być wymazana z mapy Europy.

(379) Spór o ocenę czasów stanisławowskich. Na dacie trzeciego rozbioru urywają się w tragiczny sposób dzieje dawnej Polski, która jako wykształcony, trwały organizm państwowy pojawiła się na widowni europejskiej w pierwszej połowie X wieku (a więc nieco później niż większość państw, zwłaszcza zachodniej Europy). Jak doszło do ostatecznej katastrofy, do rozbiorów? Kogo za nią winić? Czy decydującą rolę odegrały tu czynniki wewnętrzne – anarchia i bezsilność rządu, czy też czynniki zewnętrzne – przemoc i chciwość sąsiadów? Dyskusje na ten temat zaczęły się już w czasach niewoli w początkach XIX wieku. Historycy tego czasu kładą nacisk na demoralizację szlachty i straszliwy bezrząd, które były głównymi przyczynami tragedii rozbiorowej. Joachim Lelewel[331], nazywany ojcem polskiej historiografii, stworzył wszechstronny obraz okresu upadku Polski i dokonał głębszej analizy przyczyn katastrofy. Rzeczpospolita osłabła jego zdaniem wskutek zdrady magnaterii, demoralizacji szlachty, niewoli chłopstwa i ogólnego „złego prowadzenia państwa", czyli rozkładu władzy oraz anarchii. Spróchniały od wewnątrz kraj nie mógł się skutecznie przeciwstawić naciskowi potężnych sąsiadów. Lelewel ostro osądza ostatniego naszego monarchę, otwarcie zarzucając mu zdradę. Konstytucję 3 maja gani za wstrzemięźliwość w sprawie chłopskiej, za to, że chłopom „ani własności, ani praw, ani wolności nie zapewniła, tylko obiecywała w przyszłości". Podobne

[331] Joachim Lelewel (1786-1861) – historyk, bibliograf i działacz polityczny.

poglądy w kwestii oceny czasów stanisławowskich prezentowali historycy „szkoły krakowskiej". Winę za rozbiory przypisywali samym Polakom, ale w sposób niejednokrotnie wręcz zaskakujący. „Ojciec" tej grupy Walerian Kalinka[332] twierdził, że to reformy podjęte w końcu XVIII wieku ściągnęły na kraj katastrofę. Inni badacze z tego kręgu również negatywnie oceniali dorobek polskiego oświecenia, a Konstytucję 3 maja potępiali jako czyn rewolucyjny. Polemikę z tymi wywodami rozpoczęli uczeni „szkoły warszawskiej" (m.in. Tadeusz Korzon, Władysław Smoleński), którzy wskazywali postępowe przemiany, jakie dokonały się w naszym kraju w drugiej połowie XVIII wieku i osiągnięcia epoki oświecenia. Zdaniem reprezentantów tej szkoły Polska upadła nie z własnej winy, lecz z winy sąsiadów. Wszystkie szkoły historyczne miały swoich kontynuatorów w XX wieku, toteż sprawa przyczyn rozbiorów oraz znaczenia poszczególnych wydarzeń drugiej połowy XVIII wieku nadal budzi wiele wątpliwości.

Badając przyczyny upadku I Rzeczypospolitej należy wziąć pod uwagę liczne czynniki, które stopniowo osłabiały kraj już na długo przed ostatecznym upadkiem. Rozbiory nie są bowiem przyczyną, ale konsekwencją procesów i zjawisk, które nastąpiły w XVII i XVIII wieku. Na upadek polityczny złożyły się więc m.in.: niewłaściwy system ustrojowy kraju (słaba pozycja króla, liczne przywileje dla szlachty, *liberum veto*, wolna elekcja); postawy znacznej części szlachty i magnaterii, która dla ratowania własnej pozycji politycznej i społecznej była gotowa poświęcić kraj (np. konfederacja targowicka); skłócenie Polaków i brak jednolitego programu naprawy państwa (np. konfederacja barska) oraz osłabienie gospodarcze będące skutkiem XVII-wiecznych wojen. Wszystkie te działania i zaniedbania są w znacznej części dziełem samych Polaków, i to ich możemy winić za upadek kraju. Nie bez znaczenia pozostają jednak przyczyny zewnętrzne, tj. ingerencja obca w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej, a zwłaszcza zaborcza polityka Rosji, Prus i Austrii, które konsekwentnie dążyły do podporządkowania sobie kraju już od momentu podpisania traktatu „trzech czarnych orłów" w 1732 roku.

Podsumowanie LXVI

- W roku 1788 rozpoczął swe obrady sejm, który nazwano Czteroletnim lub Wielkim. Do najważniejszych reform tego Sejmu zaliczyć możemy decyzje o: utworzeniu 100-tysięcznej armii, opodatkowaniu szlachty i duchowieństwa, nadaniu praw mieszczanom, pozbawieniu gołoty praw politycznych.

[332] Walerian Kalinka (1826-1886) – duchowny, historyk, założyciel polskiej prowincji zmartwychwstańców.

- Najważniejszym dziełem Sejmu było uchwalenie Konstytucji 3 maja, która znosiła *liberum veto*, konfederacje i wolną elekcję, ustalając dziedziczność tronu oraz wprowadzała trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.
- Reformy Sejmu Wielkiego gwałtownie zwalczała grupa magnatów i uzależnionej od nich szlachty. Doprowadzili oni do zawiązania konfederacji targowickiej, której celem było obalenie uchwał Sejmu i konstytucji.
- Targowiczanie, wspierani przez Rosję, spowodowali wybuch wojny, która zakończyła się klęską obrońców konstytucji i II rozbiorem Rzeczypospolitej.
- Ostatnią próbą ratowania niepodległości było powstanie kościuszkowskie. Klęska powstania przesądziła o dalszych losach Rzeczypospolitej. Rozpoczęte jeszcze w trakcie walk rokowania rozbiorowe zakończyły się w 1795 roku ostatecznym, III rozbiorem Rzeczypospolitej.
- Już w XIX wieku rozpoczęły się dyskusje historyków na temat przyczyn upadku Rzeczypospolitej. Jedni głównych przyczyn dopatrywali się w sytuacji wewnętrznej kraju („szkoła krakowska"), inni uważali, że decydującą rolę odgrywały tu czynniki zewnętrzne – przemoc i chciwość sąsiadów („szkoła warszawska").

8. Powstanie Stanów Zjednoczonych

(380) Rozwój kolonii angielskich w Ameryce Północnej. Oprócz Kanady, na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej powstało trzynaście angielskich kolonii: Georgia, Karolina Południowa, Karolina Północna, Wirginia, Maryland, Delaware, Pensylwania, New Jersey, Nowy Jork, Connecticut, Rhode Island, New Hampshire i Massachusetts. Kolonie osiągnęły wysoki poziom rozwoju, m.in. za sprawą licznie przybywających emigrantów europejskich, poszukujących lepszego życia i najczęściej będących ludźmi ambitnymi i zaradnymi. W południowych koloniach rozwijało się głównie rolnictwo, w tym przede wszystkim uprawa bawełny, ryżu i tytoniu. Cechą szczególną południa było powstawanie wielkich plantacji, na których pracowali sprowadzani z Afryki murzyńscy niewolnicy. Na północy zaś, gdzie początkowo również dominowało rolnictwo, istniały zarówno wielkie, jak i małe indywidualne gospodarstwa. W naturalny sposób pierwsze formy przemysłu były związane z przetwórstwem roślin, w tym głównie bawełny. Rozwijał się także przemysł okrętowy.

(381) Polityczna i społeczna geneza wojny o niepodległość. Taki stan rzeczy był jednak nie po myśli burżuazji w Wielkiej Brytanii, dla której kolonie amerykańskie zaczęły stanowić po prostu konkurencję. Wobec tego rząd angielski wydał koloniom zakaz handlowania z innymi posiadłościami brytyjskimi. Wysiłki włożone przez Anglików w wojnę siedmioletnią sprawiły, że w metropolii znów powstał deficyt budżetowy. Postanowiono go zredukować, sięgając do kieszeni ludności w koloniach. W tym celu w 1765 roku parlament w Londynie przyjął dwie ustawy. Na mocy pierwszej z nich koszty stacjonowania wojsk angielskich w koloniach miała odtąd ponosić miejscowa ludność, a nie centralny budżet. Angielską obecność wojskową uzasadniano potrzebą obrony kolonii w sytuacji coraz liczniejszych zatargów z ludnością tubylczą (Indianami). Druga ustawa, zwana „stemplową", nakładała opłatę na każdą transakcję prawną (kupna-sprzedaży, testamentu, darowizny) na każdy druk, gazetę i broszurę.

Ludność kolonii nie chciała się zgodzić na nowe daniny na rzecz metropolii, zwłaszcza że istniejący system wyborczy nie przewidywał organizowania wyborów w koloniach. Tym samym w londyńskim parlamencie nie zasiadał ani jeden przedstawiciel białej ludności z kolonii (a przecież sto lat wcześniej angielska rewolucja przeciwko Stuartom wybuchła właśnie ze względu na pomijanie parlamentu, czyli reprezentacji narodu przy uchwalaniu nowych podatków). W 1766 roku parlament angielski zniósł ustawę stemplową, ale już w następnym roku wprowadził cła na towary importowane do amerykańskich kolonii. Odpowiedzią ludności amerykańskiej był bojkot angielskich towarów. Parlament znów wycofał się i zniósł cła na wszystkie towary oprócz herbaty. Tym razem grupa mieszkańców Bostonu (ważnego portu na Atlantyku) wywołała następujący incydent: przebrani za Indian Bostończycy wtargnęli na statki towarowe i wyrzucili do wody potężny ładunek herbaty (tzw. „bostońskie picie herbaty", 1773 rok).

Na incydent w Bostonie rząd angielski odpowiedział siłą: port w Bostonie został zamknięty (co oznaczało śmierć ekonomiczną miasta), a represjom została poddana cała ludność miejscowej kolonii (Massachusetts). Przedstawiciele wszystkich kolonii zebrali się wówczas w Filadelfii (I Kongres Kontynentalny, 1774 rok) i wezwali do stawienia oporu angielskiej przemocy, ale jeszcze bez wypowiadania posłuszeństwa angielskiej koronie.

(382) Deklaracja niepodległości i przebieg wojny. Ponieważ operacje armii angielskiej wzmagały się, w 1776 roku zebrał się II Kongres Kontynentalny, który czwartego lipca tegoż roku przyjął „Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki". Jej autorem był myśliciel

i polityk Tomasz Jefferson[333]. W deklaracji najpierw stwierdzano, że wszyscy ludzie rodzą się równi, a także, że należą im się różne prawa, jak prawo do życia, wolności i „poszukiwania szczęścia". Następnie stwierdzano, że dla zapewnienia tych praw ludzie ustanawiają sobie jakąś władzę, którą jednak mogą zmienić lub obalić, gdyby przestała ona gwarantować wymienione wyżej prawa. W tym kontekście wyliczono całą listę krzywd wyrządzonych amerykańskim koloniom przez angielski rząd. Na koniec przedstawiciele kolonii ogłosili, że kolonie będą odtąd wolne i niepodległe, zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i zagranicznych.

Na marginesie warto odnotować, że dzień 4 lipca jest do dziś obchodzony jako święto narodowe Stanów Zjednoczonych. Z drugiej strony należy jednak wspomnieć, że treść Deklaracji niepodległości obejmowała tylko białych przybyszów z Europy. O emancypacji murzyńskich niewolników i o podmiotowym traktowaniu ludności indiańskiej autorzy deklaracji nie myśleli.

Wielka Brytania nie zamierzała rzecz jasna w tak łatwy sposób zrezygnować z wpływów w amerykańskich koloniach. W sposób nieunikniony wybuchła wojna. Taktyka angielska polegała przede wszystkim na atakach z morza i sporadycznym angażowaniu się w głąb kraju. Wyjątkiem był atak na kolonie ze strony Kanady. Wojska amerykańskie, na czele których stał Jerzy Waszyngton[334], uznawany za ojca amerykańskiej niepodległości – odniosły jednak sukces pod Saratogą w stanie Nowy Jork (1777 rok), zmuszając Anglików do kapitulacji. Do konfliktu przystąpiła wówczas Francja, udzielając buntownikom poparcia militarnego. Podobnie uczyniły Holandia i Hiszpania. Ponadto do amerykańskiego wojska zaciągali się również indywidualni ochotnicy z Europy. Byli wśród nich Francuz, markiz de La Fayette[335], a także Polacy: Kazimierz Pułaski[336] (ongiś konfederat barski) i Tadeusz Kościuszko (absolwent warszawskiej Szkoły Rycerskiej, w Ameryce budowniczy fortyfikacji w Saratodze i West Point).

Po klęsce pod Saratogą, Anglicy postanowili uderzyć na Stany Zjednoczone z drugiej strony, tj. z południa (Georgia, Południowa Karolina). Tu działania wojenne toczyły się początkowo pod dyktando Brytyjczyków, którym udało się zająć m.in. miasto Savannah. To właśnie przy próbie jego odbicia

---

[333] Tomasz Jefferson (1743-1826) – amerykański prawnik, działacz niepodległościowy, autor Deklaracji Niepodległości, prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1801-1809.

[334] Jerzy Waszyngton (1732-1799) – amerykański generał i polityk, pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1789-1797.

[335] Marie Joseph de La Fayette (1757-1834) – polityk, arystokrata francuski, uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

[336] Kazimierz Pułaski (1745-1779) – oficer polski i amerykański, jeden z dowódców konfederacji barskiej, uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

poległ polski generał Kazimierz Pułaski. Jest on w Stanach Zjednoczonych uważany za bohatera narodowego, a dzień śmierci Pułaskiego (11 października) jest świętem Polonii w USA.

Brytyjczycy utracili jednak przewagę. Walcząca na południu Stanów Zjednoczonych brytyjska armia generała Cornwallisa[337] została ostatecznie otoczona pod Yorktown w stanie Wirginia przez sprzymierzone siły amerykańsko-francuskie i zmuszona do kapitulacji (1781 rok). Wojna trwała jeszcze do 1783 roku, kiedy w podparyskim Wersalu podpisano traktat pokojowy. Na jego mocy kolonie amerykańskie stawały się całkowicie niepodległe, Francja odzyskiwała utracone po wojnie siedmioletniej terytoria w Senegalu, a Hiszpania zajęła Florydę.

(383) Zasady ustrojowe Konstytucji USA. Początkowo przyszłe Stany Zjednoczone były jedynie luźną konfederacją trzynastu niepodległych państw. Obawa przed wspólnym wrogiem zewnętrznym (głównie Wielką Brytanią) skłoniła jednak Amerykanów do powołania wspólnego państwa. Początkowo nie było jeszcze wiadome, jak rozległe mają być kompetencje władzy centralnej. Republikanie na przykład opowiadali się za pozostawieniem stanom możliwie największych uprawnień. Federaliści zaś byli tymi, którzy chcieli władzę centralną wzmocnić. Ostatecznie zostało przyjęte rozwiązanie kompromisowe: we wrześniu 1787 roku obradowała Federalna Konwencja Konstytucyjna, która przyjęła Konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Ustrój Stanów Zjednoczonych był w owych czasach ewenementem. Pamiętajmy, że w przeważającej większości państw europejskich panował absolutyzm, tymczasem fundamentem amerykańskiej konstytucji były hasła oświeceniowe. Przede wszystkim ustanowiono sformułowany przez Monteskiusza postulat trójpodziału władzy. A to oznaczało, że władza centralna została podzielona na trzy działy, które, mimo że mają inny zakres kompetencji, nawzajem kontrolują się i ograniczają. Stąd mowa o systemie „hamulców i równowagi" (*checks and balances*). Tymi działami stały się władza ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza. Organem władzy ustawodawczej jest dwuizbowy Kongres, składający się z Izby Reprezentantów i Senatu. Władzę wykonawczą sprawuje prezydent, wraz z którym wybierany jest wiceprezydent. Obaj startują w kampanii wspólnie, tworząc jeden „bilet" (*ticket*). Władzą sądowniczą jest Sąd Najwyższy.

Cecha szczególna trójpodziału władzy nie polega na tym, że istnieje więcej niż jeden organ państwowy. Możliwy jest bowiem brak takiego

[337] Charles Cornwallis (1738-1805) – polityk brytyjski, gubernator Indii w latach 1782, 1786-1794 i w 1805 r., walczył w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych przeciw wojskom Waszyngtona oraz w kampanii antynapoleońskiej.

podziału, nawet jeżeli istnieje wiele organów państwowych. Trójpodział władzy cechuje się tym, że poszczególne organy są od siebie niezależne: nie ma jednego organu, który stałby ponad wszystkimi pozostałymi.

W przypadku Stanów Zjednoczonych przejawem trójpodziału jest np. to, że każda z władz wybierana jest inaczej, na inną kadencję, i że każda ma możliwość utrudnienia dwóm pozostałym podejmowanie przez nie decyzji. Na przykład Kongres jest wybierany bezpośrednio przez obywateli. Prezydenta wraz z wiceprezydentem wybierają wielcy elektorzy (kiedyś wybierani przez parlamenty stanowe, a dziś przez obywateli). Członkowie Sądu Najwyższego są natomiast mianowani przez prezydenta, ale za zgodą Senatu.

Jak powiedzieliśmy, inne są kadencje poszczególnych organów. Izba Reprezentantów jest wybierana na dwa lata. Każdy z senatorów – na sześć lat, ale skład Senatu nie jest odnawiany w całości co sześć lat, tylko w jednej trzeciej co dwa lata. Ogranicza to gwałtowne zmiany większości w Senacie. Do tego Izba Reprezentantów wybierana jest w oparciu o kryterium ludnościowe (liczniejsze stany mają prawo wybierać więcej reprezentantów, zaś mniej liczne – mniej), a Senat w oparciu o kryterium stanowe (niezależnie od liczby mieszkańców każdy stan wybiera dwóch senatorów). Pozwala to w pierwszej izbie zachować reprezentatywność społeczeństwa, natomiast w drugiej – stanów. Sędziowie Sądu Najwyższego są mianowani dożywotnio.

Każdy pion władzy kontroluje dwa pozostałe: prezydent może zawetować ustawę uchwaloną przez Kongres, jak również wpływa na kształt Sądu Najwyższego, mianując jego członków. Kongres ma prawo usunąć prezydenta z urzędu – prawda, że tylko w przypadku złamania przezeń konstytucji – wykorzystując procedurę *impeachmentu*. Jednocześnie Kongres ma wpływ na obsadę Sądu Najwyższego, jako że Senat musi wyrazić zgodę na mianowanie każdego sędziego. Sąd Najwyższy również kontroluje poczynania Kongresu, bo ma prawo orzec, że uchwalone przezeń ustawy są niezgodne z konstytucją. Ma też prawo kontrolować prezydenta w takim znaczeniu, że ma swój udział w procedurze *impeachmentu*.

Trzeba również zauważyć, że prezydent Stanów Zjednoczonych może być pociągany do odpowiedzialności tylko za złamanie konstytucji. Nie ma natomiast możliwości, aby on lub jego sekretarze (ministrowie) podlegali, tak jak w Europie, odpowiedzialności politycznej, tj. by musieli ustąpić w razie otrzymania wotum nieufności. W Stanach Zjednoczonych w ogóle nie ma instytucji wotum nieufności dla prezydenta i sekretarzy (ministrów), a w zamian prezydent nie ma prawa przedterminowego rozwiązania Kongresu.

Na trójpodział władzy na szczeblu centralnym nakłada się również podział między władzą federalną (centralną) a władzą poszczególnych stanów. W kompetencji władzy federalnej leży polityka zagraniczna, walutowa i utrzymywanie wojska. W pozostałych dziedzinach – głównie w prawie

karnym, edukacji, podatkach lokalnych, policji, gwardii narodowej itp. – stany decydują o wszystkim same.

(384) Rozwój terytorialny USA. Nowe państwo nie poprzestawało jedynie na rozwoju wewnętrznym. Prowadziło również ekspansję w kierunku zachodnim, połączoną ze zmasowaną akcją osadniczą. Już na mocy traktatu z Wersalu (1783 rok), który kończył wojnę o niepodległość, zachodnia granica USA miała biec wzdłuż rzeki Mississippi. W 1803 roku Stany Zjednoczone nabyły od Francuzów Luizjanę, której obszar dalece wykraczał poza granice dzisiejszego stanu o takiej samej nazwie. Ówczesną Luizjanę stanowiło całe zachodnie dorzecze Mississippi (od Kanady do Zatoki Meksykańskiej i aż po Góry Skaliste na zachodzie), tj. całą środkową część dzisiejszego obszaru Stanów Zjednoczonych.

W 1819 roku Amerykanie kupili od Hiszpanów Florydę, a w 1845 roku zajęli Teksas – ongiś terytorium meksykańskie, które z inspiracji agentury amerykańskiej ogłosiło najpierw niepodległość, by później zgłosić akces do Stanów Zjednoczonych. Zaraz potem wybuchła z Meksykiem wojna (1846-1847), która doprowadziła do przejęcia także Nowego Meksyku i Kalifornii (1848 rok). W tym samym czasie Amerykanom udało się również opanować zarządzane dotąd przez Brytyjczyków terytorium Oregonu (1846 rok). Tym samym terytorium Stanów Zjednoczonych sięgnęło zachodnich wybrzeży Ameryki, dając bardzo szeroki dostęp do Oceanu Spokojnego. Uzupełnieniem amerykańskiej obecności na Pacyfiku było zakupienie od Rosji Alaski (1867 rok).

Trzeba dodać, że przez cały ten czas obywatele amerykańscy byli przekonani, że przypisane jest im tzw. „boskie przeznaczenie" do dalszej kolonizacji zachodu kontynentu. To ich zachęcało do prowadzenia akcji osadniczej, którą dodatkowo spotęgowała gorączka złota, odkrytego w 1848 roku w Kalifornii. Osadnictwo wspierał również sam rząd federalny, wydając w 1862 roku ustawę o nazwie: *Homestead Act*. Na jej podstawie każdy obywatel prawie za darmo mógł dostać działkę wielkości 64 hektarów. Wszystko to odbywało się kosztem dotychczasowych mieszkańców Ameryki – Indian – których los wkrótce okazał się przesądzony.

Podsumowanie LXVII

- Kolonie amerykańskie zbuntowały się wobec presji podatkowej, nakładanej na nie przez brytyjską metropolię. Dnia 4 czerwca 1776 roku przyjęły one tzw. Deklarację Niepodległości.
- W 1787 roku została przyjęta Konstytucja Stanów Zjednoczonych. Obowiązuje ona do dziś, choć w tym czasie dokonano w niej około trzydziestu poprawek.

- W ustroju politycznym Stanów Zjednoczonych występuje trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. W relacjach między władzami obowiązuje tzw. system hamulców i równowagi.
- Po ugruntowaniu własnej niepodległości Amerykanie kolonizowali zachodnią część kontynentu. W połowie XIX wieku zachodnie granice USA oparły się o Ocean Spokojny (Kalifornia).

9. Rewolucja we Francji

(385) Społeczeństwo francuskie pod koniec XVIII wieku. Kryzys monarchii absolutnej i próby reform. Jak pamiętamy, społeczną podstawą kształtującego się w XVII wieku absolutyzmu była ta część burżuazji, która kupowała od monarchy urzędy państwowe, by następnie uzyskać tytuł szlachecki i przejść do stanu pierwszego. W XVIII wieku ten mechanizm awansu społecznego był dużo trudniejszy, jako że szlachta już bardzo niechętnie otwierała się na przybyszy z zewnątrz. Przejawem takiego zamykania się były ograniczenia w karierze wojskowej. Oficerem mógł być tylko ten, który mógł się wykazać pełnym szlacheckim pochodzeniem do drugiego pokolenia włącznie. Oznaczało to, że szlacheckiego pochodzenia musiały być obie jego babcie i obaj dziadkowie.

Perspektywy burżuazji na kariery w aparacie państwowym (a więc i na tytuł szlachecki i wpływ na władzę) gwałtownie się więc zawęziły. W tym samym czasie burżuazja nie przestawała pomnażać swoich majątków, bogacąc się na handlu. Środki finansowe burżuazji były tak duże, że sam król Francji niejeden raz zapożyczał się u bogatszych kupców. To jeszcze bardziej zwiększało irytację burżuazji, która była wierzycielem państwa, lecz nie miała na nie żadnego wpływu.

W tym samym czasie gwałtownemu pogorszeniu uległa sytuacja budżetowa Francji. Deficyt był skutkiem wydatków na liczne wojny (wojna siedmioletnia, wsparcie Amerykanów w walce o niepodległość), kosztów utrzymania dworu w Wersalu, a także niskich przychodów, związanych z ogólnym załamaniem wzrostu gospodarczego. Wiele środków pochłaniała obsługa wcześniej zaciągniętych długów. Na spłatę samych odsetek od kredytów w jednym tylko 1788 roku przeznaczono połowę całego budżetu państwa – dwa razy więcej niż na wojsko i dyplomację razem wzięte. Panującemu od 1774 roku Ludwikowi XVI[338] nie brakowało światłych ministrów finansów,

[338] Ludwik XVI (1754-1793) – król Francji i Nawarry w latach 1774-1792, w 1792 r. pozbawiony władzy, w 1793 r. skazany za zdradę i ścięty.

ci jednak nie byli w stanie zwiększyć przychodów do budżetu, głównie ze względu na bardzo zawiły system podatkowy, który uniemożliwiał rozwój gospodarczy i większe wpływy z podatków.

Sposobem na ratowanie budżetu było jedynie podniesienie podatków, lecz sytuacja w kraju była zbyt napięta, by król mógł sam to uczynić. Postanowił zwołać (po raz pierwszy od przeszło półtora wieku) tzw. Stany Generalne, tj. reprezentację wszystkich trzech stanów, która zatwierdziłaby wzrost podatków, czyli wzięłaby na siebie odpowiedzialność za ich podniesienie.

(386) Wybuch rewolucji. Upadek monarchii. Od 5 maja 1789 roku, kiedy w Wersalu po raz pierwszy zebrały się Stany Generalne, wydarzenia potoczyły się już z bardzo dużą prędkością. Najpierw posłowie stanu trzeciego (zdominowani przez przedstawicieli burżuazji) zaczęli się domagać decydującego wpływu na prace stanów. W pierwotnej wersji każdy stan miał mieć jeden głos, a więc arystokracja i duchowieństwo wspólnie wygrałyby każde głosowanie. Uznając, że reprezentują oni 96% społeczeństwa, posłowie stanu trzeciego domagali się, aby każdy deputowany głosował oddzielnie: liczba posłów stanu trzeciego (lub inaczej z francuska: *tiersu*) wynosiła bowiem tyle, co dwóch pozostałych stanów razem wziętych, do tego wielu duchownych popierało *tiers*, więc istniała szansa na stworzenie innej większości.

Król ostatecznie zgodził się na inny sposób liczenia głosów, lecz po kryjomu szykował się do rozprawy ze stanem trzecim. Temu wszystkiemu z Paryża przyglądała się tamtejsza ludność – sympatyzująca rzecz jasna z *tiersem*. Gdy padła pogłoska, że wojska królewskie ciągną na stolicę, Paryżanie zdobyli broń znajdującą się w Pałacu Inwalidów, a amunicję w pełnej symboli twierdzy – Bastylii (14 lipca 1789 roku). Wydarzenie to utrwaliło się w zbiorowej pamięci, głównie jako symbol zrywu społecznego przeciw ograniczającej wolność władzy.

W tym samym czasie Stany Generalne (przemianowane na Narodowe Zgromadzenie Konstytucyjne) podjęły dwie ważne decyzje unowocześniające państwo, a tym samym likwidujące ustrój absolutny. W nocy z 4 na 5 sierpnia zostały zniesione przywileje stanowe, a 26 sierpnia przyjęta została „Deklaracja praw człowieka i obywatela", tj. 17-punktowy dokument określający najważniejsze prawa człowieka i powinności państwa wobec obywateli.

Przez kolejne trzy lata Ludwik XVI nadal zasiadał na tronie, ale jego władza była ograniczona przez parlament. We wrześniu 1791 rok została nawet przyjęta konstytucja, stąd można mówić o istnieniu w tym czasie monarchii konstytucyjnej. Żona Ludwika XVI, Maria Antonina z rodu Habsburgów[339],

[339] Maria Antonina Austriaczka (1755-1793) – arcyksiężna austriacka, królowa Francji, żona króla Ludwika XVI.

podżegała jednak króla do dalszego oporu i do rozpędzenia parlamentu. Sposobem na osiągnięcie tego celu wydawało się wypowiedzenie wojny Austrii, która po zwycięstwie nad wojskami rewolucyjnymi przywróciłaby zapewne absolutną władzę Burbonów. Wojna ostatecznie wybuchła na wiosnę 1792 roku, ale społeczeństwo paryskie, wietrząc podstęp, dokonało 10 sierpnia tegoż roku przewrotu, w wyniku którego król został obalony. Oficjalnie zaś republikę proklamowano miesiąc później.

Już w roku 1790, obok konfliktu politycznego, pojawił się znaczących rozmiarów konflikt społeczny, którego źródłem były stosunki państwa z Kościołem. W lipcu 1790 roku Konstytuanta uchwaliła tzw. konstytucję cywilną kleru, na mocy której biskupi i proboszczowie mieli być wybierani przez wiernych, a papież zachowywał nad nimi jedynie zwierzchnictwo duchowe. Choć wśród zwolenników konstytucji cywilnej kleru była większość francuskiego episkopatu, to jednak papież Pius VI[340] ją odrzucił. W tej sytuacji Konstytuanta w listopadzie 1790 roku zażądała od duchownych przysięgi na wierność konstytucji państwa, a więc i konstytucji cywilnej kleru, stanowiącej jej część składową. Decyzja parlamentu spowodowała rozłam wśród duchowieństwa: część odmówiła złożenia przysięgi (tzw. „oporni" księża) i skutkiem tego była represjonowana przez państwo. Na tym tle doszło ponadto do rozbicia społecznego. Wielu Francuzów stawało po stronie „opornych" księży, kontestując tym samym posunięcia władz państwowych.

(387) Okres republiki. Zaraz po obaleniu monarchii przeprowadzono wybory do nowego parlamentu, zwanego Konwencją (*Convention*). Na początku w nowej izbie przewagę uzyskali bardziej umiarkowani zwolennicy rewolucji, zwani żyrondystami[341]. Mimo to, nieznaczną wprawdzie przewagą, została przyjęta decyzja o skazaniu Ludwika XVI na śmierć (wyrok został wykonany 21 stycznia 1793 roku). Po kilku miesiącach i pod naciskiem zbrojnych formacji ludu paryskiego (tzw. sankiulotów) żyrondyści zostali usunięci z Konwencji (czerwiec 1793 roku), a pełnię władzy zajęła lewicowa

[340] Pius VI (1717-1799) – właśc. *Giovanni Angelo Braschi*, papież w latach 1775-1799.

[341] Żyrondyści - członkowie ugrupowania politycznego, pochodzący głównie z departamentu Gironde. W początkowym okresie rewolucji francuskiej żyrondyści byli w ścisłym związku z jakobinami. Po odsunięciu od władzy króla zdominowali rząd republikański. Przyszło im rządzić w krytycznym czasie; doprowadzili do wojen z wrogami Francji. Niepowodzenia w tych wojnach przyczyniły się nie tylko do egzekucji króla, ale i do upadku partii i wprowadzenia Terroru. Kryzys wybuchnął, gdy głównodowodzący armią francuską, zbiegł do Austriaków. Partia próbowała odzyskać znaczenie odwołując się do skrzydła umiarkowanych. Gdy się to nie powiodło, tłum wygnał ich z Konwentcji, a później więcej niż dwudziestu ich przywódców aresztowano i zgilotynowano.

frakcja, zwana Górą (albo inaczej skrajnymi jakobinami[342]). Na czele górali (nazwa brała się stąd, że w poprzednim parlamencie ta frakcja siedziała na górnych ławkach) stali Maksymilian Robespierre[343] i Georges Danton[344]. Z biegiem czasu doszło między nimi do sporu o wizję dalszych etapów rewolucji, sporu zakończonego zresztą zwycięstwem Robespierre'a (Danton został ścięty w kwietniu 1794 roku).

Rządy Robespierre'a zwykło się nazywać okresem terroru, gdyż rzeczywiście terror polityczny stał się podstawowym instrumentem rządzenia. Na mocy tzw. ustawy o podejrzanych na gilotynę posłano wiele znanych postaci, m.in. królową Marię Antoninę, jak również wielu żyrondystów. Faktyczną władzę w państwie zaczął sprawować kierowany przez Robespierre'a, Komitet Ocalenia Publicznego – w założeniu organ pomocniczy Konwencji, który jednak całkowicie wymknął się spod wszelkiej parlamentarnej kontroli. Terror zaostrzył się jeszcze w czerwcu roku 1794 (stąd mowa o „Wielkim Terrorze"), podczas którego trybunał rewolucyjny mógł skazywać podejrzanych na śmierć bez przesłuchiwania świadków. Sami podejrzani stracili nawet prawo do obrony. Ponieważ na gilotynę mogli trafić już prawie wszyscy, wśród przestraszonych członków Konwencji zawiązał się spisek. W lipcu 1794 roku „terrorysta" Robespierre został obalony i ścięty. Ci, którzy przejęli od niego władzę zostali nazwani termidorianami, gdyż według obowiązującego wówczas kalendarza rewolucyjnego, obalenie Robespierre'a nastąpiło w miesiącu o nazwie „termidor".

Na czas rządów jakobińskich przypadł również kulminacyjny moment rozruchów kontrrewolucyjnych. Najsłynniejszą formą protestu wobec nowego ładu było powstanie chłopskie w departamencie Wandea, leżącym na zachodzie Francji. Przyczyną powstania była zadawniona niechęć ludności

---

[342] Jakobini byli najsłynniejszym klubem politycznym w okresie rewolucji francuskiej. Nazwę wzięli od siedziby w starym dominikańskim klasztorze św. Jakuba w Paryżu. Klub szybko się rozrastał, a jego starannie opracowany program polityczny wywierał wielki wpływ na Zgromadzenie Narodowe. Wysokie wpisowe ograniczyło członkostwo do ludzi posiadających jakiś zawód lub piastujących stanowiska urzędnicze. Początkowo jakobini nie wyróżniali się nazbyt radykalnymi poglądami. Gdy przywództwo objął w 1792 roku M. Robespierre, wówczas umiarkowanych usunięto z klubu. W następnym roku klub doprowadził do *Terroru*, w czerwcu odsunął od rządów *żyrondystów*. Po upadku Robespierre'a klub zamknięto.

[343] Maksymilian Robespierre (1758-1794) – francuski adwokat, polityk, przywódca rewolucji francuskiej, członek Stanów Generalnych i Konstytuanty, przywódca klubu jakobinów, autor przewrotu jakobińskiego w 1793 r., zwolennik rządów dyktatorskich i terroru, obalony przez zamach 1794 r. i zgilotynowany.

[344] Georges Danton (1759-1794) – francuski polityk, adwokat, przywódca rewolucji francuskiej, założyciel klubu kordelierów, w 1794 r. oskarżony o zdradę i stracony.

do burżuazji: Wandea to kraj rolniczy, w którym chłopi żyli w oddaleniu i pełnej izolacji od przemian społeczno-gospodarczych. Świat miasta, handlu, kapitalizmu, był dla nich czymś bardziej obcym, niż dla Francuzów z innych części kraju. Tymczasem reformy wprowadzane przez rewolucję przynosiły korzyść właśnie burżuazji. Przejmowała ona dobra nieruchome duchowieństwa, które odkupić chcieli również wandejscy chłopi. Przegrywali jednak w licytacji o ziemię, gdyż nie dysponowali odpowiednimi zasobami pieniędzy.

Powstanie w Wandei trwało przez cały rok 1793. Jego dowódcami byli m. in. Nicolas Stofflet i François de Charette. Ostatecznie powstanie zostało zdławione przez regularną armię Republiki na przełomie 1793 i 1794 roku, a społeczeństwo wandejskie poddano represjom (ok. 5 tys. ofiar).

(388) Rządy Dyrektoriatu. W roku 1795 została przyjęta konstytucja, ustanawiająca nowy ustrój, zwany „Dyrektoriatem". Ten termin wywodzi się od nazwy wieloosobowego organu, który pełnił funkcję głowy państwa. Składał się z pięciu dyrektorów, z których każdy był co roku wymieniany. Władzę ustawodawczą sprawował dwuizbowy parlament, złożony z Rady Pięciuset i Rady Starszych (250 członków), również częściowo odnawianych co roku.

Lata Dyrektoriatu w pamięci Francuzów nie zapisały się najlepiej. Ponieważ co roku była zmieniana część składu Dyrektoriatu i obydwu izb parlamentarnych, nie mogła wykrystalizować się trwała polityczna większość. Co roku dochodziło więc do zmiany politycznej konstelacji. Aby zachować władzę i nie dopuścić do takich wahnięć politycznej większości, rządzący – podobnie jak zresztą ubiegający się o władzę – uciekali się do najprostszej pozaprawnej metody, jaką były zamachy stanu. I tak na wiosnę 1797 roku pod kierunkiem Grakchusa Baboeufa (stojącego na czele „Konspiracji Równych"), był przygotowywany pucz, mający ustanowić formę komunizmu agrarnego. Dyrektorzy wykryli jednak spisek i Baboeuf został ścięty. Jednak już we wrześniu tegoż 1797 roku sami złamali literę prawa, każąc aresztować rojalistów, którzy właśnie wygrali wybory uzupełniające do izb, więc stanowili zagrożenie dla dotychczas rządzących termidorian.

Takie zamachy z jednej bądź drugiej strony powtarzały się co kilka miesięcy, co powodowało zniechęcenie społeczeństwa do rządzących. I nawet jeśli przyznać Dyrektoriatowi, że znacznie ograniczył rozmiary terroru politycznego, to jednak odstręczył masy społeczne niekończącą się „wojną na górze". Lud pragnął nowej, bardziej trwałej i skutecznej władzy. Taką z kolei mogła zapewnić dyktatura wojskowa. Jak pokazała historia, tak się właśnie stało: na potencjalnego przywódcę najlepiej nadawał się generał Napoleon

Bonaparte[345], który wsławił się oblężeniem zajętego przez rojalistów Tulonu, jak również w podboju państw włoskich oraz Egiptu.

(389) Okres rządów Konsulatu. Dnia 9 listopada 1799 roku (według republikańskiego kalendarza 18 brumaire'a roku VIII) został przeprowadzony kolejny, tym razem jednak skuteczny zamach. Wyniósł on do władzy Bonapartego, który objął władzę z pomocą znanego filozofa i polityka pierwszych tygodni rewolucji, Emanuela Sieyèsa[346]. Przyjęta miesiąc później konstytucja (tzw. konstytucja roku VIII) znosiła Dyrektoriat, ustanawiając system Konsulatu. Polegał on na tym, że na czele państwa stali pierwszy, drugi i trzeci konsul, a prawa stanowić miał aż trójizbowy parlament, składający się z Trybunatu, Ciała Prawodawczego i Senatu. Pomimo tak dużej liczby organów, demokracji nie było w nowym ustroju już praktycznie wcale. Jak mawiali złośliwi, drugi i trzeci konsul mieli tyle samo władzy w stosunku do pierwszego konsula, ile poręcze fotela, na którym ten ostatni zasiadał. Również parlament stanowił jedynie atrapę demokratycznej instytucji. Trybunat mógł dyskutować, ale nie mógł głosować. Ciało Prawodawcze mogło głosować, ale nie mogło dyskutować. Senat zaś miał jedynie orzekać, czy dana ustawa jest zgodna z konstytucją, czy nie. Sam zresztą wybór członków izb był bardzo pogmatwany: najpierw w drodze wieloszczeblowego głosowania tworzono tzw. krajową listę zaufania, z której dopiero Senat lub Pierwszy Konsul mianowali na poszczególne stanowiska.

Napoleon głośno jednak zaprzeczał opinii, że dąży do jakieś formy władzy despotycznej. Przeciwnie, twierdził, że jego rządy są demokratyczne, ponieważ Pierwszy Konsul, z pominięciem istniejącej klasy politycznej, prowadził bezpośredni dialog z narodem za pośrednictwem tzw. plebiscytów. Twierdząca odpowiedź narodu na pytania zawarte w plebiscytach miała oznaczać (a na „tak" opowiadało się zawsze prawie 100% głosujących), że społeczeństwo chce dalszych rządów Bonapartego.

Napoleon pragnął jednak poszerzenia swojej władzy. W 1802 roku został ogłoszony dożywotnim konsulem, a w 1804 roku koronował się na cesarza Francuzów, co oznaczało, że chciał utrwalić swą władzę, zapewniając możliwość przekazania jej ewentualnemu następcy.

(390) Cesarstwo. Bonaparte bardzo pragnął zjednać sobie duchowieństwo katolickie. Jak mówiliśmy, od czasu tzw. konstytucji cywilnej kleru (1990

[345] Napoleon Bonaparte (1769-1821) – pierwszy konsul Republiki Francuskiej w latach 1799-1804, cesarz Francuzów w latach 1804-1814 i 1815, prezydent (1802-1805) i król Włoch w latach 1805-1814.

[346] Emanuel Sieyès (1748-1836) – francuski duchowny, jeden z głównych inicjatorów rewolucji francuskiej i Konsulatu, autor pamfletu *Czym jest stan trzeci?*

rok) trwał spór między państwem a Kościołem. Napoleon postanowił zaś porozumieć się z papieżem i zakończyć istniejący spór. Nie chodziło o to, że Bonaparte darzył Kościół szczególną sympatią, tylko o to, że chciał pozyskać sobie księży, by ci podczas głoszonych kazań, jak i prowadząc szkoły powszechne nakłaniali wiernych do poparcia rządów Napoleona. Zbliżenie z Kościołem dokonało się na mocy konkordatu, zawartego w 1801 roku z papieżem Piusem VII[347]. Zgodnie z postanowieniami porozumienia, państwo uzyskiwało wpływ na mianowanie biskupów na ziemiach francuskich, Kościół rezygnował z odzyskania dóbr nieruchomych skonfiskowanych podczas rewolucji, a w zamian państwo brało na siebie ciężar finansowania duchowieństwa. Po kilku latach stosunki Napoleona z papieżem znów się jednak pogorszyły. Konkordat został przez papieża zerwany (1812 rok), a księża przestali agitować za ustrojem.

Nie tylko przez ambony Napoleon chciał wpływać, a nawet kontrolować postawy i zachowania obywateli. Służył temu również rozbudowany i sprawny system administracji państwowej. Na czele departamentów Napoleon postawił urzędników zwanych prefektami. W skuteczny nieraz sposób narzucali oni wolę władzy centralnej w terenie. Władcę wspierał również aparat policyjny, na czele którego stał złowrogi Józef Fouché (1759-1820) – ongiś kapłan, następnie poseł do Konwencji, wchodzący w różne sojusze i notorycznie zdradzający swych politycznych przyjaciół na rzecz nowych aliansów. Mimo to rządy Bonapartego miały nie tylko charakter represyjny. Nastąpiły również ważne reformy dokonujące modernizacji społeczeństwa. Powstały zorganizowane na sposób wojskowy szkoły średniego szczebla (licea). W roku 1804 przyjęty został Kodeks Cywilny Napoleona. Ustanawiał on równość obywateli wobec prawa, wolność osobistą, laicyzację systemu prawnego, niewzruszalność prywatnej własności, silną pozycję władzy ojcowskiej i rodzicielskiej. W porównaniu z czasami *ancien régime*'u, gdzie w zależności od danego stanu, a nawet danego regionu przepisy prawne były zróżnicowane, czasy Bonapartego przyniosły ujednolicenie i zrównanie praw cywilnych (tj. dotyczących głównie wolności osobistej, trybu zawierania małżeństw, kwestii poszanowania własności oraz form obracania własnością).

Po pewnym czasie Napoleon uznał jednak, iż dla ugruntowania swojego ustroju musi pozyskiwać poparcie coraz szerszych kręgów osób. Było to jednak o tyle sprzeczne z egalitarnymi ideałami rewolucji, o ile – by było skuteczne – musiało się wiązać z nadaniem takim osobom szczególnych tytułów honorowych lub intratnych posad. Już w 1802 roku ustanowiono

[347] Pius VII (1742-1823) – właśc. *Giorgio Luigi Barnaba Chiaramonti*, papież w latach 1800-1823.

nowe odznaczenie – Legię Honorową. Wyróżnieni tworzyć mieli elitarną grupę, złożoną jednakowo z wojskowych i cywilów, którzy stanowić mieli zaczyn nowego społeczeństwa. W 1804 roku Napoleon zaczął nadawać pierwsze tytuły książęce. W następnych latach mianowano pierwszych diuków, a następnie hrabiów, baronów i kawalerów. W 1808 roku ustanowiona została tzw. szlachta cesarska, mająca łączyć przedrewolucyjną szlachtę z nowymi szlachcicami – najczęściej burżuazyjnego pochodzenia. Tym samym, dla pozyskania sobie przychylności najbogatszych warstw społecznych, odtworzono w pewnej formie stan uprzywilejowany, rezygnując z postulatu równości między obywatelami.

Napoleon nie zapomniał również o rozbudowie tego, co dzisiejszym słownictwem można nazwać propagandą reżimową. Wydawane były gazety publikujące przychylne władzy treści. Rozwijała się sztuka wychwalająca osiągnięcia ustroju. Na rzecz Bonapartego udzielał się szczególnie malarz Jacques-Louis David, autor płócien upamiętniających różne wydarzenia polityczne. Bonaparte dokonał również kilku zmian w paryskiej architekturze. Do naszych czasów przetrwał łuk tryumfalny Carrousel, zbudowany w pobliżu pałacu Luwr, a mający upamiętnić zwycięstwo Napoleona pod Austerlitz.

Podsumowanie LXVIII

- Najważniejszą przyczyną wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej było niezadowolenie burżuazji, która gromadziła krociowe zyski z działalności gospodarczej, lecz nie miała dostępu do urzędów państwowych i stanowisk oficerskich, a tym samym – i możliwości sprawowania władzy.
- Hasła reformy państwa opierały się na dorobku myślicieli oświecenia.
- Początkowo król akceptował zmiany ustanawiane przez parlament. Z czasem zaczął jednak usztywniać swoje stanowisko, czym przyczynił się do własnej zguby i radykalizacji życia politycznego.
- Kulminacyjna faza terroru politycznego przypada na rządy Maksymiliana Robespierre'a.
- Najważniejsze hasła Wielkiej Rewolucji Francuskiej zostały zawarte w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Obejmowały one: suwerenność narodu, wolność osobistą obywateli i poszanowanie własności.
- Wobec chaosu rządów cywilnych Napoleon Bonaparte dokonał zamachu stanu i ustanowił Konsulat, zastąpiony później cesarstwem.

10. Okres napoleoński w Europie

(391) Koalicje antyfrancuskie i wojny Francji napoleońskiej. Od 1792 roku aż do upadku Napoleona Bonaparte Francja toczyła ustawiczne wojny z innymi europejskimi mocarstwami. Gdy armia francuska zaczęła odnosić szereg sukcesów, sąsiednie państwa pod wodzą Anglii zawiązały I koalicję (1792-1797). Mimo licznych sukcesów koalicji Francuzi odparli atak i pokój w Campo Formio (1797 rok) potwierdzał zdobycze Francji w Belgii i na lewym brzegu Renu. W 1798 roku została zawiązana II koalicja (1799-1802), której działanie utrudniały wewnętrzne spory między Anglikami a Rosjanami. Po przejęciu władzy Napoleon starał się początkowo zakończyć wojnę, która pomimo zwycięstw Francji(np. pod Hohenlinden – 1800 rok) przynosiła społeczeństwu francuskiemu liczne straty materialne. Podpisane więc zostały traktaty z Austrią w Lunéville (1801 rok) i z Anglią w Amiens (1802 rok).

W 1805 roku zawiązana została III koalicja. Do pierwszej poważnej bitwy doszło pod Trafalgarem, gdzie flota francusko-hiszpańska została pokonana przez brytyjską. Decydującą potyczkę, zwaną bitwą trzech cesarzy, Napoleon stoczył pod Austerlitz. Francuzi odnieśli sukces, zmuszając Habsburgów do wyrzeczenia się wpływów w krajach niemieckich i włoskich. Do wojny przeciw Francji przystąpiły wówczas Prusy (IV koalicja – 1806-1807), których wojska zostają rozbite pod Jeną i pod Auerstädt (1806 rok). W następnym roku Francja pokonała również wojska rosyjskie pod Frydlandem, co skłoniło cara Aleksandra I do podpisania z Napoleonem pokoju w Tylży (1807 rok). Na jego mocy utworzone zostało m.in. Księstwo Warszawskie.

W latach 1807-1814 Napoleon prowadził również wojnę w Hiszpanii. Zajął wtedy Portugalię, w Hiszpanii obalił dynastię Burbonów i osadził na tronie swego brata Józefa. W walkach na terenie Hiszpanii (pod Somosierrą – 1808 rok) po stronie Francji udział brał oddział polskich szwoleżerów. W 1809 roku zawiązana została V koalicja antyfrancuska. Walki prowadzone były na terenie Austrii, gdzie Francuzi zwyciężyli m.in. pod Wagram. Pokój zawarty tego samego roku w Schönbrunn przyznawał Francji część terytorium Austrii, m.in. ziemie polskie z trzeciego rozbioru, które włączone zostały do Księstwa Warszawskiego.

Sytuacja Napoleona zupełnie odmieniła się w 1812 roku, gdy rozpoczął wojnę z Rosją. Ta kampania zakończyła się całkowitą katastrofą: armii Napoleona udało się wprawdzie zająć Moskwę (po bitwie pod Borodino), ale wobec niechęci cara do jakichkolwiek ustępstw żołnierze Bonapartego musieli uciekać na zachód w obawie przed nadciągającą zimą, która tego roku przyszła bardzo wcześnie. Ogromnym utrudnieniem dla wojsk francuskich była rosyjska partyzantka. Straty francuskie wyniosły ok. 500 tys. żołnierzy.

W 1813 roku została zawarta VI koalicja, z którą Napoleon stoczył bitwę pod Lipskiem (zwaną bitwą narodów). Wobec przeważających sił nieprzyjaciela Bonaparte musiał całkowicie wycofać się z obszaru Niemiec. 30 marca 1814 roku Paryż poddał się wojskom sprzymierzonym. Za zgodą aliantów Napoleon nie został jednak pozbawiony tytułu cesarskiego i mógł zamieszkać na włoskiej wyspie Elba.

W marcu 1815 roku Bonaparte postanowił jednak wrócić do Francji i ponownie przejąć władzę (okres Stu Dni Napoleona). Gdy to się stało, przerażeni monarchowie europejscy zawiązali VII koalicję. Do decydującej bitwy doszło 18 czerwca 1815 r. pod Waterloo, która to bitwa zakończyła się klęską Napoleona. Francuski cesarz abdykował, jednak tym razem został potraktowany dużo surowiej, gdyż zesłano go na południe Atlantyku, na niewielką Wyspę św. Heleny, gdzie przebywał do swojej śmierci w 1821 roku.

W okresie Stu Dni Napoleon chciał pozyskać sobie nowych zwolenników w społeczeństwie francuskim. Stąd ustanowił ustrój znacznie bardziej zliberalizowany, nadając części obywateli realne polityczne prawa. Taki eksperyment ustrojowy skończył się jednak zbyt szybko (zaledwie po stu dniach), aby można było poddać go bardziej obiektywnej ocenie.

(392) Polityka Napoleona na terenie Europy. Napoleon dokonał istotnych zmian granic na mapie Europy. Trzeba też dodać, że wraz z armią francuską na podbite obszary wkroczyły hasła i idee rewolucyjne: wolności, równości, przewagi woli narodu nad życzeniem absolutnego władcy. W tym duchu Napoleon obalał trony i tworzył nowe instytucje. Niektóre narody, jak zwłaszcza Polacy, witali Napoleona jako wybawiciela. Dla większości pozostałych był on jednak okupantem, którego należało się pozbyć. Tu jednak doszło do paradoksu. W miejsce obalonych monarchów, działania partyzanckie przeciw Bonapartemu podjęły masy chłopskie: Tyrolczyków, Hiszpanów, Neapolitańczyków. Paradoks polegał na tym, że to właśnie na drodze walki z Francuzami w okupowanych społeczeństwach zaszczepiły się francuskie ideały: oto wszyscy przedstawiciele narodu walczyli z okupantem, bez względu na przynależność stanową, która w tej sytuacji zeszła na plan dalszy. Od przekonania, że naród stanowi jedną całość był już tylko krok do żądania praw politycznych. To podbite narody podjęły wojnę partyzancką z francuskim okupantem i przyczyniły się do jego osłabienia. Po upadku Napoleona zwalczające okupację francuską narody zaczęły wymuszać na swoich dotychczasowych władcach rozliczenia z prowadzonej polityki, wyjaśnienia przyczyn klęski, dokonania reform i wreszcie – wpływu na władzę. Szczególnie widać to na przykładzie zmiażdżonych w 1806 roku Prus. Po klęsce i niekorzystnym dla tego kraju pokoju w Tylży, król Prus zmuszony został do dokonania szeregu reform: zniesiono poddaństwo,

prawa feudalne i pańszczyznę, burżuazja i chłopi uzyskali prawo przejęcia ziemi na własność, powołano rady miejskie, utworzono sieć szkół i gimnazjów, przez co rozpowszechniono dostęp do wiedzy, a w 1810 roku powołano w Berlinie uniwersytet, zwany dziś od jego założyciela Uniwersytetem Humboldta. Był to pierwszy krok na drodze do likwidacji absolutyzmu, choć uczyniony w imię odrodzenia narodu i walki z Napoleonem. Można więc stwierdzić, że nowoczesna świadomość narodowa w Europie swój początek miała właśnie w rozpowszechnieniu haseł rewolucji francuskiej przez Napoleona. W XIX wieku hasła te uzyskały swój konkretny wymiar w postaci jednoczenia narodów rozbitych na wiele państw (naród niemiecki i włoski) oraz upadku bądź osłabienia imperiów wielonarodowych (Turcja, a następnie Austria i Rosja).

Podsumowanie LXIX

- W wyniku prowadzonych przez siebie wojen Napoleon ujarzmił prawie całą Europę. Upadek przyniosła mu dopiero ofensywa na Rosję.
- Na płaszczyźnie wewnętrznej najważniejszą pozostałością po Napoleonie była sprawnie zorganizowana administracja i nowe prawo określające zasady współżycia społecznego – Kodeks Cywilny.
- Wojska Napoleona witane były na ogół niechętnie. Sprzeciw społeczeństw Europy wobec Bonapartego doprowadził jednak paradoksalnie do rozprzestrzenienia głównej idei rewolucji francuskiej: prymatu narodu nad absolutnym władcą.

11. Sprawa polska po III rozbiorze

(393) Polityka zaborców wobec ziem polskich. Ziemie polskie znalazły się pod dominacją trzech monarchii absolutnych. Wszystkie trzy administrowały nowymi terytoriami, opierając się na podobnych założeniach: po pierwsze szukały poparcia wśród magnaterii i wyższych sfer szlacheckich, ale nie oddawały zarządu krajem w ich ręce, wprowadzając zhierarchizowaną i obcą biurokrację. Zaborcy dążyli do uporządkowania zdobytych ziem: stąd nowy i ahistoryczny podział na prowincje. Oprócz tego ściągali niemałe podatki i objęli obowiązkiem służby wojskowej wszystkich mężczyzn (prócz szlachty).

W zaborze rosyjskim pogorszyła się widocznie sytuacja wsi. Po przeprowadzonej rewizji, czyli liczeniu ludności poddanej, wsie zostały obarczone

dodatkowymi podatkami (w zależności od liczby mężczyzn) i obowiązkiem wystawiania stosownej liczby rekrutów.

W zaborze pruskim zarekwirowano królewszczyzny oraz dobra duchowne i włączono je do skarbu państwa, wypłacając jednak coroczną rentę właścicielom. W zaborze pruskim, zgodnie zresztą z ustawodawstwem samych Prus, utrzymano feudalny porządek, pozostawiając wyłącznie szlachcie prawo posiadania ziemi i czyniąc chłopa całkowicie zależnym od pana.

Józef II, oświecony cesarz austriacki, dążył przede wszystkim do uporządkowania ziem zaboru i podniesienia poziomu ich rozwoju, zarówno gospodarczego jak i społecznego. Stąd dążenie do zmniejszenia roli szlachty, wprowadzenie drobiazgowej i licznej biurokracji, a także zagarnięcie na rzecz skarbu królewszczyzn i dóbr duchownych.

Należy zauważyć, że w zaborach niemieckojęzycznych dostrzegano jednak potrzebę zmiany systemu feudalnego. Po pierwsze dlatego, że był on mało wydajny i przynosił największe zyski szlachcie, a nie skarbowi państwa. Po drugie dlatego, że chłop był najlepszym rekrutem i wreszcie dlatego, że nieuświadomiony politycznie chłop nie był takim zagrożeniem dla władcy jak buntownicza szlachta.

(394) Tradycja kościuszkowsko-napoleońska: udział Legionów Polskich w walkach u boku Francji. Skoro Polska padła ofiarą absolutnych mocarstw, stawała się naturalnym sprzymierzeńcem Francji, w której rodziła się nowa, porewolucyjna władza. Związki polsko-francuskie nie miały charakteru wyłącznie militarnego: warto zaznaczyć ich wymiar czysto polityczny. Właśnie w Paryżu funkcjonowały instytucje emigracyjnego życia politycznego Polaków, np. Agencja stworzona przez Franciszka Barssa[348] – struktura polityczna złożona z polskich emigrantów.

Nie ulega wątpliwości, że tradycja Legionów Polskich, powstałych we Włoszech za zgodą ówczesnych władz francuskich – Dyrektoriatu, jest bardzo silna w polskiej pamięci zbiorowej. Legiony, powołane z inicjatywy Agencji, a zorganizowane w styczniu 1797 roku przez Jana Henryka Dąbrowskiego[349], stały się symbolem Polaków walczących o niepodległość. Tu właśnie po upadku państwa zaczął się rodzić najtrwalszy mit mesjanizmu narodu polskiego. Również w obozie Legionistów powstał utwór Józefa Wybickiego *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech,* którą w 1926 roku zatwierdzono jako hymn narodowy.

---

[348] Franciszek Barss (1760-1812) – prawnik działacz polityczny i społeczny z okresu Sejmu Czteroletniego, publicysta, tłumacz, dyplomata emigracyjny.

[349] Jan Henryk Dąbrowski (1755-1818) – generał, uczestnik powstania kościuszkowskiego, twórca i dowódca Legionów Polskich we Włoszech, dowódca wojsk polskich w 1813 r.

Legiony powstały w chwili, gdy Napoleon odnosił pierwsze zwycięstwa w kampanii włoskiej, w kilka tygodni po utworzeniu wokół Mediolanu kontrolowanej przez Francję Republiki Lombardzkiej. Bonaparte zgodził się na utworzenie przez Polaków części armii lombardzkiej dla obrony francuskich interesów we Włoszech.

Polskie legiony administracyjnie i organizacyjnie należały do wojsk francuskich i walczyły pod francuską flagą. Legioniści nosili jednak polskie mundury, ozdobione włoskimi szlifami z napisem: *Gli uomini liberi sono fratelli* – czyli „ludzie wolni są braćmi". Mundury były przyozdobione francuską kokardą. Legiony istniały 5 lat. W ich szeregach walczyło łącznie około 25 000 osób.

Mimo znaczącego udziału Polaków w sukcesach Napoleona na Półwyspie Apenińskim, postanowienia żadnego z pokojów francusko-austriackich nie wspominały słowem o sprawie polskiej. Koniec Legionów Polskich zakrawał na tragizm: w 1802 roku wysłano je na Karaiby, w celu stłumienia powstania murzyńskich niewolników na San Domingo (Haiti), gdzie francuski konsul próbował przywrócić zniesione przez rewolucję francuską niewolnictwo. Paradoksalnie, ci sami ludzie, którzy w Europie walczyli z imperializmem zaborców, zmuszeni zostali stawać po stronie imperialistycznych interesów Francji.

(395) Tradycja oświeceniowo-liberalna: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Stanisław Staszic. Reakcje na nową sytuację polityczną, w jakiej znalazła się Polska, były zróżnicowane. Dla niektórych przedstawicieli ówczesnej elity intelektualnej to nie walka zbrojna, ale edukacja, podnoszenie poziomu życia i przemiany ekonomiczne wydawały się korzystniejsze dla ziem polskich. Taki pogląd wyznawał Stanisław Staszic[350] (geolog), twórca Towarzystwa Przyjaciół Nauk, założonego w Warszawie w 1800 roku (istniało do 1832 roku). Należeli do niego także Samuel Linde (1771-1847) – autor pierwszego słownika języka polskiego, Onufry Kopczyński (1736-1817) – twórca polskiej gramatyki, Jan Śniadecki (1756-1830)– matematyk i Julian Niemcewicz – poeta.

(396) Tradycja lojalistyczna. Nurt lojalistyczny reprezentował książę Adam Jerzy Czartoryski[351], który nie ukrywał antypatii dla anarchii I Rzecz-

[350] Stanisław Staszic (1755-1826) – ksiądz, działach oświeceniowy, pisarz, publicysta, polityk, działacz w dziedzinie rozwoju gospodarczego kraju, odkrył złoża węgla i budował kopalnie w Zagłębiu Dąbrowskim, minister w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, od 1808 r. prezes Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

[351] Adam Jerzy Czartoryski (1170-1861) – książę, polityk, mecenas literatury i sztuki, syn Adama Kazimierza, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792 r., zwolennik zjednoczenia ziem polskich pod berłem cara, doradca cara Aleksandra I, autor projektu konstytucji Królestwa Polskiego, na emigracji przywódca Hotelu Lambert.

pospolitej i dążył do odbudowania Polski, rządzonej przez cara Aleksandra I[352]. Od 1802 roku kierował polityką zagraniczną Rosji. W dążeniu do zapewnienia sobie lojalności Polaków, car był gotowy pozostawić nienaruszone przywileje szlachty i magnaterii, szczególnie w zakresie jej feudalnej zwierzchności nad chłopem. W kontekście żywych ruchów rewolucyjnych i przemian społecznych dokonujących się w Europie, jego obietnice znajdowały uznanie w oczach polskiej szlachty.

W 1805 roku rysował się kształt kolejnej koalicji walczącej z Francją. Prusy przyjęły wyczekującą postawę, więc kiedy w 1805 roku car odwiedził Czartoryskich w Puławach, liczono na to, że Rosja zaatakuje Prusy, a na ich gruzach powstanie odrodzone państwo polskie z carem na tronie. Plany te jednak upadły, ponieważ Fryderyk Wilhelm III[353] zdecydował się przystąpić do koalicji antyfrancuskiej.

(397) Księstwo Warszawskie. Po zwycięstwie Napoleona pod Austerlitz w 1805 roku i po pokonaniu Prus w 1806 roku pod Jeną Polacy odzyskali nadzieję na przywrócenie państwa. Kiedy Napoleon pojawił się w Warszawie już w grudniu 1806 roku, strona polska zaczęła się organizować. Cesarz powołał tzw. Komisję Rządzącą ze Stanisławem Małachowskim (marszałkiem Sejmu Wielkiego) na czele. W pierwszej połowie 1807 roku Napoleon targował się z carem, a stawką były ziemie zaboru pruskiego. Car odmówił przejęcia kontroli nad nimi, w zamian za inne ustępstwa terytorialne. Równolegle Napoleon uznał, że podporządkowane Francji terytorium, stanowiące przedsionek Rosji, będzie pożądanym zapleczem. W ten sposób traktat zawarty w Tylży w lipcu 1807 roku przypieczętował utworzenie Księstwa Warszawskiego – pierwszego organizmu państwowego na ziemiach polskich w okresie rozbiorowym.

Księstwo zajęło ziemie drugiego i trzeciego zaboru pruskiego. Gdańsk został Wolnym Miastem, a okręg białostocki oddano Rosji. Po zwycięskiej kampanii Napoleona nad Austrią w 1809 roku, terytorium Księstwa zostało powiększone o ziemie trzeciego zaboru austriackiego. Łącznie terytorium Księstwa Warszawskiego zajmowało 154 000 km^2 i mieszkało w nim 4,3 mln ludzi. Funkcjonowanie Księstwa było oparte o konstytucję nadaną mu przez Napoleona (podpisaną 22 lipca 1807 roku w Dreźnie). Księciem nowego państwa został król saski Fryderyk August[354]. Władza wykonawcza leżała w jego rękach lub w gestii 5 mianowanych przez niego i przed

[352] Aleksander I Romanow (1777-1825) – Car Rosji od 1801 r., król Królestwa Polskiego od 1815 r.

[353] Fryderyk Wilhelm III (1770-1840) – król Prus w latach 1797-1840.

[354] Fryderyk August I (1750-1827) – elektor saski w latach 1763-1806, król saski w latach 1806-1827, książę warszawski w latach 1807-1815.

nim odpowiedzialnych ministrów. Jedynie książę posiadał prawo inicjatywy ustawodawczej. Kraj był podzielony na 6, a później na 10 departamentów, na czele których stali prefekci. Władzę ustawodawczą stanowił dwuizbowy parlament, składający się z senatu (dożywotnio mianowani biskupi, kasztelanowie i wojewodowie) i wybieralnej izby poselskiej. Posłowie izby mieli być wybierani w liczbie 60 na sejmikach szlacheckich, a 40 reprezentantów mieszczan i chłopów wybierano na zgromadzeniach gminnych. Prawa wyborcze miała szlachta i mieszczaństwo. Sejm miał się zbierać co 2 lata na 2 tygodnie, i to wyłącznie w celu przedyskutowania praw proponowanych przez Radę Stanu, czyli organ powołany w celu przygotowywania projektów ustaw. W praktyce Sejm zebrał się jednak tylko trzykrotnie. Prawda, że po zamknięciu formalnej części posiedzenia posłowie nie rozchodzili się i podejmowali swobodną dyskusję – wbrew literze prawa – na tematy państwowe. Przed parlamentem nie byli odpowiedzialni ministrowie.

Polityka zagraniczna Księstwa zależała wyłącznie od króla saskiego, który jako członek Związku Reńskiego podlegał Napoleonowi. Językiem urzędowym był język polski.

Konstytucja miała niemały wpływ na zmiany społeczne. Wprowadzała równość wobec prawa. Oznaczało to ni mniej ni więcej, tylko zerwanie z systemem stanowym. Deklaracje nie mogły jednak zmienić społeczeństwa ukształtowanego przez wieki. Po pierwsze konstytucja nie znosiła wyraźnie przywilejów szlacheckich, a poza tym szlachta wciąż miała dominujące znaczenie w społeczeństwie. Dokumentem, który regulował stosunki na linii szlachcic-chłop, był dekret z 21 grudnia 1807 roku. Chłop nie był już „przypisany do ziemi", mógł więc odejść z folwarku. Ziemia jednak nadal pozostawała własnością panów. Chłop, opuszczając folwark, odchodził z pustymi rękami. W tej sytuacji większość chłopów, która albo została zmuszona, albo chciała porzucić uprawę ziemi, zaciągała się do armii. Dlatego mówiono, że konstytucja Księstwa Warszawskiego „zdjęła chłopom z nóg kajdany razem z butami".

Napoleon, tworząc kadłubowe Księstwo realizował konsekwentnie swoją politykę i dążył do finansowego, a przede wszystkim militarnego wykorzystania polskiego potencjału. Podobnie rzecz miała się we Włoszech, gdzie także powstawały „siostrzane republiki", kontrolowane przez Cesarza. Dowodem niech będzie fakt, że od 1808 roku wszyscy mężczyźni w wieku 20-28 lat byli powoływani do wojska na 6 lat. Warto przypomnieć, że w przededniu marszu na Rosję, w 1812 roku, Księstwo utrzymywało kilkaset tysięcy stacjonujących w nim żołnierzy, z czego 100 000 stanowiła armia samego Księstwa. Było to znaczące obciążenie dla państwa, które i tak borykało się z trudnościami gospodarczymi: ustanowiona przez Napoleona blokada kontynentalna ograniczyła eksport polskiego zboża. Z drugiej strony rozwijał się handel z Saksonią i Francją.

Na Księstwo Warszawskie zostały rozciągnięte zasadnicze elementy francuskiego modelu społeczno-gospodarczego. W 1808 roku wprowadzono Kodeks Cywilny Napoleona. Posunięcie to wywołało falę protestów. Szlachta obawiała się równości wobec prawa. Nie chciała, by zrównano z nią w prawach masy chłopskie. Protestowało również katolickie duchowieństwo. Kodeks Cywilny zakładał możliwość zawarcia wyłącznie ślubu cywilnego, stąd księża obawiali się, iż wystąpi w społeczeństwie polskim tendencja by tak właśnie czynić. Dotychczas istniały w Polsce jedynie śluby kościelne i to prawo kanoniczne decydowało kto może ślub zawrzeć. Odtąd możliwe miało się stać zawarcie małżeństwa bez udziału Kościoła. Wiązała się z tym możliwość ustania takiego związku przez orzeczenie rozwodu, co również wywarło sprzeciw duchowieństwa.

Księstwo *de facto* przestało istnieć w 1813 roku, kiedy Napoleon wycofał się z Rosji. Tym samym więc zmieniło się z francuskiego w rosyjski protektorat.

(398) Udział Polaków w kampaniach napoleońskich. Polacy walczyli w kampaniach napoleońskich na całym kontynencie. Początkowo byli zorganizowani w Legiony, a potem w szeregi Wielkiej Armii. Sztandarowym przykładem poświęcenia była straceńcza, choć zwycięska, szarża szwoleżerów na wąwóz Somossierry podczas marszu Francuzów na Madryt w 1808 roku. W rok później Austriacy wdarli się na terytorium Księstwa. Mimo że przegrali bitwę pod Raszynem, udało się im zdobyć Warszawę. Minister wojny książę Józef Poniatowski okrążył najeźdźców i zaatakował znajdujące się pod austriacką administracją miasta: Zamość, Sandomierz, Lwów, zmuszając Austriaków do wycofania się z Księstwa.

W 1812 roku Napoleon rozpoczął największą operację w historii swoich podbojów. Wielka armia wyruszyła na wschód w celu zdobycia Moskwy i pokonania Rosji. Księstwo Warszawskie, które głównego wroga polskiej państwowości widziało w Rosji, wystawiło 100 000 armię. Zaledwie kilkanaście tysięcy wróciło z tragicznej kampanii moskiewskiej. Korpus Piąty (35 000) pod wodzą Poniatowskiego stanowił najliczniejszy narodowy oddział w szeregach Napoleona. Książę Józef Poniatowski wycofał się za Napoleonem na zachód i wziął udział w bitwie pod Lipskiem (październik 1813 rok), gdzie zginął. W dniu swojej śmierci został jeszcze mianowany przez Napoleona na marszałka. Co ciekawe, oprócz Poniatowskiego żaden cudzoziemiec nie został za Napoleona francuskim marszałkiem. Wszystko to nie przyczyniło się jednak do wywalczenia tak wytęsknionej niepodległości, na którą Polakom przyszło jeszcze długo poczekać. Z drugiej strony Księstwo było namiastką polskiej państwowości o nowoczesnych – jak na owe czasy – rozwiązaniach prawnych.

Podsumowanie LXX

- Pierwsze po upadku Rzeczypospolitej polskie formacje zbrojne powstały w napoleońskich Włoszech. Były to Legiony Polskie, dowodzone przez Jana Henryka Dąbrowskiego.
- Pieśń Legionów Polskich stała się hymnem narodowym Polski.
- Formą wskrzeszenia państwowości polskiej było Księstwo Warszawskie, choć było ono uzależnione od Napoleona.
- W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego przeprowadzonych zostało wiele reform, m.in. ograniczających przywileje szlacheckie. Księstwo było próbą odbudowy państwowości polskiej.
- Polacy licznie walczyli w armiach napoleońskich. Do najsłynniejszej bitwy z ich udziałem doszło w Hiszpanii pod Somosierrą.

CZĘŚĆ IV

U źródeł współczesności

ROZDZIAŁ X

Porządek polityczny XIX wieku

1. Europa ponapoleońska

(399) Kongres wiedeński – zasady i zależności polityczne, nowy podział kontynentu. Po 25 latach zaburzeń związanych z rewolucją francuską, okupacją prawie całej Europy przez Bonapartego i wywróceniem przezeń szeregu dotychczasowych ustrojów państwowych do góry nogami, zaszła potrzeba głębszego zastanowienia się nad kształtem politycznym przyszłej Europy. Terytorialne i społeczne zmiany wprowadzone przez Napoleona były zbyt duże, aby lata bonapartyzmu potraktować jako nic nie znaczący, krótki epizod. Przede wszystkim należało rozstrzygnąć kwestię przyszłych granic w Europie: czy po prostu wrócić do tego, co było przed 1789 rokiem, czy wytyczyć je inaczej? Po wtóre trzeba było ustalić, jakie reguły gry będą obowiązywać w stosunkach między państwami, czyli jak ma odtąd wyglądać ład międzynarodowy i jakie mają być mechanizmy jego zabezpieczenia.

Odpowiedzi na powyższe pytania opracowane zostały podczas obrad kongresu w Wiedeńskiego, w którym udział wzięli przedstawiciele 16 państw walczących przeciwko Napoleonowi. Prace kongresu trwały prawie rok: od września 1814 do czerwca 1815 roku. Po części wynikało to z kolejnego zawirowania na scenie europejskiej, jakim był niespodziewany powrót Napoleona do władzy i okres tzw. Stu Dni (wiosna 1815 roku). Do najbardziej wpływowych uczestników kongresu wiedeńskiego należeli gospodarz Klemens Metternich[355] (minister spraw zagranicznych Austrii) oraz jego

[355] Klemens Metternich (1773-1859) – książę austriacki, polityk konserwatywny, dyplomata, od 1809 r. minister sprawa zagranicznych, zwolennik wzmocnienia pozycji Austrii w Europie, w latach 1821-1848 kanclerz.

odpowiednicy z Wielkiej Brytanii i Francji: Robert Castlereagh[356] i Maurice Talleyrand[357]. Ważną rolę odgrywali również przedstawiciele Rosji i Prus.

Toczone w Wiedniu dyskusje nie miały formalnego charakteru: kongres wiedeński był raczej wielomiesięcznym cyklem osobnych spotkań, przeprowadzanych w różnym składzie i różnej formie. Znaczącą część czasu przeznaczano także na udział w bankietach i balach. Jednak ustalony tam porządek miał przetrwać przez wiele lat. Przede wszystkim przyjęto nowe zasady, mające odtąd obowiązywać w Europie. Były nimi: legitymizm, restauracja, równowaga sił.

Legitymizm (od łacińskiego *legitimus*, czyli prawowity) zakładał, że prawo do sprawowania władzy mają jedynie dynastie panujące w swoich krajach przed wybuchem rewolucji. Restauracja zaś (od łacińskiego *restauratio*, czyli odnowienie) oznaczała, że należy przywrócić władzę tym, którzy zostali jej pozbawieni przez wojska rewolucyjne bądź napoleońskie. Ustanowienie tych dwóch reguł nie było przypadkowe: miały one położyć kres suwerenności narodu i samostanowieniu, czyli zupełnie przeciwnym zasadom, jakie przez ostatnie 25 lat rozpowszechniali Francuzi. Legitymizm, tudzież restauracja, miały więc zabezpieczyć istniejące trony przed jakimkolwiek ponownym zachwianiem. Władza państwowa miała dalej czerpać swe źródło z dobrej woli monarchy, a nie podlegać kontroli suwerennego narodu. W tym sensie można zatem uznać postanowienia kongresu wiedeńskiego za reakcyjne.

Trzecią obowiązującą zasadą miała być równowaga sił. Nie dotyczyła ona więc ustroju wewnętrznego poszczególnych państw, tylko określała relacje między tymi państwami. Równowaga sił zakłada, że nie ma jednego wielkiego mocarstwa, które swoją potęgą byłoby w stanie narzucić przestrzeganie zasad. Jest za to kilka państw o zbliżonej potędze, które nawzajem wpływają na siebie, tak iż żadne z nich nie może uzyskać przewagi nad pozostałymi.

Jak właśnie powiedziano, równowaga sił może zaistnieć jedynie przy zbliżonych potencjałach polityczno-ekonomiczno-militarnych poszczególnych uczestników całego układu. Aby to uzyskać, w 1815 roku ustalono nowe granice państw i nowe strefy wpływów, które miały zapewnić, aby żaden kraj nie był zbyt duży, ani by się zbytnio nie usamodzielnił. Francja, chociaż kraj pokonany, nie została okrojona. Powróciła za to do granic przedrewolucyjnych, tracąc wszelkie zdobycze z lat 1792-1812. Musiała również wypłacić kontrybucję.

---

[356] Robert Stewart Castlereagh (1769-1822) – brytyjski arystokrata i polityk, wielokrotny minister, w 1801 r. doprowadził do unii Anglii z Irlandią.

[357] Charles-Maurice Talleyrand (1754-1838) – dyplomata francuski, członek Stanów Generalnych 1789 r. i Zgromadzenia Narodowego (1789-1791), wielokrotny minister spraw zagranicznych Francji, ambasador francuski w Londynie.

Znacząco na postanowieniach kongresowych skorzystała Austria: miała przewodniczyć tzw. Związkowi Niemieckiemu, który miał być odtworzoną formą zniesionego przez Napoleona Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Austria utrzymała też wpływy w północnej części ziem włoskich – Lombardii i Wenecji. Do Austrii nie włączono za to Piemontu, ani Parmy i Modeny: właśnie w imię równowagi sił, by Austria nie opanowała całych Włoch.

Podczas kongresu postanowiono również o połączeniu Belgii i Holandii w jedno Królestwo Niderlandów, o przywróceniu Państwa Kościelnego oraz o neutralności Szwajcarii. Nabytki terytorialne otrzymały także Prusy. Oprócz części ziem polskich, nabyły one na zachodzie część Nadrenii i Westfalii, a na północy Pomorze Szwedzkie. Rosja utrzymała posiadaną wcześniej Finlandię oraz otrzymaną w 1812 roku od Turcji Besarabię – obszar na południu, położony między rzekami Prut i Dniestr. Wielkiej Brytanii przyznano dalsze posiadłości kolonialne, m. in. Maltę i Cejlon. Osobną kwestię stanowił podział ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Należy wreszcie wspomnieć o wypracowanych na kongresie wiedeńskim zasadach prawa międzynarodowego. Opracowano np. pierwszy w historii regulamin pierwszeństwa w dyplomacji. Wcześniej na różnych dworach nie było wiadomo, który dyplomata ma zajmować godniejsze miejsce przy różnorakich uroczystościach. Odtąd zaś pierwszeństwo przysługiwało temu z dyplomatów, który wcześniej objął daną placówkę – niezależnie od tego, czy reprezentował potężne czy mniejsze państwo. Kongres wiedeński postanowił również o wolności żeglugi na niektórych rzekach, w tym zwłaszcza na Renie.

(400) Święte Przymierze. Postanowieniom kongresu wiedeńskiego brakowało mechanizmu, który pozwoliłby je wyegzekwować, gdyby znowu doszło do jakichś rewolucyjnych zaburzeń. Rolę takiego mechanizmu odgrywać miało Święte Przymierze – układ zawarty we wrześniu 1815 roku w Paryżu przez cara Rosji Aleksandra I, cesarza Austrii Franciszka I[358] i króla Prus Fryderyka Wilhelma III. Do porozumienia przystąpiły później inne państwa. Nie było wśród nich Wielkiej Brytanii, chociaż akceptowała ona jego postanowienia.

Święte Przymierze zawierało dwa elementy: mistyczny i polityczny. Element mistyczny nadał rosyjski car Aleksander, który przepojony religijnymi koncepcjami w projekcie Aktu Świętego Przymierza sugerował,

[358] Franciszek II Habsburg (1768-1835) – w latach 1792-1806 ostatni Święty Cesarz Rzymski, król Czech i Węgier w latach 1792-1835, pierwszy cesarz Austrii (jako Franciszek I) w latach 1804-1835.

by relacje między państwami oparte były na prawdach, których nauczyła religia „Boga Zbawiciela". Monarchowie mieli zaś postępować stosownie do zasad tej „świętej religii": być złączeni więzami prawdziwego braterstwa i postępować wobec swoich poddanych niczym ojcowie, w imię „obrony religii, pokoju i sprawiedliwości". Treść projektu zaskoczyła władców Prus i Austrii. Być może nie podzielali oni religijnej zapalczywości rosyjskiego cara, jednak zdecydowali się propozycję zaakceptować, gdyż pod mistyczną frazeologią kryły się potencjalne polityczne korzyści.

Element polityczny Świętego Przymierza polegał na tym, że można je było wykorzystać, co zresztą uczyniono, jako instrument służący do zachowania ładu ustalonego na kongresie wiedeńskim, w tym w szczególności legitymizmu. Aspekt ten stał się szczególnie aktualny w przypadku wielonarodowej Austrii, dla której rewolucyjne hasła suwerenności narodu i samostanowienia – gdyby pozwolić im na swobodny rozwój – mogły stanowić śmiertelne zagrożenia dla trwałości państwa.

Święte Przymierze nie stało się sformalizowaną organizacją. Odbyło się jednak kilka tzw. kongresów Świętego Przymierza, m. in. w Akwizgranie (1818 rok), Opawie (1820 rok), Lublanie (1821 rok) i Weronie (1822 rok). W Opawie postanowiono, że mocarstwa zastrzegają sobie prawo przeciwdziałania „rewolucjom, które występują przeciwko ustanowionym rządom", co stanowiło aluzję do trwających właśnie rozruchów w Hiszpanii, Portugalii i na Sycylii. Wspomniane przeciwdziałanie miało nastąpić metodami dyplomatycznymi albo „przy pomocy siły". Oznaczało to, że członkowie Świętego Przymierza przyznawali sobie prawo interweniowania w sprawy innych państw. Wiedeńska równowaga sił stawała się odtąd raczej formą koncertu mocarstw.

Zastosowanie powyższych reguł w praktyce po raz pierwszy nastąpiło już w kolejnym roku w Lublanie, gdzie upoważniono Austrię do stłumienia rewolucji w Neapolu i Piemoncie. W Weronie zdecydowano natomiast, że władza obalonego hiszpańskiego króla Ferdynanda VII[359] zostanie przywrócona siłą. Realizacji tego zadania podjęła się Francja króla Ludwika XVIII[360], która chciała wypracować sobie odpowiednie miejsce w koncercie mocarstw, a przy okazji uzyskać wpływy w Hiszpanii. Francuska ekspedycja zakończyła się powodzeniem (bitwa o fort Trocadero, 1823 rok) i Ferdynand VII wrócił na tron.

Święte Przymierze nie przetrwało jednak długo. Do pierwszego wyłomu doszło już w 1830 roku: we Francji obalono legitymistycznego króla Karola X[361],

---

[359] Ferdynand VII (1784-1833) – król Hiszpanii w roku 1808 i w latach 1813-1833, więziony w latach 1822-1823.

[360] Ludwik XVIII (1755-1824) – król Francji w latach 1814-1815 i 1815-1824.

[361] Karol X (1757-1836) – król Francji w latach 1824-1830, brat Ludwika XVI i Ludwika XVIII.

ustanawiając liberalną monarchię, z nowym królem, Ludwikiem Filipem[362] na czele (ustrój nazwano później „monarchią lipcową" – od miesiąca jego ustanowienia). W tym samym roku – też w drodze rewolucji – Belgia usamodzielniła się od Holandii. Oznaczało to, że ani nie udało się utrwalić „ustanowionych rządów" i to w tak ważnym kraju, jak Francja, ani utrzymać kształtu granic, jaki naszkicowano w Wiedniu. Na domiar złego kolejne lata miały doprowadzić do skłócenia mocarstw i załamania ich „koncertu".

(401) Przyczyny i następstwa Wiosny Ludów w Europie. XIX wiek to czas budzenia się świadomości narodowej u poszczególnych społeczności, które dotąd żyły w wielonarodowych imperiach. Impuls do nowego myślenia o własnej tożsamości i potrzebie samostanowienia dały hasła rewolucji francuskiej 1789-1799 oraz, by użyć sformułowania z Mazurka Dąbrowskiego, przykład jaki dał Bonaparte. Cesarz podporządkował sobie przecież władców Prus i Austrii, przez pewien czas nawet Rosji, którzy zdawali się dotąd niepokonani. Zmiana granic i ustrojów była więc możliwa. Intelektualnym pokłosiem okresu rewolucji i cesarstwa był nurt romantyzmu, uosabiany przez takich twórców jak Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), czy Fryderyk Schiller (1759-1805), których dzieła przepojone były motywami „burzy i naporu" oraz prymatu namiętności nad racjonalizmem. Romantyzm zachęcał do żywiołowego podejmowania walki o wolność.

Kolejnym czynnikiem budzenia się narodów, było propagowanie miejscowych języków, historii i kultury przez intelektualistów i literatów. Często było bowiem tak, że miejscowym językiem posługiwali się tylko chłopi, podczas gdy elita używała języka tego imperium, do którego dany naród należał. Na przykład czeska elita była całkowicie zgermanizowana. Zainteresowanie czeskim językiem i historią wykazali dopiero Josef Dobrovský (1753-1829, filolog), František Palacký (1798-1876, historyk) i Josef Jungmann (1773-1847, autor słownika czesko-niemieckiego). Odrębność języka słowackiego podkreślał pedagog Ľudovít Štúr (1815-1856). Ukraiński język i kulturę badał m. in. Paweł Czubyński (1839-1884), największym ukraińskim poetą był natomiast Taras Szewczenko (1814-1861).

Tendencje wolnościowe nie ominęły również Prusaków i Austriaków, tj. tych narodów, które nie znajdowały się pod obcym wpływem, lecz które również dążyć będą do uzyskania wpływu na władzę. Wszystkie te zjawiska znajdą swoje odzwierciedlenie w tzw. Wiośnie Ludów roku 1848, która stanowić będzie eksplozję wolnościowych oczekiwań poszczególnych narodów.

---

[362] Ludwik Filip I (1773-1850) – Król Francuzów z gałęzi orleańskiej, panował w latach 1830-1848.

W 1848 roku do rozruchów doszło na ziemiach włoskich, francuskich, austriackich, węgierskich, czeskich, pruskich i polskich. Wybuch walk w jednej części Europy stanowić będzie przykład dla społeczności żyjących w innych krajach, aby również chwycić za broń w imię walki o swoje prawa. Stąd utrwali się pojęcie „Wiosny Ludów". Pierwsze polityczne wstrząsy miały miejsce na obszarze włoskim, gdzie do głosu doszli stronnicy tzw. *risorgimento* (po polsku: odrodzenie), tj. poglądu głoszącego potrzebę zjednoczenia poszczególnych państw włoskich w jeden kraj. Do jego głównych działaczy należeli radykalni Giuseppe Mazzini[363] i Giuseppe Garibaldi[364]. W styczniu 1848 roku wybuchł na Sycylii bunt, w wyniku którego król musiał nadać liberalną konstytucję. Do powstania doszło też w marcu na obszarze Lombardii i Wenecji – wciąż będących pod austriackim panowaniem. Austriacy zostali wyparci, a w Wenecji proklamowano republikę. Wreszcie we wrześniu papież uciekł z Rzymu, który w 1849 roku przekształcono w Republikę Rzymską. Obie republiki zmiażdżyła jednak interwencja austriacko-francuska. Mimo to, sprawa zjednoczenia Włoch miała wkrótce znów stanąć na porządku dnia.

We Francji w lutym 1848 roku obalony został król Ludwik Filip I, a w miejsce monarchii lipcowej powołano Drugą Republikę. W marcu doszło do rozruchów w Berlinie: robotnicy domagali się reform społecznych, a podczas manifestacji ulicznych podnoszono postulat powszechności praw politycznych i wolności słowa. Początkowo władze zareagowały brutalnie, otwierając ogień do zebranego tłumu. Gdy nie przyniosło to rezultatu, król Fryderyk Wilhelm IV[365] wydał ugodową odezwę pt. „Do kochanych Berlińczyków" i zgodził się na ustępstwa: uwolniono więźniów politycznych i obiecano, że zwołany zostanie parlament.

W tym samym marcu 1848 roku za broń chwycili wiedeńscy mieszczanie i robotnicy. Rozmiar protestu był tak duży, że cesarz Ferdynand I[366] stanął przed koniecznością nadania konstytucji i rozszerzenia politycznych praw. Symboliczną zmianą stała się wymuszona dymisja znienawidzonego przez społeczeństwo kanclerza (premiera) Klemensa Metternicha. Ten ostatni zajmował swoje stanowisko od 27 lat, a od 39 był ministrem spraw zagranicznych. Sprawując władzę dążył za wszelką cenę do zachowania ustroju feudalnego, hamował rozwój przemysłu, a także utrzymywał ścisłą kontrolę

[363] Giuseppe Mazzini (1805-1872) – włoski dziennikarz, prawnik, demokrata, bojownik o zjednoczenie Włoch.

[364] Giuseppe Garibaldi (1807-1882) – włoski rewolucjonista, żołnierz i polityk, bojownik w walkach o wyzwolenie i zjednoczenie Włoch, stał na czele wypraw „tysiąca" w 1860 r.

[365] Fryderyk Wilhelm IV (1795-1861) – król Prus w latach 1840-1861.

[366] Ferdynand I Habsburg (1793-1875) – cesarz austriacki w latach 1835-1848.

policyjną w państwie. Odwołanie Metternicha uspokoiło sytuację jedynie przejściowo. Do dalszych zamieszek doszło w maju, gdy władze chciały rozbroić część powstańców. Wojska cesarza opanowały Wiedeń dopiero jesienią.

Największe rozmiary przybrały rozruchy na Węgrzech. Dnia 15 marca 1848 roku wybuchła w Peszcie rewolucja, której przywódcą był Lajos Kossuth[367]. Buntownicy chcieli uniezależnienia Węgier od Austrii. Powołano własny rząd, który natychmiast przystąpił do reform społecznych: zniesiono pańszczyznę i cenzurę, ogłoszono równouprawnienie obywateli i wprowadzono takie same dla wszystkich podatki. Okazało się jednak, że Węgrzy troszczą się tylko o prawa dla siebie i nie chcą by objęły one zamieszkujących Węgry Chorwatów, Serbów, Rumunów i Słowaków. Wykorzystała to Austria, która przystąpiła do przeciwnatarcia, powierzając chorwackiemu generałowi Jelačiciowi spacyfikowanie rewolucji. Między siłami węgierskimi a austriackimi wywiązała się regularna wojna. Węgrzy chcieli przyjść z odsieczą ogarniętemu wrzeniem Wiedniowi, o którym mowa była przed chwilą, jednak zostali powstrzymani przez Austriaków. Tym ostatnim udało się natomiast w styczniu 1849 r. zająć węgierską stolicę, a władze rewolucyjne przeniosły się na wschód kraju, do Debreczyna. Tam 14 kwietnia 1849 roku ogłosiły niepodległość Węgier i detronizację Habsburgów. Przystąpiły także do kontrofensywy, która przyniosła powodzenie, gdyż Austriacy zostali wyparci z prawie całego obszaru Węgier. W walkach po stronie powstańców wzięli wtedy udział polscy dowódcy: Józef Bem[368] i Henryk Dembiński[369]. Kiedy wydawało się, że nic nie powstrzyma już dążeń emancypacyjnych Madziarów, Austria zwróciła się o pomoc do Rosji. W czerwcu 1849 roku car Mikołaj I[370] (z przekąsem nazywany przez krytyków Mikołajem „Pałkinem") wysłał do Węgier 200-tysięczną armię dowodzoną przez marszałka Iwana

---

[367] Lajos Kossuth (1802-1894) – węgierski szlachcic, prawnik, przywódca rewolucji węgierskiej 1848 r.

[368] Józef Bem (1794-1850) – generał. W 1809 r. służył on w armii Księstwa Warszawskiego, a w latach 1815-1826 w armii Królestwa Polskiego. Brał czynny udział w powstaniu listopadowym, kiedy to odznaczył się w bitwach pod Iganiami, Ostrołęką i w obronie Warszawy. W okresie Wiosny Ludów najpierw był dowódcą obrony Wiednia, a następnie powierzone zostało mu dowództwo rewolucyjnych wojsk węgierskich w Siedmiogrodzie i Banacie, by ostatecznie zostać naczelnym wodzem armii węgierskiej. Po zakończonej rewolucji przebywał w Turcji, gdzie po przejściu na islam jako Murat Pasza służył w armii tureckiej. W walkach poza granicami swojego kraju wsławili się również inni Polacy. W Badenii i na terenie Włoch walczył Ludwik Mierosławski, naczelnym wodzem armii Piemontu w walkach z Austrią był Wojciech Chrzanowski, a polski wieszcz Adam Mickiewicz organizował Polski Legion w Lombardii.

[369] Henryk Dembiński (1791-1864) – generał, podróżnik, inżynier, brał udział w powstaniu listopadowym oraz powstaniu na Węgrzech w 1849 r.

[370] Mikołaj I (1796-1855) – car Rosji w latach 1825-1855, król Polski w latach 1829-1831.

Paskiewicza[371], znanego ze stłumienia w 1831 roku powstania listopadowego w Polsce. Do października 1849 roku wojska Paskiewicza, wspólnie z siłami austriackimi, pokonały czterokrotnie mniej licznych powstańców węgierskich. Interwencja rosyjska pozwoliła Austrii opanować sytuację i przystąpić do krwawych represji na Węgrach.

Wspomnieć też należy o wydarzeniach Wiosny Ludów na ziemiach czeskich. Również w marcu 1848 roku miały w Pradze miejsce liczne manifestacje, których uczestnicy domagali się równouprawnienia Czechów z Niemcami, wolności słowa oraz zniesienia pańszczyzny. W czerwcu 1848 roku otwarto w Pradze tzw. zjazd przedstawicieli narodów słowiańskich. Wzięli w nim udział Czesi, Polacy, Słowacy, Ukraińcy, Chorwaci, Serbowie oraz rosyjski anarchista – Michał Bakunin. Uczestnicy zjazdu słowiańskiego przyjęli manifest, który głosił, że prawa narodów są ważniejsze, niż wola monarchów. Obrady zostały jednak przerwane wybuchem walk i wkroczeniem wojsk austriackich do Pragi. Osobną kwestię stanowią wydarzenia Wiosny Ludów na ziemiach polskich.

Początkowo wydawało się, że po Wiośnie Ludów ostało się niewiele: na trwałe zniesiono jedynie feudalizm w Austrii i krajach niemieckich. W rzeczywistości jednak panującym wtedy władcom udało się co najwyżej wstrzymać procesy, które po paru latach miały nabrać nowego impetu. Otwarta pozostawała kwestia zjednoczenia Włoch i swobód Węgrów w stosunku do Austriaków. Prądy wolnościowe zaczęły również przenikać do umysłów tych narodów, które znajdowały się pod panowaniem tureckim: Serbów, Rumunów, Bułgarów. To i ich walce o własne państwo będzie głośno w drugiej połowie XIX wieku.

Podsumowanie LXXI

- Od września 1814 roku do czerwca 1815 roku obradował w Wiedniu kongres, którego celem było zaprowadzenie ładu i porządku w Europie po kapitulacji Napoleona.
- Podejmując decyzje na Kongresie Wiedeńskim kierowano się trzema zasadami: legitymizmu, restauracji i równowagi sił.
- Na Kongresie Wiedeńskim dokonano m.in. podziału terytorium Księstwa Warszawskiego.
- Układem międzynarodowym, który miał strzec postanowień traktatowych było Święte Przymierze.

[371] Iwan Paskiewicz (1782-1856) – rosyjski feldmarszałek, stłumił powstanie listopadowe, namiestnik Królestwa Polskiego w latach 1832-1856.

- Budzenie się wśród narodów europejskich poczucia tożsamości narodowej, kulturowej, religijnej oraz tendencje niepodległościowe i zjednoczeniowe doprowadziły do wybuchu w latach 1848-1849 szeregu rewolucji, które określamy mianem Wiosny Ludów.
- Największy zasięg osiągnęły działania rewolucyjne na terenie Francji, Austrii, Węgier, Czech i Prus.

2. Ład wiedeński na ziemiach polskich

(402) Sprawa polska na Kongresie Wiedeńskim. Od pierwszych miesięcy 1813 roku terytorium Księstwa Warszawskiego wraz z Gdańskiem okupowane było przez armię rosyjską. Ostateczne jednak decyzje w sprawie ziem polskich po klęsce Napoleona zapadły na Kongresie Wiedeńskim. Sprawy Księstwa Warszawskiego stanowiły jeden z najbardziej spornych tematów w czasie obrad Kongresu. Car Aleksander I w podporządkowaniu sobie ziem polskich widział drogę do wzmocnienia wpływów rosyjskich w Europie Zachodniej i swą postawą dawał do zrozumienia, że zamierza utrzymać to terytorium na stałe. W tym duchu porozumiał się z Fryderykiem Wilhelmem III pruskim, proponując odszkodowanie w postaci Saksonii. Takie dążenia carskie spotkały się jednak z zasadniczym oporem ze strony Austrii, Anglii i Francji, które obawiały się wzrostu potęgi Rosji, co mogłoby z czasem doprowadzić do zachwiania równowagi europejskiej. Ostatecznie zdecydowano się na kompromisowy podział Księstwa. Prusy otrzymały Gdańsk, Toruń, im podlegało również utworzone z okolic Poznania i Bydgoszczy Wielkie Księstwo Poznańskie. Do Austrii wcielono Wieliczkę i obwód tarnopolski, a z Krakowa i okręgu na lewym brzegu Wisły utworzono Wolne Miasto Kraków pozostające pod kontrolą trzech państw zaborczych. Z reszty ziem Księstwa powstało, pozostające w unii personalnej z Rosją, Królestwo Polskie, zwane później Królestwem Kongresowym lub Kongresówką.

W ten sposób, w imię hasła równowagi europejskiej, Kongres dokonał nowego rozbioru ziem polskich. Po 1815 roku 81% obszaru dawnej Rzeczypospolitej pozostawało we władaniu Rosji, 11% we władaniu Austrii i 8% we władaniu Prus. Pozytywną stroną postanowień Kongresu była jedynie restauracja „imienia" polskiego. W 20 lat po trzecim rozbiorze na mapie Europy znów pojawiło się polskie Królestwo, choć państwowość, jaką Polacy otrzymali była w mocno ograniczonej postaci.

(403) Konstytucja Królestwa Polskiego. Królestwo Polskie obejmowało obszar 128 tys. km^2 i zamieszkane było przez 3,3 miliona mieszkańców.

Ustrój polityczny i administracyjny oraz zasady prawne Królestwa określone zostały w konstytucji, którą opracował kilkuosobowy komitet polski z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim na czele, a 27 listopada 1815 roku podpisał car Aleksander I Konstytucja ta w zasadzie aprobowała system prawny Księstwa Warszawskiego, wprowadzała jednak w kilku sprawach modyfikacje w duchu bardziej konserwatywnym. Królestwo Polskie wiązała z Cesarstwem Rosyjskim „po wsze czasy" osoba wspólnego władcy, którym miał być zawsze car, koronowany na króla Królestwa Polskiego. Królestwo nie prowadziło własnej polityki zagranicznej, na zewnątrz reprezentowane było przez dyplomację Rosji. Król posiadał pełnię władzy wykonawczej oraz pewne kompetencje prawodawcze (zawieszanie ustaw, a nawet wprowadzanie zmian w konstytucji). Powoływał on ministrów, senatorów i wyższych urzędników. Osobę króla w Królestwie Polskim reprezentował mianowany przez niego namiestnik. Od nadania konstytucji aż do śmierci w 1826 roku funkcję tę sprawował gen. Józef Zajączek[372]. Władzę ustawodawczą sprawował dwuizbowy parlament składający się z izby poselskiej i senatu. Rozpatrywał projekty praw i ustaw, budżetu, oceniał działalność ministrów. Organem władzy wykonawczej była Rada Administracyjna, w której skład wchodziło pięciu ministrów i inne osoby powołane przez władcę. W praktyce Rada była organem doradczym przy namiestniku, gdyż to on podejmował ostateczne decyzje. Kompetencje Rady, która stała się formą rządu wzrosły dopiero po śmierci namiestnika. Konstytucja utrzymała istniejącą w Księstwie Warszawskim Radę Stanu, która przygotowywała projekty ustaw, opiniowała funkcjonowanie administracji, decydowała o oddawaniu pod sąd urzędników za popełnione przestępstwa podczas wykonywania obowiązków służbowych, rozstrzygała spory ludności z władzami w sprawach finansowych. Konstytucja gwarantowała wolność słowa, wyznania i druku, nietykalność osobistą, prawa języka polskiego w administracji, sądownictwie, wojsku, życiu publicznym (jedynie w stosunkach z królem obowiązywał język francuski). Wyższe i średnie stanowiska państwowe sprawować mogli tylko ziemianie. Utrzymano także odrębną armię polską, liczącą około 28 tysięcy ludzi. Na miejsce departamentów przywrócono ponownie województwa. Konstytucja, pozornie liberalna, stwarzała warunki do znacznego podporządkowania sobie władzy przez obywateli posiadających prawa polityczne. Wkrótce jednak okazało się to fikcją, gdyż car i podległy mu rząd Królestwa nie zamierzali respektować praw obywatelskich, ani ograniczać swej władzy.

[372] Józef Zajączek (1752-1826) – polski i francuski generał, uczestnik konfederacji barskiej, wojny polsko-rosyjskiej 1792 r., powstania kościuszkowskiego, od 1815 r. namiestnik Królestwa Polskiego.

(404) Sytuacja polityczna i gospodarcza w Królestwie Polskim. Konstytucja Królestwa od początku nie była ściśle przestrzegana. Czołowe miejsca we życiu politycznym nowego państwa przypadły ludziom, którzy sprawowali urzędy nie przewidziane w konstytucji: wielki książę Konstanty[373], brat Aleksandra – wódz naczelny wojska polskiego oraz Mikołaj Nowosilcow[374] – delegowany pełnomocnik króla. Konstanty, jako członek rodziny panującej, lekceważył zasady konstytucji i odgrywał rolę wielkorządcy, Nowosilcow zaś opowiadał się za zniesieniem odrębności Królestwa i różnymi metodami działał na rzecz takiego rozwiązania. Większość stanowisk ministerialnych objęli dygnitarze Księstwa Warszawskiego, dla których lojalność w stosunku do cara była warunkiem zachowania takiego stanu rzeczy, nawet jeśli sytuacja polityczna w kraju nie w pełni ich zadawalała. Z ich stanowiskiem zgadzały się poglądy szerszych kręgów społeczeństwa. Zmęczeni wojną mieszkańcy Królestwa cenili odzyskaną stabilizację, a naruszenia porządku konstytucyjnego nie były początkowo na tyle doskwierające, by poważnie zaciążyć nad atmosferą życia politycznego.

Kryzys rozpoczął się w 1819 roku, kiedy namiestnik pod naciskiem wielkiego księcia wydał przepisy wprowadzające cenzurę oraz kazał rozbudować tajną policję. Opinia publiczna i większość posłów sejmowych ustosunkowała się niechętnie do posunięć rządu, który łamał wszelką opozycję i tłumił krytykę. Na drugim sejmie w 1820 roku odrzucony został m. in. rządowy projekt kodeksu postępowania karnego. Wśród opozycjonistów na pierwszy plan wysuwała się grupa posłów z województwa kaliskiego (kaliszanie) kierowana przez braci Wincentego i Bonawenturę Niemojowskich. Obecny na posiedzeniu sejmu car dał do zrozumienia, że wcześniejsze zapowiedzi powiększenia Królestwa można uznać za nieaktualne, a księciu Konstantemu udzielił szerokich pełnomocnictw w sprawach Królestwa, co oznaczało w praktyce faktyczne zerwanie z konstytucyjnym systemem rządów. Rząd odpowiedział represjami w stosunku do opornych posłów i zadecydował o tajności kolejnych obrad sejmowych, co utrudniało opozycji oddziaływanie na opinię publiczną. Uniemożliwiając działalność opozycji car wpłynął jednak na to, że zaczęto poszukiwać innych, nielegalnych dróg walki o swobody polityczne, a w dalszej perspektywie o niepodległość.

Kryzys polityczny zaostrzał się jeszcze bardziej w rezultacie polityki finansowej rządu Królestwa. Rolnictwo, borykające się w czasach Księstwa

---

[373] Konstanty Pawłowicz Romanow (1779-1831) – wielki książę rosyjski z dynastii Romanowów, naczelny wódz armii Królestwa Polskiego, pełnił obowiązki gubernatora wojskowego Królestwa Polskiego, brat carów Aleksandra I i Mikołaja I.

[374] Mikołaj Nowosilcow (1761-1836) – rosyjski arystokrata i polityk, zaufany doradca Aleksandra I, w latach 1815-1830 komisarz cesarski przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego.

z poważnymi trudnościami, boleśnie odczuło skutki wprowadzenia przez Wielką Brytanię po upadku Napoleona wysokich ceł na importowane zboże. Niskie dochody ziemiaństwa skłaniały rząd do ciągłego przekładania terminów płatności zobowiązań, co w dużym stopniu ograniczało wpływy do skarbu i przyczyniało się do powiększania deficytu budżetowego. Car Aleksander widział w takiej sytuacji pretekst do likwidacji odrębności Królestwa, jako państwa nie będącego w stanie samodzielnie funkcjonować. W 1821 roku ministrem skarbu został książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki[375], który dzięki energicznej polityce fiskalnej zdołał uzdrowić państwowe finanse. Ciesząc się zaufaniem cara, Lubecki szybko wywalczył sobie silną pozycję w kołach rządzących Królestwa, a nawet skutecznie konkurował z Nowosilcowem i księciem Konstantym. Jako minister nie poprzestawał na działaniach dotyczących spraw skarbowych, był bowiem przekonany o konieczności gruntownych przekształceń w gospodarce. Jego protekcyjna polityka stworzyła korzystne warunki do rozwoju przemysłu, szczególnie włókienniczego, hutniczego i górnictwa. Zniesienie granicy celnej z Rosją zapewniło przemysłowi nieograniczony rynek zbytu w całym imperium, a nawet w Chinach. Zlikwidowanie już w 1816 roku ograniczeń cechowych oraz wsparcie udzielane przez rząd dla napływowych przedsiębiorców przyczyniły się do rozwoju kapitalistycznych form produkcji. Dzięki takim zabiegom powstał Łódzki Okręg Przemysłowy z głównymi ośrodkami w Zgierzu, Kaliszu, Sieradzu, Zduńskiej Woli i Aleksandrowie. Sama Łódź przekształciła się z małej wioski w 5-tysięczną osadę fabryczną. Tu pod koniec lat 20. pojawiły się pierwsze maszyny tkackie i parowe. Dominował przemysł bawełniany i wełniany.

(405) Sytuacja Polaków w zaborze pruskim. Pozostający pod kontrolą pruską teren Wielkiego Księstwa Poznańskiego liczył ok. 29 tys. km^2 i zamieszkany był przez 776 tys. mieszkańców. Wielki książę poznański Fryderyk Wilhelm wydał dekret mówiący o równouprawnieniu ludności polskiej i niemieckiej w dostępie do urzędów i używaniu języka polskiego w szkołach, sądach oraz administracji. Namiestnikiem Wielkiego Księstwa był Polak – żonaty z księżniczką pruską książę Antoni Radziwiłł[376]. Swobody polityczne i kulturowe, jakimi cieszyli się Polacy w zaborze pruskim zaczęto jednak błyskawicznie ograniczać już po upadku powstania listopadowego, a więc po 1831 roku. Na miejsce polskiego namiestnika powołano Niemca,

[375] Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki (1778-1846) – książę, działacz gospodarczy, polityk konserwatywny, minister skarbu Królestwa Polskiego w latach 1821-1830, w 1825 r. założył Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, a w 1828 r. Bank Polski.

[376] Antoni Henryk Radziwiłł (1775-1832) – książę, polityk, kompozytor, od 1815 r. książę-namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Edwarda Flotwella[377]. Rozpoczął się proces usuwania języka polskiego ze szkół i instytucji publicznych oraz odbierania Polakom majątków i przekazywania ich w ręce Prusaków.

(406) Zabór austriacki. Po przegranej z Księstwem Warszawskim wojnie (1809 rok) Austria musiała zrezygnować z zajętych wcześniej terenów polskich. Częściowo odzyskała je ponownie po Kongresie Wiedeńskim. Utworzone wtedy Wolne Miasto Kraków (Rzeczpospolita Krakowska – 1164 km^2 i 88 tys. mieszkańców) pozostające pod kontrolą trzech zaborców taki status posiadało tylko do roku 1846, kiedy to zostało wcielone do Galicji, czyli połączone z ziemiami Pierwszego zaboru austriackiego. Na przełomie lat 60 i 70-tych XIX wieku Galicja otrzymała autonomię. Powołano wtedy do życia m. in. Sejm Krajowy i Radę Krajową, Polak stał na czele prowincjonalnej administracji Galicji, do szkolnictwa urzędów i sądów wprowadzono język polski, a zasiadający w rządzie minister – Polak, miał prawo opiniowania projektów postanowień mających bezpośredni związek z Galicją. Nie brakowało w rządzie austriackim polskich ministrów zajmujących się innymi resortami, a dwukrotnie Polacy byli nawet premierami.

(407) Problem uwłaszczenia. Jako pierwszy z zaborców kwestię reformy rolnej podjął król pruski, Fryderyk Wilhelm III. W 1807 roku ogłosił on zniesienie poddaństwa chłopów ustalając trzyletni termin na przeprowadzenie reformy. Chłopi otrzymali wolność osobistą i swobodę przenoszenia się, prawo dysponowania ziemią, ale nadal zwierzchnim właścicielem gospodarstwa był pan ściągający z tego tytułu czynsze lub pańszczyznę. Dopiero uzupełniający reformę, ogłoszony w 1811 roku edykt regulacyjny stworzył chłopom możliwości nabycia ziemi i likwidacji pańszczyzny (za zapłaconym panu odszkodowaniem). W 1823 roku zasady te rozszerzono na ziemie polskie, które znalazły się w rękach pruskich po 1815 roku.

Poprawę warunków do życia stanu chłopskiego w zaborze austriackim przyniosły dopiero wydarzenia polityczne w Europie z 1848 roku określane jako Wiosna Ludów. Wtedy to gubernator Galicji podjął decyzję o zniesieniu pańszczyzny, uprzedzając podobne rozporządzenie wydane przez cesarza austriackiego. Chłopi otrzymali użytkowaną ziemię na własność bez konieczności wykupu, a odszkodowania dla ziemian, rozkładając spłaty na wiele lat, przyjęło na siebie państwo.

Na podobnych zasadach odbyła się również reforma uwłaszczeniowa w zaborze rosyjskim. Przeprowadzono ja dopiero w 1864 roku w związku

[377] Edward Flotwell (1786-1865) – polityk pruski, nadprezydent Wielkiego Księstwa Poznańskiego w latach 1830-1840, następnie minister finansów i spraw wewnętrznych Prus.

z trwającymi walkami powstańczymi Polaków przeciwko zaborcy. Tam, ziemie oprócz użytkujących ją dotychczas, otrzymali również chłopi małorolni i bezrolni.

Zasady, na jakich przeprowadzane były reformy uwłaszczeniowe w zaborach austriackim i rosyjskim, choć korzystne dla chłopów, nie wpłynęły pozytywnie na rozwój rolnictwa. Spowodowały one bowiem rozdrobnienie gospodarstw uniemożliwiając tym samym wprowadzenie nowoczesnych form produkcji.

(408) Przemiany w rolnictwie. W dziedzinie rolnictwa wzór dla objętych zaborami ziem polskich stanowiły kraje Europy Zachodniej. I tak zrezygnowano z trójpolówki na rzecz płodozmianu, zastosowano nowe maszyny, jak np. kosiarki, żniwiarki oraz wprowadzono do produkcji rolnej nawozy sztuczne. Wiedzę na ten temat rozpowszechniały liczne kółka i towarzystwa rolnicze, (np. Towarzystwo Gospodarcze w zaborze pruskim). Pomocy finansowej udzielały rolnictwu nowo powstałe banki, jak choćby Bank Ziemski w Poznaniu i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w zaborze rosyjskim. Większość wspomnianych innowacji zapoczątkowana została w zaborze pruskim, rzadziej rosyjskim. Nie bez przyczyny reformy rolne przeprowadzane przez władców Prus nazywano pruską drogą do kapitalizmu, a wzrost upraw roślin przemysłowych i hodowli w Wielkopolsce spowodował, że region ten nazwano spichlerzem Niemiec. Rozwój rolnictwa w Galicji hamowały poważnie wewnętrzne granice celne w Austrii, brak nowinek technicznych, przeludnienie wsi, a przede wszystkim ogromna liczba małych, nierentownych gospodarstw.

(409) Rozwój przemysłu na terenie zaborów. Wiek XIX określa się mianem epoki maszyn. Postęp techniczny polegający na przejściu od manufaktur do fabryk pociągnął za sobą rozwój przemysłu. To z kolei wpłynęło na wzmożoną urbanizację kraju. Powstawały nowe i rozwijały się stare ośrodki przemysłowe, wśród których prym wiodły następujące:

- wielki ośrodek górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku rozwijający się dzięki odpowiedniej bazie surowcowej, sile roboczej, znacznym inwestycjom, nowoczesnym metodom produkcji, oraz połączeniom kolejowym zapewniającym rynki zbytu;
- zakłady Hipolita Cegielskiego w Poznaniu – prężny ośrodek przemysłu metalowego i maszynowego;
- górniczo-hutnicze Zagłębie Dąbrowskie w Królestwie Polskim rozwijające się dzięki zręcznej polityce ministra skarbu Królestwa – księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego;
- unowocześniony Staropolski Okręg Przemysłowy (Starachowice);

- pierwsze zakłady przemysłu metalowego w Warszawie (fabryka machin parowych na Solcu);
- ośrodki przemysłu włókienniczego w Białymstoku, Warszawie i Łodzi.

Podsumowanie LXXII

- Decyzją Kongresu Wiedeńskiego teren Księstwa Warszawskiego został podzielony i utworzono na jego gruzach Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Poznańskie i Wolne Miasto Kraków.
- Nadana przez cara konstytucja królestwa Polskiego dawała Polakom duże swobody w stanowieniu o swoim państwie i gwarantowała zachowanie szeroko rozumianej wolności.
- Na terenie trzech zaborów rozwijał się przemysł i rolnictwo, a najważniejszym osiągnięciem było przeprowadzenie reformy uwłaszczeniowej.

3. Polskie powstania narodowe w XIX wieku

(410) Noc listopadowa. Rok 1830 zapowiadał się źle dla gospodarki Królestwa. Kiepskie zbiory spowodowały drożyznę, skurczył się eksport sukna. Spadała produkcja górniczo-hutnicza. Bezrobocie i podwyżki cen spowodowały ferment wśród warszawskiej biedoty. W lipcu 1830 roku wybucha rewolucja w Paryżu, która składa z tronu dom Burbonów. Miesiąc później wybucha powstanie w Belgii. Europę ogarnia gorączka rewolucyjna. Wszystko to zapowiadało komplikacje. Mikołaj I[378] – nowy samowładca Rosji – przygotowuje się do ewentualnej interwencji we Francji. Miały w niej brać również udział wojska polskie. Nie mogło to budzić entuzjazmu. Z chwilą ich wymarszu kraj niechybnie zostałby poddany rosyjskiej okupacji. Polacy straciliby ostatnią gwarancję resztek autonomii.

Przyczyny powstania leżały jednak głębiej. Aczkolwiek powstanie listopadowe wybuchło na fali europejskich ruchów rewolucyjnych, to jednak główną przyczyną była wewnętrzna sytuacja w Królestwie Polskim:

[378] Mikołaj I Romanow był carem Rosji od 1825., a królem Polski w latach 1825-1831. Swoje panowanie w Imperium rozpoczął od stłumienia ruchów wolnościowych zwanych powstaniem dekabrystów. Zorganizował w Rosji nowoczesną policję polityczną. Wydał ustawę zamykającą praktycznie dostęp do szkół średnich i wyższych młodzieży nieszlacheckiego pochodzenia. Dążył do utrzymania w Europie systemu ustalonego przez kongres wiedeński. Złożony z tronu polskiego na mocy decyzji powstańczego sejmu (25 I 1831 roku).

- łamanie postanowień konstytucji z 1815 roku przez cara, *wielkiego księcia Konstantego* (carskiego brata – dowódcę armii polskiej i faktycznego wielkorządcę Królestwa) oraz rząd Królestwa,
- ucisk podatkowy,
- represje.

Powstanie, przygotowane przez spisek podchorążych pod wodzą porucznika Piotra Wysockiego[379], rozpoczęło się w Warszawie atakiem na Belweder – siedzibę wielkiego księcia Konstantego. Księcia nie udało się jednak pojmać. Inne grupy spiskowców wyruszyły do powstania z opóźnieniem, co spowodowane było zwłoką w wywołaniu pożaru browaru na Solcu, który miał być sygnałem do powstania. Przy wsparciu 4 pułku piechoty warszawiacy zdobyli arsenał i uzbroili się. Masowy udział ludu w walce i brak zdecydowania po stronie rosyjskiej przeważyły szalę zwycięstwa na rzecz powstańców, mimo, że generalicja polska i sfery rządowe sprzeciwiły się powstaniu.

Spiskowcy nie mieli żadnego programu politycznego, ani też zaplecza w postaci sprawnych przywódców. Skorzystali z tej sytuacji przedstawiciele konserwatywnej arystokracji i podjęli działania mające na celu utrzymanie władzy, ukrócenie tendencji radykalnych i skłonienie cara Mikołaja I do ustępstw na rzecz Polaków zgodnie z założeniami konstytucji Królestwa Polskiego. To konserwatyści wchodzili w skład rządu – Rady Administracyjnej. Sprawcy Nocy Listopadowej naciskali natomiast, by powstaniu nadać bardziej radykalny charakter. Do czołowych postaci tego obozu zaliczali się Maurycy Mochnacki[380] i Joachim Lelewel. Na skutek nacisków i demonstracji ludu Warszawy Rada Administracyjna musiała ustąpić, a jej miejsce zajął Rząd Tymczasowy, do którego wszedł jednak tylko jeden przedstawiciel opozycji – Lelewel. Rząd Tymczasowy ogłosił dyktaturę Józefa Chłopickiego[381], który rozpoczął zabiegi o ugodę z carem. Dyktator, podobnie jak prawie cała generalicja, nie widział szans zwycięstwa nad Rosją. Gdy jednak okazało się, że Mikołaj I żąda bezwarunkowej kapitulacji powstańców, Chłopicki złożył dyktaturę. Inicjatywa znów przeszła w ręce obozu radykalnego, który przybrał nazwę Towarzystwo Patriotyczne.

(411) Wojna polsko-rosyjska. 25 stycznia 1831 roku członkowie Towarzystwa zorganizowali wielką demonstrację, pod wpływem której sejm uznał powstanie

[379] Piotr Wysocki (1797-1875) – pułkownik wojska polskiego, przywódca sprzysiężenia podchorążych, inicjator powstania listopadowego.

[380] Maurycy Mochnacki (1803-1834) – działacz polityczny, publicysta, teoretyk romantyzmu polskiego, uczestnik i kronikarz powstania listopadowego.

[381] Józef Chłopicki (1771-1854) – generał, uczestnik powstania kościuszkowskiego i wojen napoleońskich, dyktator powstania listopadowego.

za narodowe i ogłosił detronizację cara Mikołaja I z tronu polskiego. To wydarzenie doprowadziło do wybuchu wojny polsko-rosyjskiej.

Na czele państwa stanął koalicyjny Rząd Narodowy z ks. Adamem Jerzym Czartoryskim na czele. Sposób prowadzenia wojny ze strony polskiej wynikał z ówczesnego układu sił politycznych. Scena polityczna podzielona była na trzy zasadnicze obozy. Główny wpływ na rządy zachowała ugodowa partia konserwatywna pod wodzą Czartoryskiego. Przeciwna środkom rewolucyjnym, nie dowierzała siłom narodu. Pomocy upatrywano jedynie w interwencji mocarstw europejskich, które by wzięły w obronę pogwałcone uchwały kongresu wiedeńskiego. Brak działania ze strony Zachodu odebrał im jednak popularność i siłę przebicia. Drugi obóz – rewolucyjny nie był w stanie zdobyć większego poparcia ze względu na radykalny program reform, zwłaszcza w kwestii chłopskiej. Nawet trzeci obóz – liberałowie nie byli w stanie skłonić sejmu i rządu do ograniczonych reform.

Walki polityczne pomiędzy Polakami powodowały, że cały ciężar zmagań spadł na wojsko polskie, które, pomimo że dobrze wyszkolone i wyposażone, liczące w szczytowym okresie ponad 100 tysięcy żołnierzy, nie było w stanie przeciwstawić się 250-tysięcznej armii rosyjskiej dowodzonej przez feldmarszałka Iwana Dybicza[382].

Pewien łatwego zwycięstwa Dybicz ruszył prosto na Warszawę. Dnia 14 lutego Rosjanie ponieśli jednak pierwszą klęskę pod Stoczkiem. Sukcesem Polaków zakończyły się również kolejne starcia pod Kałuszynem, Dobrem i Wawrem. Dnia 25 lutego doszło do bitwy na przedpolu Warszawy pod Grochowem. Kluczową pozycję obronną Polaków stanowiła Olszynka Po wielogodzinnej bitwie, w której zginął gen. Franciszek Żymirski (1779-1831), a gen. Józef Chłopicki został ciężko ranny, Rosjanie zdobyli Olszynkę i zmusili Polaków do odwrotu. Straty po stronie rosyjskiej były jednak tak wielkie, że zatrzymało to dalszy pochód Rosjan na Warszawę. Nowym wodzem naczelnym został gen. Jan Skrzynecki (1787-1860). Na przełomie marca i kwietnia Polacy odnieśli kolejne zwycięstwa pod Wawrem, Dębem Wielkim i Iganiami. Sprowadzone na teren Królestwa Polskiego znaczne posiłki z Rosji osłabiły szanse Polaków na dalsze sukcesy. Do decydującego starcia, w którym Polacy ponieśli klęskę doszło 26 maja pod Ostrołęką. Od tego momentu inicjatywa przeszła w ręce Rosjan. Bezczynność strony polskiej i osłabienie ducha walki wykorzystał nowy wódz rosyjski, feldmarszałek Iwan Paskiewicz, który przekroczył ze swym wojskiem Wisłę koło granicy pruskiej i od północnego-zachodu ruszył na Warszawę. Powszechnie oskarżany o nieudolność Skrzynecki musiał podać się do dymisji. Jego miejsce

[382] Iwan Dybicz (1785-1831) – feldmarszałek rosyjski, głównodowodzący wojskami rosyjskimi w kampanii bałkańskiej 1828-1829 i w powstaniu listopadowym.

na krótko zajął gen. Henryk Dembiński, a następnie gen. Jan Krukowiecki (1772-1850). Ten ostatni nie wierząc w szanse zwycięstwa zaniedbał przygotowania do obrony Warszawy. Atakując od zachodu Rosjanie zdobyli redutę Ordona oraz szańce Woli bohatersko bronione przez gen. Józefa Sowińskiego (1777-1831). W nocy z 7 na 8 września 1831 roku skapitulowała Warszawa, a w ciągu następnych kilku tygodni pozostałe, walczące jeszcze punkty oporu.

Powstanie trwało dziesięć miesięcy i oznaczało konfrontację z największą potęgą militarną Europy. Naród polski, mimo równy z równym. Carat przez długi czas nie był pewny zwycięstwa. O klęsce powstania w większej mierze niż nierówność sił i środków przesądziło jego kierownictwo. Znajdowało się w rękach ludzi, którzy nie wierzyli w jego powodzenie. Istotne znaczenie miała również polityka polskich władz, przeciwnych zaangażowaniu do powstania szerszych mas chłopów, oraz postawa znacznej części szlachty, która powstania nie wspierała. Powstańcy nie uzyskali również zapowiadanej pomocy z Zachodu[383].

(412) Represje popowstaniowe. Po stłumieniu powstania car zniósł konstytucję z 1815 roku, a wraz z nią odrębny sejm, wojsko, likwidując tym samym autonomię Królestwa Polskiego. Odtąd Polacy mieli służyć w armii rosyjskiej. Ciężkie represje spotkały też samych uczestników postania. Tysiące osób wywieziono na Syberię lub w inne rejony Rosji, skazano na więzienia i ciężkie roboty, a niektórych nawet zaocznie skazywano na śmierć. Za udział w powstaniu skonfiskowano około 10% majątków ziemskich. Władze rosyjskie zamknęły istniejące dotąd uniwersytety w Warszawie i Wilnie, Liceum Krzemienieckie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk, różne szkoły i instytucje naukowe. W 1832 roku na miejsce konstytucji car wydał Statut Organiczny mający zagwarantować Królestwu Polskiemu odrębność administracyjną. Był to jednak zabieg mający znaczenie wyłącznie propagandowe. W rzeczywistości niemal nieograniczoną władzę posiadał namiestnik, którym został pogromca powstania Iwan Paskiewicz. Zaczęła się stopniowa rusyfikacja administracji oświaty oraz innych dziedzin życia publicznego. Królestwo Polskie obłożone zostało również wysoką kontrybucją, obowiązkiem utrzymania 100-tysięcznej armii rosyjskiej oraz obowiązkiem budowy twierdz,

[383] Papież Grzegorz XVI zwalczał tendencje liberalne i sekularyzacyjne, dążył do wzmocnienia centralizacji Kościoła. Pod wpływem dyplomacji rosyjskiej wydał w 1831 r. breve *Impensa Charitas* i w 1832 r. encyklikę *Cum Primum*, w których potępił powstanie listopadowe 1830-1831 jako wystąpienie rewolucyjne. Spotkało się to z bardzo negatywnym przyjęciem w społeczeństwie polskim. Reakcja na ten dokument znalazła odbicie w jednej ze scen dramatu *Kordian* J. Słowackiego, w której wieszcz potępia zachowanie papieża.

m. in. Cytadeli Warszawskiej. Ten zaprowadzony po powstaniu bezwzględny system tępienia polskości, zwłaszcza dążeń narodowych Polacy nazwali „nocą paskiewiczowską".

(413) Wielka Emigracja. Skutkiem upadku powstania listopadowego było uchodźstwo polskiej elity wojskowej, politycznej oraz intelektualnej na Zachód. Ta tzw. „Wielka Emigracja", licząca około 9 tysięcy osób, swoje główne ośrodki tworzyła we Francji, Belgii, Szwajcarii, Niemczech i Anglii. Skutkiem tego całe polskie życie polityczne i kulturalne przeniosło się na emigrację. Tu powstawały nowe programy polityczne, największe utwory polskich romantyków[384], wybitne dzieła naukowe. Emigracja nieustannie oddziaływała na kraj, inicjowała i organizowała działalność konspiracyjną pod zaborami, ale przede wszystkim wypracowywała program walki o niepodległość. Wśród emigrantów ukształtowały się różne obozy polityczne: liberalno-zachowawczy (zwany od swojej siedziby Hotelem Lambert) z Adamem Czartoryskim na czele, demokratyczny, który reprezentowało Towarzystwo Demokratyczne Polskie i lewicowy, skupiony wokół Gromad Ludu Polskiego.

---

[384] Powstanie i jego klęska miały przełomowe znaczenie dla dalszego rozwoju kultury romantycznej. Cechą szczególną było silne połączenie egzystencji (życia doczesnego) i historii. Pragnienia jednostki ujmowano jako nierozłączne z pragnieniami całego narodu. Podkreślano silne połączenie jedności ludzkiego życia prywatnego i dziejów zbiorowości narodowej. W literaturze i kulturze polskiej doby porozbiorowej romantyzm stał się głównym czynnikiem utrzymania i rozwoju świadomości narodowej, czyli poczucia polskości. Znamienne dla okresu 1832-1848 było rozdzielenie na dwa nurty: romantyzm krajowy i nurt twórczości Wielkiej Emigracji, którego reprezentantami stali się najwięksi poeci epoki: Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński – twórcy kanonu literatury patriotycznej.

Politycy i dziennikarze roztrząsali to na płaszczyźnie praktycznej. Literatura pytała o duchowy wymiar wydarzeń. Zadawała pytania o ludzką moc tworzenia historii i o przyczyny słabości człowieka. Romantyzm był wielkim wołaniem o wolność. O odrodzenie ducha.

Najważniejszą po klęsce powstania próbą odczytania jego sensu był mesjanizm. Nazwą mesjanizm określa się wiarę w zbawiciela, który pojawia się na ziemi po okresie katastrof i nieszczęść, by wybawić cierpiącą ludzkość od zła. Zbawicielem tym może być pojedynczy człowiek lub naród. Polski mesjanizm przydawał klęskom i nieszczęściom narodowym nowy sens. Były one częścią opatrznościowego planu. Krwawiąca Polska miała przynieść ludzkości odrodzenie, walczącym narodom – wolność, nieszczęśliwym – pokój i braterstwo.

W utworach Adama Mickiewicza niewinna, porównana do męczeńskiej śmierci Chrystusa, ofiara Polaków ma sens zbawczy, zarówno w wymiarze narodowym, jak i uniwersalnym — zmartwychwstała Polska stanie się apostołem wolności w świecie.

Tabela nr 15. Obozy polityczne Wielkiej Emigracji

	Nurt zachowawczy	Nurt demokratyczny	Nurt radykalny
Obozy	Hôtel Lambert	Towarzystwo Demokratyczne Polskie, Komitet Narodowy Polski (Lelewela)	Gromady Ludu Polskiego
Przywódcy	Adam J. Czartoryski Władysław Czartoryski Janusz Woronicz Ludwik Bystrzonowski	Joachim Lelewel Wiktor Heltman Wojciech Darasz Ludwik Mierosławski	Stanisław Worcell Tadeusz Krępowiecki Zenon Świętosławski
Poglądy, metody działania	• nurt skupiający bogatych szlachciców • pragnienie przywrócenia polskiej monarchii • oczekiwanie na wojnę, w której Francja i Anglia pokonają Rosję, co pozwoli Polsce odzyskać niepodległość • dyplomatyczna działalność na rzecz Polski w Anglii, Rzymie, na Bałkanach i na Bliskim Wschodzie	• walka o wolność własnymi siłami narodu polskiego • sojusz z siłami rewolucyjnymi innych krajów • uwłaszczenie chłopów i likwidacja pańszczyzny • organ prasowy: „demokrata polski”	• nurt skupiający żołnierzy i podoficerów powstania listopadowego pochodzenia plebejskiego • żądanie likwidacji własności obszarniczej • ludowe powstanie zbrojne • oddanie ziemi chłopom we wspólne posiadanie (co ma pogodzić interesy jednostki i ogółu)

Źródło: opracowanie własne

W czasach czarnej nocy paskiewiczowskiej nie wszyscy Polacy zwątpili i załamali się. Już pod 1833 roku za sprawą emisariuszy emigracyjnych zaczęły powstawać organizacje spiskowe, które przygotowywały wybuch kolejnego powstania. Do najważniejszych organizacji działających bezpośrednio pod zaborami należały: Stowarzyszenie Ludu polskiego oraz Związek Narodu Polskiego. Ogromne znaczenie miała także działalność spiskowa Szymona Konarskiego[385] i księdza Piotra Ściegiennego[386].

(414) Powstanie krakowskie. Zgodnie z planem przygotowanym przez patriotyczne organizacje spiskowe, powstanie narodowe miało wybuchnąć

[385] Szymon Konarski (1808-1839) – działacz niepodległościowy, uczestnik powstania listopadowego, członek organizacji niepodległościowych: Młoda Polska i Stowarzyszenie Ludu Polskiego.

[386] Piotr Ściegienny (1801-1890) – ksiądz, działacz niepodległościowy, przywódca chłopski, organizator spisku z lat 1842-1844 (Związek Chłopski).

jednocześnie w trzech zaborach w nocy z 21 na 22 lutego 1846 roku. Decyzję o wybuchu powstania podjęli działacze emigracyjni Edward Dembowski[387] i Ludwik Mierosławski[388]. Na skutek dekonspiracji spiskowców krótko przez wyznaczoną datą wybuchu organizatorzy odwołali decyzję o wybuchu, a następnie ponownie wydali rozkaz do podjęcia działań. W rezultacie przeprowadzono szereg nieskoordynowanych działań, które objęły Wielkopolskę, Pomorze i Małopolskę. Ostatecznie powstanie wybuchło tylko w Krakowie, sprowokowane po części przez Austriaków, którzy chcieli mieć pretekst do zlikwidowania Rzeczypospolitej Krakowskiej. Dnia 22 lutego powołano Rząd Narodowy, który wydał Manifest, wzywający naród do powstania oraz zapowiedział uwłaszczenie chłopów. Po 2 dniach Rząd został jednak rozwiązany a władzę dyktatorską objął Jan Tyssowski[389]. Śmierć Dembowskiego w wyniku walk przesądziła o losach powstania. Tyssowski ustąpił ze stanowiska, a pozbawione dowódców oddziały złożyły broń. Skutkiem upadku powstania krakowskiego była likwidacja autonomii Rzeczypospolitej Krakowskiej i wcielenie jej terenów do państwa Habsburgów.

(415) Rabacja galicyjska. Władze cesarskie, poinformowane o planowanym wybuchu powstania, postanowiły wykorzystać sytuację i rozpoczęły agitację wśród chłopów przeciwko szlachcie. Propaganda austriacka głosiła, że cesarz zamierza znieść pańszczyznę i nadać ziemię włościanom, a szlachta szykuje bunt, by temu zapobiec. Nieuświadomieni politycznie i naiwni chłopi dali wiarę zaborcom, a utwierdził ich w przekonaniu widok przygotowań szlachty do powstania. To ożywiło tłumioną nienawiść do dworów i spowodowało wybuch rewolty, podczas której chłopi napadali na dwory szlacheckie, palili je, grabili a nawet mordowali ich mieszkańców. W ten sposób zniszczono około 500 dworów szlacheckich, kilkaset osób poniosło śmierć. Austriacy swój cel niewątpliwie osiągnęli. Rabacja galicyjska przyczyniła się upadku powstania krakowskiego, a wtedy rząd zmusił chłopów do uległości wobec szlachty. Przywódca chłopów, Jakub Szela (1787-1866) przesiedlony został na Bukowinę, gdzie otrzymał od władz austriackich ziemię.

(416) Wiosna Ludów na ziemiach polskich. Wydarzenia z lat 1848-1849 na ziemiach polskich miały charakter dość ograniczony. Walki w Galicji

[387] Edward Dembowski (1822-1846) – działacz polityczny, filozof i publicysta, działacz Związku Narodu Polskiego, jeden z przywódców powstania krakowskiego.

[388] Ludwik Mierosławski (1814-1878) – działacz polityczny, historyk wojskowości, dowódca powstańczy, generał, uczestnik powstania listopadowego, przywódca powstania wielkopolskiego, dyktator powstania styczniowego, działacz emigracyjny.

[389] Jan Tyssowski (1817-1857) – działacz niepodległościowy, uczestnik powstania listopadowego, dyktator powstania krakowskiego.

(w Krakowie i we Lwowie) były częścią rewolucji w monarchii habsburskiej, podobnie jak wydarzenia w Wielkim Księstwie Poznańskim kształtowały się zależnie od sytuacji w Prusach. W Poznaniu utworzono Polski Komitet Narodowy z Walentym Stefańskim[390] na czele, który podjął rokowania z nowym rządem pruskim. Komitet próbował przekonać władze pruskie o potrzebie przywrócenia Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu polskiej administracji oraz utworzenia wojska polskiego, mogącego być przydatnym w wojnie Prus z Rosją. Delegacji polskiej obiecano większe prawa dla Polaków po reorganizacji Księstwa. W nadziei na rychłe rozwiązanie tej kwestii Polacy zaczęli tworzyć oddziały wojskowe, do których masowo zgłaszali się ochotnicy. Całością sił dowodził gen. Ludwik Mierosławski. Poczynania polskie wywołały wrogość władz pruskich, które na teren Wielkopolski sprowadziły posiłki. Dnia 11 kwietnia 1848 roku zawarto w Jarosławcu porozumienie, na mocy którego Niemcy obiecali przekazać Polakom administrację w Wielkopolsce, Polacy zaś zobowiązali się zmniejszyć swoje siły zbrojne do 4 tysięcy. Umowa nie przetrwała jednak długo i wobec łamania przez stronę niemiecką złożonych obietnic rozpoczęły się działania zbrojne. Początkowo prowadzone były one ze zmiennym szczęściem dla walczących. Wprawdzie 29 kwietnia wojska polskie zostały pobite pod Książem, ale następnego dnia Mierosławski pokonał jedną z kolumn pruskich pod Miłosławiem, a 2 maja odniósł kolejne zwycięstwo pod Sokołowem. Duże straty po stronie polskiej oraz zdecydowana, bo aż 10-krotna przewaga wojsk pruskich, doprowadziły jednak do klęski pod Rogalinem, a następnie kapitulacji oddziałów polskich pod Wrześnią. Po zdławieniu powstania rząd pruski cofnął wszystkie obietnice dane Polakom. Pewne zdobycze rewolucji zostały jednak utrzymane. Przyspieszono proces uwłaszczenia chłopów, ożywił się polski ruch narodowy na Śląsku i Mazurach, odżył polski patriotyzm i poczucie solidaryzmu. Do zbrojnych starć doszło także na terenie Śląska, pod wpływem których administracja pruska wyraziła zgodę na przywrócenie na Górnym Śląsku języka polskiego w szkołach. Ożywioną działalność społeczną w tej dziedzinie prowadzili w tym czasie nauczyciele: Emanuel Smolka (1820-1854), Józef Lompa (1797-1863) i ksiądz Józef Szafranek (1807-1874). W wydawanym przez nich *Dzienniku Górnośląskim* głoszono hasła polskości Śląska i broniono polskich praw narodowych.

Wybuch rewolucji w Wiedniu wywarł wpływ na mieszkańców Galicji. We Lwowie powstała rada narodowa, a w Krakowie Komitet Narodowy. Pod naciskiem rewolucyjnych wydarzeń, żądań ze strony Polaków władze austriackie przywróciły na tym terenie samorząd miejski, język polski

[390] Walenty Stefański (1813-1877) – działacz demokratyczny w Wielkopolsce, uczestnik powstania listopadowego, założyciel Związku Plebejuszy.

w szkołach i na uniwersytetach, zniosły cenzurę i zezwoliły na wydawanie polskich czasopism, a 22 kwietnia 1848 roku ogłoszony został dekret uwłaszczeniowy. Przyjazd do Krakowa znacznej grupy emigrantów (wbrew zakazowi) spowodował jednak starcia z wojskiem i zbombardowanie Krakowa. Władze zastosowały surowe represje, wycofały się z ustępstw na rzecz polskiego języka i zlikwidowały polskie instytucje. Trwałym następstwem Wiosny Ludów w Galicji było jedynie uwłaszczenie chłopów.

(417) Przyczyny wybuchu powstania styczniowego. W latach 1853-1856 Rosja uwikłała się w konflikt wojenny z Turcją wspomaganą przez Anglię i Francję. Mocarstwa zachodnie, cudzymi rękoma, postanowiły sprzeciwić się nadmiernemu wzmocnieniu Rosji na Bałkanach. Wojska koalicji wylądowały na Krymie, dlatego konflikt nazwano wojna krymską.

Ostateczna przegrana Rosji i wynikające stąd jej osłabienie skłoniły Polaków do tworzenia tajnych ugrupowań politycznych. Organizowano manifestacje patriotyczne, na które władze odpowiadały terrorem.

Po śmierci satrapy rosyjskiego Mikołaja I, na tron carski wstąpił Aleksander II[391], który rozpoczął swoje panowanie przeprowadzeniem szeregu reform. Reformy samorządowe i uwłaszczeniowe nie dotyczyły jednak ziem Królestwa Polskiego, w którym wszystko pozostało bez zmian.

W II połowie XIX wieku na ziemiach polskich wyodrębniły się dwa obozy polityczne:

- „biali" –ugrupowanie polityczne liberalnego ziemiaństwa, burżuazji i inteligencji, które było przeciwne zarówno ugodowej polityce, jak i dążeniom powstańczym. Nadzieje pokładali w składaniu petycji, organizowaniu pokojowych manifestacji oraz zrównoważonej i solidnej codziennej pracy. Nie wiązali swych kalkulacji z walkami partyzanckimi, lecz z interwencją dyplomatyczną. Do czołowych działaczy należeli: Leopold Kronenberg[392], Władysław Zamoyski[393], Karol Majewski[394], Edward Jurgens[395].

---

[391] Aleksander II Romanow (1818-1881) – car Rosji i król Królestwa Polskiego oraz wielki książę Finlandii w latach 1855-1881.

[392] Leopold Kronenberg (1812-1878) - finansista, przemysłowiec, przywódca obozu „białych", jeden z najwybitniejszych działaczy gospodarczych na ziemiach polskich w XIX w.

[393] Władysław Zamoyski (1803-1868) – generał, polityk, uczestnik powstania listopadowego, jeden z głównych działaczy Hotelu Lambert, dyplomata.

[394] Karol Majewski (1833-1897) – działacz polityczny, konspirator, jeden z założycieli tajnych kółek studenckich, uczestnik powstania styczniowego, członek Rządu Narodowego.

[395] Edward Jurgens (1827-1863) – działacz polityczny, ideolog, przywódca millenerów, organizator manifestacji patriotycznych, autor programu białych rozszerzenia autonomii Królestwa Polskiego.

- „czerwoni" –ugrupowanie radykalne wysuwające program walki zbrojnej, uwłaszczenia chłopów oraz sojuszu z rosyjskim ruchem rewolucyjnym. Do czołowych przywódców należeli: Jarosław Dąbrowski[396], Zygmunt Sierakowski[397].

Wzrost napięć na terenie ziem Królestwa Kongresowego wzmagany był m.in. poprzez:

- utrudnianie przez władze carskie przeprowadzenia na ziemiach polskich reformy uwłaszczeniowej, proponowanej przez Towarzystwo Rolnicze działające pod przewodnictwem Andrzeja Zamoyskiego[398];
- konflikt wokół sprawy żydowskiej; Żydzi mieli wprawdzie własny samorząd lokalny, tzw. kahały, dotkliwie jednak odczuwali różne ograniczenia;
- wzrost nastrojów patriotycznych, czego rezultatem były liczne manifestacje, w czasie których dochodziło do starć z wojskami rosyjskimi;
- wprowadzenie 14 października 1861 r. przez władze carskie stanu wojennego;
- niepowodzenia polityki uległego wobec caratu Aleksandra Wielopolskiego[399], który stał na czele Rządu Cywilnego Królestwa.

Bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania stała się branka, czyli przeprowadzony przez Wielopolskiego pobór do armii carskiej. Na przygotowanej uprzednio liście znaleźli się wszyscy podejrzani o przynależność do „czerwonych". Wielopolski sądził, że w ten sposób nie dopuści do powstania, albo też sprowokuje przedwczesne wystąpienie, które będzie można łatwo stłumić. W połowie stycznia 1863 roku przeprowadzono brankę w Warszawie. By uprzedzić aresztowania na terenie innych miast zdecydowano się wyznaczyć datę powstania na 22 stycznia 1863 roku.

(418) Przebieg walk powstańczych. Tego dnia zarząd obozu „czerwonych" – Centralny Komitet Narodowy ogłosił się Tymczasowym Rządem Narodowym i wydał *Manifest* wzywający do walki naród polski, litewski i ruski. Miesiąc później wydane zostały dekrety uwłaszczeniowe.

---

[396] Jarosław Dąbrowski (1836-1871) – polski oficer armii rosyjskiej, konspirator, zwolennik współpracy z rewolucjonistami rosyjskimi, przywódca Komuny Paryskiej.

[397] Zygmunt Sierakowski (1827-1863) – działacz konspiracyjny związany z obozem „czerwonych", oficer armii rosyjskiej, organizator antycarskiej opozycji w Rosji i na Litwie.

[398] Andrzej Zamoyski (1800-1874) – działacz polityczny i gospodarczy w Królestwie Polskim, jeden z czołowych przedstawicieli pracy organicznej, prezes Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w latach 1850-1860, jeden z przywódców obozu „białych".

[399] Aleksander Wielopolski (1803-1877) - margrabia, polityk konserwatywny, zwolennik programu zmierzającego do uzyskania autonomii Królestwa Polskiego, naczelnik Rządu Cywilnego Królestwa Polskiego w latach 1862-1863.

W początkowym okresie do walki przystąpiło około 6 tysięcy słabo uzbrojonych powstańców, przeciwko którym stało w Królestwie Kongresowym około 100 tysięcy żołnierzy rosyjskich silnie uzbrojonych i mających do dyspozycji potężne twierdze. Powstańcom nie udało się zdobyć na dłużej żadnego terytorium, na którym mogłaby się ujawnić władza powstańcza. Początkowa koncentracja wojsk rosyjskich w większych miastach umożliwiła jednak rozwój partyzantki, wspomaganej przez świetnie rozwiniętą sieć konspiracji i władz powstańczych, stanowiących prawdziwe tajne państwo polskie. Duszą i mózgiem powstania był początkowo naczelnik Warszawy, Stefan Bobrowoski[400]. Spore sukcesy odniósł w pierwszym okresie walk oddział gen. Mariana Langiewicza[401]. Generał za sprawą obozu „białych" ogłoszony został dyktatorem powstania. Zwątpił on jednak w możliwość zwycięstwa i podzieliwszy swój oddział na mniejsze grupy postanowił udać się do Krakowa. Na granicy został jednak zatrzymany przez Austriaków. Klęski ponosiły oddziały w całej części kraju objętej powstaniem. Po trzymiesięcznym okresie inicjatywy powstańców zaczęła się walka o przetrwanie.

Wybuch powstania pobudził do działania dyplomację państw zachodnich. Francja, Wielka Brytania i Austria wystosowały do Rosji noty dyplomatyczne z żądaniem przywrócenia Królestwu autonomii. Te działania nie przyniosły jednak żadnego rezultatu. Dnia 10 maja w skład Rządu Narodowego weszli przedstawiciele obozu „białych" i to oni odtąd odpowiadali za organizację powstania.

Spośród licznych oddziałów walczących w powstaniu styczniowym większe sukcesy odnosili: płk Zygmunt Sierakowski na Żmudzi, Konstanty Kalinowski na Litwie i Białorusi, gen. Antoni Jeziorański na Lubelszczyźnie, gen. Dionizy Czachowski w Sandomierskiem, Romuald Traugutt na Podlasiu i płk Marcin Borelowski Lelewel na Lubelszczyźnie. W walkach udział brali również ochotnicy włoscy pod dowództwem płk. Francesco Nullo.

W październiku 1863 roku władzę dyktatorską nad całym powstaniem przejął Romuald Traugutt[402]. Wprowadził on jednolitą organizację i koordynację działań, zreorganizował wojsko, zaopatrzenie, a celem pozyskania chłopów do walki wydał dekret o realizacji manifestu uwłaszczeniowego. Energiczne działania Traugutta przedłużyły walkę, ale nie mogły zapobiec klęsce upadającego już powstania. Ostateczny cios powstaniu zadało ogłoszenie 2 marca 1864 roku dekretu cara o uwłaszczeniu chłopów, który

[400] Stefan Bobrowski (1840-1863) – działacz obozu „czerwonych", konspirator, członek Centralnego Komitetu Narodowego, naczelnik miasta Warszawy, od stycznia do kwietnia 1863 r. faktycznie kierował powstaniem styczniowym.

[401] Marian Langiewicz (1827-1887) – generał, dyktator powstania styczniowego, wykładowca w szkole wojskowej w Paryżu, i Genui, po 1865 r. przebywał na emigracji.

[402] Romuald Traugutt (1826-1864) – generał, w latach 1844-1862 oficer w armii rosyjskiej, uczestnik kampanii węgierskiej 1849 r., ostatni dyktator powstania styczniowego.

skutecznie odciągnął ich od powstania. W kwietniu nastąpiło aresztowanie Traugutta, który 5 sierpnia, wraz z czterema członkami Rządu Narodowego został stracony na stokach Cytadeli Warszawskiej.

Bilans powstania był tragiczny. W około 1200 bitwach i potyczkach zginęło lub zostało rannych 30-40 tysięcy powstańców. Rząd carski ukarał śmiercią kilkuset, a więzieniem, zesłaniem lub katorgą i konfiskatą majątku — kilkadziesiąt tysięcy uczestników powstania. Po upadku powstania styczniowego zlikwidowano autonomię Królestwa Polskiego i rozpoczęto ostrą rusyfikację. Powstanie styczniowe kończyło okres polskich powstań doby porozbiorowej.

(419) Społeczno-kulturowe skutki powstania. Upadek powstania styczniowego wywołał u Polaków poczucie klęski narodowej. Jeżeli po powstaniu listopadowym mawiano, że to tylko przegrana bitwa, to w 1864 roku pojawiła się świadomość narodowej katastrofy. Społeczeństwo zostało przytłoczone ogromem zniszczeń, ofiar i okrutnych represji. Teraz już nie chodziło o rozstrzygnięcie kwestii bić się, czy nie bić, ale o wybór takiej strategii społecznej, która pozwoliłaby zachować tożsamość kulturową i narodową w świecie trwale ukształtowanym przez potęgi zaborcze. Jedno było jasne: nie ma szans na nowe powstanie, nie ma szans na wojnę narodów, nie ma szans na skuteczny przełom. Kto myśli inaczej traci czas i niepotrzebnie mąci ludziom w głowach.

Na tym tle ukształtowały się dwa stanowiska ideowe:

- konserwatywne, nazywane zachowawczym;
- pozytywistyczne, nazywane modernizacyjnym.

Mówiąc o XIX-wiecznych konserwatystach mamy na myśli krakowskich stańczyków. Było to ziemiańsko-arystokratyczne ugrupowanie, które swoją nazwę zawdzięcza pismu satyrycznemu *Teka Stańczyka*, w którym upowszechniali swoje poglądy. Stańczycy zmierzali do rozszerzenia praw narodowych w Galicji przy zachowaniu lojalności wobec Austrii. Byli przeciwnikami wszelkich niepodległościowych konspiracji. Konserwatyści galicyjscy jasno odrzucili idee niepodległościowe i wszelką działalność konspiracyjną. Tak jak *liberum veto* zgubiło Rzeczpospolitą w XVIII wieku, tak *liberum conspiro* może zgubić naród polski w XIX wieku.

Kontynuowanie działalności konspiracyjnej po 1864 roku byłoby tylko ułatwieniem rzuconym Moskwie – pisał najwybitniejszy spośród stańczyków, historyk, Józef Szujski[403].

---

[403] Józef Szujski (1835-1883) – historyk, polityk konserwatywny, publicysta, związany z obozem „czerwonych", jeden z autorów *Teki Stańczyka*, wybitny reprezentant krakowskiej szkoły historycznej.

Inne widzenie rzeczywistości popowstaniowej charakteryzowało środowisko pozytywistów. Należeli do niego: Aleksander Świętochowski[404], Bolesław Prus[405], Eliza Orzeszkowa[406].

Pozytywizm *romantycznej ideologii powstańczej* przeciwstawił:

- realizm polityczny (tymczasowe pogodzenie się z utratą niepodległości),
- program wszechstronnego rozwoju ekonomicznego i kulturowego społeczeństwa (hasło *pracy organicznej*[407]),
- upowszechnienie oświaty, zwłaszcza wśród najniższych warstw społecznych (hasło *pracy u podstaw*).

Podsumowanie LXXIII

- Powstanie listopadowe 1830-1831 było zrywem wolnościowym Polaków spowodowanym uciskiem rosyjskim i ruchami wolnościowymi w Europie. W kierownictwie powstania ścierały się tendencje konserwatywne (zachowawcze) przeciwne jego rozszerzeniu i demokratyczne.
- Na skutek decyzji sejmu o detronizacji cara z tronu polskiego powstanie przerodziło się w wojnę polsko-rosyjską.
- Skutkami upadku powstania były represje carskie, stopniowa likwidacja autonomii Królestwa i Wielka Emigracja.
- Próby odzyskania niepodległości podjęli Polacy w roku 1846, wywołując powstanie krakowskie, oraz w roku 1848 w ramach ogólnoeuropejskich ruchów rewolucyjnych określanych mianem Wiosny Ludów.
- Ostatnią próbą odzyskania niepodległości było powstanie styczniowe, mające głównie charakter wojny partyzanckiej.
- W trakcie powstania styczniowego utworzone zostały zręby podziemnej polskiej państwowości.

---

[404] Aleksander Świętochowski (1849-1938) – teoretyk i publicysta pozytywizmu warszawskiego, założyciel Towarzystwa Kultury Polskiej.

[405] Bolesław Prus, właśc. *Aleksander Głowacki* (1847-1912) – pisarz i publicysta, uczestnik powstania styczniowego, autor felietonów, zwolennik pracy organicznej, przeciwnik rewolucji, autor m.in.: *Placówki*, *Lalki*, *Emancypantek*, *Faraona*.

[406] Eliza Orzeszkowa (1841-1910) – pisarka i publicystka, reprezentantka pozytywizmu, działaczka społeczna, autorka m.in.: *Nad Niemnem*, *Gloria victis*.

[407] Praca organiczna przeciwstawiała legalną obronę polskiego bytu narodowego – głównie poprzez pracę mającą na celu rozwój gospodarczy i kulturalny – nielegalnej działalności politycznej, zwłaszcza walce powstańczej. Filozoficzne uzasadnienie idei pracy organicznej podał August Cieszkowski, który posłużył się metaforą społeczeństwa jako „organizmu społecznego", opartego na więzi emocjonalnej i harmonijnej współpracy wszystkich członków.

4. Kształtowanie się Europy uprzemysłowionej w I połowie XIX wieku

(420) Powstawanie pierwszych ośrodków przemysłowych. Krajem, który jako pierwszy wkroczył w erę rewolucji przemysłowej była Anglia. Tam też powstały pierwsze ośrodki industrialne. Za początek rewolucji przemysłowej w tym kraju uznaje się już lata osiemdziesiąte XVIII wieku, podczas gdy na kontynencie europejskim i w Stanach Zjednoczonych początek ów przypadł dopiero na połowę XIX wieku. Powodów tak wczesnej industrializacji Anglii było kilka:

- zainicjowana już w XVII wieku rewolucja agrarna, w wyniku której powstały nowoczesne i przynoszące dochód gospodarstwa farmerskie;
- bogate zasoby węgla, który był podstawowym surowcem energetycznym pierwszej fazy uprzemysłowienia;
- Podwojenie ludności z 11 milionów osób w roku 1800 do 21 milionów w roku 1850. Większa liczba ludności oznaczała większy popyt wewnętrzny na wytwarzane towary;
- dobrze rozbudowana infrastruktura transportowa, najpierw drogowa i śródlądowa, a od lat trzydziestych XIX wieku również kolejowa;
- zaangażowanie innowierców (nieanglikanów), którzy nie mieli praw politycznych, ani możliwości pracy w administracji, stąd jedyną perspektywą była dla nich kariera w gospodarce.

Tak wczesny początek rewolucji przemysłowej pozwolił Anglii stać się do połowy XIX wieku „manufakturą świata". Do roku 1850 w przemyśle angielskim zatrudnienie znalazło 43% ludności czynnej zawodowo. Połowa społeczeństwa mieszkała już w miastach. Sieć kolejowa sięgnęła 10 tys. kilometrów, a fabryki wytwarzały 50 milionów ton stali. Dla porównania, w tym samym czasie Niemcy wytwarzały niecałe 10 milionów, a Francja 5 milionów ton.

Industrializacja wysp brytyjskich nie koncentrowała się wyłącznie na Londynie i okolicach. Pojawiały się nowe przemysłowe zagłębia w środkowej Anglii (miasta Birmingham, Leeds, Sheffield) i Szkocji (Edynburg). Przemysł włókienniczy rozwijał się w okolicach Manchesteru (region Lancashire). Najważniejszym obok Londynu portem handlowym był natomiast Liverpool.

Na kontynencie europejskim rewolucja przemysłowa objęła najpierw Belgię i Francję, a następnie północną część Włoch i Niemcy. W tym ostatnim kraju rozwinął się w szczególności przemysł ciężki oparty na hutnictwie i przetwórstwie chemicznym. Rewolucja przemysłowa zawitała również do Stanów Zjednoczonych. Wymienione wyżej państwa wyraźnie wyprzedzały inne części świata, pod względem gospodarczym wciąż archaiczne: Europę wschodnią i południową, Afrykę, Azję, Amerykę Łacińską.

(421) Zmiany struktury społecznej i konflikty społeczne. Do połowy XIX wieku rewolucja przemysłowa w niewielkim stopniu wpłynęła na zmianę sytuacji na wsi. W większości krajów Europy dominowała wielka własność ziemska. W Anglii 80% ziem należało się wielkiej lub drobnej arystokracji (tzw. landlordzi oraz tzw. *gentry*). Na wschód od Łaby ziemie należały bądź do pruskich junkrów, bądź do rosyjskich bojarów, którzy byli właścicielami 90% areału Rosji. W tym ostatnim kraju poddaństwo chłopów zniesiono dopiero w roku 1861. Nieco wcześniej, bo w roku 1848, uczyniła to Austria. W każdym razie we wschodniej części Europy elitą społeczeństwa byli wciąż właściciele ziemscy, którzy zachowali szereg przywilejów (zwolnienia podatkowe, prawo sądzenia chłopów itp.).

Zupełnie inna sytuacja panowała we Francji, gdzie w następstwie wydarzeń rewolucyjnych lat 1789-1815 własność ziemska uległa znaczącemu rozproszeniu. W drugiej połowie XIX wieku powierzchnia 90% gospodarstw rolnych nie przekraczała 5 hektarów. Jednak i tu, a nawet w Wielkiej Brytanii arystokracja ziemska nie straciła swojego prestiżu w oczach mas chłopskich. We wszystkich zresztą wymienionych krajach arystokraci wciąż zajmowali kluczowe stanowiska w aparacie państwowym, w tym zwłaszcza w dyplomacji. W Wielkiej Brytanii ich bastionem była Izba Lordów, której kompetencje w XIX wieku wciąż były znaczące. Wprawdzie rewolucja polityczna w Anglii z połowy XVII wieku, jak i Rewolucja Francuska osłabiły pozycję arystokracji w obydwu krajach, jednak, jak zauważyliśmy, zachowała ona znaczący wpływ na szczeblu lokalnym, gdzie dysponowała wierną klientelą. Wraz z postępem przemysłu coraz większa liczba szlachciców porzucała ziemiański styl życia, inwestując zgromadzone majątki w rozwój własnych fabryk i zakładów przemysłowych.

Do połowy XIX wieku dramatyczne były za to warunki życia coraz liczniejszych robotników, nazywanych niekiedy proletariatem. Masowo przybywali oni ze wsi do pracy w fabrykach i zamieszkiwali przedmieścia aglomeracji przemysłowych, w ciasnych i pozbawionych wygód mieszkaniach. Chętnych do pracy było wielu, dlatego właściciele przedsiębiorstw mogli bez obawy utrzymywać bardzo niski poziom płac. Co więcej, zatrudniano kobiety i dzieci, które otrzymywały jeszcze niższe wynagrodzenie. Zmuszano także pracowników do przestrzegania drakońskiego rygoru pracy, przeważnie od 12 do 14 godzin dziennie.

Robotnicy byli źle wyżywieni. Nie zapewniano im również warunków higieny, i to zarówno w miejscu pracy, jak i poza nią (bieżąca woda, ogrzewanie, wywóz nieczystości). Powodowało to wysoką śmiertelność wśród robotników, na którą nakładał się postęp różnorakich chorób (epidemie, gruźlica, choroby zawodowe), wyczerpanie i alkoholizm. Serwowany w różnego rodzaju ponurych lokalach (kabaretach, barach) alkohol, był często

jedynym sposobem ucieczki przed rozpaczą. W dzielnicach zamieszkałych przez robotników królowała przestępczość i prostytucja, wysoki był odsetek samobójstw, a policja roztaczała nad robotnikami coraz ściślejszą kontrolę. Początkowo warunki życia robotników poprawiała jedynie działalność filantropijna organizacji parafialnych, które m.in. utrzymywały przytułki. W Wielkiej Brytanii utrzymywane były tzw. *workhouses* (dosł. domy pracy), w których pozbawieni środków do życia robotnicy mogli znaleźć zakwaterowanie, jakie spłacali własną pracą.

Nową elitą społeczną, jak również grupą, która najbardziej skorzystała na rozwoju rewolucji przemysłowej była burżuazja, w tym głównie bankierzy i fabrykanci. Cechował ich wysoki poziom stopy życiowej. Oprócz wystawnych kamienic w miastach posiadali także pałace na wsi. Mieli do dyspozycji liczną służbę. Obok opisywanej tzw. wielkiej burżuazji, istniała również średnia burżuazja. W jej skład wchodzili właściciele pomniejszych zakładów pracy, wykładowcy, dziennikarze, przedstawiciele wolnych zawodów (adwokaci, lekarze). Średnia burżuazja starała się upodobnić swój trend życia do wielkiej.

Pomiędzy wielką i średnią burżuazją a proletariatem istniała także cała rzesza drobnej burżuazji, aspirująca do awansu społecznego. W jej skład wchodzili rzemieślnicy, sklepikarze, drobni przemysłowcy, coraz liczniejsi pracownicy państwowi (nauczyciele, pocztowcy, urzędnicy), brygadziści w zakładach przemysłowych, technicy, handlowcy, zatrudnieni w sektorze usług (bankach, firmach ubezpieczeniowych, kolejach itp.).

Warto w tym miejscu odnotować pewną prawidłowość. Postępująca w XIX wieku demokratyzacja państw Europy Zachodniej sprawiała, że drobna burżuazja żywiła nadzieję, iż ona także będzie miała możliwość wyrażenia swoich oczekiwań w ramach systemu politycznego. Stąd drobna burżuazja popierała ugrupowania liberalne – walczące z pozostałościami absolutyzmu – licząc, że w dalszej perspektywie i ona uzyska wpływ na władzę.

W państwach pozostałej części Europy, gdzie nie było liberalnych tradycji, drobna burżuazja kierowała swą sympatię ku partiom skrajnym. W Niemczech, Austro-Węgrzech, Rosji czy Włoszech społeczna dominacja arystokracji czy wielkiej burżuazji była tak duża, że nie dawała szans drobnej burżuazji na jakikolwiek awans. Dlatego przedstawiciele tej ostatniej grupy często popierali ugrupowania opowiadające się za radykalnymi zmianami systemu politycznego lub społecznego. To właśnie z szeregów tych, którzy doznali deklasacji (przedstawiciele wymierających zawodów, drobni właściciele, niektórzy intelektualiści i rzemieślnicy) wywodzili się działacze niemieckiej i rosyjskiej socjaldemokracji, zwolennicy anarchizmu lub nacjonalizmu.

Podsumowanie LXXIV

- Krajem, który jako pierwszy wkroczył w erę rewolucji przemysłowej była Anglia. Za początek rewolucji przemysłowej w tym kraju uznaje się już lata osiemdziesiąte XVIII wieku.
- Na kontynencie europejskim rewolucja przemysłowa objęła najpierw Belgię i Francję, a następnie północną część Włoch i Niemcy.
- Rewolucja przemysłowa w znaczący sposób wpłynęła na przemiany społeczne w Europie. Wraz z postępem przemysłu coraz większa liczba szlachciców porzucała ziemiański styl życia, inwestując zgromadzone majątki w rozwój własnych fabryk i zakładów przemysłowych.
- Nową elitą społeczną, jak również grupą, która najbardziej skorzystała na rozwoju rewolucji przemysłowej była burżuazja, w tym głównie bankierzy i fabrykanci.

5. Przemiany polityczne na świecie w II połowie XIX wieku

(422) Wojna krymska i jej następstwa. Wojna krymska była konfliktem zbrojnym, toczonym w latach 1853-1855, w którym Rosja starła się z koalicją złożoną z Francji, Wielkiej Brytanii, Turcji i Piemontu (Sardynii). Przyczyną wybuchu wojny była rywalizacja między mocarstwami o wpływy w Turcji i na Bliskim Wschodzie. Rosja już od XVIII wieku skutecznie ograniczała wpływy tureckie, przejściowo uzyskując nawet kontrolę cieśnin Bosfor i Dardanele, które łączą Morze Czarne ze Śródziemnym i stanowią jedyny szlak wodny, pozwalający wypływać rosyjskiej flocie na południe. Postępy Rosji i osłabianie Turcji nie leżały w interesie Wielkiej Brytanii, która sama zainteresowana była penetracją tego obszaru, tj. wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Francja zaś, w której od 1852 roku panował cesarz Napoleon III[408], bardzo chciała się stać obrońcą miejsc świętych w Palestynie. Z tego powodu także i ona stała się rywalem Rosji, gdyż pieczę nad miejscami świętymi chciał również objąć rosyjski car. Ogół wzajemnych sporów o wpływy we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego przeszedł do historii pod nazwą „kwestii wschodniej".

Nie zważając na potencjalną reakcję Wielkiej Brytanii i Francji, Rosja żądała od Turcji coraz większych ustępstw, a gdy jej ambicje nie zostały

[408] Napoleon III Bonaparte (1808-1873) – Karol Ludwik Napoleon Bonaparte, prezydent Francji w latach 1848-1852, cesarz Francuzów jako Napoleon III w latach 1852-1870.

zaspokojone, zajęła w czerwcu 1853 roku księstwa Mołdawii i Wołoszczyzny, które stanowiły wówczas tureckie lenno. W listopadzie tego samego roku flota turecka została pokonana przez rosyjską w bitwie pod Synopą. W odpowiedzi Francja i Wielka Brytania wysłały swoje okręty wojenne na Morze Czarne, co spowodowało, że car Mikołaj I wypowiedział w lutym 1854 roku wojnę Francji i Wielkiej Brytanii.

Do najważniejszych działań wojennych doszło na Półwyspie Krymskim. Sprzymierzeni przystąpili do oblężenia portowego Sewastopola, który po trwających przez rok walkach został zdobyty we wrześniu 1855 r. Flota rosyjska natomiast, została zniszczona.

Porażka skłoniła Rosję do ustępstw. W Paryżu zwołano kongres mający opracować zasady przyszłego pokoju. Na mocy kończącego obrady traktatu, podpisanego 30 marca 1856 roku, Rosja musiała się zrzec niewielkich obszarów na rzecz Turcji: Karsu na Kaukazie i Budziaku w Besarabii. Co gorsza, ustalono, że Rosja i Turcja nie będą mogły posiadać baz wojskowych na brzegu Morza Czarnego, ani nie będą mogły przebywać na nim ich okręty wojenne.

Trzeba też dodać, że wojna krymska miała swój polski wątek: część Polaków uznała, że należy przyłączyć się do walki przeciw Rosji, gdyż otworzy to perspektywę dla odbudowania Polski. W armii tureckiej walczył pułk dowodzony przez Michała Czajkowskiego[409] (Sadyka Paszę). W trosce o sprawę polską do Turcji przybył także wieszcz Adam Mickiewicz (1798-1855), który właśnie w Istambule zmarł na cholerę.

W rezultacie wojny krymskiej doszło do wzmocnienia pozycji podupadającej Turcji, chociaż musiała ona przyznać autonomię Mołdawii i Wołoszczyźnie. Osłabło za to znaczenie Rosji, która nie mogła kontynuować swojej ekspansji na Bliskim Wschodzie. W samym państwie rosyjskim klęska wymusiła falę reform społeczno-gospodarczych, które wprowadził w życie nowy car Aleksander II.

(423) Polityka zagraniczna Francji za Napoleona III. Ludwik Napoleon Bonaparte przejął we Francji pełnię władzy w 1851 roku, w drodze przewrotu politycznego, a rok później koronował się na cesarza, jako Napoleon III. Taki scenariusz wydarzeń wywołał obawy wśród mocarstw europejskich, gdyż bardzo przypominał to, co pół wieku wcześniej uczynił Napoleon I. Skoro tak jak swój stryj Napoleon III przejął władzę siłą i stał się cesarzem, pojawiło się pytanie, czy nie zechce powrócić do polityki podbojów z początku

[409] Michał Czajkowski (1804-1886) – powieściopisarz, publicysta, uczestnik powstania listopadowego, członek Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i Hotelu Lambert, dyplomata w Turcji w latach 1841-1850, związany z ruchem narodowym na Bałkanach, przyjął islam i jako Sadyk Pasza przeszedł na służbę turecką.

wieku XIX. Jeszcze przed swoją koronacją Napoleon III odpowiedział wszak następującą formułą: *cesarstwo to pokój*. Oznaczać to miało wyrzeczenie się wszelkiego użycia siły.

Już jednak w 1854 roku Francja zaangażowała się w wojnę krymską. Prawda, że Napoleon III podnosił argument obrony miejsc świętych, a nie jakichś terytorialnych korzyści. Kongres paryski nie przyznał też Francji żadnych nabytków. Wydawało się więc, że Drugie Cesarstwo być może przystępować będzie do wojen, jednak że Francji przyświecać będzie troska nie o własne profity, tylko o swobodę i pomyślność narodów. Potwierdzałoby to również zaangażowanie Francji w walkę o zjednoczenie Włoch: w 1859 roku wybuchła wojna Piemontu z Austrią, w której Francuzi czynnie zaangażowali się po stronie Włochów. Uważano, że Napoleon III pozostaje wierny swoim przekonaniom z młodości, kiedy walczył wśród tzw. karbonariuszy – tajnej organizacji włoskiej występującej przeciwko Habsburgom. Okazało się jednak, że ideowa podszewka polityki zagranicznej Napoleona III ma swoje granice. Gdy cesarz zorientował się, że są realne szanse na powstanie niepodległych Włoch, przestał popierać Piemont i rozpoczął pertraktacje z Austrią. Tak naprawdę bowiem chciał nie tyle usamodzielnienia Włochów, ile przejęcia nad nimi kontroli od Austrii, która dotychczas miała decydujący wpływ na polityczne losy Półwyspu Apenińskiego. Napoleon III nie zapomniał też upomnieć się o rekompensatę za pomoc udzieloną Piemontowi: w zamian zażądał on oddania Francji dwóch piemonckich regionów – Nicei i Sabaudii – co rzeczywiście nastąpiło w roku 1860.

Pierwszą poważną dyplomatyczną porażkę Napoleon III poniósł w związku ze swoją postawą wobec powstania styczniowego w Polsce (1863 roku). Uchodzący za protektora narodów francuski cesarz nie zaangażował się nadmiernie w kwestię polską, gdyż nie chciał zrażać do siebie Rosji. Dobre kontakty z tym ostatnim krajem były mu potrzebne do szachowania Austrii. Odnośnie Polski zaś, Napoleon III ograniczył się do wysłania pod adresem cara not, w których zażądał jedynie autonomii dla Królestwa Polskiego. Gdy noty zostały odrzucone, cesarz wystąpił z propozycją zwołania ogólnoeuropejskiego kongresu, który by przedyskutował całość spraw kontynentu. Węsząc w tym francuski podstęp, zarówno Rosja, Austria, jak i Wielka Brytania pomysł ten odrzuciły. Mocarstwa zorientowały się, że gdyby taki kongres się zebrał, to Napoleon III podjąłby nie tyle temat ewentualnego państwa polskiego, ile własnych nabytków terytorialnych, na jakie miał ochotę w obszarze Nadrenii. Nieudolne poczynania cesarza doprowadziły do kompromitacji Francji i upadku jej „wolnościowego" wizerunku.

Napoleon III podjął tyleż brawurową, co niezrozumiałą i tragiczną w skutkach ekspedycję do Meksyku. Chciał tam osadzić na tronie habsburskiego

księcia Maksymiliana[410] i zapewne rozszerzyć wpływy Francji w Amerykach. Liczył, że skorzysta z osłabienia Stanów Zjednoczonych po wojnie secesyjnej. Panowanie Maksymiliana zakończyło się jednak w 1867 roku żałosną katastrofą: został on rozstrzelany przez meksykańskich republikanów, a żona Maksymiliana popadła w obłąkanie. W tym samym roku wizerunek Napoleona III pogorszyło kolejne niefortunne posunięcie na obszarze Półwyspu Apenińskiego: stając w obronie Państwa Kościelnego, francuski cesarz nie zgodził się, by wojska Garibaldiego, zajęły Rzym. Francuski korpus zadał klęskę oddziałom włoskim w bitwie pod Mentaną. Państwo Kościelne nie zostało włączone do Królestwa Włoch, przez co Napoleon III definitywnie zraził do siebie Włochów, o których niepodległość sam kilka lat wcześniej zabiegał.

Napoleon III nie potrafił się też przeciwstawić procesowi jednoczenia Niemiec, za którym stał Otto von Bismarck[411] – od 1862 roku pruski kanclerz. Od czasów wojny trzydziestoletniej i kardynała Richelieu bezpieczeństwo wschodnich rubieży Francji uzależnione było od rozczłonkowania i względnej równowagi między państwami niemieckimi. Gdy zaś bismarckowskie Prusy umacniały swoją pozycję, Napoleon III nie reagował, dając wiarę obietnicom pruskiego kanclerza, że za swoją bierność Francja uzyska nabytki terytorialne w postaci Belgii i Luksemburga. Bismarck celowo wypierał się potem swoich obietnic, chcąc Francuzów sprowokować. Po raz kolejny okazywało się więc, że Napoleon III gotów jest zrezygnować z haseł wolności narodów, za cenę korzyści terytorialnych dla samej Francji – „napiwków", jak złośliwie komentowano. Większe sukcesy przyniosła za to polityka kolonialna Napoleona III.

(424) Polityka zagraniczna wiktoriańskiej Anglii. XIX wiek naznaczony był w Anglii wieloletnim panowaniem królowej Wiktorii[412], która zasiadała na tronie od roku 1837 do swojej śmierci w roku 1901. Przez cały ten okres kierunki brytyjskiej polityki zagranicznej opierały się na niezmiennych założeniach, a przede wszystkim na dążeniu do utrzymania równowagi sił na kontynencie europejskim: poszczególne kontynentalne mocarstwa miały być zajęte rywalizacją między sobą, co po pierwsze miało ich wzajemnie osłabiać, a po wtóre odwrócić ich uwagę od podbojów kolo-

[410] Maksymilian I (1832-1867) – arcyksiążę austriacki, cesarz meksykański w latach 1864-1867, brat Franciszka Józefa I.

[411] Otto von Bismarck (1815-1898) – pruski i niemiecki mąż stanu, od 1862 r. premier Prus i od 1871 r. do 1890 r. kanclerz Niemiec (zwany *Żelaznym Kanclerzem*), doprowadził do zjednoczenia Niemiec pod egidą Prus, twórca kulturkampfu.

[412] Wiktoria Hanowerska (1819-1901) – królowa Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii w latach 1837-1901, cesarzowa Indii w latach 1876-1901.

nialnych. Wielka Brytania interweniowała jedynie wtedy, gdy równowaga ulegała zachwianiu, lub gdy pojawiało się zagrożenie dla którejś z brytyjskich kolonii. Oczkiem w głowie Londynu było zabezpieczenie posiadłości w Indiach oraz szlaków komunikacyjnych wiodących z Wysp Brytyjskich ku wschodowi. Z tego powodu wieloletnim rywalem Anglii była Rosja, gdyż ta ostatnia ustawicznie ponawiała próby polityczno-gospodarczej penetracji w Turcji, a następnie w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie. Udział Wielkiej Brytanii w wojnie krymskiej pozwolił zahamować wpływy Rosji.

Do roku 1870 Wielka Brytania tolerowała politykę Napoleona III, gdyż prowadziła ona do skłócenia ze sobą Francji i Austrii, a następnie Francji i Prus. Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku Wielka Brytania akceptowała hegemonię tego kraju w Europie, głównie dlatego, że kanclerz Bismarck odżegnywał się od jakiejkolwiek polityki kolonialnej, przez co nie stanowił dla Anglików zagrożenia. Trzymał też wzajemnie w szachu Rosję i Austrię, na tle ich rywalizacji o wpływy na Bałkanach. Gdy jednak nowy cesarz niemiecki Wilhelm II[413] pozbył się Bismarcka (1890 roku) i przyłączył się do wyścigu kolonialnego, Wielka Brytania odebrała to jako zagrożenie i zdecydowała się na zbliżenie ze swoimi dotychczasowymi rywalami, Francją i Rosją (prawda, że formalne zawarcie porozumień nastąpiło kilka lat po śmierci królowej Wiktorii). Ogólnie politykę zagraniczną Wielkiej Brytanii trafnie streszczają słowa wicehrabiego Palmerstona, brytyjskiego premiera w latach 1855-1858 i 1859-1865, który mawiał, że jego kraj „nie ma wiecznych wrogów i wiecznych sojuszników, tylko wieczne interesy".

Trzeba jednak dodać, że względne pozostawanie Wielkiej Brytanii na uboczu europejskiej polityki było po części wymuszone sytuacją w koloniach. W Indiach, Kanadzie i Australii wybuchały bunty przeciw rządom brytyjskim. Trwała międzynarodowa rywalizacja o wpływy w Chinach. Hegemonii Brytyjczyków w Afryce Południowej zagrażali tzw. Burowie. Ogół tych procesów angażował politykę brytyjską, odwracając ją od sytuacji w Europie.

(425) Zjednoczenie Włoch. Rodzące się w pierwszej połowie XIX wieku poczucie tożsamości narodowej zaczęło skłaniać rozbite na kilka krajów narody do jednoczenia się. Proces ten nie przychodził łatwo i bez załamań. W przypadku włoskim siłą napędową zjednoczenia była burżuazja Piemontu, dla której jedność państw włoskich miała poszerzyć rynki zbytu i podnieść dochody z prowadzonej działalności gospodarczej. W ostatecznym rozrachunku podobne korzyści przyniosło niemieckiej burżuazji

[413] Wilhelm II Hohenzollern (1859-1941) – ostatni niemiecki cesarz i król Prus w latach 1888-1918.

zjednoczenie Niemiec, przy czym był to niejako skutek uboczny polityki konserwatywnego pruskiego kanclerza Bismarcka, którego celem było wzmocnienie potęgi swojego państwa.

Mocarstwem stojącym na przeszkodzie do zjednoczenia Włoch była Austria. Wywoływane przeciwko niej w 1848 roku powstania zostały stłumione. Dalej w jej skład wchodziła niewielka wprawdzie część Półwyspu Apenińskiego, mianowicie Lombardia i Wenecja, ale pozostała część rozbita była na kilka państw, które znajdowały się pod wpływem Austrii. Za jednego z najbardziej zasłużonych dla zjednoczenia Włoch uchodzi Camillo Cavour[414], premier Piemontu od 1852 roku. Ambicją Cavoura było co prawda zjednoczenie tylko północnej części Włoch, ale zainicjowane przezeń procesy doprowadziły do pełnej jedności kraju.

Już w 1854 roku Piemont przyłączył się do wojny krymskiej po stronie Francji, licząc że po zwycięstwie będzie mógł wypowiadać się co do przyszłości ładu międzynarodowego. Bezpośrednich korzyści Piemont wprawdzie wtedy nie odniósł, ale w rezultacie wojny krymskiej wytworzyła się dlań korzystna sytuacja międzynarodowa: Austria zraziła do siebie Rosję, gdyż nie pomogła jej w wojnie. Odizolowaną Austrię chciał osłabić jeszcze Napoleon III, wietrząc możliwe nabytki francuskie na obszarze Włoch. Sytuacja ta ułatwiła zbliżenia Piemontu z Francją, które w 1858 roku zawarły tajny sojusz. W 1859 roku przystąpiono do działań wojennych. Siły piemoncko-francuskie rozgromiły wojska austriackie w bitwach pod Magentą i Solferino. Postępy sojuszników wywołały zaniepokojenie Prus i Rosji, które obawiały się, że wojna włoska może wywołać kolejną rewolucję na ich obszarze. Cesarz Francji dokonał wtedy niespodziewanego zwrotu i porozumiał się z austriackim władcą Franciszkiem Józefem I. Na mocy postanowień pokojowych Austria traciła Lombardię (ale nie Wenecję) na korzyść Francji, która dopiero przekazała ją Piemontowi.

Wbrew woli Francji, której zależało na utrzymaniu rozbicia półwyspu, pomniejsze księstwa włoskie ogłosiły połączenie z Piemontem. Wśród nich znajdowały się Toskania, Parma i Modena. Gdy wydawało się, że zjednoczenie ograniczy się do północnej części Włoch, inicjatywę przejął oddolny ruch powstańczy kierowany przez Garibaldiego. Ten ostatni, wraz z grupą około tysiąca bojowników ubranych w charakterystyczne czerwone koszule, wyprawił się dwoma statkami z Piemontu do Sycylii, gdzie wylądował w maju 1860 roku. Garibaldi w ciągu kilku miesięcy opanował całą Sycylię jak i królestwo Neapolu. Cavour był niechętny Garibaldiemu,

[414] Camillo Cavour (1810-1861) – polityk włoski, przywódca liberałów piemonckich, od 1852 r. premier i minister spraw zagranicznych Królestwa Sardynii, współtwórca zjednoczonych Włoch, pierwszy premier Włoch w 1861 r.

jednak tolerował jego poczynania, licząc na wyciągnięcie z nich korzyści dla Piemontu. Gdy Garibaldi wkroczył do Neapolu, Cavour pośpieszył swoje wojska na południe, by nie dopuścić do samowolnych rządów Garibaldiego. Ten ostatni podporządkował się Cavourowi, a zebrany w Turynie parlament ogólnowłoski zaproponował piemonckiemu władcy Wiktorowi Emanuelowi II[415] tytuł króla Włoch. Zjednoczenie stało się faktem, choć poza granicami kraju pozostawały austriacka Wenecja i papieski Rzym.

(426) Zjednoczenie Niemiec. Przyłączenie tych dwóch ostatnich miast do Włoch nastąpiło odpowiednio w roku 1866 i 1870, w następstwie polityki jednoczenia Niemiec przez Prusy. Tak jak w przypadku jedności Włoch, tak i na drodze do zjednoczenia Niemiec pod hegemonią Prus przeszkodą była Austria. Przecież to ona stała przez wieki na czele Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (do jego likwidacji w roku 1806), a od kongresu wiedeńskiego również Związku Niemieckiego. Prusy nie borykały się jednak z problemami narodowościowymi, które od czasu Wiosny Ludów paraliżowały poczynania Wiednia. Także ustanowiony w 1834 roku Niemiecki Związek Celny, liczący ponad dwadzieścia niemieckich krajów, ale bez Austrii, znacząco wzmocnił gospodarczo-polityczną pozycję Prus. Konfrontację z Austrią Bismarck rozłożył na dwa etapy. Najpierw w 1864 roku wplątał Austrię w wojnę przeciwko Danii. Pretekstem było odebranie temu państwu księstw Szlezwiku i Holsztynu. Dania została pokonana. Zamiast jednak postąpić jako przewodniczący Związku Niemieckiego i zagwarantować prawa dynastyczne miejscowemu księciu szlezwicko-holsztyńskiemu, Austria zgodziła się, by Prusy objęły Szlezwik, a ona sama – Holsztyn. Poszczególne państwa odebrały to jako zwykły podział łupów, winą za co obarczyły Austrię. Wiedeń został upokorzony.

Bismarck, który świadomie skłonił Austrię do zaproponowania podziału Szlezwiku i Holsztynu, postanowił wtedy pójść za ciosem. Zapewniwszy sobie neutralność Francji, a wcześniej jeszcze Rosji, uderzył w 1866 roku na osamotnioną Austrię, gromiąc jej wojska w bitwie pod Sadową (3 lipca 1866 rok). Z materialnego punktu widzenia postanowienia traktatu pokojowego nie były dla Austrii miażdżące. Pozbawiona została ona jednak przywództwa w świecie niemieckim: Związek Niemiecki został bowiem rozwiązany, a ewentualnej ekspansji Austria mogła już tylko szukać w kierunku bałkańskim.

W tym samym czasie co Prusy, Austrię najechały Włochy. Wprawdzie poniosły one klęskę, jednak Austria zgodziła się na oddanie im Wenecji. W jej granicach pozostały za to południowy Tyrol z Trydentem oraz Triest.

[415] Wiktor Emanuel II (1820-1878) – król Sardynii w latach 1849-1861, pierwszy król zjednoczonych Włoch od 1861 r.

Ostatnią przeszkodą na drodze Prus do zjednoczenia Niemiec była już tylko Francja. Również i tu Bismarck sprytnie sprowokował rywala do działania. Najpierw wysunął kandydaturę przedstawiciela Hohenzollernów do opróżnionego właśnie tronu hiszpańskiego. Francja mogła tylko zaprotestować, gdyż nie do przyjęcia była dla niej sytuacja, w której byłaby otoczona władcami wywodzącymi się z wrogiej dynastii. Prusy wycofały kandydaturę, ale ambasador Francji pospieszył do króla pruskiego, bawiącego w uzdrowisku Ems, domagając się przyrzeczenia, że tego rodzaju kandydatura nie będzie już więcej zgłaszana. Król w uprzejmy sposób odmówił złożenia takiej deklaracji, o czym powiadomił depeszą Bismarcka. Ten zaś opublikował ją w prasie w zmienionym jednak kształcie, z którego wynikało, że król odmówił przyjęcia ambasadora i za pośrednictwem adiutanta zakomunikował mu, że nie ma mu nic do powiedzenia. Przekazana w takiej postaci do Paryża tzw. depesza emska (13 lipca 1870 rok) wywołała oburzenie i skłoniła Francję do wypowiedzenia wojny „z lekkim sercem" – jak powiedział ówczesny premier Émile Ollivier (1825-1913).

Podobnie jak wcześniej Austria, tak i Francja nie była przygotowana do wojny. Wojska francuskie wraz z cesarzem zostały otoczone przez Prusaków w pobliżu Sedanu i zmuszone do poddania się. Napoleon III dostał się do niewoli. Dnia 4 września 1870 roku doszło w Paryżu do przewrotu, w wyniku którego obalono cesarstwo i proklamowano republikę. W łonie nowopowstałego rządu obrony narodowej nie było zgody co do tego, czy wojnę należy prowadzić dalej. Paryż był jednak otoczony, a wszelkie próby przerwania oblężenia organizowane przez radykała Leona Gambettę[416] nie przyniosły rezultatu.

Nie czekając nawet na rozejm (który ostatecznie zawarto dopiero 28 stycznia 1871 rok), poszczególni książęta niemieccy zebrali się 18 stycznia 1871 roku w Wersalu, w sali lustrzanej niegdysiejszego pałacu władców francuskich, gdzie ogłoszono powstanie Rzeszy Niemieckiej, z królem pruskim Wilhelmem I[417] jako cesarzem. Zjednoczenie Niemiec stało się faktem, a jego proklamowanie w Wersalu miało dodatkowo upokorzyć Francuzów. Należy jednak stwierdzić, że zachowania Niemców, jak i przede wszystkim kapitulanckiej postawy większości nowego rządu francuskiego nie zaakceptowała ludność Paryża, która w marcu 1871 roku wznieciła powstanie zwane Komuną Paryską. Powstanie po dwóch miesiącach stłumiły francuskie wojska rządowe, zwane „wersalskimi" (gdyż rząd Francji miał

[416] Leon Gambetta (1832-1882) – francuski polityk przywódca partii republikańskiej i opozycji parlamentarnej w okresie II Cesarstwa, w 1870 r. proklamował III Republikę, w latach 1881-1882 premier i minister spraw zagranicznych.

[417] Wilhelm I Hohenzollern (1797-1888) – regent, a następnie król Prus w latach 1861-1888, od 1871 r. cesarz niemiecki, współtwórca II Rzeszy.

wtedy swoją siedzibę w Wersalu). Bojowników Komuny nazywa się zaś komunardami.

Jeszcze we wrześniu 1870 roku, gdy załamał się ustrój Napoleona III, oddziały francuskie zostały wycofane z Rzymu, pozostawiając Państwo Kościelne własnemu losowi. Wtedy wojska Królestwa Włoch zajęły Rzym bez trudności, a w przeprowadzonym plebiscycie ludność miasta zdecydowała miażdżącą większością o przyłączeniu go do Włoch. Urzeczywistniło się zatem także zjednoczenie Włoch, choć nie wszystkie związane z nim kwestie zostały rozwikłane. Papieże przez wiele lat uznawali się za więźniów państwa włoskiego i zniechęcali Włochów do wspierania swojego państwa. Pozostawała także kwestia tych ziem włoskich, które wciąż znajdowały się pod władzą Austro-Węgier. Zmiany w tym zakresie przyniesie dopiero pierwsza wojna światowa. Innym zagadnieniem było realne zjednoczenie kraju: południe od północy Włoch różniła struktura społeczeństwa i gospodarki. Piemont zaś nie był tak silny jak Prusy na obszarze Niemiec, by narzucić innym regionom swój model ustrojowy.

(427) Powstanie Austro-Węgier. Jeszcze przed klęską austriacką w bitwie pod Sadową, naród węgierski zażądał przywrócenia konstytucji węgierskiej z roku 1848. Było dla Wiednia jasne, że zachowanie dalszej mocarstwowości przez Austrię nie może mieć miejsca, jeżeli nie osłabi się ośrodkowych żądań węgierskich, które były najsilniejsze i najbardziej niebezpieczne dla spójności habsburskiego państwa. Osłabiona Austria zdecydowała się osłabić dążenia niepodległościowe Węgrów przekształcając jednolite cesarstwo w tzw. monarchię dualistyczną: Monarchię Austro-Węgierską (Austro-Węgry). W kwietniu 1867 roku sejm węgierski uchwalił w tej sprawie tzw. „ugodę", którą Franciszek Józef zaakceptował 12 czerwca. Obydwie części miały odtąd mieć wspólny skarb, wojsko i politykę zagraniczną, ale osobne parlamenty, osobne rządy i – co za tym idzie – samodzielność w kwestiach polityki wewnętrznej. Cesarz austriacki był natomiast traktowany na Węgrzech jako król węgierski. Część austriacka, zwana także Przedlitawą, od nazwy granicznej rzeki Litawa, obejmowała Austrię właściwą, Tyrol, obszary dzisiejszej Słowenii, Dalmację, ziemie czeskie, Galicję (a więc ziemie polskie) i Bukowinę. Do Zalitawy włączono zaś ziemie węgierskie, słowackie, Siedmiogród, Banat, Wojewodinę oraz obszary dzisiejszej Chorwacji. Monarchia dualistyczna przetrwała do pierwszej wojny światowej.

(428) Osłabienie monarchii osmańskiej. Na początku XIX wieku w skład Turcji wchodziły całe Bałkany, tzn. południowo-wschodnia część Europy. Pod rządami sułtana znajdowały się z grubsza wszystkie ziemie leżące na południe od Dunaju. Jednak Turcja borykała się z licznymi

problemami: ustawicznie dochodziło do buntów janczarów, których ostatecznie fizycznie wyeliminowano w latach dwudziestych XIX wieku. Rywalizacja osłabiła jednak państwo. Turcja traciła także poszczególne swoje posiadłości, do końca XVIII wieku głównie na korzyść Rosji Katarzyny II. Od początku XIX wieku dochodziło na Bałkanach do buntów miejscowej ludności chłopskiej (Serbowie, Wołosi) przeciwko tureckim rządom. Budziła się tożsamość poszczególnych narodów. Jako pierwsi własnego państwa doczekali się Grecy. W 1821 roku wywołali oni powstanie pod wodzą Aleksandra Ypsilanti'ego[418]. Wybiciu się na niezależność pomogła jednak sprzyjająca sytuacja międzynarodowa: w tym czasie zarówno bowiem Rosji, Wielkiej Brytanii, jak i Francji zależało na osłabieniu Turcji. Spowodowało to, że niepodległość Grecji została międzynarodowo uznana już w roku 1830, prawda że w okrojonych jeszcze granicach państwowych.

Serbowie chwycili za broń jeszcze w roku 1804. Ich pierwsze powstanie, którym kierował Jerzy Czarny[419], zostało stłumione. Książę nadał jednak swoje imię nowej dynastii Karađorđeviciów, od swojego serbskiego imienia: Karađorđe (Jerzy Czarny). W 1815 r. wybuchło kolejne powstanie, na czele którego tym razem stanął Miłosz Obrenowić[420]. Druga insurekcja odniosła większy skutek, gdyż Turcja zgodziła się nadać Serbii autonomię. Z biegiem lat serbscy książęta stawali się coraz bardziej niezależni. Wnet jednak wywiązała się zajadła rywalizacja o władzę między Karadziordziewiczami a Obrenowiczami. Poszczególne dynastie wzajemnie się obalały i mordowały przedstawicieli drugiej rodziny. Spory te trwały aż do pierwszej wojny światowej.

Stosunkowo szeroką swobodą wewnętrzną cieszyły się dwie inne tureckie prowincje, mianowicie zamieszkałe przez Rumunów Wołoszczyzna i Mołdawia, zwane księstwami naddunajskimi. Sytuację komplikowało w nich jednak to, że ich wojewodami (hospodarami) byli nie Turcy, tylko Grecy znajdujący się na służbie sułtana (tzw. Fanarioci, od nazwy dzielnicy Fanar w Istambule, którą zamieszkiwali). W 1821 roku wybuchło powstanie chłopów przeciwko rządom Fanariotów, kierowane przez Tudora Vladimirescu[421]. Powstanie zostało stłumione, ale Fanarioci nie stali już więcej na czele księstw, które m.in. pod wpływem Rosji uzyskały konstytucje. Okazję do ugruntowania rumuńskiej samodzielności stworzyły następstwa

[418] Aleksander Ypsilanti (1792-1828) – generał rosyjski, przywódca greckiego stowarzyszenia niepodległościowego i powstania antytureckiego w Rumunii 1821 r.

[419] Jerzy Czarny (1768-1817) – przywódca pierwszego antytureckiego powstania serbskiego, założyciel dynastii Karađorđeviciów.

[420] Miłosz Obrenowić (1760-1870) – książę serbski w latach 1817-1839 i 1858-1860, wódz powstania antytureckiego w 1815 r., w 1826 uzyskał autonomię dla Serbii.

[421] Tudor Vladimirescu (1780-1821) – przywódca powstania na Wołoszczyźnie w 1821 r., rumuński bohater narodowy.

wojny krymskiej. Pokonana Rosja i zwycięska lecz osłabiona wojną Turcja nie mogły się sprzeciwić, gdy w styczniu 1859 roku zgromadzenia Mołdawii i Wołoszczyzny wybrały na hospodara tę samą osobę – Aleksandra Jana Cuzę[422] (Alexandru Ioan Cuza). W 1861 roku proklamowano zjednoczenie obydwu księstw w jedno, nazwane nieco później Rumunią.

Do znaczącej zmiany sytuacji na Bałkanach doszło w latach 1877-1878. Doszło wtedy do wojny między Rosją a Turcją. Był to kolejny po wojnie krymskiej konflikt, poprzez który Rosja chciała rozszerzyć swe wpływy ku południowi. Tym razem jednak Rosja odniosła miażdżące zwycięstwo, a jej wojska dotarły do samego Istambułu. Wobec interwencji mocarstw nie odważyła się go jednak zająć. Rosyjsko-turecki traktat pokojowy zawarty został 3 marca 1878 roku w miejscowości San Stefano, nieopodal tureckiej stolicy. Postanowienia traktatu były dla Rosji bardzo korzystne. Przewidywały m.in. utworzenie księstwa bułgarskiego o bardzo rozległych granicach, w którym Rosja miałaby prawo utrzymywać swoje siły zbrojne. Oznaczało to całkowitą dominację Rosji na Bałkanach, na co nie chciało się zgodzić żadne z wielkich mocarstw. Bismarck wysunął wtedy pomysł zorganizowania w Berlinie międzynarodowego kongresu, mającego zastanowić się nad warunkami pokoju między Rosją a Turcją.

Obradujący w czerwcu i lipcu 1878 roku kongres zmienił treść traktatu z San Stefano: Bułgarię podzielono na dwie zależne od Turcji części (Księstwo Bułgarskie i Rumelia Wschodnia). Międzynarodowe potwierdzenie uzyskała za to niepodległość Serbii i Rumunii. Te dwa ostatnie kraje poszerzyły również swoje granice. Ustalono również, że obszar Bośni i Hercegowiny znajdzie się pod okupacją Austro-Węgier.

W rezultacie kongresu berlińskiego posiadłości europejskie Turcji uległy dalszemu jeszcze skurczeniu. Oprócz ziem bułgarskich, które i tak ostatecznie się usamodzielnią w roku 1908, w skład imperium osmańskiego wchodziły już tylko Albania, Macedonia i Tracja. Nowopowstałe państwa, Serbia, Bułgaria i Grecja, nie ustawały jednak w wysiłkach, by zdobyć również te ostatnie ziemie.

(429) Wojna secesyjna i wzrost znaczenia USA. Na przestrzeni XIX wieku Stany Zjednoczone zaczęły być targane coraz większymi sporami wewnętrznymi. W północnej części kraju rozwijał się na szeroką skalę przemysł. To tu znajdowała się znaczna większość fabryk, kopalń i linii kolejowych. Południowa zaś część USA żyła głównie z rolnictwa. Uprawiano tam przede wszystkim bawełnę, jak i zboża, tytoń, kukurydzę czy trzcinę

[422] Aleksander Jan Cuza (1820-1873) – bojar mołdawski, od 1859 r. jednoczesny książę Mołdawi i Wołoszczyzny, od 1862 r. książę Zjednoczonych Księstw Mołdawii i Wołoszczyzny w 1866 r. obalony.

cukrową. Zróżnicowany profil gospodarki doprowadził do sprzeczności interesów między Północą a Południem. Północ zainteresowana była wprowadzeniem ceł chroniących jej tkankę przemysłową przed towarami z Europy, gdzie industrializacja była bardziej zaawansowana. Południe domagało się natomiast utrzymania wolnego handlu: obawiano się, że jeżeli Stany Zjednoczone wprowadzą cła to podobnie postąpią państwa europejskie, do których trafiała większość produkowanej na Południu bawełny.

Rywalizacji ekonomicznej towarzyszył etyczny spór o status ludności murzyńskiej. W 11 stanach Południa istniało wciąż niewolnictwo: około 4 milionów ciemnoskórych (na 9 milionów mieszkańców stanów południowych) wykorzystywano tam do pracy na plantacjach bawełny. W 23 stanach Północy niewolnictwo było już zniesione, choć warunki życia tamtejszych robotników przemysłowych były niewiele lepsze od sytuacji Murzynów.

Do zaostrzenia sporu doszło w roku 1860, gdy na prezydenta Stanów Zjednoczonych wybrany został republikanin Abraham Lincoln[423] – zwolennik zniesienia niewolnictwa i wprowadzenia ceł ochronnych. Stany południowe zareagowały gwałtownie: 20 grudnia 1860 roku Karolina Południowa ogłosiła tzw. secesję, tzn. wystąpienie z USA. W ślad za nią poszło dziesięć kolejnych stanów: Wirginia, Karolina Północna, Tennessee, Georgia, Floryda, Missisipi, Luizjana, Arkansas i Teksas. Utworzyły one Skonfederowane Stany Ameryki, zwane także Konfederacją (w odróżnieniu od Północy, nazywanej inaczej Unią). Na czele Konfederacji stanął Jefferson Davis[424].

Już w kwietniu 1861 roku wojska konfederackie rozpoczęły działania wojenne: zaatakowana została wtedy załoga Fortu Sumter w Karolinie Południowej, która pozostała wierna Unii, choć stan w jakim się znajdowała należał do Południa. Początkowo przewagę uzyskała Konfederacja. Jej wojskami kierował uzdolniony generał Robert Lee[425], co ciekawe osobiście opowiadający się za zniesieniem niewolnictwa. Po drugiej zaś stronie, głównodowodzącym wojsk Unii był generał Ulysses Grant[426]. Unia była w defensywie, jednak czas biegł na jej korzyść, ponieważ pod jej kontrolą znajdowała się cała amerykańska flota. Konfederaci byli tym samym odcięci od wszelkiej pomocy i z czasem ich siły wyczerpywały się.

---

[423] Abraham Lincoln (1809-1865) – amerykański mąż stanu, polityk republikański, prezydent USA w latach 1861-1865. Jego wybór doprowadził do wybuchu wojny secesyjnej.

[424] Jefferson Davis (1808-1889) – amerykański wojskowy i polityk, jedyny prezydent Skonfederowanych Stanów Ameryki w latach 1861-1865.

[425] Robert Lee (1807-1870) – amerykański generał, dowódca wojsk konfederacji w czasie wojny secesyjnej (1861-1865).

[426] Ulysses Grant (1822-1885) – generał amerykański, dowódca Północy na zachodnim terenie operacyjnym w czasie wojny secesyjnej (1861-1865), od 1864 r. głównodowodzący wojsk Unii, republikanin, prezydent USA w latach 1869-1877.

Zatoczywszy łuk od zachodniej strony Mississippi, Grant w 1863 roku zbliżył się do ujścia rzeki, dążąc do odcięcia Teksasu od pozostałych, leżących bardziej na wschód, konfederackich stanów. Zwycięska dla Granta bitwa pod Vicksburgiem pozwoliła na zrealizowanie tych zamiarów. W tym samym czasie, w północno-wschodniej części frontu, konfederackie oddziały generała Lee skierowały się w stronę stolicy Unii – Waszyngtonu. Decydująca bitwa rozegrała się w dniach 1-3 lipca 1863 roku pod Gettysburgiem, w pobliżu rzeki Potomac. Konfederaci ponieśli klęskę i musieli się wycofać.

W 1864 roku doznali dalszych klęsk: generał Grant został przeniesiony na północno-wschodni odcinek frontu, gdzie zajął stolicę Południa – Richmond. Natomiast wojska Unii skupione w pobliżu ujścia Mississippi, nad którymi dowództwo przejął generał Sherman[427], wyruszyły na wschód i pustosząc wszystko po drodze dotarły do Savannah nad Oceanem Atlantyckim. Tym samym znów udało się przeciąć obszary konfederatów: po północnej stronie wojsk Shermana pozostały Wirginia, Północna i Południowa Karolina, a po południowej Floryda oraz część Alabamy i Georgii. Konfederacja uległa rozbiciu. Otoczony generał Lee zdecydował się podpisać akt kapitulacji, co nastąpiło 9 kwietnia 1865 roku w Appomattox. Łączne straty obydwu stron szacowane są na 600 tys. poległych.

Następstwem sukcesu Unii było zniesienie niewolnictwa. Dekret w tej sprawie został ogłoszony przez Lincolna już 1 stycznia 1863 roku, jednak odpowiednia poprawka do konstytucji („trzynasta poprawka") przyjęta została dopiero w grudniu roku 1865. Również i ta ostatnia decyzja nie zakończyła walki Murzynów o równouprawnienie. Wprawdzie odtąd nie byli już oni niewolnikami, jednak wiele południowych stanów zaczęło przyjmować specjalne przepisy o segregacji rasowej, zakazujące białym i kolorowym korzystania z tych samych szkół, środków transportu, miejsc publicznych itp. Zniesienie segregacji i rzeczywiste zrównanie Murzynów w prawach z białymi nastąpi dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku, tj. sto lat po wojnie secesyjnej. Trzeba wreszcie dodać, że prezydent Lincoln zapłacił za zwycięstwo Unii i zniesienie niewolnictwa własnym życiem: już 14 kwietnia 1865 roku został zamordowany przez sympatyka Konfederacji.

Wojna nie zahamowała rozwoju Stanów Zjednoczonych. Co więcej, zwycięstwo uprzemysłowionej Północy sprawiło, że amerykańskie państwo realizowało interesy przemysłowców, przykładowo utrzymując stawki celne na towary z Europy. Nie zamykano natomiast granic przed imigrantami, których do 1900 roku przybyło ok. 14 milionów. Łączna liczba ludności sięgnęła tego roku 76 milionów osób, co oznaczało, że Stany Zjednoczone

[427] William Sherman (1820-1891) – generał amerykański, dowódca wojsk Unii w wojnie secesyjnej, naczelny dowódca armii Stanów Zjednoczonych w latach 1869-1884.

dysponują potężnym rynkiem wewnętrznym. To z kolei pozwalało na wzrost produkcji przemysłowej i koncentrację kapitału. U progu XX wieku Stany Zjednoczone wydobywały więcej węgla, niż Wielka Brytania oraz wytapiały więcej stali, niż ta ostatnia, Niemcy i Francja razem wzięte. Wzbogacali się amerykańscy przedsiębiorcy. Do najbardziej znanych należała rodzina Rockefellerów, która dorobiła się na przemyśle naftowym oraz Carnegie'ch, kontrolująca hutnictwo stali.

Rozwijająca się ludność kolonizowała kolejne obszary leżące na zachodzie kontynentu (podbój „Dzikiego Zachodu"). Obszar Stanów Zjednoczonych sięgał już od Atlantyku aż po Pacyfik. Jednocześnie USA z zainteresowaniem angażowały się w wymianę handlową i zaznaczały swoją obecność na terenie obu Ameryk. Jeszcze w 1823 roku prezydent Monroe[428] stworzył noszącą jego nazwisko doktrynę, głoszącą hasło: „Ameryka dla Amerykanów". Oznaczało to, że mocarstwa europejskie nie powinny się wtrącać w sytuację na zachodniej półkuli, która tym samym stawała się czymś na kształt strefy wpływów USA. Przyznać jednak trzeba, że do końca XIX wieku dominacja Stanów Zjednoczonych nie oznaczała podboju innych krajów. Rzecz zmieniła się w roku 1898, kiedy w rezultacie wojny toczonej z Hiszpanią USA przejęły kontrolę nad Puerto Rico i Kubą. W 1903 roku doprowadziły do utworzenia marionetkowej Panamy i oderwania jej od Kolumbii. Otwarcie kolonialny charakter miały zaś leżące w Azji Południowo-Wschodniej Filipiny i Guam, które Stany Zjednoczone uzyskały również w roku 1898. Pod koniec XIX wieku USA zaangażowały się także w podbój gospodarczy Chin. Można więc powiedzieć, że w pierwszych latach XX wieku Stany Zjednoczone odgrywały już rolę mocarstwa.

(430) Powstanie i rozwój systemu kolonialnego. Podbój zamorskich obszarów przez poszczególne kraje Europy sięgał czasów odkryć geograficznych. Jednak dopiero w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku podbój ten stał się jednym z podstawowych celów polityki mocarstw, realizowanej w imię wyższości kultury białych oraz ich misji wobec ludności kolorowej. Rzeczywiste powody, dla których angażowano się w wyścig kolonialny były różnorakie: presja demograficzna wynikająca ze wzrostu liczby ludności, chęć zaspokojenia dumy narodowej, dążenie do przewagi strategicznej nad innymi państwami poprzez rozmieszczenie swoich baz we wszystkich zakątkach świata, czy pozyskanie nowych złóż surowców i nowych rynków zbytu. Nierzadko nowe kolonie zakładały pojedyncze prywatne osoby.

[428] James Monroe (1758-1831) – amerykański polityk i dyplomata, prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1817-1825.

Największe imperia kolonialne utworzyły Wielka Brytania i Francja. Ta pierwsza posiadała już wprawdzie Kanadę, Australię i Nową Zelandię, jednak obszary te dysponowały już rozległym zakresem autonomii, przez co nie można było ich poddawać swobodnej eksploatacji. Uwaga Brytyjczyków skierowała się wówczas ku ziemiom leżącym u wybrzeży Oceanu Indyjskiego. Największą nową kolonią stały się Indie, których cesarzową w 1877 roku została królowa Wiktoria. Oprócz nich Wielka Brytania opanowała azjatyckie Birmę, Malaje, Hong-Kong, część Papui oraz liczne wyspy Oceanii (np. Fidżi).

W Afryce zajęto tereny dzisiejszej Kenii, część dzisiejszej Somalii, Nigerię, Złote Wybrzeże (dziś: Ghana), Sudan i Egipt. Ten ostatni kontrolowany był wprawdzie nieformalnie, jednak to wystarczało by panować nad szlakiem handlowym wiodącym z Europy do Azji przez kanał sueski. Podobnie rzecz się miała ze szlakiem wokół południa Afryki. Już w 1806 roku zajęty został tzw. Kraj Przylądkowy, znajdujący się na samym południu kontynentu. Następnie Brytyjczycy rozszerzali swoje wpływy od Kraju Przylądkowego ku północy kontynentu afrykańskiego, wypędzając w głąb kontynentu tzw. Burów, tj. potomków holenderskich osadników, którzy wcześniej opanowali Afrykę południową. Zwycięstwo nad Burami osiągnięte zostanie dopiero na początku XX wieku i pozwoli Wielkiej Brytanii zająć ziemie dzisiejszej Zambii, Botswany i Zimbabwe. Do tych ostatnich podbojów przyczynił się zwłaszcza brytyjski polityk Cecil Rhodes[429], dlatego przez wiele lat tereny Zambii i Zimbabwe nazywane były Rodezją.

Uzupełnieniem brytyjskiego imperium kolonialnego były posiadłości na półkuli zachodniej: Gujana Brytyjska, Jamajka, Belize, wyspy Bahama, Falklandy i Pitcairn. Łączną powierzchnię brytyjskich kolonii szacuje się na 30 milionów km^2, tj. trzy razy tyle, ile liczy powierzchnia Europy.

W pierwszej połowie XIX wieku Francja musiała budować swoje imperium kolonialne praktycznie od zera, gdyż poprzednie posiadłości straciła na rzecz Wielkiej Brytanii (Québec) lub sprzedała Stanom Zjednoczonym (Luizjana). We władaniu Paryża pozostały tylko Martynika i Gwadelupa na Karaibach oraz kilka afrykańskich portów (np. Dakar). Poczynając od roku 1830 Francuzi zaczęli pozyskiwać nowe kolonie, w tym przede wszystkim w Afryce północno-zachodniej. Najwcześniej zajęto Algierię, następnie zachodni Sahel (dziś obszary Senegalu, Mauretanii, Mali, Nigru) oraz część czarnej Afryki (dziś Wybrzeże Kości Słoniowej, Benin, Czad, Gabon) i Madagaskar leżący na południowy wschód od kontynentu afrykańskiego.

[429] Cecil Rhodes (1853-1902) – polityk brytyjski, przedsiębiorca, autor idei „od Kapsztadu do Kairu" – kolonizacji Afryki przez Wielką Brytanię, główny kolonizator Afryki Południowej.

Pod koniec XIX wieku roztoczono protektorat nad Tunezją, a w 1912 r. – nad Marokiem.

W latach sześćdziesiątych XIX wieku Francja zajęła również Indochiny (dziś Wietnam, Laos, Kambodża), czyli ziemie w Azji Południowo-Wschodniej. W Ameryce Południowej we władaniu Francuzów znajdowała się również część Gujany, która niesławnie zapisała się w historii jako miejsce zesłania więźniów francuskiego wymiaru sprawiedliwości. Łączna powierzchnia kolonii francuskich wynosiła 10 milionów km^2.

W odróżnieniu od Brytyjczyków, którzy na podbitych ziemiach utrzymywali dotychczasowe struktury władzy plemiennej, Francuzi narzucali własne ogniwa władzy i własny podział terytorialny. Dla przykładu posiadłości afrykańskie podzielono na cztery części: Algierię, Francuską Afrykę Zachodnią, Francuską Afrykę Równikową i Madagaskar.

Posiadłości pozostałych państw były dużo mniejsze: Belgia zajęła większość Konga, Holandia wciąż kontrolowała wyspy indonezyjskie (Holenderskie Indie Wschodnie), Gujanę Holenderską (dziś Surinam) i niektóre wyspy na Antylach. Portugalia zaś panowała nad Angolą i Mozambikiem. Dopiero pod koniec XIX wieku do wyścigu kolonialnego dołączyły się kolejne państwa: Niemcy, Włochy, Japonia. Tym pierwszym udało się zająć część Afryki (Togo, Tanganikę i dzisiejszą Namibię). Włochy poniosły klęskę przy próbie podbicia Etiopii (1896 rok), co powetowały sobie zajęciem Trypolitanii i Cyrenajki (dziś Libia) w roku 1911. Po pokonaniu w 1905 roku Rosji, Japonia zajęła wyspę Formoza (dziś Tajwan).

Ogół kolonii traktowany był przede wszystkim jako zaplecze surowcowe i rynek zbytu dla towarów pochodzących z metropolii.

Podsumowanie LXXV

- Wojna krymska była konfliktem zbrojnym, toczonym w latach 1853-1855, w którym Rosja poniosła klęskę walcząc z koalicją złożoną z Francji, Wielkiej Brytanii, Turcji i Piemontu (Sardynii).
- W drodze przewrotu politycznego w 1851 roku pełnię władzy we Francji przejął Ludwik Napoleon Bonaparte, który koronował się na cesarza, jako Napoleon III.
- XIX wiek naznaczony był w Anglii wieloletnim panowaniem królowej Wiktorii, która zasiadała na tronie w latach 1837-1901. Przez cały ten okres kierunki brytyjskiej polityki zagranicznej opierały się na dążeniu do utrzymania równowagi sił na kontynencie europejskim oraz licznych dokonywanych przez Anglię podbojach kolonialnych.
- W XIX wieku nastąpiło zjednoczenie Włoch i Niemiec. W przypadku włoskim siłą napędową zjednoczenia była burżuazja Piemontu,

w przypadku Niemiec zjednoczenie było niejako skutkiem ubocznym polityki konserwatywnego pruskiego kanclerza Otto von Bismarcka, którego celem było wzmocnienie potęgi swojego państwa.
- W latach 1861-1865 trwała w Stanach Zjednoczonych wojna domowa, zwana secesyjną, w trakcie której uprzemysłowiona Północ (Unia) pokonała wojska rolniczego Południa (Konfederacja).
- W ostatnich trzydziestu latach XIX wieku podbój zamorskich terytoriów stał się jednym z podstawowych celów polityki mocarstw, realizowanej w imię wyższości kultury białych oraz ich misji wobec ludności kolorowej. Głównymi mocarstwami kolonialnymi były Wielka Brytania oraz Francja, a także Belgia, Holandia, Włochy i Niemcy.

6. Rozwój nowoczesnego państwa i narodziny demokracji liberalnej

(431) Przemiany społeczne i polityczne w Europie. Nowoczesne państwo jest wytworem europejskiej historii ery nowożytnej. W końcu XVIII i w czasie XIX wieku państwami europejskimi wstrząsał szereg rewolucji politycznych. Trwał dramat Francji, która po upadku Napoleona wróciła pod panowanie Burbonów, by w 1830 roku spłynąć krwią kolejnej rewolucji – tzw. lipcowej[430].

Mimo dramatycznej walki, jaką podjęli przedstawiciele starego, feudalnego, następnie stanowego porządku nie dało się już zatrzymać głębokich przemian społecznych i politycznych. Zmianie uległa instytucja państwa. Dokonujące się procesy rozwojowe oznaczały:
- zeświecczenie sfery politycznej;
- ewolucję od państwa wieków średnich opartego na osobistych powiązaniach i stosunkach między rządzącymi i rządzonymi do państwa terytorialnego, funkcjonującego na określonym terytorium;

[430] Rewolucja lipcowa we Francji, miała miejsce 27-29 VII 1830 roku. W jej wyniku została obalona dynastia Burbonów. Bezpośrednią przyczyną wybuchu było rozwiązanie przez Karola X nowo wybranej Izby Deputowanych, zdominowanej przez opozycję, zmiana ordynacji wyborczej i likwidacja wolności prasy. Po opanowaniu Paryża przez zrewoltowane masy król abdykował. Obawiając się rewolucyjnych nastrojów i proklamowania republiki, tymczasowe władze Paryża ogłosiły ks. Orleanu Ludwika Filipa I początkowo namiestnikiem, później królem, ustanawiając tzw. monarchię lipcową.

- przemiany w państwowej administracji – od zaufanych wasali do wykształconych kompetentnych urzędników przyczyniających się do rozwoju sprawności państwa;
- utrzymywanie stałego wojska, zarządzanego w sposób racjonalny.

Jednocześnie następował rozwój nowoczesnych społeczeństw. Gospodarczy kapitalizm wymuszał nowy sposób gospodarowania i myślenia. Na miejsce religijno-teologicznego prawa natury pojawił się racjonalny system wartości, zaczęto podkreślać prymat jednostki ludzkiej, jej naturalnych praw z prawem do życia, wolnością i własnością na czele. W sferze idei, rządzących i rządzonych zaczęła łączyć umowa społeczna. Postulowanym zadaniem państwa staje się ochrona naturalnych praw i wolności obywateli.

Wraz z narodzinami państwa konstytucyjnego, najpierw w Anglii XVII wieku, a następnie w innych krajach (od końca XVIII wieku), ukształtowały się podstawowe instytucje liberalne: pluralizm polityczny, parlamentaryzm, państwo prawa. Zaczęto wprowadzać prawa wyborcze, ale jeszcze z cenzusami ograniczającymi ich równość i powszechność.

(432) Zasady ustrojowe demokracji liberalnej. Instytucje liberalne zatriumfowały w Europie Zachodniej w II połowie XIX wieku. Przyjęły je, nie bez oporów, Francja, Belgia, Holandia oraz niektóre kraje Rzeszy. Próbowano, bez powodzenia, zaprowadzić ład liberalny w Hiszpanii. Enklawę umiarkowanego liberalizmu w Europie Wschodniej stanowiło Królestwo Kongresowe, które jednak nie przeżyło klęski powstania listopadowego i które wkrótce okryłał noc represji caratu.

Państwo liberalne przyjmowało rozmaite formy:

- monarchia parlamentarna w Wielkiej Brytanii,
- monarchia konstytucyjna z silną pozycją króla we Francji,
- republika prezydencka w Stanach Zjednoczonych.

Wszystkie one opierały się na wspólnych założeniach ideowych, m.in. zasadzie suwerenności ludu, trójpodziale władzy, konstytucjonalizmie, praworządności oraz pluralizmie społecznym, politycznym, ekonomicznym i ideowym. Funkcja suwerena zmieniała się, wraz z rozwojem państwa. Pojęcie suwerenności, które wykształciło się na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, początkowo dotyczyło określenia władzy królewskiej: pierwotnej, najwyższej i niezawisłej. Nazywamy to zasadą suwerenności jednostki, to znaczy monarchy. W państwach europejskich w wieku XIX zaznaczał się polityczny dualizm, polegający na istnieniu obok siebie dwóch odrębnych sił politycznych: monarchy i obozu mieszczańskiego. Ten dualizm został w większości krajów przezwyciężony na korzyść zasady suwerenności ludu.

Zasada podziału i równowagi władz sformułowana została przez Monteskiusza, który sądził, że zło absolutyzmu wynika z samego nagromadzenia w jednym ręku władzy. Każda władza ma skłonności do przekraczania swoich kompetencji, posuwa się tak daleko, aż napotyka granice. Należy zatem nie tylko podzielić władze, ale także je zrównoważyć. Określono to później mianem mechanizmu hamulców i równowagi. Zasada podziału władzy oznacza:

- wyodrębnienie trzech funkcji państwa: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej,
- realizowanie każdej z tych funkcji państwa przez inny organ państwowy,
- wzajemne ograniczanie się władz.

Zasada podziału władz znalazła swoje dwa odzwierciedlenia: model amerykański (nazywany prezydenckim) i model brytyjski (nazywany parlamentarnym), który wkrótce stanie się wzorem dla demokratyzujących się państw europejskich.

(433) Model brytyjski. W monarchii konstytucyjnej pozycję i uprawnienia monarchy określa niepisana konstytucja, rozdzielając kompetencje władcze między monarchę a parlament. Z czasem formą monarchii konstytucyjnej stała się monarchia parlamentarna, w której właściwy proces sprawowania władzy realizuje się między parlamentem a rządem. Rola monarchy sprowadza się do funkcji reprezentacyjnej – jest on traktowany jako symbol tradycji i tożsamości państwa, ma jednak prawo do informacji o toku spraw państw.

System parlamentarny opiera się na następujących zasadach: rząd jest powołany przez głowę państwa. Król lub prezydent powołuje premiera, a następnie, na wniosek premiera, innych członków rządu. Rząd, aby móc działać, zabiega o zaufanie i poparcie parlamentu. Głowa państwa nie jest politycznie odpowiedzialna za swą działalność. Rząd ponosi wspólną odpowiedzialność polityczną przed parlamentem za swoją działalność. Zarówno głowa państwa, jak i członkowie rządu ponoszą odpowiedzialność konstytucyjną.

(434) Model amerykański. System prezydencki charakteryzuje się szczególnie silną pozycją prezydenta. W systemie tym prezydent jest równorzędnym z parlamentem reprezentantem narodu (jest wyłaniany w wyborach powszechnych choć pośrednich), głową państwa i szefem administracji. Prezydent decyduje o kształcie zarówno polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Podstawową powinnością parlamentu jest tworzenie nowego prawa, a nie wpływanie na bieżącą politykę. Prezydent nie odpowiada politycznie przed parlamentem, ale i nie może rozwiązać parlamentu.

(435) Zasada konstytucjonalizmu. Termin konstytucja pochodzi od łacińskiego słowa *constituere*, tj. urządzać, ustanawiać. Historycznie terminem konstytucja posługiwano się w różny sposób, oznaczając nim np. prawa fundamentalne państwa, reguły życia zakonnego, ustawy sejmowe (Polska szlachecka), faktyczny ustrój państwa, podstawowe zasady ustroju politycznego, czynniki kształtujące ustrój państwa, środowisko geograficzne, układ sił społecznych.

Powszechnie konstytucja utożsamiana jest z ustawą zasadniczą, która różni się od innych ustaw szczególną mocą prawną, szczególną treścią oraz specjalnym trybem jej uchwalania i zmiany.

Konstytucja jako akt prawny o szczególnym znaczeniu w państwie spełnia kilka istotnych funkcji. Są to zwłaszcza następujące funkcje:

- prawna: konstytucja stanowi podstawę całego systemu praw w każdym państwie konstytucyjnym;
- integracyjna: konstytucja służy integracji całego społeczeństwa, gdyż zwykle stanowi wyraz szerokiego konsensu społecznego;
- organizatorska: konstytucja odgrywa rolę statutu organizacyjnego państwa, gdyż określa zasady organizacji i funkcjonowania państwa oraz jego strukturę wewnętrzną;
- programowa: konstytucja określa kierunki rozwoju państwa;
- wychowawcza: konstytucja jest odzwierciedleniem pewnego systemu wartości i przekonań politycznych, zawiera określone idee i dąży do ich realizacji.

(436) Powstanie partii politycznych. W II połowie XIX wieku ukształtował się specyficzny rodzaj organizacji, które nazywamy partiami politycznymi. Partią nazywamy organizację dążącą do zdobycia lub utrzymania już posiadanej władzy publicznej. Pojęcie „partia polityczna" nie jest rozumiane w sposób jednolity. Etymologicznie słowo „partia" wywodzi się od łacińskiego *pars* – część. Partie nie zawsze w swojej nazwie umieszczają słowo „partia". Często występują inne określenia, takie jak: „unia"; „związek"; „ruch"; „zjednoczenie"; „obóz"; „konfederacja" itp. O tym, że konkretna organizacja jest uznawana za partię polityczną, decyduje nie nazwa, lecz cechy tej organizacji, a przede wszystkim fakt, że dąży ona do zdobycia lub utrzymania władzy.

Rozwój partii politycznych w XIX i XX wieku jest następstwem:

- rozwoju parlamentaryzmu i demokratyzacji życia politycznego,
- sprzeczności i kryzysów społecznych (np. konfliktów interesów między zwolennikami starego i nowego porządku społecznego czy konfliktów socjalnych),

- przemian modernizacyjnych wywołujących kontrowersje wobec postępu cywilizacyjnego i jego następstw dla życia społecznego.

Podsumowanie LXXVI

- Wiek XIX był okresem rewolucji politycznych i konstytucyjnych, które spowodowały powolną ewolucję ustroju państw europejskich w kierunku demokracji liberalnej.
- Do podstawowych zasad ustrojowych państwa liberalnego zaliczamy: suwerenność narodu (ludu), podział i równowagę władz, konstytucjonalizm, praworządność oraz pluralizm społeczny, polityczny, ekonomiczny i ideowy.
- Zasada podziału władz znalazła swoje dwa odzwierciedlenia: model amerykański (nazywany prezydenckim) i model brytyjski (nazywany parlamentarnym), który wkrótce stanie się wzorem dla demokratyzujących się państw europejskich.

ROZDZIAŁ XI

Kres ładu wiedeńskiego

1. Masowe ruchy polityczne

(437) Podział ruchów. W XIX-wiecznej Europie ukształtowały się główne kierunki myśli politycznej, które w zmodyfikowanej formie funkcjonują do dnia dzisiejszego Należą do nich istniejące już wcześniej: konserwatyzm i liberalizm oraz nowy – socjalizm.

Walka różnych grup społecznych i środowisk o realizację celów politycznych, społecznych i ekonomicznych oraz walka o miejsca w parlamencie mogła być prowadzona skutecznie jedynie w sposób zorganizowany. Dlatego też na przełomie XIX i XX wieku, w oparciu o powyższe idee, powstawać zaczęły masowe partie polityczne – czyli organizacje dążące do zdobycia władzy publicznej – które ze względu na swój charakter, zawierały się w trzech zasadniczych ruchach politycznych: socjalistycznym, narodowym i ludowym.

(438) Geneza socjalizmu. Już na początku XIX w. robotnicy najemni byli najliczniejszą grupą społeczną w takich państwach jak Anglia czy Francja.

Zamieszkiwali w wielkich miastach przemysłowych w nędznych warunkach, ich zarobki były bardzo niskie, a czas pracy nierzadko przekraczał nawet 16 godzin dziennie. Za nędzne wynagrodzenie zatrudniano również kobiety i dzieci. Położenie robotników wywołało współczucie ludzi wrażliwych. Rozpoczęła się fala krytyki takiego stanu rzeczy oraz powstawały koncepcje przemian ustrojowych, które nazywano socjalistycznymi.

Jako jeden z pierwszych projekt systemu zmierzającego do poprawy sytuacji klasy robotniczej opracował angielski fabrykant Robert Owen (1771-1858). W swoich zakładach skrócił czas pracy, podniósł zarobki, budował robotnikom domy, szkoły, a nawet organizował wypoczynek. Jego działania nie znalazły jednak poparcia i skazane były na niepowodzenie. Plany tworzenia sprawiedliwego ustroju tworzyli również Francuzi: Henryk

Klaudiusz Saint-Simon (1760-1825) i twórca pojęcia „feminizm", Karol Fourier (1772-1837). Socjalizm Owena, Saint-Simona i Fouriera nie był oparty na realnym rozeznaniu rzeczywistości i jego postulaty w ówczesnej sytuacji nie były możliwe do zrealizowania, dlatego nazwano go socjalizmem utopijnym.

(439) Czartyzm. Pierwszą zorganizowaną formą walki o poprawienie doli robotników fabrycznych w Anglii był radykalny ruch społeczny walczący o reformę prawa wyborczego, mający szerokie poparcie. Zainicjowany wystąpieniem Londyńskiego Stowarzyszenia Robotników, które opublikowało w 1838 roku *Kartę Praw Ludu* (*The People's Charter* — stąd nazwa „czartyzm"). Jej głównym autorem był William Lovett. Karta zawierała żądania powszechnego czynnego prawa wyborczego dla mężczyzn, równych okręgów wyborczych, tajnego trybu głosowania, rocznej kadencji parlamentu, zniesienia cenzusu majątkowego dla kandydatów na posłów i wprowadzenia diet poselskich. W sytuacji depresji gospodarczej i wywołanego nią bezrobocia oraz wobec agitacji przeciwko prawom ubogich program zyskał poparcie robotników. Kilkakrotnie składane petycje były przez parlament ignorowane. Czartyzm był pierwszym robotniczym ruchem o zasięgu ogólnonarodowym w Wielkiej Brytanii.

(440) Manifest komunistyczny. Spośród wielu koncepcji dochodzenia praw klasy robotniczej największe poparcie zyskał program opracowany przez niemieckich działaczy: Karola Marksa[431] i Fryderyka Engelsa[432] nazywany socjalizmem naukowym. Zawarty w wydanym przez nich *Manifeście komunistycznym* (1848 rok) głosił m.in.:

- obalenie burżuazji i kapitalizmu drogą rewolucji;
- ustanowienie władzy klasy robotniczej (dyktatura proletariatu);
- stworzenie nowego społeczeństwa bez klas i własności prywatnej.

Rewolucja, do której nawoływali marksiści, mogła zwyciężyć tylko wówczas, gdy do walki staną równocześnie komuniści wszystkich państw, dlatego manifest zakończono słynnym wezwaniem: Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!

Z inicjatywy Marksa i Engelsa i przy ich współpracy w 1864 roku w Londynie powołane zostało do życia Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników zwane później I Międzynarodówką.

---

[431] Karol Marks (1818-1883) – niemiecki filozof i ekonomista, działacz rewolucyjny, współtwórca teorii materializmu dialektycznego i teorii socjalizmu naukowego, razem z Engelsem opracował *Manifest komunistyczny*, jeden z przywódców I Międzynarodówki.

[432] Fryderyk Engels (1820-1895) – niemiecki filozof i socjolog, współtwórca socjalizmu naukowego, razem z Marksem opracował *Manifest komunistyczny*, współtwórca I i II Międzynarodówki.

(441) Reformizm. Druga połowa XIX wieku to okres powstawania w Europie masowych, zwykle opartych na marksizmie, partii robotniczych. Stała poprawa położenia robotników w krajach wysoko rozwiniętych i przemiany ustrojowe w Europie zmierzające w kierunku tworzenia demokracji parlamentarnych, a więc coraz szersza możliwość legalnej walki o poprawę sytuacji pracujących czyniły z marksizmu teorię niepopularną. Wprowadzenie w niektórych państwach obowiązkowych ubezpieczeń i emerytur oraz ograniczenie czasu pracy zapoczątkowało nowy kierunek w ruchu robotniczym, odrzucający rewolucyjne metody walki – rewizjonizm (rewizja marksizmu) i wynikający z niego reformizm (konieczność reform drogą parlamentarną). Twórcą nowej ideologii był niemiecki teoretyk Edward Bernstein[433].

Reformy społeczno-polityczne przeprowadzone na drodze parlamentarnej miały doprowadzić do stopniowego przekształcenia kapitalizmu w socjalizm, więc zwolennicy tego nurtu podejmowali starania o wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego. Reformizm stał się dominującym kierunkiem politycznym założonej w 1889 roku II Międzynarodówki[434].

Obok marksizmu i reformizmu w ruchu robotniczym rozwijały się różne inne nurty. Wśród nich głośny stał się anarchizm. Przyczynę nierówności społecznej jego zwolennicy upatrywali w państwie i propagowali walkę ze wszystkimi jego organami. Posługując się terrorem przyczynili się do licznych zamachów na polityków i głowy państw (zabójstwo prezydenta Francji Carnota[435], cara Aleksandra II, cesarzowej Austrii Elżbiety[436], króla Włoch Umberto I[437] i prezydenta USA Mc Kinleya[438]).

(442) Socjalizm w Rosji. Nietypowo przebiegał rozwój ruchu socjalistycznego w Rosji. Tam, pomimo, że robotnicy nie byli tak liczni jak w innych

[433] Edward Bernstein (1850-1932) – ideolog socjaldemokracji niemieckiej, jeden z przywódców II Międzynarodówki, główny teoretyk rewizjonizmu i reformizmu.

[434] Na kongresie II Międzynarodówki przyjęto zasadę, że dzień 1 maja, dla upamiętnienia krwawej demonstracji z 1886 r. w Chicago, będzie corocznie obchodzony jako święto robotnicze. Zalecano organizowanie w tym dniu pochodów, podczas których miano przypominać postulaty robotnicze. II Międzynarodówka rozpadła się w czasie I wojny światowej, ale reaktywowana później istnieje do dnia dzisiejszego pod nazwą Socjalistycznej Międzynarodówki Robotniczej. Po II wojnie światowej do czołowych jej działaczy należeli W. Brandt, B. Kreisky, O. Palme, M. Soares.

[435] Marie François Sadi Carnot (1837-1894) – francuski polityk, przywódca lewicy w Zgromadzeniu Narodowym, prezydent Francji w latach 1887-1894.

[436] Elżbieta Bawarska (1837-1898) – cesarzowa Austrii i królowa Węgier, żona cesarza Franciszka Józefa I

[437] Umberto I (1844-1900) – król Włoch w latach 1878-1900, syn Wiktora Emanuela II.

[438] William McKinley (1843-1901) – prezydent USA w latach 1897-1901.

lepiej uprzemysłowionych państwach i pozostawali na niskim poziomie świadomości politycznej, bardzo mocno rozwinął się nurt rewolucyjny. Znaczną część socjalistów rosyjskich stanowili przedstawiciele inteligencji. Przywódcą socjalistów rosyjskich był Włodzimierz Lenin[439].

(443) Nacjonalizm. Zupełnie odmienny charakter aniżeli socjalizm miał nacjonalizm. Stawiał on na pierwszym miejscu znaczenie narodu w życiu danego społeczeństwa. Przyznawał narodowi absolutne pierwszeństwo nad interesami jednostki, a głównym celem nacjonalistów była budowa własnego państwa narodowego, walka o wolność lub zjednoczenie narodowe. Najwyższą normą moralną jest lojalność wobec własnego narodu. Idee nacjonalizmu stały się podstawą dla powstających w Europie partii narodowych.

(444) Agraryzm. Znacznie mniejszy zasięg aniżeli socjalizm i ruch narodowy miał w początkach swojego istnienia ruch ludowy (chłopski). W ramach tego ruchu powstała w II połowie XIX wieku doktryna społeczno-polityczna zwana agraryzmem. Głosiła ona, iż podstawą gospodarki jest rolnictwo, a najważniejszym producentem dóbr materialnych jest rolnik (agrariusz).

Twierdząc, że główną warstwą narodu są chłopi, agraryści bronili drobnych rolników i wysuwali koncepcje ustroju pośredniego między kapitalizmem a socjalizmem. W krajach Europy Środkowej i Wschodniej postulowali podział majątków obszarniczych oraz podniesienie poziomu kultury na wsi. Ruch ten rozwinął się w niewielu państwach Europy: Niemczech, Szwajcarii, Danii, potem też Czechosłowacji i Polsce.

(445) Katolicka nauka społeczna. Na kształtowanie się życia politycznego i społecznego Europy przełomu wieków duży wpływ miała także postawa Kościoła. Za pontyfikatu papieża bł. Piusa IX[440] Kościół katolicki był w ostrym konflikcie z ruchem socjalistycznym, a także orientacją liberalno-demokratyczną. W 1864 roku papież wydał *Syllabus* zawierający ostrą krytykę tych idei. Nowe treści wprowadził pontyfikat Leona XIII[441].

Papież dostrzegał niebezpieczeństwa, jakie niosło dla społeczeństwa lekceważenie przez możnych tego świata nędzy robotników. Widział krzyczącą

[439] Włodzimierz Lenin, właśc. *Władimir Iljicz Uljanow* (1870-1924) – rosyjski polityk, socjalista, organizator rewolucji październikowej, współzałożyciel i przywódca partii bolszewickiej, pierwszy przywódca Rosji radzieckiej, twórca Nowej Polityki Ekonomicznej.

[440] Pius IX (1792-1878) – właśc. *Giovanni Maria Mastai Ferretti*, papież w latach 1846-1878, w roku 2000 ogłoszony błogosławionym.

[441] Leon XIII (1810-1903) – właśc. *Gioacchino Vincenzo Raphaelo Luigi Pecci*, papież w latach 1878-1903.

Tabela nr 16. Kształtowanie się nowożytnych partii politycznych na ziemiach polskich

Nurt	Nazwa partii	Rok	Czołowi działacze	Program
Ruch socjalistyczny	**Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat (I Proletariat)**	1882	Ludwik Waryński Stanisław Kunicki	– likwidacja prywatnej własności; – bezpłatna oświata; – równość społeczna; – cel osiągnąć należy drogą strajków, manifestacji, a także terroru.
	II Proletariat	1888	Marcin Kasprzak Ludwik Kulczycki	– walka rewolucyjna; – autonomia ziem polskich; – brak nacisku na sprawy socjalne.
	Związek Robotników Polskich (ZRP)	1889	Julian Marchlewski	– zorganizowanie masowego ruchu robotniczego; – wspomaganie robotników w walce o prawa socjalne; – odrzucenie terroru.
	III Proletariat	1900	Ludwik Kulczycki	– rewolucja socjalistyczna; – dyktatura proletariatu.
	Polska Partia Socjalistyczna (PPS)	1892	Bolesław Limanowski Stanisław Wojciechowski Józef Piłsudski Stanisław Mendelson	– niepodległość Polski i budowa ustroju demokratycznego; – uspołecznienie ziemi i narzędzi produkcji; – ewentualna federacja Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą.
	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)	1893 1900	Julian Marchlewski Róża Luksemburg Feliks Dzierżyński Adolf Warski	– uznanie programu PPS za odstępstwo od idei socjalistycznej; – internacjonalistyczna walka z kapitalizmem; – dyktatura proletariatu; – odrzucenie kwestii niepodległościowej.
	Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (PPSD)	1897	Ignacy Daszyński Herman Lieberman	– socjalizm w ramach obowiązującego prawa; – wprowadzenie ustawodawstwa socjalnego; – reforma systemu wyborczego.

Ruch narodowy	**Liga Polska**	1887	Zygmunt Miłkowski	– zjednoczenie sił narodowych w celu odzyskania niepodległości; – powrót do granic z 1772 r.; – normy etyczne wyznacza interes narodu (egoizm narodowy); – odsunięcie na dalszy plan koncepcji walki zbrojnej o niepodległość; – legalna walka polityczna o autonomię; – wartością najwyższą jest wspólnota narodowa.
	Liga Narodowa	1893	Roman Dmowski Zygmunt Balicki	
	Stronnictwo Narodowo--Demokratyczne	1897	Roman Dmowski	
Ruch ludowy	**Stronnictwo Ludowe**	1895	Piotr Bojko Wincenty Witos Jan Stapiński Karol Lewakowski	– reforma prawa wyborczego – walka o prawa polityczne włościan; – regulacja problemu serwitutów; – szerszy dostęp do oświaty na wsi; – 1913 r. rozłam w PSL na PSL-Piast (Witos) i PSL-Lewicę (Stapiński).
	Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)	1903		

Źródło: Opracowanie własne

niesprawiedliwość, widział jednocześnie, że chcą ją wykorzystać politycznie socjaliści dla zburzenia dotychczasowego ładu społecznego poprzez wywołanie rewolucji socjalnej. Inaczej mówiąc, o ile zdiagnozował tę samą chorobę społeczeństwa, o której pisali w Manifeście komunistycznym Marks i Engels, to jednak zalecił inną kurację – nie rewolucję, ale solidaryzm społeczny. W 1891 roku ogłoszona została przezeń encyklika *Rerum novarum*, w której przestrzegał, że ani boskie, ani ludzkie prawa nie pozwalają uciskać potrzebujących i nędzarzy dla osobistej korzyści i zyski ciągnąć z cudzego niedostatku. Encyklika uznawała prawa robotników do zrzeszania się oraz popierała dążenia do sprawiedliwego podziału dóbr. Papież poszukiwał sposobu pogodzenia interesów pracodawców i pracowników. Encyklika ta, zawierając podstawy nauki społecznej Kościoła, zapoczątkowała nowy nurt polityczny w wielu państwach Europy, zwany chrześcijańską demokracją.

Podsumowanie LXXVII

- Na przełomie XIX i XX wieku ukształtowały się trzy zasadnicze ruchy polityczne:
  – socjalistyczny,
  – narodowy,
  – ludowy.
- Najbardziej rozwinął się ruch socjalistyczny, w którym wyróżnić możemy dwa nurty:
  – komunizm (nurt rewolucyjny);
  – rewizjonizm (nurt reformistyczny).
- Ruch narodowy tworzyli przede wszystkim dbający o interesy państwa zwolennicy nacjonalizmu.
- Najsłabiej rozwinięty ruch ludowy reprezentowali agraryści stawiając chłopów na czele piramidy społecznej.
- Wydając encyklikę *Rerum novarum* papież Leon XIII przyczynił się do powstania w Europie ruchu chrześcijańsko-demokratycznego.

2. I wojna światowa (1914-1918)

(446) Sytuacja międzynarodowa na przełomie XIX i XX wieku. Wielki wyścig o kolonie, który zawładnął Europą w XIX wieku, został w zasadzie zakończony na początku wieku XX, ale jego rezultat nie był dla wszystkich mocarstw zadawalający. Do decydującej rozprawy na zachodzie szykowały się zarówno Niemcy jak i Francja. Pierwsze chciały umocnić swoją pozycję i powtórzyć sukces z czasów zjednoczenia, drugie – odzyskać utracone wtedy ziemie: Alzację i Lotaryngię. Niemcy coraz ostrzej rywalizowały również z Wielką Brytanią. Szybko rozbudowywały swą flotę wojenną z zamiarem opanowania części brytyjskich zdobyczy kolonialnych. Coraz gorzej układały się również stosunki Niemiec i Austro-Węgier z Rosją. Obydwie strony dążyły do uzyskania wyłącznych wpływów i korzyści gospodarczych na Bałkanach i w Turcji.

Aby rozwiązać te podstawowe sprzeczności i uzyskać gwarancje pomocy na wypadek konfliktu zbrojnego, poszczególne mocarstwa w latach 1879-1907 zawierały ze sobą wzajemne układy i traktaty sojusznicze, co doprowadziło do powstania w Europie dwóch zwalczających się bloków militarnych[442].

[442] Na przełomie stuleci Wielka Brytania prowadziła wojny przeciwko potomkom dawnych kolonistów holenderskich (Burom), którzy osiedlili się w Południowej Afryce (I wojna

(447) Trójprzymierze i Trójporozumienie. W 1879 roku, jako pierwsze, układ podpisują Niemcy z Austro-Węgrami. Ostrze przymierza skierowane było przeciw dwom państwom – Rosji i Francji.

Do sojuszu tego w roku 1882 dołączyły Włochy kończąc w ten sposób kształtowanie się bloku zwanego Trójprzymierzem. Państwa do niego wchodzące, ze względu na położenie w Europie, nazwano później państwami centralnymi.

Odpowiedzią na tę sytuację było zawarcie sojuszu państw najbardziej zagrożonych, a więc Francji i Rosji, co nastąpiło w 1892 roku. Dalszym krokiem było zbliżenie Anglii i Francji, mimo, że w niedalekiej przeszłości obydwa te państwa ostro rywalizowały ze sobą w poszczególnych koloniach. Zawarty między nimi w 1904 roku porozumienie, zwane *entente cordiale* (serdeczne porozumienie), był więc tylko chwilową zgodą na czas wspólnej walki ze wspólnym wrogiem. W 1907 roku doszło do podpisania układu angielsko-rosyjskiego, zamykającego porozumienie trzech państw. Ten blok nazwano Trójporozumieniem lub Ententą.

(448) Rewolucja w Rosji 1905 roku. Podczas, gdy w całej Europie postępowała demokratyzacja życia społeczeństw – wprowadzano powszechne prawo wyborcze i prawa obywatelskie – w Rosji ludność pozbawiona była wpływu na rządy, prawa do zrzeszania się i prawa do swobodnego głoszenia poglądów.

Chłopi żądali ziemi, robotnicy ustawodawstwa pracy, a poszczególne narody do uzyskania autonomii. Sytuacja zaostrzyła się po przegranej Rosji w wojnie z Japonią.

Z petycją, zawierającą postulaty robotników, w kierunku rezydencji carskiej, Pałacu Zimowego, pomaszerował pokojowy pochód w niedzielę 22 stycznia 1905 roku. W wyniku salw, jakie padły w kierunku protestujących, zginęło około 1000 osób. Ta „krwawa niedziela" stała się początkiem ruchu rewolucyjnego w całej Rosji. Narastanie wystąpień zmusiło cara Mikołaja II[443] do wydania 30 października manifestu zapowiadającego wprowadzenie swobód obywatelskich, zwołanie parlamentu (Dumy) oraz amnestię.

Radość manifestantów okazała się jednak przedwczesna. Dwukrotnie wybierana i zwoływana Duma, ze względu na zbyt daleko idące żądania zmian ustrojowych, była szybko przez cara rozwiązywana. Dopiero III Duma przetrwała kilka lat, ale podejmowane przez nią uchwały wprowadzane były często pod dyktando dworu carskiego. Pomimo, że nie powiodły się plany

1880-1881, II wojna 1899-1902), w celu aneksji bogatych w pokłady złota i diamentów republik Transwal i Orania. W trakcie wojen burskich po raz pierwszy Brytyjczycy uciekli się do metody osadzania ludzi w obozach koncentracyjnych. Wojny toczone były przy przytłaczającej przewadze wojsk brytyjskich i zakończyły się klęską republik burskich, które w 1902 roku zostały włączone do imperium brytyjskiego.

[443] Mikołaj II Romanow (1868-1918) – ostatni car Rosji panujący w latach 1894-1917.

zasadniczej odbudowy anarchicznego ustroju, to jednak skutkiem pozytywnym rewolucji był rozwój życia politycznego, dzięki powstaniu partii o zróżnicowanych orientacjach.

Rewolucja, jaka trwała w Rosji w latach 1905-1907 objęła swym zasięgiem również teren Królestwa Polskiego. Tu oprócz wysunięcia postulatów ekonomicznych podjęto również walkę o zniesienie ucisku narodowego. Do największych strajków politycznych doszło w Warszawie, Łodzi oraz Zagłębiu Dąbrowskim. Domagano się nauczania w języku polskim, wprowadzenia języka polskiego jako urzędowego. Pomimo upadku rewolucja wprowadziła istotne zmiany:

- na terenie Królestwa mogły odtąd działać legalne ruchy polityczne;
- powstała sieć legalnych instytucji życia narodowego (Warszawskie Towarzystwo Naukowe, Polska Macierz Szkolna, Stowarzyszenie Nauczycieli Polskich);
- mogły powstawać polskie szkoły prywatne;
- zelżała cenzura;
- zaczęło powstawać ustawodawstwo pracy.

(449) Geneza konfliktu zbrojnego. Przeciwieństwa pomiędzy mocarstwami europejskimi narastały już od schyłku XIX wieku. Świadczy o tym chociażby powstanie dwóch bloków militarnych: Trójprzymierza i Trójporozumienia. Na początku XX wieku stało się jednak jasne, że konfliktów tych nie da się usunąć na drodze pokojowej. Państwem, któremu najbardziej zależało na wybuchu wojny były Niemcy. Tą drogą, dzięki pewnemu zwycięstwu, chciały one zdobyć atrakcyjne gospodarczo tereny kolonialne będące w posiadaniu mało liczących się już wtedy mocarstw oraz dorównać najsilniejszym w Europie angielskim siłom morskim. Domagając się nowego podziału kolonialnego świata Niemcy zainteresowane były ekspansją w każdej części świata. Austro-Węgry dążyły z kolei do rozszerzenia swego panowania na Bałkanach, tam jednak swoje kroki skierować zamierzała również Rosja. Ostry konflikt istniał również pomiędzy Francją a Niemcami. Francja broniła swej pozycji przed ekspansjonistyczną polityką Niemiec oraz dążyła do odzyskania Alzacji i Lotaryngii. Interesy angielskie, francuskie, rosyjskie i niemieckie krzyżowały się jeszcze w wielu innych zakątkach świata. Głośnym echem odbiła się na świecie również rewolucja w Meksyku[444].

[444] Rewolucja meksykańska (1910-1917) była skutkiem konfliktów społeczno-politycznych, które wstrząsały Meksykiem na początku XX wieku:

- walki warstw średnich o reformy polityczne;
- sprzeciwy burżuazji wobec ekspansji kapitału zagranicznego;
- walki mas chłopskich, buntujących się przeciwko wielkiej własności ziemskiej;
- tendencji antyklerykalnych, które wyraziły się w krwawych prześladowaniach Kościoła.

Najbardziej zaognionym problemem w przededniu wojny stał się konflikt na terenie Półwyspu Bałkańskiego. W 1908 roku Austro-Węgry samowolnie zdecydowały się na aneksję Bośni i Hercegowiny. W 1912 roku zaznaczyła się aktywna polityka państw słowiańskich, które chciały się ratować przed ekspansjonizmem mocarstw. Bułgaria, Grecja, Serbia i Czarnogóra przeprowadziły zwycięską wojnę z Turcją (tzw. pierwsza wojna bałkańska) odbierając jej resztki posiadłości europejskich. Już jednak rok później doszło do drugiej wojny bałkańskiej pomiędzy mocarstwami zwycięskimi o podział łupów. Z wojny tej przegrana wyszła Bułgaria, która wkrótce przyłączyła się do państw centralnych. Bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej był zamach na następcę tronu austro-węgierskiego arcyksięcia Franciszka Ferdynanda[445] w Sarajewie dokonany 28 czerwca 1914 roku przez konspiracyjną serbską organizację wojskową. Ten incydent Austro-Węgry uznały za pretekst do wojny i mając poparcie Niemiec, miesiąc później, wypowiedziały Serbii wojnę. Tak zaczęła się trwająca cztery lata, i obejmująca swym zasięgiem znaczną część globu, I wojna światowa.

(450) Główne etapy wojny. Wypowiedzenie wojny Serbii przez Austro-Węgry rozpoczęło reakcję łańcuchową, jaką było przystępowanie kolejnych państw do walki po obu stronach frontu.

Najpierw po stronie Serbii wystąpiła jej sojuszniczka – Rosja, a w ciągu tygodnia do wojny przeciw Trójprzymierzu stanęły Francja i Anglia oraz zaatakowana przez Niemcy Belgia. W trakcie wojny do obozu tego przyłączyły się również inne państwa: Japonia, Grecja, Rumunia, Stany Zjednoczone, a także Włochy, które wystąpiły z obozu państw centralnych. W trakcie wojny rozrósł się także obóz państw centralnych, gdy do niego przyłączyły się Turcja i Bułgaria. Ostatecznie w wojnie uczestniczyły 34 państwa świata (wraz z koloniami), a ich mieszkańcy stanowili 2/3 ogółu mieszkańców Ziemi.

Działania wojenne podjęły Niemcy atakując Francję przez teren neutralnej Belgii. Tak przewidywał bowiem od dawna przygotowany przez Niemcy tzw. plan Schlieffena[446]. Początkowo zwycięski marsz Niemców przez tery-

---

Krwawe wieloletnie zmagania zakończyło uchwalenie przez Konstytuantę kompromisowej konstytucji, która kładła nacisk na suwerenność polityczną i gospodarczą (prawo narodu do bogactw naturalnych) Meksyku, rozszerzyła postanowienia reformy rolnej, wprowadziła nowoczesne ustawodawstwo pracy (państwowa ochrona praw robotników i pracowników najemnych, 8-godzinny dzień pracy, minimalna płaca, prawo do strajku, swoboda zrzeszania się), świeckość państwa i oświaty oraz brutalne ograniczenia praw Kościoła, które przetrwały do końca XX wieku.

[445] Franciszek Ferdynand Habsburg (1863-1914) – arcyksiążę, bratanek cesarza Franciszka Józefa I, od 1896 r. następca tronu Austro-Węgier.

[446] Opracowany przez Niemcy już w 1905 r. tzw. plan Schlieffena (Alfred von Schlieffen – 1833-1913 – szef sztabu armii pruskiej w latach 1901-1905) zamierzano wykorzystać w czasie

torium Francji został zatrzymany nad Marną, gdzie w dniach 6-9 września 1914 r. doszło do decydującej bitwy. Klęska Niemiec rozpoczęła trwającą wiele miesięcy wojnę pozycyjną. Obie strony rozbudowały linię umocnień i okopów, w których broniły swych pozycji. Konflikt na Zachodzie szybko wytracił swój impet. Nie powiódł się plan wojny błyskawicznej. Żołnierze skryli się w okopach. Rozpoczął się okres wojny pozycyjnej. Na okopy spadały tysiące ton pocisków artyleryjskich. Masowo zabijanych trotylem i gazem szybko zastępowano świeżym mięsem armatnim. Ku hańbie walczących należy dodać powszechny zwyczaj dobijania przez przeciwnika rannych pozostawionych na polu walki.

Na froncie wschodnim ofensywę rozpoczęli Rosjanie. Pierwsze sukcesy armii rosyjskiej zostały jednak przerwane w trwającej kilka dni w maju 1915 roku bitwie pod Gorlicami. W wyniku tej klęski Rosjanie zostali całkowicie wyparci z terenu Królestwa Polskiego. Podobnie jak na froncie zachodnim, również na wschodnim rozpoczęła się wojna pozycyjna. W lutym 1916 roku Niemcy rozpoczęły kolejną ofensywę na zachodzie. Mimo silnej koncentracji wojsk niemieckich toczące się wokół bronionej przez Philippe'a Pétaina[447] twierdzy Verdun, a trwające kilka miesięcy walki zakończyły się ponowną klęską Niemiec. Równocześnie toczyły się walki nad Sommą, gdzie armie francuskie i angielskie usiłowały bezskutecznie przełamać opór Niemców. W bitwach tych po obu stronach zginęło ponad 1,6 miliona żołnierzy. W sierpniu 1916 roku nastąpiła zmiana w dowództwie niemieckim, gdzie po rezygnacji Falkenhayna[448] dowodzenie przejęli przybyli z frontu wschodniego Paul von Hindenburg[449] i Erich Ludendorff[450].

Jednym z ważniejszych epizodów I wojny światowej była, rozegrana w dn. 31.V – 1.VI. 1916 roku pomiędzy flotą angielską i niemiecką, bitwa jutlandzka.

I wojny światowej. Przewidywał on rzucenie 80% sił niemieckich na Francję. Aby nie tracić czasu na zdobywanie silnych umocnień francuskich wzdłuż granicy z Niemcami atak miał się odbyć z terenu Belgii, czyli od północnego-wschodu. Po pokonaniu Francji, co według planu zająć miało kilka tygodni, zamierzano uderzyć na Rosję. Szybka klęska Francji i powolna mobilizacja Rosji wykluczały jednoczesną walkę na dwóch frontach. Cała wojna według tego planu miała trwać zaledwie 6 tygodni.

[447] Philippe Pétain (1856-1951) – marszałek, polityk francuski, w 1916 r. dowódca obrony Verdun, w latach 1917-1918 naczelny dowódca wojsk francuskich, w 1940 r. podpisał rozejm z III Rzeszą, szef kolaboranckiego rządu z siedzibą w Vichy.

[448] Erich von Falkenhayn (1861-1922) – pruski generał, w latach 1914-1916 naczelny dowódca armii niemieckiej.

[449] Paul von Hindenburg (1847-1934) – feldmarszałek niemiecki, w latach 1916-1918 szef niemieckiego sztabu generalnego, prezydent Rzeszy w latach 1925-1934.

[450] Erich Ludendorff (1865-1937) – generał niemiecki, dowódca podczas walk na froncie wschodnim w czasie I wojny światowej, w latach 1916-1918 generalny kwatermistrz armii niemieckiej.

Ze 151 biorących w niej udział angielskich jednostek Brytyjczycy stracili 14 okrętów, z 99 walczących po stronie niemieckiej zatonęło 11. Mimo, że obydwie strony ogłosiły swoje zwycięstwo bitwa niczego nie zmieniła. Nie udało się Niemcom przerwać brytyjskiej blokady, co zadecydowało o konieczności przerzucenia się na wojnę podwodną.

Szala zwycięstwa zaczęła się przechylać na stronę Ententy, gdy w 1917 roku po stronie tego bloku do wojny przystąpiły Stany Zjednoczone. Po wystąpieniu z wojny Rosji i podpisaniu z nią pokoju w Brześciu 3 marca 1918 roku Niemcy przystąpiły do ostatniej ofensywy na froncie zachodnim. Podobnie państwa Ententy podjęły próbę wyparcia z Francji Niemców. Na skutek niepowodzeń przywódcy tych państw wreszcie zdecydowali się na utworzenie zunifikowanego dowództwa, na czele którego stanął marszałek Ferdynand Foch[451], będący od teraz naczelnym dowódcą sił sprzymierzonych na terenie Francji. Dzięki temu znacząco poprawiła się współpraca pomiędzy armią francuską, amerykańską i brytyjską. Dalsze klęski z Francuzami i wspierającymi ich sojusznikami doprowadziły jednak do rozpadu państw centralnych i podpisania zawieszenia broni, co nastąpiło 11 listopada 1918 roku w Lasku Compiègne pod Paryżem.

(451) Zastosowanie nowych broni. Stopniowa przewaga państw Ententy wynikała w dużym stopniu z przewagi gospodarczej państw wchodzących do tego bloku. Siła gospodarcza państw decydowała bowiem o zaopatrzeniu, a szczególnie uzbrojeniu walczących armii. Oprócz wykorzystywania ogromnych ilości broni już znanej, jak artyleria ciężka, karabiny maszynowe, granaty ręczne, zaczęto równocześnie wprowadzać nowe, nie znane dotąd rodzaje. Od 1915 roku Niemcy, a później także ich przeciwnicy zaczęli używać gazów trujących (chlor – gaz duszący, cięższy od powietrza, iperyt – gaz parzący, niszczący błonę śluzową). W związku z niemożliwością pełnej ochrony własnych wojsk przed skutkami tej broni nie stosowano jej na szersza, skalę. Do akcji bojowych zaczęto wprowadzać lotnictwo, którego znaczenie stale wzrastało. Znaczną rolę odegrała również broń pancerna – czołgi, których masowo zaczęli używać Francuzi i Anglicy. Duże nadzieje Niemcy łączyli z budowanymi właśnie okrętami podwodnymi, które miały zatapiać statki handlowe Wielkiej Brytanii. Gdy jednak w styczniu 1917 roku Niemcy podjęły decyzję o nieograniczonej wojnie podwodnej okazało się to dla nich krokiem zgubnym. Co prawda U-booty zatopiły setki okrętów handlowych, zanim Brytyjczycy wpadli na pomysł organizowania konwojów

[451] Ferdynand Foch (1851-1929) – marszałek Francji, Wielkiej Brytanii i Polski, w latach 1915-1916 dowódca grupy Armii „Północ", od 1916 r. dowodził siłami francuskimi nad Sommą, od 1917 r. szef sztabu generalnego Francji, 1918 r. minowany naczelnym dowódcą wszystkich sił sprzymierzonych Ententy.

ochranianych przez niszczyciele. Mimo tak ogromnych sukcesów kampania niemiecka nie powiodła się. Sposób prowadzenie przez Niemcy wojny oraz straty poniesione przez Amerykanów spowodowały, że w kwietniu 1917 roku prezydent Woodrow Wilson[452] wypowiedział Niemcom wojnę.

(452) Polityczne, społeczne i ekonomiczne następstwa wojny. I wojna światowa była wydarzeniem, które wpłynęło na przeobrażenia polityczne, ekonomiczne i społeczne całej Europy. Na skutek niepowodzeń wojennych oraz przeobrażeń wewnętrznych przestało istnieć największe mocarstwo Europy – Niemcy. W listopadzie 1918 roku cesarz Wilhelm II abdykował, a Niemcy stały się republiką.

Rozpadowi uległo również imperium Habsburgów. W okresie od października do grudnia 1918 roku na terenie dawnego państwa austro-węgierskiego powstały: Czechosłowacja, Austria, Węgry oraz Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS – od 1929 roku Jugosławia). Okres wojny sprzyjał również ujawnieniu dążeń niepodległościowych narodów wchodzących w skład państwa rosyjskiego. W końcowym okresie wojny powstały niepodległe republiki bałtyckie: Finlandia, Litwa, Łotwa i Estonia.

W trakcie czterech lat trwania wojny Ententa zmobilizowała ponad 40 mln., a państwa centralne prawie 23 mln. żołnierzy. Na skutek działań wojennych poległo ok. 10 mln. żołnierzy, a ok. 20 mln. odniosło rany. Wojna przyniosła również ogromne straty materialne, szczególnie na terenach, gdzie walki toczyły się najdłużej. Ogromne wydatki wojenne doprowadziły do ogołocenia skarbców poszczególnych państw i tym samym spadku stopy życiowej Europejczyków. Na pogłębienie się kryzysu ekonomicznego przyczynił się także wzrost bezrobocia spowodowany demobilizacją armii w poszczególnych państwach. Wybuch wojny wpłynął jednak pozytywnie na postawy narodów ciemiężonych i doprowadził do powstania nowych, niepodległych państw. O ostatecznym podziale Europy i innych konsekwencjach wynikających z przeprowadzonej wojny zadecydować miała konferencja pokojowa w Paryżu.

Podsumowanie LXXVIII

- Przyczyny wybuchu I wojny światowej:
  - powstanie bloków militarnych: Trójprzymierza i Trójporozumienia;
  - imperialistyczne dążenia Niemiec;
  - wybuch dwóch wojen bałkańskich 1912 i 1013 roku;

[452] Thomas Woodrow Wilson (1856-1924) – prezydent USA w latach 1913-1921 z ramienia Partii Demokratycznej.

- dążenie Anglii do utrzymania czołowej pozycji gospodarczej i na morzu;
- konflikty pomiędzy mocarstwami europejskimi;
- ruchy narodowo-wyzwoleńcze na Bałkanach;
- zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w Sarajewie.

- Wojna, w której udział wzięły 34 państwa prowadzona była w latach 1914-1918 i zakończyła się klęską państw centralnych.
- Działania wojenne prowadzone były przede wszystkim na froncie zachodnim (bitwa nad Marną, bitwa o twierdzę Verdun, bitwa nad Sommą) i wschodnim (bitwa pod Gorlicami).
- Skutkiem wojny był upadek imperiów europejskich: rozpad Austro-Węgier, powstanie republiki w Niemczech i okrojenie terytorium Rosji.
- Wynikiem takich procesów było powstanie nowych niepodległych państw (m.in. Polski).

3. Sprawa polska w I wojnie światowej

(453) Sytuacja narodu polskiego w trzech zaborach. Sytuacja narodu polskiego w trzech zaborach wyglądała różnie. Polacy w Galicji cieszyli się szerokimi swobodami narodowymi. Byli narodowością znaczącą Radzie Państwa (20%). Sama zaś Austria, od 1877 roku była państwem konstytucyjnym. Ministrowie – Polacy zasiadali w rządzie monarchii. Działały legalnie partie polityczne, aczkolwiek – paradoksalnie – z tego właśnie powodu nie mogły one otwarcie głosić haseł niepodległościowych. Istniał system szkolnictwa polskiego. Słowem, istniał sprzyjający klimat dla sprawy polskiej, ale... To ale oznaczało, że Galicja była regionem bardzo zaniedbanym gospodarczo, biednym. Rolnictwo było rozdrobnione (dla przykładu: w zaborze pruskim nie dzielono ojcowizny, ale spłacano rodzeństwo). Przemysł istniał szczątkowo – Zagłębie Karwińskie na Śląsku Cieszyńskim, Zagłębie Borysławskie. Z Galicji za chlebem migrowało rocznie ok. 50 tys. ludzi.

Polacy w Galicji tworzyli środowisko dość zróżnicowane. Byli wśród nich tzw. trialiści oczekujący pokojowego przekształcenia monarchii habsburskiej w Austro-Węgro-Polskę, ale również i zwolennicy radykalnych przemian społecznych i walki zbrojnej. Obie te orientacje już wiele lat przed wojną tworzyły w Galicji organizacje paramilitarne, m.in. Związek Strzelecki, Drużyny Polowe „Sokoła", Bartoszowe i Polskie Drużyny Strzeleckie. Już wiosną 1914 roku liczyły one łącznie ok. 20 tysięcy osób.

Rzesza Niemiecka natomiast była państwem konstytucyjnym, nowoczesnym, o rozwiniętym systemie osłon socjalnych, ubezpieczeniach społecz-

nych. Standard życia był tu nieporównanie wyższy, ale Polacy byli obywatelami trzeciej kategorii, nie posiadali żadnych praw narodowych. Nieliczni przedstawiciele w pruskiej Radzie Panów i Sejmie Rzeszy nie odgrywali w praktyce istotniejszej roli politycznej. Ostoją polskości był zwalczany, w ramach polityki Kulturkampfu, Kościół katolicki. Zacierały się różnice społeczne, gdyż trzeba było z całych sił bronić tożsamości narodowej.

W Kraju Przywiślańskim, którą to nazwę nadano dawnemu Królestwu Polskiemu, życie narodowe miało charakter tajny. Państwo absolutne tłumiło brutalnymi represjami wszelkie przejawy wolnościowe. Nie zmieniły tego nawet wybory do Dumy. Tym niemniej ziemie polskie, mimo że były niemal tak biedne jak Galicja, rozwijały się szybciej od samego imperium.

(454) Orientacje polityczne. Okres poprzedzający I wojnę światową był dla społeczeństwa polskiego czasem szczególnych nadziei. Naród był coraz bardziej świadom tego, że poza własnym państwem, nawet przy ograniczonej suwerenności, nie jest możliwy normalny rozwój. Podczas gdy w Europie kształtowały się nowoczesne społeczeństwa, Polacy wtapiali się w państwa zaborcze. Schyłek stulecia przyniósł jednak niebywałą szansę. Konflikt między dwoma blokami militarnymi zdaje się wisieć w powietrzu. Pojawiała się zatem szansa, że sprzyjająca koniunktura międzynarodowa pozwoli wydźwignąć sprawę polską na arenę dziejową.

W społeczeństwie ukształtowały się trzy orientacje polityczne:

- związana z Rosją, której przedstawiciele uważali, że największym zagrożeniem dla polskiej państwowości są Niemcy i dlatego też przyszłość narodu należy wiązać ze słowiańską Rosją. Jednym z czołowych przedstawicieli tego obozu był Roman Dmowski[453];
- związana z Austro-Węgrami [austro-polska], której przedstawiciele, w tym Józef Piłsudski[454], twierdzili, że to Rosja jest odwiecznym naszym

[453] Roman Dmowski (1864-1939) – czołowy polski ideolog i przywódca Narodowej Demokracji. Niepodległościową organizację Ligę Polska przekształcił w Ligę Narodową, a w 1897 r. współtworzył Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne. Głosił hasła walki o szerzenie i umacnianie polskiej świadomości narodowej we wszystkich warstwach, a zwłaszcza mieszczaństwie i chłopstwie. Walczył o solidaryzm narodowy oraz odrzucenie obcych wpływów. W obawie przed socjalizmem oraz zagrożeniem niemieckim stał na czele obozu opowiadającego się za współpracą z Rosją w czasie I wojny. Od 1917 r. był prezesem uznanego przez państwa Ententy, a mającego swoją siedzibę w Paryżu Komitetu Narodowego Polskiego. W 1919 r. był delegatem Polski na konferencji pokojowej w Paryżu i starał się o przyznanie Polsce Pomorza, Mazur, Warmii oraz Śląska. Był zwolennikiem przyłączenia do Polski tylko tych kresów wschodnich, które dadzą się spolonizować (tzw. koncepcja inkorporacyjna). Po przewrocie majowym przeciwstawia się rządom sanacji

[454] Józef Piłsudski (1867-1935) – polski mąż stanu, Naczelnik Państwa, marszałek. Od 1892 r. członek PPS, wydawca gazety „Robotnik". Twórca prowadzącej działalność dywersyjną

wrogiem, można więc myśleć o sojuszu tylko z jej przeciwnikami – państwami centralnymi, przede wszystkim zaś z monarchią habsburską;
- rewolucyjna [internacjonalistyczna], której przedstawiciele odrzucali w ogóle sprawę narodową mówiąc, że rewolucja zlikwiduje wszelki ucisk i niesprawiedliwość, dlatego też żadne państwa narodowe nie będą potrzebne (PPS-Lewica, SDKPiL).

(455) Udział Polaków w walkach. Już 6 sierpnia 1914 roku, na rzucone przez Piłsudskiego hasło wystąpienia samodzielnej polskiej siły zbrojnej przeciwko Rosji, z Oleandrów pod Krakowem wyruszyły oddziały strzeleckie, aby porwać naród do walki.

Brak poparcia ze strony dowództwa austriackiego oraz pesymistyczne nastawienie samych Polaków do możliwości zwycięstwa zmusiło wkrótce strzelców do wycofania się. Inicjatywa tworzenia oddziałów u boku Rosji została sparaliżowana przez dowództwo carskie. Polaków, jako obywateli imperium, i tak wcielano do armii rosyjskiej nie licząc się z ich postulatami. Utworzono tu jedynie 900-osobowy Legion Puławski, który rok później został zlikwidowany.

Dnia 16 sierpnia 1914 roku powstał w Krakowie Naczelny Komitet Narodowy, którego celem było koordynowanie przygotowań wojskowych i tworzenie przyszłych sił zbrojnych Polski. Z jego inicjatywy powstały wkrótce Legiony Polskie – ochotnicze formacje tworzone przy armii austriackiej. W 1915 roku objęły one trzy brygady, liczące łącznie ok. 20 tysięcy żołnierzy.

Pierwszym przykładem ich męstwa była zwycięska szarża ułanów polskich pod Rokitną w czerwcu 1915 roku. I Brygada Legionów dowodzona przez Józefa Piłsudskiego walczyła w Galicji staczając bitwy z Rosjanami m.in. pod Limanową i Łowczówkiem. II Brygada płk. Józefa Hallera[455] uczestniczyła

---

wobec urzędów carskich Organizacji Bojowej PPS. W 1906 r. utworzył i stanął na czele PPS-Frakcji Rewolucyjnej. Był organizatorem ruchu strzeleckiego w Galicji i zwolennikiem oparcia się w wojnie na Austrii. Był także głównym twórcą i w latach 1914-1916 dowódcą I Brygady Legionów, w 1917 r. aresztowany na skutek kryzysu przysięgowego. Od 10 XI 1918 r. sprawował najwyższą władz w Polsce. W latach 1918-1922 pełnił funkcję Naczelnika Państwa (od XI 1918 do II 1919 Tymczasowego). Był zwolennikiem federacji Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą i odepchnięcia Rosji możliwie daleko na wschód. W 1920 r. został marszałkiem i objął naczelne dowództwo w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1926 r. dokonał przewrotu majowego i objął faktyczne rządy nad obozem sanacji. Kilkakrotnie pełnił funkcję premiera, a także ministra spraw wojskowych oraz generalnego inspektora sił zbrojnych. W polityce zagranicznej był zwolennikiem równowagi między Niemcami a ZSRR.

[455] Józef Haller (1873-1960) – generał związany z obozem narodowym, od 1914 r. w Legionach, dowódca II Brygady, Polskiego Korpusu Posiłkowego, od 1918 r. tworzył we Francji tzw. *Armię błękitną*, w 1936 r. współtwórca *Frontu Morges*.

w działaniach na Węgrzech i w Galicji Wschodniej. III Brygada, którą dowodził płk Stanisław Szeptycki[456], biła się na Lubelszczyźnie i Wołyniu. Zajęcie Królestwa Polskiego przez wojska państw centralnych spowodowało, że Piłsudski wstrzymał zaciąg do Legionów.

Po rewolucji lutowej w Rosji powołany został Naczelny Polski Komitet Wojskowy (*Naczpol*) z Władysławem Raczkiewiczem[457] na czele, który otrzymał od dowództwa rosyjskiego zgodę na tworzenie w Rosji oddziałów polskich. Wkrótce potem powołano do życia I Korpus Polski pod dowództwem gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego[458], nieco później powstał II Korpus pod dowództwem gen. Hallera oraz walczący na Ukrainie III Korpus. I i III zostały jednak po kilku miesiącach rozwiązane, a część z rozbitego Korpusu gen. Hallera została przerzucona do Francji. Drogę tę przebył również Haller, który w połowie lipca 1918 roku stanął na czele armii polskiej we Francji.

Tabela nr 17. Polskie Siły Zbrojne w czasie I wojny światowej

Nazwa	Utworzenie	M*	Dowódcy	Liczebność (rok)	Dzieje, uwagi
Legiony Polskie	27 VIII 1914 Kraków	A	Piłsudski Trzaska--Durski Puchalski	15 tys. (1916)	6 VIII wymarsz 1. Kompanii Kadrowej na Kielce. Wielka rola Piłsudskiego. Walki m.in. pod Konarami i Rarańczą.
Polski Korpus Posiłkowy	20 IX 1916 Galicja	A	Puchalski Szeptycki Zieliński Haller	8 tys. (kon. 1917)	Utworzony z 3 brygad Legionów. Po kryzysie przysięgowym odtworzony przez Austriaków z żołn. poch. z Galicji. II 1918 r. przedarł się przez linię frontu i połączył z II Korpusem Polskim w Rosji.

[456] Stanisław Szeptycki (1867-1950) – generał, w latach 1897-1918 w służbie cesarskiej, dowódca III Brygady Legionów Polskich, dowódca frontu północno-wschodniego w wojnie polsko-bolszewickiej. Po II wojnie światowej prezes Zarządu Głównego PCK.

[457] Władysław Raczkiewicz (1885-1947) – działacz polityczny, społeczny i wojskowy, uczestnik I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, czterokrotny minister spraw wewnętrznych w okresie II RP, senator, prezes Światowego Związku Polaków z Zagranicy w latach 1934-1939, prezydent RP na Uchodźstwie w latach 1939-1947.

[458] Józef Dowbór-Muśnicki (1867-1937) – generał armii rosyjskiej, następnie generał Wojska Polskiego, naczelny dowódca sił zbrojnych w byłym zaborze pruskim, dowódca I Korpusu Polskiego w Rosji, dowódca powstania wielkopolskiego.

Polska Siła Zbroja (Polnische Wermacht	10 IV 1917	N	gen. Hans von Beseler	10 tys. (XI 1918)	Po kryzysie przysięgowym w Legionach zmalał do 3 tys. żołnierzy, następnie wznowił rekrutację. Duże znaczenie jako źródło wyszkolonej kadry dla Wojska Polskiego.
Legion Puławski	18 X 1914 Puławy	R	Gorczyński	1 tys. (1915)	III-IX na froncie, od końca 1915 r. Brygada Strzelców Polskich. Walki m.in. pod Radomiem i Iłżą.
Dywizja Strzelców Polskich	II-IV 1917 Ukraina	R	Bylewski	12 tys. (lato 1917)	Od IV 1917 r. walki w Galicji, w sierpniu (wobec dezercji) rozformowana, resztki w składzie I Korpusu Polskiego.
I Korpus Polski	V 1917 Białoruś	R	Dowbór--Muśnicki	30 tys. (1918)	Po starciach (zimą 1918) z wojskami radz. Podporządkował się Radzie Regencyjnej. Latem 1918 rozbrojony przez Niemców.
II Korpus Polski	XII 1917 Besarabia	R	Stankiewicz Glass Haller	6 tys. (1918)	W marcu 1918 połączony z I KP, rozpoczął marsz w głąb Rosji. Po bitwie z Niemcami pod Kaniowem częściowo w niewoli, częściowo rozproszony.
III Korpus	1918 Ukraina	R	de Henning Osiński Rómmel	2 tys. (1918)	Nie zdążył osiągnąć pełnej koncentracji. 10 VI 1918 rozbrojony przez oddziały austro-węgierskie
Legion Bajoński	22 VIII 1914 Bayonne	F	Doumic Osmonde	ok. 200 (1914)	Nie osiągnął zamierzonej liczebności. Wskutek strat (m.in. pod Arras i Souchez) rozwiązany.
Armia Polska („Błękitna")	4 VI 1917 Francja	F	Haller	17 tys. (1918) 100 tys. (1919)	Powołana przez Komitet Narodowy Polski, złożona m.in. z ochotników z polskiej emigracji. Na froncie franc.-niem., od wiosny 1919 na froncie ukraińskim.

Dywizja Syberyjska	Zima 1918	R	Czuma Rumsza	10 tys. (1919)	Walki z Armią Czerwoną w składzie Korpusu Czechosłowackiego, w 1920 resztki wróciły przez Japonię do Polski.
4. Dywizja Strzelców	VIII 1918 Kubań	R	Żeligowski	4 tys. (pocz. 1919)	Przez pewien czas walczyła z bolszewikami, wiosną 1919 przez Odessę dotarła do kraju.

*M – mocarstwo organizujące: A – Austro-Węgry; F – Francja; N – Niemcy; R – Rosja
Źródło: Opracowanie własne.

(456) Stanowisko mocarstw w sprawie polskiej. W momencie wybuchu wojny państwa zaborcze traktowały rozbiory Polski jako rzecz ostateczną i nie brały pod uwagę możliwości odtworzenia państwa polskiego. Wszystkie jednak chciały wykorzystać Polaków i ziemie polskie: powołać żołnierzy do swoich armii oraz eksploatować rolnictwo i przemysł. Rosnące straty Niemiec zmusiły jednak państwa centralne do poczynienia ustępstw na rzecz Polaków. Dnia 5 listopada 1916 roku wydany został manifest obu cesarzy zapowiadający stworzenie z ziem zaboru rosyjskiego, po okrojeniu ich na rzecz obu mocarstw, podporządkowanego im Królestwa Polskiego dysponującego własnym wojskiem. Odpowiedzią na ten akt był manifest sprawującego władzę w Rosji od marca 1917 roku Rządu Tymczasowego, który chciał przelicytować państwa centralne. Zapowiadano odbudowanie państwa polskiego ze wszystkich ziem o polskiej większości narodowej. Po obydwu stronach rozpoczęto od razu zaciąg do polskich sił zbrojnych.

Generał gubernatorzy niemiecki i austriacki powołali 6 XII 1916 roku Radę Stanu, jako organ opiniodawczy. Rada miała przygotowywać projekty ustaw — konstytucji, ordynacji wyborczej itp. Po aresztowaniu J. Piłsudskiego (do 2 VII 1917 roku członka Tymczasowej Rady Stanu) i w wyniku tzw. kryzysu przysięgowego w Legionach Polskich, Rada ustąpiła 26 VIII, wysunąwszy uprzednio kandydatury członków do Rady Regencyjnej. Rada stanu stworzyła podstawy dla przyszłej administracji polskiej.

Rada Regencyjna, utworzona przez państwa centralne, była formalnie najwyższą władzą Królestwa Polskiego. Miała pełnić funkcje państwowe do czasu powołania króla lub regenta. W jej skład wchodzili: arcybiskup metropolita warszawski A. Kakowski[459], książę Z. Lubomirski[460] i hrabia

[459] Aleksander Kakowski (1862-1938) – arcybiskup metropolita warszawski w latach 1913-1938, członek Rady Regencyjnej w latach 1917-1918, kardynał-prezbiter od 1919 r.

[460] Zdzisław Lubomirski (1865-1943) – książę, prawnik, polityk, działacz społeczny, członek Rady Regencyjnej.

J. Ostrowski[461]. Rada, wraz z powołanym przez siebie rządem, sprawowała ograniczoną władzę administracyjną, głównie w dziedzinie szkolnictwa i wymiaru sprawiedliwości. W 1918 roku przekazała władzę Józefowi Piłsudskiemu.

Zwycięstwo w wojnie jednego z bloków miało przynieść ostateczne rozstrzygnięcie w kwestii sprawowania władzy w Polsce.

(457) Kryzys przysięgowy. Gdy państwa centralne zwlekały z realizacją obietnic zawartych w akcie 5 listopada, w lipcu 1917 roku Piłsudski odmówił złożenia przysięgi na wierność cesarzom Niemiec i Austro-Węgier. Polecenie, by nie składać przysięgi, wykonała większość żołnierzy I i III Brygady Legionów, w wyniku czego zostali oni rozbrojeni i osadzeni w obozach. Piłsudskiego wywieziono do twierdzy w Magdeburgu. Z legionistów, którzy zdecydowali się złożyć przysięgę utworzono Polski Korpus Posiłkowy. Wkrótce jednak, na skutek podpisania niekorzystnego dla Polski pokoju niemiecko-austriacko-ukraińskiego, II Brygada Legionów gen. Hallera przeszła na stronę rosyjską i połączyła z powstałym tam korpusem.

(458) Stanowisko USA w sprawie polskiej. Komitet Narodowy Polski zabiegał, aby państwa zachodnie uznały za jeden z celów wojny i warunków pokoju odbudowę państwa polskiego. Jego działalność nie pozostała bez echa.

Od początku wojny we Francji, Stanach Zjednoczonych i Anglii działacze polscy różnych orientacji politycznych wykorzystywali różne sposobności, aby przypominać o prawach narodu polskiego do niepodległości i zwracać na to uwagę świata. Szczególną akcję w tym kierunku rozwinął znany pianista wirtuoz – Ignacy Jan Paderewski[462]. Przy jego pomocy działający w Stanach Zjednoczonych Centralny Komitet Polski gromadził fundusze na pomoc ofiarom wojny na ziemiach polskich oraz zebrał 600 tysięcy podpisów pod apelem do prezydenta USA o poparcie sprawy polskiej. Działania Polonii amerykańskiej i Paderewskiego przyniosły widoczny rezultat. Dnia 22 stycznia 1917 roku prezydent Thomas Woodrow Wilson stwierdził, że w wyniku wojny powinna odrodzić się „zjednoczona, niepodległa i samoistna Polska". Kolejną deklarację w tym duchu prezydent zawarł w swoim

[461] Józef Ostrowski (1850-1923) – hrabia, polityk konserwatywno-liberalny, członek Rady Regencyjnej, ziemianin.

[462] Ignacy Jan Paderewski (1860-1941) – pianista, kompozytor, polityk, w czasie I wojny orędownik sprawy polskiej w USA, premier i minister spraw zagranicznych w 1919 r., delegat polski na konferencję pokojową w Paryżu, od 1922 r. na emigracji, w 1936 r. współtwórca *Frontu Morges*.

orędziu wygłoszonym 8 stycznia 1918 roku. Zawarte tam w 13 punkcie stwierdzenie, że po wojnie powinno powstać niepodległe państwo polskie z terenów bezspornie polskich, z dostępem do morza, premierzy Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch uznali za słuszne, a rząd bolszewicki 29 sierpnia 1918 roku wydał dekret o anulowaniu traktatów rozbiorowych. Pomimo, że stanowisko tych państw wynikało raczej z niechęci do Niemiec, a nie ze zrozumienia dla sprawy polskiej, to jednak przynieść miało Polsce oczekiwaną od 123 lat niepodległość.

Podsumowanie LXXIX

- Przed wybuchem I wojny światowej na ziemiach polskich wytworzyły się dwie zasadnicze orientacje polityczne: prorosyjska i proaustriacka
- W czasie wojny Polacy walczyli po stronie państw centralnych (Legiony Piłsudskiego,) oraz Ententy (Legion Puławski, korpusy polskie w Rosji)
- Przełomem w polityce mocarstw w sprawie polskiej były: akt 5 XI 1916 roku i orędzie Wilsona z 8 I 1918 roku;
- W czasie wojny powstały dwa ośrodki władzy: uznawana przez państwa centralne Rada Regencyjna i uznawany przez państwa Ententy Komitet Narodowy Polski.

4. Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji

(459) Sytuacja w Rosji w przededniu rewolucji. Wybuch I wojny światowej społeczeństwo rosyjskie przyjęło z wielkim entuzjazmem, a nienawiść do Niemców mobilizowała do działań wojennych. Gdy jednak armia rosyjska zaczęła ponosić klęski, a rząd i naczelne dowództwo całe życie kraju podporządkowywały potrzebom wojennym, nastroje ludności szybko się zmieniły. Masowe rekwizycje dla wojska i wynikający z nich ciągły brak żywności oraz niepewność jutra, a nade wszystko terror policyjny spowodował, że na ulice coraz częściej wychodzili demonstranci nawołujący do zawarcia pokoju i wytykający błędy ówczesnych władz.

(460) Obalenie caratu. Rosja republiką. Dnia 26 lutego 1917 roku (według kalendarza gregoriańskiego 12 marca) do spontanicznego strajku kobiet z fabryk tekstylnych Piotrogrodu stopniowo dołączyła niemal połowa robotników zakładów przemysłowych miasta. Największym zaskoczeniem dla władz było jednak to, że na stronę demonstrantów przeszło wojsko

wysłane do ich rozpędzenia. Tak doszło do wybuchu rewolucji lutowej, która stać się miała wkrótce przełomem w dziejach państwa. Rewolucjoniści szybko opanowali miasto i aresztowali członków dotychczasowych władz. Dnia 2 marca abdykował car Mikołaj II, a dzień później powstał Rząd Tymczasowy z premierem księciem Gieorgij Lwowem[463]. Rząd ten zniósł cenzurę, zezwolił na działalność partii politycznych, zniósł tajną policję, ogłosił amnestię, nie wycofał się jednak z wojny deklarując dotrzymanie zobowiązań sojuszniczych wobec Zachodu. Równocześnie w fabrykach i wśród żołnierzy zaczęły powstawać Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Piotrogrodzka Rada Delegatów, roszcząca sobie pretensje do sprawowania władzy nad krajem, rozpoczęła okres tak zwanej dwuwładzy uniemożliwiający przeprowadzenie dalszych reform w Rosji.

Po raz pierwszy program nowego kierunku przemian politycznych w Rosji sformułował przywódca bolszewików, Włodzimierz Lenin w tzw. tezach kwietniowych. Głosił on w nich, że – nie udzielając poparcia Rządowi Tymczasowemu – należy dążyć do drugiego etapu rewolucji i stworzenia republiki rad. Domagał się m.in. zniesienia policji, armii i biurokracji, konfiskaty wszelkich gruntów obszarniczych i ich nacjonalizacji oraz kontroli robotniczej w fabrykach.

(461) Bolszewicy na drodze do władzy. Po raz kolejny z inicjatywą powstania i obalenia Rządu Tymczasowego wraz z jego nowym premierem Aleksandrem Kiereńskim[464] oraz ustanowienia władzy rad robotniczych i żołnierskich Włodzimierz Lenin wystąpił w październiku 1917 roku.

W nocy z 6 na 7 listopada (według starego kalendarza 24/25 X) zdobyto siedzibę Rządu – Pałac Zimowy, a ministrów aresztowano. II Zjazd Rad zatwierdził powołanie nowych władz: Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Rad oraz pełniącej funkcję rządu Rady Komisarzy Ludowych z Leninem na czele. W rządzie tym znaleźli się również inni czołowi działacze obozu bolszewików; resort spraw zagranicznych objął Lew Trocki[465], a resort spraw narodowościowych – Józef Stalin[466]. Przejęcie władzy przez

[463] Gieorgij Lwow (1861-1925) – rosyjski polityk, prawnik, pierwszy premier Rządu Tymczasowego w postcarskiej Rosji.

[464] Aleksander Kiereński (1881-1970) – rosyjski polityk, prawnik, premier Rządy Tymczasowego w 1917 r., antyradziecki publicysta przebywający na emigracji.

[465] Lew Trocki (1879-1940) – rewolucjonista rosyjski, faktyczny dowódca rewolucji październikowej, przewodniczący Piotrogrodzkiej Rady Delegatów, twórca Armii Czerwonej.

[466] Józef Stalin (1879-1952) – dyktator komunistyczny, socjalista, po rewolucji październikowej komisarz ds. narodowości, od 1922 r. sekretarz generalny KC Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików), od 1924 r. dyktator ZSRR, po II wojnie światowej przywódca obozu państw demokracji ludowej.

bolszewików nie zmieniło jednak nastawienia społeczeństwa do tego obozu. Uzyskanie zaledwie 10% głosów w wyborach grudniowych 1917 roku rozpoczęło wojnę domową z przeciwnikami bolszewizmu i dążącymi do wyzwolenia się spod zwierzchnictwa Rosji narodami.

Dnia 15 listopada 1917 roku Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła Deklarację Praw Narodów Rosji. Proklamowała ona równość i suwerenność wszystkich narodów imperium rosyjskiego oraz dawała im prawo samostanowienia o swoim losie. Jak wszystkie deklaracje wydawane przez bolszewików pozostawała ona jedynie na papierze, a celem jej było umocnienie zdobytej przemocą władzy i wykorzystanie tym samym naiwności społeczeństwa.

(462) Wojna domowa. Aby podjąć walkę z kontrrewolucją nowi władcy Rosji postanowili za wszelką cenę zawrzeć pokój i wycofać się z I wojny światowej. Nastąpiło to w wyniku podpisanego 3 marca 1918 roku rosyjsko-niemieckiego pokoju w Brześciu Litewskim. Obalenie dyktatury bolszewików i przywrócenie w Rosji legalnej władzy było celem nie tylko obozu rosyjskich „białych", ale także obawiających się rozszerzenia rewolucji na zachód państw Ententy. W wielu regionach imperium rosyjskiego wylądowały oddziały angielskie, amerykańskie, francuskie i japońskie, które walczyły m.in. na Ukrainie, Krymie, Syberii oraz Dalekim Wschodzie. Na różnych frontach walczyły oddziały białogwardzistów: A. Denikina, N. Judenicza, A. Kołczaka i P. Wrangla. Brak koordynacji działań w obozie „białych", spory między różnymi siłami antybolszewickimi oraz błędna polityka w stosunku do chłopów prowadziły do kolejnych klęsk tego obozu. Wiosną 1920 r. wojna domowa w Rosji zakończyła się ostatecznym zwycięstwem bolszewików.

(463) Polityka „eksportu rewolucji". Po pokonaniu obcej interwencji i uporaniu się z zagrożeniem wewnętrznym bolszewicy przystąpili do realizowania głoszonej od dawna „wszechświatowej rewolucji". Na zachodzie próba ekspansji zakończyła się klęską poniesioną w wojnie z Polską w 1920 roku. Do roku 1922 powstało jednak na południu i wschodzie kilka rewolucyjnych republik. Każda z nich posiadała własny rząd i armię, a siłą łączącą je była komunistyczna partia podporządkowana centrali w Moskwie.

W czasie wojny domowej i w okresie walki z mocarstwami interweniującymi w Rosji panował tzw. komunizm wojenny uzasadniany koniecznością obrony rewolucji. Ludność pozbawiona była wszelkich praw, a całe jej życie podporządkowano sprawom wojny. Wszystkie objawy niezadowolenia z sytuacji były krwawo tłumione przez Armię Czerwoną i specjalne jednostki Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem

(WCzK), którą kierował Feliks Edmundowicz Dzierżyński[467] – syn polskiego arystokraty. Represji nie zaprzestano również po zakończeniu wojny. Jak pisały ówczesne bolszewickie gazety, służby bezpieczeństwa rozprawiały się z „kontrrewolucjonistami, bandytami, szpiegami i innymi pasożytami".

Dla ratowania zrujnowanej sytuacji gospodarczej kraju w marcu 1921 roku Lenin ogłosił w Rosji Nową Politykę Ekonomiczną (NEP). Miała ona przywrócić stosunki towarowo-pieniężne w Rosji i ożywić gospodarkę. Zniesiono całkowitą rekwizycję płodów rolnych, co pozwoliło chłopom sprzedawać nadwyżki i zaopatrywać się w ten sposób w artykuły przemysłowe. Zezwolono na zakładanie małych przedsiębiorstw produkcyjnych, a dużym zakładom narzucono odgórne zasady rynkowe. Przemiany te okazały się wkrótce dla Rosji bardzo korzystne. W ciągu trzech lat produkcja przemysłowa wzrosła o 40 %, zlikwidowano głód, opanowano inflację oraz przeprowadzono reformę monetarną. Politykę NEP-u zlikwidował Stalin preferując budowę socjalizmu w oparciu o samowystarczalność gospodarczą i kolektywizację rolnictwa.

Podsumowanie LXXX

- W 1917 roku doszło w Rosji do składającej się z dwóch etapów rewolucji, która wprowadziła w państwie przemiany polityczne i gospodarcze;
- rewolucja lutowa dokonała obalenia caratu i rozpoczęła trwający kilka miesięcy okres dwuwładzy;
- w wyniku rewolucji październikowej obalony został Rząd Tymczasowy, a władzę przejęli bolszewicy, którzy utworzyli Radę Komisarzy Ludowych z Leninem na czele;
- trwająca w latach 1917-1920 wojna domowa umocniła władzę bolszewików i rozpoczęła okres kształtowania się państwa komunistycznego w Rosji.

[467] Feliks Dzierżyński (1877-1926) – socjalista, potem komunista, członek władz SDKPiL, uczestnik rewolucji październikowej, od 1917 r. przewodniczący Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją, Sabotażem i Spekulacją (WCzK), w 1920 r. członek Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski.

Bibliografia selektywna

Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do poł. XII w.,* Poznań 1962
Babicz J., Walczak W., *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa 1970
Baczkowski K., *Dzieje Polski późnośredniowiecznej*, Kraków 1989
Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. I–IV, Warszawa 1986–1991
Bardach J., *Dzieje Sejmu Polskiego*, Warszawa 2011
Bardach J., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009
Baszkiewicz J., *Danton*, Warszawa 1990
Baszkiewicz J., *Francja w Europie*, Warszawa 2006
Baszkiewicz J., *Historia Francji,* Warszawa 1999
Baszkiewicz J., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1971
Baszkiewicz J., *Maksymilian Robespierre*, Wrocław 1989
Baszkiewicz J., *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1968
Baszkiewicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998
Bazylow L., *Historia powszechna 1492–1648*, Warszawa 2001
Bazylow L., *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 2000
Bazylow L., *Historia Rosji*, Wrocław 2005
Bedouelle G., *Kościół w dziejach*, Poznań 1994
Besala J., *Stefan Batory*, Warszawa 1992
Bielecki R., *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2002
Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967
Biskup M., Labuda G., *Dzieje państwa krzyżackiego w Prusach*: *gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk 1988
Bogucka M., *Anna Jagiellonka*, Wrocław 2009
Bogucka M., *Bona Sforza*, Wrocław 2009
Bogucka M., *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław 1991
Bogucka M., *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Kraków 2009
Bogucka M., *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994
Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej,* Wrocław 1986
Bogucka M., *Historia Polski do 1864 r.*, Wrocław 1999
Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce: wiek XVI–XVIII. Cz. 1–2*, Warszawa 1993
Cameron R.E., *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych,* Warszawa 2010
Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994
Cynarski S., *Zygmunt August*, Wrocław 1988
Czaja A., *Lata wielkich nadziei. Walka o reformę państwa polskiego w drugiej połowie XVIII w.,* Warszawa 1992

Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1976
Davies N., *Boże igrzysko: historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010
Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010
Dawson Ch., *Tworzenie się Europy*, tłum. J.W. Zielińska, Warszawa 2000
Dowiat J., *Chrzest Polski*, Warszawa 1997
Dowiat J., *Polska – państwem średniowiecznej Europy*, Warszawa 1968
Duczmal M., *Jagiellonowie*, Kraków 1996
Dynastie Europy, red. A. Mączak, Wrocław 2009
Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r., red. B. Zientara, Warszawa 1965
Dzieje Mazowsza do 1526 r., red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994
Dzieje Wielkopolski do roku 1793, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1969
Dziesięć wieków Europy, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983
Eckert M., *Historia Polski 1914 – 1939,* Warszawa 1990
Eckert M., Nadolny A., Stobrawa W., *Historia społeczna i gospodarcza świata XIX i XX wieku,* Sulechów 2003
Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002
Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1989
Gierowski J.A., *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Kraków 2003
Grochulska B., *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966
Grodecki R., *Dzieje Polski średniowiecznej*, Kraków 2011
Grodziski S., *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971
Grodziski S., *Polska w czasach przełomu (1764–1815),* Kraków 1961
Groniowski K., Skowronek J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 1987
Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Warszawa 1976
Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994
Haussig H.W., *Historia kultury bizantyjskiej*, Kraków 1980
Historia nauki polskiej, red. B. Suchodolski, t. I–II, Wrocław 1970
Historia Pomorza, red. G. Labuda G, Gdańsk 1986
Holzer J., Molenda J., *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1973
Jaczynowska M., *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995
Jaczynowska M., *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008
Jakubowski W., Solarczyk M., *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku*, Warszawa-Olsztyn 2011
Janowski M., *Polska myśl liberalna do 1918 r.*, Kraków 1998
Johnson P., *Cywilizacja starożytnego Egiptu*, tłum. M. Dolińska, Warszawa 1997
Kaczmarek Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1945
Kalembka S., *Wielka emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971
Karpiński W., Król M., *Sylwetki polityczne XIX w.*, Kraków 1974
Kawalec K., *Roman Dmowski*, Warszawa 1996
Kętrzyński S., *Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961
Kieniewicz S., *Czyn polski w dobie Wiosny Ludów*, Warszawa 1948
Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 2002
Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 2009
Kieniewicz S., *Ruch chłopski w Galicji w 1846 r.*, Wrocław 1951
Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W., *Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe,* Warszawa 2006

Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2007
Koneczny F., *Cywilizacja bizantyńska*, Krzeszowice 2004
Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. I–II, Warszawa 1986
Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. I–II, Warszawa 1991
Kot S., *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, Warszawa 1987
Krasuski J., *Historia Niemiec,* Wrocław 2008
Krasuski J., *Polska–Niemcy: stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze,* Poznań 2003
Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich: kalendarium cesarstwa rzymskiego,* Warszawa 2004
Krawczuk A., *Poczet cesarzy bizantyjskich*, Warszawa 2006
Królowie elekcyjni: leksykon biograficzny, red. I. Kaniewska, Kraków 2006
Krzyżaniak J., Ochmański J., *Władysław II Jagiełło*, Wrocław 2006
Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Poznań 2006
Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w., red. J. Dowiat, Warszawa 1985
Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w., red. B. Geremek, Warszawa 1997
Kurtyka J. *Odrodzone królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*, Kraków 2001
Labuda G., *Historia dyplomacji polskiej: X–XX w*., Warszawa 2002
Labuda G., *Początki państwa polskiego*, Warszawa 2002
Labuda G., *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej*, Poznań 2012
Ludwikowski R.R., *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa 1982
Łojek J., *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787 – 1792*, Lublin 1991
Łojek J., *Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 Maja*, Warszawa 1996
Łojek J., *Stanisław August Poniatowski i jego czasy*, Warszawa 1998
Łojek J., *Szanse powstania listopadowego: rozważania historyczne,* Warszawa 1986
Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Warszawa 2006
Społeczeństwo polskie od X do XX w., pr. zb., Warszawa 2005
Maciszewski J., *Władysław IV*, Warszawa 1988
Maleczyński K., *Bolesław II Krzywousty*, Wrocław 1975
Manteuffel T., *Historia powszechna: średniowiecze*, Warszawa 2005
Markiewicz M., *Historia Polski (1492–1795)*, Kraków 2004
Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978
Morawski W., *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2011
Mrozewicz L., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1998
Mrozewicz L., *Starożytność: historia powszechna*, Poznań 2001
Olszewski H., *Sejm polski epoki oligarchii (1652–1763),* Poznań 2002
Pajewski J., *Historia powszechna: 1871–1918,* Warszawa 2002
Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2004
Piskozub A., *Cywilizacje w czasie i przestrzeni,* Gdańsk 1996
Polska dzielnicowa i zjednoczona, red. A. Gieysztor, Warszawa 1968
Polska. Losy państwa i narodu, pr. zb., Warszawa 1992
Polska pierwszych Piastów, red. T. Manteuffel, Warszawa 1974
Polska na przestrzeni wieków, pr. zb., Warszawa 2006
Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku, red. K. Przybysz, Warszawa 2010
Rostworowski E., *Historia powszechna: wiek XVIII,* Warszawa 2006
Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej: geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966

Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. I–III, tłum. J. Schwakopf, Warszawa 2009
Samsonowicz H., *Historia Polski*, Warszawa 2007
Samsonowicz H., *Polska – losy państwa i narodu do 1939 roku*, Warszawa 2003
Samsonowicz H., *Polska na przestrzeni wieków*, Warszawa 2006
Samsonowicz H., *Życie miasta średniowiecznego*, Poznań 2006
Skowronek J., *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1992
Skowronek J., *Legiony Polskie we Włoszech*, Warszawa 1995
Skowronek J., *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej*, Warszawa 1987
Skowronek J., *Polska i świat w latach 1914–1918*, Warszawa 1985
Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998
Staszewski J., *August III Sas*, Wrocław 1989
Strzelczyk J., *Bolesław Chrobry*, Poznań 2003
Strzelczyk J., *Mieszko Pierwszy*, Poznań 1999
Strzelczyk J., *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004
Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 1999
Tazbir J., *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973
Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit, upadek, relikty*, Poznań 1998
Tazbir J., *Reformacja kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996
Tazbir J., *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993
Topolski J., *Historia Polski*, Poznań 2010
Topolski J., *Polska w czasach nowożytnych. Od europejskiej potęgi do utraty niepodległości*, Poznań 1994
Wandycz P., *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, Warszawa 1994
Wapiński R., *Roman Dmowski*, Lublin 1989
Wereszycki H., *Historia polityczna Polski 1864–1918*, Wrocław 1990
Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006
Winniczuk L., *Słownik kultury antycznej: Grecja, Rzym*, Warszawa 1991
Wisner H., *Król i car : Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995
Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów: czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002
Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006
Wisner H., *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009
Wojciechowski Z., *Zygmunt Stary (1506–1548)*, Warszawa 1979
Wójcik Z., *Historia powszechna: wiek XVI–XVII,* Warszawa 2006
Wójcik Z., *Jan Sobieski: 1629–1696*, Warszawa 1994
Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2004
Wójcik Z., *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989
Wyczański A., *Historia powszechna w XVI w.,* Warszawa-Pułtusk 1999
Wyczański A., *Polska w Europie XVI stulecia*, Poznań 1999
Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001
Wyczański A., *Zygmunt Stary*, Warszawa 1985
Wyrozumski J., *Dzieje Polski Piastowskiej: (VIII wiek–1370),* Kraków 1999
Wyrozumski J., *Historia Polski*, Warszawa 1989
Wyrozumski J., *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004
Zahorski A., *Napoleon,* Warszawa 1985
Zahorski A., *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Warszawa 1974
Zahorski A., *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1988
Zajewski W., *Powstanie listopadowe 1830–1831*, Warszawa 2012

Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej*, Warszawa 1977
Zientara B., *Dawna Rosja: despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995
Zientara B., *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1988
Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 2000
Żywczyński M., *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 2006
Żywczyński M., *Papiestwo i papieże w średniowieczu*, Kraków 1995